

JAYANTA BHATTA'S

NYĀYAMAÑJARĪ

[ṢAṢṬHA-SAPTAMA-AṢṬAMA-NAVAMA ĀHNIKA]

WITH GUJARATI TRANSLATION

L. D. SERIES 115

GENERAL EDITOR

H. C. Bhayani

EDITED AND TRANSLATED BY
NAGIN J. SHAH

L. D. INSTITUTE OF INDOLOGY, AHMEDABAD-9

www.lidi.org

For Personal & Private Use Only

www.jagadibrahm.org

जयन्तभट्टविरचिता

न्यायमञ्जरी

[षष्ठ-सप्तम-अष्टम-नवम आह्निक]
गूर्जरभाषानुवादसहिता

संपादक-अनुवादक
नगीन जी. शाह

प्रकाशक :

लालभाई दलपतभाई भारतीय संस्कृति विद्यामंदिर अहमदाबाद-९

Printed by
Pitamber J. Mishra
Tirhut printers
41, Meghnath Society
Ranip
Ahmedabad-382480

Published by
Nitin J. Nanavati
Administrative Trustee
L. D. Institute of Indology
Ahmedabad-380009

FIRST EDITION
April 1992

PRICE RUPEES

Published with the financial assistance of the Gujarat Sahitya
Academy, Government of Gujarat, Gandhinagar.

GENERAL EDITOR'S FOREWORD

Like his two Kashmirian successors (in different fields), Ānanandavar-dhana and Abhinavagupta, Jayanta Bhaṭṭa was a man of massive intellect and remarkable creativity. His *Nyāyamañjarī* (9th Century) occupies an important place in literature of the Nyāya-Vaiśeṣika tradition. Although formally it is a commentary on Gautama's Nyāyasūtras the *Nyāyamañjarī*, a major contribution to the Nyāya thought largely occupies itself with the two most important topics of Pramāṇa and Prameya. The nature of philosophical debates during the classical period was such that irrespective of the tradition and the subject matter of his treatise, the writer would get deeply involved in many of the basic philosophical issues discussed over centuries. Jayanta Bhaṭṭa too with his extremely versatile education and vast erudition presents a powerful critique of all the rival positions relating to those issues and corroborates the Nyāya position.

In spite of his encyclopaedic command of the literature of his times, he is modest and tolerant (he shows respect for Dharmakīrti)—he specifically, states that 'all serious faiths should be tolerated.' His style is lively and brilliance, sharpness and remarkable clarity of mind are prominent traits of his personality. Besides being a scholar of preeminence, he was also a creative writer as is evidenced by his satirical drama, the *Āgamaḍambara*.

Dr. N. J. Shah undertook the onerous task of making available to Gujarati readers the *Nyāyamañjarī* (appropriately described as Jayanta Bhaṭṭa's great triumph) in authentic and lucid translation. The rich treasures of Indian classical learning in all its branches have to be made available in Modern Indian languages and consistent with this aim the L.D. Series has already published Gujarati translations of several important Sanskrit and Prakrit texts.

In his introduction to the present volume, Dr. Shah has given a lucid short summary of the topics discussed in each of the Āhnikas of NM. and briefly pointed out their importance. His critical study of Jayanta Bhaṭṭa, to be published shortly, will be no doubt a valuable contribution to the study of that unique Nyāya philosopher.

We are thankful to Dr. Shah and congratulate him for bringing his scholarly undertaking to a successful completion.

— H. C. Bhayani

-
1. K.L. Potter (ed.) *Encyclopaedia of Indian Philosophies—Indian Metaphysics and Epistemology* :

The Tradition of Nyāya-Vaiśeṣika (1977), p. 343

પ્રાસ્તાવિક

કારમીરના રાજ્ય શંકરવર્માના રાજ્યકાળમાં (ઈ સ. ૮૮૫ ૯૦૨) થઈ ગયેલા કારમીરી પાંડિત જયંત ભટ્ટની ન્યાયમંજરી સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યનું અણુમોલ રત્ન છે. એક બાજુ તેની ચિંતનસમૃદ્ધિ સુદ્ધિતોષક અને વિચારપ્રેરક છે, તો બીજી બાજુ તેની કાવ્યમય શૈલી ચિત્તાકર્ષક અને આહલાદક છે. ભારતીય દર્શનની મુખ્ય શાખાઓના ચિંતનને ધ્યાનમાં લઈ તેની સંપૂર્ણ સમસ્યાઓનું નૈયાયિકની દૃષ્ટિએ વિશદ વિવરણ પ્રસ્તુત કરતો હોય તે ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રનો પ્રતિનિધિરૂપ પ્રૌઢ ગ્રંથ બની ગયો છે.

આ પૂર્વે અમે ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પાંચ આલ્પિકો પ્રકાશિત કર્યાં છે—પ્રથમ ત્રણ આલ્પિકો ત્રણ અલગ અલગ પુસ્તકોમાં અને ચોથું અને પાંચમું આહનિક એક સાથે એક પુસ્તકમાં. પ્રસ્તુત પાંચમા પુસ્તકમાં છઠ્ઠા, સાતમા, આઠમા અને નવમા એમ ચાર આહનિકોને ગુજરાતી અનુવાદ સાથે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ આલ્પિકમાં પ્રમાણનું લક્ષણ, પ્રમાણવિભાગ, પ્રમાણની સંખ્યા, અર્થોપત્તિ અને અભાવની ચર્ચા પ્રધાનપણે છે. દ્વિતીય આલ્પિકમાં પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને ઉપમાન એ ત્રણ પ્રમાણોનું પ્રતિપાદન છે. તૃતીય આહનિકમાં શબ્દપ્રમાણ, ખ્યાતિવાદ, ઈશ્વર અને શબ્દ-નિત્યત્વની વિચારણા છે. ચોથા આહનિકમાં મીમાંસાના વેદાપૌરુષેયવાદની આલોચના કરી વેદકર્તૃત્વવાદની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, અથર્વવેદનું પ્રાથમ્ય સ્થાપી તેના પ્રામાણ્યની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, જૈન-બૌદ્ધ આદિ અન્ય આગમોના પ્રામાણ્યનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે, વેદ ઉપર કરવામાં આવતા અપ્રામાણ્યના આક્ષેપનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે અને વેદનું પ્રામાણ્ય કાર્યાર્થમાં છે કે સિદ્ધાર્થમાં કે બન્નેમાં એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પાંચમા આહનિકમાં બોદ્ધોના અપોહવાદનું ખંડન કરી ન્યાયના ગતિવાદની સ્થાપના કરવામાં આવી છે, પદનો વાચ્ય અર્થ આકૃતિ છે, ગતિ છે કે વ્યક્તિ છે એ પ્રશ્નની વિચારણા કરવામાં આવી છે અને વાક્યાર્થ શો છે એ પ્રશ્ન પરત્વે અનેક મતોની આલોચના કરી ન્યાયમતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે.

જે ચાર આહનિકોનો સમાવેશ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં છે તેમનામાં ચર્ચામાં આવેલી દાર્શનિક સમસ્યાઓની ઝાંખી નીચે મુજબ છે. છઠ્ઠા આહનિકમાં સ્ફોટવાદની વિસ્તૃત સમજૂતી આપી, તેનું ખંડન કરી ન્યાયમતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. અહીં વર્ણી અર્થ-પ્રત્યાયક કેવી રીતે બને છે તેની વિશદ હજીવાદ કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી વાક્યાર્થ-બોધ કેવી રીતે થાય છે એ ચર્ચામાં પદાર્થો (= પદોના અર્થો) વાક્યાર્થસુદ્ધિના જનક છે એ મીમાંસક મતની આલોચના કરી પદો જ પદાર્થના પ્રતિપાદન દ્વારા વાક્યાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે એ ન્યાયમતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. નૈયાયિકોનો સિદ્ધાંત છે કે પદોની અભિધાશક્તિની વિરતિ પછી પણ તેમની તાત્પર્યશક્તિ તો કાર્ય કરે છે જ. ઉપરાંત,

આ ચર્ચામાં વર્ણોની પદભાવ અને વાક્યભાવને પામવાની પ્રક્રિયા વિશેના નૈયાયિક ચિંતકોના મતભેદને પણ રજૂ કરવામાં આવેલ છે. વળી, અભિક્ષિતાન્વયવાદ અને અન્વિતાભિધાનવાદની આલોચના કરી અને વાદમાં રહેલા દોષોનું પ્રદર્શન કરી ન્યાયમતની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. ન્યાયમત કહે છે—પદો અન્વિત (= સંસ્પૃષ્ટો અર્થ)નું જ્ઞાન કરાવે છે પણ અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરતા નથી. તે જ્ઞાન પદો પોતાની તાત્પર્યશક્તિથી કરાવે છે. એક-બીજાની અપેક્ષા ન રાખતાં પદોનો પ્રયોગ થાય છે એમ માનતાં છૂટી લોખંડની સળીઓની કલ્પના જેવું અને અને પદ અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરે છે એમ માનતાં બીજાં પદોનો પ્રયોગ નિરર્થક બની જાય પરંતુ પદો સાથે મળીને એક કાર્ય (= વાક્યાર્થ) કરે છે એમ માનતાં એક પણ દોષ રહેતો નથી. તેથી આ નિષ્કંટક માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ. પદોની અભિધાત્રી શક્તિ પદોના અર્થોમાં જ પર્યવસિત થાય છે. એથી ભલતું, પદોની તાત્પર્યશક્તિ સંસ્પર્શનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી વ્યાપાર કરે છે. તેથી, અહીં અમે અન્વિતાભિધાનને સહન કરતા નથી, સ્વીકારતા નથી, પરંતુ અન્વિતના જ્ઞાનને તો અમે અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ. આ પ્રકરણ પછી આ આહનિકમાં વ્યાકરણનું અધ્યયન નિષ્પ્રયોજન છે. એ પૂર્વપક્ષની વિસ્તારથી રજૂઆત કરી. વ્યાકરણનું અધ્યયન સપ્રયોજન છે એ સિદ્ધાન્તપક્ષની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચામાં શબ્દોનો સાધુ-અસાધુવિભાગ સંભવે છે કે નહિ શબ્દોનું સાધુત્વ-અસાધુત્વ એટલે શું, શબ્દોના સાધુત્વ-અસાધુત્વનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે. વગેરે મહત્ત્વના પ્રશ્નોની વિચારણા કરવામાં આવી છે. સાતમા આહનિકમાં ‘પ્રમેય’શબ્દનો મોક્ષલક્ષી અર્થ આપી પ્રથમ પ્રમેય આત્માનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અહીં આત્મા નથી એ ચાર્વાકમતની દલીલોનું ખંડન કરી આત્માના અસ્તિત્વની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. આ પ્રસંગે ભૂતચૈતન્યવાદ, ઇન્દ્રિયચૈતન્યવાદ અને મનચૈતન્યવાદની આલોચના કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી આત્મા નિત્ય નથી પરંતુ કેવળ ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ છે એ બૌદ્ધમતને વિસ્તારથી રજૂ કરી તેનું જોરદાર ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રસંગે બૌદ્ધોના ક્ષણ-ભંગવાદનું વિસ્તૃત ખંડન કરતું પ્રસ્તુત હોઈ તેમ કરવામાં આવ્યું છે. છેવટે, આત્મા નિત્ય છે, વિભુ છે અને સ્વતઃ જ્ઞાનસ્વભાવ નથી એ ન્યાયમતની સ્થાપના કરી છે. આઠમા આહનિકમાં શરીરપરીક્ષા, ઇન્દ્રિયપરીક્ષા, ઇન્દ્રિયાર્થપરીક્ષા, બુદ્ધિપરીક્ષા, મનપરીક્ષા, પ્રવૃત્તિ-પરીક્ષા, દોષપરીક્ષા, પ્રેત્યભાવપરીક્ષા, ફલપરીક્ષા અને દુઃખપરીક્ષા કરવામાં આવી છે. અહીં બુદ્ધિ પરીક્ષાની અંતર્ગત બુદ્ધિવિષયક સાંખ્યમતનું ખંડન કરી સાંખ્યના સત્કાર્યવાદની ધારદાર આલોચના કરવામાં આવી છે. નવમા આહનિકમાં મોક્ષના સ્વરૂપનો, મોક્ષના ઉપાયોનો, મોક્ષના સાક્ષાત્ કારણનો અને સંચિત કર્મોથી મુક્તિ કેવી રીતે થાય છે તેનો લંબાણથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સંચિત કર્મોથી મુક્તિ કેવી રીતે થાય છે એ પ્રશ્ન આખરે વિવિધ ચાર મતોનો વિચાર કર્યો છે. એક મત અનુસાર સંચિત કર્મો ફળ આપી નાશ પામે છે. બીજા મત અનુસાર સંચિત કર્મો ફળ આપ્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે છે ત્રીજા મત અનુસાર સંચિત કર્મોનો ભોગથી જ નાશ થાય છે. ચોથા મત અનુસાર સંચિત કર્મોનો નહિ પણ તેમની ફલજનનશક્તિનો જ નાશ થાય છે. આ જ ન્યાયમત છે એમ જણાવાયું છે. ન્યાયમતે તત્ત્વજ્ઞાન જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે એમ કહેવામાં આવ્યું હોઈ વિરોધીએ પ્રશ્ન ઊભો કર્યો કે આ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય શો છે?

નૈયાયિકે ઉત્તર આપ્યો કે આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષનું સંક્ષાત્ કારણ છે એમ અમે વારંવાર જણાવ્યું હોય આ પ્રશ્ન નિરર્થક છે. પરંતુ વિરોધી પોતાના પ્રશ્નને વળગી રહે છે અને જણાવે છે, ‘ના, મતભેદ હોવાથી આ પ્રશ્ન કર્યો છે, વાદીઓ આ બાબતમાં જુદા જુદા મતો આપે છે. એક મત આ છે—જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ અવિદ્યાએ ઊભો કર્યો છે, પરમાત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી અવિદ્યા દૂર થતાં મોક્ષ થાય છે એમ બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે. શબ્દાદ્વૈતને નિશ્ચય થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ વૈયાકરણો કહે છે વિજ્ઞાનાદ્વૈતનું દર્શન થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ કહે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકનું (= ભેદનું) જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ પરમર્ષિ કપિલના અનુયાયીઓ કહે છે. ઈશ્વરપ્રણિધાનથી મોક્ષ થાય છે એમ પાતંજલો કહે છે. તેા આમ કયા તત્ત્વજ્ઞાન માટે મુમુક્ષુઓ ઇચ્છા કરે એ તમારે જણાવવું જોઈએ.’ વિરોધીના ઉત્તરમાં અહીં જ્યંત બ્રહ્માદ્વૈતવાદ, શબ્દાદ્વૈતવાદ, વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદ અને શૂન્યવાદને પૂર્વપક્ષરૂપે સવિસ્તર રજૂ કરી તેમનું ખંડન કરે છે. તેથી આ લાગ દાર્શનિક દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્ત્વનો ખની મયો છે.

ગુજરાતી અનુવાદમાં મૂળ ગ્રંથનો અર્થ બરાબર ઊતરી આવે અને અનુવાદ કિલ્લ ન ખની જાય એનું સતત ધ્યાન રાખ્યું છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનના ગુજરાતીભાષી અધ્યાસીઓને આ અનુવાદ ઉપયોગી ખની રહેશે એવી મને આશા છે.

નમીન જી. શાહ

૨૩, વાલકેશ્વર સોસાયટી

આંબાવાડી

અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

૨૧ માર્ચ ૧૯૬૨

વિષયનિર્દેશ

છટું આલ્લિક	૧-૧૪૨
સ્ફોટવાદપ્રતિપાદન	૧-૧૮
પદ એ શું છે ? વાક્ય એ શું છે ?	૧
સ્ફોટવાદ નૈયાયિકને પ્રતિકૂળ છે	૨
વર્ણો અર્થપ્રત્યાયક નથી	૩
પૂર્વપૂર્વવર્ણજનિતસંસ્કારવાળો અંત્ય વર્ણ અર્થપ્રત્યાયક નથી	૪
વ્યુત્પત્તિવશે શબ્દ અર્થપ્રત્યાયક બનતો નથી	૫
વ્યુત્પત્તિવશે પણ વર્ણો અર્થપ્રત્યાયક નથી	૬
સ્ફોટવાદ	૭
સ્ફોટ વર્ણોભિવ્યંગ્ય છે	૮
સ્ફોટાભિવ્યક્તિપક્ષ	૯
ધ્વનિઓ (વાયુઓ) સ્ફોટાભિવ્યંગક છે	૧૦
વર્ણોનું પ્રત્યક્ષ ઔપાધિક છે, સ્ફોટનું વાસ્તવિક છે	૧૧
વાક્ય અને વાક્યાર્થ અને નિરવયવ છે	૧૨
વાક્ય પણ અખંડ અને વાક્યાર્થ પણ અખંડ	૧૩
નિરંશ વાક્યના અંશોની કલ્પના કરવાનું પ્રયોજન	૧૪
પદો પણ અપારમાર્થિક છે	૧૫
અદ્વય શબ્દસહજ જ પરમતત્ત્વ છે	૧૬
વાક્યગૌરવ	૧૭
સ્ફોટવાદોપસંહાર	૧૮
સ્ફોટવાદખંડન અને ન્યાયમતપ્રતિપાદન	૧૮-૪૮
ક્રમભાવી વર્ણો સાથે મળી વાક્ય અને છે	૧૯
ક્રમભાવીઓ સાથે મળી એક કાર્ય કરી શકે તેમાં વેદસમયન	૨૦
વર્ણો ક્રમથી અર્થબોધ કરાવે છે તેનું સમયન	૨૧
ક્રમભાવી વર્ણોનું સંકલનાજ્ઞાન સંભવે છે	૨૨
સંકલનાજ્ઞાન અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે	૨૩
સંસ્કાર અર્થબોધનો જનક છે	૨૪
સંસ્કાર આત્માનો શુણ્ણ અને અર્થબોધનો જનક	૨૫
સંસ્કારથી સંસ્કારોત્પત્તિ	૨૬
સ્ફોટવાદમાં કલ્પનાગૌરવ	૨૭
આઘ વર્ણથી જ નિરંશ સ્ફોટની પૂર્ણ અભિવ્યક્તિ માનવી પડે	૨૮

સ્કોટ ધ્વનિવ્યંગ્ય છે એ પક્ષનું ખંડન	૨૯
ક્રમયુક્ત વર્ણો અર્થપ્રત્યાયક	૩૦
વર્ણોની વાચકતાનું સ્કોટવાદીએ કરેલું ખંડન	૩૧-૩૨
વર્ણોની વાચકતાનું સમર્થન	૩૩
સ્કોટની શબ્દરૂપતા પ્રમાણસિદ્ધિ નથી	૩૪
શબ્દનું લક્ષણ	૩૫
સ્કોટ ઓતગ્રાહ્ય નથી	૩૬
શું શબ્દવસામાન્ય જ સ્કોટ છે ?	૩૭
પદ કે વાક્ય એ અપ્ખંડ અવયવી નથી	૩૮
શબ્દ અને અર્થનો અલોહ નથી	૩૯
વાક્ય સાવયવ છે	૪૦
કેવળ પદ પણ પ્રયોગાર્હ છે	૪૧
વર્ણો પણ સાવયવ હો એ આપત્તિનો પરિહાર	૪૨
વર્ણાનુગમમાત્ર અર્થાનુગમનો હેતુ નથી	૪૩
‘અશ્વકર્ણ’ વગેરે પદોના અવયવો સર્વથા નિરર્થક નથી	૪૪
પદોનું અસત્યત્વ ઘટતું નથી	૪૫
અસત્ ઉપાયથી સદર્થનું જ્ઞાન ઘટતું નથી	૪૬
વાકના ગૈવિધ્યનું તાત્પર્ય	૪૭
વાક્યાર્થબોધવિચાર	૪૮-૮૮
વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પદાર્થો દ્વારા એ ભાદ મત	૪૮
વર્ણો વાક્યાર્થબોધજનક નથી એ મીમાંસક મત	૪૯
વર્ણોની અનુપસ્થિતિમાં પણ વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે	૫૦
પદાર્થો વાક્યાર્થબુદ્ધિના જનક છે એ મીમાંસક મત	૫૧
પદસમૂહરૂપ વાક્ય જ વાક્યાર્થબોધનું જનક એ મત	૫૨
વર્ણો જ પદોનાં પદાર્થનું અને પછી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે એ નૈયાયિક મત	૫૩
પદો જ પદાર્થના પ્રતિપાદન દ્વારા વાક્યાર્થમાં પર્યાવસાન પામે છે એ નૈયાયિક મત	૫૪
પદોની અભિધાશક્તિની વિરતિ પશ્ચાત્તઃ પણ તેમની તાત્પર્યશક્તિ તો કાયં કરે છે એ નૈયાયિક મત	૫૫
‘શ્વેત અશ્વ દોડે છે’ એ જ્ઞાન અનુમાન પ્રમાણથી થાય છે	૫૬
વર્ણોની પદભાવ અને વાક્યભાવને પામવાની પ્રક્રિયા આચાર્યમતે	૫૭
આચાર્યમતમાં દેશવપ્રદર્શન	૫૮
વર્ણોની પદભાવ અને વાક્યભાવને પામવાની પ્રક્રિયા વ્યાખ્યાતાઓને મતે	૫૯
વ્યાખ્યાતાઓના મતમાં દોષપ્રદર્શન	૬૦
વાક્યાર્થજ્ઞાનોત્પત્તિની પ્રક્રિયા બાપ્તે શંકરસ્વામીનો મત	૬૧
શંકરસ્વામીના મતમાં દોષપ્રદર્શન	૬૨-૬૪
વાક્યાર્થબોધનો ક્રમ	૬૫

શાબ્દભોધ સ્મૃતિમૂલક છતાં પ્રમાણ	૬૬
સ્મરણાદિ પદસમૂહ વાક્ય અને પદાર્થસમૂહ વાક્યાર્થ	૬૭
પદાર્થોના અન્વયનું (સંસર્ગનું) જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે ?	૬૮
અભિહિતાન્વયવાદનું વર્ણન	૬૯
અન્વિતાભિધાનમાં અનેક વસ્તુઓ ઘટતી નથી	૭૦
અન્વિતાભિધાનવાદી દ્વારા અભિહિતાન્વયવાદનું ખંડન	૭૧
અન્વિતાભિધાનમાં અન્ય પદો વ્યર્થ નથી	૭૨
અન્વિતાભિધાનવાદીને મતે અનન્વિત પદો પોતાનું કાર્ય (પદાર્થપ્રતિપાદન) કરતા નથી	૭૩
અન્વિતાભિધાનવાદમાં વાક્યાર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી પદો વ્યાપાર કરે છે	૭૪
અન્વિતાભિધાનમાં અન્યપદોની સન્નિધિનું સાર્થક્ય	૭૫
અન્વિતાભિધાનવાદમાં આકાંક્ષા અને તેનું કાર્ય	૭૬
‘આંગળીના ટેરવે...’ જેવાં વાક્યોની ખાખતમાં પણ અન્વિતાભિધાન ઘટે છે	૭૭
‘આંગળીના ટેરવે...’ જેવાં વાક્યોમાં પણ શાબ્દ અન્વય છે જ	૭૮
‘આંગળીના ટેરવે...’ જેવાં વાક્યોમાં પણ અન્વિતાભિધાન છે જ	૭૯
અન્વિતાભિધાનવાદ ખંડનારો ભ	૮૦
અન્વિતાભિધાનના દોષો	૮૧
અન્વિતાભિધાન અને અભિહિતાન્વય બન્ને અરુચિકર	૮૨
અનીયમાનાભિધાન-અભિધીયમાનાન્વયવાદ	૮૩
સામાન્યોત્તે અનુલક્ષી અન્વિતાભિધાન અને વિશેષોત્તે અનુલક્ષી અભિહિતાન્વય	૮૪
નૈયાયિક મત	૮૫-૮૮
વ્યાકરણનું અધ્યયન નિઃપ્રયોગન છે એ પૂર્વપક્ષ	૮૮-૧૨૩
વેદવાક્યોના અર્થનું જ્ઞાન અસંભવ છે એ પૂર્વપક્ષ	૮૯
વેદવાક્યોના અર્થને જાણવામાં સહાયકો	૯૦
લોક દ્વારા વેદાર્થમાં વ્યુત્પત્તિ ઘટતી નથી એ પૂર્વપક્ષ	૯૧
વ્યાકરણની સહાયથી વેદાર્થનું અવધારણ અસંભવ એ પૂર્વપક્ષ	૯૨
વ્યાકરણ વેદાર્થનો નિર્ણય કરવામાં સહાયભૂત નથી એ પૂર્વપક્ષ	૯૩
સાધુ-અસાધુશબ્દવિભાગ સંભવતો નથી એ પૂર્વપક્ષ	૯૪
સાધુત્વ એટલે શું ?	૯૫-૯૬
શબ્દોનું સાધુ-અસાધુમાં વર્ગીકરણ કરવા માટેના નિમિત્તનો અભાવ	૯૭
ઉપવક્ષણને આધારે પણ શબ્દોનું સાધુ-અસાધુમાં વર્ગીકરણ અસંભવ	૯૮
સાધુશબ્દભાષણનિયમાર્થ શો છે ? અને તે સંભવે છે ?	૯૯
અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગનો પ્રતિષેધ એ પરિસંખ્યાનું ફળ નથી	૧૦૦
સાધુ-અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગના ફળના વિધાનો અર્થવાદ છે	૧૦૧
વ્યાકરણની વેદાંગતા ખાખત શંકા	૧૦૨
વ્યાકરણનું શિષ્ટપ્રયોગમૂલત્વ પણ ઘટતું નથી	૧૦૩

વ્યાકરણ નિબંધપ્રયોજન છે	૧૦૪
વ્યાકરણ વેદનું ઉપકારક નથી અને તેથી વેદનું અંગ નથી	૧૦૫
રક્ષા, ઊદ, વગેરે વ્યાકરણનાં પ્રયોજનો નથી	૧૦૬
આગમ, લઘુ, અસદેહ વ્યાકરણનાં પ્રયોજનો નથી	૧૦૭
શબ્દસંસ્કાર પણ વ્યાકરણનું પ્રયોજન નથી	૧૦૮
‘શબ્દનો સંસ્કાર કરવો જોઈએ’ એવું વિધિવાક્ય ઉપસાધ્ય નથી	૧૦૯
કશાક દ્વારા પણ વ્યાકરણ શબ્દસંસ્કાર કરવા સમર્થ નથી	૧૧૦
મુનિત્રયે અપશબ્દોના પ્રયોગો કરેલા છે	૧૧૧
સાધુ શબ્દોમાં જ પ્રાપ્ત અને અસાધુ શબ્દોમાં અવશ્યપણે અપ્રાપ્ત એવું લક્ષણ છે જ નહિ	૧૧૨
ધાતુનું સ્વરૂપ અનિણીત છે	૧૧૩
ક્રિયાવાચકત્વ પણ ધાતુનું લક્ષણ નથી	૧૧૪
કારક બાબતનું અનુશાસન પણ ટકે એવું નથી	૧૧૫
સંપ્રદાનકારકનું સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવું કઠિન	૧૧૬
અધિકરણકારકનું સ્વરૂપ પણ નક્કી કરવું મુશ્કેલ	૧૧૭
કર્મકારકનું સ્વરૂપ પણ અનવસ્થિત	૧૧૮
કર્તૃકારકનું સ્વરૂપ પણ અનવસ્થિત	૧૧૯
કૃત-તદ્વિત-સમાસ અંગેનું અનુશાસન પણ અનવસ્થિત	૧૨૦-૧૨૧
પ્રાતિપદિક સંજ્ઞાનો વિષય અનિશ્ચિત	૧૨૨
વ્યાકરણાધ્યયન નિરર્થક	૧૨૩
વ્યાકરણનું અધ્યયન સપ્રયોજન છે એ સિદ્ધાન્તપક્ષનું સમર્થન	૧૨૪-૧૨૨
વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું જોઈએ એ પક્ષની સ્થાપના	૧૨૪
વેદ અનાદિ છે	૧૨૫
અપભ્રંશ શબ્દો સાધુ શબ્દ તુલ્ય નથી	૧૨૬
અપભ્રંશ શબ્દો અનાદિ નથી	૧૨૭
અપભ્રંશ શબ્દો પુરુષાપરાધન્ય	૧૨૮
અપભ્રંશ શબ્દોમાં નૈસર્ગિક શક્તિ નથી	૧૨૯
સાધુ અને અસાધુ શબ્દોને જાણવાનો ઉપાય	૧૩૦
શબ્દોનું સાધુત્વ અને અસાધુત્વ પ્રત્યક્ષગમ્ય	૧૩૧
વૈયાકરણોના ઉપદેશની સહાય પામેલી શ્રોત્રેન્દ્રિયથી સાધુત્વ-અસાધુત્વ ગ્રાહ્ય	૧૩૨
શબ્દના સાધુત્વ-અસાધુત્વનું જ્ઞાન શાસ્ત્રપ્રમાણથી પણ થાય છે	૧૩૩
શબ્દનું સાધુત્વસ્વરૂપ મૂલશાસ્ત્રનો વિષય નથી	૧૩૪
અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગનો પ્રતિષેધ કરવાને અવકાશ છે	૧૩૫-૧૩૬
પાણિનિએ વ્યાકરણનું પ્રયોજન ન કહેવાનું કારણ	૧૩૭
વ્યાકરણ શિષ્ટપ્રયોગમૂલક નથી	૧૩૮
અન્યદોષપરિહાર	૧૩૯

વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું જોઈએ	૧૪૦
વ્યાકરણાધ્યયનની પ્રશંસા	૧૪૧
વ્યાકરણ ઉપરના દોષો દૂર કરવાથી વેદના પ્રામાણ્યની રક્ષા	૧૪૨
સાતમું આહુતિક	૧૪૩-૨૧૪
પ્રમેયસંખ્યા અને 'પ્રમેય' શબ્દનો અર્થ	૧૪૩-૧૪૬
પ્રમેયનિર્દેશ	૧૪૩
પ્રમેયના બાર જ પ્રકાર કેમ ?	૧૪૪
'પ્રમેય'નો અર્થ મોક્ષના અંગભૂત પ્રમેય	૧૪૫
આત્માદિનું પ્રમેયપણું	૧૪૬
આત્મપરીક્ષા	૧૪૭-૨૪૪
આત્મા નથી એ ચાર્વાક મત	૧૪૭
આત્મા અહ પ્રત્યયગમ્ય છે એ મત	૧૪૮
જ્ઞાત અહ પ્રત્યયમાં પ્રકાશે છે, આત્મા નહિ એ બૌદ્ધમતખંડન	૧૪૯
આત્મા ગ્રાહ્ય પણ છે અને ગ્રાહક પણ છે એ અંગે વિવાદ	૧૫૦
જ્ઞાતૃતા પોતે જ ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક એ ઉભયેકમત	૧૫૧
અહ પ્રત્યયનું ગ્રાહ્ય શરીર છે એ મત	૧૫૨
આત્મા સ્વતઃ પ્રકાશે છે એ પ્રાભાકર મત	૧૫૩
પ્રાભાકરમતખંડન	૧૫૪
પ્રભાકરનો ત્રિપુટી પ્રત્યક્ષનો સિદ્ધાન્ત અને તેનું ખંડન	૧૫૫
આત્મા સ્વતઃ જ્ઞાનસ્વભાવ નથી એ નૈયાયિકમત	૧૫૬
આત્મા પ્રત્યક્ષ છે કે નહિ એ બાબતે વિવાદ	૧૫૭
આત્મા પ્રત્યક્ષ છે એ મતની સ્થાપના	૧૫૮
આત્માનુમાનપ્રકાર	૧૫૯-૧૬૦
ધ્વજા, દ્વેષ વગેરે આત્મસાધક ક્ષિંગો કેવી રીતે છે તેની સમજૂતી	૧૬૧
આત્માનું અનુમાન શક્ય છે	૧૬૨
આત્મસાધક વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ સંભવે છે	૧૬૩-૧૬૫
ભૂતચૈતન્યવાદ અને તેનું ખંડન	૧૬૬
શરીરનો પ્રતિક્ષણ ભેદ અને પાકપ્રક્રિયા	૧૬૭-૧૬૮
નૈયાયિકોનો પિઠરપાકવાદ	૧૬૯
શરીર અને તેની અવસ્થાઓ વચ્ચે ભેદ છે કે અભેદ	૧૭૦
ભૂતચૈતન્યવાદ અને તેનું ખંડન	૧૭૧-૧૭૨
ઇન્દ્રિયચૈતન્યપક્ષનિરાસ	૧૭૩
મનચૈતન્યપક્ષનિરાસ	૧૭૪
આત્માને સિદ્ધ કરનાર ખીખ હેતુઓ	૧૭૫
આત્મસિદ્ધિ	૧૭૬

નિત્ય આત્માની આવશ્યકતા	૧૭૭
નિત્ય આત્મા નથી, કેવળ ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ છે એ ઔદ્ધ મત	૧૭૮
પ્રતીત્યસમુત્પન્ન ક્ષણિક વિજ્ઞાનેની સન્તતિથી ઔદ્ધો અનેક દોષો દૂર કરે છે	૧૭૯-૧૮૦
ક્ષણિકતા પુરવાર કરતું અનુમાન	૧૮૧
ક્ષણિકતા સાથે સર્વની વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કયાં અને કેવી રીતે થાય છે ?	૧૮૨-૧૮૩
નિત્ય પદાર્થ ક્રમથી અર્થક્રિયાકારી નથી	૧૮૪-૧૮૫
નિત્ય પદાર્થ યુગપત્ પણ અર્થક્રિયાકારી નથી	૧૮૬
ક્ષણિકતાની સર્વ સાથેની વ્યાપ્તિનું અન્ય રીતે ગ્રહણ	૧૮૭
કારકત્વરૂપ ક્ષણવર્તી જ છે	૧૮૮
વસ્તુનો નાશ નિર્હેતુક છે	૧૮૯
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ક્ષણભંગસાધક અનુમાનનું આધક નથી	૧૯૦
અનુમાનનું પ્રામાણ્ય વ્યાપ્તિના મહિમાથી જ છે	૧૯૧
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાના સ્વરૂપની વિચારણા	૧૯૨
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનો વિષય કેવો છે ?	૧૯૩
કેટલાક ઔદ્ધો ક્ષણિકતાને પ્રત્યક્ષગમ્ય માને છે	૧૯૪
ઔદ્ધ મતે કાલ	૧૯૫
વિતત કાલ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનો વિષય નથી	૧૯૬
ધારાવાહિજ્ઞાન સ્થૈર્યસાધક નથી	૧૯૭
વિનાશ નિર્હેતુક છે	૧૯૮
વિનાશ મુદ્ગર આદિનું કાર્ય નથી	૧૯૯
ક્ષણભંગવાદના ખંડનનો પ્રારંભ	૨૦૦
ક્ષણિક વસ્તુ અર્થક્રિયાસમર્થ નથી	૨૦૧
એક કારણમાંથી એક કાર્ય, બહુ કારણમાંથી એક કાર્ય વગેરે વિકલ્પોની વિચારણા	૨૦૨
અનેક કારણોમાંથી એક કાર્યના પક્ષનું ખંડન	૨૦૩
અનેક કારણોથી અનેક કાર્યોના પક્ષનું ખંડન	૨૦૪
ઉપાદાનકારણ-સહકારિકારણ ક્ષણભંગવાદમાં ઘટતાં નથી	૨૦૫-૨૦૭
ક્ષણભંગવાદમાં કાર્યકારણભાવ જ દુર્ઘટ	૨૦૮
ક્ષણિકત્વની સિદ્ધિમાં 'સર્વ'હેતુ વિરુદ્ધ છે	૨૦૯
અવિકલ સામગ્રીનું જ કાર્યોત્પત્તિમાં અવિકલ સામર્થ્ય	૨૧૦
નાશ પણ નાશક સામગ્રીને અધીન	૨૧૧
અવયવવિભાગ કે આશ્રયનાશ વિનાશનું કારણ	૨૧૨
પ્રત્યક્ષિજ્ઞા ખરેખર એક જ્ઞાન છે	૨૧૩
સંસ્કાર સહિત ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષનું કારણ	૨૧૪
અર્થ તો અતીત અને અત્રાગત બંને કાળમાં અનુસ્યૂત એક છે	૨૧૫
ભૂતકાળથી વિશેષિત અર્થ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય કેવી રીતે	૨૧૬-૨૧૭
પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનું અપ્રામાણ્ય નથી	૨૧૮

અથવા પ્રત્યક્ષિજ્ઞા માનસ પ્રત્યક્ષ છે	૨૧૯
સ્વહેતુબલવતાને કારણે જ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાપ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ	૨૨૦
વસ્તુની સ્થિરતાની સિદ્ધિ	૨૨૧-૨૨૨
ધારાવાહી પ્રત્યક્ષનો વિષય સ્થાયી છે	૨૨૩
જ્ઞાન વર્તમાનકાલીન હોવા છતાં અતીત અને અનાગતને ગ્રહણ કરે છે	૨૨૪
નાશ હેતુજન્ય હોવાથી વસ્તુ સ્થાયી છે	૨૨૫
ક્ષણભંગવાદમાં સન્તાન દ્વારા પણ વ્યવહારે ઘટના નથી	૨૨૬
વસ્તુની ક્ષણિકતા પ્રત્યક્ષથી કે અનુમાનથી પુરવાર થતી નથી	૨૨૭
ક્ષણભંગવાદમાં પરલોક આદિ ઘટનાં નથી	૨૨૮-૨૩૦
આત્માને નિત્ય માનવાથી કૃતકર્મફળભોગ ઘટે છે	૨૩૧
આત્મા વિશે ચાર્વાક મત	૨૩૨
આત્મા અવિનાશી છે એ નૈયાયિક મત	૨૩૩
આત્મા વ્યાપક છે એમ માનવામાં શું પ્રમાણુ છે ?	૨૩૪
આત્મા શરીરમાં રહેતો નથી એમ માનવામાં શું પ્રમાણુ છે ?	૨૩૫
વ્યાપક આત્માનું કર્તૃત્વ કેવી રીતે ઘટે ?	૨૩૬
પૂર્વજન્મની સિદ્ધિ દ્વારા આત્મનિત્યત્વની સિદ્ધિ	૨૩૭-૨૩૮
જગદ્વૈચિત્ર્યનું કારણુ કર્મવૈચિત્ર્ય	૨૪૦
કર્મવૈચિત્ર્યનો ખુલાસો	૨૪૧-૨૪૩
આત્મનિત્યત્વાદિનો ઉપસંહાર	૨૪૪
આઠમું આધુનિક	૨૪૫-૩૨૨
૧. શરીરપરીક્ષા	૨૪૫-૨૫૧
શરીરલક્ષણ	૨૪૫-૨૪૬
શરીર ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કેવી રીતે ?	૨૪૭
શરીર અર્થોનો આશ્રય કયા અર્થમાં ?	૨૪૮
આપણાં શરીરો પૃથ્વીભૂતનાં અનેજાં છે કે અનેક ભૂતોનાં ?	૨૪૯
માનવ શરીરો પાર્થિવ છે	૨૫૦
માનવ શરીરો પાર્થિવ છે એ ન્યાયમતને વેદનું સમર્થન	૨૫૧
૨. ઇન્દ્રિયપરીક્ષા	૨૫૧-૨૬૮
ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનાં વિશેષલક્ષણો	૨૫૨
ઇન્દ્રિયોને હેય તરીકે ભાવવાં જોઈએ	૨૫૩
ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે એ ન્યાયમત	૨૫૪
ઇન્દ્રિયોને ભૌતિક માનતાં તેમનું પ્રાપ્તકારીત્વ કેવી રીતે ઘટશે ?	૨૫૫
ગોલક જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એ પૂર્વપક્ષ અને તેનું ખડન	૨૫૬
ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્તકારિતા	૨૫૭
તેજના પ્રસારના કારણે ચક્ષુની પ્રાપ્તકારિતા	૨૫૮

ચક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી નથી	૨૫૯
બધી ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્યકારી છે	૨૬૦
ઇન્દ્રિયો આહંકારિક છે એ સાંખ્ય મત ઘટતો નથી	૨૬૧
ઇન્દ્રિયોને ભૌતિક માનતાં વિષયસાંકર્યદોષ નથી આવતો	૨૬૨
ઇન્દ્રિયોનું ભૌતિકત્વ પુરવાર કરતું અનુમાન	૨૬૩
એકમાત્ર ત્વગિન્દ્રિય જ છે એ પક્ષ અને તેનું ખંડન	૨૬૪
એ શ્રોત્ર અને એ ચક્ષુ એક એક ઇન્દ્રિય જ કેમ ? એ એ કેમ નહિ ?	૨૬૫
પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ઉપરાંત પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે એ સાંખ્ય પક્ષ	૨૬૬
પાંચ કર્મેન્દ્રિયોની માન્યતાનું ખંડન	૨૬૭
અન્તઃકરણની ત્રિવિધતાની સાંખ્ય માન્યતાનું ખંડન	૨૦૮

૩. ઇન્દ્રિયાર્થપરીક્ષા

૨૬૯-૨૭૪

ઇન્દ્રિયાર્થનું લક્ષણ

૨૬૯

રૂપ આદિ ગુણો પ્રધાનપણે રાગનું કારણ છે

૨૭૦-૨૭૧

ભૂતોમાં એક એક ગુણ જ છે એ પક્ષનું ખંડન

૨૭૨

બધાં ભૂતોમાં બધા ગુણો નથી

૨૭૩

ઇન્દ્રિયો અમુક નિયત વિષયની જ ગ્રાહક કેમ ?

૨૭૪

૪. બુદ્ધિપરીક્ષા તથા તદન્તર્ગત સત્કાર્યવાદપરીક્ષા

૨૭૪-૨૮૮

બુદ્ધિનું લક્ષણ

૨૭૪-૨૭૫

સાંખ્ય મતે બુદ્ધિ

૨૭૬

પ્રકૃતિના અસ્તિત્વને પુરવાર કરનાર પ્રમાણ

૨૭૭

પંગુ-અંધના સંયોગ જોવો પ્રકૃતિ-પુરુષનો સંયોગ

૨૭૮

સાંખ્યમાન્ય પચીસ તરવો

૨૭૯

પ્રકૃતિ આત્માનો ભોગ અને અપવગં કેવી રીતે સઘી આપે છે ?

૨૮૦

બન્ધ અને મોક્ષ પ્રકૃતિના જ છે

૨૮૧

અચેતન પ્રકૃતિ પુરુષ માટે પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે કરી શકે ?

૨૮૨

સાંખ્ય મતે બુદ્ધિ, જ્ઞાન અને ઉપલબ્ધિનો ભેદ

૨૮૩

‘બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ દેખે છે’ એ સાંખ્ય મતનું ખંડન

૨૮૪

સાંખ્યમાન્ય બુદ્ધિતરવની આવશ્યકતા નથી

૨૮૫

સાંખ્ય મતમાં પુરુષનો મોક્ષ અસંભવ બની જાય

૨૮૬

સાંખ્યોની સૃષ્ટિ ઘટતી નથી

૨૮૭

સાંખ્યોએ કરેલી સત્કાર્યવાદની રચાપના

૨૮૮

ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ છે કે સત્-અસત્ છે એ એ પક્ષોનું સાંખ્યકૃત ખંડન

૨૮૯

ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય સત્ છે પણ અનભિવ્યક્ત છે એ સાંખ્ય મત અને તેનું ખંડન

૨૯૦

અભિવ્યક્ત એ શું છે ?

૨૯૧

અસત્કાર્યવાદ ઉપર કરવામાં આવેલા આક્ષેપોનો પરિહાર

૨૯૨

શક્તિનિયમથી ઉપાદાનનિયમ ઘટતો નથી	૨૬૩
શક્તિવિષયક વિચાર	૨૬૪
ઉપાદાનનિયમ અસત્કાર્યવાદમાં ઘટે છે, સત્કાર્યવાદમાં ઘટતો નથી	૨૬૫
ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ છે પણ બુદ્ધિસિદ્ધ છે એ ન્યાયમત	૨૬૬
બુદ્ધિ આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહે છે	૨૬૭
ન્યાયમતે બુદ્ધિસ્વરૂપ	૨૬૮
૫. મનપરીક્ષા	૨૬૮-૩૦૩
મનનું સ્વરૂપ અને મનના અસ્તિત્વમાં પ્રમાણ	૨૬૯
જ્ઞાનોના યુગપત્ ઉત્પત્તિ ન થવાનું કારણ જ્ઞાનોત્પત્તિ મનની અપેક્ષા રાખે છે એ	૩૦૦
ન્યાયમતે મનનું સ્વરૂપ	૩૦૧
માનસ જ્ઞાનો	૩૦૨
૬. પ્રવૃત્તિપરીક્ષા	૩૦૩-૩૦૫
પ્રવૃત્તિ એટલે શું ?	૩૦૩
પ્રવૃત્તિના પ્રકાર	૩૦૪
પ્રવૃત્તિજન્ય કર્મસંસ્કાર સુખ-દુઃખરૂપ ફળો આપે છે	૩૦૫
૭. દોષપરીક્ષા	૩૦૫-૩૦૯
દોષલક્ષણવિચાર	૩૦૬
દોષ અને મોહના પ્રકારો	૩૦૭
દોષનું શમન કેવી રીતે થાય ?	૩૦૮
૮. પ્રેત્યભાવપરીક્ષા	૩૦૯-૩૧૬
પ્રેત્યભાવ એટલે ?	૩૦૯
નિત્ય આત્મામાં જન્મ-મરણ ઘટાવવાની રીત	૩૧૦
શરીર વગેરેનાં મૂળ કારણ પરમાણુઓની સિદ્ધિ	૩૧૧
પરમાણુઓની આરંભક ગતિનો પ્રેરક ઇશ્વર	૩૧૨
પરમાણુઓ દ્વયલુક આદિ ક્રમે જ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે	૩૧૩
કારણ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી પછી બીજા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એનો વિરોધ	૩૧૪
શરીરવિષયક મતાન્તરો	૩૧૫
૯. ફલપરીક્ષા	૩૧૬-૩૧૯
દ્વિવિધ ફળ	૩૧૭
કર્મફળવિચાર	૩૧૮
૧૦. દુઃખપરીક્ષા	૩૧૯-૩૨૨
દુઃખલક્ષણ	૩૧૯
આસારિક સુખ પણ દુઃખ જ છે	૩૨૦
દુઃખ કેવી રીતે મોક્ષપ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી	૩૨૧
દેહથી માંડી દુઃખ સુધીનાં બધાં પ્રમેયો હેય	૩૨૨

નવમું આલ્હિક

૩૨૩-૪૨૪

મોક્ષવિચાર

૩૨૨-૩૩૩

મોક્ષ (અપવર્ગ) શું છે ?

૩૨૩

આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો આત્યન્તિક નાશ મોક્ષ છે એ ન્યાયમત

૩૨૪

મોક્ષમાં નિત્ય સુખનું સંવેદન છે એ વેદાન્તમત

૩૨૫

મોક્ષમાં સુખનું સંવેદન નથી એ ન્યાયમત

૩૨૬

મોક્ષમાં નિત્ય સુખનું સંવેદન છે એના સમર્થનમાં આપેલ આગમપ્રમાણનું ખંડન

૩૨૭

મોક્ષમાં નિત્ય સુખ સ્વપ્રકાશ છે એ વેદાન્તમત અને તેનું ખંડન

૩૨૮

મોક્ષને નિત્યસુખસ્વભાવ માનતાં મોક્ષ અસંભવ ખની વનય

૩૨૯

આનંદરહિત મોક્ષને માટે બુદ્ધિમાનો પ્રયત્ન કરે છે

૩૩૦

સંસારમાં અનુભવાતા સુખનો પ્રતિકાર કરવો ન થતે એ ન્યાયમત

૩૩૧

આત્માની જગત આદિ ચાર દશાઓ વિશે નૈર્વાયિક

૩૩૨

સાંખ્ય, બૌદ્ધ અને જૈનની મોક્ષની માન્યતાઓ અને તેમનું ખંડન

૩૩૩

મોક્ષના ઉપાયોનો વિચાર

૩૩૪-૩૪૭

મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય ?

૩૩૪

સંસારના મૂળરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનના નાશથી મોક્ષપ્રાપ્તિ

૩૩૫

મોક્ષ અસંભવ છે એ શંકા

૩૩૬

ઋણાનુબંધને કારણે મોક્ષ અસંભવ છે

૩૩૬

મોક્ષ છે એમ કહેવું શ્રુતિવિરુદ્ધ છે

૩૩૭

કલેશોના અનુબંધને કારણે મોક્ષ અસંભવ છે

૩૩૮

પ્રવૃત્તિના અનુબંધને કારણે પણ મોક્ષ અસંભવ છે

૩૩૯

મોક્ષપ્રાપ્તિ અશક્ય છે એ મતનો નિરાસ

૩૪૦

એથો આશ્રમ સંભવે છે

૩૪૧

એથો આશ્રમ સંભવતો હોઈ મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયોનો અભ્યાસ સંભવે છે

૩૪૨

પ્રતિપક્ષભાવના વડે કલેશોનો નાશ થઈ શકે છે

૩૪૩

વિષયદોષદર્શનથી રાગ શમે છે

૩૪૪

વિષયદોષદર્શનનું ઉદાહરણ

૩૪૫

ભોગથી રાગ શમતો નથી, વધે છે

૩૪૬

કલેશશૂન્ય આત્માનો અનુભવ સૌને છે

૩૪૭

સંચિતકર્મથી મુક્તિ કેવી રીતે થાય છે ?

૩૪૮-૩૫૫

સંચિત કર્મો ફળ આપી નાશ પામે છે

૩૪૮

સંચિત કર્મો ફળ આપ્યા વિના તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે છે

૩૪૮-૩૪૯

સંચિત કર્મોનો નાશ થતો જ નથી પણ તેમની ફળજનનશક્તિનો જ નાશ થાય છે

૩૪૯

સંચિત કર્મોનો નાશ ન થતો હોય તો મોક્ષમાં ધર્માધર્મનો ઉચ્છેદ કહ્યો તેનું શું ?

૩૫૦

સંચિત કર્મોનો નાશ ભોગથી જ થાય છે એ મીમાંસક મત

૩૫૧

નિત્યકર્મ અને કામ્યકર્મનો ભેદ

૩૫૨-૩૫૩

સંચિત કર્મો ભોગથી નાશ પામે છે એ મીમાંસક મતમાં મોક્ષ દુર્લભ

૩૫૪

સંચિત કર્મોનો નહિ પણ તેમની ફલજનનશક્તિનો જ નાશ થાય છે એ ન્યાયમત

ઉપરના આક્ષેપોનો પરિહાર ૩૫૪-૩૫૫

મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ શું ? કર્મ કે જ્ઞાન કે બન્ને ?

૩૫૫-૩૫૬

તત્ત્વજ્ઞાનવિચાર

૩૫૬

કયા વિષયનું તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ ? પરમાત્માનું ?

શબ્દાદૈતનું ? વિજ્ઞાનાદૈતનું ? પ્રકૃતિ-પુરુષના ભેદનું ?

૩૫૭

આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષનું કારણ એ ન્યાયમત

૩૫૮

આત્મજ્ઞાનનું મોક્ષકારણપણું વિધિસિદ્ધ

૩૫૯

આત્મજ્ઞાનવિધિનું સ્વરૂપ

૩૬૦

વિજ્ઞાનાદૈત, સત્તાદૈત, શબ્દાદૈત વગેરે અદૈતનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે

૩૬૧

બ્રહ્માદૈતવાદ અને તેનો નિરાસ

૩૬૧-૩૭૨

અદૈતનું નહિ પણ દૈતનું જ્ઞાન મિથ્યા જ્ઞાન છે એ વેદાન્તમત

૩૬૧

અદૈતને શ્રુતિનું સમર્થન

૩૬૧

પ્રત્યક્ષ વિધાયક જ છે, નિષેધક નથી એટલે અભેદવાચી

આગમનો વિરોધ પ્રત્યક્ષ કરતું નથી એ વેદાન્તમત ૩૬૨

બ્રહ્મ એક જ હોય તો વિચિત્ર જગતનું જ્ઞાન શાના કારણે થાય છે ?

૩૬૨

અવિદ્યાને કારણે વિચિત્ર જગતનું જ્ઞાન થાય છે એ વેદાન્તમત

૩૬૨

અવિદ્યા શું છે ?

૩૬૨

અવિદ્યા કેને છે ?

૩૬૩

અવિદ્યા જીવાત્માઓને છે એ વેદાન્તમત

૩૬૩

જીવાત્માઓ બ્રહ્મથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ?

૩૬૩

અવિદ્યા અનાદિ હોય તો તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થાય ?

૩૬૪

અવિદ્યા જ અવિદ્યાનો ઉચ્છેદ કરે છે એ વેદાન્તમત

૩૬૪

અવિદ્યા સ્વરૂપથી અસત્ય હોય તો સત્યકાર્ય કેવી રીતે કરે ?

૩૬૫

જીવો નિત્યશુદ્ધ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોઈ જીવોમાં અવિદ્યા કેવી રીતે અવકાશ પામે ?

૩૬૫

જીવો બ્રહ્મથી અભિન્ન હોતાં જીવો પરસ્પર અભિન્ન બની ગય

૩૬૬

પ્રત્યક્ષ આદિ બધાં પ્રમાણોનો પાયો ભેદ છે એ ન્યાયમત

૩૬૬

જ્યેમ ભેદ પરાપેક્ષ છે તેમ અભેદ પણ પરાપેક્ષ છે

૩૬૬

ભેદપ્રતીતિ પરાપેક્ષ છે એ વેદાન્તમતને નૈયાયિકનો ઉત્તર

૩૬૭

પ્રત્યક્ષ વિધાયક અને નિષેધક બન્ને છે એ ન્યાયમત

૩૬૭

પ્રત્યક્ષ ભેદ અને અભેદ બન્નેને ગ્રહે છે એ ન્યાયમત

૩૬૮

શબ્દ અને અનુમાનનો વિષય ભેદ જ છે

૩૬૮

અભેદપ્રતિવાદક આગમરાકયો અર્થવાદરૂપ છે

૩૬૮

અદ્વૈત વેદાન્તે કલ્પેલી અવિદ્યાનું ખંડન	૩૬૬-૩૭૦
અવિદ્યા જ અવિદ્યાનો ઉપાય છે એ વેદાન્તમતનો નિરાસ	૩૭૧-૩૭૨
શબ્દાદ્વૈતવાદ અને તેનો નિરાસ	૩૭૩-૩૮૫
શબ્દાદ્વૈતવાદની સ્થાપના	૩૭૩-૩૭૫
શબ્દાદ્વૈતવાદનું ન્યાયકૃત ખંડન	૩૭૬-૩૭૭
શબ્દ અને અર્થનો અભેદ સંભવતો નથી	૩૭૮
શબ્દ ઉપર અર્થનો અધ્યાસ શક્ય નથી	૩૭૯
શબ્દાદ્વૈતમાં સામાનાધિકરણ્ય અસંભવ	૩૮૦
શબ્દ ઉપર અર્થનો અધ્યાસ સંભવતો નથી	૩૮૧
‘વિવત’ના ચારે અર્થ શબ્દવિવતવાદમાં ઘટતા નથી	૩૮૧-૩૮૩
બ્રહ્મદ્વૈવિધ્યનિરાસ	૩૮૩
એકાત્મવાદ તકસંગત નથી	૩૮૪
વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદ અને તેનું ખંડન	૩૮૫-૪૨૨
વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદસ્થાપનારંભ	૩૮૬
જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકાર બેમાંથી એકનો જ સ્વીકાર	
કરવાનો હોય તો જ્ઞાનાકારનો જ થાય	૩૮૭
અર્થગ્રહણવાદીએ પણ અર્થગ્રહણ પહેલાં જ્ઞાનગ્રહણ સ્વીકારવું જોઈએ	૩૮૮
જ્ઞાન સાકાર જ ગ્રહીત થાય છે અને તે આકાર જ્ઞાનનો જ છે	૩૮૯
જ્ઞાનગત આકારથી પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ઘટી શકે છે	૩૯૦
જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકાર બેનો પ્રતિભાસ માનતાં અનેક દોષો આવે	૩૯૧
અર્થાકાર વિના જ્ઞાનાકાર ઘટી શકે	૩૯૨
અર્થાકારો મિથ્યા છે, કલ્પિત છે	૩૯૩
અનાદિ અવિદ્યાને લીધે એક જ્ઞાન જ	
ગ્રાહ્ય, ગ્રાહક અને સંવિત્તિના ભેદવાળું જણાય છે	૩૯૪
વિજ્ઞાનાદ્વૈતખંડનારંભ	૩૯૫
ગ્રાહ્યનો પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ થતો નથી એ ન્યાયમત	૩૯૬
અગૃહીત જ્ઞાન જ અર્થનું દર્શન કરે છે એ ન્યાયમત	૩૯૭
જ્ઞાનનું સ્વપ્રકાશત્વ સંભવતું નથી એ ન્યાયમત	૩૯૮
જ્ઞાન, શબ્દ અને હીપ સ્વપ્રકાશ છે એ મતનું ખંડન	૩૯૯
જ્ઞાન માનસપ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય છે, નિત્યપરોક્ષ નથી એ ન્યાયમત	૪૦૦
જેને અર્થાકાર માનવામાં આવે છે તે જ્ઞાનનો જ આકાર છે એવિજ્ઞાનવાદીના મતનું ખંડન	૪૦૧
નીલકર્મકારક જ નીલજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે એ ન્યાયમત	૪૦૨
અન્ય-વ્યતિરેક દ્વારા અર્થ જ્ઞાનનો જનક પુરવાર થાય છે	૪૦૩
સહોપસંગનિયમથી અભેદ પુરવાર ન થઈ શકે	૪૦૪
અસત્પ્રયાતિનું ખંડન	૪૦૫-૪૦૬

આત્મખ્યાતિનું ખંડન	૪૦૭-૪૦૮
પ્રમાણથી જ્ઞાત હોય તો એક અર્થમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ આકારોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ	૪૦૬
માત્ર વાસનાભેદ દ્વારા જ જ્ઞાતોનો ભેદ સમજવી ન શકાય	૪૧૦
વાસના એ તો અર્થાનુભવે પાડેલો સંસ્કાર છે	૪૧૧
ક્ષણભંગવાદમાં તો વાસનાનો આશ્રય જ ઘટતો નથી	૪૧૨
આલયવિજ્ઞાન શું છે ?	૪૧૩
વિજ્ઞાનવાદીએ કરેલું અવયવીનું ખંડન	૪૧૪-૪૧૫
વિજ્ઞાનવાદીએ કરેલું પરમાણુઓનું ખંડન	૪૧૬
નૈયાયિકાએ કરેલી અવયવીની સ્થાપના	૪૧૭-૪૧૮
નૈયાયિકાએ કરેલી પરમાણુની સ્થાપના	૪૧૯
શૂન્યવાદખંડન	૪૨૦
વૈરાગ્ય જનમાવવા માટે પણ ક્ષણિકવાદ વગેરે જરૂરી નથી	૪૨૧
સાંખ્ય-જૈનખંડનપૂર્વક આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષમાર્ગ છે એનું પ્રતિપાદન	૪૨૨-૪૨૩

जयन्तभट्टविरचित

न्यायमंजरी

षष्ठमाहिकम्

1. ननु नाद्यापि शब्दस्य निरणायि प्रमाणता ।

बीजं पदार्थवाक्यार्थबुद्धेर्न हि निरूपितम् ॥

जयन्तभट्ट विरचित

न्याय मंजरी

छठुं आह्निक

1. शंकाकार—इष्टुं पक्षे शब्दना प्राभाष्येनो निरूप्य तमे कथो नथी. पदार्थज्ञान
अने वाक्यार्थज्ञानना पीजनु (=कारणनुं) तमे निरूपणुं क्युं नथी.

2. उच्यते । किमत्र निरूपणीयम् ? यदनन्तरं हि यद् भवति तत्
तस्य निमित्तम् । पदवाक्यश्रवणे सति पदार्थवाक्यार्थसंप्रत्ययो भवतीति ते एव
तत्र निमित्तम् ।

2. डोर्छि कहे छे—अही निरूपवानुं वणी शुं छे ? जेना पछी तरत न नो थाय
ते तेनुं कारणुं छे. पदनुं श्रवणुं यतां पदार्थनुं ज्ञान अने वाक्यनुं श्रवणुं यतां वाक्यार्थनुं
ज्ञान थाय छे, ओटले पदार्थज्ञाननुं कारणुं पदश्रवणुं छे अने वाक्यार्थज्ञाननुं कारणुं
वाक्यश्रवणुं छे.

3. किं पुनरिदं पदं नाम ? किं च वाक्यमिति ? ।

3. शंकाकार—वणी, आ पद ओ शुं छे अने वाक्य ओ शुं छे ?

4. उक्तमत्र वर्णसमूहः पदम्, पदसमूहो वाक्यमिति ।

4. डोर्छि—अही कहेवाभां आव्युं छे डे वलुंसमूह पद छे अने पदसमूह वाक्य छे.

5. ननु एतदेव न क्षमन्ते । न हि वर्णानां समूहः कश्चिदस्ति वास्तवः ।
तेन कुतस्तत्समूहः पदं भविष्यति ? तदभावाच्च नतरां पदसमूहो वाक्यमवकार्पते ।
न च वर्णानां व्यस्तसमस्तविकल्पोपहतत्वेन वाचकत्वमुपपद्यते । तस्मादन्य एव
स्फोटात्मा शब्दोऽर्थप्रतिपादक इति प्रतिजानते ।

5. शंकाकार—आने न तेओ (=स्फोटवादीओ) सहन करता नथी. वलुंनि डोर्छि
समूह वास्तविक नथी. तो पछी वलुंनि समूह पद कथाथी अनशे ? पदना अभावना कारणे

પદ્મસમૂહ વાચક અવશ્યપણે નહિ ધટે. વર્ણો કાં તો એકે એકે વાચક અને, કાં તો સાથે મળીને વાચક અને, પરંતુ એ અને વિકલ્પો વડે વર્ણોનું વાચકત્વ હાનિ પામ્યું હોઈ ઘટતું નથી. તેથી, વર્ણોથી અન્ય જ સ્ફોટાત્મક શબ્દ અર્થનો પ્રતિપાદક છે એમ તેઓ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહે છે.

6. નનુ એવમસ્તુ । સ્ફોટોઽન્ય એવાર્થપ્રતિપાદકો ભવતુ । કા ક્ષતિનૈ-
યાયિકાનામ્ ?

6. કોઈક—ભલે એમ હો, વર્ણોથી જુદો સ્ફોટ જ અર્થપ્રતિપાદક હો, નૈયાયિકોને એમાં શું હાનિ છે ?

7. કથં ન ક્ષતિઃ ? આત્મપ્રણીતત્વેન હિ શબ્દસ્ય પ્રામાણ્યં તૈરુક્તમ્ । સ્ફોટસ્ય ચ નિત્યત્વેન નાત્મપ્રણીતત્વમ્ । અથ ચ યસ્યાનિત્યત્વં વર્ણાત્મનઃ શબ્દસ્ય સાધિતમ્, નાસૌ અર્થપ્રતીતિહેતુઃ । અતો ન પ્રમાણમ્ । યશ્ચાર્થપ્રતીતિહેતુઃ સ્ફોટાત્મા શબ્દઃ, તસ્ય નાનિત્યત્વમ્, ન ચાતઃ આત્મપ્રણીતત્વમિતિ અસ્થાને નૈયાયિકાઃ ક્લિષ્ટા ભવેયુઃ । તસ્માદનિત્યાનાં વર્ણાનામેવ વાચકત્વં પ્રતિષ્ઠાપનીયં પરાકરણીયક સ્ફોટ ઇતિ ।

7. શંકાકાર—કેમ હાનિ નથી ? [છે જ] કારણ કે આત્મપ્રણીત હોવાથી શબ્દનું પ્રામાણ્ય છે એમ તેમણે કહ્યું છે, અને સ્ફોટ તો નિત્ય હોઈ તે આત્મપ્રણીત નથી. અને જે વર્ણાત્મક શબ્દનું અનિત્યત્વ તેમણે પૂરવાર ક્યું છે તે વર્ણાત્મક શબ્દ અર્થજ્ઞાનનો જનક નથી, તેથી તે વર્ણાત્મક અનિત્ય શબ્દ પ્રમાણ્ય નથી અને જે સ્ફોટાત્મક શબ્દ અર્થજ્ઞાનનો જનક છે તે અનિત્ય નથી અને પરિણામે આત્મપ્રણીત નથી; એટલે નૈયાયિકો નકામા ક્લેશ પામશે. માટે, અનિત્ય વર્ણો જ વાચક છે એમ તેમણે સ્થાપવું જોઈએ અને સ્ફોટનો અસ્વીકાર કરવો જોઈએ.

8. તદુચ્યતે—ગકારાદિવર્ણાવગમે સત્યર્થપ્રતીતેર્માવાત્, તદભાવે ચામાવાત્ તેષામેવાર્થપ્રત્યાયનસામર્થ્યમ્ । તે એવ ચ શ્રવણકરણકાવગમગોચરતયા શબ્દવ્યપદેશમાજ ઇતિ ન પ્રતીત્યનુપારૂઢઃ સ્ફોટો નામ શબ્દઃ કશ્ચિત્ પ્રત્યક્ષાનુમાનાતીતઃ પરિકલ્પનીયઃ ।

8. તેથી તેઓ (= નૈયાયિકો) કહે છે કે ગકાર વગેરે વર્ણોનું જ્ઞાન થતાં અર્થનું જ્ઞાન થતું હોવાથી અને ગકાર વગેરે વર્ણોનું જ્ઞાન ન થતાં અર્થનું જ્ઞાન ન થતું હોવાથી અર્થનું જ્ઞાન કરાવવાનું સામર્થ્ય વર્ણોમાં જ છે. શ્રવણરૂપ કરણથી થતા જ્ઞાનનો વિષય તે વર્ણો જ હોવાથી તે વર્ણો 'શબ્દ' નામ પામે છે. જ્ઞાનનો વિષય ન બનતા તેમ જ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી અતીત સ્ફોટ નામના કોઈ શબ્દની કલ્પના ન કરવી જોઈએ.

9. આહ—કથમેવં ભવિષ્યતિ ? દૂરાપેતા ઇમે મનોરથાઃ । કુતો વર્ણા-
નામર્થપ્રત્યાયકત્વમ્ ? તે હિ વર્ણા ગકારાદયોઽર્થ પ્રતિપાદયન્તઃ સમસ્તાઃ પ્રતિપાદયેયુઃ

વ્યસ્તા વા ? ન તાવદ્ વ્યસ્તાઃ, એકૈકવર્ણાકર્ણને સત્યપ્યર્થપ્રતીતેરનુત્પાદાત્ । સામસ્યં વર્ણાનાં નાસ્ત્યેવ, તદ્ધિ સત્તામાત્રેણ વા સ્યાત્ પ્રતીયમાનત્વેન વા ? નૈયાયિકપક્ષે તાવત્ સત્તયા યૌગપદ્યમવિચ્ચમાનમ્, આશુવિનાશિનઃ શબ્દસ્ય દર્શિત્વાત્ । અથાપિ મીમાંસકમતેન નિત્યઃ શબ્દ ઇષ્યતે । તત્રાપિ સત્તયા યૌગપદ્યસ્ય સકલવર્ણસાધારણત્વાત્ કેન વર્ણસમુદાયેન કોઽર્થઃ પ્રત્યાગ્યેતેતિ નાવધાર્યતે । અથોચ્યતે—ન ચક્ષુરાદીનામિવ વર્ણાનાં કારકત્વં, યેનાગૃહીતાનામેવ સતાં યૌગપદ્યમાત્રમર્થપ્રત્યયનાઢ્યં સ્યાત્ । જ્ઞાપકત્વાત્તેષાં ગૃહીતાનાં સતાં ધૂમાદિવત્ પ્રત્યાયકત્વમિતિ પ્રતીતાવેવ સામસ્યમુપયુજ્યતે ઇતિ । એતદપ્યઘટમાનમ્ । પ્રતીતિસામસ્યં હિ કિમેકવક્તૃપ્રયુક્તાનાં વર્ણાનામુત નાનાપુરુષભાષિતાનામ્ ? તત્ર એકદા અનેકપુરુષભાષિતાનાં કોલાહલસ્વભાવત્વેન સ્વરૂપભેદ એવ દુરવગમ ઇતિ કસ્ય સામસ્યમસામસ્યં વા ચિન્ત્યેત ? સત્યપિ વા તથાવિધે સામસ્યે નાસ્ત્યેવાર્થપ્રતીતિઃ । એકવક્તૃપ્રયુક્તાનાં તુ પ્રયત્નસ્થાનકરણક્રમાપરિત્યાગાદવશ્યમ્ભાવી ક્રમઃ । ક્રમે ચ સત્યેકૈકવર્ણકરણિકાર્થપ્રતીતિઃ પ્રાપ્નોતિ, ન ચાસૌ દૃશ્યતે ઇતિ વ્યસ્તસમસ્તવિકલ્પાનુપપત્તેર્ન વર્ણા વાચકાઃ । વર્ણવિષયા અપિ બુદ્ધયસ્તથૈવ વિકલ્પનીયાઃ । તા અપિ ન યુગપત્ સમ્ભવન્તિ । ક્રમે ચ સત્યેકૈકવર્ણબુદ્ધેરર્થસમ્પ્રત્યયઃ પ્રસજ્યેત ઇતિ ।

૭. સ્ફોટવાદી કહે છે—આવું કેવી રીતે બનશે ? આ મનોરથો ટળી ગયા છે. વર્ણો અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારા કયાંથી હોય ? અર્થનું પ્રતિપ્રાદન કરતા તે ગકાર વગેરે વર્ણો ભેગા મળીને અર્થનું પ્રતિપ્રાદન કરે છે કે એક એક ? તેઓ એક એક, અર્થનું પ્રતિપ્રાદન કરતા નથી કારણ કે એક એક વર્ણનું શ્રવણ થવા છતાં અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. તેમનું ભેગા મળવું (હોવું કે થવું) સંભવતું જ નથી. તેમનું ભેગા મળવું (હોવું કે થવું) તેમની સત્તામાત્રથી છે કે તેમના જ્ઞાનથી છે ? [અર્થાત્ તેઓનું અસ્તિત્વ કે ઉત્પત્તિ યુગપત્ છે કે તેઓનું જ્ઞાન યુગપત્ છે ?] નૈયાયિક પક્ષમાં તેઓનું સત્તા દ્વારા યૌગપદ્ય છે જ નહિ [અર્થાત્ તેઓનું અસ્તિત્વ કે ઉત્પત્તિ યુગપત્ છે જ નહિ] કારણ કે શબ્દ ક્ષણિક છે એમ નૈયાયિકોએ દર્શાવ્યું છે. મીમાંસક મતમાં શબ્દને નિત્ય ધ્રુવવામાં આવ્યો છે, ત્યાં પણ સત્તાથી યૌગપદ્ય બધા જ વર્ણોમાં સમાનપણે હોઈ કયા વર્ણસમુદાયથી કયો અર્થ જ્ઞાત થાય છે એ નિશ્ચિત થતું નથી. જો કોઈ કહે કે જેમ યક્ષુ વગેરે [અર્થજ્ઞાનના] કારક છે તેમ વર્ણો [અર્થજ્ઞાનના] કારક નથી જેથી અસ્તિત્વ ધરાવતા પણ અગૃહીત જ રહેલા તે વર્ણોનું કેવળ યૌગપદ્ય અર્થજ્ઞાનનું કારણ બને; તેઓ [કારક નહિ પણ] જ્ઞાપક હોઈ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોય તો પણ ગૃહીત બનેલા હોય તો જ ધૂમ વગેરેની જેમ જ્ઞાન કરાવનાર (=પ્રત્યાયક) બને છે, એટલે તેમના જ્ઞાનનું સામસ્ય (કે યૌગપદ્ય) ઉચિત છે, તો તે કહેવું યોગ્ય નથી. શું એક વક્તાએ બોલેલા વર્ણોના

જાનોનું સામસ્ય [અર્થનું જ્ઞાન કરાવે] છે કે અનેક પુરુષોએ બોલેલા વર્ણોના જાનોનું સામસ્ય ? તેમાં એક સમયે અનેક પુરુષોએ બોલેલા વર્ણો કોલાહલરૂપ હોઈ તેમનો સ્વરૂપભેદ બાજુથી મુરકેલ છે, એટલે કોનું સામસ્ય કે અસામસ્ય વિચારીએ ? તે પ્રકારનું સામસ્ય હોય તો પણ અર્થની પ્રતીતિ તો થતી જ નથી, એક વક્તાએ બોલેલા વર્ણોનો ક્રમ અવશ્યભાવી છે, કારણ કે એક વક્તાએ બોલેલા વર્ણો પ્રયત્ન (ઇષ્ટપૃષ્ઠતા આદિ), સ્થાન (તાલુ આદિ) અને કરણના (બિહવામૂલ આદિ) ક્રમને ઓડતા નથી. વર્ણોનો ક્રમ હોતાં એક એક વર્ણુ પેદા કરેલી અર્થપ્રતીતિ પ્રાપ્ત થાય, પરંતુ એક એક વર્ણુ પેદા કરેલી અર્થપ્રતીતિ દેખાતી નથી. એટલે, વર્ણુ કાં તો એક એક (અર્થાત્ વ્યસ્તપણે) અર્થપ્રતીતિ ઉત્પન્ન કરે કાં તો ભેગા મળીને (અર્થાત્ સમસ્તપણે), પરંતુ એ બેમાંથી એક પણ વિકસ્ય થતો ન હોઈ વર્ણુ અર્થવાચક નથી. વર્ણુવિષયક જ્ઞાનોની આખતમાં પણ આ બે વિકસ્યો કરવા બેઈએ. તે જ્ઞાનો પણ યુગપત્ સંભવતા નથી. તે જ્ઞાનોનો ક્રમ હોતાં એક એક વર્ણુજ્ઞાનમાંથી અર્થજ્ઞાન થવાની આપત્તિ આવે.

10. યદપ્યુચ્યતે પૂર્વપૂર્વવર્ણજનિતસંસ્કારસહિતોઽન્યવર્ણઃ પ્રત્યાયક ઇતિ તદપ્યયુક્તમ્ । સંસ્કારો હિ નામ યદનુભવજનિતસ્તદ્વિષયમેવ સ્મરણમુપજનયતિ, ન પુનરર્થાન્તરવિષયં જ્ઞાનમિતિ । સ્મૃતિદ્વારેણ તર્હ્યર્થપ્રત્યાયકોઽસૌ ભવિષ્યતીતિ ચેત્, એતદપિ નાસ્તિ, જ્ઞાનયોગપદ્યપ્રસજ્ઞાત્ । અન્યવર્ણજ્ઞાનાનન્તરં હિ પૂર્વવર્ણસ્મરણમિવ સમયસ્મરણમપિ તદૈવાપતતિ, તતશ્ચ જ્ઞાનયોગપદ્યમ્ । ન ચ ક્રમેત્પાદે કિઞ્ચિત્ કારણમુત્પશ્યમઃ । અથાપિ તેન ક્રમેણ ભવેતાં, તથાપિ તદાનોમન્યવર્ણજ્ઞાનમુપરતમિતિ કસ્ય સાહાય્યકં પૂર્વવર્ણસ્મૃતિર્વિદધાતીતિ ? એતચ્ચાનેકપૂર્વવર્ણવિષયમેકાં સ્મૃતિમશ્યુપગમ્યોક્તં, ન પુનરેકાઽનેકપૂર્વવર્ણગોચરા સ્મૃતિઃ । કુતઃ —

મિત્રોપલમ્ભસંભૂતવાસનાભેદનિર્મિતાઃ ।

ભવેયુઃ સ્મૃતયો મિત્રા ન ત્વેકાઽનેકગોચરાઃ ॥

અથ વદેત્ સંકલનાજ્ઞાનમેકં સદસદ્વર્ણગોચરં ભવિષ્યતિ, તદુપારુઢાશ્ચ વર્ણા અર્થપ્રત્યાયયિષ્યન્તીતિ તદપિ દુરાશામાત્રમ્, તથાવિઘજ્ઞાનોત્પત્તૌ કારણાભાવાત્ । ન ચેન્દ્રિયમતીતવર્ણગ્રહણસમર્થમ્ । ન સંસ્કારો વર્તમાનગ્રાહી ભવતિ । ન ચ યુગપદિન્દ્રિયં સંસ્કારશ્ચેમાં બુદ્ધિ જનયતઃ । સંસ્કારસ્ય સહચરદર્શનાઘાહિતપ્રબોધસ્ય સતઃ સ્મરણમાત્રજન્મનિ નિર્જ્ઞાતસામર્થ્યસ્યેન્દ્રિયેણ સહ વ્યાપારાભાવાત્ । તસ્માન્ન વર્ણા વાચકાઃ ।

10. પૂર્વ પૂર્વ વર્ણુ ઉત્પન્ન કરેલા સંસ્કાર સહિત અન્ય વર્ણુ અર્થનો પ્રત્યાયક છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે સંસ્કાર જે વસ્તુના અનુભવથી પડે છે તે વસ્તુનું જ સ્મરણ ઉત્પન્ન કરે છે, તેનાથી અન્ય વિષયનું જ્ઞાન (અસમસ્ય) ઉત્પન્ન કરતા નથી. જે કહે છે સ્મૃતિ દ્વારા અન્ય વર્ણુ અર્થનો પ્રત્યાયક બનશે તો તે

પણ ઘટતું નથી, કારણ કે તેમ માનતાં જ્ઞાનોના યોગપદ્ધતી આપત્તિ આવે. અન્ય વર્ણના જ્ઞાન પછી તરત જ પૂર્વ વર્ણના સ્મરણની જેમ સમયનું સ્મરણ પણ તે વખતે જ આવી પડે છે અને તેને પરિણામે જ્ઞાનયોગપદ્ધતી આવી પડે છે, અને તેમની ક્રમોત્પત્તિનું કંઈ કારણ અમે દેખતા નથી. તેમ છતાં તે ક્રમથી તેઓ ઉત્પન્ન થાય તો પણ તે વખતે અન્ય વર્ણનું જ્ઞાન નાશ પામી ગયું હોવાથી પૂર્વ વર્ણની સ્મૃતિ કોને સહાય કરશે ? અનેક પૂર્વ-વર્ણવિષયક એક સ્મૃતિ સ્વીકારીને આ કહ્યું છે, પરંતુ ખરેખર અનેક પૂર્વવર્ણવિષયક એક સ્મૃતિ નથી. કેમ ? જુદા જુદા અનુભવોથી જન્મેલા જુદા જુદા સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્મૃતિઓ જુદી જુદી થાય, પરંતુ એક સ્મૃતિ અનેકવિષયક ન હોય. વિદ્યમાન અને અવિદ્યમાન (=નષ્ટ) વર્ણોને વિષય કરનારું એક સંકલનાજ્ઞાન બનશે (અર્થાત્ ક્રમગૃહીત વર્ણો અનન્તર એકકાલભાવી એક જ્ઞાનમાં સંકલિત થઈ પ્રતિભાસિત થશે) અને તે જ્ઞાનમાં આવેલા વર્ણો અર્થના પ્રત્યાયક બનશે એમ જો તમે કહેશો તો તે દુરાશામાત્ર છે, કારણ કે તેવા (=સંકલનાત્મક) જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના કારણનો અભાવ છે. ન તો ઇન્દ્રિય અતીત વર્ણોને ગ્રહણ કરવા સમર્થ છે, ન તો સંસ્કાર વર્તમાન વર્ણને ગ્રહણ કરે છે અને ન તો ઇન્દ્રિય અને સંસ્કાર યુગપત્ આ સંકલનાજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે. સહચરદર્શન વગેરેને કારણે સંસ્કાર જગેશ્વ હોવા છતાં તે સંસ્કાર ઇન્દ્રિયની સાથે વ્યાપાર કરતા નથી કારણ કે તે સંસ્કારનું સામર્થ્ય કેવળ સ્મરણને ઉત્પન્ન કરવામાં જ છે એ આપણે જાણીએ છીએ. તેથી વર્ણો વાયક નથી.

11. અતરૂચૈવ—યદિ તે વાચકા ભવેયુઃ, વિપરીતક્રમપ્રયુક્તા અપ્યર્થ ગમયેયુઃ । ક્રમરૂચેદપેક્ષયતે સ વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તતયા ચિન્તનીયઃ । અવ્યતિરેકે તે એવ તે વર્ણાં ઇતિ કથં ન વોધકાઃ ? વ્યતિરેકે તુ કિમપ્યધિકં વાચકમભ્યુપગતં ભવતીતિ મત્પક્ષમાજિગમિષતિ ભવાન્ ।

11. જો વર્ણો વાયક હોય તો વિપરીત ક્રમે ઉચ્ચારવામાં આવે તો પણ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે. [નિયત] ક્રમની જો વર્ણોને અપેક્ષા હોય તો તે ક્રમ વર્ણોથી બિન્ન છે કે અભિન્ન એ વિચારવું જોઈએ. જો ક્રમ વર્ણોથી અભિન્ન હોય તો [વિપરીત ક્રમમાં પણ] તેના તે જ વર્ણો છે તો પછી તેઓ તે અર્થનું જ્ઞાન કેમ ન કરાવે ? જો ક્રમ વર્ણોથી ભિન્ન હોય તો તમે [વર્ણોથી] કંઈક અધિક વાયક તરીકે સ્વીકાર્યું કહેવાય, એટલે તમે તારા પક્ષમાં આવી જશો.

12. નનુ વ્યુત્પત્તિવશેન શબ્દોર્થપ્રત્યાયકતામુપયાતિ । વ્યુત્પત્તૌ ચ પ્રાવન્તો યત્ક્રમકા વર્ણા યમર્થમભિવદન્તો દૃષ્ટાસ્તે તાવન્તસ્તત્ક્રમકાસ્તમર્થમભિવદિષ્યન્તીતિ કિં વિકલ્પમાલયા ? તદુક્તમ્—

યાવન્તો યાદૃશા યે ચ યદર્થપ્રતિપાદને ।

વર્ણાઃ પ્રજ્ઞાતસામર્થ્યાસ્તે તસ્યૈવાવબોધકા ॥ ઇતિ [શ્લોઽવાંસ્ફોટ ૬૯]

12. શંકાકાર—વ્યુત્પત્તિને લીધે શબ્દ અર્થનો પ્રત્યાયક (=વાચક) બને છે અને

વ્યુત્પત્તિમાં તે નેટલા ને ક્રમમાં વર્ણો ને અર્થને જણાવતા દેખાય તેટલા તે ક્રમમાં અર્થને જણાવશે, એટલે એમાં આ વિકલ્પો ઊભા કરવાની જરૂર જ ક્યાં છે? તેથી કહ્યું છે કે નેટલા જેવા વર્ણો ને અર્થનું પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ જણાયેલા છે તેટલા તે વર્ણો તે જ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે -- તે જ અર્થના વાચક છે.

13. તદુચ્યતે વ્યુત્પત્તિરેવેયં વિચારણીયા વર્તતે । પરાવગતિપૂર્વિકા હિ શબ્દાત્ સ્વયમવગતિઃ । પરાવગતૌ ચ કે કિયન્તઃ કથં કમર્થં પ્રતિપાદયન્તોડનેન દૃષ્ટાઃ, યેમ્યઃ તથૈવ તમર્થં પ્રતીયાદિતિ દુરવિગમા હિ વર્ણવર્તની ।

યાવન્તો યાદૃશા યે ચેત્યેવં તાવત્ પ્રમાણસે ।

કિયન્તઃ કીદૃશાઃ કે ચેત્યેવં યાવન્ન પૃચ્છચસે ॥

તસ્માત્ સર્વપ્રકારમવાચકા વર્ણાઃ ।

13. સ્ફોટવાદી—તેથી અમે કહીએ છીએ કે આ વ્યુત્પત્તિ એ શું છે એ વિચાર નોઈએ, બીજાને થયેલા જ્ઞાનપૂર્વક પોતાને શબ્દમાંથી થતું જ્ઞાન એ વ્યુત્પત્તિ, [એક વર્ડ બીજા વડીલને કહે છે કે ‘ગાય લાવ’ ‘ગાય દોહ’], તે સાંભળી બીજા વડીલને અર્થ જાણ થાય છે. પછી તે જ્ઞાન અનુસાર તે પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેની પ્રવૃત્તિ દેખી જાલ તે બીજા વડીલને થયેલ જ્ઞાનનું અનુમાન કરે છે, છેવટે તે અનુમિતિ જ્ઞાનને કારણે પોતાને ‘ગાય’ શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ વ્યુત્પત્તિ છે.] બીજાને થતા જ્ઞાનમાં ક્યા, કેટલા, કે રીતે ક્યા અર્થનું પ્રતિપાદન કરતા વર્ણો આ માણસે દેખ્યા કે જેમાંથી તે જ રીતે અર્થ પ્રતીત થાય? એટલે [અર્થને બોધ કરાવવાનો] વર્ણોનો માર્ગ દુરોચ્ય છે. નેટલા જેવા અને જે એમ તમે કહો છો પણ કેટલા કેવા અને ક્યા એમ તમે તમારી જાત પૂછતા નથી. તેથી બધી રીતે વર્ણો અવાચક છે.

14. અસ્તિ ચેયં શબ્દાદુચ્ચારિતાત્ તદર્થાવગતિઃ, ન ચેયમકારણિકૈવ ભવિતુમર્હતિ તદસ્યાઃ કારણં સ્ફોટ ઇતિ કાર્યાનુમાનમિદમસ્તુ પરિશેવાનુમાનં વા અર્થાપત્તિર્વા સર્વથાડર્થપ્રતીતિલક્ષણકાર્યવશાત્ કલ્પ્યમાનં તત્ કારણં સ્ફોટ ઇત્યુચ્યતે । સઃ નિરવયવો નિત્ય એકો નિષ્ક્રમક ઇતિ ન વર્ણપક્ષક્ષપણદક્ષદૂષણપાત્રતાં પ્રતિપદ્યતે અતઃચ સ્ફોટોડર્થપ્રતિપાદકઃ ‘શબ્દાદર્થ પ્રતિપદ્યામહે’ ઇતિ વ્યવહારાત્ । ભવત્ હિ વર્ણજનિતસંસ્કારોડર્થપ્રતિપાદકઃ । તત્ર શબ્દાદિતિ પ્રાતિપદિકાર્થોડ્નુપપન્નઃ

અથ વર્ણાઃ ‘શબ્દ’શબ્દેનોચ્યન્તે, તે ચાર્થપ્રતિપાદકા ઇતિ । ઇદમન્યથાસિદ્ધમ્ તથાપિ શબ્દાદિત્યેકત્વં વિભક્ત્યર્થો ન સંગચ્છતે, ‘શબ્દેભ્યઃ પ્રતિપદ્યામહે’ ઇં વ્યવહારઃ સ્યાત્ । સ્ફોટાત્મનિ તુ શબ્દેડર્થપ્રતિપાદકે ઇધ્યમાણે શબ્દાદિ પ્રાતિપદિકાર્થો વિભક્ત્યર્થશ્ચ દ્વયમપ્યુપપન્નમ્ ।

14. 'અને ઉચ્ચારણેલ શબ્દમાંથી તે શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન તો થાય છે. અર્થનું આ જ્ઞાન કારણ વિનાનું હોય એ યોગ્ય નથી. તેથી તેનું કારણ સ્ફોટ છે'—આ કાર્યાનુમાન હો, કે પરિણાનુમાન હો, કે અર્થાપત્તિ હો. [પ્રથમ અર્થજ્ઞાનરૂપ કાર્યમાત્ર ઉપરથી તે અર્થજ્ઞાનના કારણમાત્રનું જ્ઞાન થાય છે, પછી શાબ્દિક આદિ વિશેષશૂન્ય ગોત્વનો જેમ અસંભવ છે તેમ નિર્વિશેષ કારણમાત્રનો પણ અસંભવ હોઈ અને અગાઉ જણાવી ગયા તેમ વર્ણોના કારણત્વનો પ્રતિષેધ કરાયો હોઈ અને અન્યત્ર કારણત્વ હોવાનો કોઈ પ્રસંગ ન હોઈ સ્ફોટ જ કારણ છે એમ કલ્પવું એ પરિણાનુમાન છે. આમ કારણમાત્રનું જ્ઞાન કાર્યાનુમાનથી થાય છે અને કારણવિશેષનું જ્ઞાન પરિણાનુમાનથી થાય છે. આવા કાર્યાનુમાન સહિતના પરિણાનુમાનને કેટલાક અર્થાપત્તિ કહે છે.] સર્વથા અર્થજ્ઞાનરૂપ કાર્યને આધારે કલ્પત્રમાં આવતું તે અર્થજ્ઞાનનું કારણ સ્ફોટ કહેવાય છે. તે સ્ફોટ નિરવયવ, નિત્ય, એક અને કમરહિત છે એટલે વર્ણપક્ષનું નિરસન કરવામાં દક્ષ દૂષણો માટેની પાત્રતા સ્ફોટ પામતો નથી. તેથી, સ્ફોટ અર્થનો પ્રતિપાદક છે, વળી, સ્ફોટ અર્થનો પ્રતિપાદક છે, કારણ કે 'શબ્દમાંથી અમને અર્થનું જ્ઞાન થાય છે' એમ આપણે બોલીએ છીએ. આપ વર્ણજનિત સંસ્કારને અર્થપ્રતિપાદક માને છે. પરંતુ 'શબ્દમાંથી' એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તેમાં જે પ્રાતિપદિકાર્ય [શબ્દત્વ] છે તે સંસ્કારમાં ઘટતો નથી [કારણ કે સંસ્કાર 'શબ્દ'શબ્દનો વાચ્ય નથી; વિભક્ત્યર્થ એકત્વ તો સંસ્કાર એક હોઈ સંસ્કારમાં ઘટે છે.] જે કહો કે વર્ણો શબ્દ'શબ્દથી વાચ્ય છે અને તેઓ જ અર્થ પ્રતિપાદક છે તો તે ફલીલ ખોટી છે, તથાપિ [અમે વધારામાં કહીએ છીએ કે] 'શબ્દમાંથી' એમાં રહેલું એકત્વ જે વિભક્ત્યર્થ છે તે અહીં સંગતિ પામતું નથી, 'શબ્દમાંથી અર્થ' જણાવીએ છીએ એમ બોલવું નોઈએ. પરંતુ સ્ફોટરૂપ શબ્દને અર્થપ્રતિપાદક ધ્વજવામાં આવનાં 'શબ્દમાંથી' એમાં જે પ્રાતિપદિકાર્ય છે તે (અર્થાત્ શબ્દ'શબ્દવાચ્યત્વ - શબ્દત્વ) અને જે વિભક્ત્યર્થ છે તે (અર્થાત્ એકત્વ) અને ઘટે છે.

15. નનુ ન સ્ફોટ: 'શબ્દ'શબ્દેનોચયતે, કિં તુ વર્ણા એવ । "શ્રોત્રગ્રહણે હ્યર્થે 'શબ્દ'શબ્દ: પ્રસિદ્ધ: । તે ચ શ્રોત્રગ્રહણા:" इति [शा०भा० १.१.५] । नैतदेवं, शब्दत्वस्यापि श्रोत्रग्रहणात्मनो भावात्, निर्जरझाङ्काररवप्रमृतीनां च सत्यपि श्रोत्रग्रहणत्वे शब्दकार्यनिर्वर्तकत्वानुपपत्ते: । तस्माद् यतोऽर्थप्रतिपत्ति: स शब्द: । अर्थप्रतिपत्तिश्च स्फोटादेव, न वर्णेभ्य इति स्फोट एव शब्द: ।

15. શંકાકાર—'શબ્દ'શબ્દ વડે સ્ફોટ વાચ્ય નથી, પરંતુ વર્ણો જ વાચ્ય છે. શ્રોત્ર દ્વારા જેનું ગ્રહણ થાય છે તે અર્થને માટે જ 'શબ્દ'શબ્દનો પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ છે અને વર્ણોનું જ શ્રોત્ર દ્વારા ગ્રહણ થાય છે.

સ્ફોટવાદી—ના, એવું નથી, કારણ કે શબ્દત્વનું પણ ગ્રહણ શ્રોત્ર વડે થાય છે, વળી જરૂરના ખળખળ અવાજ વગેરેનું પણ ગ્રહણ શ્રોત્ર વડે થાય છે, છતાં શબ્દકાર્યનું (=અર્થજ્ઞાનનું) જનકત્વ તેમનામાં ઘટતું નથી, તેથી જેમનામાંથી અર્થજ્ઞાન થાય તે શબ્દ. અર્થજ્ઞાન સ્ફોટમાંથી જ થાય છે, વર્ણોમાંથી થતું નથી, એટલે સ્ફોટ જ શબ્દ છે.

16. નન્વેત્રં સતિ ધૂમાદીનામર્થપ્રતીતિહેતુત્વાત્ શબ્દત્વં પ્રાપ્નોતિ । મૈવં વાદીઃ “અથ ગૌરિત્યત્ર શ્રોત્રજપ્રતિભાસે બહવોડર્થાઃ પ્રતિભાસન્તે, તત્ર કસ્તેષાં શબ્દઃ” ઇત્યુપક્રમ્ય “યતોડર્થપ્રતિપત્તિઃ સ શબ્દઃ” ઇત્યુપસંહતે કુતો ધૂમાદીનાં શબ્દત્વશક્કાવકાશઃ ? ।

16. શંકાકાર—એમ હોય તો ધૂમ વગેરે પણ અર્થજ્ઞાનનાં કારણ હોઈ શબ્દપણું પામે.

સ્ફોટવાદી—એમ ન કહો. “હવે ‘ગાય’ એ શ્રોત્રજન્ય જ્ઞાનમાં ધણું અર્થો પ્રતિભાસ પામે છે [અર્થાત્ ‘ગાય’ એ શ્રોત્રજન્ય જ્ઞાનમાં વર્ણો, વર્ણાભિવ્યંજ્ય સ્ફોટ, સ્ફોટવાચ્ય જ્ઞાતિ વગેરે અને જ્ઞાતિ સાથે એક અર્થમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા ગુણ ક્રિયા વગેરે પ્રતિભાસિત થાય છે], ત્યાં તેમનામાં શબ્દ કયો છે ?” એ પ્રમાણે ઉપક્રમ (=શરૂઆત) કરી “જેમાંથી અર્થજ્ઞાન થાય તે શબ્દ” એમ ઉપસંહાર કરાયો છે, એટલે ધૂમ વગેરેમાં શબ્દત્વની શંકાને અવકાશ ક્યાંથી હોય ?

17. નનુ ચેયમર્થપ્રતીતિર્વર્ણેષુ ભવત્સુ ભવન્તી, તેષ્વભવત્સુ ચાભવન્તી તાનુત્સૂચ્ય કથં સ્ફોટકાર્યતામુપયાયાત્ ? ઉચ્યતે । અનન્યથાસિદ્ધં તદ્ભાવમાવિત્ત્વં તત્કાર્યતામવગમયતિ, નાન્યથાસિદ્ધમ્ । इदं त्वन्यथासिद्धम् । का पुनरन्यथासिद्धिः ? સ્ફોટવ્યવજ્જકત્વાદ્વર્ણાનાં તદાનન્તર્યમર્થપ્રતીતેરુપપ્લવતે । વર્ણાભિવ્યક્તઃ સ્ફોટોડર્થપ્રતીતિમાદધાતિ । આમ્યતિ જનો વર્ણૈરિયમર્થપ્રતીતિરુત્પાદિતેતિ ।

17. શંકાકાર—વર્ણો હોતાં થતી, વર્ણો ન હોતાં ન થતી અર્થપ્રતીતિ વર્ણોને છોડી સ્ફોટનું કાર્ય કેમ અને ?

સ્ફોટવાદી—તેના હોતાં હોવાપણું જે અન્યથાસિદ્ધ ન હોય તો તેની કાર્યતાનું જ્ઞાન કરાવે, જે અન્યથાસિદ્ધ હોય તો તેની કાર્યતાનું જ્ઞાન ન કરાવે. તેના હોતાં હોવાપણું અહીં અન્યથાસિદ્ધ છે. આ અન્યથાસિદ્ધિ કઈ છે ? વર્ણો સ્ફોટના વ્યંગક હોવાથી અર્થપ્રતીતિનું વર્ણો પછી અનન્તર હોવાપણું મિથ્યા છે, ખોટું છે. વર્ણથી અભિવ્યક્ત થયેલો સ્ફોટ અર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ અર્થજ્ઞાન વર્ણોએ ઉત્પન્ન હયું છે એમ લોકો ખાન્તિ પામે છે.

18. નનુ સ્ફોટવ્યક્તાવપીદાનીં વર્ણાનાં ક્વ ગતાસ્તે વ્યસ્તસમસ્તવિકલ્પાઃ ? આહ ચ મદ્ઃ—

યસ્યાનવયવઃ સ્ફોટો વ્યજ્યતે વર્ણબુદ્ધિભિઃ ।

સોડપિ પર્યનુયોગેન નૈવાનેન ત્રિમુચ્યતે ॥ इति [શ્લોઁવાઁસ્ફોટઁ ૧.૧]

માધ્યકૃતાડપિ “નનુ સંસ્કારકલ્પનાયામદૃષ્ટકલ્પના” ઇત્યાશક્કચ પ્રતિવિહિતં

“શબ્દકલ્પનાયાં સા ચ શબ્દકલ્પના ચ” । इति [શાઁમાઁ ૧.૧.૫]

નૈષ દોષઃ, ન સ્ફોટવ્યક્તૌ વિકલ્પાઃ પ્રભવન્તિ ।

18. શંકાકાર—સ્ફોટ વર્ણોથી અભિવ્યક્ત થાય છે એવા તમારા પક્ષમાં હવે વર્ણો સ્ફોટને એકે એકે અભિવ્યક્ત કરે છે કે સાથે મળી અભિવ્યક્ત કરે છે એ વિષયો કયાં ગયા ? કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું છે કે જેના મતે વર્ણજ્ઞાનો વડે નિરવયવ સ્ફોટ અભિવ્યક્ત થાય છે તે પણ વર્ણો એકે એકે અભિવ્યક્ત કરે છે કે સાથે મળી અભિવ્યક્ત કરે છે એ પ્રશ્નથી મુક્ત થતો નથી. ભાષ્યકાર શંકર [વર્ણોથી જ અર્થપ્રતીતિ થાય છે એ પક્ષમાં તે તે વર્ણના અનુભવથી ઉપન્ન થયેલો સંસ્કાર, જે તે તે વર્ણની સ્મૃતિનો જનક છે, તેનું અર્થપ્રતીતિરૂપ બીજા કાયમાં સામર્થ્ય અદ્ય છે, તે અદ્ય સામર્થ્યની કલ્પના કરવી પડે છે. આમ] અર્થપ્રતીતિના જનક તરીકે સંસ્કારની કલ્પના કરતાં અર્થપ્રતીતિને જન્માવવાના સંસ્કારના અદ્ય સામર્થ્યની કલ્પના કરવી પડે છે એ પ્રમાણે આશંકા કરીને તેનું પ્રતિવિધાન કરે છે કે ‘શબ્દસ્ફોટકલ્પનામાં તો તે અદ્ય સામર્થ્યની કલ્પના ઉપરાંત અપ્રસિદ્ધ શબ્દસ્ફોટની કલ્પના પણ કરવી પડે છે.’

સ્ફોટવાદી—ના, આ દોષ નથી આવતો, સ્ફોટાભિવ્યક્તિપદ્ધતિમાં એ વિષયો ઊઠતા નથી.

19. કુતઃ ? એકે તાવદાચક્ષતે પ્રથમવર્ણશ્રવણવેલાયમેવ સ્ફોટોઽભિવ્યક્તો ભવતિ । ન ચ દ્વિતીયાદિવર્ણવૈકલ્યં, તદવગતેરેવાતિશયકરણાત્ । યથા રત્નપરીક્ષ-કાણાં પ્રથમદર્શને રત્નરૂપમમલમપ્રકાશમાનમપિ પુનઃ પુનઃ પરીક્ષમાણાનાં ચરમે ચેતસિ ચકાસ્તિ નિરવદ્યં રત્નતત્ત્વમ્, એવમિહાપિ પ્રથમવર્ણશ્રુત્યા વ્યક્તેઽપિ સ્ફોટે સ્ફુટતરપ્રતીત્યૈ વર્ણાન્તરાણિ પ્રયોક્ષ્યન્તે इति ।

19. શંકાકાર—કેમ ?

સ્ફોટવાદી—કેટલાક કહે છે કે પ્રથમ વર્ણ સાંભળતાં જ સ્ફોટ અભિવ્યક્ત થાય છે, અને દ્વિતીય આદિ વર્ણો નકામાં નથી, કારણ કે સ્ફોટજ્ઞાનમાં તેઓ અતિશય (=વધારો) કરે છે. જેમ રત્નને પ્રથમ વાર જોતી વખતે તેનું રૂપ નિર્દોષ છે તેના બાદ રત્નપરીક્ષકને આવતો નથી પરંતુ વારંવાર નિરીક્ષણ કરતાં છેવટે ચિત્તમાં તેનું રૂપ નિર્દોષ છે એ જ્ઞાન થાય છે તેમ અહીં પણ પ્રથમ વર્ણ સાંભળવાથી સ્ફોટ અભિવ્યક્ત થાય ત્યારે સ્ફોટની વધુ ને વધુ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય તે માટે બીજા વર્ણોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

20. અપરે તુ વદન્તિ ધ્વનય એવ સ્ફોટસ્ય ચ વ્યજ્જકાઃ । તૈશ્વ મરુદ્ભિરનવયવ એવ એષ સ્ફોટોઽભિવ્યજ્યમાનસ્તાલ્વાદિસ્થાનકરણસંયોગોપાધિવશોપલ્લ-વમાનનાનાકારગકારાદિભાગયોગીવ પ્રતિભાસતે । મરુતાં ચઙ્ચલત્વાદુચ્ચારિતપ્રધ્વંસિનસ્તે તં કાલ્પનિકાકારમવભાસયન્તે । દૃષ્ટં ચોપાધિવશાદસત્યમપિ રૂપમવભાસમાનં યથા કૃપાણમણિદર્પણાદિવ્યજ્જકભેદેન શ્યામદીર્ઘાદિરૂપં વદનસ્ય । નાદાત્મકો હિ શબ્દો વીણાવેણુમૃદાપટહાદિવ્યજ્જકભેદેન નાનાત્વમુપગચ્છન્ દૃશ્યતે । તસ્માન્ન પારમાર્થિકા એવ તે વર્ણાઃ, ન ચ સ્ફોટસ્ય વ્યજ્જકા इति ક્વ સમસ્તવ્યસ્તવિકલ્પાઃ પ્રભવેયુઃ ।

ઉપાધિભેદેન પ્રતિભાસમાના અસત્યાકારાશ્ચ તેડર્થપ્રત્યયાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિનો દૃશ્યન્તે । તેન યદુચ્યતે શબ્દકલ્પનાયાં કલ્પનાદ્વૈગુણ્યમિતિ તત્રૈકગુણાઽપિ કલ્પના નાસ્તિ, કા કથા દ્વૈગુણ્યસ્યેતિ । તસ્માત્ સ્ફોટાત્મકાદેવ શબ્દાર્થપ્રત્યયઃ । વર્ણાનુવિધાયિત્વં તુ તસ્યાન્યથાસિદ્ધમિતિ સિદ્ધમ્ ।

અપિ ચ તાર્કિકાણામનુમાનપ્રિયત્વાત્ તત્પરિતોષાયેદમનુમાનમમ્યધાયિ, ન પરમાર્થતઃ । પરમાર્થતસ્તુ શ્રોત્રે પ્રત્યયે પ્રતિભાસમાનઃ પ્રત્યક્ષ એવ સ્ફોટઃ ।

20. પરંતુ બીજાઓ કહે છે કે ધ્વનિઓ (વાયુઓ) સ્ફોટના અભિવ્યંજક છે. તે વાયુઓ વડે નિરવયવ એવો સ્ફોટ અભિવ્યંજક થતો, તાલુ વગેરે સ્થાનો અને (ગિરહવામૂલ-આદિ) કરણો સાથે વાયુઓના સંયોગરૂપ ઉપાધિઓને લીધે મિથ્યા ઊભા થતા વિવિધ આકારના ગકાર વગેરે ભાગોવાળો (=અવયવોવાળો) જાણે કે હોય એવો જણાય છે. વાયુઓ અંચળ હોવાથી ઉચ્ચારવામાં આવ્યા પછી તરન નાશ પામે છે, આવા વાયુઓ સ્ફોટના કાલ્પનિક ગકાર આદિ આકારોને પ્રગટ કરે છે. ઉપાધિને કારણે અસત્ય રૂપને પણ પ્રગટ થતું આપણે જોયું છે, જેમકે તલ્લવાર, મણિ, દપંજુ વગેરે અભિવ્યંજકોના ભેદે ઊભા થતાં શ્યામ, દીધં, વગેરે મુખનાં [અસત્ય] રૂપો. નાદાત્મક શબ્દ વીણા, વેણુ, મૃદંગ, પટલ વગેરે અભિવ્યંજકના ભેદે વિવિધતા પામતો દેખાય છે. તેથી તે વર્ણો પારમાર્થિક (=વાસ્તવિક) નથી જ અને સ્ફોટના અભિવ્યંજક પણ નથી એટલે વર્ણો એકે એક સ્ફોટને અભિવ્યંજક કરે છે કે સાથે મળીને અભિવ્યંજક કરે છે એ વિકલ્પો કયાંથી જોડે ? ઉપાધિભેદને લીધે જણાતા તે ગકાર આદિ અસત્ય આકારો અર્થજ્ઞાન સાથે અન્વયવ્યતિરેક ધરાવતા દેખાય છે. તેથી, શબ્દસ્ફોટની કલ્પનામાં એ કલ્પનાઓ કરવી પડે છે એમ તમે જો કહ્યું એ વિશે અમે કહીએ છીએ ત્યાં એક પણ કલ્પના નથી, તો પછી એ કલ્પનાની તો વાત જ ક્યાં રહી ? તેથી સ્ફોટાત્મક શબ્દમાંથી અર્થજ્ઞાન થાય છે. અર્થજ્ઞાન સાથે વર્ણોનો અન્વયવ્યતિરેક તો અન્યથાસિદ્ધ છે એ પુરવાર થયું.

વળી, નૈયાયિકો અનુમાનપ્રિય હોઈ તેમના પરિતોષ માટે આ અનુમાન અમે કહ્યું, પરમાર્થતઃ સ્ફોટ અનુમેય નથી, પરંતુ પરમાર્થતઃ તો શ્રોત્ર જ્ઞાનમાં દેખાતો સ્ફોટ પ્રત્યક્ષ જ છે.

21. આહ કિમિદમપૂર્વં તસ્કારાચરિતં વર્તતે ? વર્ણાઃ પ્રત્યક્ષમુપલબ્યમાના અપિ દુર્ભગા ન પ્રત્યક્ષાઃ, સ્ફોટઃ પુનરનવભાસમાનોઽપિ સુભગઃ પ્રત્યક્ષ ઇતિ । ઉચ્યતે । ન ત્રૂમઃ વર્ણા ન પ્રત્યક્ષા ઇતિ । તે પુનરસન્તોઽપિ ઉપાધિવશાદ્ વદનદૈર્ઘ્યાદિ-વદવભાસન્તે । શબ્દસ્ત્વેકો નિરવયવઃ પ્રતીયતે । તથા ચ પદમિતિ વાક્યમિત્યેકા-કારા પ્રતીતિરસ્તિ । ન ચ ભિન્ના વર્ણાસ્તસ્યામાલમ્બનીભવન્તિ । ન હિ સામાન્ય-પ્રત્યયો વ્યક્ત્યાલમ્બનઃ, અવયવિપ્રત્યયો વાઽવયવાલમ્બનઃ । ન ચ સેનાવનાદિ-બુદ્ધિવદયથાર્થા પદવાક્યબુદ્ધિઃ, વાધકાભાવાત્ ।

21. શંકાકાર—ચોરના જેવું અપૂર્વ આચરણ અહીં કેમ છે ? વર્ણ પ્રત્યક્ષ રીતે જ્ઞાત થતા હોવા છતાં કમનસીબ તેઓ પ્રત્યક્ષ નથી બ્યારે સ્ફોટ પ્રત્યક્ષ રીતે દેખાતો ન હોવા છતાં નસીબવાળો તે પ્રત્યક્ષ છે.

સ્ફોટવાદી—અમે કહેતા નથી કે વર્ણ પ્રત્યક્ષ નથી. [અમે એમ કહીએ છીએ કે] વર્ણ અસત્ હોવા છતાં ઉપાધિને કારણે દેખાય છે—જેમ મુખની દીર્ઘતા શ્યામતા આદિ અસત્ હોવા છતાં તલવાર, મણિ આદિ ઉપાધિને કારણે દેખાય છે તેમ પરંતુ શબ્દસ્ફોટ તો એક નિરવયવ પ્રતીત થાય છે. ‘પદ’ ‘વાક્ય’ એમ એક આકારવાળી પ્રતીતિ થાય છે તે પ્રતીતિમાં ભિન્ન વર્ણો વિષય બનતા નથી, કારણ કે સામાન્યના જ્ઞાનમાં વ્યક્તિ વિષય બનતી નથી કે અવયવીના જ્ઞાનમાં અવયવ વિષય બનતો નથી. જેમ સેના, વન વગેરેના જ્ઞાનો અયથાર્થ છે તેમ પદજ્ઞાન અને વાક્યજ્ઞાન અયથાર્થ નથી, કારણ કે તેમના આધક-જ્ઞાનનો અભાવ છે.

22. એકાર્થપ્રત્યયવત્ત્રોપાધિકૃતેયમેકાકારા બુદ્ધિરિતિ ચેત્, એકાર્થપ્રતીતિરિદાનીં કુતસ્ત્યા ? પદવાક્યપ્રતીતિપૂર્વિકા હિં પદાર્થવાક્યાર્થપ્રતીતિઃ, પદાર્થવાક્યાર્થપ્રતીત્યા-સ્વ્યકાર્યૈક્યાચ્ચ પદવાક્યબુદ્ધિરેકાકારેતિ દુરુત્તરમિતરેતરાશ્રયત્વમ્ । ઔપાધિકત્વં ચ સામાન્યાવયવિબુદ્ધેરપિ સુવચમ્ । વાધસન્દેહરહિતપ્રતીતિદાઢર્યાત્ તત્ર પરિહાર ઇતિ ચેત્, તદિતરત્રાપિ સમાનમ્ । તસ્માત્ પદબુદ્ધેઃ પદસ્ફોટો વાક્યબુદ્ધેશ્ચ વાક્યસ્ફોટો વિષય ઇતિ પ્રત્યક્ષ એવ સ્ફોટઃ । તત્ર પદસ્ફોટાત્ પદાર્થપ્રતિપત્તિઃ, વાક્યસ્ફોટાચ્ચ વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિઃ ।

22. પદમાં કે વાક્યમાં એકાકારવાળી બુદ્ધિ પદ કે વાક્યની એકાર્થજ્ઞાનેત્પાદકત્વરૂપ ઉપાધિને લીધે થાય છે એમ જો તમે કહોશો તો અમે પૂછીશું કે એકાર્થજ્ઞાન થયું ક્યાંથી ? પદજ્ઞાન કે વાક્યજ્ઞાનપૂર્વક પદાર્થજ્ઞાન કે વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે, અને પદાર્થજ્ઞાન કે વાક્યાર્થજ્ઞાન નામના એક કાર્યને આધારે પદમાં કે વાક્યમાં એક આકારવાળી બુદ્ધિ થાય છે—આ રીતનો ઇતરેતરાશ્રયદોષ દુરુત્તર છે. વળી, સામાન્યનું જ્ઞાન અને અવયવીનું જ્ઞાન પણ ઔપાધિક છે એમ કહેવું સરળ બનશે. [દાહરૂપ એક ક્રિયા અધી અગ્નિવ્યક્તિએ કરતી હોવાથી અગ્નિત્વ સામાન્યનું જ્ઞાન થાય છે, આમ દાહની એક ક્રિયા કરવારૂપ ઉપાધિને લીધે અગ્નિત્વ સામાન્યનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવું સરળ બનશે. તેવી જ રીતે બધા તંતુઓ સાથે મળી આચ્છાદનરૂપ એક ક્રિયા કરતા હોવાથી એક પદ અવયવીનું જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવું સહેલું બનશે.] જો તમે કહો કે આધસન્દેહ રહિત દૃઢ પ્રતીતિને કારણે ત્યાં સામાન્યના જ્ઞાન અને અવયવીના જ્ઞાનના ઔપાધિકપણનો પરિહાર થાય છે તો અમારે કહેવું જોઈએ કે પદમાં કે વાક્યમાં થતી એક આકારવાળી બુદ્ધિની આબનમાં પણ સમાનપણે આ જ કહેવાય. તેથી પદબુદ્ધિનો વિષય પદસ્ફોટ છે અને વાક્યબુદ્ધિનો વિષય વાક્યસ્ફોટ છે, એટલે સ્ફોટ પ્રત્યક્ષ જ છે. ત્યાં પદસ્ફોટમાંથી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને વાક્યસ્ફોટમાંથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

23. આહ—યદિ નિરવયવઃ સ્ફોટાત્મા શબ્દો મવતિ, વાક્યમપિ શબ્દ એવ,

તસ્ય પદાત્મકાસ્ત્વવયવા મા ભૂવન્ । તસ્ય ચેત્ પદાત્માનોઽવયવા ભવન્તિ, પદસ્યાપિ તર્હિ વર્ણાત્માનોઽવયવા ભવન્તુ ।

ઉચ્ચતે । કિઞ્ચિદુચ્છ્વસિતમિવ મે હૃદયમ્ । મન્યે ભવિષ્યત્યાયુષ્મતો વિવેકાલોકઃ । બોધ્યમાનો મોત્સ્યસે કિઞ્ચિત્ । ધ્વન્યુપાધિભેદપ્રવૃત્તવર્ણભેદાવભાસ-વિપ્રલબ્ધબુદ્ધિઃ ભવદ્વિધં બોધયિતું પદસ્ફોટ એષ નિરવયવોઽસ્મામિર્દર્શિતઃ । પરમાર્થતસ્તુ પદસ્ફોટો વાક્યાવયવભૂતો નાસ્ત્યેવ । નિરવયવમેવ વાક્યં નિરવયવસ્યૈવ વાક્યાર્થસ્ય બોધકમ્ । યથા પદસ્યાવયવા ન સન્તિ, તથા વાક્યસ્યાવયવાઃ પદા-નીતિ । તથા ચાહુઃ “વાક્યે પદાનામસત્ત્વાદસત્ત્વં તદર્થે પદાર્થાનાં, નિરવયવૌ વાક્યવાક્યાર્થૌ” ઇતિ । અવયવકલ્પનાયાં હિ યથા વાક્યસ્યાવયવાઃ પદાનિ પદાનામવયવા વર્ણાં એવં વર્ણાનામવયવૈર્ભવિત્વ્યં, તદવયવાનામવયવવાન્તરૈરિત્યાન-ન્યાત્ કા વ્યવસ્થા સ્યાત્ ? વર્ણાન્ પ્રાપ્ય તુ યદવયવકલ્પનાતો વિસ્તત્વ્યં, તદ્વાક્યે એવ વિરમ્યતામ્ ।

23. શંકાકાર— જો સ્ફોટાત્મ શબ્દ નિરવયવ હોય તો વાક્ય પણ સ્ફોટાત્મક શબ્દ જ છે એટલે તેના પદોરૂપ અવયવ ન થાયો. જો વાક્યના પદોરૂપ અવયવ હોય તો પદના વર્ણોરૂપ અવયવ થાયો.

સ્ફોટવાટવાદી—આનો ઉત્તર આપીએ છીએ. મારું મન કંઈક હળવું થયું. મને લાગે છે કે આપ આયુષ્માનને વિવેકનો પ્રકાશ લાધશે અને તમને બોધ કરીએ છીએ એટલે તમને કંઈક બોધ થશે. ધ્વનિરૂપ (=વાયુરૂપ) ઉપાધિના બેદથી થયેલા વર્ણોના બેદના મિથ્યા ભાસથી છેતરાયેલી બુદ્ધિવાળા આપના જેવાને સાચું જ્ઞાન કરાવવા અમે આ પદસ્ફોટને નિરવયવ દર્શાવ્યો છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ પદસ્ફોટ એ વાક્યસ્ફોટનો અવયવ નથી જ. નિરવયવ જ વાક્ય નિરવયવ જ વાક્યાર્થનું બોધક છે. જેમ પદને વર્ણોરૂપ અવયવો નથી, તેમ વાક્યને પદોરૂપ અવયવો નથી. અને કહ્યું છે કે “વાક્યમાં પદોરૂપ અવયવો ન હોવાથી, વાક્યાર્થમાં પદાર્થોરૂપ અવયવો નથી, વાક્ય અને વાક્યાર્થ' અને નિરવયવ છે.” અવયવકલ્પનામાં જેમ વાક્યના અવયવો પદો છે, પદોના અવયવો વર્ણો છે તેમ વર્ણોના પણ અવયવો હોવા જોઈએ, તે અવયવોના પણ અવયવો હોવા જોઈએ, અને એ રીતે આનન્ત્યને લીધે અનવસ્થા થાય જો અવયવની કલ્પના કરવામાંથી વર્ણોએ આપીને વિરમવું પડતું હોય તો વાક્યે જ વિરમોને.

24. એકઘટનાકારા હિ વાક્યાર્થબુદ્ધિસ્તથાવિચાદેવ વાક્યાદુત્પત્તુર્મહતિ । વૃદ્ધવ્યવહારાદ્ધિ શબ્દાર્થે વ્યુત્પન્નતે વ્યવહારઃ । તત્રાસ્ય પદસ્ય પ્રયોગ એવ ન કેવલસ્ય દૃશ્યતે, વ્યવહારાનજ્ઞત્વાત્ । વાક્યં તુ પ્રયોગાર્હમિતિ તત્રૈવ વ્યુત્પત્તિઃ । તત્ત એવાર્થસમ્પ્રત્યયઃ । અવયવપ્રતિભાસસ્તુ ભ્રમમાત્રમ્ । અર્થોઽપિ વાક્યસ્યૈક એવ

નરસિંહાકારઃ । જાત્યન્તરં હિ નરસિંહો નામ । તત્ર ન નરાર્થઃ, નાપિ સિંહાર્થઃ ।
 एवं પદાર્થેભ્યોऽन्य एव वाक्यार्थः पानकादिवत् । यथा पानकं शर्करानागकेशर-
 मरिचादिभ्योऽर्थान्तरमेव यथा च सिन्दूरहरिताललाक्षादिभ्योऽर्थान्तरमेव चित्रम् ,
 यथा वा षड्जर्षभगान्धारधैवतादिभ्योऽर्थान्तरमेव ग्रामरागः तथा पदेभ्यो वाक्यं
 पदार्थेभ्यो वाक्यार्थः ।

24. એકાકાર વાક્યાર્થજ્ઞાન એવા એકાકાર વાક્યમાંથી ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે.
 વૃદ્ધોના વ્યવહાર દ્વારા જ ભાષા શીખનારને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. વૃદ્ધોના વ્યવહારમાં
 કેવળ પદનો પ્રયોગ દેખાતો નથી જ, કારણ કે કેવળ પદ વ્યવહારનું અંગ (=કારણ)
 નથી. [અર્થાત્ વૃદ્ધો કેવળ પદથી વ્યવહાર કરતા નથી પરંતુ વાક્યથી વ્યવહાર કરે છે.]
 વાક્ય વ્યવહારમાં પ્રયોગ્યતાને યોગ્ય છે, એટલે વાક્યની આપ્તમાં જ ભાષા શીખનારને જ્ઞાન
 થાય છે. તેમાંથી જ તેને અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. અવયવરૂપ પદોની પ્રતીતિ તો ભ્રમભાગ છે.
 નરસિંહાકારની જેમ વાક્યનો અર્થ પણ એક જ છે. નરસિંહ એ કોઈ સ્વતંત્ર ત્રીજી જ
 જાતિ છે, ત્યાં નરરૂપ અર્થ પણ નથી કે સિંહરૂપ અર્થ પણ નથી. તેવી જ રીતે, પાનક
 વગેરેની જેમ વાક્યાર્થ પદાર્થોથી જુદો છે. જેમ પાનક (=પીણું) સાકર, નાગકેસર, મરી
 વગેરેથી જુદું છે, જેમ ચિત્ર સિંદૂર, હળદર, લાખ વગેરેથી જુદું છે, જેમ ગ્રામરાગ પૂજ, ૪
 ઋષભ, ગાંધાર, ધૈવત વગેરેથી જુદો છે તેમ વાક્ય પદોથી જુદું છે અને વાક્યાર્થ
 પદાર્થોથી જુદો છે.

25. कथं तर्हि तदंशावगम इति चेत् , कल्पनामात्रं तत् , नासौ परमार्थः ।
 तच्छब्दानुगमे तदर्थानुगमदर्शनात् पारमार्थिकत्वं भागानामिति चेत् , न, कूपसूपयू-
 पानामेकाक्षरानुगमेऽप्यर्थानुगमाभावात् । न च केवलानुगममात्रेण तत्कारणभावो
 वक्तुं शक्यः, रेणुपटलानुगमितया करितुरगादिवत् पिपीलिकापङ्क्तेरपि दृश्यमानायास्त-
 त्कारणत्वप्रसङ्गात् । तस्मात् प्रकृतिप्रत्ययांशवदसत्पदार्थपरिकल्पनं वाक्यार्थावगमोपायत-
 याऽऽश्रीयते, न त्वर्थस्तदीयः तत्राश्वकर्णादिवदुपलभ्यते । असत्यमपि सत्योपायतां
 प्रतिपद्यमानं दृश्यते । अलीकाहिदंशादयः सत्यमरणकारणं भवन्ति । लिप्यक्षराणि
 चास्त्यान्येव सत्यार्थप्रतिपत्तिमादधति । स्वरूपसत्यानि तानीति चेत् , न, रेखारूपतया
 तेषामर्थाप्रतिपादकत्वात् , गकारोऽयमिति एवं गृह्यमाणा रेखा अर्थप्रत्ययहेतवः,
 ताः येन रूपेण सत्यास्तेन नार्थप्रतिपादिकाः, येन चार्थप्रतिपादिकास्तेन न
 सत्या इति ।

25. શાંકાર—તો પછી વાક્યના અંશોનું (અવયવોનું) જ્ઞાન કેમ થાય છે ?

સ્ફોટવાદી—તેના અંશો તો કેવળ કલ્પના છે, પરમાર્થ નથી.

શાંકાર—[જુદા જુદા વાક્યોમાં] તે એક શબ્દ આવતો હોય તો તેની પાછળ

પાછળ તેનો અર્થ પણ આવતો દેખાય છે એટલે ભાગો [અર્થાત્ વાક્યના ભાગો પદો અને વાક્યાર્થના ભાગો પદાર્થો] પરમાર્થ છે.

સ્ફોટવાદી— ના; રૂપ, સૂપ, યૂપ, આ ત્રણેય શબ્દોમાં પ એ એક અક્ષર સમાનપણે આવેલો છે પરંતુ તે ત્રણ શબ્દોના જે અર્થો છે તેમાં પની પાછળ પાછળ ત્રણેય શબ્દોમાં આવતો કોઈ સમાન અર્થ છે નહિ. અમુકની પછી અમુક થાય છે એટલા માત્રથી પછી થનારનું તે કારણ છે એમ કહેવું શક્ય નથી, કારણ કે ધૂળના ગોટાઓ જોયે ચઢવા પહેલાં જેમ હાથી, ઘોડા દોડતા દેખાય છે તેમ કીડીઓની હાર પણ ચાલતી દેખાય છે, પરિણામે કીડીઓની હારના ચાલવાને ધૂળના ગોટા જોડવાનું કારણ માનવાની આપત્તિ આવે. તેથી પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એ એ અંશોની જેમ અસત્ પદાર્થોની કલ્પનાનો આશરો વાક્યાર્થ-જ્ઞાનના ઉપાય તરીકે લેવામાં આવે છે, પરંતુ પદાર્થ વાક્યાર્થમાં જણાતો નથી, જેમ ‘અશ્વ’નો અર્થ અને ‘કણુ’નો અર્થ ‘અશ્વકણુ’ના અર્થમાં જણાતો નથી તેમ. અસત્ય પણ સત્યનો ઉપાય બનવું દેખાય છે, અસત્ય સર્પદંશ વગેરે સત્ય મરણનું કારણ બને છે. લિપિના અક્ષરો અસત્ય જ છે, તેઓ સત્ય અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. જે કહો કે લિપિના અક્ષરો સ્વરૂપથી તો સત્ય છે તો અમે કહીશું કે ના, રેખારૂપે તેઓ અર્થના પ્રતિપાદક નથી, ‘આ ગમર છે’ એ પ્રમાણે પ્રહસ્ય કરાયેલી રેખાઓ અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે. તે રેખાઓ જે રૂપે સત્ય છે તે રૂપે અર્થપ્રતિપાદક નથી અને જે રૂપે અર્થપ્રતિપાદક છે તે રૂપે સત્ય નથી.

26. નનુ પ્રકૃતિપ્રત્યયાદ્યંશા અપિ પરમાર્થસન્ત એવ, તથા પ્રતિભાસાત્, તદર્થપ્રત્યયહેતુત્વાદ્ધ । નૈતદેવમ્, અન્વાહ્યાનભેદેન તેષાં સ્વરૂપેણેયત્તાનિશ્ચયાનુપપત્તેઃ । ભવતીત્યત્ર ભૂશબ્દઃ પ્રકૃતિઃ ક્વચિદન્વાહ્યાયતે, ક્વચિદ્વશબ્દઃ । પ્રત્યયાદેશા-ગમગુણવૃદ્ધિર્વર્ણલોપાદન્વાહ્યાનવિસંવાદાત્ કઃ પારમાર્થિકઃ પ્રકૃતિપ્રત્યયવિભાગઃ ? કલ્પનામાત્રં ત્વેતત્ ‘ઇયં પ્રકૃતિરેષ પ્રત્યયઃ’ ઇતિ ।

एवं पदार्थानामपि वाक्यार्थात् परिकल्पनयैवापोद्धारः । तदुक्तम्—

पदं कैश्चिद् द्विधा भिन्नं चतुर्धा पञ्चधाऽपि वा ।

अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यઃ પ્રકૃતિપ્રત્યયાદિવત્ ॥ ઇતિ [વાક્યપ૦ ૩.૧]

26. શંકાકાર—પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, વગેરે અંશો પણ પરમાર્થ સત્ જ છે, કારણ કે તેઓ તેવા જણાય છે અને તેઓ અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે.

સ્ફોટવાદી—ના, એવું નથી. વ્યાખ્યાતાઓ એક જ શબ્દની ભિન્ન ભિન્ન સમજૂતી આપતા હોઈ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરે અંશોનું સ્વરૂપ આટલું જ છે એવો નિશ્ચય થતો નથી. ‘મવતિ’ એ શબ્દમાં ‘મૂ’ શબ્દ પ્રકૃતિ છે એમ કોઈ વાર સમજાવવામાં આવે છે; કોઈ વાર ‘મવ’ શબ્દ પ્રકૃતિ છે એમ સમજાવવામાં આવે છે. પ્રત્યય, આદેશ, આગમ ગુણ, વૃદ્ધિ, લોપ વગેરે ભાષાશાસ્ત્રીય રીતે શબ્દને સમજાવવાની પ્રક્રિયાઓ વિસંવાદી હોઈ પ્રકૃતિ

અને પ્રત્યયનો પારમાર્થિક વિભાગ કયો ? ‘આ પ્રકૃતિ છે અને આ પ્રત્યય છે’ એ તો કેવળ કલ્પના છે. એવી જ રીતે પદાર્થોને વાક્યાર્થમાંથી કલ્પનાથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવે છે. તેથી કહ્યું છે કે જેમ એક શબ્દમાંથી પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયને કલ્પનાથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવે છે તેમ વાક્યોમાંથી પદોને કલ્પનાથી બહાર ખેંચી કાઢવામાં આવે છે અને પછી તેમને એ વિભાગમાં કે ચાર વિભાગમાં કે પાંચ વિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે.

27. અપિ ચ પારમાર્થિકત્વે પદાનાં નિયતમવિસંવાદિ રૂપં પ્રતીયેત, વિસંવાદિ તુ તત્ । નામાલ્યાતસાધારણસન્નિવેશદર્શનાત્ ન નિયતં તેષાં રૂપમ્ । અતઃ કાર્પનિકમેવ તત્, ન વાસ્તવમ્, ન ચ નિશ્ચેતુમપિ તત્ પાર્યતે । ‘કાલે-નદન્તિનાગાઃ’ इत्यत्र हि कीदृशः पदविभागः, अर्थद्वयोपपत्तेः, उभयत्र च वर्णतुल्यत्वात् । किं ‘कालेन कृष्णेन दन्तिना हस्तिना अगास्त्वम् गतः’ इत्येवमेतानि पदानि व्यवस्थाप्यन्ताम्, अथ ‘काले समये नदन्ति शब्दायन्ते नागाः करिणः फणिनो वा’ इति ? तस्मादनियमात् न पदतदर्थविभागः पारमार्थिकः ।

27. વળી, જે પદો પારમાર્થિક (=વાસ્તવિક) હોત તો તેમનું નિયત અવિસંવાદી રૂપ જણાત, પરંતુ તેમનું રૂપ તો વિસંવાદી છે. નામ અને આખ્યાત બંનેમાં સમાન વર્ણોની રચના દેખાતી હોઈ તેમનું રૂપ નિયત નથી. [દાખલા તરીકે ‘મવતિ’ એ આખ્યાત પશુ છે (‘મૂ’ નું વર્તમાન કાળ ત્રીજો પુરુષ એક વચન) અને નામ પશુ છે (મવતનું સંપત્તી એક વચન)]. તેથી પદોનું રૂપ કાર્પનિક જ છે, વાસ્તવિક નથી. તે રૂપનો નિશ્ચય કરવો પશુ મુશ્કેલ છે. ‘કાલેનદન્તિનાગાઃ’ આ વાક્યમાં પદવિભાગ કેવો થશે ? કારણ કે વાક્યના એ અર્થો ઘટે છે અને બંનેમાં વર્ણો તો તુલ્ય જ છે. શું ‘કાળા (કાલેન) હાથી વડે (દન્તિના) તુ ગયો (અગાઃ)’ આ પ્રમાણે પદવિભાગ કરશે ? કે પછી ‘સમયે (કાલે) અવાજ કરે છે (નદન્તિ) હાથીઓ કે સર્પો (નાગાઃ)’ આ પ્રમાણે પદવિભાગ કરશે ? નિષ્કર્ષ એ કે અનિયમને કારણે પદવિભાગ અને પદાર્થવિભાગ બંને કાર્પનિક છે.

28. અથ પ્રથમપ્રતિપન્નવાક્યાર્થાનુસારેણ પદતદર્થવિभागो व्यवस्थाप्यते, तर्हि किं तेन तदानीं व्यवस्थापितेन, वाक्यार्थस्य प्रथममेव प्रतिपन्नत्वात् । किञ्च दध्यत्र मव्वत्रेति दधिमधुपदयोरिकारोकारयोरदर्शनेऽपि तदर्थसंप्रत्ययो दृश्यते । तस्मादपि न पारमार्थिकः पदवर्णविभागः । निरस्तावयवं वाक्यं तथाविधस्यैव वाक्यार्थस्य वाचकमिति सिद्धम् ।

28. જે પહેલેથી જાત વાક્યાર્થ અનુસાર પદવિભાગ અને પદાર્થવિભાગની વ્યવસ્થા કરવાની હોય તો ત્યારે તેમની વ્યવસ્થા કરવાની જરૂર જ શી ? કારણ કે વાક્યાર્થ તો પહેલેથી જ જાત હોતો. વળી, ‘દધ્યત્ર’ ‘મધ્વત્ર’ એમાં ‘દધિ’ અને ‘મધુ’એ એ પદોના ઇકાર અને ઉકારનું દર્શન ન હોવા છતાં તે એ પદોના અર્થનું જ્ઞાન તો થતું દેખાય છે. તેથી પશુ

પદવિભાગ અને વર્ણવિભાગ પારમાર્થિક નથી, વાસ્તવિક નથી. નિરવયવ વાક્ય તેવા જ (=નિરવયવ) વાક્યાર્થનું વાચક છે એ સિદ્ધ થયું.

29. નનુ યથા પદેષુ વર્ણા ન સન્તિ, વાક્યેષુ પદાનિ ન સન્તિ, તથા મહાવાક્યેષ્વવાન્તરવાક્યાન્યપિ ન સ્યુઃ । તતઃ કિમ્ ? મહાવાક્યાન્યપિ પ્રકરણાપેક્ષયા ન તાત્ત્વિકાનિ સ્યુઃ । તતઃ કિમ્ ? પ્રકરણાન્યપિ શાસ્ત્રાપેક્ષયા ન સ્યુઃ । તતો-
ડપિ કિમ્ ? એકમેવેદં શાસ્ત્રતત્ત્વમ્ અવિભાગમદ્વયમાપતતિ ।

ઉચ્યતે । યદિ તત્ત્વં પૃચ્છસિ બુદ્ધયસે વા તદા એવમેતત્ સાધો ! શબ્દ-
બ્રહ્મૈવેદમદ્વયમનાદવિદ્યાવાસનોપ્પ્લવમાનમેદમર્થભાવેન વિવર્તતે । ન તુ વાચકાદ્વિભક્તં
વાચ્યમપિ નામ કિञ્ચિદસ્તિ । તસ્માત્ કાલ્પનિક એવ વાચ્યવાચકવિભાગોડયમ્
અવિદ્યૈવ વિદ્યોપાય ઇત્યાશ્રીયતે । વાગ્રપતા તત્ત્વમ્, સર્વત્ર પ્રત્યયે તદનપાયાત્ ।
યથોક્તમ્—

વાગ્રપતા ચેદુત્ક્રામેદવબોધસ્ય શાસ્ત્રતી ।

ન પ્રકાશઃ પ્રકાશેત સા હિ પ્રત્યવમર્શિની ॥ ઇતિ [વાક્યપ૦ ૧.૧૨૫]

29. શંકાકાર-જેમ પદોમાં વર્ણો નથી, વાક્યોમાં પદો નથી તેમ મહાવાક્યમાં
અવાન્તર વાક્યો પણ નહિ હોય.

સ્ફોટવાદી-તેથી શું ?

શંકાકાર-પ્રકરણની અપેક્ષાએ મહાવાક્યો પણ વાસ્તવિક નહિ બને.

સ્ફોટવાદી - તેથી શું ?

શંકાકાર - શાસ્ત્રની અપેક્ષાએ પ્રકરણો પણ વાસ્તવમાં અસ્તિત્વ નહિ ધરાવે.

સ્ફોટવાદી - તેથી પણ શું ?

શંકાકાર - અવિભાગ અદ્ય એક જ શાસ્ત્રતત્ત્વ આવી પડે.

સ્ફોટવાદી - અમે કહીએ છીએ કે જે બુદ્ધ પૂછો, સાંજે તો હું સજ્જન ! એમ
જ છે. આ અદ્ય શબ્દબ્રહ્મ જ છે, જેમાં અનાદિ અવિદ્યાવાસનાને લીધે મિથ્યા ભેદો ઊઠતા
જણાય છે અને જે [ઘટ, પટ આદિ] અર્થ રૂપે વિવર્ત (=મિથ્યા પરિણામો) પામે છે.
વાચકથી જુદું કંઈ વાચ્ય પણ નથી. તેથી વાચક અને વાચ્યનો આ વિભાગ કાલ્પનિક જ
છે. અવિદ્યાનો જ વિદ્યાના ઉપાય તરીકે આશ્રય કરવામાં આવે છે. વાદરૂપતા જ તત્ત્વ
છે, તે બધા જ જ્ઞાનોમાં છે, કારણ કે કોઈ જ્ઞાનમાંથી તે દૂર થતી જ નથી, જેમ કે
કહેવામાં આવ્યું છે કે 'અવબોધની (=જ્ઞાનની) સાથે હંમેશા પ્રાપ્ત થનારી વાદરૂપતા જ
અવબોધમાંથી દૂર થાય તો પ્રકાશ (=અવબોધ) પ્રકાશે નહિ (અર્થાત્ અવબોધ અર્થને
પ્રકાશિત કરે નહિ), કારણ કે વાદરૂપતા જ પ્રત્યવમર્શિની છે. ['આ ઘડો છે' એ પ્રકારનો
પ્રત્યવમર્શ ન થાય ત્યાં સુધી પદાર્થ ઘટ પ્રકાશિત થતો નથી.]

30. સા ચેયં વાક્ ત્રૈવિધ્યેન વ્યવસ્થિતૈવાવભાસતે—વૈખરી મધ્યમા પश्यन्तीતિ । તત્રેયં સ્થાનકરણપ્રયત્નક્રમવ્યવ્યમાનગકારાદિવર્ણસમુદાયાત્મિકા યા વાક્ સા વૈખરીત્યુચ્યતે । વિચર ઇતિ દેહેન્દ્રિયસંઘાત ઉચ્યતે । તત્ર મથા વૈખરી । તદુક્તમ્—
સ્થાનેષુ વિદ્યુતે વાયૌ કૃતવર્ણપરિપ્રહા ।

વૈખરી વાક્ પ્રયોક્તૃણાં પ્રાણવૃત્તિનિબન્ધના ॥ ઇતિ

[વાક્યપ૦ સ્વોપ૦ ૧.૧૪૪]

યા પુનરન્તઃસંકલ્પ્યમાનક્રમવતી શ્રોત્રપ્રાદ્યવર્ણરૂપાઽભિવ્યક્તિરહિતા વાક્ સા મધ્યમેચ્યતે । તદુક્તમ્—

કેવલં બુદ્ધ્યુપાદાના ક્રમરૂપાનુપાતિની ।

પ્રાણવૃત્તિમતિક્રમ્ય મધ્યમા વાક્ પ્રવર્તતે ॥ ઇતિ [વાક્યપ૦ સ્વોપ૦ ૧.૧૪૪]

યા તુ પ્રાદ્યભેદક્રમાદિરહિતા સ્વપ્રકાશસંવિદ્રૂપા વાક્ સા પश्यन्तीત્યુચ્યતે ।

તદુક્તમ્—

અવિભાગાત્ પश्यન્તી સર્વતઃ સંહતક્રમા ।

સ્વરૂપવ્યોતિરેવાન્તઃ સૂક્ષ્મા વાગનપાયિની ॥ ઇતિ [વાક્યપ૦ સ્વોપ૦ ૧.૧૪૪]

તદલમતિપ્રસક્તાનુપ્રસક્તયા । દ્રાઘીયસી ચર્ચેયમ્ પ્રકૃતાન્તરાયકારિણીતિ ન પ્રતન્યતે ।

30. આ તે વાક ત્રણપ્રકારવાળી સ્થિર થયેલી દેખાય છે—વૈખરી, મધ્યમા અને પश्यન્તી. તેમાં સ્થાન, કરણ, પ્રયત્ન અને ક્રમ દ્વારા અભિવ્યક્ત થનાર ગકાર આદિ વર્ણસમુદાય-૩૫ જે વાક છે તે વૈખરી કહેવાય છે. દેહ અને ઇન્દ્રિયોના સમુદાય વિખર કહેવાય છે. તેમાં જન્મેલી તે વૈખરી. તેથી કહ્યું છે કે ‘જ્યારે વાયુ તાલુ વગેરે સ્થાનોએ અથડાય છે ત્યારે પોતાની અભિવ્યક્તિને માટે વર્ણોને જે ગ્રહણ કરે છે અને આમ ઉચ્ચારણ કરનારાઓના પ્રાણ૩૫ વાયુને વ્યાપાર જેની અભિવ્યક્તિનું નિમિત્ત છે તે વાક વૈખરી છે’ ખીજા ‘અ.જુ, અંદર ભુદ્ધિમાં પ્રાકટ્ય પામતી, ક્રમવાળી અને શ્રોત્રપ્રાદ્ય વર્ણ૩૫ અભિવ્યક્તિથી રહિત જે વાક છે તે મધ્યમા કહેવાય છે. તેથી કહ્યું છે કે ‘કેવળ ભુદ્ધિ જ જેનું ઉપાદાન છે અર્થાત્ ભુદ્ધિમાં જ જે પ્રગટે છે [જહાર નહિ], ક્રમને જે પ્રાપ્ત કરે છે અને પ્રાણના વ્યાપારને પોતાના સ્વરૂપની નિષ્પત્તિ માટે જે અવગણે છે તે મધ્યમા વાક છે.’ પરંતુ પ્રાદ્યભેદ, ક્રમ, વગેરે રહિત સ્વપ્રકાશસંવિત્ ૩૫ જે વાક છે તે પश्यન્તી કહેવાય છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘વિભાગ યા ભેદ વિનાની, સર્વત્ર ક્રમ વિનાની, આંતર સ્વરૂપજ્યોતિ ૩૫ જ, સૂક્ષ્મ અને અવિનશ્વર એવી વાક પश्यન્તી છે.’ વધુ પડતું લંબાણ કરવાનો રાગ રહેવા ઈર્ષ્ય છે. આ લાંબી ચર્ચા પ્રકૃત વિષયમાં આધા કરનારી હોઈ તેને અમે લખાવતા નથી.

31. इह त्वेतावतैव पुनः प्रयोजनम्—वर्णपदपूर्वको व्यवहारो न भवतीति, वाक्येन लोके व्यवहारात् । तस्य चावयवावयविव्यवस्थानुपपत्तेर्निर्भागमेव तद्वाचकं, निर्भागश्च तस्य वाच्योऽर्थ इति । अवान्तरवाक्यमपि प्रयोगयोग्यं व्यवहारकारणमिति तन्न निह्नूयते । अविद्यावस्थेयं वर्तते । तत्रेयं व्यवहारवर्तनी यथादृश्यमानैवास्तु । विद्यायां सर्वमेवेदमसारमिति । पदेन वर्णेन वा व्यवहाराभावात् तस्य केवलस्याप्रयोगात् तत्स्वरूपमस्यामपि दशायां न वास्तवमिष्यते इति ।

31. અહીં તો આટલું જ પ્રયોજન છે—વર્ણપદપૂર્વક વ્યવહાર થતો નથી, કારણ કે લોકમાં વાક્યથી વ્યવહાર થાય છે; વાક્યને વિશે અવયવ-અવયવીની વ્યવસ્થા થતી ન હોઈ તે વાક્યરૂપ વાચક નિર્ભાગ જ છે અને તેનો વાચ્ય અર્થ પણ નિર્ભાગ છે. અવાન્તર વાક્ય પણ પ્રયોગયોગ્ય છે અને વ્યવહારનું કારણ છે, એટલે તેનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવતો નથી. આ તો અવિદ્યાની અવસ્થા છે. અવિદ્યાવસ્થામાં આ વ્યવહારમાર્ગ જેવો દેખાય છે તેવો ભલે હો. વિદ્યામાં તો આ બધું અસાર છે. પરંતુ પદથી કે વર્ણથી વ્યવહાર થતો નથી, કારણ કે કેવળ પદનો કે કેવળ વર્ણનો પ્રયોગ થતો નથી, પદ કે વર્ણનું સ્વરૂપ તો અવિદ્યાની અવસ્થામાં પણ વાસ્તવિક ઇચ્છામાં આવ્યું નથી.

32. तस्मादेकः क्रमविरहितः कल्पितासद्भिभागो

वाक्यस्फोटो जनयति मतिं तादृशीं स्वाभिधेये ।

वर्णास्त्वेते प्रकृतिलघवः कल्पनैकप्रतिष्ठाः

तस्मिन्नर्थे विदधति धियं नैत्यलं तत्કથામિઃ ॥

32. નિષ્કર્ષ એ કે એક, ક્રમરહિત, જેના મિથ્યાભાગોની કલ્પના કરવામાં આવી છે એવો વાક્યસ્ફોટ પોતાના વાચ્યનું તેવું જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ વર્ણો તો સ્વભાવથી જ અસાર છે, અસ્થિર છે, કેવળ કલ્પનામાં જ તેઓની સ્થિતિ છે; તેવા આ વર્ણો તે અર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા નથી. હવે તેની ચર્ચા રહેવા દઈએ.

33. अत्राभिधीयते । किमयमनुमानमहिम्ना स्फोटाऽभ्युपगमः, प्रत्यक्षप्रतीति-बलवत्तया वा ? न तावदनुमानतः स्फोटस्वरूपमुपपादयितुं पार्यते, परिदृश्यमान-विशिष्टानुपूर्वीकवर्णकलापकरणेनार्थप्रतीतेर्घटमानत्वात् । ननु व्यस्तसमस्तादिविकल्पै-रुत्सादितं वर्णानां वाचकत्वम् ।

33. નૈયાયિક — અહીં અમે પૂછીએ છીએ કે શું અનુમાનના મહિમાથી સ્ફોટનો સ્વીકાર કરે છે કે પ્રત્યક્ષપ્રતીતિના બળે તેનો સ્વીકાર કરે છે ? અનુમાન દ્વારા સ્ફોટનું સ્વરૂપ ધટાવવું શક્ય નથી, કારણ કે દેખાતી વિશિષ્ટ આનુપૂર્વીકાળા વર્ણો દ્વારા અર્થજ્ઞાન થતે છે.

સ્ફોટવાદી — વર્ણો એકે એકે અર્થજ્ઞાનના જનક છે કે બધા સાથે મળી અર્થજ્ઞાનના જનક છે, ઇત્યાદિ વિકલ્પો વડે વર્ણોનું વાચકત્વ નિરસ્ત થઈ ગયું છે.

34. નૈતત્ । દુર્વિકલ્પાસ્તે । વ્યસ્તાનાં તાવદ્વાચકત્વં નેષ્યતે વર્ણાનામ્ । સમસ્તા એવ તે વાચકાઃ ।

યત્તુ તત્સામસ્યં નાસ્તિ ક્રમભાવિત્વાદિતિ તદસત્, ક્રમભાવિનામપિ સમસ્તાનાં કાર્યકારિણામનેકશો દર્શનાત્ । યથા યુગપદ્ભાવિનઃ સમસ્તાલ્લયો ગ્રાવાણઃ એકા-મુખાં ધારયન્તો દૃશ્યન્તે તથા ક્રમભાવિનોડપિ સમસ્તા ગ્રાસા એકાં તૃપ્તિમુત્પાદયન્તો દૃશ્યન્તે । એકસ્મિન્નપિ હિ ગ્રાસે હીયમાને ન ભવતિ તાદૃશી તૃપ્તિઃ । અતઃ સમસ્તા એવ તે ગ્રાસાઃ તૃપ્તેઃ કારણમ્ । ન ચ સમસ્તા અપિ તે ગ્રાસાઃ યુગપત્ પ્રયોક્તું શક્યાઃ । તથૈકાનુવાકપ્રહ્ણે સંસ્થાનાં ક્રમભાવિનીનામપિ સામસ્યે સતિ સામર્થ્યમ્, એકયા સંસ્થયા તદામુસ્વીકરણાસમ્ભવાત્ । એવં તાવલ્લોકે સામસ્ત્વં ક્રમભાવિનાં દૃષ્ટમ્ ।

34. નૈયાયિક — ના, એમ નથી. તે વિકલ્પો ખોટા છે. વર્ણો એકે એકે અર્થના વાચક છે એમ ધૃત્વામાં આવ્યું જ નથી. વર્ણો સાથે મળીને જ અર્થના વાચક છે. તેમનું ભેગા થવું સંભવતું નથી કારણ કે તેઓ ક્રમભાવી છે એમ જો તમે કહ્યું તે ખોટું છે, કારણ કે આપણે ક્રમભાવીઓને પણ સાથે મળી કામ કરતા અનેક વાર દેખ્યા છે. જેમ યુગપદ્ભાવી પથરોઓ સાથે મળી એક તપેલીને ધારણ કરતા દેખાય છે, તેમ ક્રમભાવી કોળિયાઓ સાથે મળી એક તૃપ્તિને ઉત્પન્ન કરતા દેખાય છે. એક પણ કોળિયો ઓછો કોય તો તેવી તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી તે કોળિયાઓ ભેગા મળીને તૃપ્તિનું કારણ બને છે તે ભેગા મળેલા કોળિયાઓને યુગપત્ પ્રયોજવા શક્ય નથી. વળી, ક્રમભાવી સંસ્થાઓ (પુનઃ પુનઃ ઉચ્ચારણો) સાથે મળીને એક અનુવાકના (મંત્રસમૂહના) પ્રહ્ણમાં (મોઢે કરવામાં) સમર્થ બને છે એક સંસ્થાથી (પુનઃ ઉચ્ચારણથી) એક અનુવાકને મોઢે કરી શકતો નથી. આપણો અનુભવ છે કે એક શ્લોકને અનેક વાર ઉચ્ચારવામાં — ગોખવામાં આવે છે ત્યારે જ તે મોઢે થાય છે. આનો અર્થ એ કે બધા ઉચ્ચારણો ભેગા મળી શ્લોકને મોઢે કરાવે છે. આ રીતે અહીં ક્રમભાવીઓનું સામસ્ય સંભવે છે.] આમ લોકમાં ક્રમભાવીઓનું સામસ્ય દેખાય છે.

35. વેદેડપિ ‘દર્શપૂર્ણમાસામ્યામ્’ હતીતરેતરયોગશંસિના દ્વન્દ્વેન સમર્પિતસાહિ-ત્યાનામાનેયાદિયામાનાં પક્ષદ્વયે પ્રયોજ્યત્વેન ચાપરિહાર્યક્રમાણામેકાધિકારસમ્પાદકત્વં દૃષ્ટમ્ । તથા ‘જિગ્જ્ઞાસ્યં ગૃહ્ણતિ’ ‘આશ્વિનં ગૃહ્ણતિ’ इति સોમપ્રહ્ણામ્યાસાનાં સમસ્તાનાં ક્રમભાવિનાં ચૈકપ્રધાનનિર્વર્તકત્વં દૃષ્ટમિતિ । અતશ્ચ નાયં વિરોધઃ સામસ્યં ચ ક્રમભાવિત્વં એતિ । એવં ક્રમવર્તિનોડપિ વર્ણા એવાર્થાભિધાયિનો ભવિષ્યન્તિ ।

નનુ પ્રાસસંસ્થાદીનાં યુક્તં સમસ્તાનાં ક્રમભાવિત્વં યતઃ કાર્યમપિ તદીયં તૃપ્ત્યાદિ
ક્રમેણ નિર્વર્ત્યમાનં દૃશ્યતે । વર્ણેભ્યસ્તુ ક્રમેણ શ્રવ્યમાણેભ્યઃ ન યાત્તી તાત્તી
અર્થાવગતિમાત્રા નિર્વર્ત્યમાના દૃશ્યતે ।

35. વેદમાં પણ 'દર્શ-પૂર્ણમાસાભ્યામ્' = ('દર્શપૂર્ણમાસથી') એમ એકબીજાનો યોગ જણાવતા દ્વન્દ્વ સમાસથી દર્શિત સાહિત્યવાળા (= સામસ્ત્યવાળા) અને શુક્લપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષમાં જેમનો પ્રયોગ ક્રમથી જ થાય છે એવા આગ્નેય આદિ યાગો એક ઇળ ઉત્પન્ન કરતા દેખાય છે. [દર્શયાગ સુદ એકમે થાય છે અને પૂર્ણમાસયાગ પૂનમે થાય છે. દર્શયાગ એક આગ્નેય અને એ સાન્નાય્ય એમ ત્રણ યાગોનો સમુદાય છે. પૂર્ણમાસયાગ એ આગ્નેય અગ્નીષોમીય અને ઉપાંશુ એ ત્રણ યાગોનો સમુદાય છે. એકલા સાંગ દર્શથી કે એકલા સાંગ પૂર્ણમાસથી સ્વર્ગરૂપ ઇળ ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ પરસ્પર ભેગા મળી સાંગ એવા તે બંને ફલાપૂર્વ દ્વારા સ્વર્ગને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ 'દર્શપૂર્ણમાસાભ્યાં સ્વર્ગકામો યજેત' એ વાક્યથી જ્ઞાત થાય છે. આથી સ્વર્ગજનક ફલાપૂર્વની પહેલાં, સાંગ દર્શ અને સાંગ પૂર્ણમાસ એ બંનેનું જુદું જુદું એક એક સમુદાયપૂર્વ સ્વીકારવું પડશે, કે જે દ્વારા તેઓ (દર્શ અને પૂર્ણમાસ એ એ સમુદાયો-દર્શના ત્રણ યાગોનો સમુદાય અને પૂર્ણમાસના ત્રણ યાગોનો સમુદાય) એક બીજાનો સહકાર સાધી ફલાપૂર્વને પેદા કરી તે દ્વારા સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરી શકે વળી, ઉપયુક્ત આ પ્રત્યેક સમુદાયપૂર્વ પણ સાંગ દર્શ સમુદાયથી કે સાંગ પૂર્ણમાસ સમુદાયથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, તત્તત્સમુદાયઘટક પ્રત્યેક પ્રધાન યાગથી જન્ય એક એક ઉત્પત્ત્યપૂર્વ સમુદાયપૂર્વની પહેલાં સ્વીકારવું આવશ્યક છે, જેથી ભિન્નકાલીન હોવા છતાં તે પ્રધાન યાગોને સમુદાયઘટકતા તેમ જ સાંગતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે, આગોને પણ સમુદાયઘટક પ્રધાનોનું સાહિત્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રત્યેક અંગજન્ય જુદું જુદું એક ઉત્પત્ત્યપૂર્વ સ્વીકારવું આવશ્યક છે જ. નિષ્કર્ષ કે દરેક અંગના ઉત્પત્ત્યપૂર્વથી યુક્ત જે દર્શઘટક પ્રધાનત્રયજન્ય અપૂર્વત્રય તેથી એક સમુદાયપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જ દરેક અંગના ઉત્પત્ત્યપૂર્વથી યુક્ત જે પૂર્ણમાસઘટકપ્રધાનત્રયજન્ય અપૂર્વત્રય તેથી એક સમુદાયપૂર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ એ સમુદાય પૂર્વોથી એક પરમાપૂર્વ (= ફલાપૂર્વ) ઉત્પન્ન થાય છે, અને આ ફલાપૂર્વથી યોગ્ય વખતે સ્વર્ગરૂપ ઇળ પેદા થાય છે. આ જ વસ્તુને સંક્ષેપમાં સરળ રીતે આ પ્રમાણે મૂકી શકાય દર્શમાં ત્રણ યાગો ક્રમથી થાય છે અને પૂર્ણમાસમાં પણ ત્રણ યાગો ક્રમથી થાય છે. દર્શ સુદ એકમે થાય છે અને પૂર્ણમાસ પૂનમે થાય છે. આમ તેમનો પણ ક્રમ છે દર્શ અને પૂર્ણમાસ ભેગા મળીને જ એક જ સ્વર્ગ ઉત્પન્ન કરે છે આગ્નેય અને એ સાન્નાય્ય એમ ત્રણ યાગો સાથે મળી દર્શયાગ થાય છે. આગ્નેય, અગ્નીષોમીય અને ઉપાંશુ એ ત્રણ યાગો સાથે મળી પૂર્ણમાસયાગ થાય છે. અને દર્શ અને પૂર્ણમાસ સાથે મળી એક ઇળ સ્વર્ગ પેદા કરે છે. આમ અહીં ક્રમભાવી ત્રણ યાગોનું સામસ્ત્ય અને ક્રમભાવી દર્શ અને પૂર્ણમાસનું સામસ્ત્ય વેદમાં સ્વીકારાયું છે જ.] વળી, જ્યોતિષ્ટોમમાં સોમરસ ભરેલાં અનેક પાત્રોમાંથી દેન્દ્રવાયવં ગૃહ્ણતિ' ('દેન્દ્રવાયુનું પાત્ર ગ્રહણ કરે છે') 'આશ્વિનં ગૃહ્ણતિ' ('આશ્વિનનું પાત્ર ગ્રહણ કરે છે') એમ સોમ ભરેલાં પાત્રોના

ગ્રહણના ક્રમભાવી અને સમસ્ત અભ્યાસોનું એક પ્રધાન જ્યોતિષ્ટોમને ઉત્પન્ન કરવાપણું દેખ્યું છે. તેથી સામસ્ત્ય અને ક્રમભાવિત્વ વચ્ચે વિરોધ નથી.

આમ ક્રમભાવી હોવા છતાં વર્ણો જ અર્થના વાચક બનશે.

સ્રીટવાદી - કોણિયા, સંસ્થા, વગેરે સમસ્તોનું ક્રમભાવિત્વ બરાબર છે કારણ કે તે દરેકનું તૃપ્તિ વગેરે કાર્ય પણ ક્રમથી ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે. પરંતુ ક્રમથી સંભળાતા વર્ણોથી જોડવા વર્ણો સંભળાય તેટલી અર્થજ્ઞાનની માત્રા ઉત્પન્ન થતી દેખાતી નથી.

36. યથેવમાગ્નેયાદિભ્યઃ તર્હિ ક્રમેણ નિર્વર્ત્યમાનં કિં કાર્યમુપલભ્યતે ? અવાન્તરાપૂર્વમિતિ બ્રૂમઃ, શબ્દપ્રામાણ્યાત્ । પરમાપૂર્વનિર્વૃત્તિસ્તુ તેષાં સામસ્ત્યે સતિ સેત્સ્યતીતિ ।

36. નૈયાયિક-જો એમ હોય તો આગ્નેય વગેરેથી ક્રમથી ઉત્પન્ન થતું કયું કાર્ય દેખાય છે ?

સ્રીટવાદી-અમે કહીએ છીએ કે અવાન્તર અપૂર્વ, કારણ કે તેમાં શબ્દ પ્રમાણ છે. અવાન્તર અપૂર્વોનું સામસ્ત્ય થતાં પરમાપૂર્વની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે.

37. ઉચ્યતે । અવાન્તરાપૂર્વનિર્વૃત્તાવિદાનીં ક્રમભાવિનામાગ્નેયાવયવભૂતક્રિયા-ક્ષણાનાં કિમવાન્તરં કાર્યં કા વા તસ્ય નિર્વૃત્તિરુપલભ્યતે ? અપિ ચ યથાભિમતં યત્ કાર્યં તદભિસન્વાનેન પ્રવૃત્તિઃ । તત્ સામસ્યાત્ પૂર્વં ન ક્વચિદુપલભ્યતે । ન હ્યવાન્તરાપૂર્વેણ સ્વર્ગમાત્રા કાચિદભિનિર્વર્ત્યતે, શાસ્ત્રાર્થસ્ય તદાનીમનિષ્પન્નત્વાત્ । અતઃ કિમવાન્તરાપૂર્વેણ કૃતેનાપિ ? યત્કિંચિત્ત્વવાન્તરાપૂર્વપ્રાયં કાર્યં વર્ણેષ્વપિ ન ન દર્શયિતું શક્યતે । કિં તદિતિ ચેત્, સ્વરૂપગ્રહણં સંસ્કારો વા ભવિષ્યતિ ।

37. નૈયાયિક-ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે અવાન્તર અપૂર્વોની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો આગ્નેયના અવયવભૂત ક્રમભાવી [ત્રીણિઅવદનન આદિ, ક્રિયાક્ષણોનું કયું અવાન્તર કાર્ય છે ? અથવા તે અવાન્તર કાર્યની કઈ ઉત્પત્તિ દેખાય છે ? વળી મન્થા મુગ્ધા જે ફળ કરવાનું હોય તેને લક્ષમ રાખીને પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે ફળ સામસ્ત્ય પહેલાં કયાંય જણાતું નથી, કારણ કે અવાન્તરાપૂર્વથી કોઈ પણ સ્વર્ગમાત્રા ઉત્પન્ન થતી નથી. અવાન્તરાપૂર્વથી કોઈ પણ સ્વર્ગમાત્રા ઉત્પન્ન ન થવાનું કારણ એ છે કે શાસ્ત્રમાં જણાવેલ પ્રધાન અર્થ (= યતકર્મ) તે વખતે નિષ્પન્ન થયો હોતો નથી તેથી અવાન્તરાપૂર્વ કરવાથી શું ? જે કંઈ થોડુંક ઉપકારરૂપ કાર્ય અવાન્તરાપૂર્વ કરે છે તેના જેવું ઉપકારરૂપ કાર્ય તો વર્ણો પણ કરે છે એ દેખાડવું શક્ય છે જ તે શું છે એમ જો તમે પૂછશો તો અમે કહીશું કે તે છે સ્વરૂપગ્રહણ કે સંસ્કાર. [સ્વરૂપગ્રહણથી વર્ણોનું શ્રોત્ર પ્રત્યક્ષ સમજવું.]

38. તયોઃ પ્રધાનકાર્યાવયવત્વં નાસ્તીતિ ચેત્, મા ભૂદવયવત્વં, તદુપયોગિતા તુ વિદ્યતે એવ । અવયવાવયવિવ્યવહારસ્તુ અવાન્તરપરમાપૂર્વયોરપિ દુરુપપાદઃ ।

પદાનાં તુ વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિલક્ષણપ્રધાનકાર્યાવયવભૂતપદાર્થજ્ઞાનાલ્પકાર્યનિર્વર્તકત્વ
તિસ્પષ્ટમસ્યેવેતિ ન તેષ્વેષ દોષઃ પ્રાદુષ્યાત્ । વર્ણાનામપિ ગમનક્રિયાક્ષણાનાં
ગ્રામપ્રાપ્તૌ, ગ્રાસાનામિવ તૃપ્તૌ, સંસ્થાનામિવામુર્ચીકરણે યદ્યપિ ક્રમોપર્ચીયમાનતત્ક
માત્રાસમુન્મેષો નાસ્તિ તથાપિ તદૌપયિકસ્યોપલબ્ધિસંસ્કારાદિકાર્યસ્ય કરણાત્ તત્
ર્યાવયવી તાવત્ કૃતો ભવતીતિ ન સમસ્તાનાં ક્રમકારિત્વમપહીયતે । તત્ર પૂર્વે વ
અતીતા અપ્યુપકરિષ્યન્તિ, ચરમવર્ણસ્તુ વર્તમાન इतीदृશ एवायं कालपनि
क्रियाक्षणसमूह इव वर्णसमूहोऽर्थप्रत्यायकः ।

38. સ્ફોટવાદી—અર્થજ્ઞાનરૂપ પ્રધાન કાર્યના તેને (= સ્વરૂપવશુ અને સંસ
અવયવો નથી.

નૈયાયિક—ભલે અવયવો ન હો, તેમની તેમાં ઉપયોગિતા તો છે જ. અવ
અવયવીનો વ્યવહાર તો અવાન્તરાપૂર્વ અને પરમાપૂર્વ વચ્ચે પણ થતો. મુશ્કેલ
વાક્યાર્થજ્ઞાનરૂપ પ્રધાન કાર્યના અવયવભૂત પદાર્થજ્ઞાન નામના કાર્યોને પદો ઉત્પન્ન કરે
એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે, એટલે એમને આ દોષ દૂષિત કરતો નથી. ગમનક્રિયાક્ષણો
ગ્રામપ્રાપ્તિમાં, કેળિયાઓ દ્વારા તૃપ્તિમાં, પુન પુનઃ ઉચ્ચારણ દ્વારા એક અનુવાકને
કરવામાં જેમ ક્રમથી ધીરે-ધીરે ઉપયય પામતા કાર્યનો સમુન્મેષ થાય છે તેમ વર્ણો
પદાર્થજ્ઞાનોત્પત્તિમાં ક્રમથી ઉપયય પામતા કાર્યનો સમુન્મેષ થતો નથી. તેમ છતાં પદાર્થજ્ઞા
ઉપાયભૂત, વર્ણોનાં શ્રીત્ર પ્રત્યક્ષો અને વર્ણોના સંસ્કારોરૂપ કાર્યોને વર્ણો ઉત્પન્ન કરતા
તે પદાર્થજ્ઞાનરૂપ કાર્યાવયવીને પણ તેઓ ઉત્પન્ન કરી દે છે, એટલે સમસ્તોનું ક્રમથી
કરવાપણું હોતું પામતું નથી. ત્યાં અર્થજ્ઞાનરૂપ કાર્યોત્પત્તિમાં અન્તિમ પણ પૂર્વેના
નાશ પામી ગયા હોવા છતાં ઉપકાર કરે છે, અન્તિમ પણ તો વર્તમાન હોય છે; કે
કાલ્પનિક ક્રિયાક્ષણસમૂહ જેવો આ વર્ણસમૂહ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે.

39. અથ વા ક્રમોપલબ્ધેષ્વપિ વર્ણેષુ માનસમનુવ્યવસાયરૂપમશ્વિલવર્ણત્રિ
સંકલનાજ્ઞાનં યદુપજાયતે, તદર્થપ્રત્યાયનાઙ્ગં મવિષ્યતિ । ડર્યતે ચ વિનશ્ચરેષ્વ
પદાર્થાન્તરેષુ ક્રમાનુભૂતેષુ યુગપદનુવ્યવસાયો માનસઃ 'શતમાત્રાણિ મક્ષિતવાન્ દેવદત્ત
इति । न चार्यं प्रत्ययो नास्ति, सन्दिग्धः, बाध्यते वा । अनभ्युपगम्यम
चेदृशि समुच्चयज्ञाने तन्निबन्धना भूयांसो व्यवहारा उत्सीदेयुः ।

39. અથવા, ક્રમથી પ્રત્યક્ષ થનારા વર્ણો આગતમાં, તે બધા વર્ણોને વિષય કર
જે માનસ અનુવ્યવસાયરૂપ સંકલનાજ્ઞાન થાય છે તે અર્થજ્ઞાન કરાવવામાં કારણભૂત અ
વિનશ્ચર, ક્રમથી અનુભૂત ખીમ પદાર્થોની આગતમાં, તે બધા પદાર્થોને યુગપત્ વિષય કર
માનસ અનુવ્યવસાય છે, જેમ કે 'દેવદત્તે સો કેરી ખાધી'. એ જ્ઞાન નથી એમ નહિ, કે
તે સંદિગ્ધ પણ નથી કે ખીમ પ્રમાણજ્ઞાનથી આધિત પણ થતું નથી. જે આવા સમુ
જ્ઞાનનો સ્વીકાર ન કરવામાં આવે તો બધા બધા વ્યવહારો ઉચ્છેદ પામે.

40. સ ચાર્યં સઙ્કલનાપ્રત્યયઃ સ્મર્યમાણાનુભૂયમાનપ્રાક્તનાન્ત્યવર્ણેવિષયતયા. સદસદ્વર્ણગોચરશ્ચિત્રરૂપ ઉપેયતે । યદિ વાડન્ત્યવર્ણેડપિ તિરોહિતે ભવન્ અસદ્-
ર્ણગોચર એવ, ન ચિત્રાકારઃ । સોડર્થપ્રતીતિહેતુરેક એવેતિ નિરવકાશા વ્યસ્તસમ-
સ્તવિકલ્પાઃ ।

40. આ સંકલનાજ્ઞાનનો વિષય સ્મરણ કરાતા પ્રાક્તના વર્ણો અને અનુભવાતો અન્ત્ય વર્ણ હોઈ સત્ અને અસતને વિષય કરનારું, ચિત્રરૂપ ધરાવતું તે જ્ઞાન છે એમ સ્વીકારાયું છે. અથવા તો અન્ત્ય વર્ણ પણ તિરોહિત અનેતાં સંકલનાજ્ઞાન અસત વર્ણોને જ વિષય કરતું બની રહે છે અને પરિણામે ચિત્રરૂપ રહેતું નથી. આ સંકલનાજ્ઞાન અર્થજ્ઞાનનું એક જ કારણ હોઈ કારણો એકે એકે અર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે કે બેગાં મળી કરે છે એ વિકલ્પોને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી.

41. નનુ સઙ્કલનાપ્રત્યયેડપિ યદિ તે વર્ણાઃ ક્રમેણાવભાસન્તે, તદસાવપિ પૂર્વોત્પન્નૈકૈકવર્ણબુદ્ધિનિર્વિશેષ એવ સ્યાદિતિ તદુપારૂઢા અપિ વર્ણા નાર્થપ્રતીતિહેતવો ભવેયુઃ । યદિ ત્વેકસુમનસ્તત્ત્વકાકારાવભાસી પ્રત્યયવત્ સ પ્રત્યયઃ તદા તસ્મિન્ ક્રમા-
નવગમાદ્વિપરીતક્રમા અપિ તે વર્ણા અર્થપ્રતીતિકારિણઃ સ્યુઃ ।

41. સ્ફોટવાદી- જો સંકલનાજ્ઞાનમાં પણ તે વર્ણો ક્રમથી જ જ્ઞાત થતા હોય તો તે સંકલનાજ્ઞાનનો પણ એક એક વર્ણને ગ્રહણ કરનારાં જ્ઞાનોથી કોઈ વિશેષ (=બેદ) રહે નહિ, પરિણામે એવા સંકલનાજ્ઞાનમાં ગૃહીત થયેલા હોવા છતાં વર્ણો અર્થપ્રતીતિના કારણ નહિ બને, જો તે સંકલનાજ્ઞાન ક્રૂણાના એક ગુચ્છાને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન જેવું હોય તો તેમાં ક્રમનું જ્ઞાન જ ન હોવાથી વર્ણો વિપરીત ક્રમમાં પણ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે.

42. ઉચ્યતે । વિશિષ્ટાનુપૂર્વીકવર્ણમાલાડનુભવસમનન્તરભાવી હિ સઙ્કલના-
પ્રત્યયોડર્થપ્રતીતિહેતુઃ, ન સ્તવકાકારપરિચ્છેદમાત્રમ્ । વિપરીતક્રમાશઙ્કનં ચ તદાનીં કુતસ્ત્યમ્ ? સ્તવકાવભાસે તાવત્ ક્રમ એવ નાસ્તિ, કસ્ય વૈપરીત્યમવૈપરીત્યં વા ? યદનન્તરજન્માડયં સમુચ્ચયપ્રત્યયઃ તાશ્ચ વિશિષ્ટક્રમાવભાસિન્ય એવ પૂર્વભાવિન્યો વર્ણબુદ્ધય ઇતિ કુતો વૈપરીત્યવિકલ્પઃ ? તસ્માત્ પ્રથમાવગમનિ-
યતાનુપૂર્વીકાસ્તે તદનન્તરભાવિસમસ્તાવભાસિસઙ્કલનાપ્રત્યયોપારૂઢા વર્ણા અર્થપ્રતીતિ-
કારિણ ઇતિ ન દોષઃ । યથા વા “પૂર્વવર્ણજનિતસંસ્કારસહિતોડન્ત્યવર્ણઃ” ઇતિ [શાંખા ૧.૧.૫] તત્રભવતા મીમાંસાભાષ્યકૃતા વર્ણિતં તથા વર્ણાનામર્થ-
પ્રત્યાયકત્વમસ્તુ ।

42. નૈયાયિક-આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. વિશિષ્ટ આનુપૂર્વીવાળી વર્ણોની માળાના અનુભવો પણ તરત જ ઉત્પન્ન થતું સંકલનાજ્ઞાન અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે, [આનુપૂર્વીરૂઢિત] કેવળ ગુચ્છને ગ્રહણ કરનારું જ્ઞાન સંકલનાજ્ઞાન નથી. એમ હોઈ વિપરીત ક્રમની શંકા જ

ક્યાંથી થાય ? શુચ્છના જ્ઞાનમાં તો ક્રમ (=આનુપૂર્વી) જ નથી, તો પછી કોનું વૈપરીત્ય કે અવૈપરીત્ય હોય ? જેના પછી તરત જ આ સમુચ્ચયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિશિષ્ટ ક્રમના અવભાસવાળાં વર્ણગ્રાહી પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાનો છે; તો પછી વૈપરીત્યનો વિકલ્પ (=પ્રશ્ન) ક્યાંથી આવ્યો ? તેથી, પ્રથમ પોત પોતાના જ્ઞાનોમાં નિયત ક્રમે ગ્રહણ કરાયેલા તે વર્ણો તે જ્ઞાનો પછી તરત જ ઉત્પન્ન થનારા અને સમસ્ત વર્ણોને એક સાથે અવભાસ કરનારા સંકલ્પનાજ્ઞાનનો વિષય બની અર્થજ્ઞાનના જનક બને એમાં કોઈ દોષ નથી. અથવા પૂર્વ વર્ણોએ પાડેલા સંસ્કાર સહિત અન્ય વર્ણ અર્થજ્ઞાનનો જનક છે એમ માનનીય મીમાંસા-ભાષ્યના કર્તાએ (શંકર) જેમ નિરૂપ્યું છે તેમ વર્ણો અર્થજ્ઞાનના જનક હો.

43. નન્વત્રોક્તં સંસ્કારસ્યાર્થપ્રતીતિજનકત્વં ન દૃષ્ટપૂર્વમ્, સ્મૃતાવેવ તસ્ય વ્યાપાર इति । किमियं राजाज्ञा स्मृतिरेव संस्कारेण कर्तव्येति ?

43. રફોટવાદી—અહીં તમે કહ્યું કે સંસ્કાર અર્થજ્ઞાનનો જનક છે, પણ એવું અમે પહેલાં કહી બોલ્યું નથી; સંસ્કારનો વ્યાપાર તો સ્મૃતિને ઉત્પન્ન કરવામાં જ છે.

નૈયાયિક—શું આ રાજાજ્ઞા છે કે સંસ્કારે સ્મૃતિને જ ઉત્પન્ન કરવી બોધ્ય છે ?

44. नेयं राजाज्ञा, नयाज्ञा त्वेषा । न हि संस्कारो नाम स्वतन्त्रः कोऽपि धर्मी किन्तु पट्वभ्यासादरप्रत्ययगृहीतेष्वर्थेषु यदात्मनः स्मरणकारणं स संस्कारः । सा च स्मृत्यैव कार्येण कल्प्यमाना शक्तिः । न च शक्तिरूपस्य संस्कारस्य शक्त्यन्तरमर्थप्रतीतिजन्मनि सम्भवति । येनैव कार्येण सा कल्प्यते शक्तिस्तदपहाय किं कार्यान्तरं कुर्यात् ? स्मरणहेतोश्च संस्कारस्य प्रसवकारणमनुभवः । अनुभवहेतोस्त्वस्य नूतनचरितस्य संस्कारस्य जन्मनिमित्तमेव नेत्यश्यामः । तस्मान्नासावर्थप्रतीतिहेतुर्भवति ।

44. રફોટવાદી—ના, આ રાજાજ્ઞા નથી, પણ નયાજ્ઞા તો છે. સંસ્કાર નામનો કોઈ સ્વતંત્ર ધર્મી નથી પરંતુ પટુ અભ્યાસ અને આદર સાથે જ્ઞાન વડે ગૃહીત અર્થોની બાબતમાં તે અર્થોનું પોતાનું સ્મરણ ઉત્પન્ન કરનારું કારણ તે સંસ્કાર છે. સ્મૃતિરૂપ કાર્ય ઉપરથી જ અર્થાપત્તિ દ્વારા કલ્પવામાં આવતી શક્તિ સંસ્કાર છે. શક્તિરૂપ સંસ્કારમાં અર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારી બીજી શક્તિ સંભવતી નથી, જે કાર્ય (સ્મૃતિરૂપ કાર્ય) ઉપરથી જ તે સંસ્કારરૂપ શક્તિની કલ્પના કરવામાં આવી હોય તે કાર્યને ત્યજી શું તે બીજું કાર્ય કરે ? સ્મરણોત્પદક સંસ્કારનું જનક કારણ અનુભવ છે. અનુભવનું જનક કારણ બનનારા એવા આ નૂતન અપૂર્વ વ્યાપારવાળા સંસ્કારની ઉત્પત્તિનું કારણ જ અમને તો જણાતું નથી, તેથી સંસ્કાર અર્થજ્ઞાનનો જનક નથી.

45. नैतत् सारम्, वर्णानुभवसंस्कृतमतेः पुंसोऽर्थप्रतीतिदर्शनात् । न हि स्मरणशक्तिः संस्कारः, किन्त्वात्मगुणो वासनाह्यः । स च स्मृतिमिवार्थप्रतीतिमपि जनयितुमुत्सहते । सर्वत्र नो दर्शनं प्रमाणम् । स्मरणजननकौशलमपि तस्य तथा

દર્શનાદવગમ્યતે । તદિદમનુભવજનનમપિ તતો દૃશ્યતે એવ । વર્ણાંચ તદનુભવાંચ વ્યતીતાઃ । અન્યચ શબ્દતત્ત્વં નાનુભૂયતે ઇતિ વક્ષ્યામઃ । અસ્તિ ચાર્થપ્રતીતિઃ । નાસૌ નિષ્કારણિકા । કારણવ્યતિરેકેણ હિ સાડનુદ્ભવન્તી કારણમાક્ષિપતિ । યદસ્યાઃ કારણં સ સંસ્કાર ઇતિ સ્મૃતિરિવાર્થપ્રતીતિરપિ તત્કાર્યત્વાત્ તદનુમાપિકા ભવત્યેવ । યત્તુ કુતસ્તાદૃશઃ સંસ્કાર ઉદેતીતિ, જહપ્રશ્નોડયમ્, અનુભવહેતુકસ્ય સુપ્રસિદ્ધત્વાત્ । તથા ચાહ, ‘વસ્તુધર્મો દ્વેષ યદનુભવઃ પટીયાન્ સ્મૃતિવીજમાધત્તે’ ઇતિ ।

45. નૈયાયિક—આ તમે જે કહ્યું તે સારહીન છે, તુચ્છ છે, કારણ કે વર્ણોના અનુભવોથી સંસ્કૃત થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષને અર્થજ્ઞાન થતું દેખાય છે. સ્મરણોત્પાદક શક્તિ એ સંસ્કાર નથી પરંતુ આત્માનો વાસના નામનો ગુણ સંસ્કાર છે અને તે ગુણ સ્મૃતિની જેમ અર્થજ્ઞાનને પણ ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉત્સાહિત થાય છે. સર્વત્ર આપણું દર્શન પ્રમાણ છે. સ્મરણને ઉત્પન્ન કરવાનું સંસ્કારનું કૌશલ પણ તે દર્શનથી જ જ્ઞાત થાય છે. તેથી સંસ્કારનું અનુભવજનન પણ તે દર્શનથી જ દેખાય છે. વર્ણો અને તેમના અનુભવો તો અતીત થઈ ગયા છે અને ખીજું તો કોઈ શબ્દતત્ત્વ અનુભવાનું નથી એમ અમે કહીએ છીએ અને અર્થજ્ઞાન તો થાય છે. આ અર્થજ્ઞાન કારણ વિના તો ઉત્પન્ન થાય નહિ. કારણ વિના ઉત્પન્ન ન થતું અર્થજ્ઞાન કારણનો આક્ષેપ કરે છે. જે તેનું કારણ છે તે સંસ્કાર છે; આમ સ્મૃતિની જેમ અર્થજ્ઞાન પણ સંસ્કારનું કાર્ય હોવાથી અર્થજ્ઞાન સંસ્કારનું અનુમાન કરાવે છે. તેવો (અર્થાત્ અર્થજ્ઞાનનો જનક) સંસ્કાર શેનાથી જન્મે છે એ પ્રશ્ન જે તમે કર્યો છે તે જડ પ્રશ્ન છે, કારણ કે તેનું કારણ અનુભવ છે એ તો સુપ્રસિદ્ધ છે અને કહ્યું પણ છે કે ‘એ તો વસ્તુધર્મ છે કે પદ્મ અનુભવ સ્મૃતિના કારણરૂપ સંસ્કારને જન્મ આપે છે.’

46. નનુ સ્મૃતિવીજમિતિ યદુચ્યતે તત્ કથમનુભવવીજં સ્યાત્ ? નૈષ નિયમઃ સ્મૃતેરેવ વીજમિતિ । અનુભવસ્તાવત્ તથાવિધમાત્મધર્મમાધત્તે । સ કાર્યમેદોડપિ નોત્પત્તૌ કારણાન્તરં મૃગયતે । કાર્યમેદદૃશ્યસ્ય તથાદર્શનાદવગમ્યતે ઇત્યુક્તમ્ ।

અથ વા કિમનેન નિર્વન્ધેન ? ન સાક્ષાદર્થપ્રતીતિકારી સંસ્કારઃ, સ્મૃતિદ્વારેણ તાં કારિષ્યતિ । પૂર્વવર્ણેષુ સંસ્કારાત્ સ્મરણમ્, અન્ત્યવર્ણે શ્રોત્રોન્દ્રિયાદનુભવ ઇત્યેવં સ્મર્યમાણાનુભૂયમાનવર્ણકારણકોડર્થપ્રત્યયઃ સ્યાત્, કો દોષઃ ?

46. સ્ફોટવાદી—જેને તમે સ્મૃતિનું કારણ કહ્યો છે તે અનુભવનું (=અર્થજ્ઞાનરૂપ અનુભવનું) કારણ કેમ અને ? [ન્યાયદર્શનમાં સ્મૃતિભિન્ન ઉપસાધિધને અનુભવ ગણવામાં આવે છે, અનુભવ પ્રમાણ છે, સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી.]

નૈયાયિક—એવો નિયમ નથી કે સંસ્કાર સ્મૃતિનું જ કારણ છે. અનુભવ તેવો (સંસ્કારરૂપ) આત્મધર્મને ઉત્પન્ન કરે છે. આ અનુભવરૂપ વિશિષ્ટ કાર્ય (=અર્થજ્ઞાન) પોતાની ઉત્પત્તિ માટે ખીજું કારણ (=સંસ્કારથી અન્ય કારણ) શોધતો નથી. સંસ્કારનું જ આ

એક પ્રકારનું કાર્ય છે એ તેવા દર્શન ઉપરથી જાત થાય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

અથવા, અમારે આ આગ્રહ રાખવાનો શો અર્થ? સંસ્કાર સાક્ષાત્ અર્થજ્ઞાનનો જનક નથી, સ્મૃતિ દ્વારા તે તેનો જનક બને છે. સંસ્કાર દ્વારા પૂર્વ વર્ણોની સ્મૃતિ થાય છે અને શ્રેયોન્દ્રિય દ્વારા અંત્ય વર્ણનો અનુભવ થાય છે. એટલે આમ સ્મરણ કરાતા પૂર્વ વર્ણો અને અનુભવાતો અંત્ય વર્ણુ અર્થજ્ઞાનનું કારણ બને એમાં શું દોષ?

47. નન્વનુભવક્રમાહિતસંસ્કારસામર્થ્યમનુરૂઢ્યમાનાઃ સ્મૃતયોડપિ ક્રમેણોત્પત્તમર્હન્તિ, ન યુગપદિતિ । તતશ્ચ પ્રાક્તન એવ દોષઃ, સામસ્ત્યાભાવાદિતિ । નૈષ દોષઃ । નાનાવર્ણવિષયૈઃ ક્રમભાવિભિરનુભવૈઃ ક્રમોપચયાત્મા પુટપાકૈરિવ કાર્ત્તસ્વરસ્યૈક એવાત્મનઃ સંસ્કારઃ તાદૃગુપાધીયતે, યેન સર્વાનેવ પૂર્વદૃષ્ટાન્ વર્ણાનસૌ સકૃત્ સ્મરતીતિ ।

47. સ્ફોટવાદી—ક્રમથી થનારા અનુભવોએ પાડેલા સંસ્કારોના સામર્થ્યને અનુસરતી સ્મૃતિઓ ક્રમથી ઉત્પન્ન થવાને યોગ્ય છે, યુગપત્ નહિ. તેથી પહેલાં જણાવેલો દોષ રહે છે જ કારણ કે સામસ્ત્યનો અભાવ છે.

નૈયાયિક—આ દોષ નથી. અનેક વર્ણોને વિષય કરનારા અને ક્રમથી ઉત્પન્ન થનારા અનુભવો વડે, ક્રમથી પુષ્ટ થવાના સ્વભાવાળો આત્માનો એક જ સંસ્કાર એવો પડે છે કે જેથી સર્વ પૂર્વદૃષ્ટ વર્ણોનું એ આત્મા એક સાથે સ્મરણ કરે છે—જેમ અનેક પુટપાકો વડે ક્રમથી પુષ્ટ થઈ સોનાનો એક જ સંસ્કાર થાય છે તેમ.

48. સંસ્કારાત્ સંસ્કારોત્પત્તિરલૌકિકીતિ ચેત્, નાલૌકિકી, સ્વાધ્યાયાધ્યયને સિદ્ધત્વાત્ । ઉચ્ચારણક્રિયાયાઃ ક્ષણિકત્વાત્ તદાહિતે સંસ્કારાન્તરકારિણિ સંસ્કારે-ડનિષ્પમાણેડન્ત્યમુચ્ચારણં પ્રથમોચ્ચારણાન્ વિશિષ્યેતેતિ । તતઃ કિં ? પુરુષાયુષેણાપિ નાનુવાક એક આમુક્ષીક્રિયેત ।

48. સ્ફોટવાદી—સંસ્કારથી સંસ્કારની ઉત્પત્તિ આ લોકમાં થતી દેખાતી નથી અર્થાત્ અલૌકિક છે.

નૈયાયિક—અલૌકિક નથી, કારણ કે આ લોકમાં વેદાધ્યયનમાં તે સિદ્ધ છે. ઉચ્ચારણક્રિયા ક્ષણિક હોઈ તેણે પાડેલો, બીજા (પુષ્ટ) સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરનારો સંસ્કાર ન ઇચ્છવામાં આવે તો અન્ત્ય ઉચ્ચારણ પ્રથમ ઉચ્ચારણથી વિશિષ્ટ નહિ બને.

સ્ફોટવાદી—તેથી શું?

નૈયાયિક—પુરુષનું આપ્તું આયપ્તું પૂરું થઈ જાય તો પણ તે પુરુષ એક અનુવાદને મોટે નહિ કરી શકે.

49. નન્વયમીદૃશઃ પ્રકારઃ એકસ્મરણસિદ્ધયે કલ્પનીયઃ, અર્થપ્રતીતિહેતુતા વા સંસ્કારસ્ય કલ્પનીયેતિ । સર્વથેયમદૃષ્ટકલ્પના । અતો ન પશ્યામહે તત્ર કઃ સંસ્કારં

પ્રતિ પક્ષપાતઃ, કશ્ચ સ્ફોટં પ્રતિ વિદ્વેષઃ, યદેષ કલ્પ્યતે નૈષ ઇતિ । ઉક્તમત્ર તેનૈવ સુગૃહીતનામ્ના માણ્યકારેણ ‘શબ્દકલ્પનાયાં સા ચ શબ્દકલ્પના ચ’ ઇતિ ।

49. સ્કૌટવાદી—આ આપો પ્રકાર (અર્થાત્ એક સંસ્કાર બીજા વધારે પુષ્ટ સંસ્કારને ઉત્પન્ન કરે છે એવો પ્રકાર) એક સ્મરણ (અર્થાત્ બધા વર્ણોનું એક સ્મરણ) સિદ્ધ કરવા કલ્પના જોઈએ, અથવા સંસ્કાર અર્થજ્ઞાનનું કારણ છે એમ કલ્પવું જોઈએ. બંનેમાંથી તમે ગમે તે કલ્પો, સર્વથા અદૃષ્ટની કલ્પના થશે. એટલે, સંસ્કાર પ્રતિ પક્ષપાતનું અને સ્કૌટ પ્રતિ દ્વેષનું કોઈ કારણ અમે જોતા નથી, જેથી આની કલ્પના કરાય અને આની કલ્પના ન કરાય.

નૈયાયિક—અહીં માનનીય મીમાંસાભાષ્યકાર શમરે કહ્યું છે કે ‘શબ્દસ્કૌટની કલ્પનામાં સંસ્કારની કલ્પના અને શબ્દસ્કૌટની કલ્પના એમ બે કલ્પનાઓ કરવી પડે છે.’

50. નનુ નાસ્તિ કલ્પનાદ્વૈગુણ્યમ્ । સંસ્કારો હિ યથાપ્રસિદ્ધિ સ્થિત એવ । કા તત્કલ્પના ? ન હિ વયં સ્મરણૈકકારણત્વં સંસ્કારધર્મમતિલક્ષિતવન્તો ભવન્ત ઇવ । કથં ન લક્ષિતવન્તો ભવન્તઃ ? સર્વવર્ણવિષયૈકસ્મરણકારિતા ભવદ્ભિરપિ કલ્પિતૈવ । યૈવ હિ વર્તની વર્ણનામર્થપ્રતીતૌ સૈવ સ્ફોટવ્યક્તાવપિ । તાં ચ કલ્પયિત્વા શબ્દોડન્યઃ કલ્પિત એવ । અતઃચ સંસ્કારસ્યોભયવાદિવિહિતસ્ય સ્મરણકારિત્વમુલ્લઙ્ઘ્યાર્થપ્રત્યયકારિત્વં કેવલમસ્માભિરભિહિતમ્ । ભવદ્ભિસ્તુ મૂલત એવારમ્ભ્યામિનવં વિશ્વમુત્થાપિતમ્—અપૂર્વસ્ય શબ્દસ્ય તાવદસ્તિત્વં, પુનર્વર્ણવ્યતિરિક્તત્વં, પુનરવયવરાહિત્યં કલ્પિતમિતિ કથં ન કલ્પનાગુરુત્વમ્ ? તદુક્તમ્—

સદ્ભાવવ્યતિરેકૌ ચ તથાડવયવવર્જનમ્ ।

તત્રાધિકં ભવૈત્તસ્માદત્નોડસાવર્થબુદ્ધિષુ ॥ ઇતિ [શ્લોકવા. સ્ફોટ. ૧૪]

50. સ્કૌટવાદી—અહીં બે કલ્પનાઓ છે જ નહિ. સંસ્કાર તો પ્રસિદ્ધિ અનુસાર સ્થિર થયેલો છે —સિદ્ધ થયેલો છે. એટલે સંસ્કારની કલ્પના કેવી ? એકલા સ્મરણના જ કારણ હોવા ૩૫ સંસ્કારના ધર્મનું જેમ આપે ઉલ્લંઘન કયું છે તેમ અમે કયું નથી.

નૈયાયિક—કેમ આપે એકલા સ્મરણના જ કારણ હોવારૂપ સંસ્કારધર્મનું ઉલ્લંઘન નથી કયું ? સર્વ વર્ણોને વિષય કરનારા એક સ્મરણનું જનકત્વ સંસ્કારમાં આપે પણ કલ્પ્યું છે જ. વર્ણો જે માગે અર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તે જ માગે સ્કૌટની અભિવ્યક્તિ કરે છે. સર્વ વર્ણોને વિષય કરનારા એક સ્મરણનું જનકત્વ સંસ્કારમાં કલ્પીને વધારામાં તમે શબ્દ-સ્કૌટની કલ્પના કરી છે જ. અમે તો ઉભય વાદીને સમન એવા સંસ્કારની સ્મરણકારણ્યતાનું ઉલ્લંઘન કરી તે સંસ્કાર અર્થજ્ઞાનજનક છે એટલું જ કહ્યું છે, બ્યારે આપે તો મૂળથી જ શરૂ કરીને નૂતન વિશ્વનું નિર્માણ કયું છે—અપૂર્વ સ્કૌટ નામના શબ્દનું અસ્તિત્વ, વળી તેનું વર્ણથી અતિરિક્ત હોવાપણું, અને વળી તેનું અવયવસહાય તમે કલ્પ્યું છે, એટલે તમારા પક્ષમાં કલ્પનાગૌરવદોષ કેમ ન આવે ? મારે જ કુમારિને કહ્યું છે કે ‘તમે સ્કૌટવાદીઓએ વધારામાં સ્કૌટનું અસ્તિત્વ માન્યું છે, સ્કૌટને વર્ણથી જુદો માન્યો છે,

સ્ફોટને અવયવરહિત માન્યો છે. તેથી સંસ્કાર આદિની કલ્પના કરવા રૂપ યત્ન અર્થજ્ઞાને માટે કરવો, [સ્ફોટની અભિવ્યક્તિ માટે ન કરવો.]'

51. યત્ પુનરવાદિ પ્રથમવર્ણબુદ્ધિવેલાયામેવ વ્યક્તં સ્ફોટતત્ત્વમુત્તરોત્તરબુદ્ધિ-
ભિરતિશયિતતરપ્રત્યયવિષયતાં નીયતે રત્નતત્ત્વવદિતિ, સ ઇષ વિષમં ઉપન્યાસઃ, રત્નસ્ય
હિ સાવયવત્વાત્ પ્રથમપ્રત્યયાવિષયીકૃતસૂક્ષ્મતરાવયવવિશેષગ્રાહિણામુત્તરોત્તરપ્રત્યયાનામસ્તિ
તત્રાવકાશઃ । સ્ફોટસ્તુ વર્ણસ્વરૂપવદનંશ ઇતિ તત્ત્વરૂપસર્વસ્વમાદ્યેનૈવ વર્ણેન
વ્યક્તમ્ । કિમિદાનીમન્યે વર્ણાઃ કરિષ્યન્તિ ? એકદેશવ્યક્તિસ્તુ નિરવયવસ્ય વર્ણસ્યેવ
ન સમ્ભવતિ । યથોક્તમ્—

અલ્પીયસાપિ યત્નેન શબ્દમુચ્ચારિતં મતિઃ ।

યદિ વા નૈવ ગૃહ્ણતિ વર્ણં વા સકલં સ્ફુટમ્ ॥ ઇતિ [શ્લોઁવાઁસ્ફોટ ૧૦]

51 વળી, તમે જે કહ્યું કે 'પ્રથમ વર્ણુનું જ્ઞાન થાય તે વખતે જ સ્ફોટતત્ત્વ અભિવ્યક્ત થાય છે, પછી ઉત્તરોત્તર દ્વિતીય આદિ વર્ણુની બુદ્ધિઓ વડે વધારે ને વધારે પુષ્ટ (=વિશદ) સ્ફોટનું જ્ઞાન થાય છે, રત્નની જેમ', તેમાં 'રત્નનું દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે, કારણ કે રત્ન તો સાવયવ હોઈ પ્રથમ જ્ઞાને વિષય ન કરેલા સૂક્ષ્મતર અવયવવિશેષોને ગ્રહણ કરનારા ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનોને તેમાં અવકાશ છે. પરંતુ સ્ફોટ તો વર્ણુસ્વરૂપની જેમ અવયવરહિત છે, એટલે તેના સ્વરૂપનું સર્વસ્વ આઘ વર્ણુથી જ વ્યક્ત થઈ જાય છે, તો પછી અન્ય વર્ણુ શું કરશે ? જેમ નિરવયવ વર્ણુનાં એકદેશાભિવ્યક્તિ સંભવતી નથી તેમ નિરવયવ સ્ફોટની પણ એકદેશાભિવ્યક્તિ સંભવતી નથી, જેમકે કહ્યું છે કે થોડાક પ્રયત્નથી પણ ઉચ્ચારવામાં આવેલા શબ્દને (=વર્ણુને) બુદ્ધિ કાં તો ગ્રહણ જ નથી કરતી કાં તો સકલ વર્ણુને સ્ફુટપણે ગ્રહણ કરે છે.

52. યોડપિ દ્વિતીયો દૃષ્ટાન્ત ઉદાહારિ—યથાડનુવાકઃ શ્લોકો વા પ્રથમ-
સંસ્થયા ગૃહીતોડપિ સંસ્થાન્તરામ્યાસૈઃ સ્ફુટતરપરિચ્છિન્નો ભવતિ તથા સ્ફોટોડપિ
પ્રથમવર્ણવ્યક્તો વર્ણાન્તરૈરતિશયિતાભિવ્યક્તિર્ભવિષ્યતીતિ—સોડપિ ન સદૃશો દૃષ્ટાન્તઃ,
શ્લોકાનુવાકયોરનંશત્વાનુપપત્તેઃ । કેચિદવયવા વર્ણાત્માનઃ પદાત્માનો વા પ્રથમાયાં
બુદ્ધાવપરિસ્ફુરન્તઃ સંસ્થામ્યાસલબ્ધાતિશયાયાં તસ્યાં પ્રકટીભવન્તિ । સ્ફોટસ્ત્વેકવર્ણ
ઈવ નિરંશ ઇતિ તત્ર કો બુદ્ધેરતિશયયોગઃ ? તસ્માદયમપિ ન સજ્જતો દૃષ્ટાન્તઃ ।

52. બીજું જે દૃષ્ટાન્ત તમે આપ્યું કે 'જેમ અનુવાક કે શ્લોક પ્રથમ સંસ્થા વડે ગૃહીત થયો હોવા છતાં અન્ય સંસ્થાઓના અભ્યાસથી વધારે વિશદ રીતે ગૃહીત થાય છે તેમ સ્ફોટ પણ પ્રથમ વર્ણુ વડે અભિવ્યક્ત થયો હોવા છતાં અન્ય વર્ણુ વડે તેની અભિવ્યક્તિ વધુ વિશદ થાય છે', તે દૃષ્ટાન્ત પણ સમ દૃષ્ટાન્ત નથી [અર્થાત્ વિષમ દૃષ્ટાન્ત છે], કારણ કે શ્લોક અને અનુવાક બંનેમાં અનંશતા ધરાવતી નથી. પ્રથમ જ્ઞાનમાં અપ્રકાશિત રહેતા વર્ણુરૂપ કે પદરૂપ કેટલાક અવયવો સંસ્થાના અભ્યાસથી અતિશય પામેલા જ્ઞાનમાં પ્રગટ થાય

છે. પરંતુ સ્ફોટ તો એક વર્ણની જેમ નિસ્વયવ છે એટલે તેની બાબતમાં બુદ્ધિના અતિશયનો યોગ વળી કયો ? તેથી આ દૃષ્ટાંત પણ સંગત નથી.

53. યેડપિ મન્વતે ધ્વનિવ્યક્ત્યત્વાત્ સ્ફોટસ્ય ન તત્ર વર્ણવિકલ્પાવસર ઇતિ, તેડપિ ન સમ્યગ્દર્શિનઃ, પરાણુઘ વર્ણપ્રતીતિ ધ્વનિમ્યઃ શબ્દપ્રતીતેરનુત્પાદાત્, અતિદ્રુતોચ્ચિચારયિષયાડનુપલભ્યમાનવર્ણવિભાગાચ્ચ શબ્દાર્થપ્રત્યયાભાવાત્ ।

53. સ્ફોટ ધ્વનિથી (વાયુઓથી) વ્યંજ્ય હોઈ, વર્ણો એકે એકે સ્ફોટને વ્યક્ત કરે છે કે સાથે મળી એવા જે વિકલ્પો વર્ણોની બાબતમાં ઊઠાવવામાં આવે છે તે વિકલ્પોને અહીં અવકાશ નથી એમ જેઓ માને છે તેઓ પણ સમ્યદ્દર્શી નથી, કારણ કે વર્ણપ્રતીતિને છોડીને ધ્વનિઓ વડે (=વાયુઓ વડે) શબ્દની (=શબ્દસ્ફોટની) પ્રતીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તેમ જ ધણી ઝડપથી ઉચ્ચારવાને કારણે વર્ણના બેદો સ્પષ્ટ ગૃહીત ન થવાથી તે શબ્દમાંથી અર્થનું જ્ઞાન પણ થતું નથી.

54 અથ ધ્વનયઃ શબ્દવ્યક્તિમાદધાનાઃ સ્થાનકરણાનુરોધેનાસત્યમેવ વર્ણમેદ-મુપદર્શયન્તિ શ્યામાદિરૂપમિવ મુખસ્ય ચ્છાદાદય ઇત્યુચ્યતે તદપ્યસત્, અસત્યત્વે નિમિત્તાભાવાત્ । પ્રતીયન્તે હિ નિર્બાધયા બુદ્ધ્યા વર્ણાઃ । તદતિરિક્તસ્તુ શબ્દો ન પ્રતીયતે । યચ્ચ ન પ્રતીયતે સોડસ્તિ, યે ચ પ્રતીયન્તે તે ન સન્તીત્યુચ્યમાને શશે નાસ્તિ વિષાળમસ્તીતિ સ્યાત્ । તસ્માદયમપિ ન કલ્પનાગૌરવપરિહારક્ષમઃ પન્થાઃ । અતઃ સુષ્ટૂક્તં ‘શબ્દકલ્પનાયાં સા ચ શબ્દકલ્પના ચ’ ઇતિ । તસ્માત્ સ્ફોટપ્રતિપત્તૌ યઃ ક્રમ આસ્થેયઃ સોડર્થપ્રતિપત્તાવેવાસ્થીયતામિતિ, કિં તેન સ્ફોટેન ?

54. જે તમે કહો કે જેમ ખડ્ગ વગેરે મુખના રયામ આદિ મિથ્યા રૂપો દેખાડે છે તેમ શબ્દસ્ફોટને અભિવ્યક્ત કરતા ધ્વનિઓ (=વાયુઓ) સ્થાન અને કરણ અનુસાર અસત્ વર્ણબેદોને દેખાડે છે, તો તે કહેવું યોગ્ય નથી કારણકે તેમને અસત્ ગણવા કોઈ નિમિત્ત નથી. નિર્બાધિ બુદ્ધિ વડે વર્ણો પ્રતીત થાય છે. વર્ણોથી અતિરિક્ત શબ્દસ્ફોટ પ્રતીત થતો નથી. જે પ્રતીત નથી થતો તે છે, જેઓ પ્રતીત થાય છે તેઓ નથી એમ કહેતાં ‘શશ નથી, શશવિષાણુ છે’ એમ કહેવા જેવું થશે; તેથી આ માગે પણ કલ્પનાગૌરવ રૂપ દોષથી મુક્ત રહેવા સમર્થ નથી. એટલે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે ‘શબ્દસ્ફોટની કલ્પનામાં સંસ્કારની કલ્પના અને શબ્દસ્ફોટની કલ્પના એમ બે કલ્પનાઓ કરવી પડે છે’. તેથી સ્ફોટના જ્ઞાન માટે તમે સ્ફોટ-વાદીઓ જે ક્રમ (=પ્રક્રિયા) સ્વીકારો છો તે ક્રમ અર્થજ્ઞાન માટે જ સ્વીકારો, સ્ફોટનું શું પ્રયોજન છે ?

55. અન્યે તુ ઉપલબ્ધ્યનન્તરસત્તાકાનાં વર્ણાનામર્થપ્રત્યાયકત્વમાચક્ષતે તદિહ નેષ્યતે, ક્ષણિકત્વાદ્વર્ણાનામ્, ઉપલબ્ધેરૂઘ્વં સત્તાનુપપત્તેઃ । સર્વથા વ્યુત્પત્ત્યનુસારેણ વર્ણાનામર્થપ્રત્યાયકત્વં, તદ્યથા પુરા દૃષ્ટં તથાડમ્યુપગમ્યતે ઇતિ । તદુક્તં ‘યાવન્તો

યાદશાઃ' इति । यत्त्वत्र प्रतीपमुक्तं 'कियन्तः कीदृशाः' इति, तत्र प्रतीतयः प्रष्टव्याः, न तपस्विनो वयमिति यत्किञ्चिदेतत् ।

55. ખીનઓ કહે છે કે વર્ણોના અનુભવ પછી સત્તા ધરાવતા તે વર્ણો અર્થ-પ્રત્યાયક છે; તે વસ્તુ અમે ઇચ્છતા નથી કારણ કે વર્ણો ક્ષણિક હોઈ, તેમના અનુભવ પછી તેમની સત્તા ઘટતી નથી.

સર્વથા વ્યુત્પત્તિ અનુસાર વર્ણો અર્થપ્રત્યાયક બને છે, જેમકે જે પ્રમાણે 'પહેલાં ન્નેયું' હોય તે પ્રમાણે આપારે સ્વીપરવામાં આવે છે. એટલે જ કહ્યું છે કે 'જેટલા જેના વર્ણો જે અર્થનું' પ્રતિપાદન કરવા સમર્થ જણાયેલા છે તેટલા તેવા વર્ણો તે જ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે — તે જ અર્થના વાચક છે.' આના વિરુદ્ધ તમે જે કહ્યું કે 'ખીનને થતા જ્ઞાનમાં કયા, કેટલા, કેવી રીતે, કયા અર્થનું' પ્રતિપાદન કરતા વર્ણો આ માણસે દોષ્યા કે જેમાંથી તે જ રીતે તે અર્થ [અન્ય કાળે તેને] પ્રતીત થાય ?' તેના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે તમારે પ્રતીતિઓને પૂછવું નેહએ અને નહિ કે અસહાય એવા અમને. આ તો સહેજ અમથું.

56. यत् पुनरभ्यघायि क्रमव्यत्यासप्रयुक्ता अपि वर्णाः प्रत्यायका भवेयुः, क्रम एव वा स्फोटः स्यादिति, तदपि न पेशलम्, क्रमो हि नाम स कालभेदो, न च काल एव स्फोटो भवितुमर्हति । क्रमोऽपि च न स्वतन्त्रः प्रतिपादकः, पदार्थान्तरवृत्तिर्वा, किन्तु वर्णाश्रित एव । तत्र चोक्तम्—

द्वये सत्यपि तेनात्र विज्ञेयोऽर्थस्य वाचकः ।

वर्णाः किं नु क्रमोपेताः किं नु वर्णाश्रयः क्रमः ॥

क्रमः क्रमवतामङ्गमिति किं युक्तिसाध्यता ॥

धर्ममात्रमसौ तेषां ન વસ્ત્વન્તરમિણ્યતે ॥ इति ॥ [શ્લો० વાંશંદ નિ ૦૨૮૫-૨૮૬]

તસ્માદ્ યે યાવત્ક્રમકા યમર્થ પ્રત્યાયન્તો દૃષ્ટા વર્ણાઃ તે તત્ક્રમકા વર્ણાસ્તમર્થ પ્રત્યાયયિષ્યન્તીતિ ન સ્ફોટાદર્થાવગતિરિતિ । તદેવં ન કાર્યાનુમાનમર્થા-પત્તિર્વા સ્ફોટસિદ્ધયે પ્રભવતીતિ સિદ્ધમ્ ।

56. વળી તમે જે કહ્યું કે ઊત્તરા ક્રમમાં પ્રયોજવામાં આવેલા વર્ણો પણ તે જ અર્થના પ્રત્યાયક બને, અથવા તો ક્રમ જ સ્ફોટ બને. તે યોગ્ય નથી કારણ કે ક્રમ એ કાલભેદ છે અને કાલ જ સ્ફોટ બનવાને લાયક નથી. સ્વતંત્ર એકલો ક્રમ પણ અર્થપ્રતિપાદક નથી, વર્ણુ સિવાય ખીન પદાર્થમાં રહેતો ક્રમ પણ અર્થપ્રતિપાદક નથી, પરંતુ વર્ણોમાં રહેતો ક્રમ જ અર્થપ્રતિપાદક છે. આ વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અહીં [=અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં] બંને (=ક્રમ અને વર્ણો) હોય છે, એટલે એમાંથી કયો અર્થનો વાચક છે એ જણાવું નેહએ. શું ક્રમવાળા વર્ણો અર્થના વાચક છે કે વર્ણોમાં રહેતો ક્રમ અર્થનો વાચક છે ? ક્રમ એ ક્રમવાળાનું અંગ છે એ શું તકથી સિદ્ધ કરવાનું હોય ? ક્રમ એ તો વર્ણોની

કેવળ ધર્મ છે, તેને કોઈ ખીજ વસ્તુ (= ધર્મ) રૂપે નથી ધ્વજવામાં આવ્યો. તેથી જે ક્રમવાળા જે અર્થનું જ્ઞાન કરાવતા જે વર્ણો દેખ્યા હોય તે ક્રમવાળા તે વર્ણો તે જ અર્થનું જ્ઞાન કરાવશે, એટલે સ્ફોટમાંથી અર્થજ્ઞાન થતું નથી. આમ કાર્યાતુમાન કે અર્થાપત્તિ સ્ફોટને પુરવાર કરવા સમર્થ નથી એ સિદ્ધ થયું.

57. યદપ્યમાણિ ‘શબ્દાદર્થ પ્રતિપદ્યામહે’ इति व्यवहारः स्फोटपक्षसाक्षिता-
મેवावलम्बते इति, तदप्यसारं, वर्णानां वाचकत्वे यथोक्तनीत्या साधिते तत्पक्षेऽपि
तथा व्यवहारोपपत्तेः ।

57. ‘શબ્દ દ્વારા અર્થને અમે જાણીએ છીએ’ એવા લાપાવ્યવહાર સ્ફોટપક્ષનું સમર્થન કરે છે એમ તમે જે કહ્યું તે પણ સારહીન છે, કારણ કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વર્ણોનું વાચકત્વ સિદ્ધ કરાતાં તે પક્ષમાં પણ તેવા લાપાવ્યવહાર ઘટી શકે છે.

58. ननु कथमुपपत्तिः ? संस्कारस्तावन्न शब्दशब्देनोच्यते । न हि तथा
लोके प्रसिद्धिः । संस्कारे च वाचके व्युत्पत्तिरपि दुरुपपादा । परावगतिपूर्विका
हि शब्दात् स्वावगतिः । न च परस्थः संस्कारः परस्य प्रतीतिमुपजनयन् ग्रहीतुं
शक्यः, परोक्षत्वात् ।

58. સ્ફોટવાદી-કેવી રીતે ઘટી શકે ? સંસ્કારને ‘શબ્દ’શબ્દથી કહેવામાં આવતો નથી, કારણ કે લોકમાં તેવી પ્રસિદ્ધિ નથી. સંસ્કાર વાચક હોય તો વ્યુત્પત્તિ ઘટવી મુશ્કેલ બની જાય. ખીજને [‘ગાય’ લાવ, ગાય દોહ] એમ કહી જેને પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરવામાં આવેલ તે વર્તીને] થયેલા જ્ઞાનપૂર્વક [‘ગાય’ શબ્દનો અર્થ ન જાણનાર બાલને] પોતાને શબ્દ દ્વારા અર્થજ્ઞાન થાય છે, પરંતુ પરમાં રહેલો સંસ્કાર અન્યને અર્થજ્ઞાન કરાવતો ગ્રહણ કરવો શક્ય નથી, કારણ કે તે પરોક્ષ છે.

59. वर्णेष्वपि शब्दशब्दो वर्तमानः प्रतिवर्णं वा वर्तेत वर्णसमुदाये वा ?
प्रतिवर्णं वर्तमाने च ‘शब्द’ शब्दे न शब्दादर्थप्रतिपत्तिः स्यात्, एकस्य वर्णस्य वाचक-
त्वायोगात् । समुदाये तु न वर्तितुमर्हति शब्दशब्दो, जातिशब्दत्वात् । द्विवचनबहु-
वचनान्तव्यक्तिशब्दप्रयोगे हि तस्मात् सामानाधिकरण्येन न जातिशब्द एकवचनान्तः
प्रयुज्यते । न हि भवति ‘देवदत्तयज्ञदत्तौ पुरुषः’ इति, ‘घक्खदिरपलाशा वृक्षः’
इति, तथा ‘गकारौकारविसर्जनीयाः शब्दः’ इत्यपि ।

59. વર્ણોને ‘શબ્દ’શબ્દથી જણાવાતા હોય તો પ્રત્યેક વર્ણને ‘શબ્દ’શબ્દથી જણાવાય છે કે વર્ણસમુદાયને ? પ્રત્યેક વર્ણને ‘શબ્દ’શબ્દથી જણાવાતો હોય તો શબ્દથી અર્થજ્ઞાન ન થાય કારણ કે એક વર્ણ વાચક બનવાને યોગ્ય નથી વર્ણસમુદાયને ‘શબ્દ’શબ્દથી જણાવવો યોગ્ય નથી, કારણ કે ‘શબ્દ’ શબ્દ જાતિશબ્દ છે. એથી જ દ્વિવચન કે બહુવચનમાં વ્યક્તિશબ્દ (સંજ્ઞાવાચક શબ્દ)નો જ્યારે પ્રયોગ થયો હોય છે ત્યારે સામાનાધિકરણમાં જાતિશબ્દ

એકવચનમાં પ્રયોજાતો નથી, 'દેવદત્ત-યજ્ઞદતૌ પુરુષઃ' એમ કે 'ધવલદિરપલાશઃ વૃક્ષઃ' એમ પ્રયોગ થતો નથી, તથા 'ગકાર-ઓકાર-વિસર્જનીયાઃ શબ્દઃ' એમ પ્રયોગ પણ થતો નથી.

60. નનુ 'વનં વૃક્ષાઃ' इति वनशब्दवत् तर्हि समुदायवाची भविष्यति शब्द-
शब्दो, न जातिशब्दवदिति चेत्, न, तत्र समुदायव्यतिरेकनिर्देशदर्शनात् 'आम्राणां
वनम्', 'कपित्थानां वनम्' इति; न चैवमिह व्यतिरेकनिर्देशोऽस्ति, 'गकारादीनां
शब्दः' इति अदर्शनात् ।

60. જે તમે કહો કે 'વનં વૃક્ષાઃ'માં જેમ 'વન'શબ્દ સમુદાયવાચી છે તેમ 'શબ્દ'શબ્દ સમુદાયવાચી બનશે, જાતિશબ્દની જેમ તે સમુદાયવાચી છે એમ નહિ, તો તે પણ શક્ય નથી કારણ કે 'વન'શબ્દની બાબતમાં સમુદાયના જુદાપણાનો નિર્દેશ દેખાય છે, જેમ કે 'આંબાઓનું વન' 'કોઈઓનું વન', જ્યારે 'શબ્દ'શબ્દની બાબતમાં જુદાપણાનો નિર્દેશ નથી, કારણ કે 'ગકાર વગેરેનો શબ્દ' એવા વ્યતિરેક નિર્દેશ દેખાતો નથી.

61. अथ ब्रूयात् 'आम्रादयो वनम्' इत्यभेदेनापि वनशब्दः प्रयुज्यते
तथेहापि 'गकारादयः शब्दः' इति प्रयोक्ष्यते । एतदपि नास्ति । वनादौ भेदव्य-
पदेशवशेन प्रतिव्यक्ति चाप्रयोगेण सिद्धे समुदायशब्दत्वे समुदायसमुदायिनोर-
भेदोपचारात् 'आम्रादयो वनम्' इति युज्यते प्रयोक्तुम् । इह तु 'गकारादीनां शब्दः'
इति न कदाचिदपि व्यतिरेकनिर्देशो दृश्यते इति समुदायशब्दत्वमघटमानम् ।
तत्सर्वथा वर्णशब्दवादिनामनुपपन्नोऽयं व्यपदेशः 'शब्दादर्थं प्रतिपद्यामहे' इति ।

61. જે તમે કહો કે 'આમ્રાદયો વનમ્' (= 'આંબા વગેરે વન છે') એમ અભેદથી 'વન' શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, તેવી રીતે અહીં પણ 'ગકારાદયઃ શબ્દઃ' (= 'ગકાર વગેરે શબ્દ છે') એમ પ્રયોગ થાય છે, તો અમે કહીએ છીએ કે તેમ નથી. 'વન' વગેરેમાં ભેદવ્યપદેશને લીધે [જેમકે 'આમ્રાણાં વનમ્=આંબાઓનું વન'] અને પ્રતિવ્યક્તિ 'વન' શબ્દનો પ્રયોગ [જેમ કે 'આમ્રઃ વનમ્=આંબો વન'] ન થતો હોઈ, 'વન' શબ્દ સમુદાયશબ્દ છે એ સિદ્ધ થતાં સમુદાય અને સમુદાયીઓના અભેદના ઉપચારને આધારે 'આમ્રાદયો વનમ્' એવા પ્રયોગ કરવા યોગ્ય છે પરંતુ અહીં 'શબ્દ'શબ્દમાં તો 'ગકારાદીનાં શબ્દઃ' (= 'ગકાર વગેરેનો શબ્દ') એવા ભેદનિર્દેશ કહી પણ દેખાતો નથી, એટલે 'શબ્દ'શબ્દ સમુદાયશબ્દ ઘટતો નથી. તેથી, વર્ણો એ જ શબ્દ છે એમ માનનારાઓના પક્ષમાં 'શબ્દ'માંથી અમે અર્થને જાણીએ છીએ એ ભાષાવ્યવહાર કોઈ પણ રીતે ઘટતો નથી.

62. उच्यते । किमनेनोपपन्नानुपपन्नेन वा कृत्यम् ? यद्ययमुपपद्यते,
ततः किम् ? अथापि नोपपद्यते, ततोऽपि किम् ? न हि लोकव्यपदेशनिबन्धना
वस्तुस्थितिर्भवति । ननु शास्त्रकारा अप्येवमेव व्यवहरन्ति—'भावमाख्यातेनाचष्टे'
इति [निरुक्त] ।

62. નૈયાયિક-અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. વર્ણોની વાચક માનતાં 'શબ્દ'માંથી અમે

અર્થને જાણીએ છીએ' એવો લોકવ્યવહાર ઘટે છે કે નહિ તેની ચર્ચા કરવાનો શો અર્થ ? એ લોકવ્યવહાર ઘટતો હોય તો તેથી શું ? કારણ કે લોકવ્યવહાર અનુસાર વસ્તુસ્થિતિ હોતી નથી.

સ્ફોટવાદી-શાસ્ત્રકાર (=નિરુક્તકાર યાસ્કાચાર્ય) પણ આ પ્રમાણે જ વ્યવહાર કરે છે કે 'આખ્યાતશબ્દ ક્રિયાને જણાવે છે; [તેઓ એવો વ્યવહાર નથી કરતા કે 'આખ્યાતશબ્દ ક્રિયાને જણાવે છે.']

63. ન શાસ્ત્રકારવ્યવહારાદ્યપ્રમાણિકોડ્યં: શક્યતેડમ્યુપગન્તુમ્ । કતરચ્ચેદં પ્રમાણં લોકવ્યવપદેશો નામ ? અનુમાનં તાવત્ પ્રતિક્ષિપ્તં, પ્રત્યક્ષમપિ પ્રતિક્ષેપ્યતે, ન ચાન્યત્ સ્ફોટસિદ્ધૌ પ્રમાણં ક્રમતે । તદસ્થાનેડયં લોકવ્યવપદેશનિરૂપણેન સ્ફોટાટોપ: । ન ચાત્યન્તમસજ્ઞતોડયં વર્ણપક્ષે લૌકિકો વ્યવપદેશ: । પૂર્વવર્ણજનિતસંસ્કારસહિતે તાવદન્ત્યવર્ણે વાચકે સુસજ્ઞત એવાયં વ્યવપદેશ:, તસ્ય શબ્દત્વાદેકત્વાચ્ચ ।

63. નૈયાયિક-શાસ્ત્રકારના વ્યવહારથી પણ અપ્રામાણિક અર્થને (=સ્ફોટને) સ્વીકારવો શક્ય નથી. લોકવ્યવહાર નામનું આ કયું પ્રમાણ છે ? [સ્ફોટસાધક] અનુમાનનું તો અમે ખંડન કયું છે. સ્ફોટ સાધક પ્રત્યક્ષનું ખંડન અમે કરીશું. અને બીજું ઠોઠ પ્રમાણ સ્ફોટને સિદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થતું નથી. તેથી લોકવ્યવહારના નિરૂપણ દ્વારા સ્ફોટ માટેનો આ ગર્વ પોષવો અસ્થાને છે. વળી, વર્ણો અર્થના વાચક છે એ પક્ષમાં 'શબ્દમાંથી અમે અર્થને જાણીએ છીએ' એવો લૌકિક ભાષાપ્રયોગ અત્યંત અસંગત નથી. પૂર્વ વર્ણોએ જન્માવેલા સંસ્કાર સહિતનો અન્ત્ય વર્ણ વાચક હોઈ તેમાં આ લૌકિક ભાષાપ્રયોગ સુસંગત છે, કારણ કે તે વર્ણ શબ્દ છે અને તે એક છે.

64. સંકલનાપ્રત્યયોપારૂઢવર્ણવાચકત્વપક્ષેડપિ ન દોષ: । ન હિ મેદ-શબ્દસહિત એષ શબ્દશબ્દ: પ્રયુજ્યતે 'ગકારાદિભ્ય: શબ્દાદર્થ પ્રતિપદ્યામહે' इति । કેવલસ્તુ જાતિશબ્દ એકવચનાન્તો બહુષ્વપિ વર્ણેષુ ન વિરુદ્ધ: ।

64. સંકલનાજ્ઞાનના વિષય બનેલા વર્ણો વાચક છે એ પક્ષમાં પણ દોષ નથી. ગકાર વગેરે બેદશબ્દોની સાથે આ 'શબ્દ' શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી, જેમકે 'ગકારાદિભ્ય: શબ્દાદર્થ પ્રતિપદ્યામહે,' (=ગકાર આદિ શબ્દમાંથી અર્થને અમે જાણીએ છીએ'). એકવચનાન્ત કેવળ જાતિશબ્દો (બેદશબ્દોથી સહિત યા વિશિષ્ટ જાતિશબ્દો નહિ) અર્થાત્ 'શબ્દ'શબ્દોનો પ્રયોગ બહુ વર્ણોમાં કરવો વિરુદ્ધ નથી.

65. કિञ्च સ્ફોટપક્ષે સુતરામનુપપન્નેડયં વ્યવપદેશ: 'શબ્દાત્' इति, પ્રાતિપદિકસ્યાર્થસ્યાભાવાત્ । ન હિ વર્ણવત્ સ્ફોટે શબ્દશબ્દ પ્રયુજ્જાનો દ્રશ્યતે વ્યવહર્તૃજન: ।

65. વળી, સ્ફોટ અર્થપ્રત્યાયક છે એ પક્ષમાં તો 'શબ્દાત્' એવો ભાષાપ્રયોગ સાચેય ધટતો નથી, કારણ કે તેમાં પ્રાતિપદિક અર્થનો અભાવ છે. જેમ વ્યવહારમાં વડે વળું માટે 'શબ્દ'શબ્દ પ્રયોગનો આપણે જોયો છે તેમ સ્ફોટ માટે 'શબ્દ'શબ્દ પ્રયોગનો આપણે જોયો નથી.

66. અર્થપ્રતિપત્તિહેતુત્વં શબ્દલક્ષણમસાધુ, ધૂમાદિભિર્વ્યભિચારાત્ । અથાપિ પ્રક્રમપર્યાલોચનયા શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વવિશિષ્ટમર્થપ્રતિપત્તિહેતુત્વમ્ શબ્દલક્ષણમભિધીયતે । તદિદં સ્ફોટં પ્રતિ ન સિદ્ધં, તસ્ય શ્રોત્રપ્રત્યયવિષયત્વામાવાત્ । શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વમેવ ચ તદિતરવ્યવચ્છેદક્ષમમિતિ તદેવ યુક્તં, કિમુપયોપાદાનેન ? શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વં ચ વર્ણેષ્વેવ નાર્થાન્તરસ્યેતિ વર્ણા એવ શબ્દાઃ । તદુક્તમ્—

પરસ્પરાપેક્ષાચ શ્રોત્રબુદ્ધયા સ્વરૂપતઃ ।

વર્ણા એવાવસીયન્તે ન પૂર્વાપરવસ્તુની । इति [શ્લો० વા० સ્ફોટ ૯]

શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વં શબ્દલક્ષણં સત્તાદાવપ્યસ્તીતિ ચેન્ન, શ્રોત્રેણૈવેત્યવધારણસ્ય વિવક્ષિતત્વાત્ ।

66. 'જે અર્થજ્ઞાનનો જનક છે તે શબ્દ' એવું શબ્દનું લક્ષણ અભોગ્ય છે, કારણ કે અર્થજ્ઞાનનો જનક તો ધૂમ પણ છે પરંતુ તે શબ્દ નથી. પછી, અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની શરૂઆતની પ્રક્રિયાની પર્યાલોચના દ્વારા, 'જે શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વથી વિશિષ્ટ હોવા ઉપરાંત અર્થજ્ઞાનનો જનક હોય તે શબ્દ' એવું શબ્દલક્ષણ તમે કહ્યું છે. આ શબ્દલક્ષણ પણ સ્ફોટની આખતમાં ધટતું નથી, કારણ કે સ્ફોટ શ્રોત્ર જ્ઞાનનો વિષય નથી. શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વ જ શબ્દેતરનો વ્યવચ્છેદ કરવા સમર્થ છે તો તે જ શબ્દના લક્ષણ તરીકે યોગ્ય છે, તો પછી બન્નેને (શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વ અને અર્થજ્ઞાનજનકત્વ એ બન્નેને) શા માટે શબ્દલક્ષણમાં મૂકો છો ? શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વ વર્ણોમાં જ છે બીજા કોઈમાં નથી, એટલે વર્ણો જ શબ્દો છે. તેથી જ કહ્યું છે કે, 'એકબીજાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના વર્ણો સ્વરૂપથી શ્રોત્રભુક્તિ વડે ગૃહીત થાય છે જ, વળુ'ના કારણભૂત અવયવો કે વર્ણોના કારણભૂત અવયવો ગૃહીત થતો નથી'. શબ્દનું લક્ષણ શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વ તો સત્તા વગેરેમાં પણ છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીશું કે ના, એવું નથી કારણ કે 'શ્રોત્ર વડે જ' એવું અવધારણ અહીં વિવક્ષિત છે. [શ્રોત્રપ્રાહ્યત્વથી અહીં સમજવાનું છે કે શ્રોત્ર વડે જ ગ્રાહ્ય, બીજા કોઈ વડે ગ્રાહ્ય નહિ.]

67. શ્રોત્રમનોભ્યાં ગ્રહણાદસિદ્ધમવધારણમિતિ ચેન્ન, સમાનજાતીયવ્યવચ્છેદાર્થત્વાદવધારણસ્ય ચક્ષુરાદીન્યેવ તેન વ્યવચ્છિદ્યન્તે, ન મનઃ । તથાપિ શબ્દત્વે વ્યભિચાર इति ચેન્ન, જાતિમત્ત્વે સતીતિ પ્રક્રમલભ્યવિશેષણાપેક્ષણાત્ । સ્તનયિત્તુનાદપ્રભૃતિમિરપિ ન વ્યભિચારઃ, તેષાં શબ્દત્વાન્યુપગમાત્ । તદુક્તં માણ્યકૃતા 'દ્વિવિધશ્ચાર્ય શબ્દો વર્ણાત્મા ધ્વનિમાત્રશ્ચ' इति [ન્યા.મા. ૨.૨.૪૦]

67. સ્ફોટવાદી — શબ્દ તો શ્રોત્ર અને મન બન્ને વડે ગૃહીત થાય છે, એટલે અવધારણ ધટતું નથી.

નૈયાયિક — ના, સમાનજાતીયનો વ્યવચ્છેદ કરવા માટે અવધારણ હોય છે, એટલે

અહીં અવધારણુથી યશુ વગેરે બહિરિન્દ્રિયનો જ વ્યવચ્છેદ થાય છે, મનનો વ્યવચ્છેદ થતો નથી.

સ્ફોટવાદી — તો પણ શબ્દત્વમાં વ્યભિચાર થશે, અર્થાત્ શબ્દત્વ, જે પોતે વર્ણ નથી તે શ્રોત્ર વડે જ ગ્રાહ્ય છે.

નૈયાયિક — ના, વ્યભિચાર નહિ થાય કારણ કે 'જાતિમત્ હોતાં' એવા પ્રક્રમલભ્ય વિશેષણની અહીં અપેક્ષા છે વીજળીનો કડાકો, વગેરેમાં પણ વ્યભિચાર નહિ થાય, કારણ કે તેમનું શબ્દત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, એટલે ભાષ્યકાર વાત્સ્યાયને કહ્યું છે કે 'શબ્દના એ પ્રકાર છે — એક વર્ણરૂપ અને બીજો ધ્વનિમાત્ર'. [ન્યાયભા. ૨.૨.૪૦]

68. અર્થપ્રત્યાયકત્વં તુ ન લક્ષણમિત્યુક્તમ્, અગૃહીતસમ્બન્ધે વર્ણાત્મનિ શબ્દે તદમત્રેનાશબ્દત્વપ્રસજ્ઞાત્, કાલાન્તરેણ સમ્બન્ધબુદ્ધૌ સત્યાં ચ તસ્યૈવ શબ્દત્વમિતિ અવ્યવસ્થિતમિદં લક્ષણમ્ ।

68 અર્થપ્રત્યાયકત્વ એ શબ્દનું લક્ષણ નથી, કારણ કે જેની ખાખતમાં શબ્દ-અર્થ સંબંધનું ગ્રહણ નથી થયું એવા વર્ણરૂપ શબ્દમાં અર્થપ્રત્યાયકત્વ ન હોવાથી તે અશબ્દ બની જવાની આપત્તિ આવે, કાલાન્તરે તેની ખાખતમાં શબ્દ-અર્થસંબંધનું ગ્રહણ થતાં તે જ વર્ણ (જે અશબ્દ હતો તે જ વર્ણ) શબ્દ બની જાય, અટલે આ અર્થપ્રત્યાયકત્વ એ શબ્દલક્ષણ અવ્યવસ્થિત છે.

69. યદપિ શબ્દસ્વરૂપનિરૂપણપ્રસજ્ઞેન તદભિધેયાનાં જાતિગુણક્રિયાદીનાં શબ્દત્વાશઙ્કનં તત્પરિહરણં ચ તદપિ કિમાશયમિતિ ન ત્રિદમ્, તેષામતિત્રિભક્તરૂપ-ગ્રહણાત્ ।

69. શબ્દસ્વરૂપના નિરૂપણ પ્રસંગે શબ્દાભિધેય જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરેના શબ્દત્વની તમે આશંકા કરી અને પછી તે આશંકાને તમે દૂર કરી, તેની પાછળ તમારે શા આશય છે એ અમે ગળ્યોતો નથી, કારણ કે શબ્દ અને તેના અભિધેયોના સ્પષ્ટ બેદનું અપણને સૌને ગ્રહણ છે જ.

70. અતઃ શ્રોત્રગ્રાહ્યસ્ય શબ્દત્વાત્ સ્ફોટસ્ય ચ શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વાભાવાદ્ વર્ણ-વાદિનામેવ 'શબ્દાર્થ' પ્રતિપદ્યામહે' इत्यनुकूलो व्यपदेशो, न स्फोटवादिनामिति स्थितम् ।

70. નિષ્કર્ષ એ કે જે શ્રોત્રગ્રાહ્ય હોય તે જ શબ્દ હોવાથી અને સ્ફોટ પોતે શ્રોત્રગ્રાહ્ય ન હોવાથી, ત્રણ જ અર્થવાચક છે એ મતવાળાને જ 'શબ્દમાંથી અમે અર્થ ગળ્યોએ છીએ' એવા લોકવ્યવહાર અનુરૂપ છે, સ્ફોટવાદીઓને અનુરૂપ નથી એ સ્થિર થયું.

71. कथं पुनः श्रोत्रग्राह्यत्वं स्फोटस्य न मृष्यते ? यवता पदं वाक्यमिति श्रोत्रकरणकमेकाकारं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयमस्ति, न चास्य वर्णा आलम्बनीभवेयुरित्युक्तम् । न युक्तमुक्तम् । इह हि शाबलेयादौ प्रतिपिण्डं गौरिति बुद्धिरुपजायमाना

સકલપિષ્ઠસાધારણ રૂપં વિષયીકરોતીતિ ગોત્વસામાન્યં તદિષ્યતે । एवं यदि प्रति-
वर्णं 'पदं पदम्' इति 'वाक्यं वाक्यम्' इति मतिरुपजायेत जातिवत् तर्हि पदं वाक्यं
च सर्ववर्णवृत्ति किमपि रूपमभ्युपगच्छेम, न त्वेवमस्ति प्रतीतिः । यथा च
तन्त्वाद्यवयवपरिघटितपटादिकार्यविषयमाद्यनयनसन्निपातसमये एव मेदग्रहरहितमवय-
विज्ञानमुदेति तथा क्रमसमुच्चरदेकैकवर्णस्वरूपोपग्रहनिरपेक्षं यदि पदमिति वाक्यमिति
ज्ञानं भवेत् तत्पटादिकमवयविनिमित्तं पदं वाक्यमेकैकरूपमनुमन्येमहि । न त्वेवमस्ति ।
न हि तन्तुभिरिव पटो, वर्णैः पदमारभ्यते ।

71. સ્ફોટવાદી — શા માટે તમે સ્ફોટને શ્રોતગ્રાહ્ય નથી સ્વીકારતા ? [સ્વીકારવો
જોઈએ], કારણ કે 'પદ' 'વાક્ય' એવું શ્રોતરૂપ કરણથી ઉત્પન્ન થતું એકાકાર જ્ઞાન દરેકને
અનુભવાય છે જ, અને વર્ણો આ જ્ઞાનના વિષયો બની શકે નહિ. એમ અમે કહ્યું છે.

નૈયાયિક — આમ કહેવું યોગ્ય નથી. અહીં શાખલેખ વગેરે પ્રત્યેક ગોચરક્રિતને વિશે
'ગો' 'ગો' એવું ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન બધી ગોચરક્રિતઓમાં રહેલ સાધારણ રૂપને વિષય કરે છે
એટલે તે સાધારણ રૂપને (ગોત્વસામાન્યને) અમે સ્વીકારીએ છીએ. તેવી જ રીતે પ્રત્યેક
વર્ણગોચરક્રિતને વિશે 'પદ' 'પદ' એવું જ્ઞાન કે 'વાક્ય' 'વાક્ય' એવું જ્ઞાન જો ઉત્પન્ન થતું
હોત તો જાતિની જેમ બધા વર્ણોમાં સમાનપણે રહેતા એવા કોઈક રૂપને — પદને કે
વાક્યને — અમે સ્વીકારેત, પરંતુ એવું જ્ઞાન તો થતું નથી. વળી, જેમ તન્તુરૂપ અવયવોથી
બનેલા પટરૂપ કાર્યની સાથે આંખોનો આદ્ય સન્નિકર્ષ થતાં જ ભેદગ્રહણરહિત (અર્થાત્
તન્તુરૂપ અવયવોના જ્ઞાનરહિત), પટરૂપ કાર્યવિષયક અવપ્રવિજ્ઞાન થાય છે તેમ ક્રમશઃ
ઉચ્ચારતા એક એક વર્ણના સ્વરૂપના ગ્રહણથી નિરપેક્ષ 'પદ' 'વાક્ય' એવું જ્ઞાન થતું હોત
તો પટ વગેરે અવયવોની જેમ પદને કે વાક્યને એક એક રૂપવાળા સ્વીકારેત, પરંતુ એવું
જ્ઞાન થતું નથી. જેમ તંતુઓ વડે પટ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વર્ણો વડે પદ ઉત્પન્ન થતું નથી.

72. यत्तु गौर्गौरित्येवं ज्ञानममेदग्राहि दृश्यते तदेकाजुपाधेः । भिन्नाजुपश्लेषे
तु देवदत्त इत्यादौ नानाक्षरग्रहणमेव विलम्बितमनुभूयते । न चैवं पटादिबुद्धिषु
तदवयवाः कदाचिद् विच्छेदेनावभासन्ते । तस्मान्नावयवीव जातिरिव वा पदं वाक्य-
मभिन्नमवभासते ।

72. 'ગો' શબ્દનું 'ગો' એવું શ્રોત જ્ઞાન અભેદગ્રાહી અનુભવાય છે કારણ કે તેમાં
એક સ્વરૂપ એક ઉપાધિ છે. પરંતુ બ્યારે અનેક સ્વરો શબ્દમાં હોય છે, જેમકે દેવદત્ત
વગેરે શબ્દોમાં, ત્યારે અનેક અક્ષરોનું ગ્રહણ જ ધીમે ધીમે થતું અનુભવાય છે. અહીં
જેમ અવયવો જુદા અનુભવાય છે તેમ પટ વગેરે અવયવોઓના જ્ઞાનોમાં તેમના અવયવો
કદી જુદા અનુભવાતા નથી. તેથી અવયવોની કે જાતિની જેમ પદ કે વાક્ય અભિન્ન
(અએક, અખંડ) અનુભવાતા નથી

73. નનુ ચ યાઽસૌ શબ્દશબ્દાદ્ બુદ્ધિઃ, સૈવેયં સ્ફોટબુદ્ધિઃ । કિમિ-
દાનીં યદેવ શબ્દત્વં સામાન્યં સ એવ સ્ફોટઃ ? મૈવં, સ્ફોટ એવાસૌ, ન શબ્દત્વં
સામાન્યં તત્ । સામાન્યં હિ તદુચ્યતે યત્રૈકવ્યક્તિદર્શને વ્યક્યન્તરાનુસન્ધાનં, શાબલે-
યગ્રહણે બાહુલેયસ્યેવ । इह तु न गकारग्रहणे औकारानुसंधानमिति नेदं सामान्यम् ।
एकरूपस्त्वयं प्रतिभासः शब्दतत्त्वविषय एव, शब्दतत्त्वं च स्फोट इत्युच्यते ।

73. રહેતવાદી — ‘શબ્દ’શબ્દમાંથી જે આ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ આ
રહેતબુદ્ધિ છે.

નૈયાયિક — શું જે શબ્દત્વ સામાન્ય છે તે જ રહેતું છે ?

રહેતવાદી — ના, તે રહેતું જ છે, તે શબ્દત્વ સામાન્ય નથી. સામાન્ય તો તેને
કહેવાય છે જ્યાં એક વ્યક્તિનું દર્શન થતાં બીજી વ્યક્તિનું અનુસંધાન થતું હોય, જેમકે
શાબલેયનું દર્શન થતાં બાહુલેયનું અનુસંધાન થાય છે તેમ. પરંતુ અહીં તો ગકારનું ગ્રહણ
થતાં ઔકારનું અનુસંધાન થતું નથી, એટલે આ સામાન્ય નથી. એકરૂપ આ જ્ઞાન શબ્દ-
તત્ત્વવિષયક જ છે, અને શબ્દતત્ત્વ એ રહેતું છે એમ અમે કહીએ છીએ.

74. આ ! જ્ઞાતમ્ । અમુનૈવ હિ ભયેન કૈશ્ચિત્ સ્ફોટશક્તિભિઃ શબ્દત્વસામા-
ન્યમપહ્નુતમ્ । અસ્થાને એવ ત્વયં સંત્રાસઃ । ન હિ શબ્દત્વં સ્ફોટઃ । પ્રતિવર્ણ
હિ ‘શબ્દઃ’ ‘શબ્દઃ’ इति बुद्धिरस्ति, न च वर्णस्फोटः । तदिदं शब्दत्वसामा-
न्यमेव शब्दबुद्धेरालम्बनं, न स्फोटः ।

74. નૈયાયિકા — ઓહ ! સમજ્યા. આ જ ભયને લીધે રહેતના અસ્તિત્વ બાબતે
શંકા ધરાવનારા કેટલાકે (=પ્રાજ્ઞાકરેએ) શબ્દત્વ સામાન્યનો જ પ્રતિપેદ કર્યો છે. પરંતુ આ
ભય અસ્થાને છે. શબ્દત્વ રહેતું નથી. પ્રત્યેક વર્ણને વિશે ‘શબ્દ’ ‘શબ્દ’ એવું એકાકાર જ્ઞાન થાય
છે અને વર્ણરહેતું તો છે નહિ. તેથી આ શબ્દત્વ સામાન્ય જ એ ‘શબ્દ’ ‘શબ્દ’ એવા
એકાકાર જ્ઞાનનો વિષય છે, રહેતું તેનો વિષય નથી.

75. સામાન્યસિદ્ધૌ તુ વ્યક્યન્તરાનુસન્ધાનમકારણમિતિ પ્રાગેવ નિર્ણીતમ્ ।
તસ્માન્ન શબ્દબુદ્ધાવપિ સ્ફોટોઽવભાસતે, પદવાક્યબુદ્ધાવિવેતિ । એતચ્ચ સત્યમાર્હ
યદિયમેકકાર્યકારિત્વનિબન્ધના વનપૃતનાદિબુદ્ધિસમાનયોગક્ષેમૈવ પદવાક્યબુદ્ધિરિતિ । ન
ચ જાત્યાદિબુદ્ધિષ્વસમાશ્વાસો, વૈલક્ષણ્યસ્ય દર્શિતત્વાત્ । યદપ્યેકકાર્યકારિત્વનિબન્ધ-
નાયામભેદબુદ્ધાવિતરેતરાશ્રયપરિચોદનમેકાર્થપ્રતીતિપૂર્વિકા પદવાક્યબુદ્ધિઃ, પદવાક્ય-
બુદ્ધિપૂર્વિકા ચૈકાર્યપ્રતીતિરિતિ, તદપિ ન સમ્યક્, સ્મર્યમાણાનુભૂયમાનવર્ણજનિતેય-
મર્થપ્રતીતિરિત્યેવોચામ, નાભિન્નપદપરિચ્છેદપૂર્વિકેતિ કુત્વેતરેતરાશ્રયત્વમ્ ।

75. સામાન્યની સિદ્ધિમાં વ્યક્યન્તરનું અનુસંધાન હેતુરૂપ નથી એ તો અમે પહેલાં જ
નિર્ણય કર્યું છે. ‘શબ્દ’ શબ્દના શ્રોત્રજ્ઞાનમાં પણ રહેતું જાસતો નથી, જેમ પદના શ્રોત્રજ્ઞાનમાં

કે વાક્યના શ્રોત્રજ્ઞાનમાં તે ભાસતો નથી તેમ. એ સાચું જ કહ્યું છે કે પદનું શ્રોત્રજ્ઞાન કે વાક્યનું શ્રોત્રજ્ઞાન એક અખંડ અનુભવાય છે કારણ કે તે એક કાર્ય (=અર્થજ્ઞાન ૩૫ એક કાર્ય) કરે છે, આથી પદનું શ્રોત્રજ્ઞાન કે વાક્યનું શ્રોત્રજ્ઞાન વનના જ્ઞાન અને સેનાના જ્ઞાનની સમાન યોગક્ષેમ ધરાવે છે. જ્ઞાતિના જ્ઞાનમાં (અર્થાત્ તદ્ગત એકકારતામાં) અવિશ્વાસ ન કરવો, કારણ કે જ્ઞાતિના જ્ઞાન અને વનના જ્ઞાન વચ્ચેનું વૈજ્ઞાનિક અમે દેખાડ્યું છે. એક કાર્ય (=એકાર્થજ્ઞાન ૩૫ એક કાર્ય) કરતું હોવાને કારણે પદનું કે વાક્યનું એક અખંડ શ્રોત્રજ્ઞાન થાય છે એ માન્યતામાં ઇતરેતરાશ્રયદોષની જે આપત્તિ તમે આપો છો - એકાર્થજ્ઞાનપૂર્વક પદનું કે વાક્યનું એક અખંડ શ્રોત્રજ્ઞાન થાય છે અને ૫૬ કે વાક્યના તેવા એક અખંડ શ્રોત્રજ્ઞાનપૂર્વક એકાર્થજ્ઞાન થાય છે તે પણ યોગ્ય નથી. સ્મરણ કરાતા વર્ણો અને અનુભવાતા અન્ય વર્ણો દ્વારા જન્મેલું આ અર્થજ્ઞાન છે એમ અમે કહ્યું છે, પદના એક અખંડ શ્રોત્રજ્ઞાનપૂર્વક આ અર્થજ્ઞાન નથી, તો પછી ઇતરેતરાશ્રયદોષ ક્યાં રહ્યો ?

76. બ્રૂયાત્ પદવાક્યયોરેકત્વમન્તરેણ કથં પદવાક્યાર્થપ્રતીતિરેકરૂપા મવેદિતિ સોડયમતીત્ર મુગ્ધાલાપઃ, પ્રતીતિમેદામેદૌ હિ વિષયમેદામેદાવનુરૂપ્યેતે, નોપાયમેદામેદૌ । મિન્નૈરપિ લોચનાલોકાન્તઃકરણપ્રભૃતિમિરુપાયૈરમિન્નાર્થપ્રાહિણી બુદ્ધિરુપજન્યતે એવ । તદિહ પદાર્થબુદ્ધેરેકત્વાત્ પદાર્થ એકો ભવતુ યોડસ્યા વિષયઃ, ન ત્વેકં પદં યત્કારણમિતિ । વાક્યાર્થબુદ્ધેરપ્યેકત્વાદેકો વાક્યાર્થો ભવતુ, ન ત્વેકં વાક્યમ્ । વર્ગીકરણકારણં ક્રમભાવિનાં બહૂનાં વર્ણાનામેતદ્ભવતિ યદેકાર્થપ્રતિપાદકત્વં, ન ત્વમેદમેવ પદવાક્યયોર્ગમયતીતિ ।

76. જે સ્ફોટવાદી કહે કે પદની એકતા - અખંડતા અને વાક્યની એકતા - અખંડતા વિના કેવી રીતે પદાર્થનું જ્ઞાન અને વાક્યાર્થનું જ્ઞાન એકરૂપ - અખંડ અને, તો તો તેમનું આ કહેવું અત્યંત મુગ્ધાલાપ છે, કારણ કે જ્ઞાનની એકતા - અખંડતા કે અનેકતા - ખંડ - ખંડતા વિષયની એકતા - અખંડતા કે અનેકતા - ખંડખંડતા ઉપર આધાર રાખે છે, નહિ કે ઉપાયની એકતા કે અનેકતા ઉપર. યશ્ચ પ્રકાશ, અંતઃકરણ વગેરે અનેક ઉપાયો વડે પણ એકાર્થપ્રાહિણી (=અખંડાર્થપ્રાહિણી) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે જ. તેથી અહીં પદાર્થનું જ્ઞાન એક અભિન્ન અખંડ હોવાથી પદાર્થ, જે તેનો વિષય છે, તે એક અભિન્ન અખંડ હો; પરંતુ ૫૬, જે પદાર્થજ્ઞાનનો ઉપાય છે તે, એક અભિન્ન અખંડ નથી. વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પણ એક અભિન્ન અખંડ હોવાથી તે જ્ઞાનનો વિષય વાક્યાર્થ એક અભિન્ન અખંડ હો, પરંતુ વાક્ય એક અભિન્ન અખંડ નથી. જે એકાર્થપ્રતિપાદકત્વ છે તે ક્રમભાવી બહુ વર્ણોને એક વર્ગમાં મૂકવાનું કારણ બને છે, પરંતુ તે પદની એકતા - અખંડતાને કે વાક્યની એકતા - અખંડતાને દર્શાવતું નથી. [અર્થાત્ ૫૬ કે વાક્ય એક અખંડ અવયવી નથી પણ ક્રમશઃ વર્ણસમૂહ કે પદસમૂહ ૩૫ જ છે.]

77. ત્રિપ્રલભ્યા એવ ચ વૈયાકરણાઃ પદવાક્યોરપ્યમેદં મન્યન્તે કિલ, શાબ્દાદમન્યભૂત એવ શબ્દાર્થ ઇતિ । સ પુનરેષાં વ્યામોહ એવ તદ્મેદસ્ય દૃઢપ્રમાણ-

સિદ્ધત્વાત્ । શબ્દાધ્યાસસ્તુ પ્રતીતિવિરુદ્ધત્વેન નેષ્યતે इत्यलं तत्कथया । तस्मात्
प्रत्यक्षगम्योऽपि न स्फोट इति सिद्धम् ।

77. છેતરણેલા વૈયાકરણો પદની એકતાને (અખંડતાને) અને વાક્યની એકતાને (અખંડતાને) માને છે. તેઓ કહે છે કે શબ્દ શબ્દાર્થથી જુદો નથી. [શબ્દાર્થ એક અખંડ છે, એટલે શબ્દાર્થથી જુદો ન હોય એ શબ્દ પણ એક અખંડ જ હોય]. પરંતુ આ તેમનો વ્યામોહ (=ભ્રાન્તિ) જ છે, કારણ કે શબ્દ શબ્દાર્થથી જુદો છે એ દૃઢ પ્રમાણથી સિદ્ધ છે. શબ્દનો શબ્દાર્થ ઉપર અરોપ ઇચ્છવામાં આવ્યો નથી કારણ કે એ પ્રતીતિ-વિરુદ્ધ છે. તેથી સ્ફોટ પ્રત્યક્ષગમ્ય નથી એ પુરવાર થયું.

78. नन्वभिन्नत्वाद् वाक्यार्थबुद्धेर्विषयभेदाभेदानुवृत्तित्वाच्च बुद्धिभेदाभेदयोरभिन्नो
वाक्यार्थः स्यात् । बाटमभिन्नो, न त्वनवयवः, घटादेरभिन्नस्यापि सावयवत्वात् ।

यत्तु निरवयवत्वमुच्यते तदतीव संवित्परामर्शकौशलशून्यं व्याहृतम् ।

અંશાઃ સન્તિ ન સન્તીતિ ચિન્તાત્યન્તમસજ્જતા ।

નિરંશસ્ત્વસ્તિ નાસ્તીતિ યુક્તં ચિન્તયિતું સતામ્ ॥

પદતદર્થભેદસ્ય પ્રતિવાક્યં ત્રિસ્પષ્ટમાભાસમાનત્વાદનુપગૃહ્યમાણાવયવત્રિભાગયોશ્ચ
વાક્યવાક્યાર્થયોરનવભાસમાનત્વાત્ ।

78. સ્ફોટવાદી વૈયાકરણો—વાક્યાર્થવિષયક જ્ઞાન એક અખંડ છે અને વિષયની એકતા (અખંડતા) કે અનેકતા (ખંડખંડતા) અનુસાર જ્ઞાન એક (અખંડ) કે અનેક (ખંડખંડ) થાય છે — આ બે કારણોને લીધે વાક્યાર્થ એક અખંડ બને.

નૈયાયિક — હા, ખરાખર, વાક્યાર્થ એક અખંડ છે, પરંતુ તે અનવયવ નથી, કારણ કે ધટ વગેરે (અવયવી) એક અખંડ હોવા છતાં પણ સાવયવ છે. તેના નિરવયવ હોવાનું તમે જે કહો છો તે કહેવું જ્ઞાનવિચારણાના કૌશલથી અત્યંત રહિત છે. અંશો (અવયવો) છે કે નહિ એની વિચારણા અત્યંત અસંગત છે [કારણ કે અંશો તો પ્રત્યક્ષગમ્ય છે, એટલે હોય તો દેખાય ન હોય તો ન દેખાય] પરંતુ નિરંશ એવી અમુક વસ્તુ છે કે નહિ એ સમજીને વિચારવું ઉચિત છે [કારણ કે નિરંશ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ નથી હોતી; તેનું અસ્તિત્વ કે નાસ્તિત્વ તકથી જ પુરવાર થઈ શકે.] [વાક્ય કે વાક્યાર્થ નિરંશ નથી કારણ કે] પદોરૂપ ભેદો (=અવયવો) અને પદાર્થોરૂપ ભેદો પ્રત્યેક વાક્યમાં વિશદપણે અનુભવાય છે. જો વાક્યના અવયવો અને વાક્યાર્થના વિભાગો અનુભવાતા ન હોય તો વાક્યનું કે વાક્યાર્થનું સ્પષ્ટ પ્રહણ જ ન થાય.

79. अस्यवयवप्रतीतिः, सा तु भ्रान्तेति चेन्न, बाधकाभावात् । भ्रान्तेश्च
बीजं किमपि वक्तव्यम् । सादृश्यमिति चेत्, कस्य केनेति न विद्मः । यदि हि
क्वचिमुख्या अवयवाः प्रसिद्धा भवेयुः, तत्सादृश्यादितरत्र तदभावेऽपि भ्रम
इति गम्यते, न त्वेवमस्ति, सर्ववाक्यानामप्यभावात् । तद्वदिहाम्युपगम्यमाने

નૂનં કચિદ્વાક્યે સન્નવમવયવાનામેષિતવ્યમ્ । નરસિંહેડપિ નરાવયવાઃ સિંહાવયવાશ્ચ
પૃથક્ પૃથક્ પ્રત્યભિજ્ઞાયન્તે । ચિત્રેડપિ હરિતાલસિન્દૂરાદિરૂપં, પાનકે ત્વગેલા-
દિરસો, ગ્રામરાગેડપિ ષડ્જર્ણભગન્ધારાદિસ્વરજાતં પૃથગવગતમિતિ ન તે નિર્ભાગદૃષ્ટાન્તાઃ ।

79. સ્ફોટવાદી — વાક્યના અવયવોની પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ એ પ્રતીતિ ભ્રાન્ત છે.

નૈયાયિક — ના, એ પ્રતીતિ ભ્રાન્ત નથી, કારણ કે તે પ્રતીતિનું આધક કોઈ પ્રમાણ નથી. વળી, ભ્રાન્તિનું કંઈ પણ કારણ તમારે જણાવવું જોઈએ.

સ્ફોટવાદી — તે કારણ સાદૃશ્ય છે.

નૈયાયિક — કેનું કેની સાથે સાદૃશ્ય એ અમે જાણતા નથી. જો કોઈ વાક્યમાં મુખ્ય (=અનુપચરિત, સાચા) અવયવો પ્રસિદ્ધ હોય તો તેની (=તેવા વાક્યની) સાથેના સાદૃશ્યને કારણે બીજા વાક્યોમાં તે ન હોવા છતાં તેમના હોવાનો ભ્રમ થાય, પરંતુ એવું તો નથી, કારણકે તમારે મતે તો સર્વ વાક્યો નિરવયવ છે. અને જો તે જ પ્રમાણે અહીં પણ સ્વીકારીએ તો ખરેખર કોઈક વાક્યમાં તો અવયવોને મુખ્ય (=અનુપચરિત, સાચા) માનવા જોઈએ. નરસિંહમાં પણ નરના અવયવો અને સિંહના અવયવો પૃથક્ પૃથક્ ઓળખાય છે ચિત્રમાં પણ હળદર, સિંદૂર વગેરે રંગો, પાનકમાં (પીણામાં) પણ તજ, ધલાયતી વગેરેનાં રસો, ગ્રામરાગમાં પણ ષડ્જ, ઋષભ, ગાંધાર વગેરે સ્વરો પૃથક્ પૃથક્ જ્ઞાત થાય છે જ, તેથી ચિત્ર વગેરે નિરવયવ વસ્તુનાં ઉદાહરણો નથી.

80. ચિત્રાદિબુદ્ધયસ્તર્હિ દૃષ્ટાન્તા इति चेत्, बाढं वाक्यार्थबुद्धिरपि निर्भागेष्यते एवास्माभिः, बुद्धीनां निरंशत्वेन सर्वासामनवयवत्वात् । बुद्धिविषयीकृतस्त्वर्थो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सावयव एव । तस्मान्न निर्भागी वाक्यवाक्यार्थविति युक्तम् ।

80. સ્ફોટવાદી — ચિત્ર વગેરેનાં જ્ઞાનો નિરવયવ વસ્તુનાં ઉદાહરણો છે.

નૈયાયિક—ખરાખર છે. વાક્યાર્થજ્ઞાનને અમે પણ નિરવયવ ઇચ્છીએ છીએ જ, કારણ કે અધાં જ્ઞાનો નિરંશ હોઈ નિરવયવ છે. દૃષ્ટાંત અને દાર્ષ્ટાંતિક બન્નેમાં જ્ઞાનનો જે વિષય છે તે અર્થ તો સાવયવ જ છે. તેથી, વાક્ય અને વાક્યાર્થ નિરવયવ નથી એમ માનવું થોડું છે.

81. यदप्यभ्यघायि ‘बृद्धव्यवहारेण सम्बन्धबुद्धिर्वाक्यवाक्यार्थयोरेव, न पदतदर्थयोः, पदेन व्यवहाराभावात्’ इति, तदप्यसाधु, वाक्यादपि व्युत्पत्तिर्भवन्ती पदार्थपर्यन्ता भवतीति । एवं हि पदतदर्थसंस्कृतमतेरभिनवविरचितादपि वाक्याद् वाक्यार्थप्रतीतिरुपपत्स्यते । तदावापोद्वापपरतन्त्रवैचित्र्येण वाक्यानामानन्यादशक्या प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिः, सापि नापेक्षिष्यते । इतरथा हि साऽवश्यमपेक्ष्येत ।

81. વળી, તમે જે કહ્યું કે વડીલોના વ્યવહાર ઉપરથી વાક્ય અને વાક્યાર્થ વચ્ચેના જ સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે, પદ અને પદાર્થ વચ્ચેના સંબંધનું જ્ઞાન થતું નથી કારણ કે પદ-વડે વ્યવહાર થતો નથી તે પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે વાક્યમાંથી થતી

વ્યુત્પત્તિ પદાર્થ' પર્યંત પહોંચે છે; વળી પદ અને પદાર્થથી સંસ્કૃત થયેલી બુદ્ધિવાળાને જ અભિનવ રચના પામેલા વાક્યમાંથી પણ વાક્યાર્થની પ્રતીતિ ઘટશે. વાક્યો અનન્ત હોઈ, આવાપ ઉદ્ઘાપની વિવિધતા દ્વારા પ્રત્યેક વાક્ય દીઠ વ્યુત્પત્તિ થવી શક્ય નથી. આવાપ-ઉદ્ઘાપ દ્વારા પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિ ઇચ્છવામાં આવતી નથી. બીજી રીતે (પ્રતિપદ પદ અને પદાર્થના) આવાપ-ઉદ્ઘાપ દ્વારા વ્યુત્પત્તિ અવશ્ય ઇચ્છવામાં આવે છે.

82. યત્તુ કેવલં પદં ન પ્રયુજ્યતે इति तदसत्यमिति, तदप्यसत्, महा-वाक्यस्थानेऽवान्तरवाक्यं न प्रयुज्यते इति तदप्यसत्यं स्यात् । स्वार्थे तत् प्रयुज्यते इति चेत्, पदमपि स्वार्थे क्वचित् प्रयुज्यते एव । यत्र पदान्तराणामर्थोऽर्थप्रकरणादिना लभ्यते तत्र यावदપ્રાસં તાવત્ પદમેત્ર કેવલમુચ્ચારયન્તિ । ગ્રન્થપ્રહણાવસરેષુ ચ સ્વરૂપાવધારણમપિ ફલવત્ વર્ણનામ્ । મા ત્રા ફલવન્ત્રં પદવર્ણનાં મૂત્ તથાપિ રથાવયવાનામિવ રથકાર્યેષ્વપર્યાશક્તીનામપિ સ્વરૂપસત્ત્વમનિવાર્યમ્ ।

82 તમે જે કહ્યું કે કેવળ પદનો પ્રયોગ થતો નથી એટલું પદ અસત્ છે તે પણ અસત્ય છે; એમ તો મહાવાક્યસ્થાને અવાન્તરવાક્યનો પ્રયોગ થતો નથી એટલે અવાન્તર-વાક્ય અસત્ય બની જશે.

સ્ક્રીટવાદી-અવાન્તરવાક્ય સ્વાર્થમાં પ્રયોગ્ય છે.

નૈયાયિક-પદ પણ સ્વાર્થમાં ક્યારેક પ્રયોગ્ય છે જ. જ્યાં બીજાં પદોનો અર્થ પ્રકરણ વગેરેથી પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં જેટલો અર્થ અપ્રાપ્ત હોય તેટલો અર્થ જણાવવા કેવળ પદને જ તેઓ ઉચ્ચારે છે [ઉદાહરણાર્થ 'અંધ કરો' 'ઉઘાડો' એવો અર્થ પ્રકરણ વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યારે 'આરણુ' એ કેવળ એક જ પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે] જ્યારે બીજાક વાંચતા શીખતું હોય ત્યારે વર્ણોના સ્વરૂપનું અવધારણ પણ ઉપયોગી બને છે—ફળ આપનારું બને છે. અથવા તો પદો અને વર્ણો ફળ આપનારા, ઉપયોગી બને ન હો તેમ છતાં જેમ રથનું કાર્ય કરવાની પર્યાપ્ત શક્તિ ન ધરાવતા સ્થાવરબોને પોતાનું સ્વરૂપસત્ત્વ તો અનિવાર્યપણે હોય છે જ તેમ તેમને (પદોને અને વર્ણોને) પણ પોતાનું સ્વરૂપસત્ત્વ અનિવાર્યપણે હોય છે જ.

83. कार्यान्तराय रथाद् रथावयवाः प्रभवन्तीति चेत्, पदवर्णा अपि कार्यान्तरे प्रभवन्त्यन्ति । रथकार्यैकदेशमात्रां कामपि रथावयवाः कुर्वन्तीति यद्युच्यते पदान्यपि वाक्यकार्यैकदेशं कमपि कुर्वन्त्येव । वर्णा अपि केचिदर्शवन्तो भवन्त्येवेति । तस्मान्नासन्तः पदवर्णाः ।

83. સ્ક્રીટવાદી—રથના અવયવો રથ જે કાર્ય કરે છે તેનાથી અન્ય કાર્ય કરવા શક્તિમાન છે.

નૈયાયિક—પદો અને વર્ણો પણ વાક્ય જે કાર્ય કરે છે તેનાથી અન્ય કાર્ય કરવા શક્તિમાન છે.

રફોટવાદી-સ્થ જે કાયં કરે છે તેના કોઈ એક ભાગને રથાવયવો કરે છે જ.

નૈયાયિક-પદો પણ, વાક્ય જે કાયં કરે છે તેના કોઈ એક ભાગને કરે છે જ. કેટલાક વર્ણો પણ અર્થવાળા હોય છે જ. તેથી પદો અને વર્ણો અસત્ નથી.

84. યત્ પુનરવાદિ વાક્યસ્યેવ પદાનિ પદાનામિવ વર્ણા વર્ણાનામપ્યવયવાન્ત-
રાણિ સ્યુરિતિ, તદિદમપૂર્વ પાણ્ડિત્યમ્ । ન હિ ઘટઃ સાવચત્ત્વમ્ ઇતિ પરમાણુભિરપિ
સાવચત્ત્વૈર્ભવિત્વમ્ । પરમાણુવો વા નિરવચત્ત્વમ્ ઇતિ ઘટૈરપિ નિરવચત્ત્વૈર્ભવિત્વમ્ ।
ઉપલબ્ધ્યનુપલબ્ધી હિ વસ્તુનાં વ્યવસ્થાપિકે । યદ્ યથોપલબ્ધયતે તત્ તથા ભવતિ ।
યદ્ યથા નોપલબ્ધયતે તત્ તથા ન ભવતિ । વાક્યપદયોશ્ચ ભાગા ઉપલબ્ધયન્તે, ન
વર્ણાનામ્ । તથા હ્યુક્તમેતત્—

અલ્પીયસાપિ યત્નેન શબ્દમુચ્ચારિતં મતિઃ ।

યદિ વા નૈવ ગૃહ્ણતિ વર્ણ વા સકલં સ્ફુટમ્ ॥ ઇતિ [શ્લો.વા. સ્ફોટઃ ૧૦]

તસ્માદ્ વાલિશ્ચોદિતમિદં — વર્ણસ્યાપ્યવચત્ત્વમ્ ભવન્તુ, પદવાક્યયોરપિ વા
મા ભૂવન્નિતિ ।

84. વર્ણો તમે જે કહ્યું કે જેમ વાક્યને પદો છે, પદોને વર્ણો છે તેમ વર્ણોને પણ
ખીખ અવયવો માનવાની આપત્તિ આવે તે તમારું અપૂર્વ પાંડિત્ય દર્શાવે છે. ધડાઓને
અવયવો છે એટલે પરમાણુઓને પણ અવયવો હોવા જોઈએ એવું નથી. પરમાણુઓ
નિરવચત્ત્વ છે એટલે ધડાઓએ પણ નિરવચત્ત્વ હોવું જોઈએ એવું નથી. વસ્તુઓની વ્યવસ્થા-
પદ ઉપલબ્ધિ અને અનુપલબ્ધિ છે. જે વસ્તુ જેવી ઉપલબ્ધ થાય તે વસ્તુ તેવી હોય છે.
જે વસ્તુ જેવી ઉપલબ્ધ થતી નથી તે વસ્તુ તેવી હોતી નથી. વાક્યના અને પદના ભાગો
ઉપલબ્ધ થાય છે, વર્ણોના ભાગો ઉપલબ્ધ થતા નથી. એટલે જ કહ્યું છે કે અલ્પપ્રયત્નથી
ઉત્પાદ્યશેષો શબ્દને (=વર્ણને) બુદ્ધિ કાં તો ગ્રહણ જ કરતી નથી કાં તો સકમ વર્ણને
સ્પષ્ટ ગ્રહણ કરે છે. તેથી તમે આપેલી આ આપત્તિ બાકિશ છે કે વર્ણને પણ અવયવો
હો અથવા [જે વર્ણને અવયવો ન હો તો] પદ અને વાક્યને પણ અવયવો ન હો.

85. અતશ્ચ સાવચત્ત્વૌ વાક્યવાક્યાર્થૌ, પદોપજનનાપાયમ્યાં તદર્થોપજન-
નાપાયદર્શનાત્ । અનયૈત્ર યુક્ત્યા પદભાગા અપિ પ્રકૃતિપ્રત્યયાદયઃ તાત્ત્વિકા इत्य-
વગન્તગ્યં, ન કલ્પનામાત્રપ્રતિષ્ઠાઃ । વૃક્ષં વૃક્ષેણેત્યત્ર પ્રકૃત્યર્થાનુગમે પ્રત્યયાર્થો ભિદ્યતે ।
વૃક્ષં ઘટમિતિ પ્રત્યયાર્થાનુગમે પ્રકૃત્યર્થો ભિદ્યતે । તત્ર યોડ્યો યં શબ્દમનુગચ્છતિ
સ તસ્યાર્થ इत्यવસીયતે । તત્કથમસત્યા ભાગાઃ ?

85. આથી વાક્ય અને વાક્યાર્થ જનને સાવચત્ત્વ છે, કારણ કે પદને ઉમેરવાથી કે કોઈ
લેવાથી વાક્યાર્થનો વધારો કે ઘટાડો થતો દેખાય છે. આ યુક્તિ વડે જ પ્રકૃતિ અને
પ્રત્યય એ પદાવયવો તાત્ત્વિક છે સત્ય છે એમ જાણવું, તેઓ કલ્પનામાત્રની નીપજ નથી.
'વૃક્ષ' 'વૃક્ષેણ'—અહીં 'પ્રકૃત્યર્થ' એકનો એક જ છે જ્યારે 'પ્રત્યયાર્થ' જુદો જુદો છે. 'વૃક્ષ'

‘વટ’—અહીં પ્રત્યયાર્થ એકનો એક છે જ્યારે પ્રકૃત્યર્થ જુદો છે જે અર્થ જે શબ્દની સાથે જાય છે તે અર્થ તે શબ્દનો છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તો પછી ભાગો અસત કેમ ?

86. યત્પુનઃ ‘કૂપસૂપયૂપાદૌ સત્યપિ વર્ણાનુગમેઽર્થાનુગમો ન દૃશ્યતે, તેન ચાકારણમર્થપ્રતીતેર્વર્ણાનુગમઃ’ इत्युक्तम्, तदयुक्तम्, यतो नान्वयव्यतिरेकाभ्यामनु-
त्पन्ना प्रतीतिरुत्पाद्यते, येन कूपादौ तदुत्पादनमाशङ्क्येत । प्रसिद्धायां तु प्रति-
पत्तौ वाचकभागेयत्तानियमपरिच्छेदेऽनयोर्व्यापारः । न चैकत्र वर्णानुगमेऽर्थानुगमो
दृष्ट इत्यन्यत्रादृश्यमानोऽपि हठादापादयितुं युक्तः ।

86. ‘કૂપ, સૂપ, યૂપ, વગેરેમાં પ-વર્ણ’ એનો એ જ છે એવું દેખાય છે પરંતુ તેની સાથે જતો એકનો એક અર્થ દેખાતો નથી, તેથી અર્થજ્ઞાનનું કારણ વર્ણાનુગમ નથી’ એમ તમે જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી, કારણ કે વર્ણના અન્યવ્યતિરેક વડે, અનુત્પન્ન (અપૂર્વ) અર્થપ્રતીતિ ઉત્પન્ન થતી નથી કે જેથી કરીને ‘કૂપ’ વગેરેમાં તેની ઉત્પત્તિની આશંકા કરવામાં આવે. પરંતુ પ્રસિદ્ધ પ્રતિપત્તિમાં (=અર્થજ્ઞાનમાં) વાચકના ભાગની ઇચ્છાના નિયમને જાણ્યા માટે આ અન્યવ્યતિરેકનો વ્યાપાર છે. એક ઠેકણે વર્ણના અનુગમે અર્થનો અનુગમ દેખ્યો એટલે અન્યત્ર ન દેખાતો હોવા છતાં ત્યાં બળજબરીથી તેને ઉત્પન્ન કરવો યોગ્ય નથી.

87. रेणुपटलानुगतपिपीलिकापङ्क्तिद्वारकव्यभिचारोद्भावनमपि न पेशलम्, पांसुपटलविकल्पपिपीलिकापङ्क्तिदर्शनेन तस्याः तत्प्रतीतिकारित्वाभावनिश्रयात् । करिकरमनुरगप्रभृतीनां तु प्रत्येकं व्यभिचारेऽपि बहुप्राणिरूपसामान्यानपायात् तत्कारणमेव धूलिपटलमवगम्यते ।

87. ધૂળના ગોટા સાથે કાઠીઓની હાર નીકળે તો તેથી કંઈ કાઠીઓની હાર ધૂળના ગોટાનું ઉત્પાદક કારણ ન ગણાય એમ કહી વ્યભિચારદોષ આપવો યોગ્ય નથી કારણ કે ધૂળના ગોટા વિનાય કાઠીઓની હાર દેખાતી હોઈ ધૂળના ગોટાની પ્રતીતિનું કારણ કાઠીઓની હાર છે એના નિશ્ચયનો અભાવ છે. ધૂળના ગોટાનું કારણ કેવળ હાથીઓ કે કેવળ ઘોડા કે કેવળ જાંટ માનતાં વ્યભિચારદોષ આવે [કારણ કે ઘણી વાર ધૂળના ગોટાનું કારણ કેવળ હાથીઓ, કેવળ ઘોડાઓ કે કેવળ જાંટ હોતાં નથી,] પરંતુ બહુ પ્રાણી રૂપ સામાન્ય તો ધૂળના ગોટા સાથે ન હોય એવું કહી ‘અનતુ’ નથી, એટલે ઘણા પ્રાણીઓ જ ધૂળના ગોટાને ઉત્પન્ન કરે છે એમ સમજાય છે.

88. यदप्यश्वकर्णादाववयवार्थलोपादन्यत्राप्येवमिति कथितं, तदपि न चतु-
रश्रम्, अश्वकर्णशब्दे हि कचिदर्थप्रकरणवशात् न्यग्भवदवयवशक्तितया तिरस्क-
तावयवार्थवस्त्वन्तरव्यक्तौ न सर्वात्मनाऽवयवार्थाभावः, व्यस्तत्वेन सामस्त्येन वा
पुनः प्रयोगान्तरे तदर्थसंप्रत्ययदर्शनात् । ‘अश्वमारोह’ ‘कर्णे कुण्डलम्’ इति व्यस्तयोः

પ્રયોગ: । તુરગશ્રોત્રો તુ પ્રતિપિપાદયિષિતે ‘અશ્વકર્ણ:’ इति समस्तप्रयोग: ।
સમસ્તપ્રયોગેડપિ તદર્થપરિત્યાગી દૃશ્યતે इति न सर्वात्मना निरर्थका भागा: ।

88. જેમ ‘અશ્વકણુ’ શબ્દમાં અવયવોરૂપ ‘અશ્વ’ અને ‘કણુ’ના અર્થોનો લોપ છે તેમ વાક્યમાં તેના અવયવોરૂપ પદોના અર્થોનો લોપ છે એમ જે તમે કહ્યું તે પણ ચોગ્ય નથી, કારણ કે ‘અશ્વકણુ’ શબ્દ પ્રકરણવશે ક્યારેક અવયવોની શક્તિ તિરોહિત થવાથી અવયવોના અર્થને આશુએ કરી વસ્તુવત્તર રૂપ વ્યક્તિને જણાવે છે; પરંતુ સર્વથા સર્વાત્મના અવયવોના અભાવ તે વખતે પણ હોતો નથી કારણ કે ખીજે પૃથક્ કે સાથે સાથે પ્રયોગનય છે ત્યારે તેઓના અર્થનું જ્ઞાન થતું દેખાય છે. ‘અશ્વ ઉપર આરોહણ કરે’ ‘કાનમાં કુંડળ છે’ — અહીં ‘અશ્વ’ અને ‘કણુ’નો પૃથક્ પૃથક્ પ્રયોગ થયો છે. અશ્વના કાનનું પ્રતિપાદન કરવાની ઇચ્છા થતાં ‘અશ્વકણુ’ એવો સમસ્તપ્રયોગ કરવામાં આવે છે. સમસ્તપ્રયોગમાં ‘અશ્વ’ અને ‘કણુ’ પોતાના અર્થને છોડી દેતા જણાતા નથી. એટલે, અવયવો સર્વથા સર્વાત્મના નિર્થક નથી.

89. यत्पुनरन्वाख्यानविसंवादात् प्रकृतिप्रत्ययविभागनियमो नावकल्पते इति एतदपि न युक्तम्, आततरोक्तीनां प्रामाण्यात् । त्रिमुनि व्याकरणमिति । पाणि-
निमतमेव हि प्रकृतिप्रत्ययविभागमवितथं प्रत्येक्ष्यमः । कियत्यपि चांशे प्रायेण सर्वेषामन्वाख्यातृणामविवादः । विकरणादिविसंवादमात्रं त्वकिञ्चित्करम् । अतः
પારમાર્થિકત્વાત્ પ્રકૃતિપ્રત્યયાંશયો: ન કલ્પનામાત્રેણ પૃથક્કરણમ્ ।

89. [પ્રત્યય, આદેશ, આગમ, ગુણ, વૃદ્ધિ, વર્ણલોપ, વગેરે], ભાષાશાસ્ત્રીય રીતે શબ્દને સમજાવવાની પ્રક્રિયાઓ વિસંવાદી હોઈ, પ્રકૃતિ-પ્રત્યય એવો વિભાગનિયમ ઘટતો નથી એવું તમે જે કહ્યું તે પણ ઘટતું નથી, કારણ કે વધુ આપત એવા પુરુષોનાં વચ્ચેનાં આમાં પ્રામાણ્ય છે ‘વ્યાકરણ ત્રણ મુનિનું સર્જન છે.’ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયના વિભાગને જે પાણિનિમાન્ય છે તેને—અમે અવિતથ સમજીએ છીએ. કેટલાક અંશમાં તો પ્રાયઃ બધા વ્યાખ્યાતાઓને કોઈ વિવાદ નથી. વિકરણ આદિ વિશેનો જ માત્ર વિસંવાદ (=વિવાદ) છે જે તુચ્છ છે. આમ પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનો વિભાગ પારમાર્થિક હોઈ, કેવળ કલ્પનાથી તેમનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો નથી.

90. यदप्यवर्णि वर्णसामान्यादपि पदविभागज्ञानं दुर्घटं ‘कालेनदन्तिनागा:’ इति, तदप्यसारम्, स्वरस्मरणादीनां पदभेदावगमोपायानां सम्भवात् । ‘सराम:’ इत्याख्यातस्यान्यत् स्वरदिरूपं, नाम्नोऽन्यत् । नामत्वेऽपि स इति राम इति च द्वे पदे तयोरन्यद्रूपं, सह रामेण वर्तत इत्येकपदेऽप्यन्यद्रूपम् । अभियोगवि-
શેષવતાં सर्वં सुभगमिति नाशक्यः पदविभागपरिच्छेदः ।

90. વળી, તમે જે જણાવ્યું કે વર્ણો સમાનપણે સરખા જ હોવાથી પદવિભાગનું જ્ઞાન દુર્ઘટ છે, ઉદાહરણ્ય ‘કાલેનદન્તિનાગા:’, તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે પદોના

વિભાગ કરતા માટેના સ્વર, સ્મરણ વગેરે ઉપાયો સંભવે છે. 'સરામઃ'—[અહીં વર્ણો એના એ જ હોવા છતાં] જે આખ્યાત હોય [સત્ત્વ પ્ર. પુ અહુવચન હોય] તો તેનું સ્વરાદિ રૂપ જુદું હોય છે. અને જે નામ હોય તો તેનું સ્વરાદિરૂપ જુદું હોય છે. નામમાં પણ જે 'સ' (અર્થાત્ 'તે') અને 'રામઃ' એ એ પદો હોય તો તે બંનેનું સ્વરાદિરૂપ જુદું હોય છે. અને જે 'સહ રામેણ વર્તતે રામની સાથે છે' એ અર્થમાં 'સરામ' જે એકપદ (સમાસ) હોય તો તેનું સ્વરાદિરૂપ જુદું હોય છે. આ બધું ભાષાપંડિતોને સમજવું સરળ છે. નિષ્કર્ષ એ કે પદવિભાગનું જ્ઞાન અશક્ય નથી.

91. यदपि दध्यत्र मध्वत्रेति तथाविधपदरूपादर्शनेऽपि तदर्थसंप्रत्यय इत्युक्तं, सोऽपि न दोषः, यतस्ते एवैते पदे इषद्विकृते, तत्प्रत्यभिज्ञानाच्चेति केचित् ।

91. 'દધ્યત્ર' 'મધ્વત્ર' તેમાં જેનું તેમનું સ્વરૂપ તમે માનેા છે તેવા સ્વરૂપવાળા પદો (દધિ, મધુ, અત્ર) દેખાતા નથી અને છતાં તેમના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે, [માટે પદો વાસ્તવિક નથી] એમ તમે કહ્યું છે; પરંતુ તે દોષ પણ નથી કારણ કે જરાક વિકૃત બનેલા પણ તેના તે જ પદો છે; તે તેના તે જ પદો છે કારણ કે તે પદોને આપણે ઓળખી શકીએ છીએ.

92. अथवा इगन्तदधिमधुपदवत् यणन्तयोरपि विषयान्तरे साधुत्वात् तथैव तद्विधाद् व्युत्पत्तोर्यणन्ते अपि पदे अर्थप्रतिपादके भविष्यत इत्यलमेवंप्रायैः कदाशा-
न्याहृतैः ।

92. અથવા ઇક્ જેના અન્તે છે એવા દધિ, મધુ પદોની જેમ વિષયાંતરે યણ જેના અન્તે છે એવા દધ્ય, મધ્વ પદોનો પ્રયોગ પણ સાધુ હોઈ જે રીતે ઇક્ અન્તવાળા દધિ મધુ પદો વ્યુત્પત્તિ (=કયા પદોનો કયો અર્થ છે એ) શીખનારને જે અર્થ જણાવે છે તે જ રીતે યણ અન્તવાળા દધ્ય, મધ્વ પદો તેને તે જ અર્થ જણાવે છે. [પદો વાસ્તવિક નથી જેવી] ખોટી આશાએને જણાવવાનું રહેતા દો.

93. अपि च पदानामसत्यत्वे किमर्थ एष तद्व्युत्पत्तावियान् प्रयत्नो वृद्धैराधीयते ? असत्यमपि सत्योपायतां प्रतिपद्यते इति चेत्, न, अदृष्टत्वात् ।
अलीकाहिदंशदयः सत्यमूर्छाहितवो येऽत्रोदाहृतास्ते तथा न भवन्ति, विषाशङ्काया
अपि तत्कार्यहेतुत्वात् । शङ्का हि नाम बुद्धिः । बुद्धिश्च न न कारणम्,
न चासती बुद्धिः ।

93. વળી, જે પદો અસત્ય હોય તો તેમની વ્યુત્પત્તિ માટે વિદ્વાનો આટલો પ્રયત્ન કેમ કરતા હશે ?

રફાઈવાદી—અસત્ય [વસ્તુ] પણ સત્યનો ઉપાય બને છે.

નૈયાયિક—ના, એવું દેખ્યું નથી અસત્ય સર્પદંશ વગેરેને સત્ય મૂર્છા વગેરેના હેતુઓ તરીકે જણાવી તેમના ઉદાહરણ તમે આપ્યાં છે, પરંતુ સત્ય મૂર્છા વગેરેના હેતુઓ અસત્ય

નથી જ, કારણ કે વિષયની આશંકા પણ મૂર્છારૂપ કાર્યનું કારણ છે; શંકા એ બુદ્ધિ છે અને બુદ્ધિ કારણ નથી એમ નહિ, બુદ્ધિ અસત્ નથી. [અર્થાત્ તમે આપેલા દૃષ્ટાંતમાં અસત્ય સપ્તદશ મૂર્છાનું કારણ નથી પરંતુ પોતાને સપ્તદશ થયો છે એવી બુદ્ધિ મૂર્છાનું કારણ છે, અને આવી બુદ્ધિ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી એમ નહિ.]

94. यदपि लिप्यक्षराणामसत्यानां सत्यार्थप्रतिपादकत्वमुच्यते, तदप्यनभिज्ञभाषितम् । रेखाः तावत् स्वरूपतः सत्याः । ताश्च खण्डिकोपाध्यायोपदेशसंस्कृतमतेर्वर्णानुमापिका भवन्ति । तथा सम्बन्धग्रहणाद् रेखानुमितेभ्यश्च वर्णेभ्योऽर्थप्रतिपत्तिरिति नासत्याः सत्योपायाः ।

94. વળી, અસત્ય લિપ્યક્ષરો સત્યાર્થના પ્રતિપ્રાદક છે એમ તમે જે કહ્યું તે પણ અજ્ઞાની કરે એવી વાત છે. રેખાઓ તો સ્વરૂપતઃ સત્ય જ છે. ઉપર ઉપાધ્યાયના ઉપદેશથી જેની બુદ્ધિ સંસ્કાર પામી છે એવાને તે રેખાઓ વર્ણોનું અનુમાન કરાવે છે. રેખા અને વર્ણ વચ્ચેના સંબંધના ગ્રહણને લીધે રેખા ઉપરથી વર્ણનું અનુમાન થાય છે અને અનુમાન વર્ણો અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે; એટલે અસત્ય રેખાઓ સત્યનો [અર્થનો] ઉપાય છે એમ કહેવું ખોટું છે.

95. ‘अयं गकारः’ इति तु सामानाधिकरण्यभ्रमो लिङ्गलिङ्गिनोरभेदोपचारात् । यथा प्रस्थमिताः सक्तवः प्रस्थशब्देनोच्यन्ते तथा रेखातोऽपि गकारानुमानाद् रेखैव गकार इत्युच्यते । एवमनिष्यमाणे लिप्यनभिज्ञस्यापि ततोऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात्, रेखाणामसत्यवर्णात्मनां विद्यमानत्वात्, न चैवमस्ति । तस्माद्वर्णानुमानपुरस्सरैव रेखाभ्योऽर्थावगतिः । अभ्यस्तत्वाद्विषयस्य सूक्ष्मत्वाच्च कालस्य क्रमो न लक्ष्यते, न त्वन्यथा ततोऽवगतिः । तस्मात् पारमार्थिकत्वात् पदतदर्थानां न निरवयवौ वाक्यवाक्यार्थाविति स्थितम् ।

95. ‘આ [રેખા] ગકાર (= ગવર્ણ) છે’ એવો સામાનાધિકરણ્યનો (=અભેદનો) ભ્રમ તો લિંગ (=હેતુ) અને લિંગી (=સાધ્ય) ના અભેદોપચારને કારણે થાય છે. જેમ પ્રસ્થથી મપાયેલા સકતવ્યો ‘પ્રસ્થ’ શબ્દથી જણાવાય છે, તેમ ગકાર (= ગવર્ણ) રેખાથી અનુમાન થતો હોવાથી ‘રેખા જ ગકાર છે’ એમ કહેવાય છે. જે આમ ન ઇચ્છવામાં આવે તો લિપિથી અખણ વ્યક્તિને પણ રેખા દ્વારા અર્થનું જ્ઞાન થાય, કારણ કે [તમારા મત પ્રમાણે] અસત્ય વર્ણરૂપ રેખાઓ તો ત્યાં વિદ્યમાન છે, પરંતુ આમ થતું નથી. તેથી, રેખાઓ વર્ણોનું અનુમાન કરાવી તે દ્વારા અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. વિષયનો અભ્યાસ હોવાને લીધે તેમ જ બહુ જ ઓછો કાળ આ પ્રક્રિયામાં લાગતો હોવાને લીધે કમ જણાતો નથી; અન્યથા (અર્થાત્ રેખાઓ દ્વારા વર્ણોના અનુમાન વિના) રેખાઓમાંથી અર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. નિષ્કર્ષ એ કે પદ અને પદાર્થ પારમાર્થિક હોઈ વાક્ય અને વાક્યાર્થ નિરવયવ નથી એ સ્થિત થયું.

96. યત્ પુનર્વાક્યમાગપદવર્ણાપહ્નવર્ત્મના શબ્દબ્રહ્મવાદ્યમુપદર્શયિતુમુપક્રમ્યતે, તત્ર પુરસ્તાત્ સવિસ્તરં સમાધિમભિધાસ્યામઃ ।

96. વળી, તમે વાક્યના ભાગોરૂપ પદો અને વર્ણોનો પ્રતિષેધ કરી શબ્દબ્રહ્માદ્યને દર્શાવવાનું શરૂ કરેલ; તેને અનુલક્ષી સમાધાનરૂપ ઉત્તર હવે પછી અમે દર્શાવું.

97. યત્ પુનરવાદિ વાચ્છૈવિધ્યં, તદપિ નાનુમન્યન્તે । એકૈવ વૈચરી વાગ્ વાગિતિ પ્રસિદ્ધા હિ ।

અન્તઃસંજલ્પો વર્ણ્યતે મધ્યમા વાક્

સેયં બુદ્ધયાત્મા નૈષ વાચઃ પ્રમેદઃ ।

બુદ્ધિર્વાચ્યં વાચકં ચોલ્લિખન્તી

રૂપં નાત્મીયં બોધમાત્રં જહાતિ ॥

97. તમે વાણીનું જે ગ્રેવિધ્ય કહ્યું તે પણ અમને માન્ય નથી, કારણ કે વૈષરીવાદ જ એકમાત્ર વાણી છે એવું પ્રસિદ્ધ છે. આંતર સંજલ્પનું વર્ણન મધ્યમા વાક તરીકે કરવામાં આવે છે. આ મધ્યમા વાક બુદ્ધિરૂપ છે, તે વાણીનો પ્રકાર નથી. વાચ્ય અને વાચકનો ઉલ્લેખ કરતી બુદ્ધિ (= 'હું ઘટનું પ્રતિપાદન કરું છું' એમ વાચ્યનો ઉલ્લેખ કરતી અને "હું 'ઘટ' શબ્દને ઉચ્ચારું છું" એમ વાચકનો ઉલ્લેખ કરતી બુદ્ધિ) પોતાનું બોધભાવરૂપ સ્વરૂપ છોડતી નથી.

98. પશ્યન્તીતિ તુ નિર્વિકલ્પકમતેર્નામાન્તરં કલ્પિતં

વિજ્ઞાનસ્ય હિ ન પ્રકાશવપુષો વાગ્રપતા શાશ્વતી ।

જાતેઽસ્મિન્ વિષયાવમાસિનિ તતઃ સ્યાદ્વાઽવમર્શો ગિરો

ન સ્યાદ્વાપિ ન જાતુ વાગ્વિરહિતો બોધો જડત્વં સ્પૃશેત ॥

98. પશ્યન્તી એ તો નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનનું નામાન્તર કલ્પવામાં આવ્યું છે. પ્રકાશશરીર જ્ઞાનનું સ્વરૂપ વાકરૂપ કરી નથી. વિષયને પ્રકાશિત કરતું જ્ઞાન જ્યારે જન્મે છે ત્યારે વાકને! (= શબ્દનો) પરામર્શ થાય કે ન પણ થાય, પરંતુ વાકવિરહિત જ્ઞાનને જડતા સ્પર્શતી નથી જ.

99. તદાસ્તામિયં શબ્દબ્રહ્મચર્ચા । પ્રકૃતમનુસરામઃ—

ઇતિ ત્રિતતયા વર્ણા એતે ધિયા વિષયીકૃતાઃ

દધતિ પદતાં વાક્યત્વં વા ત એવ ચ વાચકાઃ ।

ન ચ તદપરઃ સ્ફોટઃ શ્રોત્રે વિભાત્યવબોધને

ન ચ વિધિહતો વાચ્યે બુદ્ધિઃ વિધાતુમસૌ ક્ષમઃ ॥

99. તો હવે આ શબ્દબ્રહ્મની ચર્ચા રહેવા દઈએ અને પ્રસ્તુત ચર્ચાને આપણે અનુસરીએ. સંકલનારૂપ લંબાયેલી બુદ્ધિ આ વર્ણોને વિષય કરે છે. તે વાચક વર્ણો જ

પદપણું કે વાક્યપણું ધારણ કરે છે. શ્રૌત જ્ઞાનમાં વર્ણોથી પર એવા સ્ફોટની પ્રતીતિ થતી નથી. [હોઈપણ સદુપલંબક પ્રમાણોનો વિષય ન બનતો હોવાથી] દેવથી હણાયેલો સ્ફોટ વાચ્ય વિષયનું જ્ઞાન જન્માવવા સમર્થ નથી.

[વાક્યાર્થબોધવિચાર]

100. एवं स्फोटे प्रतिहते, वर्णेषु वाचकेषु स्थितेषु, कश्चिदाह—बाहं वर्णेभ्यः पदार्थप्रतीतिरस्तु, वाक्यार्थप्रतीतौ न तेषां सामर्थ्यम्, कुतस्तर्हि वाक्यार्थावगतिः ?

100. આમ સ્ફોટ પ્રતિષિદ્ધ થઈ ગયો છે અને વર્ણો વાચક છે એ સ્થિતિ થયું છે ત્યારે હોઈક કહે છે કે વાક્ય, વર્ણો દ્વારા પદાર્થનું જ્ઞાન થાયો, પણ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવવાનું વર્ણોમાં સામર્થ્ય નથી, તો પછી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન શેનાથી થશે ?

101. પદાર્થેભ્યમ્મ ઇત્યાહ । તથા ચ વર્ણાનાં પદાર્થપ્રતિપત્તૌ ચરિતાર્થત્વાત્ ન વાક્યાર્થે સામર્થ્યમ્ । અપરિમ્લનસામર્થ્યાસ્તુ પદાર્થા આસતે, તે વાક્યાર્થબુદ્ધે-ર્વિચારાર્થઃ । અર્થાપત્ત્યા હિ વર્ણાનાં કાર્યેષુ શક્તયઃ કલ્પ્યન્તે । તત્ર પદાર્થબુદ્ધેર-ન્યથાડનુપપન્નત્વાદ્ યથોક્તનીત્યા વર્ણાનાં તત્પ્રતિપાદને શક્તિરવગમ્યતે । વાક્યાર્થ-પ્રતીતિઃ પુનરન્યથાડ્યુપપદ્યમાના ન તત્ર તેષાં શક્તિમુપકલ્પયિતુમર્હતિ ।

101. ભાટ મીમાંસકો-પદાર્થો દ્વારા થશે. પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં વર્ણોની બધી શક્તિ અર્થાઈ જતી હોવાથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવવા માટે પછી તેમનામાં શક્તિ જ હોતી નથી. પદાર્થોનો શક્તિ તો અર્થાયા વિનાની હોય છે, એટલે પદાર્થો વાક્યાર્થબુદ્ધિને જન્માવે છે અર્થાપત્તિ વડે વર્ણોની કાર્યોમાં શક્તિ કલ્પવામાં આવે છે. પદાર્થનું જ્ઞાન અન્યથા ઘટતું ન હોઈ યથોક્ત રીતે પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરવામાં વર્ણોની શક્તિ જ્ઞાત થાય છે, જ્યારે વાક્યાર્થનું જ્ઞાન બીજી રીતે [અર્થાત્ પદાર્થ દ્વારા] ઘટતું હોઈ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં વર્ણોની શક્તિ કલ્પવી યોગ્ય નથી.

102. किञ्च किमेकमेव संस्कारमादधाना वर्णाः पदार्थं वाक्यार्थं च बोधयन्ति भिन्नं वा ? तत्र च—

एकयैव हि संस्कृत्या कथं कार्यद्वयं भवेत् ।

न चैषां पूर्वसंस्कारादन्योऽस्तीति प्रतीयते ॥

વાક્યાર્થપ્રતીતેરન્યથાડપિ ભાવાત્ ન નાનાસંસ્કારકલ્પનાબીજમસ્તિ । અપિ ચ પદેષુ પૂર્વવર્ણેષુ નાતિદૂરમતિક્રાન્તેષુ બુદ્ધયોપસંહર્તું શક્યેષુ ઘટમાનમન્યવર્ણવેલાયામનુસન્ધાનં વાક્યેષુ પુનરતિચિરતરતિરોહિતાક્ષરપરમ્પરાનુસન્ધાનમતિક્લિષ્ટમદૃષ્ટપૂર્વમિતિ દુર્ઘટમેતત્ । ન્યવહિતપદોચ્ચારણે તુ દૃશ્યતે વાક્યાર્થપ્રતીતિર્યત્ર પૂર્વવર્ણાનુસન્ધાનગન્ધોડપિ નાસ્તિ । તસ્માત્ ન વર્ણા વાક્યાર્થબુદ્ધિહેતવઃ ।

102. વળી, એક જ સંસ્કાર પાડતા વર્ણો પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન કરાવે છે કે અનેક સંસ્કાર પાડતા વર્ણો ? (અર્થાત્ પૂર્વવર્ણોથી જનિત એક જ સંસ્કાર પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન બન્નેને ઉત્પન્ન કરે છે કે પૂર્વવર્ણોથી જનિત અનેક સંસ્કારોમાંથી કોઈ સંસ્કાર પદાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે અને કોઈ સંસ્કાર વાક્યાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે ?) આ બાબતે કહેવામાં આવ્યું છે કે એક જ સંસ્કાર કેવી રીતે બે કાર્યો ઉત્પન્ન કરી શકે ? પૂર્વવર્ણો જે એક સંસ્કાર પાડે છે તે જ સંસ્કારથી અન્ય બીજો કોઈ સંસ્કાર તો છે નહિ. [અને એક જ સંસ્કાર તો એક જ કાર્યને-પદાર્થજ્ઞાનને- ઉત્પન્ન કરી શકે, તે ઉપરાંત બીજા કાર્યને વાક્યાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન ન કરી શકે] વાક્યાર્થનું જ્ઞાન બીજી રીતે (અર્થાત્ પદાર્થો દ્વારા) પણ થાય છે, તેથી અનેક સંસ્કારોની ટળાના કરવાનું કોઈ કારણ નથી. ઉપરાંત પદની બાબતમાં, પૂર્વવર્ણો ધણાં વખત પહેલાં નાશ પામ્યા નથી હોતા અને પરિણામે સંકલનાજ્ઞાન વડે તેમને ભેગા કરવા શક્ય છે, એટલે જ્યારે અંત્ય વર્ણો સંકલનાય છે ત્યારે તે પૂર્વવર્ણોનું અનુસંધાન થાય છે; જ્યારે વાક્યની બાબતમાં, તે વર્ણો ધણાં વખત પહેલાં નાશ પામી ગયા હોય છે અને પરિણામે એવા તે વર્ણોનું અનુસંધાન અત્યંત ક્લેશ કરનારું અને અદૃષ્ટપૂર્વ હોઈ દુર્ધટ છે; પરંતુ થોડા થોડા સમયના અંતરે પદો ભોક્ષવામાં આવતાં વાક્યાર્થની પ્રતીતિ થતી દેખાય છે, જ્યાં પૂર્વવર્ણના અનુસંધાનની ગંધ સરખી પણ નથી. તેથી વર્ણો વાક્યાર્થજ્ઞાનનું કારણ નથી.

103. અપિ ચ પદાર્થ વાક્યાર્થ ચ પ્રતિપાદયન્તો વર્ણા યુગપત્ પ્રતિપાદ-
યેયુઃ ક્રમેણ વા ? તત્ર સકૃદુચ્ચારિતાનાં યુગપદુભયકરણમનુપપન્નમ્, અશક્યત્વાત્ ।
ક્રમપક્ષેડપિ પૂર્વં ચેદ્ વાક્યાર્થપ્રતિપાદનં, તદયુક્તમ્, અનવગતપદાર્થસ્ય વાક્યાર્થ-
પ્રત્યયાદર્શનાત્ । અથ પૂર્વં પદાર્થપ્રતિપાદનં, તતો વાક્યાર્થપ્રત્યાયનં, હન્ત !
તર્હિ પદાર્થપ્રત્યયાદેવ વાક્યાર્થબુદ્ધેઃ સિદ્ધત્વાત્ કિમિતિ પુનર્વ્યાપારાન્તરે શ્રમ
આશ્રીયતે ? તસ્માત્ પદાર્થપ્રતિપાદનપર્યવસિતસામર્થ્યાનિ પદાન્તિ, પદાર્થેભ્યસ્તુ
વાક્યાર્થપ્રત્યય इति સિદ્ધમ્ ।

103. વળી, પદાર્થને અને વાક્યાર્થને જણાવતા વર્ણો તે બન્નેને યુગપત્ જણાવે છે કે ક્રમથી જણાવે છે ? તેમાં એક ચાર ઉચ્ચારાયેલ વર્ણો યુગપત્ બન્નેને ઉત્પન્ન કરે એ બંનેનું નથી કારણ કે તે અશક્ય છે. ક્રમપક્ષમાં પણ જો પહેલાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન હોય તો તે અયોગ્ય છે, કારણ કે પદાર્થને જાણ્યા વિના વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું દેખાતું નથી જો પહેલાં પદાર્થનું પ્રતિપાદન હોય અને પછી વાક્યાર્થને જણાવતા હોય તો તો અરે ! પદાર્થજ્ઞાન-માંથી વાક્યાર્થજ્ઞાન સિદ્ધ થયું, તો પછી શા માટે ફરી બીજા વ્યાપારની બાબતમાં શ્રમ કરો છો ? નિષ્કર્ષ એ કે પદાર્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં જ પદોનું સામર્થ્ય ખર્ચાઈ જાય છે, પરંતુ પદાર્થોમાંથી તો વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પુરવાર થાય છે.

104. અપિ ચ અન્વયવ્યતિરેકાભ્યામેવમવગમ્યતે યત્ પદાર્થપૂર્વકો વાક્યાર્થ
इति । यो हि मानसादपचारात् श्रुतेष्वपि पदेषु पदार्थान्नावगच्छति, नावगच्छत्येव

વાક્યાર્થમ્ । યસ્તુ અશ્રતેષ્વપિ પદેષુ પ્રમાણાન્તરતઃ પદાર્થાન્ જાનીયાત્ જાનાત્યેવાસૌ વાક્યાર્થમ્ ।

પર્યતઃ શ્વેતિમારૂપં હેષાશબ્દં ચ શૃણ્વતઃ ।

સુરવિક્ષેપશબ્દં ચ શ્વેતોઽશ્વો ઘાત્વતીતિ ધીઃ ॥

દૃષ્ટા વાક્યવિનિમુક્તા ન પદાર્થૈર્વિના ક્વચિત્ ॥ इति[શ્લો०વા०વાક્ય०૩૬૮]

તદેષા વાક્યાર્થબુદ્ધિઃ પદાર્થપ્રતીતિં ન વ્યભિચરતિ, વ્યભિચરતિ તુ પદપ્રતીતિમિતિ ન તત્કાર્યા ભવિતુમર્હતીતિ ।

104 વળી, અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા જ્ઞાત થાય છે કે વાક્યાર્થ પદાર્થપૂર્વક છે. માનસ અનવધાનને લીધે પદો સાંભળવા છતાં પદાર્થોનું જ્ઞાન માણસને થતું નથી અને વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પણ થતું નથી જ. પરંતુ પદો ન સાંભળવા છતાં ખીજા પ્રમાણો દ્વારા માણસને પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે અને વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પણ થાય છે જ. [આમ પદઅવણ હોવા છતાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી જ્યારે પદઅવણ ન હોવા છતાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ દર્શાવે છે કે વાક્યાર્થજ્ઞાનનું કારણ પદઅવણ નથી. પરંતુ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોતાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે અને પદાર્થોનું જ્ઞાન ન હોતાં વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. આ દર્શાવે છે કે વાક્યાર્થજ્ઞાનનું કારણ પદાર્થજ્ઞાન છે. પદો ન સાંભળવા છતાં ખીજા પ્રમાણોથી પદાર્થોનું જ્ઞાન અને પછી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે એ દર્શાવીએ છીએ.] શ્વેત રૂપને (ગુણને) તે દેખે છે. [અહીં શ્વેત રૂપ જે ગુણ છે તેનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષથી થાય છે.] પછી હણહણાટનો શબ્દ સાંભળે છે. પછી ખરીના ડાબસાનો અવાજ સાંભળે છે હણહણાટ ઉપરથી (અશ્વ ગતિ) નું અનુમાન કરે છે. ખરીના ડાબસાનો અવાજ ઉપરથી ગતિનું અનુમાન કરે છે. અન્યોન્યની અપેક્ષા રાખતા અને યોગ્યતાવાળા આ પદાર્થો ગુણ, ગતિ અને ક્રિયા સંસૃષ્ટ અને છે અને 'શ્વેત ઘોડો ઘોડો છે' એવું જ્ઞાન (= વાક્યાર્થજ્ઞાન) થાય છે. પદાર્થો વિના વાક્યાર્થબુદ્ધિ વાક્યમાંથી કદી થતી દેખી નથી. આમ વાક્યાર્થજ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાન વિના કદી થતું નથી પરંતુ પદજ્ઞાન વિના તો વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે, એટલે વાક્યાર્થજ્ઞાન પદજ્ઞાનનું કાર્ય બનવાને યોગ્ય નથી.

105. યદપ્યુચ્યતે પ્રત્યેકં વ્યભિચારાત્, સમુદિતાનામસાધારણ્યાત્ ન પદાર્થાનાં વાક્યાર્થાવગતિહેતુત્વમિતિ, તદપ્યયુક્તમ્ । પ્રત્યેકં તાવદ્ ગમકં નેણ્યતે એવ । સમુદિતાનાં ત્વસાધારણ્યં ભવદપિ ન નઃ ક્ષતિકરમ્ । ન હોતે લિઙ્ગવત્ સમ્બન્ધગ્રહણમપેક્ષમાણા અવબોધકાઃ, યદસાધારણ્યાન્નાવકલ્પેત । કિન્ત્વગૃહીતસમ્બન્ધા અપિ આકાઙ્ક્ષાસન્નિધિયોગ્યતાતાત્પર્યપર્યાલોચનયા પરસ્પરં સંસૃગ્યન્તે । સ એવ વાક્યાર્થઃ યઃ સંસૃષ્ટઃ પદાર્થસમુદાયઃ, ઇતરવિશિષ્ટો વેતર ઇતિ ।

105. પ્રત્યેક પદાર્થમાંથી વાક્યાર્થજ્ઞાન થતું ન હોવાથી અને સાથે બળેલા (=સંસૃષ્ટ) પદાર્થો તો અસાધારણ હોવાથી તે પદાર્થો વાક્યાર્થજ્ઞાનના હેતુ બની શકે નહિ એમ જે

કહેવામાં આવે છે તે પણ અયોગ્ય છે. પ્રત્યેક પદાર્થને વાક્યાર્થનો ગમક અમે ઇચ્છીએ નથી જ, અને સમુદિત (=સંસૃષ્ટ) પદાર્થો અસાધારણ હોવા છતાં અમારા પક્ષને હાનિકર નથી. જેમ લિંગ વ્યાપ્તિસંબંધગ્રહણની અપેક્ષા રાખીને સાધ્યતું જ્ઞાન કરાવે છે તેમ પદાર્થો સંબંધગ્રહણની અપેક્ષા રાખીને વાક્યાર્થતું જ્ઞાન કરાવતા નથી, કે જેથી અસાધારણ હોવાને કારણે પદાર્થો વાક્યાર્થતું જ્ઞાન કરાવી ન શકે. પદાર્થો તો સંબંધગ્રહણ વિના પણ આકાંક્ષા, યોગ્યતા, સન્નિધિ અને તાત્પર્યપર્યાલોચનના દ્વારા એકબીજા સાથે જોડાય છે. આ સંસૃષ્ટ પદાર્થો જ વાક્યાર્થ છે, અથવા તો ઇતરપદાર્થોથી વિશિષ્ટ ઇતરપદાર્થ વાક્યાર્થ છે.

106. નાપ્યશબ્દત્વમિત્યં વાક્યાર્થપ્રતીતેરાશક્તનીયમ્, શબ્દાવગતિમૂલત્વેન તસ્યાઃ શબ્દત્વાત્ । શબ્દાત્ પદાર્થપ્રતિપત્તૌ વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિરિતિ સર્વમનવખમ્ । તદુક્તં ‘પદાનિ હિ સ્વં સ્વમર્થમભિધાય નિવૃત્તવ્યાપારાણિ । અથેદાનીમવગતાઃ પદાર્થા એવ વાક્યાર્થમવગમયન્તિ’ इति [શાં માં ૧.૧.૨૫]

106. આ રીતે (અર્થાત્ પદાર્થોમાંથી વાક્યાર્થજ્ઞાન માનતાં) તો વાક્યાર્થજ્ઞાન અશબ્દ બની જશે એવી આશંકા ન કરવી જોઈએ, કારણ કે શબ્દજ્ઞાન (=પદજ્ઞાન) મૂલક વાક્યાર્થજ્ઞાન હોઈ વાક્યાર્થજ્ઞાન શબ્દ જ છે. શબ્દથી પદાર્થતું જ્ઞાન થાય છે અને પદાર્થતું જ્ઞાન થતાં વાક્યાર્થતું જ્ઞાન થાય છે એમ સઘળું દોષરહિત છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે, ‘પદો પોતપોતાનો અર્થ જણાવવા વ્યાપાર કરતાં વિરમે છે. ત્યાર પછી હવે જ્ઞાત થયેલા પદાર્થો જ વાક્યાર્થને જણાવે છે.’ [શાબરભા. ૧.૧.૨૫]

107. અત્રાભિધીયતે “ન પદાર્થેભ્યો વાક્યાર્થાવગતિરપિ તુ વાક્યાદેવ, તથા ચ ‘અર્થં વાક્યાર્થઃ’ इति प्रसिद्धिः, न ‘पदार्थार्थः’ इति । यथा हि कार्त्तपनिकवर्णसमूहात्मकं पदं पदार्थप्रतिपत्तिमादधाति, तथा कार्त्तपनिकपदसमूहात्मकं वाक्यं वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाधास्यति ।”

107. નૈયાયિક—અહીં અમે કહીએ છીએ કે પદાર્થોથી વાક્યાર્થતું જ્ઞાન થતું નથી પરંતુ વાક્યથી જ વાક્યાર્થતું જ્ઞાન થાય છે, અને એટલે જ તો ‘આ વાક્યાર્થ છે’ એમ લોકો કહે છે, ‘આ પદાર્થાર્થ છે’ એમ લોકો કહેતા નથી. જેમ વર્ણોના કાર્ત્તપનિક સમૂહરૂપ પદ પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે તેમ પદોના કાર્ત્તપનિક સમૂહરૂપ વાક્ય વાક્યાર્થની પ્રતીતિ કરાવે છે.

108. નનુ પદસમૂહાત્મકં વાક્યમન્યન્નાસ્તિ, કિન્તુ પદાન્યેવ વાક્યમ્ । પદાનાં ચ સ્વાર્થે ચરિતાર્થત્વાન્ન વાક્યાર્થસામર્થ્યમિત્યુક્તમ્ ।

108. મીમાંસક—નૈયાયિક મતમાં તો પદસમૂહાત્મક વાક્ય એ પદોથી જુદું નથી પરંતુ પદો જ વાક્ય છે. અને પદોનું સામર્થ્ય પોતાના અર્થને જણાવવામાં જ ખર્ચાઈ જાય છે. તેથી પદોનું સામર્થ્ય વાક્યાર્થને જણાવવા માટે રહેતું જ નથી. [એટલે પદાર્થો વાક્યાર્થને જણાવે છે એમ માનવું જોઈએ.] આ પ્રમાણે અમે મીમાંસકોએ કહ્યું છે.

109. નૈતદ્યુક્તમ્, પદાર્થાનામપિ ચરિતાર્થત્વાત્ । ક તેષાં ચરિતાર્થત્વમ્ ? સ્વપ્રતિપત્તૌ । નનુ પદાનિ સ્વપ્રતિપત્તૌ ચરિતાર્થભૂય પદાર્થપ્રતિપત્તિમાદઘતિ । પુનસ્તાન્યેવ કથં વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિમાધાસ્યન્તિ ? પદાર્થાસ્તુ સ્વાવગતેભૂર્ધ્વ ન કચિત્ પરત્ર ચરિતાર્થાં ઇતિ વાક્યાર્થબુદ્ધેર્વિધાતારો ભવન્તુ ।

109. નૈયાયિક — ના, આ બરાબર નથી, કારણ કે પદાર્થોનું સામર્થ્ય પણ અર્થાર્થ ગયું હોય છે.

મીમાંસક — તેમનું સામર્થ્ય ક્યાં અર્થાર્થ ગયું છે ?

નૈયાયિક — સ્વવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં.

મીમાંસક — પદો તો પોતાના વિશેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં શક્તિ અર્થાત્ પદો પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે. એટલે ફરી પાછા તે પદો કેવી રીતે વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે ? પદાર્થોએ તો પોતાના વિશેનું જ્ઞાન કરાવ્યા પછી બીજા ક્યાંય પોતાની શક્તિ અર્થાત્ નથી, એટલે તેઓ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે.

110. નૈતદેવમ્, અન્યપદસ્યાન્યત્ર ચરિતાર્થત્વાભાવાત્ । અન્યપદમેવ પૂર્વપદસ્મરણોપકૃતં વાક્યમુચ્યતે । તદર્થશ્ચ પૂર્વપદાર્થવિશિષ્ટો વાક્યાર્થ ઇત્યેકે । તસ્માદ્વાક્યાદેવ વાક્યાર્થપ્રત્યયઃ ।

110. નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે અન્યપદને બીજા ક્યાંય શક્તિ અર્થવાપણું છે જ નહિ. પૂર્વ પદોના સ્મરણની સહાય પામેલું અન્યપદ જ વાક્ય છે, અને પૂર્વ પદોના અર્થોથી વિશિષ્ટ અન્યપદને! અર્થ વાક્યાર્થ છે, એમ કેટલાક માને છે. તેથી આ રીતે વાક્યમાંથી જ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

111. યત્તુ કિમેકસંસ્કારકારણેન કાર્યદ્વયં પદાનિ વિદઘતિ વિભિન્નસંસ્કારેન વેતિ ? તત્ર કાર્યભેદાત્ કારણભેદાનુમાનમિતિ પ્રસિદ્ધ એષ પન્થાઃ । એકોઽપ્યતીન્દ્રિયઃ સંસ્કારઃ કાર્યાત્ કલ્પ્યતે; બહવોઽપિ તત્ત એવ કલ્પયિષ્યન્તે, કાર્યસ્ય ભિન્નત્વાત્ ।

111. પરંતુ શું એક સંસ્કારરૂપ એક કારણ દ્વારા પદો બે કાર્યો (=પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન) ઉત્પન્ન કરે છે કે અનેક (=એ) સંસ્કારરૂપ અનેક (=એ) કારણો દ્વારા — આ તમે ભાટ મીમાંસકોએ ઊઠાવેલા પ્રશ્નના જવાબમાં અમે જણાવીએ છીએ કે કાર્યભેદ ઉપરથી કારણભેદનું અનુમાન પ્રસિદ્ધ છે, એટલે એ રસ્તો બરાબર છે. એક અતીન્દ્રિય સંસ્કારની કલ્પના કાર્ય ઉપરથી કરવામાં આવે છે; બહુ અતીન્દ્રિય સંસ્કારોની કલ્પના પણ કાર્ય ઉપરથી જ કરવામાં આવે છે કારણ કે કાર્યો બહુ છે.

112. યદપિ ચિરતિરોહિતવર્ણપ્રબન્ધાનુસન્ધાનં દુર્ઘટમિતિ કથિતં, તદપિ ન ચારુ, કયાચિત્ કલ્પનયા વર્ણનામિવ પદબુદ્ધૌ પદાનામપિ વાક્યબુદ્ધૌ ઉપારોહ સમ્ભવાત્ । એતચ્છાનન્તરં દર્શયિષ્યતે ।

112. બ્રહ્મા વખત પહેલાં તિરેહિત થઈ ગયેલા વર્ણોની હારનું અનુસંધાન દુષ્ટ છે એમ તમે જે કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે કોઈક કલ્પના દ્વારા જેમ વર્ણોના પદ્મબુદ્ધિમાં વૃદ્ધિવિકાસ કે પરિણામ થાય છે તેમ પદોનો પણ વાક્યબુદ્ધિમાં વૃદ્ધિવિકાસ કે પરિણામ સંભવે છે. હવે પછી તુરત જ અમે આ દર્શાવીશું.

113. यदपि विकल्पितं युगपद्वा क्रमेण वा वर्णाः पदवाक्यार्थप्रत्यये व्याप्तिरिति, तत्राप्युच्यते यौगपद्यं तावदनभ्युपगमादेव प्रत्युक्तम्, क्रमोऽप्येषामीदृशो यत् प्रथमं पदार्थमवगमयन्ति, ततो वाक्यार्थम् । सोऽयं तर्हि पदार्थपूर्वक एव वाक्यार्थ उक्तो भवतीति चेत्, मैवम्, पदार्थो हि नाम प्रमेयमेव । न ते प्रमाणवर्गे निपतन्ति । न च पदार्थवाक्यार्थयोरत्यन्तं भेदो येन तयोर्धूमाग्नयोरिव सम्बन्धग्रहणसापेक्षयोस्तदनपेक्षयोर्वा रूपदीपयोरिव प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । न हि स्वशरीर एव गम्यगमकवाचोयुक्तिः प्रवर्तते । कथं भवान् स्वभावहेतुवादिनो बौद्धस्य शिष्य इव निवृत्तः ।

113. વળી, વર્ણો પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં ક્રમથી વ્યાપાર કરે છે કે યુગપદ્ વ્યાપાર કરે છે એના બે વિકલ્પો ઊભા કરી જે પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો તેના ઉત્તરમાં પણ અમે જણાવીએ છીએ કે યોગપદ્ પક્ષે તે અમે સ્વીકાર્યો ન હોઈ પ્રતિપિદ્ધ છે, [જ્યારે ક્રમપક્ષે અમને સ્વીકાર્ય છે.] તે ક્રમ પણ આવો છે—વર્ણો પહેલાં પદાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે, પછી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે.

ભાટ મીમાંસક - તો તો વાક્યાર્થ પદાર્થપૂર્વક જ છે એમ તમે કહ્યું ગણાય.

નૈયાયિક - ના, એવું નથી, પદાર્થ તો પ્રમેય જ છે. તે પ્રમાણુવર્ગમાં પડતો નથી. વળી, પદાર્થ અને વાક્યાર્થનો અત્યંત ભેદ નથી કે જેથી સંબંધગ્રહણુપાપેક્ષે ધૂમ અગ્નિની જેમ કે સંબંધગ્રહણુનિરપેક્ષ રૂપ-દીપની જેમ તે એનો પ્રત્યાય-પ્રત્યાયક (= ગમ્ય-ગમક) ભાવ હોય. સ્વશરીરમાં જ ગમ્ય-ગમક એ શબ્દોનો પ્રયોગ થતો નથી. (અર્થાત્ વસ્તુ પોતે જ પોતાની ગમ્ય અને ગમક બની શકે નહિ). આપ સ્વભાવહેતુ માનનારા બૌદ્ધના શિષ્ય જેવા કેમ બની ગયા ?

114. ननु सामान्ये हि पदं वर्तते, विशेषे च वाक्यम् । अन्यच्च सामान्यम्, अन्ये च विशेषाः । यदुक्तम्, “सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि” इति [શ્લો० વા० અર્થાપત્તિ ૭૦] વ્યતિરેક એવ પ્રત્યાય્યપ્રત્યાયકયોઃ ।

114. ભાટ મીમાંસક-પદાર્થ સામાન્ય છે અને વાક્યાર્થ વિશેષ છે, અને સામાન્ય જુદી વસ્તુ છે અને વિશેષ જુદી વસ્તુ છે. સામાન્ય વિશેષ વિના ઘટતું ન હોઈ વિશેષનું જ્ઞાન કરાવે છે, આ રીતે પ્રત્યાય્ય-પ્રત્યાયકનો ભેદ છે જ. [પદાર્થ પ્રત્યાયક અર્થાત્ ગમક છે, જ્યારે વાક્યાર્થ પ્રત્યાય્ય અર્થાત્ ગમ્ય છે.]

115. उच्यते । बाढमस्ययमिमान् व्यतिरेकाः । किन्तु विरतव्यापारे

૫૪ પદો જ પદાર્થના પ્રતિપાદન દ્વારા વાક્યાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે એ નૈયાયિક મત

ચક્ષુષીવ શબ્દે ધૂમાદિવત્ પ્રમેયાત્ પદાર્થાદગ્નેરિવ વાક્યાર્થસ્યાવગમો નાસ્તિ । ન હિ પદાર્થાઃ પ્રમેયીભૂય ધૂમવત્ પુનઃ પ્રમાણીભવિતુમર્હન્તિ । કિન્તુ પદાન્યેવ તત્પ્રતિ-
પાદનદ્વારેણ વાક્યાર્થપ્રતિપત્તૌ પર્યવસ્યન્તિ । કથમાત્મીયમેવ ગ્રન્થં ન બુધ્યન્તે ભવન્તઃ ।

વાક્યાર્થમિતયે તેષાં પ્રવૃત્તૌ નાન્તરીયકમ્ ।

પાકે જ્વાલેવ કાષ્ઠાનાં પદાર્થપ્રતિપાદનમ્ ॥ઈતિ [શ્લો०વા०વાક્યા० ૨૪૨]

અવાન્તરવ્યાપારો હિ ન કારકસ્ય પ્રધાને વ્યાપારે કારકતાં વ્યાહન્તિ ।
પદાનાં હિ દ્વયી શક્તિરભિધાત્રી તાત્પર્યશક્તિશ્ચ । તત્રાભિધાત્રી શક્તિરેષાં પદાર્થેષુ
ઉપયુક્તા, તાત્પર્યશક્તિશ્ચ વાક્યાર્થે પર્યવસ્યતીતિ ।

115. નૈયાયિક-આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. વાડુ, છે આટલો બેદ. પરંતુ જેમ અશ્વિનો વ્યાપાર અટકી ગયા પછી ધૂમ વગેરે ઉપરથી અગ્નિ વગેરેનું જ્ઞાન થાય છે, તેમ શગડનો (= પદનો) વ્યાપાર અટકી ગયા પછી પ્રમેય પદાર્થ ઉપરથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું નથી. જેમ ધૂમ પ્રમેય બની ફરી પ્રમાણ બનવાને લાયક છે તેમ પદાર્થો પ્રમેય બની ફરી પ્રમાણ બનવાને લાયક નથી. પરંતુ પદો જ પદાર્થના પ્રતિપાદન દ્વારા વાક્યાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે. તમે તમારા પોતાના ગ્રંથને જ કેમ સમજતા નથી. તમારો ગ્રંથ છે- 'જેમ પાક કરવાની લાકડાની પ્રવૃત્તિમાં જ્વાલા અવશ્ય હોય છે તેમ વાક્યાર્થજ્ઞાન કરાવવાની પદોની પ્રવૃત્તિમાં પદાર્થપ્રતિપાદન અવશ્ય હોય છે.' શરૂકનો અવાન્તર વ્યાપાર તેના પ્રધાન-વ્યાપારમાં તેની કારકતાને હાનિ પહોંચાડતો નથી. પદોમાં બે શક્તિ છે-અભિધાત્રીશક્તિ અને તાત્પર્યશક્તિ. પદોની અભિધાત્રી શક્તિ પદાર્થો જણાવવામાં પ્રયોગ્ય છે, અને પદોની તાત્પર્યશક્તિ વાક્યાર્થમાં પર્યવસાન પામે છે.

116. માણ્યકારોડપિ 'પદાનિ સ્વં સ્વમર્થમભિધાય નિવૃત્તવ્યાપારાણિ' इति
वदन् अभिधाव्यापार एव शक्तेः विरतिमाह, न तात्पर्यशक्तेः । अभिधाय निवृत्त-
व्यापाराणि पदानि यदर्थपरणि, तत्रानिवृत्तव्यापाराण्येवेति । एवं हि शाब्दता
वाक्यार्थप्रत्ययस्य न हास्यते । सर्वात्मना तु विरतव्यापारे शब्दे साऽवश्यं हीयते ।
शब्दावगतिमूलत्वाच्च शाब्दत्वे श्रौत्रत्वमपि स्यात् , श्रौत्रस्य पारम्पर्येण तन्मूलत्वात् ।
शब्दे वितरव्यापारे कतमत् तत्प्रमाणं यस्य वाक्यार्थप्रतीतिः फलमिति न विद्वमः ।
न प्रत्यक्षम् , अतीन्द्रियत्वाद्वाक्यार्थस्य । नानुमानं 'न चानुमानमेषा धीः' [श्लो०
वा० वाक्या० २३२] इत्यादिना ग्रन्थविस्तरेण स्वयमेव निरस्तत्वाद् । न शब्दो,
निवृत्तव्यापारत्वात् । "सामान्यान्यन्यथासिद्धेर्विशेषं गमयन्ति हि" इति न्यायाद्
अर्थापत्तिरिति चेत् , किमिदानीमर्थापत्तिगम्यो धर्मः ? न चैतद्यत्तमिष्टं वा । तदिदं

પદોની અભિધાશક્તિની વિરતિ પછી પણ તેમની તાત્પર્યશક્તિ તો કાયં કરે છે એ નૈયાયિક મત ૫૫

સપ્તમં પ્રમાણમવતરતિ પારાધ્યં નામેતિ । તત્ત્વ નેષ્ટમ્ । અતો ન પદાર્થનિમિત્તકો
વાક્યાર્થપ્રત્યયઃ ।

116. ‘પદો પોતપોતાના અર્થ’નું અભિધાન કરીને વ્યાપાર કરતાં અટકી જાય છે’ એમ કહેતા શાબરભાષ્યકારે અભિધાવ્યાપારમાં જ શક્તિની વિરતિ કહી છે (અર્થાત્ અભિધાત્રી શક્તિની જ વિરતિ કહી છે.) તાત્પર્યશક્તિની વિરતિ કહી નથી. અભિધાન કરીને વ્યાપાર કરતા અટકી ગયેલા પદો જે અર્થપરક હોય છે તે અર્થમાં તો તેમનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોતો નથી જ. આમ વાક્યાર્થજ્ઞાનની શાબ્દતા ચાલી જતી નથી. શબ્દ (૫૬) સર્વથા સર્વાત્મના વ્યાપાર કરતો અટકી જતો હોત તો વાક્યાર્થજ્ઞાનની શાબ્દતા અવશ્ય નાશ પામત. શબ્દના જ્ઞાનમાં તેનું મૂળ હોવાથી વાક્યાર્થજ્ઞાનના શાબ્દત્વમાં શ્રોતૃત્વ પણ હોય કારણ કે વાક્યાર્થજ્ઞાનનું મૂળ પરંપરાથી શ્રોત્રમાં છે. જે શબ્દનો વ્યાપાર સર્વથા અટકી જતો હોય તો પછી તે કયું પ્રમાણ છે કે જેનું કયું વાક્યાર્થજ્ઞાન છે એ અમે જાણતા નથી. તે પ્રત્યક્ષ નથી, કારણ કે ‘વાક્યાર્થ’ અતીન્દ્રિય છે. તે અનુમાન નથી, કારણ કે ‘અને આ વાક્યાર્થજ્ઞાન અનુમાન નથી’ વગેરે અન્યવિરતર દ્વારા તમે પોતે જ તેનો નિરાસ કર્યો છે. તે શબ્દ નથી કારણ કે શબ્દનો વ્યાપાર તો અટકી ગયો છે. સામાન્યો (= પદાર્થો) વિશેષ (= વાક્યાર્થ) વિના ઘટતા ન હોઈ વિશેષનું જ્ઞાન કરાવે છે’ એ ન્યાયે એ પ્રમાણ અર્થાપત્તિ છે એમ જો તમે કહો તો અમે પૂછીએ છીએ કે આ વાક્યાર્થ’ એ શું અર્થાપત્તિગમ્ય ધર્મ છે ? એને અર્થાપત્તિ ગમ્ય ધર્મ માનવો યુક્ત પણ નથી કે ઇષ્ટ પણ નથી [કારણ કે તમારે મીમાંસકોને મતે ધર્મ તો કેવળ શબ્દપ્રમાણુગમ્ય છે-વેદગમ્ય છે]. તેથી પરિણામે આ સાતમું પારાધ્યં નામનું પ્રમાણ ઊતરી આવે છે અને તે પણ ઇષ્ટ નથી, [કારણ કે તમે ભાદ્ર મીમાંસકો છ પ્રમાણોને જ સ્વીકારો છો] નિષ્કર્ષ એ કે વાક્યાર્થ’નું નિમિત્ત પદાર્થ નથી.

117. યદપ્યુક્તમ્ અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં પદાર્થનિમિત્તકત્વં વાક્યાર્થસ્યાવગમ્યતે
ઈતિ, તત્ર પદાર્થસંસર્ગસ્વભાવત્વાદ્વાક્યાર્થસ્ય સત્યં તત્પૂર્વકત્વમિષ્યતે એવ, વાક્યપ્રતિ-
પત્તેસ્તુ ન તજ્જન્યત્વં, શબ્દવ્યાપારાનુપરમાત્ । માનસે ચાપચારે સતિ પદાનામપિ
ગ્રહણં નાસ્ત્યેવ, યતઃ ક્ષણાન્તરે સમાહિતચેતાસ્સ વત્તિ ‘નાહમેતદશ્રૌષમ્ અન્યત્ર મે
મનોડભૂત્, પુનર્બ્રૂહિ’ ઇતિ । ઇતરથા હિ પદાનિ સ્મૃત્વા તદર્થમેવાવગચ્છેત્, ન
પુનઃ પૃચ્છેત્ । તસ્માત્ પદાનાં ગ્રહણમેવ તત્ર વાક્યાર્થાવગમે નિમિત્તમ્ ।

117. વળી, તમે જે કહ્યું કે અન્ય-વ્યતિરેક દ્વારા વાક્યાર્થ’નું પદાર્થનિમિત્તક હોવાપણું અનુમિત થાય છે તેમાં અમારે કહેવાનું કે વાક્યાર્થ’ પદાર્થસંસર્ગસ્વભાવ હોઈ સાચે જ વાક્યાર્થજ્ઞાનને પદાર્થપૂર્વક અમે ઇચ્છીએ છીએ જ, પરંતુ વાક્યાર્થજ્ઞાનને અમે પદાર્થજન્ય ઇચ્છતા નથી, કારણ કે વાક્યાર્થજ્ઞાન વખતે શબ્દનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોતો નથી. માનસ અનવધાન હોય ત્યારે પદોનું પણ ગ્રહણ નથી જ હોતું, કારણ કે પછીની ક્ષણે સમાહિત ચિત્તવાળો કહે છે, ‘મેં આ સાંભળ્યું ન હતું, મારું ચિત્ત ઓળે હતું, ફરી યોલો.’ જે માનસ અનવધાન વખતે પદોનું ગ્રહણ તેણે કયું હોત તો પદોનું સ્મરણ કરી તેમના

અથને જાણી જ લેત, ફરીથી વક્તાને તે પદો ક્યા હતા એ પૂછત નહિ. તેથી પદોનું ગ્રહણ જ વાક્યાર્થજ્ઞાનમાં નિમિત્ત છે [પદાર્થો નહિ].

118. યદપિ ‘પશ્યતઃ સ્વેતિમારૂપમ્’ इति तदपि न किञ्चित् । किं प्रत्यक्षेण शुक्लो गौर्गच्छन्न दृश्यते ? स किं शुक्लो गौः गच्छतीति वाक्यस्यार्थो न भवति ? प्रत्यक्षप्रतिभासात् तु प्रत्यक्षार्थ एवासौ न वाक्यार्थ इत्युच्यते । एवं ‘स्वेतो-
ऽस्वो धावति’ इत्यानुमानिकोऽयं प्रत्ययः पर्यतेऽग्निरिति वत् । वाक्यश्रवणात् तु विना न वाक्यार्थો भवितुमर्हतीत्यलं प्रसङ्गेन ।

118. ‘પહેલાં સ્વેત રંગને દેખે છે’ છતાંજી તમે જે કહ્યું તે પણ તુરંત છે. શુક્લ ગાયને જતી શું પ્રત્યક્ષ વડે માણસ નથી દેખતો ? [અર્થાત્ દેખે છે.] તે જ અર્થ ‘શુક્લ ગાય જાય છે’ એ વાક્યનો અર્થ શું નથી બનતો ? [અર્થાત્ બને છે.] પ્રત્યક્ષથી જ્ઞાત થતો હોવાથી તે પ્રત્યક્ષાર્થ છે, વાક્યાર્થ નથી, એમ કહેવાય છે. એ જ રીતે ‘સ્વેત અથ દોડે છે’ એ અનુમાનપ્રમાણથી થતું જ્ઞાન છે, જેમ ‘પવત ઉપર અગ્નિ છે’ એ અનુમાન પ્રમાણથી થતું જ્ઞાન છે તેમ. વાક્યશ્રવણુ વિના વાક્યાર્થ હોવો યોગ્ય નથી; એટલે તમે આપેલી આપત્તિ નિર્થક છે.

119. तस्माद् वर्णेभ्य एव कयाचित् कल्पनया पदवाक्यभावमुपगतेभ्यः पदार्थवाक्यार्थसंप्रत्यय इति युक्तम् । तस्मात् पदार्थजन्या न भवति वाक्यार्थबुद्धिरिति सिद्धम् । अनुपस्तव्यापाराद् पदाद् एवेयमुद्भवति ।

119. તેથી કોઈ કલ્પના દ્વારા પદભાવ અને વાક્યભાવને પામેલા વર્ણોથી જ પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે એમ માનવું યુક્ત છે. પરિણામે વાક્યાર્થજ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાન નથી પરંતુ પદજ્ઞાન છે એ પુરવાર થયું. જેમનો વ્યાપાર અટકી નથી ગયો એવા પદોમાંથી જ વાક્યાર્થજ્ઞાન જન્મે છે.

120. आह कया पुनः कल्पनया पदवाक्यभावमुपगता वर्णाः पदार्थवाक्यार्थ-
प्रतीतिमादधुरिति ?

તત્રાચાર્યાસ્તાવદિમાં કલ્પનામદીદશન્—પ્રથમવર્ણજ્ઞાનં, તતઃ સંસ્કારઃ, તતો દ્વિતીયવર્ણજ્ઞાનં, તેન પ્રથમવર્ણજ્ઞાનજનિતેન ચ સંસ્કારેણ પટુતરઃ સંસ્કારઃ, તતસ્તૃતીયવર્ણજ્ઞાનં, તેન પ્રાક્તનેન ચ સંસ્કારેણ પટુતરઃ સંસ્કારઃ, एवं यावदन्त्य-
वर्णज्ञानम् , अन्त्यवर्णज्ञानानन्तरं तु ततः संस्कारात् सकलपूर्ववर्णविषयमेकस्मरणं, तेनान्त्यवर्णज्ञानस्य विनश्यत्ता, विनश्यदवस्थग्रहणस्मरणविषयीकृतो वर्णसमूहः पदमिति ज्ञायते । ततः प्रथमपदज्ञानात् संस्कारः, ततस्तथैव वर्णक्रमेण द्वितीयपदज्ञानं, तेन

પ્રથમપદજ્ઞાનજન્મના ચ સંસ્કારેણ પટુતરઃ સંસ્કારો જન્યતે, પુનસ્તેનૈવ ક્રમેણ તૃતીયપદજ્ઞાનં, તેન પ્રાક્તનેન ચ સંસ્કારેણ પીઠરતરસંસ્કારો જન્યતે, एवं यावद-
न्त्यपदज्ञानम् । अन्त्यपदज्ञानानन्तरं तु तेन स्थवीयसा संस्कारेण सर्वपदविषयमेकस्मरण-
मुपजन्यते । संस्कारस्यैवैकत्वात् सोऽयं स्मरणानुभवविषयीकृतवर्णसमूहः पदम् ,
तत्रैव च स्मरणानुभवविषयीकृतपदसमूहो वाक्यमित्युच्यते । ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिः ।
संस्कारस्य च संस्कारान्तरकरणकौशलमवश्यमेवितव्यम् , अन्यथा सर्वत्र क्रियाम्या-
सोऽनर्थकः स्यादिति ।

120. ભાદ્ર મીમાંસક — કઈ કલ્પના દ્વારા પદભાવ અને વાક્યભાવ પામેલા વર્ણો પદાર્થજ્ઞાન અને વાક્યાર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે ?

જવાબ—ત્યા આચાર્યોએ (= ઉલ્લેખકરવિવૃત્તિકારે ડુચિતાર વગેરે નૈયાયિકોએ) આ કલ્પના દેખાઈ છે — પહેલા વર્ણનું જ્ઞાન થાય છે, પછી તે પહેલા વર્ણના જ્ઞાનથી તે પહેલા વર્ણનો સંસ્કાર થાય છે, પછી બીજા વર્ણનું જ્ઞાન થાય છે, પછી તે બીજા વર્ણના જ્ઞાનથી તેમ જ પ્રથમ વર્ણના જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારથી વધુ પટુ સંસ્કાર થાય છે, પછી ત્રીજા વર્ણનું જ્ઞાન થાય છે, પછી તે ત્રીજા વર્ણના જ્ઞાનથી તેમ જ પ્રાકૃત સંસ્કારથી વધારે પટુ સંસ્કાર થાય છે. આ પ્રમાણે અન્ત્યવર્ણનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી ચાલે છે. અન્ત્યવર્ણનું જ્ઞાન થયા પછી ત્યાર જ તે સંસ્કારથી સકલ પૂર્વ વર્ણો વિષયક એક સ્મરણ થાય છે. તે સ્મરણ વડે અન્ત્યવર્ણજ્ઞાનની વિનિયતતા (= વિનાશ પામવાની શક્યતા) થાય છે. વિનાશ પામતા જ્ઞાનનો અને સ્મરણનો વિષય બનેલા બધા વર્ણોનો (અર્થાત્ તે વિનાશ પામતા જ્ઞાનનો વિષય અન્ત્યવર્ણ અને સ્મરણનો વિષય બધા પૂર્વ વર્ણોનો) સમૂહ પદ છે એમ જણાય છે. પછી પ્રથમ પદજ્ઞાનથી સંસ્કાર થાય છે. પછી વર્ણના તે જ ક્રમે દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન થાય છે. પછી તે જ્ઞાનથી તેમ જ પ્રથમ પદથી જન્મેલા સંસ્કારથી વધારે પટુ સંસ્કાર જન્મે છે. ફરી તે જ ક્રમે ત્રીજા પદનું જ્ઞાન થાય છે, પછી તે જ્ઞાનથી તેમ જ પ્રાકૃત સંસ્કારથી વધુ પુષ્ટ સંસ્કાર જન્મે છે. આમ અન્ત્યપદનું જ્ઞાન જન્મે ત્યાં સુધી ચાલે છે. અન્ત્યપદના જ્ઞાન પછી પેલા પુષ્ટ સંસ્કારથી સર્વપૂર્વપદવિષયક એક સ્મરણ જન્મે છે. સંસ્કાર એક જ હોઈ, સ્મરણ-અનુભવના વિષય બનેલા વર્ણોનો સમૂહ શક્ય બને છે; આ વર્ણોનો સમૂહ પદ કહેવાય છે. તેથી જ રીતે પદોનો સમૂહ શક્ય બને છે; આ પદોનો સમૂહ વાક્ય કહેવાય છે. તે વાક્યમાંથી વાક્યાર્થજ્ઞાન થાય છે. સંસ્કારમાં સંસ્કારાન્તરને જન્માવવાનું કૌશલ અવશ્ય છે. એથી અન્યથા એકની એક ક્રિયાને અભ્યાસ નિર્ણય બની જાય.

121. અત્ર વદન્તિ—નેયં પ્રક્રિયા સાધ્વી, જ્ઞાનયોગપદ્યપ્રસજ્ઞાત્ । તથા હિ—ચરમપદપ્રતિભાસાનન્તરં યથા પૂર્વપદસ્મરણં, તથા તદૈવ સંકેતસ્મરણેનાપિ ભવિ-
તવ્યમ્ । અનવગતપદાર્થસ્ય હિ ન વાક્યાર્થપ્રતીતિઃ, અસ્મૃતસંકેતસ્ય ચ ન પદા-
ર્થપ્રતીતિઃ । યત્રાપ્યમ્યસ્તે વિષયે સંકેતસ્મૃતિર્ન સંવેદ્યતે તત્રાપ્યવિનાભાવસ્મૃતિરિવ
બલાદસૌ કલ્પ્યતે, અનવગતપદપદાર્થસમ્બન્ધસ્ય નારિકેલદ્વીપવાસિન દ્વાર્યપ્રત્યયાભાવાત્ ।

સમ્બન્ધાનુભવસ્ય ચ પૂર્વવૃત્તત્વેનેદાનીં સ્મરણમુલ્કેનોપકારિત્વાત્ । તસ્માદન્યપદજ્ઞાનાનન્તરં
 પૂર્વપદસમયસ્મરણયોગપદુત્પાદાત્ જ્ઞાનયોગપદ્યમ્ । અથ સમયસ્મરણાનન્તરં પૂર્વપદ-
 સ્મરણમુપેયતે તથાપિ તસ્મૃતિકાલે પદાર્થજ્ઞાનોપજનનાત્ પુનરપિ જ્ઞાનયોગપદ્યમ્ ।
 ન ચ તદા પદાર્થજ્ઞાનં નોદેતીતિ શક્યતે વક્તુમ્ , અવિકલતદુપજનનકારણસામગ્રી-
 સન્નિધાનાત્ પ્રતિનાયકસ્ય ચ તદાનીમભાવાત્ । પદાર્થજ્ઞાનોત્તરકાલં તર્હિ પૂર્વપદ-
 સ્મરણમસ્તિવતિ ચેત્ , એવં તર્હિ ચરમપદજ્ઞાનપ્રત્યસ્તમયાત્ અન્યપદરહિતં વાક્યં
 સ્યાત્ । અન્યપદજ્ઞાનસ્ય હિ સંકેતસ્મૃતિવેલાયાં વિનશ્યત્તા, પદાર્થજ્ઞાનવેલાયાં વિનાશ
 એવ ઘટતઃ । અથ બ્રૂયાદસંવેદ્યમાનમપિ તદાનીમન્યપદમસ્ત્યેવેતિ, સ્વસ્તિ તર્હિ ન્યાય-
 વિસ્તરાય । અપિ ચ તદાનીમનુપલભ્યમાનેનાપિ સતા કિમન્યપદેન ક્રિયતે ?
 પુનરવગમોઽસ્ય ભવિષ્યતીતિ ચેત્ , સં કુતસ્ત્યઃ ? શ્રોત્રસ્ય ત્રિરમ્ય વ્યાપારાસંવેદ-
 નાત્ , મનસદ્ય સ્વાતન્ત્ર્યેણ વાહ્યે વિષયે સામર્થ્યાસંભવાત્ , સત્યપિ પુનઃ તદવગમે
 જ્ઞાનયોગપદ્યાનપાયાત્ । અપિ ચ પૂર્વપદૈર્અર્થજ્ઞાન્યતયા શુષ્કનીરસતનુમિરન્યપદાનુભવ-
 સમનન્તરં સ્મૃતૈરપિ કો ગુણઃ ? ન હિ તથાવિધપદસ્મરણમર્થપ્રત્યાયનાજ્ઞમ્ । અથ
 સાર્થકાનિ પ્રાચ્છિ પદાનિ સ્મર્યન્તે તર્હિ સમયસ્મરણપદાર્થજ્ઞાનાદિકાર્યસાંકર્યકૃતમને-
 કશાલ્લં પ્રતિપદં જ્ઞાનયોગપદ્યમાપદ્યતે ક્વસતીયં કલ્પના ।

121. અહીં કેટલાક નૈયાયિકો [નીચે પ્રમાણે] કહે છે. આ પ્રક્રિયા બરાબર નથી,
 કારણ કે તેથી જ્ઞાનયોગપદ્યની આપત્તિ આવે છે. તે આ પ્રમાણે—કેવલા પદના જ્ઞાન પછી
 તરત જ જેમ પૂર્વપદોનું સ્મરણ થાય છે તેમ તે જ વખતે સંકેતનું સ્મરણ પણ થવું જ
 જોઈએ. પદાર્થનું જેને જ્ઞાન ન હોય તેને વાક્યાર્થનું જ્ઞાન ન થાય, અને જેને સંકેતનું
 સ્મરણ ન થયું હોય તેને પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય. જ્યાં અવ્યક્ત વિષયમાં સંકેતનું સ્મરણ
 સંવેદાનું નથી ત્યાં પણ વ્યાપ્તિસ્મરણની જેમ તેને ન છૂટકે કલ્પવામાં આવે છે, કારણ કે
 પદાર્થસંબંધના જ્ઞાન વિના નાણિયેરીના દ્વીપમાં રહેનાર માણસની જેમ કોઈને પદાર્થનું જ્ઞાન
 થાય નહિ. સંબંધનો અનુભવ તો પહેલાં થઈ ગયો હોઈ, અત્યારે સ્મરણ દ્વારા તે ઉપકાર
 કરે છે. તેથી અન્યપદજ્ઞાન પછી તરત જ પૂર્વપદોનું સ્મરણ અને સંકેતસ્મરણ બંને યુગપત્ત
 ઉત્પન્ન થતાં હોઈ જ્ઞાનનું યોગપદ્ય આવી પડે છે. [અન્યપદના જ્ઞાન પછી] સંકેતસ્મરણ
 થાય છે અને પછી પૂર્વપદોનું સ્મરણ થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો પૂર્વપદોના સ્મરણ
 વખતે પદાર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ જતી હોઈ ફરી પાછું જ્ઞાનયોગપદ્ય થશે, કારણ કે તે વખતે
 પદાર્થજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી એમ કહેવું શક્ય નથી. [કેમ ?] કારણ કે પદાર્થજ્ઞાનની
 ઉત્પત્તિની અવિકલ કારણસામગ્રી (= સંકેતસ્મરણ ઉપકૃત પદજ્ઞાન) ઉપસ્થિત છે અને તેના
 વિરોધીની (= પ્રતિબંધકની) ત્યાં ઉપસ્થિતિ નથી. પદાર્થજ્ઞાન પછી પૂર્વપદસ્મરણ થાયો
 એમ જો કહેશે તો એમ હોતાં અન્યપદજ્ઞાન અસ્ત પામી જવાથી અન્યપદ રહિત વાક્ય બની

નય. અન્યપદજ્ઞાનની વિનયતા સંકેતસ્મૃતિ વખતે હોય છે જેથી પદાર્થજ્ઞાન વખતે તો તે વિનાશ પામી ગયું હોય છે જ. જે કહો કે ન અનુભવાતું હોવા છતાં અન્યપદ ત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે જ તો તમે ન્યાયશાસ્ત્રને તિલ જલિ આપી દીધી ગણાય. વળી, તે વખતે ન અનુભવાતું પણ અસ્તિત્વ ધરાવતું અન્ય પદ શું કરે છે ? તેનું ફરીથી જ્ઞાન થશે એમ જે કહો તો શેનાથી તેનું જ્ઞાન થશે ? શ્રોત્રથી તેનું જ્ઞાન નહિ થાય કારણ કે શ્રોત્રનો વ્યાપાર તો અટકી ગયો હોય છે. મનથી પણ તેનું જ્ઞાન નહિ થાય કારણ કે મનનું સ્વતંત્રપણે બાહ્ય વિષયમાં સામર્થ્ય નથી; હોય તો પણ, ફરીથી તેનું જ્ઞાન માનતાં જ્ઞાનયોગપદ દૂર નહિ થાય. અન્યપદના અનુભવ પછી તરત પદાર્થરૂપિત હોવાથી શુદ્ધ નીરસ શરીરવાળા પૂર્વપદોના સ્મરણથી પણ શો લાભ ? [અન્યપદના અનુભવ પછી તરત પૂર્વપદોનું સ્મરણ કરવાથી પણ શો લાભ ?, કારણ કે તે પૂર્વપદો પદાર્થશૂન્ય હોવાથી નીરસ શુદ્ધ શરીરવાળા છે.] તેવા પદોનું સ્મરણ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં કારણ નથી. જે કહો કે પદાર્થવાળા પૂર્વપદોનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે, તો સંકેતસમયનું સ્મરણ, પદાર્થનું જ્ઞાન વગેરે કાર્યોના સાંકર્ષકૃત, અનેક શાખાઓવાળું જ્ઞાનયોગપદ પ્રત્યેક પદને સાંભળતી વખતે ઉત્પન્ન થાય, માટે આ કલ્પના ખોટી છે, [આ પ્રક્રિયા દૂષિત છે.]

122. વ્યાખ્યાતાસ્તુ પ્રક્રિયાન્તરમાચચક્ષુઃ । વર્ણાનુગમરૂપેણ તાવત્ પ્રથમ-
પદજ્ઞાનુમુત્પદ્યતે । તતઃ સંકેતસ્મરણમ્ । તેન વિનયદવસ્થેન ચ પદજ્ઞાનેન સ્વવિષયા-
વચ્છેદેન પદાર્થજ્ઞાનમાધીયતે, યત્ર વાચકાવચ્છિન્નં વાચ્યસ્વરૂપમવમાસતે । તથાત્રિ-
વપદાર્થજ્ઞાનાત્ સંસ્કારઃ । તતસ્તથૈવ ક્રમેણ દ્વિતીયપદજ્ઞાનં, તદનુ સમયસ્મરણમ્ ।
તેન વિનયદવસ્થેન ચ દ્વિતીયપદજ્ઞાનેન તથૈવ સ્વાવચ્છેદેન સ્વાર્થજ્ઞાનમ્ । તેન
પ્રથમપદાર્થજ્ઞાનાહિતેન ચ સંસ્કારેણ દૃઢતરઃ સંસ્કારઃ । પુનર્વર્ણક્રમેણ તૃતીયપદજ્ઞાનમ્ ।
પુનઃ સંકેતસ્મરણમ્ । સંકેતસ્મૃતિસહાયેન તેન વિનયદવસ્થેન સ્વાર્થે તથૈવ
સ્વાવચ્છિન્નં જ્ઞાનમ્ । તેન પ્રાચ્યેન ચ સંસ્કારેણ દૃઢતરઃ સંસ્કારઃ । एवं
તાવદ્વાવદન્યપદજ્ઞાનાત્ સ્વાવચ્છિન્નાર્થપ્રતીતિઃ । તતઃ પૂર્વોપચિતાત્ મહતઃ
સંસ્કારાદ્વિશિષ્ટસર્વવિષયમેકસ્મરણં, यस્ય સ્વામિધાનાવચ્છિન્નાસ્સર્વે પૂર્વપદાર્થા
વિષયતાં પ્રતિપદ્યન્તે । તસ્મિન્ સ્મરણે તથાન્યપદાર્થજ્ઞાનેઽવચ્છેદકત્વેન પ્રસ્ફુરત્પદસમૂહો
વાક્યમ્, અવચ્છેદકત્વેન પ્રકાશમાનોઽર્થસમૂહો વાક્યાર્થઃ । एवं સ્મર્યમાણાનુભૂયમાનો
પદપદાર્થસમૂહૌ વાક્યવાક્યાર્થાવુક્તૌ ભવતઃ ।

122. વ્યાખ્યાતાઓ (= ભાષ્યવિવરણકારેઃ પ્રવર આદિ નૌયાયિકે) ખીણ પ્રક્રિયા જણાવે છે. વર્ણાનુપૂર્વીરૂપે પ્રથમપદનું જ્ઞાન થાય છે પછી સંકેતનું સ્મરણ થાય છે. [સંકેતસ્મરણ વખતે પેટું પદજ્ઞાન વિનયત્ અવસ્થામાં હોય છે]. તે સંકેતસ્મરણ સહિતનું વિનયત્ અવસ્થાવાળું પદજ્ઞાન પદના પોતાના વાચ્યરૂપ પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, જે જ્ઞાનમાં વાચક પદ્યથી વિશિષ્ટ વાચ્યનું સ્વરૂપ પ્રકાશે છે તેવા પદાર્થજ્ઞાનમાંથી સંસ્કાર થાય છે. પછી તે જ ક્રમે ખીણ પદનું જ્ઞાન થાય છે, પછી સંકેતનું સ્મરણ થાય છે તે સંકેતસ્મરણ

સહિતનું વિનશ્યત્ અવસ્થાવાળું બીજન પદનું જ્ઞાન તે જ રીતે તે પદથી વિશિષ્ટ પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તે પદાર્થજ્ઞાનથી તેમ જ પ્રથમ પદાર્થજ્ઞાને પાડેલા સંસ્કારથી દ્વંતર સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. વળી, વર્ણુક્રમે ત્રીજન પદનું જ્ઞાન થાય છે, પછી સંકેતસ્મરણ થાય છે અને સંકેતસ્મરણની સહાય પામેલા તે વિનશ્યત્ અવસ્થાવાળા પદજ્ઞાનથી તે જ રીતે તે પદથી વિશિષ્ટ પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. તે પદાર્થજ્ઞાનથી તેમ જ પૂર્વના સંસ્કારથી દ્વંતર સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે જ્યાં સુધી અન્યપદજ્ઞાનથી અન્યપદવિશિષ્ટ અન્યપદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી ચાલે છે. પછી [અર્થાત્ અન્યપદના અર્થનું જ્ઞાન થયા પછી] પહેલેથી ઉપયોગિત થયેલા મહાસંસ્કારનાંથી વિશિષ્ટ સર્વ વિષયોનું (= પદાર્થોનું) એક સ્મરણ થાય છે, પોતપોતાના પદથી વિશિષ્ટ સર્વ પૂર્વ પદાર્થો આ સ્મરણના વિષય બને છે. તે સ્મરણમાં તથા અન્યપદાર્થજ્ઞાનમાં અવચ્છેદ (= વાચક) તરીકે પ્રકાશનો બધા પદોનો સમૂહ વાક્ય છે અને અવચ્છેદ (= વાચ્ય) તરીકે પ્રકાશનો પદાર્થોનો સમૂહ વાક્યાર્થ છે. આમ સ્મરણ કરાતો અને અનુભવાતો પદસમૂહ અને પદાર્થસમૂહ ક્રમથી વાક્ય અને વાક્યાર્થ છે એમ આપે (વ્યાખ્યાતાએ) કહ્યું છે.

123. एतदपि न विचारक्षमम् । अन्यपदार्थप्रतीतिसमये तदवच्छेदकतया प्रतिभासमानं पदं तत्प्रतीतौ तावत् कारणमिति नात्र विमर्तिः । स्वयं च प्रतिभासमानत्वात् कर्मापि भवत्येव । तस्य तदानीं कर्मत्वे कारणं चिन्त्यम् । न श्रोत्रं तावत् कारणम्, अन्यपदप्रतीत्यनन्तरमेव तद्व्यापारस्य विरतत्वाद्, विरम्य च पुनर्व्याप्रियमाणत्वानुपपत्तेः । मनस्तु बाह्ये विषये स्वातन्त्र्येण प्रवर्तितुमसमर्थम् । तत्प्रवृत्तौ सर्वाण्येव प्रथमपदात् प्रमृति पदानि मानसव्यवसायगोचरणि भवन्तु । किं स्मर्यमाणत्वमन्येषामुच्यते ।

123. આ પણ વિચાર કરતાં ટકી શકતું નથી. અન્ય પદાર્થના જ્ઞાન વખતે તેના અવચ્છેદક (= વાચક) તરીકે પ્રકાશતું (અન્ય) પદ તે જ્ઞાનમાં કારણ છે એ વિશે અહીં મતભેદ નથી. તે પદ પોતે પ્રકાશતું હોઈ ક્રમ પછી બને છે જ. તેના આ કર્મપણાનું કારણ ક્યું છે એ વિચારવું બેઠએ. શ્રોત્ર કારણ નથી, કારણ કે અન્ય પદના જ્ઞાન પછી તરત જ શ્રોત્રનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોય છે, અટકીને ફરીથી એ વ્યાપાર કરે એ ઘટતું નથી. મન સ્વતંત્રપણે બાહ્ય વિષયમાં પ્રવર્તવા સમર્થ નથી. મન અન્ય પદમાં પ્રવૃત્ત થતું હોય તો પ્રથમ પદથી માંડી બધાં જ પદો માનસ વ્યવસાયનો વિષય બને, શા માટે બીજાં પદોને સ્મૃતિનો વિષય કહ્યો છે ?

124. अथ तदन्यपदमर्थे इवात्मन्यपि तदवच्छेदकत्वप्रतिपत्तेः कारणत्वं प्रति-
पत्स्यत इति मन्यसे, तदयुक्तम्, स्वप्रतीतौ तस्य कर्मत्वात् । न चैकस्यामेव
क्रियायां तदेव कर्म कारणं च भवितुमर्हति । विस्तरतश्चायं वाचकावच्छिन्नवाच्य-
प्रतिभासः प्रत्यक्षलक्षणे प्रनिश्चित इत्यलं पुनस्तद्विमर्देन ।

124. જેમ અન્ય પદ અર્થનું (= અર્થજ્ઞાનનું) કરણ છે તેમ પોતાનું (= પોતાના જ્ઞાનનું) પણ કરણ છે, કારણ કે તે અન્ય પદ અર્થના અવચ્છેદક (= વાચક) તરીકે જ્ઞાત થાય છે એમ જો તમે માનશે તો તે પણ અસમ્ભવ નથી કારણ કે પોતાના જ્ઞાનમાં તો તેનું કર્મ પણ છે અને એક જ ક્રિયામાં તેની તે જ વસ્તુ કર્મ અને કરણ બન્ને બનવાને શોભ્ય નથી. આ વાચકાવચિન્ન વાચ્યના પ્રતિબાસનો પ્રતિક્ષેપ અમે પ્રત્યક્ષક્ષણ પ્રસંગે કર્યો છે, એટલે ફરીથી તેનું ખાંડન કરવું જરૂરી નથી.

125. અપર આહ પ્રથમ પદજ્ઞાનમ્ । તતઃ સંકેતસ્મરણમ્ । તતઃ પદાર્થજ્ઞાનમ્ । પદાર્થજ્ઞાનાત્ પદજ્ઞાનસ્ય વિનશ્યત્તા । વિનશ્યદવસ્થપદજ્ઞાનમપેક્ષમાણં શ્રોત્રં પ્રથમ-પદાવચ્છેદેન દ્વિતીયપદે જ્ઞાનમાદધાતિ । દ્વિતીયપદજ્ઞાનાનન્તરં પુનઃ સમ્બન્ધસ્મરણમ્ । તતઃ પદાર્થજ્ઞાનમ્ । તેન દ્વિતીયપદજ્ઞાનસ્ય વિનશ્યત્તા । વિનશ્યદવસ્થપદજ્ઞાનસહા-યાત્ શ્રોત્રાત્ તથૈવ તદવચ્છેદેનોત્તરોત્તરપદજ્ઞાનં તાવધાવદન્યપદજ્ઞાનમિતિ । તજ્ઞાના-નન્તરં ચ પ્રાક્તનપ્રક્રિયાવત્ નાત્ર પૂર્વપદસ્મરણમુપયુજ્યતે તત્ફલસ્ય ચ વિનાશદશા-પતિતપદજ્ઞાનકૃતાવચ્છેદમહિમ્નૈવ સિદ્ધત્વાત્ । તસ્ય હિ ફલમન્યપદાવગમસમયે સકલપૂર્વપદોપસ્થાપનમ્ । તચ્ચ વિનશ્યદવસ્થપૂર્વપૂર્વપદજ્ઞાનકૃતોત્તરોત્તરપદાનુરાગવલાદેવ લઘ્વમિતિ । કિં તત્સ્મરણેન ? તદમાવાચ નાત્ર જ્ઞાનયોગપદ્ધાદિચોદ્યાવસરઃ સમસ્તિ । યથોપદર્શિતાન્યપદજ્ઞાનમેવ ચ વાક્યાર્થજ્ઞાનમિતિ ન ચરિતાર્થત્વમસ્યાન્યત્ર इत्येवं વાક્યાદેવ વાક્યાર્થપ્રત્યયઃ સેત્સ્યતિ, ન પદાર્થોભ્ય ઇતિ ।

125. વળી બીજો કોઈ કહે છે - પ્રથમ પદજ્ઞાન થાય છે, પછી સંકેતસ્મરણ થાય છે, પછી પદાર્થજ્ઞાન થાય છે. પદાર્થજ્ઞાનથી પદજ્ઞાનની વિનશ્યતા (= વિનશ્યદ્ અવસ્થા) થાય છે. વિનશ્યદ્ અવસ્થાવાળા પદજ્ઞાનની સહાયથી શ્રોત્ર પ્રથમ પદના અવચ્છેદ (= ઉપરાગ) પૂર્વકે દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. દ્વિતીય પદના જ્ઞાન પછી ફરી સંકેતસ્મરણ થાય છે પછી દ્વિતીય પદના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આ પદાર્થજ્ઞાનથી દ્વિતીય પદના જ્ઞાનની વિનશ્યતા થાય છે. વિનશ્યત્ અવસ્થાવાળા, આ દ્વિતીય પદના જ્ઞાનની સહાયથી શ્રોત્ર તે જ પ્રમાણે દ્વિતીય પદના અવચ્છેદ (ઉપરાગ) પૂર્વકે તૃતીય પદનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ જ પ્રમાણે તે તે પદના અવચ્છેદ (ઉપરાગ) પૂર્વકે ઉત્તરોત્તર પદનું જ્ઞાન થતું રહે છે જ્યાં સુધી અંત્ય પદનું જ્ઞાન ન થયે ત્યાં સુધી. અંત્ય પદના જ્ઞાન પછી, જેમ પહેલા જણાવેલી પ્રક્રિયામાં પૂર્વ પદોના સ્મરણની આવશ્યકતા છે તેમ અહીં પૂર્વ પદોના સ્મરણની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે પૂર્વ પદોના સ્મરણનું ફળ તો વિનાશદશાપન્ન પૂર્વ પૂર્વ પદજ્ઞાને કરેલા ઉત્તર ઉત્તર પદના અવચ્છેદ (= ઉપરાગ)ના મહિમાથી જ સિદ્ધ થઈ જાય છે. પૂર્વ પદોના સ્મરણનું ફળ છે અંત્ય પદના જ્ઞાનના સમયે સકલ પૂર્વ પદોનું ઉપસ્થાપન, અને તે ફળ વિનશ્યદ્ અવસ્થાવાળા પૂર્વ પૂર્વ પદજ્ઞાને કરેલા ઉત્તર ઉત્તર પદના અનુરાગના (= ઉપરાગના) બળે જ પ્રાપ્ત થઈ શકું છે, તો પછી પૂર્વ પદોના સ્મરણની શી જરૂર?

સ્મરણનો અભાવ હોવાથી અહીં જ્ઞાનયોગપદ્ધતિની આપત્તિને અવકાશ રહેતો નથી. દર્શાવ્યા પ્રમાણે અત્યપદજ્ઞાન જ વાક્યાર્થજ્ઞાન છે, એટલે અત્યપદજ્ઞાનની અસ્તિત્વતા અન્યત્ર નથી, પરિણામે આમ વાક્યમાંથી જ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે.

126. इयमपि न निरवद्या कल्पनेत्यपरे, प्रथमपदोपरागपूर्वकद्वितीयपदज्ञानो-
पजननानुपपत्तेः । प्रथमपदज्ञानान्तरं सम्बन्धस्मरणम् । तेनैव तस्य विनश्यत्ता ।
पदार्थप्रतिपत्तिकाले च पदज्ञानं विनष्टमेव । विनश्यदवस्था बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरविरोधिनीति
सामान्येन श्रवणात् ।

126. આ કલ્પના પણ નિર્દોષ નથી એમ બીજા કહે છે, કારણ કે પ્રથમ પદે કરેલા ઉપરાગ પૂર્વકે દ્વિતીય પદના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ઘટતી નથી. પ્રથમ પદના જ્ઞાન પછી સંકેત-સંબંધની સ્મૃતિ થાય છે. સંબંધસ્મરણથી જ પ્રથમપદનું જ્ઞાન વિનશ્યદ્ અવસ્થાવાળું બને છે. પદાર્થજ્ઞાનકાળે પદજ્ઞાન નાશ પામી ગયું હોય છે જ, કારણ કે વિનશ્યદ્ અવસ્થાવાળું જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનું વિરોધી છે એ તો સામાન્યપણે સંભળાતી વાત છે.

127. अथ ब्रूयात् कार्यभूतया बुद्ध्या कारणभूता बुद्धिर्विरोध्येत, न
बुद्धिमात्रेण बुद्धिमात्रमिति, एतदयुक्तम्, विशेषे प्रमाणाभावात् ।

127. આના ઉત્તરમાં તમે કહેશો કે, કાર્યભૂત બુદ્ધિ વડે કારણભૂત બુદ્ધિનો વિરોધ થાય, પરંતુ બુદ્ધિમાત્ર વડે બુદ્ધિમાત્રનો વિરોધ ન થાય.

તમારું આ કહેવું પણ બરાબર નથી, કારણ કે [બધી બુદ્ધિઓની આબતમાં એવું નથી કે એક બુદ્ધિ બીજી બુદ્ધિનો વિરોધ કરે છે, પરંતુ કૈવળ કાર્યભૂત બુદ્ધિ જ કારણભૂત બુદ્ધિનો જ વિરોધ કરે છે એવા] વિશેષમાં પ્રમાણનો અભાવ છે.

128. अभ्युपगम्यापि ब्रूमः कार्यकारणभूतयोरेव बुद्ध्योर्भवतु वध्यविघातक-
भावः, तथापि पदज्ञानं संस्कार इव समयस्मृतेः कारणमेव, संस्कारेणैव तेनापि
विना तदनुत्पादात् । संस्कारप्रबोधे तस्य व्यापार इति चेत्, तेनापि द्वारेण यत्
कारणं तत्कारणमेव । तदिह पदज्ञानं, समयस्मरणं, पदार्थज्ञानमिति त्रीणि ज्ञानानि
युगपदवतिष्ठन्ते इति परः प्रमादः ।

128. તમે કહેલી વાત માનીને પણ અમે કહીએ છીએ કે, બધે કાર્યભૂત બુદ્ધિ અને કારણભૂત બુદ્ધિ વચ્ચે જ વધ્ય-ઘાતક ભાવ હો, તો પણ જેમ સંસ્કાર સમયસ્મૃતિનું કારણ છે તેમ પદજ્ઞાન પણ સમયસ્મૃતિનું કારણ છે જ, કારણ કે જેમ સંસ્કાર વિના સમય-સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી નથી તેમ પદજ્ઞાન વિના પણ સમયસ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી નથી. જો કહે કે સંસ્કાર જગાડવામાં પદજ્ઞાનનો વ્યાપાર છે તો અમે કહીશું કે સંસ્કારોદ્ભોધ દ્વારા સમયસ્મૃતિનું જે કારણ છે તે કારણ તો છે જ, તેથી અહીં પદજ્ઞાન, સમયસ્મરણ અને પદાર્થજ્ઞાન એમ ત્રણ જ્ઞાનો યુગપદ્ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ તો મોટો પ્રમાદ—મોટી ભૂલ—કહેવાય. [જ્યારે પદાર્થજ્ઞાન થાય છે ત્યારે વિનશ્યદ્ અવસ્થાવાળા પદજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ તો

તમે સ્વીકાયું છે. અને સંકેતસ્મરણની રાત્રી પણ તે વખતે તમે સ્વીકારી છે કારણ કે પદાર્થજ્ઞાનોત્તર ક્ષણે તેનો નાશ થાય છે.]

129. અપિ ચ પદજ્ઞાનમુપજાયમાનં વર્ણક્રમેણ જાયતે, ન સહસૈવ, નિરંશ-પદવાદસ્ય વ્યુદસ્તત્વાત્ । તત્ર ચ દ્વિત્રાણિ ત્રિચતુરાણિ પચ્ચષાણિ વાક્ષરાણિ ક્રમેણ પ્રહીણ્યન્તે । તદ્વિષયા હિ ક્રમભાવિન્ય ઉપજનનાપાયધર્મિકા બુદ્ધયઃ । અન્નાન્તરે ત્રિનશ્યદવસ્થમાદ્યપદજ્ઞાનમાસિધ્યતે, તદુપરાગેણ દ્વિતીયપદજ્ઞાનમુત્પરસ્યતે इति દુરાશૈવેયમ્ ।

129. વળી, ઉત્પન્ન થતું પદજ્ઞાન વર્ણક્રમે ઉત્પન્ન થાય છે, સહસ્રા જ ઉત્પન્ન થતું નથી, કારણ કે પદ નિરંશ છે એ વાસ્તુ નિરાકરણ અમે કરી દીધું છે. અને ત્યાં બેઠાણુ, ત્રણચાર કે પાંચઠ અક્ષરો ક્રમથી જ ગૃહીત થશે. પરિણામે તેમને વિષય કરતારી ઉત્પાદ-વ્યય ધર્મેવાળા બુદ્ધિઓ ક્રમથી થશે. [આમ વર્ણક્રમે દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન થશે], દરમ્યાન વિનશ્યત્ અવસ્થાવાળું પ્રથમપદનું જ્ઞાન નાશ પામશે, એટલે પ્રથમપદજ્ઞાનના ઉપરાગથી દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન થશે એમ માનવું એ તો દુરાશા જ છે.

130. અપિ ચ વ્યવહિતોચ્ચારિતેભ્યોઽપિ પદેભ્યો વાક્યાર્થપ્રત્યયો દૃશ્યતે । યન્નાનેકકાર્યપર્યાલોચનવ્યગ્રહદયઃ સ્વામી 'રે કન્દલક !' ઇત્યુક્ત્વા કાર્યાન્તરં સંવિધાય 'તુરંગ' इति વદતિ । પુનઃ પ્રયોજનાન્તરાય વ્યવહૃત્ય 'કલ્પિતપર્યાણમ્' इत्यપિ વક્તિ । પુનરન્યત્ કિમપિ કૃત્વા બ્રવીતિ 'આનય' इति । તત્ર 'રે કન્દલક ! કલ્પિતપર્યાણમશ્વમાનય' इति વાક્યાર્થાવગમો ભવતિ । ભવન્મતે ચાસૌ દુરુપપાદઃ, પદાનુરાગસ્ય તત્રાસમ્ભવાત્, પૂર્વપદસ્મરણસ્ય ચાનન્યુપગમાત્ ।

130. વળી, સમયના વ્યવધાનવાળાં ઉચ્ચારાયેલાં પદોથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું જણાય છે. અનેક કામોની પર્યાલોચના કરવામાં વ્યગ્ર ચિત્તવાળો શેક 'રે કન્દલક' એમ બોલી, બીજું કામ પૂરું કરી, 'ધોડા ઉપર' એમ બોલે છે. વળી, બીજા કામ માટેનો વ્યવહાર પતાવી 'પલાણુ મૂકી' એટલું તે બોલે છે. પછી બીજું કંઈક કામ કરીને તે કહે છે 'લાવ.' ત્યાં 'રે કન્દલક ! ધોડા ઉપર પલાણુ મૂકીને લાવ' એવું વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. આપના મતમાં તો આ ઘટવું મુશ્કેલ છે, કારણ કે પદનો અનુરાગ ત્યાં સંભવતો નથી અને પૂર્વ-પદોનું સ્મરણ તો તમે સ્વીકાયું નથી.

131. કિञ्च ન પ્રવરમતાનુસારિણામિવ ભવતાં વિશેષણવિશિષ્ટવિશેષ્યબુદ્ધિષુ વિશેષણવિશેષ્યે દ્વે વસ્તુની આલમ્બનમ્, અપિ તુ વિશેષ્યમાત્રમ્, ઉપાયમેદાદેવ પ્રતીત્યતિશય इति । તસ્મિન્ ચ સત્યપિ પૂર્વપદાનુરાગે તત્પ્રતિભાસાભાવાત્ શુદ્ધમેવ દ્વિતીયપદજ્ઞાનં સંપન્નમિતિ કિં તદનુરાગેણ ? અતશ્ચેયમનુપપન્ના કલ્પના, યતો દ્વિતીયપદસ્ય સ્વાર્થે શુદ્ધસ્યૈવ સંકેતપ્રહણં વૃત્તં યદા કચિત્ પ્રથમં પ્રયુક્તમાસીત્,

અધુના તુ તત્પદં પદાન્તરોપરક્તં સઙ્ગાતમિતિ તાદૃશસ્યાગૃહીતસમ્બન્ધત્વાદર્થપ્રતિપત્તિ-
હેતુત્વં ન સ્યાદિત્યાસ્તામપૂર્વમિદં શંકરસ્વામિનઃ પાણ્ડિત્યમ્ ।

131. ઉપરાંત, પ્રવરમતના અનુયાયીઓના મતની જોમ આપના મતમાં વિશેષણવિશિષ્ટ વિશેષ્યની બુદ્ધિઓમાં વિશેષણ અને વિશેષ્ય એ વસ્તુઓ આલંબન (= વિષય) નથી, પરંતુ કેવળ વિશેષ્ય આલંબન છે; બીજું ઉપાયભેદે જ (અર્થાત્ વિષયભેદે નહિ) જ્ઞાનમાં અતિશય આવે છે. તેથી પૂર્વ પદનો ઉપરાગ હોવા છતાં જ્ઞાનમાં તે ઉપરાગનો પ્રતિભાસ ન હોવાથી દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન શુદ્ધ જ બની રહે, તો પછી ઉપરાગની જરૂર શી ? એ કારણે આ કલ્પના ઘટતી નથી, કારણ કે જ્યારે ક્યારેક સૌપ્રથમ દ્વિતીય પદ પ્રયોગનું ત્યારે શુદ્ધ જ દ્વિતીય પદનું સ્વાર્થમાં સંકેતગ્રહણ થયેલું, અત્યારે તે પદ પદાન્તરથી ઉપરક્ત બન્યું છે, એટલે તેવા (= પદાન્તરથી ઉપરક્ત) પદનો તો સંકેતસંબંધ ગૃહીત થયો જ નથી, પરિણામે પદાન્તરોપરક્ત પદ પદાર્થના જ્ઞાનનું કારણ નહિ બને, માટે આ ચર્ચા હવે રહેવા દો. [ન્યાયભાષ્યટીકાના લેખક] શંકરસ્વામીનું આ તો અપૂર્વ પાંડિત્ય છે.

132. આહ—યદીમાઃ સર્વા એવ સદોષાઃ તાન્ત્રિકરચિતાઃ કલ્પના ન સાધીયસ્યચ્ચેત, તદા આત્મીયા કાચન નિર્દોષા સાધ્વી કલ્પના નિવેદ્યતામ્ । ઉચ્યતે ।
ન વયમાત્મીયામભિનવાં કામપિ કલ્પનામુત્પાદયિતું ક્ષમાઃ ।

ન હીયં કવિભિઃ પૂર્વૈરદૃષ્ટા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ।

શક્તા તૃણમપિ દ્રષ્ટું મતિર્મમ તપસ્વિની ॥

કસ્તર્હિં ત્રિદ્વન્મતિતર્કણીય-

ગ્રન્થોપબન્ધે તવ દોહદોડયમ્ ।

ન દોહદઃ પર્યંતુયોગભૂમિઃ

પરોપદેશાચ્ચ ન તસ્ય શાન્તિઃ ॥

રાજા તુ ગહરેઽસ્મિન્નશબ્દકે બન્ધને ત્રિનિહતોઽહમ્ ।

ગ્રન્થરચનાવિનોદાદિહ હિ મયા વાસરા ગમિતાઃ ॥

132. કોઈ જયંતને કહે છે—જો અન્ય નૈયાયિકોએ કરેલી આ બધી કલ્પનાઓ સદોષ હોઈ સારી ન હોય તો તમારી ચોતાની કોઈ નિર્દોષ કલ્પના જણાવો.

જયંત—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ અમે અમારી કોઈ અભિનવ કલ્પના ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. પૂર્વેના સૂક્ષ્મદર્શી કવિઓએ ન દેખી હોય એવી કલ્પનાને તુલુમાત્ર દેખ્યા મારી બિચારી બુદ્ધિ શક્તિમાન નથી.

પ્રશ્ન—તો પછી વિદ્વાનોની બુદ્ધિના તકને વિહરવા માટે યોગ્ય એવો આ ગ્રન્થ રચવાનો તમારો આ દોહદ શા માટે ?

જયંતનો ઉત્તર—દોહદ એ પર્યંતુયોગની ભૂમિ નથી. (અર્થાત્ દોહદ પ્રશ્ન કરાવાને કે

ટીકા થવાને પાત્ર નથી) પારકાના ઉપદેશથી તે શાંત થતો નથી રાગ [શંકરવર્માએ] આ એકાન્ત યુક્તિમાં સંસ્કરણિત બંધનમાં અને નાખ્યો હતો. અંતરમ્બના દ્વારા પ્રાપ્ત વિનોદમાં-સુખમાં-મેં અહીં દિવસો પસાર કર્યાં.

133. તથાપિ વક્તવ્યં કથં વર્ણેભ્યો વાક્યાર્થપ્રતીતિરિતિ । ઉચ્યતે । ચિરાતિક્રાન્તત્વમચિરાતિક્રાન્તત્વં વા ન સ્મૃતિકારણમ્ । સંસ્કારકરણકં હિ સ્મરણં ભવતિ । તચ્ચ સઘઃ પ્રલીને ચિરપ્રલીને વા ન વિશિષ્યતે इत्येवं પૂર્વેષાં પદાનાં ચિરતિરોહિતાનામપિ વ્યવહિતોચ્ચારિતાનામપિ સંસ્કારાત્ સ્મરણં ભવિષ્યતિ । અન્યપદસ્યાનુભૂયમાનત્વોપગમે જ્ઞાનયોગપદ્યાદિપ્રમાદપ્રસજ્ઞ इति વરમન્યપદમપિ સ્મર્યમાણમસ્તુ । સ્મૃત્યારૂઢાન્યેવ સર્વપદાનિ વાક્યાર્થમવગમયિષ્યન્તિ ।

133. તેમ છતાં વર્ણોમાંથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે તે મારે કહેવું જોઈએ. હું કહું છું. ચિરાતિક્રાન્ત વસ્તુ કે અચિરાતિક્રાન્ત વસ્તુ સ્મૃતિનું કારણ નથી. સંસ્કાર સ્મૃતિનું કારણ છે. સંસ્કાર તાજી જ નાશ પામેલી વસ્તુના હોય કે ધણી સમય પહેલાં નાશ પામેલી વસ્તુના હોય સંસ્કારમાં કોઈ વિશેષ તેનાથી થતો નથી. એટલે, પૂર્વ પદો ચિરતિરોહિત હોય કે વ્યવહિતોચ્ચારિત હોય તે પછી તે પદોના સંસ્કારથી સ્મરણ થશે. અન્ય પદને અનુભવાતું જ્ઞાનયોગપદના દોષની આપત્તિ આવશે. એટલે વધુ સારું તે એ છે કે અન્ય પદ પછી સ્મરણનો વિષય હો. સ્મૃતિનો વિષય અનેલાં સર્વ પદો વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવશે.

134. તત્ર ચેયં કલ્પના — વર્ણક્રમેણ તાવત્ પ્રથમપદજ્ઞાનમ્ । તતઃ સંકેત-સ્મરણં સંસ્કારશ્ચ યુગપદ્ભવતઃ । જ્ઞાનયોર્હિ યોગપદ્યં શાસ્ત્રે પ્રતિષિદ્ધં, ન સંસ્કાર-જ્ઞાનયોઃ । તતઃ પદાર્થજ્ઞાનમ્ । તેનાપિ સંસ્કારઃ । પુનર્વર્ણક્રમેણ દ્વિતીયપદજ્ઞાનમ્ । તતઃ સંકેતસ્મરણમ્ । પૂર્વસંસ્કારસહિતેન ચ તેન પદુત્તરઃ સંસ્કારઃ । પુનઃ પૂર્વવર્ણ-ક્રમેણ તૃતીયપદજ્ઞાનં, સંકેતસ્મરણં, પૂર્વસંસ્કારાપેક્ષઃ પદુત્તરઃ સંસ્કાર इत्येवं પદજ્ઞાનજનિતે પીવરે સંસ્કારે પદાર્થજ્ઞાનજનિતે ચ તાદૃશિ સંસ્કારે સ્થિતેઅન્ય-પદાર્થજ્ઞાનાનન્તરં પદસંસ્કારાત્ સર્વપદવિષયસ્મૃતિઃ, પદાર્થસંસ્કારાચ્ચ પદાર્થવિષયા સ્મૃતિરિતિ સંસ્કારક્રમાત્ ક્રમેણ દ્વે સ્મૃતી ભવતઃ । તત્રૈકસ્યાં સ્મૃતાવુપારૂઢઃ પદસમૂહો વાક્યમ્, ઇતરસ્યામુપારૂઢઃ પદાર્થસમૂહો વાક્યાર્થઃ ।

134. ત્યાં આ કલ્પના છે - વર્ણક્રમે પ્રથમપદનું જ્ઞાન થાય છે. પછી સંકેતનું સ્મરણ થાય છે અને [પ્રથમપદજ્ઞાનથી] સંસ્કાર પડે છે—આ બંને યુગપદ થાય છે. એ જ્ઞાનોનું યોગપદ શાસ્ત્રમાં પ્રતિષિદ્ધ છે, જ્ઞાન અને સંસ્કારનું યોગપદ પ્રતિષિદ્ધ નથી. પછી પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે, પદાર્થજ્ઞાનથી પછી સંસ્કાર પડે છે. ફરી વર્ણક્રમે દ્વિતીય પદનું જ્ઞાન થાય છે. પછી સંકેતનું સ્મરણ થાય છે અને પૂર્વસંસ્કાર સહિત તે દ્વિતીયપદનું જ્ઞાન વધુ પડે

સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. ફરી વળુક્રમે તૃતીય પદનું જ્ઞાન થાય છે, પછી સંકેતસ્મરણ થાય છે અને પૂર્વસંસ્કારની સહાયથી તૃતીય પદનું જ્ઞાન વધુ પડુ સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. આમ પદજ્ઞાનજનિત પુષ્ટ સંસ્કાર અને પદાર્થજ્ઞાનજનિત તેવો જ પુષ્ટ સંસ્કાર હોતાં અંત્યપદાર્થ-જ્ઞાન પછી પદોના સંસ્કારથી બધા પદો વિષયક સ્મૃતિ થાય છે અને પદાર્થોના સંસ્કારથી બધા પદાર્થ વિષયક સ્મૃતિ થાય છે, આમ સંસ્કારક્રમે ક્રમથી બે સ્મૃતિ થાય છે. ત્યાં એક સ્મૃતિમાં ઉપાર્દ (= પ્રતિભાસિત) પદસમૂહ વાક્ય છે અને બીજી સ્મૃતિમાં ઉપાર્દ પદાર્થ-સમૂહ વાક્યાર્થ છે.

135. નનુ સ્મૃતેરપ્રમાણત્વાદપ્રમાણમિદાનીં વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિઃ । મૈવમ્, તથા-સમ્બન્ધગ્રહણાત્ । યત્ર હ્યન્યથાસમ્બન્ધગ્રહણમ્, અન્યથા ચ પ્રતિપત્તિઃ, તત્રાયં દોષઃ । યથા ધૂમે ગૃહીતસમ્બન્ધે નીહારાદહનાનુમિતૌ । રૂઢ તુ ક્રમવર્તિનાં વર્ણનામન્યથા પ્રતીત્યસમ્ભવાદ્ યથૈવ વ્યુત્પત્તિસ્તથૈવ પ્રતીતિરિતિ ન કિઙ્ચિદવદ્યમ્ । અચિરનિ-ર્વૃત્તાનુભવસમનન્તરમાવિની ચ સ્મૃતિરનુભવાયતે ।

135. સંકાર—સ્મૃતિ અપ્રમાણ હોઈ, વાક્યાર્થનું જ્ઞાન અપ્રમાણ બની જશે.

જ્ય ત—ના, એવું નથી, કારણ કે [સંકેતગ્રહણકાળે = વ્યુત્પત્તિકાળે] જેવો સંબંધ ગ્રહણ કર્યો હતો તેવા જ સંબંધની સ્મરણપ્રતીતિ અત્યારે (= વ્યવહારકાળે) થાય છે, (અર્થાત્ જેમની વચ્ચેનો સંબંધ સંકેતકાળે કર્યો હતો તેમની જ વચ્ચેના સંબંધની પ્રતીતિ સ્મરણથી અત્યારે વ્યવહારકાળે થાય છે). જ્યાં સંબંધનું ગ્રહણ અન્યથા કર્યું હોય અને પ્રતીતિ અન્યથા થાય ત્યાં આ દોષ લાગે. ઉદાહરણાર્થ, ધૂમમાં વ્યાપ્તિસંબંધનું ગ્રહણ થયું હોવા છતાં નીહાર ઉપરથી અગ્નિનું કરવામાં આવતું અનુમાન. અહીં તો ક્રમવર્તી વર્ણોની અન્યથા પ્રતીતિ અસંભવિત છે, (અર્થાત્ ‘ક્રમલ’ પદના વર્ણો જે ક્રમમાં સંકેતકાળે અનુભવ્યા હોય તેનાથી જુદા ક્રમમાં તે વ્યવહારકાળે સ્મરણમાં આવે એ અસંભવિત છે.) તેથી જેવી વ્યુત્પત્તિ છે તેવી જ પ્રતીતિ છે, [અર્થાત્ જે પદની સાથે જે અર્થનો સંબંધ સંકેતકાળે ગ્રહ્યો હતો તે પદમાંથી જ તે જ અર્થની પ્રતીતિ વ્યવહારકાળે થાય છે.] એટલે, કોઈ દોષ નથી. આસન્ન કાળે અર્થાત્ તદ્દન નજીકના કાળે ઉત્પત્તિ પામેલા અનુભવ પછી તરત જ થનારી સ્મૃતિ અનુભવના જેવી જ ગણાય.

136. અથ વા કૃતં સ્મરણકલ્પનયા । અન્યપદાર્થજ્ઞાનનન્તરં સકલપદપદાર્થ-વિષયો માનસોડનુવ્યવસાયઃ શતાદિપ્રત્યયસ્થાનીયો ભવિષ્યતિ । તદુપારૂઢાનિ પદાનિ વાક્યં, તદુપારૂઢશ્ચ પદાર્થો વાક્યાર્થઃ । તથાવિઘશ્ચ માનસોડનુવ્યવસાયઃ સકલલોકસાક્ષિત્વાદપ્રત્યાલ્લેયઃ ।

136. અથવા, સ્મરણની કલ્પના કરવાની કોઈ જરૂર નથી. અન્ય પદાર્થના જ્ઞાન પછી તરત જ બધા જ પદો અને પદાર્થો વિષયક માનસ અનુવ્યવસાય, સે વગેરે સંખ્યાઓના જ્ઞાન જેવો, થશે. તે માનસ અનુવ્યવસાયમાં ઉપાર્દ પદો વાક્ય છે, અને તે માનસઅનુવ્ય-

વસાયમાં ઉપાદ્ધ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે. તે પ્રકારનો માનસ અનુવ્યવસાય બધા જનોને અનુભવાતો હોઈ અપ્રત્યાખ્યેય છે.

137. નન્વન્યપદાર્થજ્ઞાનાનન્તરં કિં પૂર્વપદતદર્થવિષયેન સ્મરણેનાનુવ્યવસાયેન વા ? અન્યપદાર્થસ્તેજ્ઞાતઃ, સમાપ્તં કર્તવ્યં, કિમન્યદવશિષ્ટં યત્ સ્મરણેન અનુવ્યવસાયેન વા કરિષ્યતે ? એકાકારો હિ વાક્યવાક્યાર્થપ્રત્યયઃ પ્રત્યાત્મવેદનીયો ન શક્યોઽપહોતુમ્ । ન ચાસૌ સ્મરણાદનુવ્યવસાયાદ્વા વિના સમ્પદ્યતે इत्यस्ति તદુપયોગઃ । इत्थं સ્મરણારૂઢં સંકલ્પનાજ્ઞાનવિષયીભૂતં વેદં પદનિકુરુમ્બં વાક્યં, તથાવિષયશ્ચૈવ વાક્યાર્થઃ ।

137. શંકાકાર—અન્ય પદના અર્થના જ્ઞાન પછી પૂર્વપદોના અને તેમના અર્થોના સ્મરણનું કે અનુવ્યવસાયનું શું પ્રયોજન ? જે અન્ય પદનો અર્થ જાણી ગયો તો કતવ્ય પૂરું થયું, બીજું શું કરવાનું બાકી છે કે જેને સ્મરણ કે અનુવ્યવસાય કરે ?

જ્યંત—વાક્યજ્ઞાન એકાકાર છે અને વાક્યાર્થજ્ઞાન પણ એકાકાર છે એવો ફરકને અનુભવ છે, જે અનુભવનો પ્રતિષેધ કરવો શક્ય નથી. અને તે એકાકાર સ્મરણ વિના કે અનુવ્યવસાય વિના થતો નથી, એટલે સ્મરણ કે અનુવ્યવસાયનો ઉપયોગ છે. આમ સ્મરણમાં આદ્ધ થયેલો કે સંકલ્પનાજ્ઞાને વિષય કરેલો આ પદસમૂહ વાક્ય છે અને એવો જ આ પદાયસમૂહ વાક્યાર્થ છે.

138. નનુ મા ભૂત પદસ્ફોટો વાક્યસ્ફોટશ્ચ વાચકઃ ।

મા ચ ભૂતામિમૌ વાક્યવાક્યાર્થૌ ભાગવર્જિતૌ ॥

વર્ણા એવ ભવન્ત્વેતે વાચકાઃ કેનચિત્ પથા ।

પદં વર્ણસમૂહોઽસ્તુ વાક્યં ચ પદસંહતિઃ ॥

ભવન્તુ ભવદાહ્યાતાઃ પદવાક્યાદિકલ્પનાઃ ।

પદાર્થાનાં તુ સંસર્ગે માર્ગઃ કઃ ઇતિ કથ્યતામ્ ॥

અસંસૃષ્ટા હિ ‘ગૌરશ્ચઃ પુરુષો હસ્તિ’ ઇતિ પદાર્થા ન વાક્યાર્થભાવમધિરોહન્તિ ।

અન્યપદાર્થજ્ઞાનાનન્તરભાવિના હિ સ્મરણેન વાઽનુવ્યવસાયેન વા વિષયીક્રિયમાણાસ્તે યથાઽવગતા એવ વિષયીક્રિયન્તે । સંસર્ગાવગમસ્તુ કુતસ્ત્ય ઇતિ ચિન્ત્યમ્ ।

138. શંકાકાર—પદસ્ફોટ કે વાક્યસ્ફોટ વાચક ન હો. આ વાક્ય ભાગવર્જિત (= નિરવયવ) ન હો અને આ વાક્યાર્થ પણ ભાગવર્જિત ન હો. આ વર્ણો જ કોષ્ટક માર્ગથી (= રીતથી) વાચક હો. વર્ણસમૂહ પદ હો અને પદસમૂહ વાક્ય હો. આપે જાણાવેલી પદની વાક્યની વગેરે કલ્પનાઓ હો. પરંતુ પદાર્થોના સંસર્ગ કયા માર્ગે થશે એ તમે કહો. સંસર્ગસંબંધ ન ધરાવતા ‘ગાય અથ પુરુષ હાથી’ એ પદાર્થો વાક્યાર્થભાવને પામતા નથી. અન્યપદના અર્થના જ્ઞાન પછી તરત થતા સ્મરણથી કે અનુવ્યવસાયથી ગૃહીત

થતા પદાર્થો પૂર્વે જોવા જાત થયા છે તેવા જ ગૃહીત થાય છે. તેમના સંસર્ગસંબંધનું જ્ઞાન ક્યાંથી થાય છે એ વિચારનું જોઈએ.

139. ઉચ્ચતે । અસ્ત્યત્ર વિવાદઃ । કેચિદાચક્ષતે અન્વિતા એવ પદાર્થાઃ પદૈરભિધીયન્તે, અન્યથા પદાનાં વાક્યત્વાયોગાદિતિ । અન્યે મન્યન્તે શુદ્ધાનામેવ પદાર્થાનાં પદૈરભિધાનં, તે તુ તથાઽભિહિતાઃ સન્તઃ પરસ્પરમાકાઙ્ક્ષાસન્નિધિયોગ્ય-ત્વપર્યાલોચનયા સંસર્ગમધિગમયન્તીતિ ।

તત્રેદં વિચાર્યમ્ — વ્યુત્પત્તિર્બલીયસી, ન હિ શબ્દોઽર્થમવગમયતિ વ્યુત્પત્તિ-મન્તરેણ, વ્યુત્પત્તિશ્ચ કિં વાક્યસ્ય વાક્યાર્થે પદસ્ય વા પદાર્થે इति ? यदि वाक्यस्य वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः, तदन्विताभिधानम् ; पदस्य पदार्थे व्युत्पत्तौ अभिहितान्वय इति ।

139. જ્યંત—અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. અહીં વિવાદ છે, મતભેદ છે. કેટલાક કહે છે કે પરસ્પર અન્વિત (= સંસૃષ્ટ) જ પદાર્થો પદો વડે અભિહિત થાય છે, અન્યથા પદો વાક્યપણું પામે નહિ. પરંતુ ખીન્ન માને છે કે પદો શુદ્ધ (= અનન્વિત) પદાર્થોનું અભિધાન કરે છે પણ પછી તે રીતે અભિહિત થયેલા પદાર્થો પરસ્પરની આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સન્નિધિની પર્યાલોચના દ્વારા સંસર્ગનું જ્ઞાન કરાવે છે.

ત્યાં આ વિચારનું જોઈએ કે—વ્યુત્પત્તિ (= સંકેતસંબંધજ્ઞાન) બળવાન છે, કારણ કે વ્યુત્પત્તિનિરપેક્ષ શબ્દ અર્થનું જ્ઞાન કરાવતો નથી વ્યુત્પત્તિ શું વાક્યની વાક્યાર્થમાં છે કે પદની પદાર્થમાં છે ? જે વાક્યની વાક્યાર્થમાં વ્યુત્પત્તિ હોય તો અન્વિતાભિધાન થાય, જો પદની પદાર્થમાં વ્યુત્પત્તિ હોય તો અભિહિતાન્વય થાય.

140. કિં તાવત્ પ્રાપ્તમ્ ? અભિહિતાન્વય इति, પદાર્થપ્રતિપત્તિપૂર્વકત્વાદ્વા-ક્યાર્થપ્રતિપત્તેઃ । ન હ્યનવગતપદાર્થસ્ય વાક્યાર્થસમ્પ્રત્યયો દૃશ્યતે પદાર્થપ્રવિભાગશ્ચ ગમ્યતેઽસ્ય પદસ્ય જાતિરર્થોઽસ્ય દ્રવ્યમસ્ય ગુણોઽસ્ય ક્રિયેતિ । સ ચૈવમવકલ્પતે, यदि तावत् सोऽर्थः पदैरभिधीयते । पदान्तरार्थोपरक्ते तु तस्मिन्नभिधीयमाने तदर्थेयत्तैव नावधार्यते, कदम्बाकारार्थप्रतीतिः । आवापोद्वापाम्यां तदवधारणमिति चेत्, मैवम्, आवापोद्वापपरीक्षावसरेऽपि कदम्बप्रतीत्यनपायात् । न ह्येवमेव किञ्चिद्वाक्यमन्विताभिधायिपदप्रथितम्, अन्यत्र तु शुद्ध एव पदानामर्थः, किन्तु सर्वत्र कदम्बकरूपादुपायात् कदम्बकरूपमुपेयं प्रतीयते इति दुरवगमः पदार्थ-विभागः । ततश्च पदार्थानामनपेक्षणे गामानयेति वाक्यादश्चानयननियोगः प्रतीयेत, गां बधानेति वाक्यात् अश्वबन्धननियोगः प्रतीयेत ।

140. અભિહિતાન્વયવાદી—તો પ્રાપ્ત થું થયું ? અભિહિતાન્વય, કારણ કે વાક્યાર્થજ્ઞાન પદાર્થજ્ઞાનપૂર્વક છે. પદાર્થો અજ્ઞાત હોય ત્યારે વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થતું દેખ્યું નથી. વળી, પદાર્થો અજ્ઞાત હોય તો પદાર્થોનો વિભાગ પણ જ્ઞાત થાય નહિ, જેમકે આ પદનો અર્થ ન્તિ છે, આ પદનો અર્થ દ્રવ્ય છે, આ પદનો અર્થ ગુણ છે, આ પદનો અર્થ ક્રિયા છે. જે તે અર્થ પદથી અભિહિત થતો હોય તો જ તે પદાર્થવિભાગ આ પ્રમાણે ઘટે. જે પદાન્તરના અર્થથી ઉપરક્ત (= સંસૃષ્ટ, અન્વિત) અર્થનું અભિધાન પદ કરતું હોય તો તે પદના અર્થની ઇચ્છાનો નિશ્ચય ન થાય, કારણ કે તેમાં તો સમૂહાકર અર્થની પ્રતીતિ થાય છે. જે કહેવામાં આવે કે આવાપ-ઉદ્વાપ દ્વારા પદના અર્થની ઇચ્છાનો નિશ્ચય થશે તો અમે જણાવીએ છીએ કે ના, એવું નહિ અને કારણ કે આવાપ-ઉદ્વાપ દ્વારા પરીક્ષા કરતી વખતે પણ સામૂહિક અર્થની પ્રતીતિ હટતી નથી. એવું નથી કે વાક્યમાં રહેલા પદો અન્વિત અર્થોનું અભિધાન કરે છે અને અન્યત્ર (વાક્ય ખહાર) પદો શુદ્ધ (= અનન્વિત) અર્થોનું અભિધાન કરે છે, પરંતુ સર્વત્ર પદસમૂહરૂપ ઉપાય દ્વારા અર્થસમૂહરૂપ ઉપેયનું જ્ઞાન થાય છે, એટલે પદાર્થોનો વિભાગ જાણવો કઠણ છે. પરિણામે, વાક્યાર્થને પદાર્થોની અપેક્ષા ન હોતાં ‘ગાય લાવ’ એ વાક્યમાંથી અશ્વને લાવવાની આજ્ઞાનું જ્ઞાન થાય અને ‘ગાય બાંધ’ એ વાક્યમાંથી અશ્વને બાંધવાની આજ્ઞાનું જ્ઞાન થાય.

141. અપેક્ષ્યતે તુ પદાનામર્થઃ । સોઽપેક્ષ્યમાણ ઇયાનિતિ નિયતોઽવધારયિતવ્યઃ । તદવધારણં શુદ્ધાભિધાયિષુ પદેષ્વવકલ્પતે । તસ્માત્ પદપદાર્થયોરૈત્પત્તિકઃ સમ્બન્ધ ઇષ્યતે । વૃદ્ધવ્યવહારેષુ ચ વાક્યાદપિ ભવન્તી વ્યુત્પત્તિઃ પદપર્યન્તા ભવતિ, ઇતરથા હિ પ્રતિવાક્યં વ્યુત્પત્તિરપેક્ષ્યતે, સા ચાનન્ત્યાદ્ દુરુપપાદેતિ શબ્દવ્યવહારોચ્છેદઃ સ્યાત્ । દ્રશ્યતે ચ પદાર્થવિદામમિનવકવિશ્લોકાદપિ વાક્યાર્થપ્રતીતિઃ । સા પદતદર્શવ્યુત્પત્ત્યાઽવકલ્પતે । વાક્યવાક્યાર્થયોસ્તુ વ્યુત્પત્તાવપેક્ષમાણાયાં સા ન સ્યાદેવ । તસ્માન્નાન્વિતાભિધાનમ્ ।

141. ખરેખર તો વાક્યાર્થ પદોના અર્થોની અપેક્ષા રાખે છે જ વાક્યાર્થ વડે અપેક્ષા રખાતો પદાર્થ ‘આટલો છે’ એમ ચોક્કસ નક્કી થવો જોઈ એ જ શુદ્ધ (= અનન્વિત) અર્થોનું અભિધાન કરતા પદોમાં જ એ નિશ્ચય ઘટે છે. તેથી, પદ-પદાર્થ એ વચ્ચે નિત્ય સંબંધ ઇચ્છવામાં આવ્યો છે. વડીલોનાં વ્યવહારોમાં વાક્યમાંથી પણ થતી વ્યુત્પત્તિ પદ પર્યન્તની હોય છે. અન્યથા પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રહે, અને વાક્યો અનંત હોઈ તે વ્યુત્પત્તિ ઘટે નહિ અને પરિણામે શબ્દના વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઈ જાય. વળી, પદાર્થના જાણકારોને કવિએ રચેલા અભિનય શ્લોકમાંથી પણ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન પદ-પદાર્થની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા ઘટે છે. વાક્ય-વાક્યાર્થની વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખવામાં આવે તો તે જ્ઞાન ન જ થાય. તેથી પદો અન્વિત અર્થોનું અભિધાન કરતા નથી.

142. અતશ્ચૈવં, પદાન્તરોચ્ચારણવૈફલ્યપ્રસજ્ઞાત્ । એકસ્માદેવ પદાત્ તદુપરજ્જક-

દ્વિતીયપદાર્થાવગતિઃ સિદ્ધૈવ । તદપિ પદમન્યાનુરક્તસ્વાર્થવાચીત્યનેનૈવ ન્યાયેન એકમેવ પદમખિલપદાભિધેયાર્થવાચિ સમ્પન્નમિતિ તેનૈવ વ્યવહારોઽસ્તુ । ન ચાસી સમ્પદ્યતે । ગૌરિત્યુક્તે સર્વગુણક્રિયાવગમાન્ન જ્ઞાયતે કિમુપાદીયતામિતિ । સર્વાવગમો હ્યનવગમ- નિર્વિશેષ એવ, વ્યવહારાનુપપત્તેઃ । ન હિ રસવિદાં પૂર્ણોઽપ્યધ્વિર્મરોરતિરિચ્યતે સલિલ- કાર્યાનિષ્પત્તેઃ । નિયતગુણક્રિયાનુરક્તસ્વાર્થપ્રતિપાદને તુ ગોશબ્દસ્ય ન હેતુમુત્પશ્યમાઃ ।

142. જો પદો અન્વિત અર્થોનું અભિધાન કરતા હોય તો તેથી ખીજાં પદોનું ઉચ્ચારણ નિષ્ફળ બની જવાની આપત્તિ આવે. એક જ પદથી તે પદના અર્થનો ઉપરાગ કરનાર ખીજા પદાર્થનું જ્ઞાન સિદ્ધ થશે જ. તે ખીજું પદ પણ અન્ય પદના અર્થથી ઉપરકત પોતાના અર્થનું વાચક બનશે. આ જ ન્યાયથી એક જ પદ અખિલ પદોના અભિધેયાર્થોનું વાચક બની જશે, પરિણામે એક જ પદથી વ્યવહાર થાઓ. પરંતુ એક પદથી તો વ્યવહાર થતો નથી. 'ગાય' એમ બોલતાં શ્રોતાને બધાં શુભો અને બધી ક્રિયાઓનું જ્ઞાન થઈ જવાથી [એ બધાંમાંથી] શેને ગ્રહણ કરવા એનું જ્ઞાન તેને થતું નથી બધાંનું જ્ઞાન એ સામાન્યપણે અજ્ઞાન જ છે, કારણ કે તેનાથી વ્યવહાર થતો નથી. સ્વાદને જે પારખી શકે છે તેવા જીવોને માટે પૂણું દરિયો રહ્યો હિન્ન નથી કારણ કે તે દરિયો જલ- કાય' (તૃષાશમન) કરતો નથી. અમને તો કોઈ જ કારણ દેખાતું નથી કે જેથી 'ગાય' શબ્દ નિયત શુભો અને ક્રિયાઓથી વિશિષ્ટ એવા પોતાના અર્થનું પ્રતિપાદન કરે.

143. પદાન્તરસન્નિધાનં નિયમહેતુરિતિ ચેત્, કિં સ્વરૂપમાત્રેણાર્થપ્રતિપાદનેન વા ? સ્વરૂપમાત્રેણ જપમન્ત્રપદાનામિવ સન્નિધાનં ભવદપ્યસન્નિધાનાન્ન વિશિષ્યતે, અગૃહીતસમ્બન્ધસ્ય તત્કૃતોપકારાદર્શનાત્ । અર્થપ્રતિપાદનેન તુ પદાન્તરં યદિ નિયમહેતુઃ સોઽયમભિહિતાનામર્થાનામન્વય ઉક્તો ભવતિ । તસ્માત્ સ એવ શ્રેયાન્ । પદેભ્યઃ પ્રતિપન્નાસ્તાવદર્થા આકાઙ્ક્ષાસન્નિધિયોગ્યત્વવશેન પરસ્પરમસમ્બન્ધ્યન્તે । યો યેનાકાઙ્ક્ષતો યશ્ચ સન્નિહિતો યશ્ચ સમ્બન્ધું યોગ્યઃ સ તેન સમ્બન્ધ્યતે, નાતોઽપરઃ । અત એવ 'અઙ્ગુલ્યગ્રે હસ્તિયૂથશતમાસ્તે' इति नास्ति सम्बन्धः, યોગ્યત્વાભાવાત્ । અન્વિતાભિધાનવાદિનાં તુ અનન્વિતસ્યાનભિધાનાત્ તત્રાપ્યન્વયઃ પ્રાપ્નોતિ, સ ચ નાસ્તિ, તસ્માદભિહિતાનામેવ પદાર્થાનામન્વય इति युक्तम् । તદુક્તં 'પદાનિ હિ સ્વં સ્વમર્થમભિધાય નિવૃત્તવ્યાપારાણ્યથેદાનીમર્થા અવગતા વાક્યાર્થ સમ્પાદયન્તિ' इति ।

143. પદનો ચોક્કસ અર્થ નિયત કરનાર કારણ પદાન્તરસન્નિધાન છે એમ જો તમે કહેતા હો તો અમે પૂછીએ છીએ કે પદાન્તરસન્નિધાન સ્વરૂપમાત્રથી આવું નિયમન કરે છે કે (પોતાના) અર્થનું પ્રતિપાદન કરીને ? જપમન્ત્રગત પદોની જેમ સ્વરૂપમાત્રથી સન્નિધાન નિયમન કરતું હોય તો તે સન્નિધાનમાં અસન્નિધાનથી કોઈ વિશેષ નથી, કારણ કે જે પદનો

પોતાના અર્થ સાથે સંબંધ ગૃહીત ન થયો હોય તે પદ બીજા પદને કોઈ ઉપકાર કરતું દેખાતું નથી. પદાન્તરસન્નિધાન, જે પદનું સન્નિધાન છે તે પદના અર્થનું પ્રતિપાદન કરીને જ બીજા પદના અર્થને નિયત કરે છે એમ કહીએ તો અભિહિત પદાર્થોના અન્વય કહ્યો ગણાય. તેથી અભિહિતાન્વયનો સિદ્ધાન્ત જ વધારે સારો છે. પદોથી પ્રતિપાદિત અર્થો આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને સન્નિધિને આધારે પરસ્પર અનિવિત થાય છે. જે અર્થ જે અર્થથી આકાંક્ષિત છે, જે અર્થ જે અર્થની સન્નિધિમાં છે અને જે અર્થ જે અર્થના સંબંધમાં આવવાને યોગ્ય છે તે અર્થ તે અર્થની સાથે અનિવિત થાય છે, બીજો અર્થ અનિવિત થતો નથી. તેથી જ ‘આંગળીના ટેરવા ઉપર હાથીઓના સો જૂથો હતાં’ એમાં પદાર્થો વચ્ચે અન્વય સંબંધ નથી, કારણ કે યોગ્યતાનો અભાવ છે. અનિવિતાભિધાનવાદીઓના મતમાં તો અનનિવિત પદાર્થોનું અભિધાન જ થતું ન હોઈ, અહીં પણ અન્વય પ્રાપ્ત થાય પરંતુ તે અન્વય તો અહીં છે નહિ. તેથી અભિહિત પદાર્થોના જ અન્વય થાય છે એ મત બરાબર છે માટે જ કહેવાયું છે ‘પદો પોત પોતાના અર્થનું’ અભિધાન કરી પોતાનો વ્યાપાર અટકાવી દે છે. પછી અવગત પદાર્થો વાક્યાર્થને પામે છે.’

144. एवं प्राप्ते अभिधीयते—न व्युत्पत्तिनिरपेक्षो दीप इव शब्दोऽर्थमवगम-
यतीति । व्युत्पत्तिश्च वृद्धव्यवहारात् । वृद्धानां च व्यवहारो वाक्येन, न पदेन,
केवलस्य पदस्याप्रयोगात् ।

અર્થપ્રકરણપ્રાપ્તપદાર્થાન્તરવેદને ।

પદં પ્રયુજ્યતે યત્તદ્વાક્યમેવોદિતં ભવેત્ ॥

વક્તા વાક્યં પ્રયુજ્ઞતે ચ સંસૃષ્ઠાર્થવિવક્ષયા ।

તથૈવ બુદ્ધયતે શ્રોતા તથૈવ ચ તટસ્થિતઃ ॥

સેયં વાક્યસ્ય વાક્યાર્થે વ્યુત્પત્તિઃ ।

144. આવું પ્રાપ્ત થતાં અનિવિતાભિધાનવાદી કહે છે—જેમ દીવો વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમ શબ્દ વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અર્થનું જ્ઞાન કરાવતો નથી, અને વ્યુત્પત્તિ તો વડીલોના વ્યવહાર દ્વારા થાય છે, અને વડીલોનો વ્યવહાર વાક્ય વડે થાય છે, પદો વડે થતો નથી, કારણ કે કેવળ પદનો પ્રયોગ થતો નથી. અર્થ (પ્રયોજન), પ્રકરણથી પ્રાપ્ત અન્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન થતાં જે એક પદનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેને વાક્ય જ કહેવાય. વક્તા સંસૃષ્ટ (= અનિવિત) અર્થને જણાવવાની ઇચ્છાથી વાક્યનો પ્રયોગ કરે છે. શ્રોતા તે પ્રમાણે જ જાણે છે અને તેમની પાસે ઉપસ્થિત ત્રીજી તટસ્થ વ્યક્તિ તે પ્રમાણે જ વાક્યનો અર્થ શીખે છે. આ જ છે વાક્યાર્થમાં વાક્યની વ્યુત્પત્તિ.

145. વાક્યં ચ કિમુચ્યતે ? સંહત્યાર્થમભિદધન્તિ પદાનિ વાક્યમિતિ
વાક્યવિદઃ । તત્રાયં પદસમૂહ એકાર્થો ભવતિ । एवं ન સંહત્યાર્થમભિદધ્યુઃ પદાનિ,

યથેકૈકસ્યૈવ પદસ્ય વ્યાપારઃ । યથા હિ વાહ્યાનિ કારકાણિ કાષ્ટાદીનિ સર્વાણ્યે વ પાકે વ્યાપ્રિયન્તે, યથા ચ શિવિકાયા ઉચ્ચન્તારઃ સર્વે શિવિકામુદ્ધચ્છન્તિ, યથા ત્રયોડપિ ગ્રાવાણ ઉત્થાં વિભ્રન્તિ, તથા સર્વાણ્યેવ પદાનિ વાક્યાર્થમવબોધયન્તિ । તદિદમનિવૃત્તાભિધાનમ્ । અન્યાનનિવૃત્તિનિષ્કૃષ્ટસ્વાર્થપર્યવસાયિત્વે હિ સતિ ન સર્વેષાં વાક્યાર્થવ્યાપારઃ સ્યાત્ ।

145. અભિહિતાન્વયવાદી—તમે વાક્ય કોને કહો છો ?

અનિવૃત્તાભિધાનવાદી — જે પદો ભેગા મળીને એક અર્થનું અભિધાન કરે તે પદો વાક્ય છે એમ વાક્યવિદો કહે છે. ત્યાં આ પદસમૂહ એક અર્થવાળો હોય છે. જો એક એક પદનો અલગ અલગ વ્યાપાર સર્વત્ર થતો હોય તો પદો ભેગા મળી આ પ્રમાણે એક અર્થનું અભિધાન ન કરે. જેમ બાણ કારકો કાઠ વગેરે બધાં જ ભેગા મળી એક વાક્યરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા વ્યાપાર કરે છે, જેમ બધા પાલખી ઉચકનારાઓ સાથે મળીને પાલખી ઉચકે છે, જેમ ત્રણે પથરા સાથે મળીને હાંડલીને ધારણુ કરે છે તેમ બધાં જ પદો સાથે મળીને એક વાક્યાર્થનો ભોધ કરાવે છે. આ અનિવૃત્તાભિધાન છે. બીજા પદાર્થો સાથે અનનિવૃત્ત (= અસંસૃષ્ટ), નિષ્કૃષ્ટ (abstracted) એવા પોતાના અર્થમાં જ પદો પર્યવસાન પામતા હોય તો તે બધાં પદોનો એક વાક્યાર્થનું અભિધાન કરવામાં વ્યાપાર ન થાય.

146. નન્વેવમેકૈકસ્ય કૃત્સ્નકારિત્વે સત્યેકસ્માદેવ કૃત્સ્નસિદ્ધેઃ પદાન્તરોચ્ચારણં વ્યર્થમિત્યુક્તમ્ । નૈતત્ , પદાન્તરેણ વિનૈવૈકસ્માત્ કૃત્સ્નકાર્યસમ્પત્ત્યભાવાત્ ।

146. અભિહિતાન્વયવાદી — આમ એક એક પદ કૃત્સ્નકારી (અર્થાત્ વાક્યાર્થનું અભિધાન કરનાર) હોતાં એક જ પદથી કૃત્સ્નની (અર્થાત્ વાક્યાર્થની) સિદ્ધિ થઈ જવાથી બીજાં પદોનું ઉચ્ચારણ વ્યથિ થઈ જાય એમ અમે અગાઉ જણાવ્યું છે.

અનિવૃત્તાભિધાનવાદી — ના, એવું નથી, બીજાં પદો વિના જ એક પદથી કૃત્સ્ન કાર્ય (વાક્યાર્થાભિધાન રૂપ કાર્ય) સંપન્ન થતું નથી.

147. ન તર્હ્યેકં કૃત્સ્નકારીતિ ચેત્ , મૈવમ્ , એકૈકસ્ય કૃત્સ્નફલપર્યન્ત-વ્યાપારપતિત્ત્વાદ્ એકૈકસ્મિન્ સતિ કૃત્સ્નફલપર્યન્તો વ્યાપારો નિર્વર્તતે, એકૈકેન વિના ન નિર્વર્તતે, इत्येवमेकैकं કૃત્સ્નકારિ ભવતિ ।

147. અભિહિતાન્વયવાદી — જો એમ હોય તો એક પદ કૃત્સ્નકારી નથી.

અનિવૃત્તાભિધાનવાદી — એવું નથી, એક એક પદ કૃત્સ્ન રૂણ (વાક્યાર્થરૂપ રૂણ) પર્યંત થતા વ્યાપારમાં ફાળો આપે છે; એક એક પદ હોતાં કૃત્સ્ન રૂણ (વાક્યાર્થરૂપ રૂણ) પર્યંતનો વ્યાપાર પાર પડે છે, એક એક પદ વિના તે વ્યાપાર પાર પડતો નથી, એ અર્થમાં એક એક પદ કૃત્સ્નકારી બને છે.

148. નન્વેવં તર્હિં સમુદાય એવ કર્તા ભવતુ, કિં સમુદાયિભિઃ ? તતશ્ચ તદેવાયાતં નિરવયવૌ વાક્યવાક્યાર્થાત્રિતિ । નૈતદ્યુક્તમ્ , સજ્ઞાતકાર્યવત્ સ્વકાર્યસ્યાપિ દર્શનાત્ ।

અનિવૃત્તાભિધાનવાદીને મતે અનનિવૃત્ત પદો પોતાનું કાર્ય (પદાર્થપ્રતિપાદન) કરતા નથી ૭૩

148 અભિહિતાન્વયવાદી-જો એમ હોય તો સમુદાય જ કર્તા હો, સમુદાયીઓની શી જરૂર છે? તેમાંથી તો એ જ ફરિત થાય કે વાક્ય અને વાક્યાર્થ નિરવયવ છે.

અનિવૃત્તાભિધાનવાદી-આ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે સમુદાયના કાર્ય ઉપરાંત સમુદાયીઓનું પોતપોતાનું કાર્ય પણ દેખાય છે.

149. અથા કિં સંઘાતકાર્યમ્ ? કિં ચ સ્વકાર્યમ્ ? વાક્યાર્થપ્રતિપત્તિઃ સંઘાતકાર્યમ્, સ્વકાર્યં તુ પદાર્થપ્રતિપત્તિઃ; યથા પાકઃ સંઘાતકાર્યં, સ્વકાર્યં જ્વલનભરણાદિ કાષ્ટસ્થાલ્યાદીનામ્ ।

149. અભિહિતાન્વયવાદી-સમુદાયનું કાર્ય શું છે અને સમુદાયીઓનું પોતપોતાનું કાર્ય શું છે?

અનિવૃત્તાભિધાનવાદી-વાક્યાર્થજ્ઞાન સમુદાયનું કાર્ય છે, પરંતુ પદાર્થજ્ઞાન એ સમુદાયીનું પોતાનું કાર્ય છે—જેમ પાક સમુદાયનું કાર્ય છે અને જ્વલન, ભરણ વગેરે કાષ્ઠ, હાંડલી વગેરે સમુદાયીઓનું પોતાનું કાર્ય છે.

150. નનુ યદિ પદાનાં પદાર્થપ્રતિપાદનં સ્વકાર્યં, શુદ્ધસ્તર્હિ પદસ્યાર્થઃ । ન શુદ્ધઃ પદાર્થઃ, સંઘાતકાર્યમકુર્વતાં શુદ્ધાનાં પદાનામદૃષ્ટવાત્ । ન હોષાં સ્વકાર્યે સંઘાતકાર્યે ચ પૃથક્ પ્રયોગોડસ્તિ, સર્વથા સંઘાતકાર્યે એવ પ્રયોગાત્ । તત્ર પ્રયુક્તાનામપ્યેષાં સ્વકાર્યં ન નાવગમ્યતે । અત એવ ન નિરવયવં વાક્યમિષ્યતે, સ્વકાર્યપ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ ।

150. અભિહિતાન્વયવાદી-જો પદોનું પોતપોતાનું કાર્ય પોતપોતાના અર્થનું પ્રતિપાદન હોય તો પદનો અર્થ શુદ્ધ (=અનનિવૃત્ત=અનનુરક્ત=અસંસૃષ્ટ) હોય.

અનિવૃત્તાભિધાનવાદી-નો, પદનો અર્થ શુદ્ધ (ખીજ પદાર્થોથી અનનિવૃત્ત) નથી, કારણ કે સમુદાયનું કાર્ય ન કરતાં શુદ્ધ પદો દેખ્યાં નથી. પોતપોતાના કાર્યમાં અને સમુદાયના કાર્યમાં પદોનો જુદો જુદો પ્રયોગ નથી થતો કારણ કે સર્વથા સમુદાયના કાર્યમાં જ તેમનો પ્રયોગ થાય છે. પરંતુ તેથી સમુદાયના કાર્યમાં પ્રયુક્ત પદોનાં પોતપોતાનાં કાર્યોનું જ્ઞાન નથી થતું એમ નહિ. એટલે જ અમે વાક્યને નિરવયવ નથી માન્યું, કારણ કે પદોનાં પોતપોતાનાં કાર્યોનું જ્ઞાન આપણને થાય છે.

151. સંઘતાસ્તે સંઘાતકાર્યં કુર્વન્તો દૃશ્યન્તે, ન સંઘાત એવ । સંઘતેષ્વપિ કુર્વન્સુ સ્વકાર્યં પૃથક્ પૃથગુપલભ્યતે । યથા શકટાજ્ઞાનામયમંશોડનેન કૃતોડયમનેનેતિ, ન પૃથક્ પૃથક્ પ્રયુજ્યમાનાં શકટાજ્ઞાનિ મનાગપિ શકટકાર્યં કુર્વન્તીત્યેવં ન કેવલં પદં પ્રયુજ્યતે, પ્રયુક્તમપિ વા ન તત્કાર્યાજ્ઞં, પદાન્તરેણ તુ સંઘ વ્યાપારાત્ તદનિવૃત્તાર્થકાર્યેવ પદમિતિ યુક્તમ્ । તદિદમુક્તં ‘સંઘલ્યાર્થમભિદધન્તિ પદાનિ વાક્યમ્, એકાર્થઃ પદસમૂહો વાક્યમ્’ ઇતિ ।

151. સમુદિત તે પદો સમુદાયનું કાર્ય કરતા દેખાય છે, [સમુદાયી પદોથી તદન

૭૪ અન્વિતાભિધાનવાદમાં વાક્યાથાં સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી પદો વ્યાપાર કરે છે

પૃથક્ એવો] કેવળ સમુદાય સમુદાયનું કાર્ય કરતો દેખાતો નથી. સમુદિત પદો સમુદાયનું કાર્ય કરતાં હોવા છતાં તેમનું પોતાનું જુદું જુદું કાર્ય પણ આપણને દેખાય છે. શકટરૂપ સમુદાયના અવયવો જ્યારે સાથે મળી શકટકાર્ય કરે છે ત્યારે શકટકાર્યનો આ અંશ અમુક અવયવે કર્યો, આ અંશ અમુક અવયવે કર્યો એવું જ્ઞાન આપણને થાય છે જ, પરંતુ શકટરૂપ સમુદાયથી અળગા થયેલા અવયવો એક પછી એક પૃથક્ પૃથક્ પ્રયોજીતાં જરા પણ શકટકાર્ય કરતા નથી. તેવી જ રીતે, સમુદાયથી અળગું થયેલું કેવળ પદ પ્રયોજીતું નથી, અને પ્રયોજ્ય તો પણ તે સમુદાયના કાર્યનું કારણ બનતું નથી. પરંતુ પદાન્તર સાથે તે પદ વ્યાપાર કરતું હોવાથી તે પદ તે પદાન્તરના અર્થ સાથે પોતાના અર્થને અન્વિત કરે છે, એમ માનવું યોગ્ય છે. તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘એગા મળી જે પદો અર્થનું અભિધાન કરે તે પદો વાક્ય છે, એક અર્થવાળો પદસમૂહ વાક્ય છે.’

152. તદેવમવયવકાર્યોપલભ્યાત્ ન વૈયાકરણવન્નિમિતાન્યપિ નિહુમહે, કૃત્સ્નફલસિદ્ધ્યવધિ વ્યાપારપરિનિશ્ચયાચ્ચ નાન્યમીમાંસકવત્ શુદ્ધપદાર્થાભિધાન-મુપગચ્છામહે इति ।

152. જેમ વૈયાકરણો વાક્યના નિમિત્તભૂત પદોનો અને વાક્યાથાંના નિમિત્તભૂત પદાર્થોનો પ્રતિષેધ કરે છે તેમ અમે તેમનો પ્રતિષેધ કરતા નથી કારણ કે ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે અવયવોનું (=પદોનું) કાર્ય (=પદાર્થ) જ્ઞાત થાય છે જ. જેમ અન્ય મીમાંસકો (ભાટ્ટી) પદો શુદ્ધ પદાર્થોનું અભિધાન કરે છે એવું સ્વીકારે છે તેમ અમે સ્વીકારતા નથી કારણ કે કૃત્સ્નફલ (=વાક્યાથાં) સિદ્ધ થાય ત્યાં સુધી પદો વ્યાપાર કરે છે જ એવો આપણને નિશ્ચય હોય છે.

153. यत् पुनरभ्यघायि ‘प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्षणीया, अन्यथा नवकवि-श्लोकादर्थः पदार्थविदो न प्रतीयेत’ इति, तदिदं व्युत्पत्त्यनभिज्ञस्य चोद्यम् । न ह्येवं व्युत्पत्तिः ‘गोशब्दस्य शुक्लान्वितोऽर्थः’ इति । स हि व्यभिचरति, कृष्णा-न्वितस्यापि तदर्थस्य दर्शनात् । नापि सर्वान्वितस्तदर्थः, आनन्त्येन दुरवगमत्वात् । किन्त्वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थानुरक्तोऽस्यार्थ इति । एतां च व्युत्पत्तिं वाक्यान्वे-वावापोद्वापाभ्यां रचनात्रैचिज्यमाज्जि सञ्जनयन्ति । पदार्थपर्यन्तापि भवन्ती व्युत्पत्ति-रीदृशी दृश्यते, न शुद्धपदार्थविषया, पदेन व्यवहाराभावादित्युक्तम् । तथापि न न ज्ञायते इयान् पदस्यार्थ इति, शकटाङ्गवदावापोद्वापाभ्यां तत्कार्यभेदस्य दर्शितत्वात् ।

153. વળી, તમે જે કશું કે પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા કરવી જોઈએ, અન્યથા કવિએ રચેલા અભિનવ શ્લોકનો અર્થ પદાર્થવિદને નહિ થાય તે તો વ્યુત્પત્તિને ન જાણનારે આપેલી આપત્તિ છે. “ગો” શબ્દનો અર્થ શુક્લથી અન્વિત છે” એવી વ્યુત્પત્તિ નથી. તે વ્યુત્પત્તિ વ્યભિચાર પામે છે આધા પામે છે કારણ કે કૃષ્ણથી અન્વિત ‘ગો’શબ્દાર્થનું દર્શન થાય છે. ‘ગો’ શબ્દનો અર્થ સર્વથી પણ અન્વિત નથી, કારણ કે સર્વ અનન્ત હોઈ સર્વથી અન્વિત અર્થ દુર્ગમ છે. પરંતુ આકાંક્ષિત, યોગ્ય અને સન્નિહિત અર્થથી અન્વિત

અર્થ તેનો છે, એવી વ્યુત્પત્તિ છે. આ વ્યુત્પત્તિને સ્થનાઐચિત્યધરાવતાં વાક્યો જ આવાપ-ઉદ્ઘાપ દ્વારા જન્માવે છે. પદાર્થ પર્વન્ત થતી વ્યુત્પત્તિ આવી દેખાય છે, તે શુદ્ધ પદાર્થ ત્રિપયક હોતી નથી, કારણ કે કેવલ પદ વડે વ્યવહાર થતો નથી એમ જણાવાયું છે. તેમ છતાં ‘પદનો અર્થ આટલો છે’ એવું જ્ઞાત થતું નથી એમ નહિ, કારણ કે જેમ આવાપ-ઉદ્ઘાપ દ્વારા શકટના અવયવનો કાર્યવિશેષ દેખાઈ જાય છે તેમ આવાપ-ઉદ્ઘાપ દ્વારા પદનો કાર્ય-વિશેષ દેખાઈ જાય છે.

154. તદિત્યં ન પ્રતિવાક્યં વ્યુત્પત્તિરપેક્ષ્યતે । સન્નિહિતયોગ્યાકાઙ્ક્ષિતાર્થો-પરક્તસ્વાર્થાભિધાયિત્વેન હિ ક્વચિદ્ ગૃહીતસમ્બન્ધઃ સર્વત્ર ગૃહીતો ભવતિ । તતશ્ચ નવકવિંશ્લોકાદપ્યર્થપ્રતિપત્તિરુપપત્સ્યતે, પદપદાર્થયોસ્તુ ન વ્યુત્પત્તિઃ, ઉપાયામાવાદિત્યુક્તમ્ ।

યદપિ પદાન્તરોચ્ચારણમફલમિતિ, તદપિ પરિહૃતમ્, પદાન્તરસન્નિધાને હિ સર્વાણિ પદાનિ કૃત્સ્નકારીણિ ભવન્તીત્યુક્તત્વાત્ ।

154. આમ પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષા નથી. સન્નિહિત, યોગ્ય, આકાંક્ષિત અર્થથી અન્વિત અર્થના અભિધાયા તરીકે જેનો સંબંધ ક્યાંક ગૃહીત થયો હોય તેનો સંબંધ સર્વત્ર ગૃહીત બને છે તેથી જ કપિના અભિનવ શ્લોકમાંથી પણ અર્થનું જ્ઞાન થઈ શકે. પદ અને પદાર્થની વ્યુત્પત્તિ નથી કારણ કે તેને માટેનો કોઈ ઉપાય નથી એમ કહેવાયું છે.

વળી, તમે જે જણાવ્યું કે અન્યતાભિધાનમાં ‘બીજા પદોનું ઉચ્ચારણ નિષ્ફળ છે તેનો પણ અમે પરિહાર કર્યો છે. કારણ કે ‘બીજા’ પદોની સન્નિધિમાં સર્વ પદો કૃત્સ્નકારી બને છે એમ અમે ત્યાં કહ્યું છે.

155. કિં પદાન્તરસન્નિધાનેન ક્રિયતે इति चेत्, सर्वकारकेष्वपि तुल्योऽयमनु-योगः । संहत्य तु सर्वाणि कुर्वन्ति कारकाणीत्युच्यन्ते । तथा पदान्यपि । अर्थाभिधानेनापि चोपकुर्वन्तु पदेषु नाभिहितान्वयो, अनन्वितार्थे व्युत्पत्त्यभावात् । अनुपगमे वा दुरूपपादः पदार्थानामन्वयः, उपायाभावात् ।

155. અભિહિતાન્વયવાદી-અન્ય પદોની સન્નિધિ શું કરે છે ?

અન્યતાભિધાનવાદી-બધા કારકોને વિશે પણ આ જ પ્રશ્ન એક સરખો જાહે છે. પરંતુ બધા કારકો ભેગા મળી એક કાર્ય કરે છે એમ કહેવાય છે; તેવી જ રીતે પદો પણ ભેગા મળી એક કાર્ય (વાક્યાર્થ) કરે છે. એક અર્થનું (વાક્યાર્થનું) અભિધાન કરવામાં પરસ્પરને ઉપકાર કરતાં પદોમાં અભિહિતાન્વય ન બને, કારણ કે અનન્વિત અર્થમાં વ્યુત્પત્તિનો અભાવ છે. અન્વિત અર્થનું અભિધાન ન સ્વીકારીએ તો પછીથી અનન્વિત પદાર્થોનો અન્વય થઈ શકે. મુશ્કેલ બને છે, કારણ કે અનન્વિત પદાર્થોનો અન્વય કરવા માટે કોઈ ઉપાય નથી.

156. नन्वाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वान्यभ्युपाय इत्युक्तं, न युक्तमुक्तम् । कस्येयमाकाङ्क्षा ? शब्दस्यार्थस्य प्रमातुर्वा ? शब्दार्थयोस्तावदचेतनत्वाद्

નાકાઢક્ષાયોગઃ । ફલત્ત્વં ઇયં તત્ર તત્ર વાચોયુક્તિઃ ‘શબ્દઃ શબ્દાન્તરમાકાઢક્ષતિ, અર્થો-
ડર્થાન્તરમ્’ ઇતિ । પ્રમાતુઃ પુનઃ સ્વતન્ત્રસ્યાકાઢક્ષા ન પ્રમાણં, પુરુષેષ્છયા વસ્તુ-
સ્થિતેરઘટમાનત્વાત્ । શબ્દાલ્પપ્રમાણપૃષ્ઠભાવેન તુ પુરુષસ્યાકાઢક્ષા ભવન્તી ભવત્ય-
ર્થાનાં સંસર્ગહેતુરિત્યેવં શબ્દસ્યાયમિયાનિષોરિવ દીર્ઘદીર્ઘો વ્યાપારઃ । ઉપરતવ્યાપારે
તુ શબ્દે પુરુષાકાઢક્ષામાત્રં ન સમ્બન્ધકારણમ્ ।

અશબ્દત્વં ચ વાક્યાર્થપ્રતીતેરિત્યમાપતેત્ ।

વ્યવધાનમયુક્તં ચ સાક્ષાચ્છાબ્દત્વસંભવે ॥

તસ્માદનિવૃત્તાભિધાયીનિ પદાનીતિ સ્થિતમ્ । એષ એવ હિ સંસર્ગપન્થાઃ ।

156. અભિહિતાન્વયવાદી-આકાંક્ષા, યોગ્યતા, સન્નિધિ એ ઉપાય છે એમ અમે
કહ્યું છે

અનિવૃત્તાભિધાનવાદી-પરંતુ એ જે તમે કહ્યું છે તે યોગ્ય નથી. આ આકાંક્ષા કેને
હોય છે ? શબ્દને, અર્થને કે પ્રમાતાને ? શબ્દ અને અર્થ તો જડ હોઈ તેમને આકાંક્ષા
હોય નહિ. [પુરુષમાં આકાંક્ષા જગાડતા હોવાથી] ફક્તઃ અહીં તહીં આ વચનપ્રયોગ થાય
છે-‘શબ્દ બીજા શબ્દની આકાંક્ષા કરે છે, અર્થ બીજા અર્થની આકાંક્ષા કરે છે’ સ્વતંત્ર
પ્રમાતાની આકાંક્ષા પ્રમાણ નથી, કારણ કે પુરુષેષ્છાયી વસ્તુસ્થિતિ ઘટતી નથી. [શબ્દ
પ્રમાણથી વસ્તુસ્થિતિ ઘટે છે.] શબ્દ નામના પ્રમાણ પછી થતી પુરુષની આકાંક્ષા પદાર્થોના
સંસર્ગની (=અન્વયની) હેતુ અને છે, આમ જાણતી માફક શબ્દનો આ આટલો દીર્ઘ
વ્યાપાર થાય છે. શબ્દનો વ્યાપાર અટકી ગયા પછી પુરુષની આકાંક્ષા જ પદાર્થોના સંસર્ગ-
સંબંધનું (અન્વયનું) કારણ અને છે એવું નથી. એમ માનતાં તો વાક્યાર્થજ્ઞાન અશબ્દ
બની જાય જે વાક્યાર્થજ્ઞાન સાક્ષાત્ શબ્દ સંબંધનું હોય તો પરંપરાથી તેને શબ્દ ઘટાવવું
યોગ્ય નથી. તેથી પહેા અનિવૃત્તાર્થાભિધાયી છે એ સ્થિત થવું. પહેાના સંસર્ગનો (અન્વયનો)
આ ભાગ છે.

157. વ્યતિષક્તાર્થબુદ્ધયા હિ વ્યતિષક્તોઽવગમ્યતે ।

અપરં તુ ન સંસર્ગપ્રતીતેરસ્તિ કારણમ્ ॥

ન સ્વત્વાનય ગાં શુક્લાં સસર્ગાં ઇતિ કથ્યતે ।

વ્યવહારે ક્વચિદ્ વૃદ્ધૈઃ પદં સંસર્ગવાચકમ્ ॥

પ્રયુજ્યમાનમપ્યેતદ્ વાલિશેન હિ કેનચિત્ ।

અનનિવૃત્તાર્થમેવ સ્યાદ્ દશદાહિમવાક્યવત્ ॥

તસ્માદનિવૃત્તાનામેવાભિધાનં યુક્તમ્ ।

157. સંબંધ પદાર્થોના જ્ઞાન ઉપરથી સંબંધનું જ્ઞાન થાય છે. સંસર્ગસંબંધનું
જ્ઞાન થવા માટે આ સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય નથી ‘શુક્લ ગાયને લાવ સંસર્ગ’ એ પ્રમાણ

‘આંગળીના ટેરવે...’ જેવાં વાક્યોની આખતમાં પણ અન્વિતાભિધાન ધટે છે ૭૭

વડીલો ક્યાંય સંસર્ગસંબંધનું વાચક પદ વ્યવહારમાં કહેતા નથી. કેાઈક આલિશ વ્યવિત એ પદનો પ્રયોગ કરે તો પણ તે પદ અન્વિતાથ’ જ થાય—દશદાડિમાદિવાક્યની જેમ તેથી અન્વિત હોય એવા જ અર્થોનું અભિધાન માનવું યોગ્ય છે.

158. આહ—

અક્લ્પ્યગ્રાદિવાક્યેષુ કથં તવ સમન્વયઃ ? ।

ઉચ્ચતે—

ઉક્તાનામપિ સંસર્ગે કથં તવ સમન્વયઃ ? ॥

158. અભિહિતાન્વયવાદી—‘આંગળીના ટેરવે હાથીઓનાં સંકડે જૂથો છે’ એવાં વાક્યોમાં પદાર્થોનો અન્વય તમે કેવી રીતે સમજાવશો ?

અન્વિતાભિધાનવાદી—અમે પૂછીએ છીએ કે તમે ઉક્ત પદાર્થોના સંસર્ગમાં અન્વય કેવી રીતે સમજાવશો ?

159. આહ—

નન્વત્ર યોગ્યતામાવાદસંસર્ગ ઉપેયતે ।

આકાઙ્ક્ષાદિત્રયાધીનઃ સંસર્ગો હિ મયેષ્યતે ॥

ઉચ્ચતે—

મયાપિ યોગ્યાસન્નાદિસંસૃષ્ટસ્વાર્થવાચિતા ।

પદાનાં દર્શિતા સા ચ તેષુ નાસ્તીત્યનન્વયઃ ॥

159. અભિહિતાન્વયવાદી—અમારા મતમાં યોગ્યતાના અભાવને કારણે સંસર્ગનો અભાવ સ્વીકાર્યો છે. અમે આ કાંક્ષા વગેરે ત્રણેને અધીન સંસર્ગ ઇચ્છીએ છીએ.

અન્વિતાભિધાનવાદી—અમે પણ દર્શાવ્યું છે કે યોગ્યતા, સન્નિધિ આદિને લીધે યોજાના સંસૃષ્ટ અર્થો પદોના વાચ્ય છે. પરંતુ તે વાક્યોમાં આવા અર્થો પદો વડે વાચ્ય નથી. એટલે તે વાક્યોમાં અર્થોનો અનન્વય છે.

160. આહ—અન્વિતાભિધાનવાદી હિ મવાન્ । તતચ—

મત્તોડનમિધાનં સ્યાદન્વયાસંમત્ત્વાદિહ ॥

અહં ત્વમિહિતાન્વયવાદી । તેન—

મમ હ્યનન્વિતત્વેડપિ નામિધાનં વિરુદ્ધયતે ।

160. અભિહિતાન્વયવાદી—આપ તો અન્વિતાભિધાનવાદી છે, અને તેથી તે અન્વયના અસંભવને કારણે આપના મતમાં અહીં ‘આંગળીના ટેરવે’ જેવાં વાક્યોમાં અર્થોનું અનભિધાન થવું જોઈએ. હું તો અભિહિતાન્વયવાદી છું, તેથી મારા મતમાં તે પદાર્થો અનન્વિત હોવા છતાં તેમનું અભિધાન થાય તો તેમાં વિરોધ નથી.

161. ઉચ્યતે—

કષ્ટં મીમાંસકેનાપિ ભવતા સૂક્ષ્મદર્શિના ।

નાથાપિ શબ્દવ્યાપારઃ સુસ્પષ્ટમવધારિતઃ ॥

પ્રકાશકત્વં શબ્દસ્ય વ્યાપારો હિ નિર્સર્ગતઃ ।

ઉસસ્તુ ગુણદોષાભ્યાં તસ્મિન્ સદસદર્થતા ॥

ક્રિયાકારકસંસર્ગબુદ્ધિરત્રાડપિ શબ્દજા ।

તાદૃશ્યેવાયથાર્થા તુ નરબુદ્ધિપ્રમાદતઃ ॥

તદુક્તમ્—“પ્રમાણાન્તરદર્શનમત્ર બાધ્યતે” ઇતિ ।

અત એવ પ્રમાણત્વં શબ્દે નિષ્પ્રતિમં સ્વતઃ ।

શબ્દે કર્મણિ તત્રાપિ બાધકાનુપસર્પણાત્ ॥

તત્રાહુગુણ્યપ્રવાક્યેડપિ શાબ્દોડસ્ત્યેવ સમન્વયઃ ।

આધારાધેયક્રિયાનિર્દેશસ્યાત્ર પ્રતીયમાનત્વાત્ ।

વસ્તુતોડસમ્ભવો યસ્તુ તુલ્ય એવ સ આવયોઃ ।

અયોગ્યત્વેન સંસર્ગપ્રતીત્યર્થનિર્વહ્ણાત્ ॥

161. અન્વિતાભિધાનવાદી—અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. અ રે રે ! આપ સૂક્ષ્મદર્શી મીમાંસક હોવા છતાં હજુ પણ શબ્દવ્યાપારનો સુસ્પષ્ટ નિષ્ચય આપે કર્યો નથી ! અર્થને પ્રકાશિત કરવાનો શબ્દનો વ્યાપાર નૈસર્ગિક છે. પરંતુ તેમાં શબ્દનો અર્થ સત્ છે કે અસત્ તેનો નિર્ણય તો વક્તા પુરુષના ગુણ અને દોષ દ્વારા થાય છે. અહીં ‘આંગળીના ટેરવે’ જેવાં વાક્યોમાં પણ ક્રિયા અને કારકોના સંસર્ગસંબંધની બુદ્ધિ શબ્દગત્ય છે અને નૈસર્ગિક જ છે, પરંતુ તેની અવધાર્થતા તો પુરુષની બુદ્ધિના પ્રમાદથી થાય છે. એથી કહવામાં આવ્યું છે કે [શબ્દપ્રમાણ સિવાય] અન્ય પ્રમાણોથી થતું જ્ઞાન બાધા પામે છે. એટલે જ શબ્દમાં પ્રામાણ્ય સ્વતઃ અને અપ્રતિમ છે. ત્યાં ‘આંગળીના ટેરવે’ જેવાં વાક્યોમાં પણ શાબ્દ કર્મમાં (અર્થાત્ શબ્દનો જે વ્યાપાર છે તેમાં — અન્વયપ્રતિપ્રાદનમાં) કોઈ બાધક નથી. તેથી ‘આંગળીના ટેરવે’ જેવા વાક્યમાં પણ શાબ્દ અન્વય છે જ, આધાર (આંગળીનું ટેરવું) આધેય (હાથીએનાં સેંકડો જૂથો), ક્રિયા (અસ્તિ—છે) વગેરેનો નિર્દેશ આ વાક્યમાં પ્રતીત થાય છે. વસ્તુતઃ જે અસંભવ આ વાક્યમાં છે તે તો આપણા બંનેના મતમાં સમાન છે, કારણ કે બંનેના મતમાં અયોગ્યતાને લીધે સંસર્ગપ્રતીતિ રૂપ અર્થનો અભાવ છે.

162. યદિ તુ શાબ્દોડન્વયો ન ભવેત્, કચટતપાદિવર્ણનિર્દેશમાત્રમિદં સ્યાત્, દશદાહિમાદિપ્રલાપતુલ્યં વા સ્યાત્, અન્વિતાભિધાનાત્ વાક્યત્વમેવ ન ભવેત્ । અસ્તિ

તુ વાક્યત્વમ્ । તેન મન્યામહે અસ્તિ શાબ્દોઽન્વયઃ । इत्यत्रापि अन्विताभिधानं न विरुद्धम् । बाधकस्त्वन्यविषय एव, न शब्दसंसर्गविषय इत्युक्तम् । अत एव स्वसामर्थ्यसिद्धनिर्निबन्धकव्यापारे शब्दे स्वतो वेदे प्रामाण्यमनाकुलं निर्वक्ष्यति, अपौरुषेयतया विप्लवासम्भवात् । स्वव्यापारस्य स्वत एव शुद्धत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

इत्यन्विताभिधानेन वाक्यार्थज्ञानसम्भवात् ।

व्युत्पत्तिरहितः प्राज्ञैः प्रहेयोऽभिहितान्वयः ॥

162. જો તમે કહો કે શબ્દ અન્વય પણ અહીં નહિ અને તો અમારે કહેવું જોઈએ કે એમ હોય તો ‘આંગળીના ટેરવે’ વાક્ય ક, ચ, ટ, ત, પ વગેરે વર્ણોના નિર્દેશ જ બની રહે; અથવા તો દશદાહિમ પ્રલાપ તુલ્ય બની રહે કારણ કે અનન્વિતતુ’ અભિધાન હોવાથી તેનું વાક્યત્વ જ ન થાય. પરંતુ ‘આંગળીના ટેરવે’માં વાક્યત્વ તો છે. તેથી અમે માનીએ છીએ કે અહીં ‘આંગળીના ટેરવે’માં શબ્દ અન્વય તો છે. એટલે અહીં પણ અન્વિતાભિધાનને કોઈ તરફથી વિરોધ નથી. બાધક જ્ઞાનનો વિષય બીજો જ છે, અર્થાત્ વસ્તુ છે, તેનો વિષય શબ્દસંસર્ગ નથી. [એ જ્ઞાનનો વિષય એક જ હોય તો એક જ્ઞાન બીજા જ્ઞાનનું બાધક બને છે, એક જ વિષય ‘આ’ને અનુલક્ષી એક જ્ઞાન તેને રજત તરીકે જાણે છે અને બીજું જ્ઞાન તેને જ શુકિત તરીકે જાણે છે, એટલે એક બીજાનું બાધક બને છે. પરંતુ એક જ્ઞાન ‘આ’ને રજત તરીકે જાણે અને બીજું જ્ઞાન ‘તે’ને શુકિત તરીકે જાણે તો એક જ્ઞાન બીજાનું બાધક બનતું નથી.] તેથી જ શબ્દનો વ્યાપાર (અન્વયપ્રતિપાદન) શબ્દના પોતાના સામર્થ્યથી સિદ્ધ છે અને સ્વતંત્ર છે એટલે વેદનું પ્રામાણ્ય સ્વતઃ અને નિરાકુળ છે એ વસ્તુને તે જણાવે છે, કારણ કે વસ્તુઓનો વિપ્લવ (બાધ) તો વેદ અપૌરુષેય હોઈ સંભવતો જ નથી. શબ્દનો પોતાનો વ્યાપાર તો સ્વતઃ શુદ્ધ છે જ લાંબી અર્થાનું પ્રયોજન નથી. નિષ્કર્ષ એ કે અન્વિતાભિધાન દ્વારા વાક્યાર્થજ્ઞાન સંભવતું હોઈ, જેમાં વ્યુત્પત્તિ જ સંભવતી નથી એવા અભિહિતાન્વયવાદને પ્રાણેએ છોડી દેવો જોઈએ.

163. तदेतदपि नानुमन्यन्ते । यदुक्तं वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पत्तिरिति, तत् सत्यम् । वाक्येन व्यवहार इत्येतदपि सत्यम् । शिबिकोद्यच्छन्नरवत् सर्वाणि पदानि कार्ये संहत्य व्याप्रियन्ते इत्येतदपि सत्यमेव ।

163. અભિહિતાન્વયવાદા- આ જે તમે કહ્યું તેને વિવેચકો સ્વીકારતા નથી. વડીલોના વ્યવહાર દ્વારા વ્યુત્પત્તિ થાય છે એમ જે તમે કહ્યું તે સાચું છે વાક્ય વડે વ્યવહાર થાય છે એમ જે તમે કહ્યું તે પણ સાચું છે. પાલખી ઉચ્ચનાર પુરુષોની જેમ બધાં પહે એક કાચાં ભાંગાં મળી વ્યાપાર કરે છે એમ તમે જે કહ્યું તે તે પણ સાચું જ છે.

164. વ્યુત્પત્તિઃ ચિન્ત્યતામ્ । કિમેકઘટનાકારસંઘાતકાર્યનિષ્ઠૈવ સા કિં વા પદાર્થપર્યન્તેતિ ? પૂર્વસ્મિન્ પક્ષે પ્રતિવાક્યં વ્યુત્પત્તિરપરિહાર્યા, સા ચ बहुप्रमादेत्युक्तम् । પદાર્થપર્યન્તાયાં વ્યુત્પત્તૌ નૂનં નિર્ધારણીયમ્ ‘ઇયાન્ પદસ્યાર્થઃ’ इति । ભવદૂભિરપિ શકટાવયવદષ્ટાન્તર્વર્ણનેન પદવ્યાપારનિર્ધારણમઙ્ગીકૃતમેવ । इतरथा हि पदार्थनियमानपेक्षणे गामानयेति त्रिवक्षावानश्वपदमपि निमित्ततयोपाददीत । न हि भवतामनपेक्षितपदार्थ एव वैयाकरणानामिव वाक्यार्थप्रत्ययः । तदसौ यावान् आवापोद्वापपर्यालोचनया गोपदस्यार्थो निर्धार्यते, तावानेव सङ्घातकार्येऽपि व्याप्रियमाणस्य तस्यार्थः ।

164. વ્યુત્પત્તિનો તમે વિચાર કરો. શું સમુદાયનું એક ઘટના રૂપ જે કાર્ય (=વાક્યાર્થ) છે તન્નિષ્ઠ વ્યુત્પત્તિ છે કે પદાર્થપર્યન્ત વ્યુત્પત્તિ છે? જો પહેલો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો પ્રતિ વાક્ય વ્યુત્પત્તિ હોવી અનિવાર્ય બની જાય છે અને તેવી વ્યુત્પત્તિ તો બહુદોષા છે એ અમે દર્શાવ્યું છે. જો વ્યુત્પત્તિ પદાર્થપર્યન્ત હોય તો ‘પદનો આટલો અર્થ છે’ એનું નિર્ધારણ થવું જ જોઈએ. આપે પણ શકટના અવયવોનું દષ્ટાંત વર્ણવીને તે દ્વારા પદના વ્યાપારનું નિર્ધારણ સ્વીકાર્યું છે જ. અન્યથા, અમુક જ પદાર્થની અપેક્ષા ન રહેતાં ‘ગાય લાવ’ એમ કહેવાની ઇચ્છાવાળો ‘અશ્વ’ પદનો પણ નિમિત્ત તરીકે પ્રયોગ કરે. જેમ વૈયાકરણો વાક્યાર્થજ્ઞાનને પદાર્થનો અપેક્ષા ન રાખતાડું માને છે તેમ તમે તો માનતા નથી. તેથી આવાપ-ઉદ્વાપની પર્યાયોચના દ્વારા ‘ગો’ શબ્દનો જેટલો અર્થ નક્કી થાય છે તેટલો જ અર્થ સમુદાયના કાર્ય (=વાક્યાર્થ) માં વ્યાપાર કરતા તે ‘ગો’ શબ્દનો હોય છે.

165. નન્વાકાઙ્ક્ષિતયોગ્યસન્નિહિતાર્થોપરક્તોઽસ્યાર્થ इत्युक्तम् । नैतद् युक्तम् । सर्वदा संहतव्याप्रियमाणमेतत् पदं पर्यतः तवायं भ्रमः । अर्थाः तावानस्य यावत्प्रतिधात्री तस्य शक्तिः । कियति च तस्याभिधात्री शक्तिः, कियति तस्यान-मिधात्री शक्तिः ? यावन्तमर्थमन्योन्यमाकाङ्क्षितैश्च योग्यैश्च सन्निहितैश्च संयुज्यमानं न मुञ्चति । कियन्तं च न मुञ्चति ? गोत्वमात्रं तद्वन्मात्रं वा ? इत्यतस्ताव-त्येवामिधात्री शक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यामस्य निर्धार्यते ।

165. અન્વિતાભિધાનવાદી- આકાંક્ષિત, યોગ્ય, સન્નિહિત અર્થથી ઉપરક્ત (=અન્વિત) અર્થ પદનો હોય છે એમ અમે કહ્યું છે.

અભિહિતાન્વયવાદી- પરંતુ એ તમે યોગ્ય કહ્યું નથી. સર્વદા [ગ્રીષ્મ પદોની] સાથે મળીને કાર્ય કરતાં આ પદને જોનાર તમને આ ભ્રમ છે. પદનો તેટલો જ અર્થ છે જેટલામાં તેની અભિધાત્રી શક્તિ છે. કેટલામાં તેની અભિધાત્રી શક્તિ છે? અને કેટલામાં તેની

અભિધાત્રી શક્તિ નથી ? અન્યોન્ય આકાંક્ષિત યોગ્ય અને સન્નિહિત પદો સાથે જોડાતું પદ જેટલા અર્થને છોડતું નથી તેટલા અર્થમાં તે પદની અભિધાત્રી શક્તિ છે. કેટલા અર્થને પદ (કહો કે 'જો' પદ) નથી છોડતું ? ગોત્વમાત્રને કે તદ્વ-માત્રને. એટલે તેટલા અર્થમાં જ પદની (કહો કે 'જો'પદની) અભિધાત્રી શક્તિનો અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા નિશ્ચય થાય છે.

166. અતઃ પરમેકસ્ય પદસ્યાપ્રયોગાત્ સર્વદા સદ્વાતકાર્યરહિતકેવલસ્વ-
કાર્યચાતુર્યાનવધારણાત્ પ્રધાનકાર્યે તાત્પર્યશક્તિરસ્ય વ્યાપ્રિયતે, નાભિધાત્રી । તાં
ચ પૃથગવિવેચયતા ભવતાઽન્વિતાભિધાનમભ્યુપગતમ્ । તદ્ધ ન યુક્તં, સર્વત્રાભિધાત્ર્યાઃ
શક્તેરવિશેષાત્ । પદાર્થનિયમાનવધારણં પદાન્તરોચ્ચારણવૈફલ્યમિત્યાદિદોષાનપાયાત્ ।

166. વળી, એકલા પદનો પ્રયોગ થતો ન હોવાથી સમુદાયના કાર્ય (=વાક્યાથ) સિવાય કેવળ પોતાના કાર્યમાં (=પદાર્થમાં) પદનું ચાતુર્ય નિષ્ણૃત થતું ન હોઈ પ્રધાન કાર્યમાં (=વાક્યાથમાં) તેની તાત્પર્યશક્તિ વ્યાપાર કરે છે, અભિધાત્રી શક્તિ નહિ. અભિધાત્રી શક્તિથી પૃથક્ તાત્પર્યશક્તિનો ભેદ ન કરતાં (અર્થાત્ અભિધાત્રી શક્તિથી પૃથક્ તાત્પર્યશક્તિનો સ્વીકાર ન કરતાં) આપે અન્વિતાભિધાન સ્વીકાર્યો છે. [તાત્પર્યશક્તિ ન સ્વીકારી અન્વિતા-
ભિધાન સ્વીકારવામાં શો દોષ ન્હોતો એમ આપ પૂછશો તો એનો ઉત્તર નીચે પ્રમાણે છે.] તેમ કરવું અયોગ્ય છે, કારણ કે અન્વિતાભિધાનના સ્વીકારમાં તો એક એક પદમાં સર્વ અર્થોનું અભિધાન કરવાની શક્તિ સમાનપણે છે એ સ્વીકારવું પડે, પરિણામે પદાથેયતાઅનવધારણ અને પદાન્તરોચ્ચારણવૈફલ્ય વગેરે દોષો આવે છે.

167. येनान्वितमर्थमभिदधाति गोशब्दः, तदनभिधाने तदन्वितानवगमाद्
येन सह संसर्गः स न गृह्यते तत्संसृष्टश्च गृह्यते इति विप्रतिषिद्धं स्यात् ।
तदभिधाने वा तद्वत् सर्वाभिधानमित्येकमेव गोपदं सवार्थं भवेत् । तस्मात् न
सर्वत्राभिधात्री शक्तिः पदस्योपपद्यते इति नान्विताभिधानम् । अन्विताभिधानपक्षे
च कथमङ्गुल्यग्रवाक्येऽपि नान्वयस्स्यात् ।

167. જે અર્થની સાથે અન્વિત અર્થનું 'ગો'શબ્દ અભિધાન કરે છે તે અર્થનું અભિધાન તે 'ગો' શબ્દ ન કરે તો તેની સાથે અન્વિત અર્થનું જ્ઞાન ન થાય; એટલે જેની સાથે સંસર્ગસંબંધ હોય છે તેનું ગ્રહણ નથી થતું પણ તેની સાથે સંસર્ગસંબંધ ધરાવનારનું ગ્રહણ થાય છે એમ માનવામાં વિશેષ આવે. તેનું અભિધાન પદ કરે છે એમ માનતાં તેની માફક સર્વ અર્થોનું અભિધાન તે પદ કરે છે એમ થાય, પરિણામે એક જ 'ગો'પદ સર્વ અર્થનું વાચક બને. નિષ્કર્ષ એ કે બધા જ અર્થોમાં પદની અભિધાત્રી શક્તિ ઘટતી નથી, એટલે અન્વિતાભિધાન યોગ્ય નથી.

અન્વિતાભિધાનપક્ષમાં 'આંગળીના ટેરવે' વાક્યમાં અન્વય કેમ ન હોય ?

168. શાબ્દોઽસ્યેવ સમન્વય इति चेत्, अर्थासंस्पर्शी शब्दः प्राप्नोति, बहिरन्वयाभावात् । प्रकाशकत्वमात्रं व्यापार इति चेद्, बाढम् । तत्तु अनन्वि-
तान्वितविषयं वेदितुं युक्तं, न पुनरन्वितविषयमेवेति शक्यते नियन्तुम्, दशदाडि-
मादिवाक्यमनन्वितार्थप्रतिपादकमपि दृश्यते यतः । न तद्वाक्यमिति चेत्, तदङ्गु-
ल्यप्रवाक्यमपि न वाक्यमेव । आधाराधेयक्रियासंसर्गप्रतीतिस्तु भ्रममात्रम् । तस्माद-
न्वितमर्थमभिदधति पदानीत्यसमीचीनम् ।

168. અનિવિતાભિધાનવાદી - શાબ્દ અન્વય હોય છે જ.

અભિહિતાન્વયવાદી- એમ માનતાં શાબ્દ અર્થાસંસ્પર્શી બની જાય, કારણ કે બહાર અન્વય નથી.

અનિવિતાભિધાનવાદી- પદનો વ્યાપાર તો પોતાના અર્થને પ્રકાશિત કરવામાં જ છે.

અભિહિતાન્વયવાદી-એમ હોય તો બહુ સારુ. એમ હોતાં તો શાબ્દને અનિવિત અર્થ-
વાળો કે અનન્વિત અર્થવાળો ગણવો યોગ્ય છે અને નહિ કે શાબ્દ અનિવિતાય જ છે એમ
નિયમન કરવું શક્ય છે, કારણ કે દશદાડિમ આદિ વાક્ય અનન્વિતાય પ્રતિપાદક પણ
દેખાય છે.

અનિવિતાભિધાનવાદી- તે દશદાડિમઆદિ વાક્ય જ નથી.

અભિહિતાન્વયવાદી - તે 'આંગળીના ટેરવે' આદિ પણ વાક્ય નથી જ. આપાર,
આધેય, ક્રિયાના સંસર્ગની પ્રતીતિ ભ્રમમાત્ર છે. તેથી પદો અનિવિત અર્થનું અભિધાન કરે
છે એમ માનવું અયોગ્ય છે.

169. तत् किमयःशलाकाकल्पाः परस्परमसंसृष्टा एव पदार्थाः पदैरुच्यन्ताम् ?
एतदपि नास्ति, तथाविधव्यवहाराभावात्, पश्चादन्वयस्य च दुरवगमत्वात्,
विरम्य व्यापारस्य चासंवेदनात् । तस्मात् पक्षद्वयमपि न क्षेमाय । तदुक्तम्—

मतद्वयमपीदं तु नास्मभ्यं रोचतेतराम् ।

कुतोऽन्विताभिधानं वा कुतो वाऽभिहितान्वयः ॥

169. અનિવિતાભિધાનવાદી- તો શું લોખંડની સળીઓ જેવા પરસ્પર અસંબંધ
પદાર્થોનું જ અભિધાન પદો કરે છે ?

જવાબ- ના, એમ પણ નથી, કારણ કે એવો વ્યવહાર નથી. પદો પદાર્થોનું અભિધાન
કરે છે ત્યાર પછી તે પદો તે પદાર્થોનો અન્વય કરે છે એમ માનવું પણ કંઈ છે કારણ કે
પદો પોતાનો વ્યાપાર અટકી અટકીને કરતાં અનુભવાતા નથી. તેથી આ બંને પક્ષો સારા
નથી, યોગ્ય નથી. તેથી જ કહ્યું છે કે આ બંને મતો પણ અમને રુચતા નથી — શા માટે
અનિવિતાભિધાન રુચે કે શા માટે અભિહિતાન્વય રુચે ?

170. અન્યા તુ વાચોયુક્તિઃ કૈશ્ચિત્ કૃતા — અન્વીયમાનાભિધાનમ્, અભિધીયમાનાન્વયસ્તેતિ । સાડપિ ન હૃદયક્ષમા ।

ન હિ દ્વે અનુભૂયેતે ક્રિયે એતે પૃથક્સ્થિતે ।

અભિધાનક્રિયા ચાન્યા વાચ્યસ્થા ચાન્વયક્રિયા ॥

તે હિ ક્રમેણ વા સ્યાતાં યુગપદ્વા ? ક્રમપક્ષે પૂર્વમન્વયક્રિયા ચેત્, તદિદમન્વિતાભિધાનમેવ, નાન્વીયમાનાભિધાનમ્ । પૂર્વં ચેદભિધાનક્રિયા, સોડયમભિ-
હિતાન્વય એવ, નાભિધીયમાનાન્વયઃ । યુગપદ્મ ક્રિયાદ્વયસંવેદનં નાસ્તિ, અર્થગતાયાઃ
ક્રિયાયાઃ શબ્દપ્રયોગકાલેડનુપલમ્ભાત્ ।

અભિધાનક્રિયૈવૈકા તદભિજ્ઞૈઃ પરીક્ષ્યતે ।

અન્વીયમાનતાડર્થાનામભિધાનાદ્વિના કુતઃ ? ॥

ગૌઃ શુક્ર ઇતિ જાતિગુણયોરેકદ્રવ્યસમવેતયોરપિ શબ્દમન્તરેણ
કુતોડન્વયમવગચ્છામઃ ।

ઉક્તેર્નૂતનતૈવેયં ન પુનર્વસ્તુ નૂતનમ્ ।

ન ચાત્રાપિ નિર્વર્તન્તે દોષાઃ પક્ષદ્વયસ્પૃશઃ ॥

170. કોઈકે આ બીજો મત જણાવ્યો છે કે, અન્ય પદાર્થ સાથે અન્વય પામતા પદાર્થનું અભિધાન પદ કરે છે અને પદો વડે અભિધાન પામતા પદાર્થોનો અન્વય થાય છે. [અન્ય પદાર્થ સાથે અન્વય પામતા પદાર્થનું અભિધાન પદ કરે છે એમ માનતાં અન્વિત પદાર્થના અભિધાનના પક્ષમાં પદાર્થોયત્તાઅનવધારણ અને પદાન્તરેઆરણ્યવૈક્લેષ્ય વગેરે જે દોષો છે તે દોષોને અવગણી રહેતો નથી અને પદો વડે અભિધાન પામતાં પદાર્થોનો અન્વય થાય છે એમ માનતાં અભિધિત પદાર્થોનો અન્વયના પક્ષમાં વાક્યાર્થ અસાપ્દબ્દની જગતો જે દોષ છે તે દોષને અવગણી રહેતો નથી.] પરંતુ આ મત હૃદયને ડુબે એવો નથી કારણ કે આ બે ક્રિયાઓ જુદા જુદા સ્થાને રહેલી અનુભવાતી નથી—અભિધાનક્રિયા વાચ્યસ્થા અને અન્વયક્રિયા વાચ્યસ્થા. આ બે ક્રિયાઓ કાં તો ક્રમથી થાય કાં તો યુગપદ્મ થાય. ક્રમ-પક્ષમાં જે પ્રથમ અન્વયક્રિયા થય છે એમ કહે તો તે અન્વિતાભિધાન જ થયું, અન્વય પામતાનું અભિધાન ન થયું. જે પદોનાં અભિધાનક્રિયા થાય છે એમ કહે તો તે અભિધિતાન્વય જ થયો, અભિધાન પામતાનો અન્વય ન થયો. બે ક્રિયાઓનો યુગપદ્મ અનુભવ થતો નથી કારણ કે પદાર્થગત ક્રિયાનો અનુભવ પદપ્રયોગકાળે થતો નથી. ભાષાશાસ્ત્રીઓ એક અભિધાનક્રિયાની જ પરીક્ષા કરે છે અભિધાન વિના પદાર્થોનો અન્વય ક્યાંથી [જાત થાય] ? 'શુક્ર ગાય' એમ એક દ્રવ્યમાં સમવાયસંબંધથી રહેલા યોગ્યજાતિ અને શુક્રગાયુ એ એનો અન્વય શબ્દ વિના આપણે ક્યાંથી જાણીએ ? । મનમાં કેવળ કહેવાની રીત જ નથી છે, પણ વસ્તુ નથી નથી. અહીં પણ [અન્વિતાભિધાન અને અભિધિતાન્વય] એ બંને પક્ષોને સ્પર્શતા દોષો દૂર થતા નથી.

૮૪ સામાન્યોને અનુલક્ષી અન્વિતાભિધાન અને વિશેષને અનુલક્ષી અભિહિતાન્વય

171. અન્યે મન્યન્તે—સામાન્યેનાન્વિતાભિધાનં વિશેષતરશ્ચાભિહિતાન્વય इति ।
 गोशब्दो हि स्वार्थमनवगतविशेषगुणक्रियासामान्यान्वितमभिधत्ते, तावत्यन्विताभिधानम् ।
 शुक्लादिगुणविशेषसम्बन्धस्तु पदान्तरादवगम्यते, सोऽयं विशेषतोऽभिहિતાन्वय इति ।

171. બીજાઓ માને છે કે સામાન્યને અનુલક્ષી અન્વિતાભિધાન છે અને વિશેષને અનુલક્ષી અભિહિતાન્વય છે. અજ્ઞાત વિશેષગુણ અને વિશેષક્રિયાના સામાન્યો સાથે અન્વિત પોતાના પદાર્થનું અભિધાન 'ગો' પદ કરે છે એટલે તેટલામાં અન્વિતાભિધાન છે. પરંતુ શુક્લ વગેરે ગુણવિશેષો સાથે તે પદાર્થનો અન્વય બીજા પદોથી જ્ઞાત થાય છે; આ વિશેષગુણ કે વિશેષક્રિયા અભિહિત થયા પછી તેમની સાથે આ પદાર્થનો અન્વય થાય છે.

172. एतदपि तादृशेव ।

दोषोऽन्विताभिधाने यः सामान्येऽपि स तादृशः ।

दोषस्तुल्यो विशेषेऽपि यश्चोक्तोऽभिहિતાन्वये ॥

न चेदमपूर्वस्तु वर्णितम् । अभिहિતાन्वयवादिनो विशेषे एवाभिहિતાन्वयमिच्छन्ति ।
 सामान्ये हि पदं वर्तते, विशेषे वाक्यम् । वाक्यार्थप्रतीत्ये च अभिहિતાन्वय
 आश्रीयते इति प्राक्तन एवेष्टः पन्था वेदितव्यः । कथं तर्ह्ययमाभिधामिको
 व्यवहारः ? सङ्कुलमिवैनं पश्यामः, सर्वत्र दोषसम्भवात् ।

172. શંકાકાર—આ પક્ષ પશુ ઉપરના પક્ષ જેવો જ છે. જે દોષ અન્વિતાભિધાનમાં છે તે દોષ ગુણસામાન્ય-ક્રિયાસામાન્ય સાથે અન્વિત અર્થના અભિધાનમાં પણ છે. જે દોષ અભિહિતાન્વયમાં છે તે દોષ અભિહિત વિશેષગુણ-વિશેષક્રિયા સાથેના અર્થના અન્વયમાં પણ છે. આ મતમાં કોઈ નવી વસ્તુ કહેવામાં આવી નથી. અભિહિતાન્વયવાદીઓ તો ગુણવિશેષ-ક્રિયાવિશેષને અનુલક્ષીને જ અભિહિતાન્વય ધરે છે. સામાન્યમાં પદનો વ્યાપાર છે, વિશેષમાં વાક્યનો. વાક્યાર્થની પ્રતીતિમાં અભિહિતાન્વયનો તેઓ આશ્રય લે છે. તેથી આ મતને પહેલાં જ કહેલો માર્ગ સમજવો. એટલે પ્રશ્ન ઊઠે છે કે, તો પછી આભિધાનિક વ્યવહાર કેવી રીતે થશે ? આ મતને તો બીજા કે સંકટોથી ઘેરાયેલો. અમે સમજીએ છીએ, કારણ કે આ મતમાં સર્વત્ર દોષ સંભવે છે

173. उच्यते । न कदाचिदत्र सङ्कुलता । संहत्यकारीणि हि पदानीत्युक्तम् ।
 समुदितैः पदैरेको वाक्यार्थः प्रत्याख्यते । स च गुणभूतेतरपदार्थसंसृष्टः कश्चित्
 पदार्थ एवेति किमत्र सङ्कुलम् ।

173. જયંત—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ, આ મતમાં કોઈ સંકુલતા નથી, કોઈ સંકટ નથી, પદો સાથે મળીને કાર્ય કરે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભેગા મળેલા

પદો વડે એક વાક્યાર્થ જ્ઞાત થાય છે. ગૌણ ઇતર પદાર્થોથી સંસૃષ્ટ કોઈ પદાર્થ જ વાક્યાર્થ છે. એટલે અહીં શું સંકુલતા છે ?

174. નનુ કિમયમન્વિતાભિધાનપક્ષઃ પુનરુત્થાપયિતુમિષ્ટઃ ? મૈવમ્, નેદમન્વિતાભિધાનમ્ । કથં તર્હિ સંહત્યકારિતા પદાનામ્ ? ઉચ્યતે । સંહત્યકારિતા-
ડ્યસ્તિ, ન ચાન્વિતાભિધાનમ્ । અન્વિતમર્થ પદાનિ સંહત્ય સમ્પાદયન્તિ, ન ત્વન્વિતમભિદધતિ । કિમિદાનીં કુર્વન્તિ વાક્યાર્થ પદાનિ ઘટમિવ મૃદાદીનિ ?
एतदपि नास्ति, ज्ञापकत्वात् तेषाम् । का तर्हीयं वाचोयुक्तिः ‘संहत्यकारीणि पदानि,
न चान्वितमभिदधति’ इति ?

174. શંકાકાર—શું ફરીથી અન્વિતાભિધાનપક્ષને ઊભો કરવો તમને ઇષ્ટ છે ?

જ્યંત—ના, એવું નથી, આ અન્વિતાભિધાન નથી.

શંકાકાર—તો પછી પદોનું સાથે મળી કાર્યકરવાપણું કેમ ?

જ્યંત—આનો ઉત્તર આપીએ છીએ. સાથે મળીને પદોનું કાર્યકરવાપણું પણ છે અને જતાં અન્વિતાભિધાન નથી. પદો સાથે મળી અન્વિત અર્થનું સંપાદન કરે છે, પરંતુ અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરતા નથી.

શંકાકાર—શું માટી વગેરે ઘડાને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ પદો વાક્યાર્થ ઉત્પન્ન કરે છે.

જ્યંત—એમ પણ નથી, કારણ કે પદો જ્ઞાપક કારણ છે.

શંકાકાર—આ તે કેવી વાત છે કે, પદો સાથે મળી કાર્ય કરે છે પરંતુ અન્વિતનું અભિધાન કરતા નથી.

175. इयं वाचोयुक्तिः — पदान्यन्वितं प्रत्याययन्ति, नान्वितमभिदधति ।
नाभिधात्री शक्तिरन्वितविषया किन्त्वन्वयव्यतिरेकावगतनिष्कृष्टस्वार्थविषयैव । तात्पर्य-
शक्तिस्तु तेषामन्वितावगमपर्यन्ता सह व्यापाराद्, व्यापारस्य च तदीयस्य
निराकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनपर्यन्तत्वात् । तथा हि—

अन्यथैव प्रवर्तन्ते प्रत्यक्षाद्युद्भवा धियः ।

अर्थ पूर्णमपूर्णं वा दर्शयन्त्यः पुरः स्थितम् ॥

अन्यथैव मतिः शाब्दी विषयेषु विजृम्भते ।

प्रतिपत्तुरनाकाङ्क्षप्रत्ययोत्पादनावधिः ॥

अत एव पदं लोके केवलं न प्रयुज्यते ।

न हि तेन निराकाङ्क्षा श्रोतुराधीयते मतिः ॥

175. જ્યંત—અમારી એ વાત છે કે, પદો અન્વિત અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે પણ અન્વિત અર્થનું અભિધાન કરતા નથી. અભિધાત્રી શક્તિનો વિષય અન્વિત અર્થ નથી,

પરંતુ તેનો વિષય તો અન્યન્યતિરેક્યો જ્ઞાત, નિષ્કૃષ્ટ એવો પડેનો પોતાનો અર્થ છે. પહેલી તાત્પર્યશક્તિ તો અન્વિત અર્થનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી વ્યાપાર સહિત રહે છે, કારણ કે તાત્પર્યશક્તિનો વ્યાપાર નિરાકાંક્ષ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધી હોય છે. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી ઉત્પન્ન થતી શુદ્ધિઓ શબ્દપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતી શુદ્ધિ કરતાં જુદી રીતે જ પ્રવર્તે છે. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી ઉત્પન્ન થતી શુદ્ધિઓ સમક્ષ રહેલા અર્થને પૂર્ણપણે કે અપૂર્ણપણે દર્શાવે છે. પરંતુ શબ્દપ્રમાણથી ઉત્પન્ન થતી શુદ્ધિ પોતાના વિષયોમાં જુદી રીતે જ પ્રવર્તે છે. જ્ઞાતાને નિરાકાંક્ષ શુદ્ધિ ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી શબ્દપ્રમાણથી થતી શુદ્ધિ પ્રવર્તે છે. એટલે જ લોકમાં એક જ પડેનો પ્રયોગ કરવામાં નથી આવતો, કારણ કે તેનાથી જ્ઞાતાને નિરાકાંક્ષ શુદ્ધિ જન્મતી નથી.

176. નન્વભિધાનવ્યતિરિક્તઃ કોડન્યઃ શબ્દસ્ય કૃત્સ્નફલપર્યન્તઃ પ્રત્યાય-
નાત્મા વ્યાપારઃ ? અસ્તિ કશ્ચિત્ યઃ સર્વેરેવ સંસર્ગવાદિભિરપ્રત્યાહ્યેયઃ । ન હિ
સંસર્ગોડમિધીયતે પ્રતીયતે ચ વાક્યાત્ ।

176. શંકાકાર—શબ્દનો અભિધાનવ્યાપારથી જુદો ખીલો કયો પૂર્ણ ફળ (= વાક્યર્થ) થાય ત્યાં સુધી રહેતો પ્રત્યાયનસ્વરૂપ વ્યાપાર છે ?

જવાબ— છે કોઈ જે કોઈ જ સંસર્ગવાદીથી પ્રતિષેધ્ય નથી. સંસર્ગનું અભિધાન નથી થતું છતાં વાક્યમાંથી પ્રતીતિ તો થાય છે.

177. નનુ સંસૃષ્ટાભિધાને સતિ સંસર્ગઃ પ્રતીયતે, નાન્યથા । નૈતદેવં,
સંહત્યકારિત્વાદેવ સંસર્ગાવગતિસિદ્ધેઃ । ન હિ સંહત્યકરણમસંસૃષ્ટં ચ કાર્યં ક્વચિદ્
દૃશ્યતે । અપિ ચ, પ્રકૃતિપ્રત્યયૌ પરસ્પરાપેક્ષમર્થમભિદધાતે; ન ચ પ્રકૃત્યા
પ્રત્યયાર્થોડમિધીયતે, નિયોગસ્યાઘાતુવાચ્યત્વાત્ ; ન ચ પ્રત્યયેન પ્રકૃત્યર્થોડમિધીયતે,
યાગાદેઃ હિંદ્વાચ્યવાનુપપત્તે; ન ચ તૌ પૃથક્પૃથક્ સ્વકાર્યં કુરુતઃ । एवं
પદાન્યપિ પરસ્પરાપેક્ષીણિ સંહત્ય કાર્યં કરિષ્યન્તિ, ન ચ પરસ્પરમર્થમભિદધાસ્યન્તિ ।
વાક્યાન્યપિ પ્રકરણપતિતાન્યેવમેવ । તદુક્તમ્ —

પ્રકૃતિપ્રત્યયૌ યદ્વદપેક્ષેતે પરસ્પરમ્ ।

પદં પદાન્તરં તદ્વદ્વાક્યં વાક્યાન્તરં તથા ॥ इति

અયમેવ ચ પક્ષઃ શ્રેયાન્ યત્ સંહત્યકારિત્વં પદાનામસંકીર્ણાર્થિત્વં ચ ।

177. શંકાકાર—સંસૃષ્ટ અર્થનું અભિધાન થાય તો જ સંસર્ગની પ્રતીતિ થાય, અન્યથા ન થાય.

જવાબ—ના, એવું નથી, કારણ કે કારણોના સાથે મળી કાર્ય કરવાપણા દ્વારા જ સંસર્ગનું જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. કાર્ય કારણો વડે ભેગા મળી કરાયું હોય અને અસંસૃષ્ટ હોય એવું તો ક્યારેય દેખાતું નથી. વળી, પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય પરસ્પરાપેક્ષ અર્થનું અભિ-

ધાન કરે છે. પરંતુ પ્રકૃતિ પ્રત્યયાથંતુ અભિધાન નથી કરતી, કારણ કે નિયોગ (=આજ્ઞાથં) વગેરે ધાતુવાચ્ય નથી, અને પ્રત્યય પ્રકૃતિના અથંતુ અભિધાન કરતો નથી કારણ કે યાગ વગેરે સિદ્ધવાચ્ય ઘટતા નથી. વળી તે બંને જુદા જુદા પોતપોતાનું કાર્ય કરતા નથી. આ રીતે પદો પણ એકબીજાની અપેક્ષા રાખતા હોઈ સાથે મળીને કાર્ય કરશે, એક પદ બીજા પદના અથંતુ અભિધાન નહિ કરે કે પોતપોતાના અથંતુ અભિધાન કરીને જ નહિ અટકે. પ્રકરણમાં આવેલાં વાક્યો પણ સ્વતંત્રપણે પોતપોતાના અથંતુ જ્ઞાન કરાવીને નહિ અટકે કે એક વાક્ય બીજા વાક્યના અથંતુ જ્ઞાન નહિ કરાવે પરંતુ અર્થમાં વાક્યો પ્રકરણને અતુલક્ષી એક સંસૃટ અથંતુ જ્ઞાન કરાવશે. જેમ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યય એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે તેમ એક પદ બીજા પદની અને એક વાક્ય બીજા વાક્યની અપેક્ષા રાખે છે. પદો સાથે મળીને એક કાર્ય (=વાક્યાથં) કરે છે છતાં પદોના પોતાના અર્થો અસંકીર્ણ રહે છે, સેનબેળ નથી થઈ જતા. આ જ પક્ષ વધુ સારો છે.

178. નિરપેક્ષપ્રયોગેડયઃશ્લોકાકલ્પના ભવેત્ ।

તદન્વિતાભિધાને તુ પદાન્તરમનર્થકમ્ ॥

સંહત્યકારિપક્ષે તુ દોષો નૈકોડપિ વિદ્યતે ।

તેનાયમુપગમ્યત્યો માર્ગો વિગતકષ્ટકઃ ॥

અભિધાત્રી મતા શક્તિઃ પદાનાં સ્વાર્થનિષ્ઠતા ।

તેષાં તાત્પર્યશક્તિસ્તુ સંસર્ગાવગમાવધિઃ ॥

તેનાન્વિતાભિધાનં હિ નાસ્માભિરિદ્ધ મૃષ્યતે ।

અન્વિતપ્રતિપત્તિસ્તુ વાઢમમ્યુપગમ્યતે ॥

178. એકબીજાની અપેક્ષા ન રાખતાં પદોનો પ્રયોગ થાય છે એમ માનતાં છટી લોખંડની સળીઓની કલ્પના જેવું બંને અને પદ અન્વિત અથંતુ અભિધાન કરે છે એમ માનતાં બીજા પદોનો પ્રયોગ નિરર્થક બની જાય પરંતુ પદો સાથે મળીને એક કાર્ય (વાક્યાથં) કરે છે એમ માનતાં એક પણ દોષ રહેતો નથી. તેથી આ નિષ્કંટક માર્ગ સ્વીકારવો જોઈએ. પદોની અભિધાત્રી શક્તિ પદોના અર્થોમાં જ પર્વવસિત થાય છે. એથી ઊલટું પદોની તાત્પર્યશક્તિ સંસર્ગાનું જ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી વ્યાપાર કરે છે. તેથી અહીં અમે અન્વિતાભિધાનને સહન કરતા નથી, સ્વીકારતા નથી, પરંતુ અન્વિતના જ્ઞાનને તો અમે અવશ્ય સ્વીકારીએ છીએ.

179. સંહત્યકારકત્વાચ્ચ પદાનાં ન સ્વાર્થાભિધિત્સગૈવ સમુચ્ચારણમ્, અપિ તુ પ્રધાનં કાર્યમેવ કર્તુમ્ । તદુક્તમ્ —

વાક્યાર્થપ્રત્યયે તેષાં પ્રવૃત્તૌ નાન્તરીયકમ્ ।

પાકે જ્વાલેવ કાષ્ઠાનાં પદાર્થપ્રતિપાદનમ્ ॥ ૩૪૩ ॥

179. પદો સાથે મળીને કાર્ય કરતા હોઈ, તેમના પોતાના અર્થોનું અભિધાન કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ ઉચ્ચાર દ્વારા બહાર નીકળતા નથી પરંતુ પ્રધાન કાર્ય જ કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ ઉચ્ચાર દ્વારા બહાર નીકળે છે. તેથી કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું છે કે વાક્યાર્થનું જ્ઞાન કરાવવાની તેમની [મુખ્ય] પ્રવૃત્તિમાં પોતાના અર્થનું જ્ઞાન કરાવવાની [ગૌણ] પ્રવૃત્તિ પણ પદો અવશ્યપણે કરે છે જ—એમ લોકડાં બીજાના સહકારમાં પાકરૂપ મુખ્ય ફળને ઉત્પન્ન કરવામાં પોતાનો વ્યાપાર કરે છે ત્યારે જવાભારૂપ પોતાનું સ્વતંત્ર ગૌણ ફળ પણ ઉત્પન્ન કરે છે જ. [શ્લોકનાર્તિક, વાક્યાધિકરણ, શ્લોક ૩૪૩]

180. સેયં વ્યુત્પત્તિમૂળા પદવિસ્તરસમુદ્ભિષ્માનાદ્કુરશ્રી:

સંસ્કારોદારપત્રા કુસુમચયવર્તી પ્રોલ્હસદ્ભિઃ પદાર્થૈઃ ।

પ્રજ્ઞાવહ્ની વિશાલા ફલતિ ફલમિદં સ્વાદુ વાક્યાર્થતત્ત્વં

નૈરાકાદ્દૃશ્યં તુ સાન્દ્રે હૃદય ઉપગતે યાન્તિ યસ્મિન્ પુમાંસઃ ॥

180. વિશાળ પ્રજ્ઞાવહ્ની છે, તેનું મૂળ વ્યુત્પત્તિ (= ૫૬ પદાર્થના સંકેતસંબંધનું મહત્ત્વ) છે. પદોનો સમૂહ એ તેના કુટતાં અંકુરોની શોભા છે. [પૂર્વ વર્ણના] સંસ્કારો એ તેનાં વિસ્તૃત પાંદડાં છે. પ્રસ્ફુટિત પદાર્થોથી તે પુષ્પોના યુગ્મોવાળી છે. તેને વાક્યાર્થ-તત્ત્વરૂપ આ સ્વાદુ ફળ લાગ્યું છે. તે ફળની તીવ્ર ઇચ્છા કરનાર પુરુષોનાં હૃદયમાં તે ફળ પહોંચતાં તે પુરુષોની ઇચ્છા સંતૃપ્ત થઈ જાય છે.

181. આહ ચ—

પદાત્ પ્રવૃત્તિ યા ચૈષા પ્રજ્ઞા જ્ઞાતુર્વિજૃમ્ભતે ।

પુષ્પિતા સા પદાર્થેષુ વાક્યાર્થેષુ ફલિષ્યતિ ॥

તસ્માદનયા નીત્યા સંસર્ગપ્રત્યયો ભવતિ સાધુઃ ।

સંસૃષ્ટાશ્ચ પદાર્થા વાક્યાર્થૈઃ ઇતિ ન્યવેદિ પ્રાક્ ॥

181. અને કહ્યું પણ છે કે પદ્યી માંડીને જ્ઞાતાની જે આ પ્રજ્ઞા વિકસે છે તે પદાર્થોમાં પુષ્પિત થઈને પછી વાક્યાર્થોમાં ફળે છે.

નિષ્કર્ષ એ કે આ રીતે સંસર્ગસંબંધનું યોગ્ય જ્ઞાન થાય છે અને સંસૃષ્ટ પદાર્થો વાક્યાર્થ છે એમ તો અમે પહેલાં જણાવી ગયા છીએ.

[૦૫૧૬૨૭ પ્રયોજન]

182. યશ્ચૈષ લોકવ્યવહારસિદ્ધિઃ

પ્રાદર્શિ વાક્યાર્થમિતાવુપાયઃ ।

સ એવ વેદેડપ્યવચારણીયઃ

તત્રાપિ તાન્યેવ પદાનિ તેડર્થાઃ ॥

આહ—લોકે પ્રમાણાન્તરપરિચ્છેદત્વાદ્ વાક્યાર્થસ્ય તદવગમોપાયત્વં શબ્દાનાં

યોજયિતું શક્યતે । વેદાર્થસ્તુ અતીન્દ્રિયઃ । ન ચ રાગાદિદોષકલુષમનસામસ્મદા-
દીનામતીન્દ્રિયપદાર્થદર્શનકૌશલમસ્તિ । તદદર્શિનાં ચ તત્ર વૃદ્ધવ્યવહારાત્ વ્યુત્પત્તિરેવ
ન સમ્ભવતિ । સોઽહમથ વેદાર્થં બુભુક્ષમાનો વેદવિદં કશ્ચિદાચાર્યમભિગચ્છેયમ્ ।
સોઽપ્યતીન્દ્રિયાર્થદર્શી ન ભવતીતિ તસ્યાપિ તથૈવ વ્યુત્પત્ત્યભાવ इति तेनाप्यन्यः
કશ્ચિદભિગન્તવ્યઃ, સોઽપ્યહમિવ વ્યુત્પત્ત્યભાવાદન્યમુપાસીત, સોઽપ્યન્યમિત્યન્ધપરમ્પરા
પ્રાપ્નોતિ । ન ચ વેદ એવ, ‘વૃદ્ધિરાદૈચ્’ इति पाणिनिरिव, ‘મલ્લિગુરુઃ’ इति ब्रूवन्
પિંગ્લ ઇવ, ‘હસ્તઃ કરઃ પાણિઃ’ इति कथयन्नभिधानमालाकार इव, સ્વયમુપ-
દિશતિ ‘एषोऽस्य मामकस्य शब्दस्यार्थः’ इति । તસ્માત્ સર્વથા દુરવગમો
વેદાર્થઃ । તદાહ—

સ્વયં રાગાદિમાન્નાર્થં વેત્તિ ચેત્તસ્ય નાન્યતઃ ।

ન વેદયતિ વેદોઽપિ વેદાર્થસ્ય કુતો ગતિઃ ॥ इति [प्र०वा० १.३१७]

અથ નિગમનિરુક્તવ્યાકરણવશેન તદર્થકલ્પના ક્રિયતે, તર્હિ નાનામતિત્વાદુ-
પદેષ્ટનામ્ અનેકાર્થત્વાચ્ચ વાતૂનાં નામ્નામુપસર્ગનિપાતાનાં ચ, ન નિયતઃ કશ્ચિદર્થો
વ્યવસ્થાપયિતું શક્યતે, અન્યથા તત્કલ્પનાસમ્ભવાત્ । આહ ચ—

તેનાગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામ इति श्रुतौ ।

લાદેચ્છૂવમાંસમિત્યેષ નાર્થ इत्यत्र का प्रमा ॥ इति [प्र.वा. १.३२०]

182. અને વાક્યાર્થજ્ઞાનમાં આ લોકસંવ્યવહારસિદ્ધિરૂપ ઉપાય જે અમે દર્શાવ્યો
છે તે જ વેદમાં પણ મનથી નિશ્ચિતપણે અવધારવાઃ વેદમાં પણ તે જ પદો અને તે જ
અર્થો છે.

કોઈ (=બીજા) કહે છે—લોકમાં વાક્યાર્થ બીજા પ્રમાણથી પણ જોય હોઈ, તેને
જાણવા માટેના ઉપાય તરીકે શબ્દોને યોજવા શક્ય છે. પરંતુ વેદાર્થ તો અતીન્દ્રિય છે
અને રાગ આદિ દોષથી કલુષિત ચિત્તવાળા આપણા જેવા માણસોમાં અતીન્દ્રિય પદાર્થને
દેખવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી, અતીન્દ્રિય પદાર્થને દેખવાનું સામર્થ્ય માણસોમાં ન હોવાથી
તે પદાર્થોની આજ્ઞામાં વૃદ્ધવ્યવહાર દ્વારા વ્યુત્પત્તિ જ સંભવતી નથી. વેદાર્થને જાણવાની
પ્રત્યક્ષવાળો આ હું વેદવિદ્ કોઈ આચાર્ય પાસે જઈશ તે આચાર્ય પણ અતીન્દ્રિયાર્થદર્શી
નથી, એટલે તે આચાર્યને પણ તે જ રીતે વ્યુત્પત્તિ નહિ હોય, તેથી તેણે પણ બીજા
કોઈ પાસે જવું જોઈએ. તે પણ મારી જેમ વ્યુત્પત્તિ ન હોવાથી અન્યની પાસે જાય,
તે અન્ય પણ બીજા પાસે જાય, એમ અંધપરંપરા પ્રાપ્ત થાય જેમ પાણિનિ કહે છે કે
‘વૃદ્ધિરાદૈચ્’ (અર્થાત્ હસ્ત કે ઠીધાં અ, ઇ, ઉ, ઋ તથા લૃત્ અનુક્રમે આ, એ, ઔ, આર,
આલમાં પરિવર્તન તે વૃદ્ધિ), જેમ પિંગલ કહે છે કે ‘જેમાં ત્રણે યુરુ હોય તે મગણ અને જેમ

અભિધાનમાલાકાર કહે છે કે ‘હસ્તં કર પાણિ’ તેમ વેદ પોતે જ ઉપદેશતો નથી કે ‘આરા આ શબ્દનો આ અર્થ છે.’ તેથી વેદાર્થ જાણવો મુશ્કેલ છે. તેથી [ધર્મકીર્તિ પ્રમાણુવાતિક ૧.૩૧૭માં] કહે છે કે રાગાદિમાન તેનો અર્થ સ્વયં ન જાણતો હોય અને અન્ય ઉપાયથી પણ ન જાણતો હોય અને વેદ પોતે જાણાવતો ન હોય તો વેદાર્થનું જ્ઞાન કયાંથી થાય ! જો તમે નૈયાયિકો કહે કે નિગમ, નિરુક્ત અને વ્યાકરણના આધારે વૈદિક પદના અર્થની કદવના કરવામાં આવે છે, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે ઉપદેશા ઋષિએ ની જિનન જિનન મતિએ હોવાથી તેમ જ ધાતુઓના, નામોના, ઉપસર્ગોના અને નિપાતોના અનેક અર્થો થતા હોવાથી એકે જ અર્થ કદવો હોય તેનાથી જુદો અર્થ કદવો સંભવે છે, પરિણામે કોઈ એક નિયત અર્થને વિશેષપણે સ્થાપવો શક્ય નથી; અને કહ્યું પણ છે કે ‘સ્વર્ગકામ અગ્નિહોત્ર હોમ કરે’ એ વેદવાક્યનો ‘હૂતરાનું માંસ ખાય’ એવો અર્થ નથી એમાં શું પ્રમાણ ? [પ્રમાણુવાતિક ૧ ૩૨૦]

183. તદેતદ્ બધિરસ્ય રામાયણં વર્ણિતમસ્મામિ; ય એવમપિ શ્રુત્વા વેદાર્થ-પરિગમામ્યુસાયં મૃગયતે । અનેત હિ પૂર્વોક્તેન વાક્યાર્થપરિગમોપાયપ્રકરણેન સર્વમ-પાકૃતં ભવતિ । ઉક્તં હિ ‘નામિનવાઃ કેચન વૈદિકાઃ શબ્દાઃ । રચનામાત્રં વેદે મિથ્યતે, ન તુ પદાનિ । સર્ગાત્ પ્રમૃતિ ચ પ્રવૃત્તોડયં વેદવિદાં વ્યવહારઃ । તત એવ દીર્ઘપ્રબન્ધપ્રવૃત્તાદયત્વે વયસિ વ્યુત્પદ્યામહે । વ્યુત્પદ્યમાનાશ્ચ તં તમર્થં પ્રતિપદ્યામહે ।’

કિઞ્ચ વેદાર્થસ્ય પરિજ્ઞાનૌપયિકાનિ વ્યાકરણમીમાંસાશાસ્ત્રાણિ ક ગતાનિ, યદેષુ જીવંતુ ન વેદાર્થોડવધાર્યતે ? અપિ ચ રે મૂઢ ! સ્વયં રાગાદિમાન્ નાર્થં વેત્તિ, વેદસ્ય કોડર્થે इति તુ વેત્તિ । રાગાદિમતઃ પ્રત્યક્ષમતીન્દ્રિયેડર્થે મા પ્રવર્તિષ્ટ, ન તુ રાગાદિમાન્ ‘અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ’ इति વાક્યાદપિ અગ્નિહોત્રાલ્લયં કર્મ સ્વર્ગસાધનમિતિ નાવગચ્છેત્ । અતીન્દ્રિયેડર્થે નિયતા કુતો વ્યુત્પત્તિરિતિ ચેદ્, ઉક્તમત્ર વેદવત્ તદ્વ્યવહારસ્ય તદર્થપરિગમોપાયસ્ય સુચિરપ્રહૃટ્વાત્ । વેદરચાર્થશ્ચ તદવગમશ્ચ તદુપાયશ્ચ તદનુષ્ઠાનં ચ નાદ્યત્વે પ્રવૃત્તાનિ, કિન્તુ કેષાઞ્ચિત્ મતે અનાદીન્યેવ, અસ્મન્મતે તુ જગત્સર્ગાત્ પ્રમૃતિ પ્રવૃત્તાનિ । કસ્તેષ્વઘ પર્યનુયોગાવસરઃ ? સેયમનેન પાપકારિણા સ્વાદેચ્છુવમાંસમિત્યાદ્યપમાષણેન કેવલમવીચિકેદારકુટુમ્બિનમાત્માનં કર્તુ વેદનિન્દૈવ મન્દમતિના કૃતા, ન દૂષણમભિનવં કિઞ્ચિદુત્પ્રેક્ષિતમિતિ ।

183. જયંત—તો શું અમે બહેરા અગળ રામાયણ વાંચી કે જે આવું અમારું કહેવું સાંભળ્યા પછી પણ વેદના અર્થને જાણવાનો ઉપાય શોધે છે !, કારણ કે વાક્યાર્થને જાણવાનો પહેલાં જાણાવેલો ઉપાય પ્રકટ કરીને અમે આ બધા દોષોને દૂર કરી દીધા છે જ. અમે અગાઉ કહી ચૂક્યા હોય કે વૈદિક શબ્દો અભિનવ નથી. (અર્થાત્ લોકિક શબ્દોથી તદ્દન જુદો જ શ્રેણીના નથી), કેટલાક વૈદિક શબ્દોની કેવળ રચના (= રૂપો)

લૌકિક શબ્દોની રચનાથી જુદી છે, વૈદિક પદો લૌકિક પદોથી જુદા નથી. વેદવિદોનો આ વ્યવહાર સર્ગથી માંડી શરૂ થયો છે. લાંબી પરંપરાથી ચાલતા આવેલા તે વ્યવહારમાંથી અત્યારની ઉંમરમાં અમે વ્યુત્પત્તિ પામીએ છીએ; વ્યુત્પત્તિ પામતા અમે તે અર્થનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ. વળી, વેદના અર્થનું જ્ઞાન કરવાના ઉપાયભૂત વ્યાકરણ, મીમાંસા વગેરે શાસ્ત્રો ક્યાં ગયા કે તે જીવતાં હોવા છતાં વેદના અર્થનો નિર્ણય ન થાય ? ઉપરાંત, ઓ મૂખ ! રાગાદિવાળો માણસ પોતે પોતાની મેળે અર્થને જાણતો નથી, પરંતુ વેદનો શો અર્થ છે એ જાણે છે. રાગાદિવાળો માણસનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અતીન્દ્રિય અર્થમાં ભલે પ્રવૃત્ત ન થાઓ, પરંતુ રાગાદિવાળો માણસ 'સ્વર્ગ'ની કામનાવાળો અગ્નિહોત્ર હોમ કરે' એ વેદવાક્ય દ્વારા પશુ અગ્નિહોત્ર નામનું કમં સ્વર્ગનું સાધન છે એ ન જાણે એવું નથી. અતીન્દ્રિય અર્થમાં નિયત વ્યુત્પત્તિ ક્યાંથી હોય એમ જો તમે પૂછો તો અહીં અમે કહ્યું છે કે વેદની જેમ વેદવિદોનો વ્યવહાર, જે વેદાર્થનું જ્ઞાન કરવા માટેનો ઉપાય છે તે સુચિરપ્રસિદ્ધ હોવાથી અતીન્દ્રિય અર્થમાં નિયત વ્યુત્પત્તિ થાય છે. વેદ, અર્થ, તેનું જ્ઞાન, તે જ્ઞાનનો ઉપાય અને વેદાર્થનું અનુષ્ઠાન હમણા વર્તમાનમાં જ શરૂ થયાં નથી, પરંતુ કેટલાકને મતે તો તે અનાદિ છે જ્યારે અમારે મતે જગત્સર્ગથી માંડી શરૂ થયેલાં છે. તેમની આખતમાં અત્યારે પ્રશ્ન ઊઠાવવાનો અવસર શો ? 'ફૂતરાનું' માંસ ખાય' ઇત્યાદિ અપભ્રંશથી દ્વારા અવીચિ નામના નરકક્ષેત્ર સાથે પોતાનો સંબંધ કરવા માટે વેદની નિંદા જ એ પાપી મંદુહાદિવાળાએ કરી છે, કોઈ નવું દ્રશ્ય તેણે કદાપી કાઢ્યું નથી.

184. અથાપર આહ—કિમેષ તપસ્વી પરાણુવતે ? કિમનેનાપરાદ્રમ્ ? કિમનેન વિરુદ્ધમભિહિતમ્ ? ન હિ લોકતો વેદાર્થે વ્યુત્પત્તિરવકલ્પતે । કોડયં લોકો નામ ? કિં યઃ કર્શિચત્ પ્રાકૃત ઉત વૈયાકરણઃ સંસ્કૃતમતિરિતિ ? તત્ર શાકટિકાઃ સાધુ-શબ્દપ્રયોગાનમિજ્ઞમનસો નિસર્ગત એવાક્ષતકળ્ઠા વરાકાઃ સંસ્કારબાહ્યૈર્ગાવ્યાદિભિરેવ શબ્દૈર્વાવહરન્તિ । તૈરેચ વ્યવહરન્તઃ કથમિવ વૈદિકેષુ શબ્દેષુ વ્યુત્પત્તિમવાપ્નુયુઃ ? યદપિ ચ 'અસ્તિ' 'એષિ' 'એમિ' ઇતિ કશ્મીરેષુ, ગચ્છેતિ દાર્વામિસારેષુ, કરોમીતિ મદ્રેષુ કતિપયે સાધુશબ્દાઃ પામરૈરપિ પ્રયુજ્યન્તે, તથાડપ્યતીવ પ્રવિરલસજ્જારોડસૌ વ્યવહાર ઇત્યનુપાદેય એવ વૈદિકશબ્દવ્યુત્પત્તેઃ ।

* 184. [બૌદ્ધનો પક્ષ લઇને] કોઈ કહે છે—શા માટે આ બિચારાને હાંકી કાઢે છે ? તેણે શો અપરાધ કર્યો છે ? તેણે શું વિરુદ્ધ કહ્યું છે ? કારણ કે લોક દ્વારા વેદના અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ ધટતી નથી.

જ્યંત—આ લોક શું છે ? શું જે પ્રાકૃત જન છે તે લોક છે કે જે સંસ્કાર પામેલી શુદ્ધિવાળો વૈયાકરણ છે તે લોક છે ?

[બૌદ્ધનો પક્ષ લેનારો પેલો કહે છે]—ત્યાં ગાડું હાંકનારાઓ સાધુ શબ્દોના પ્રયોગથી અજ્ઞાત છે, [વ્યાકરણના પઠનથી] ક્ષત ન થયેલા કંઠવાળા છે, એટલે તે બિચારા સંસ્કાર

બાહ્ય ગાવિ વગેરે શબ્દોથી જ વ્યવહાર કરે છે. તે શબ્દો વડે વ્યવહાર કરતા તેઓ કેવી રીતે વૈદિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ પામે ? જો કે કાશ્મીરદેશમાં ‘અરિતિ’ ‘એષિ’ ‘એમિ’, દર્વાહિસર-દેશમાં ‘ગચ્છ’ અને મદ્રદેશમાં ‘કરોમિ’ એમ કેટલાક સાધુ શબ્દો પામર મનુષ્યો પણ પ્રયોગે છે છતાં એ વ્યવહાર અત્યંત પ્રવિરત્ત સંચારવાળો છે, એટલે વૈદિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ માટે અનુપાદેય છે.

185. અથ વ્યાકરણસ્ય વેદાજ્ઞત્વાત્ તતઃ સાધ્વસાધુશબ્દપ્રવિભાગમવગચ્છન્તઃ ‘સાધુભિર્માષિતવ્યમસાધુભિર્ન’ इति विधिनिषेधनियमितमतयः साधुभिरेव शब्दैर्व्यवहरन्तो विद्वांसस्तनीयसૈવ કલેશેન વૈદિકેષ્વપિ શબ્દેષુ વ્યુત્પત્તિમાસાદયેયુરિતિ કથ્યતે । તદપિ ન ચતુરશ્રમ્, ઇતરેતરાશ્રયપ્રસજ્ઞાત્ । વેદે હિ સિદ્ધપ્રામાણ્યે તદજ્ઞભૂત-વ્યાકરણાભ્યાસસમાસાદિતસાધ્વસાધુશબ્દપ્રવિવેકવૃદ્ધવ્યવહારપરિચયપુરસ્સરા વૈદિકશબ્દેષુ વ્યુત્પત્તિઃ, તદ્વ્યુત્પત્તૌ ચ સત્યાં બોધકત્વાદપ્રતિપાદકત્વલક્ષણમપ્રામાણ્યમપોઙ્ગતો વેદસ્ય પ્રામાણ્યમિતિ ।

185. વ્યાકરણ વેદાંગ હોઈ, વ્યાકરણમાંથી સાધુ શબ્દો અને અસાધુ શબ્દોનો વિભાગ બાણીને ‘સાધુ શબ્દો વડે બોલવું જોઈએ, અસાધુ શબ્દો વડે બોલવું ન જોઈએ’ એ પ્રમાણેના વિધિ-નિષેધથી નિયમિત મતિરાળા અને સાધુ શબ્દો વડે જ વ્યવહાર કરતા વિદ્વાનો સાવ ઓછા કલેશથી વૈદિક શબ્દોમાં પણ યરાઅર વ્યુત્પત્તિ પામે એમ કેટલાક કહે છે, પરંતુ તે પણ ચોખ્ખી નથી, કારણ કે તેમાં ઇતરેતરાશ્રયદોષ છે. [ઇતરેતરાશ્રયદોષ આ પ્રમાણે છે-] વેદનું પ્રામાણ્ય સિદ્ધ હોતાં વેદના અંગભૂત વ્યાકરણના અભ્યાસથી સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો વિવેક જેમણે પ્રાપ્ત કર્યો છે એવા વૃદ્ધોના વ્યવહારનો પરિચય થયા પછી વૈદિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ થાય છે, અને વૈદિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિ હોતાં પોતાનામાં બોધકપણું હોવાને કારણે અપ્રતિપાદકપણુ રૂપ અપ્રામાણ્યને દૂર કરતો વેદ પ્રામાણ્યને પામે છે.

186. અથ વેદાજ્ઞમિદમિતિ શ્રદ્ધામવધૂય યદ્વચ્છાધીતેનૈવ વ્યાકરણેન પૂર્વોક્ત-કાર્યસિદ્ધેર્નેતરેતરાશ્રયમિતિ વર્ણ્યતે । કિમિદાનીં નાટકપ્રકરણાદિકાવ્યોપયોગિસંસ્કૃત-ભાષાવિશેષપરિજ્ઞાનાયૈવ પ્રાકૃતલક્ષણવત્ વ્યાકરણમધ્યેતવ્યમ્ ? તથાઽભ્યુપગમે વાઙ્મજ્ઞત્વા-વિશેષાત્ પ્રાકૃતલક્ષણપ્રસિદ્ધશબ્દવ્યવહારાનુસારેણ વૈદિકશબ્દવ્યુત્પત્તિરાપાદ્યતે इति સુતરાં દુઃસ્થત્વમ્ । અપિ ચ સત્યપિ વ્યાકરણાધિગમે, શ્રુતેઽપિ સાધુભિર્માષિતવ્યમિત્યુપદેશે, સત્યં વદત ! વેદાર્થાનુષ્ઠાનપરાયણોઽપિ, કૃતબુદ્ધિરપિ, મિષિદ્વાચરણપરાઙ્મુખોઽપિ શ્રોત્રિયોઽપિ, શ્રદ્ધાનોઽપિ, યદિ કાશ્ચિત્ કેવલૈઃ સાધુભિરેવ શબ્દૈઃ વ્યવહરન્ દૃષ્ટઃ એકાકી ? તૈશ્ચ નાનાર્થક્રિયાસાધનભૂતભૂરિવ્યવહારં નિર્વહન્ તદનુચરઃ પરિજ્ઞાતો ન ભૂયઃ કેવલસાધુશબ્દપ્રયોગકુશલઃ કલ્પનીયઃ । કુતશ્ચાસૌ લભ્યતે ? તસ્માન્ન વૃદ્ધવ્યવહારાત્ વેદાર્થવ્યુત્પત્તિરુપપદ્યતે ।

186. વ્યાકરણ વેદાંગ છે એ શ્રદ્ધા છોડી દઈને પોતાની ઇચ્છા મુજબ જ અધીત વ્યાકરણ વડે પૂર્વેક્ષિત કાર્યસિદ્ધિ થતી હોઈ ઇતરેતરાશ્રયદોષ નથી આવતો એમ કેટલાક કહે છે. તેમને અમે પૂછીએ છીએ કે શું નાટક, પ્રકરણ વગેરે કાવ્યને ઉપયોગી સંસ્કૃતભાષા-વિશેષના પરિજ્ઞાનને માટે જ પ્રાકૃત વ્યાકરણની જેમ સંસ્કૃત વ્યાકરણ ભણવું જોઈએ ? જો હા, તો અન્નેમાં વેદાનંગત્વ સમાનપણે હોવાથી પ્રાકૃતવ્યાકરણપ્રસિદ્ધ શબ્દવ્યવહાર અનુસાર વૈદિક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આવી પડે છે, પરિણામે દુઃસ્થત્વ વધારે થાય. વળી, જેને વ્યાકરણનું જ્ઞાન પણ હોય, ‘સાધુ શબ્દો વડે બોલવું જોઈએ’ એવો ઉપદેશ પણ જેણે સાંભળ્યો હોય, જે વેદાર્થાનુષ્ઠાનપરાયણ પણ હોય, કૃતશુદ્ધિ પણ હોય શ્રોત્રિય પણ હોય અને શ્રદ્ધાળુ પણ હોય એવો સાધુ શબ્દો વડે જ બોલતો જે એક પણ પુરુષ તમે જોયો હોય તો સાચે જ કહો અને અનેક અર્થક્રિયાઓના સાધનભૂત એવો બહોળો વ્યવહાર કરતા તેના પરિચિત અનુચર વર્ગને કેવળ સાધુ શબ્દોના પ્રયોગમાં જ કુશળ કલ્પવૈ ન જોઈએ. આમ એ (અર્થાત્ સાધુ શબ્દો જ બોલનારે) ક્યાંથી મળે ? [ન જ મળે.] તેથી વૃદ્ધવ્યવહાર દ્વારા વેદાર્થમાં વ્યુત્પત્તિ ઘટતી નથી.

187. અથ વ્યાકરણમેવ વેદાર્થવ્યુત્પત્તૌ ઉપાયતાં પ્રતિપત્સ્યતે इति मन्यसे, तदपि कथमिति चिन्त्यम् । न हि विवरणकार इव पाणिनिर्वेदं व्याचष्टे । व्याचक्षाणोऽपि वा परिमितदर्शिन्यस्मादृशे द्वेषादिदोषकलुषितमनसि तस्मिन्नस्मदादीनां वेदार्थं बुभुत्समानानां कीदृशो विस्मयः ? किं यथैष व्याचष्टे तथैव वेदार्थः, अन्यथावेति ।

187. વ્યાકરણ જ વેદાર્થમાં વ્યુત્પત્તિ કરાવનાર ઉપાય બનશે એમ જે તમે માનતા હો તો તે કેવી રીતે વ્યુત્પત્તિ કરાવે છે એ ચિંત્યાર્થનું જોઈએ. વિવરણકારની જેમ તો પાણિનિ વેદનું વ્યાખ્યાન કરતા નથી. અને વિવરણકારની જેમ તે વ્યાખ્યાન કરતા હોય તો પણ પરિમિત દર્શનવાળા, દ્વેષ આદિ દોષોથી કુલુષિત મનવાળા આપણા જેવા તેમનામાં વેદાર્થને યજ્ઞવાતી ઇચ્છાવાળા આપણને બધાંને કેવી શ્રદ્ધા થાય ? શું તે જેવી વ્યાખ્યા કરે છે તેવો જ વેદાર્થ હશે કે અન્યથા હશે એવી શંકા મનમાં રહ્યા જ કરે.

188. यदि तु साध्वसाधुशब्दविवेककरणद्वारेण व्याकरणं कारणं वेदार्थव्युत्पत्तेरित्युच्यते, तत्रापि स्वातन्त्र्येण वेदस्येव व्याकरणस्य शास्त्रत्वानुपपत्तेश्च त्वप्रसिद्धेश्च वैदिकविध्यपेक्षितार्थसम्पर्कित्वमस्य नूनमेषितव्यम् । तत् कस्य विधेः शेषतया व्याकरणमवतिष्ठेतेति वाच्यम् । साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्नैत्यनयोरेव विधिनिषेधयोरिति चेद् नन्वेतावेव विधिनिषेधौ तावद्विचारयामः । किं प्रकरणे पठितौ किमनारभ्याधीतौ क्लृप्ताधिकारौ कल्याधिकारौ वेति ? आस्तां चेदम् । वितता खल्वियं चिन्ता । साध्वसाधुशब्दस्याप्रसिद्धत्वात् किंविषयाविमौ विधिनिषेधौ स्यातामितीदमेव चिन्त्यताम् । ‘व्रीहिभिर्यजेत’ ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इति व्रीहिकलञ्जस्वरूपस्य लोकतोऽवगतौ तद्विषयविधिनिषेधावबोधो न दुर्घटः । इह तु व्रीहय इव कलञ्जमिव न साध्वसाधु-

શબ્દસ્વરૂપ લોકે પ્રસિદ્ધ, પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણાતીતત્વાત્ । ન તાવત્ સાધ્વસાધુ-
શબ્દઃ પ્રવિવેકેન લોકતોડવગમ્યતે । કૃતશ્રમશ્રવણયુગલકરણિકાસુ પ્રમિતિષુ શબ્દસ્વરૂપમેવ
કેવલં ત્રિષયતામુપયાતિ, ન જાતુ તદ્ગતં સાધુત્વમસાધુત્વં વા । ન હિ શબ્દત્વાદિ-
જાતિવત્ ઉદાત્તાદિધર્મવચ્ચ સાધ્વસાધુતાયાં કસ્યચિદપિ શ્રૌત્રઃ પ્રત્યયઃ પ્રસરતિ ।
પ્રત્યક્ષપ્રતિષેધે ચ સતિ તત્પૂર્વકસમ્બન્ધપ્રહ્ણાસમ્ભવાદનુમાનમપિ નિરવકાશમેવ ।
શબ્દસ્તુ દ્વિવિધઃ પુરુષપ્રણીતો વૈદિકો વા । તત્ર પુરુષપ્રણીતઃ પ્રત્યક્ષાનુમાન-
વિષયીકૃતાર્થપ્રતિપાદનપ્રવણ એવ મવતિ ઇતિ તદ્વાકરણાદેવ પરાકૃતઃ । વૈદિકસ્તુ
સમ્પ્રતિ ચિન્ત્યો વર્તતે । સ હિ સિદ્ધે સાધુત્વે તદ્વિધૌ સિદ્ધે ચાસાધુત્વે તન્નિષેધે
વ્યાપ્રિયતે । ન પુનસ્તત એવ તત્સિદ્ધિર્યુગ્યતે । તથાડમ્યુપગમે વા દુરુત્તરમિતરેતરા-
શ્રયમવતરતિ — વિધિનિષેધસિદ્ધૌ સાધ્વસાધુશબ્દસિદ્ધિઃ, સાધ્વસાધુશબ્દસિદ્ધૌ ચ
વિધિનિષેધસિદ્ધિરિતિ ।

188. સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો વિવેક કરાવીને તે દ્વારા વ્યાકરણ વેદાથ'વ્યુત્પત્તિનું કારણ
બને છે એમ બે તમે કહેતા હો તો વેદની જેમ વ્યાકરણનું સ્વતંત્રપણે શાસ્ત્રપણું ધટતું ન હોવાથી
તેમ જ વ્યાકરણ વેદનું અંગ હોવાનું પ્રસિદ્ધ હોવાથી અપેક્ષિત અર્થ સાથે એનો સંબંધ
વૈદિક વિધિ (= વેદનું આજ્ઞાવાક્ય) વડે ધૃત્વો જોઈએ. પરિણામે કઈ વિધિના અંગ
તરીકે વ્યાકરણ અવસ્થાન કરે છે એ કહેવું જોઈએ. 'સાધુ શબ્દો વડે ખોલવું જોઈએ'
'અસાધુ શબ્દો વડે ન ખોલવું જોઈએ' આ વિધિ-નિષેધના અંગ તરીકે વ્યાકરણ અવસ્થાન
કરે છે એમ બે તમે કહેતા હો તો આ બે વિધિ-નિષેધને આપણે વિચારીએ. શું તે બે
વિધિ-નિષેધ પ્રશ્નમાં પાકત છે (પ્રયાજ વગેરેની જેમ) કે અનારભ્યાધીત છે ('વસ્ય
પર્ણમયી જુહુઃ' ની જેમ) કે કલ્પતાધિકાર છે ('ચિત્રયા યજ્ઞેત'ની જેમ) કે ઠલ્પાધિકાર છે
(ભિશ્વન્વિત્તની જેમ) ? અથવા આ વિચારણા રહેવા દઈએ, કારણ કે આ વિચારણા
ખૂબ લાંબી છે [એના બદલે] સાધુ-અસાધુ શબ્દો અપ્રસિદ્ધ હોઈ આ વિધિ-નિષેધના
વિષયો ક્યા બને છે એ વિચારીએ. 'ત્રીહિ ષડે યજ્ઞે' 'ક્લંજને ન ખાય' એમાં ત્રીહિ અને
ક્લંજના સ્વરૂપને આપણે લોકતઃ જાણીએ છીએ, એટલે તેમના વિશેના વિધિ-નિષેધનું જ્ઞાન
કુષ્ટ નથી. પરંતુ જેમ ત્રીહિ અને ક્લંજનું સ્વરૂપ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેમ સાધુ-અસાધુ શબ્દોનું
સ્વરૂપ લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોની ત્યાં પહોંચ નથી, તેમ જ
લોકતઃ પણ સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો ભેદ જ્ઞાત થતો નથી. શ્રમપૂર્વક કર્ણયુગલ દ્વારા જન્મતા
પ્રમિતિરૂપ જ્ઞાનોમાં શબ્દનું સ્વરૂપ જ કેવળ વિષય બને છે પણ શબ્દગત સાધુત્વ કે
અસાધુત્વ વિષય બનતું નથી. કોઈનું પણ શ્રૌત્ર પ્રત્યક્ષ જેમ શબ્દગત જ્ઞાતિ અને ઉદાત્ત
વગેરે ધર્મોમાં પ્રસરે છે તેમ સાધુત્વ-અસાધુત્વમાં પ્રસરતું નથી. સાધુત્વ-અસાધુત્વને ગ્રહણ
કરનાર પ્રમાણ તરીકે પ્રત્યક્ષનો પ્રતિષેધ થતાં પ્રત્યક્ષપૂર્વક થતા વ્યાપ્તિસંબંધના ગ્રહણનો
સંભવ રહેતો ન હોઈ અનુમાન પણ સાધુત્વ-અસાધુત્વને ગ્રહણ કરવા અવશ્ય પામતું નથી.
શબ્દ બે પ્રકારનો છે—પુરુષપ્રણીત અને વૈદિક. તેમાં પુરુષપ્રણીત શબ્દ, પ્રત્યક્ષ-અનુમાને જે
અર્થને વિષય તરીકે ગ્રહણ કરેલ હોય તે અર્થનું જ પ્રતિપાદન કરવાનું વલણ ધરાવે છે,

જોટલે પ્રત્યક્ષ-અનુમાનનો સાધુત્વ-અસાધુત્વને ગ્રહણ કરનાર પ્રમાણ તરીકે પ્રતિગેષ થતાં તેનો પણ પ્રતિગેષ થઈ જાય જ છે. બૌદ્ધિક શબ્દ તો અત્યારે અચ્છા વિષય છે. સાધુત્વ-અસાધુત્વ સિદ્ધ થતાં સાધુશબ્દવિષયક વિધિ અને અસાધુશબ્દવિષયક નિગેષમાં બૌદ્ધિક શબ્દ વ્યાપાર કરે છે. પણ વિધિનિષેધથી જ સાધુ-અસાધુ શબ્દની સિદ્ધિ થતી નથી. જે વિધિ-નિષેધથી જ સાધુ-અસાધુ શબ્દની સિદ્ધિ માનીએ તો દુરુત્તર ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવી પડે — વિધિ-નિષેધ સિદ્ધ થતાં સાધુ-અસાધુ શબ્દની સિદ્ધિ અને સાધુ-અસાધુ શબ્દની સિદ્ધિ થતાં વિધિનિષેધની સિદ્ધિ.

189. કિંચ્ચેદં સાધુત્વં નામ ? यदि वाचकत्वं, गाव्यादयोऽपि सुतरां वाचका इति तेऽपि कथं न साधवः ? अर्थावगतिसाधनाद्धि साधुत्वं, तच्च यथा गाव्यादिषु झटित्येव भवति न तथा गवादिष्विति प्रथमं ते एव साधवः । एवं च यदाहुः ‘असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते’ इति [वाक्यप० ३.३.३०] तदत्यन्तमसांप्रतम्, सोपानान्तरप्रतीतिप्रसक्तेर्विपर्ययस्य च लोके प्रसिद्धत्वात् । यस्तावदनधिगतव्याकरणसरणिः पामरादिः स गाव्यादिशब्दश्रवणे सति तावत्येव जातसन्तोषः तत एवार्थमवगच्छन् गवादिशब्दानुमानव्यवधानमनारुह्यैव व्यवहरति । हेमगिरिमुत्तरेण यादृंशि मादृशैरनुभूतानि तरुकुसुमफलानि तथाविधास्तस्य साधशब्दा इति सर्वात्मनाऽनवधारितसम्बन्धः स कथं तावदनुमातुं प्रभवेत् ?

189. વળી, આ સાધુત્વ શું છે ? જે તે વાચકત્વ હોય તો ‘ગાવિ’ વગેરે શબ્દો પણ સુતરાં વાચક હોઈ તે પણ કેમ સાધુ નહિ ? અર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં સાધનપણું તે સાધુત્વ એમ જે કહે તો ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો જોટલી ઝડપથી અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે તેટલી ઝડપથી તો ‘ગૌ’ આદિ શબ્દો પણ અર્થનું જ્ઞાન કરાવતા નથી, તેથી પ્રથમ તો ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો જ સાધુ છે. ‘અસાધુ’ શબ્દ સાધુ શબ્દના અનુમાન દ્વારા વાચક અને છે એમ કેટલાક માને છે. એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અત્યંત અયોગ્ય છે, કારણ કે એમ માનતાં સાધુ શબ્દના અનુમાનરૂપ પગથિયા પછી અર્થની પ્રતીતિ થવાની આપત્તિ આવે, પરંતુ લોકમાં તો એનાથી ઝીણદું પ્રસિદ્ધ છે. જે પામર આદિ જનો વ્યાકરણ શીખ્યા નથી તે ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો સાંજળતાં તેટલામાં જ સતોષ પામી તેનાથી જ અર્થ જાણી ‘ગૌ’ આદિ શબ્દોના અનુમાનનું વ્યવધાન કર્યા વિના જ વ્યવહાર કરે છે. હિમાલયની ઉત્તરે આવેલાં વૃક્ષોનાં ફુસમો અને ફળો મારા જેવાએ જેવાં અનુભવ્યાં છે તેવા તેમણે સાધુ શબ્દો અનુભવ્યા છે (અર્થાત્ અનુભવ્યાં જ નથી), જોટલે અસાધુ શબ્દો સાધુ શબ્દ સાથેનો સંબંધ તેમણે સર્વથા ગ્રહણ કર્યો જ નથી, તો પછી સાધુ શબ્દનું અનુમાન કરવા તેઓ કેવી રીતે શક્ત અને ?

190. येऽपि व्याकरणार्णवकर्णधाराः चिराम्यस्तसूक्तयः सूरयः, तेऽपि गाव्यादिभिर्व्यवहरन्तोऽनुमानक्रममननुसरन्त एव तेभ्योऽर्थं प्रतिपद्यन्ते इति प्रत्यात्म-वेदनीयमेतत् । तस्माद्वाचकत्वमेव साधुत्वं, तच्च गवादिष्विव गाव्यादिषु दृश्यते

इति तेऽपि साधवः स्युः । असाधुत्वमप्यवाचकत्वमुच्यते, तच्च वायसवाशितादिषु व्यवस्थितं न वर्णात्मकेषु व्यक्तवागुच्चार्यमाणेषु शब्देष्विति न तेऽसाधवः ।

190. વ્યાકરણસમુદ્રમાં કણધારૂપ, ચિરકાળ સુધી વ્યાકરણનું અધ્યયન કરનારા જે સૂરિઓ છે તે પણ 'ગાવિ' વગેરે શબ્દોથી વ્યવહાર કરતા અનુમાનક્રમને અનુસર્યા વિના જ તે શબ્દોમાંથી અર્થને બહાર છે; આ દરેકનો અનુભવ છે. તેથી વાચકત્વ એ જ સાધુત્વ છે, અને વાચકત્વ જેમ 'ગૌ' આદિ શબ્દોમાં છે તેમ 'ગાવિ' આદિ શબ્દોમાં પણ દેખાય છે, એટલે 'ગાવિ' આદિ શબ્દો પણ સાધુ બને. અસાધુત્વ એ અવાચકત્વ કહેવાય છે અને તે કાકવાશિત વગેરેમાં રહેલું છે, વ્યક્ત વાણીમાં ઉચ્ચારતા વર્ણાત્મક શબ્દોમાં તે નથી, એટલે તે શબ્દો સાધુ છે.

191. અથ ब्रूयात् नार्थप्रतीतिसाधनत्वमात्रं साधुत्वं, धूमादिभिरतिव्याप्तेः, अपि तु विशिष्टक्रियाकरणत्वं, तच्च गवादिष्वेवास्ति, न गाव्यादिव्यति न ते साधव इति । एतदपि असमीक्षिताभिधानम् । अभिधानक्रियाकरणत्वं हि वाचकत्वमिति पूर्वमेव सुनिपुणमुपपादितम् । एतच्च गवादिषु गाव्यादिषु च समानमिति सर्व एव साधवः ।

191. તમે કહાય કહો કે અર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં સાધનપણું એ જ માત્ર સાધુત્વ નથી, કારણ કે તેમ માનતાં ધૂમ વગેરેમાં અતિવ્યાપ્તિ થાય; પરંતુ વિશિષ્ટ ક્રિયાનું કરણપણું એ સાધુત્વ છે. તે વિશિષ્ટ ક્રિયાનું કરણપણું 'ગૌ' વગેરે શબ્દોમાં જ છે, 'ગાવિ' આદિ શબ્દોમાં નથી એટલે 'ગાવિ' આદિ શબ્દો સાધુ નથી. આ પણ વિચાર્યા વિનાની વાત છે. અભિધાનક્રિયાનું કરણપણું એ વાચકત્વ છે એ અમે પહેલાં સારી રીતે ધટાવ્યું છે; અને તે અભિધાનક્રિયાનું કરણપણું 'ગૌ' વગેરે શબ્દોમાં અને 'ગાવિ' વગેરે શબ્દોમાં સમાન પણે છે, એટલે બધા જ શબ્દો સાધુ છે.

192. અથ लक्षणानुगतत्वं तद्बाह्यत्वं च साध्वत्वसाधुत्वं च वर्ण्यते, तदयुक्तं, पारिभाषिकत्वप्रसङ्गात् । न चान्यत् किमपि साध्वसाधुलक्षणमतिमूढमयाऽपि दृष्ट्वा शक्यमुत्प्रेक्षितम् । अतो वाचकावाचकावेव साध्वसाधू इति स्थितम् । तेन तयोः प्रवर्तमानौ विधिनिषेधाविमौ व्यर्थौ भवेताम् । कथम् ?

સાધુભિર્માર્ષણં તાવત્ પ્રાપ્તવાન્ન વિધીયતે ।

અવાચકનિષેધર્થ નાપ્રાપ્તેરવકલપતે ॥ [તન્ત્રવા. ૧.૩.૨૪]

ન હિ સલિલં પિબેદનલં ન પિબેદિતિ વિધિનિષેધૌ સંભવતઃ, સલિલપાનસ્ય સ્વતઃ પ્રાપ્તવાત્ અપ્રાપ્તે ચ શાસ્ત્રસ્યાર્થવત્ત્વાત્; જ્વલનપાનસ્ય ચ કસ્યાચ્ચિદવસ્થાયામપ્રાપ્તેઃ પ્રતિષેધાનર્થકયાત્, પ્રાપ્તિપૂર્થકા હિ પ્રતિષેધા ભવન્તિ । ન હિ ગ્રીષ્મે જ્વાલાયમાનમારવમાર્ગભ્રમણોઞ્ઞૃમ્મિતતૃપાતિશયતનૂકૃતતનુરપિ તનૂનપાતં પાતું લવણોપયોગાપનીતતદ્ભવિકારઃ કરમોષ્પિ યતેત ઇતિ ।

192. જો વ્યાકરણાનુસારિતા સાધુત્વ છે અને વ્યાકરણબાહ્યતા અસાધુત્વ છે એમ વર્ણવવામાં આવે તો તે પણ અસંપૂર્ણ નથી, કારણ કે તેમ માનતાં પારિભાષિકતાની આપત્તિ આવે છે (અર્થાત્ 'સાધુ' શબ્દનો આવે અથ' લોકમાં પ્રસિદ્ધ નથી.) સાધુ-અસાધુ શબ્દોનું બીજું કોઈ લક્ષણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પણ કલ્પનું શક્ય નથી. તેથી વાચક એ જ સાધુ અને અવાચક એ જ અસાધુ એમ સ્થિર થયું. પરિણામે તે બેનો (=સાધુ-અસાધુનો) પ્રવર્તમાન વિધિનિષેધ વ્યથ' બની જાય. કેમ ? સાધુ (=વાચક) શબ્દો વડે ભાષણ પ્રાપ્ત હોઈ તેનો આદેશ આપવામાં આવતો નથી અને અસાધુ (=અવાચક) શબ્દો વડે ભાષણ અપ્રાપ્ત હોઈ તેનો નિષેધ થતો નથી. 'પાણી પીવે' અગ્નિ ન પીવે' એવા વિધિ-નિષેધ સંભવતા નથી, કારણ કે જલપાન સ્વતઃ પ્રાપ્ત છે જ્યારે શાસ્ત્રની (=વિધિની) અર્થવત્તા અપ્રાપ્તમાં છે. જલપાનમાં કોઈ પણ દશામાં અપ્રાપ્ત હોઈ તેનો પ્રતિષેધ નિરર્થક છે. પ્રતિષેધો પ્રાપ્તિપૂર્વક હોય છે. ગ્રીષ્મમાં બળખળતા રહ્યાના માર્ગમાં ભ્રમણ કરવાથી વધેલી અતિ તીવ્ર તૃષ્ણાથી નમળા પડી ગયેલા શરીરવાળો ઊંટ પણ અગ્નિ પીવા પ્રયત્ન કરતો નથી, તેની તૃષ્ણા તો લવણના ઉપયોગથી દૂર થાય છે.

193. તત્રૈતત્ સ્યાત્—ગવાદેર્ગાવ્યાદેશ્ચ વાચકત્વાવિશેષે સાધ્વસાધુશબ્દોચ્ચારણ-કરણકપુણ્યપાતકપ્રાપ્તિપરિહારપ્રયોજનનિયમવિધાનાય શાસ્ત્રસાફલ્યં મન્વિચ્યતિ । તદુક્તમ્ “વાચકત્વાવિશેષેऽપિ નિયમઃ પુણ્યપાપયોઃ” इति [वाक्यप. ३.३.३०] । एतदपि दुर्घटम्, प्रतिपदमशक्यत्वात्, वर्गीकरणनिमित्तस्य चासम्भवात् । अवश्यं हि विधिं वा निषेधं वा त्रिविधैस्तानां प्रविधेयांश्च निषेध्यांश्च शब्दानुपदर्श्य नियमो विधातव्यः एभिर्भाषितव्यमेभिर्नैति । तत्र यद्युभये ते शब्दाः प्रतिव्यक्ति नामग्रहण-परिगणनपुरःसरमुपदर्श्येरन्, तदयमर्थः कल्पशतजीविनो भगवतः परमेष्ठिनोऽपि न विषयः, प्रविततवदनसहस्रसंकुलमूर्तेरनन्तस्यापि न गोचरो, वाचस्पतेर्न भूमिः, सरस्वत्या अतिभारः, तेषामानन्त्येन दर्शयितुमशक्यत्वात् ।

193. [કોઈ કહેશે કે] “તો પછી એમ અને કે ‘ગૌ’ વગેરે શબ્દો અને ‘ગાવિ’ વગેરે શબ્દો બંનેમાં વાચકત્વ સમાનપણે હોવા છતાં સાધુ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી જન્મતા પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરવાના અને અસાધુ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવાથી જન્મતા પાપનો પરિહાર કરવાના પ્રયોજનાર્યે ‘સાધુ’ શબ્દો વડે જ બોલવું, અસાધુ વડે નહિ’ એવા નિયમનું વિધાન કરવા માટે શાસ્ત્રનું સાદૃશ્ય છે. તેથી કહ્યું છે કે વાચકત્વ સમાનપણે હોવા છતાં પુણ્ય-પાપને કારણે સાધુનો જ ઉચ્ચાર કરવો, અસાધુનો નહિ એવો નિયમ છે.” આ પણ દુર્ઘટ છે, કારણ કે પ્રત્યેક પદને અનુસરી ‘આ સાધુ છે’ ‘આ અસાધુ છે’ એ દર્શાવવું અશક્ય છે, અને બધાં પદોને લઈ તેમનું સાધુ-અસાધુમાં વર્ગીકરણ કરવા માટેનું કોઈ નિમિત્ત નથી. વિધિ અને નિષેધ કરવા ઇચ્છનારે વિધેય અને નિષેધ્ય શબ્દોને દર્શાવી પછી ‘આ શબ્દો વડે બોલવું’ જોઈએ, આ શબ્દો વડે નહિ’ એવા નિયમનું વિધાન કરવું જોઈએ. જો બંને પ્રકારના તે શબ્દોને પ્રતિવ્યક્તિ નામ લઈ એક પછી એક દર્શાવવામાં આવે તો આ અથ' કંપશત-

૬૮ ઉપલક્ષણને આધારે પણ શબ્દોનું સાધુ-અસાધુમાં વર્ગીકરણ અસંભવ

જીવી ભગવાન પરમેષ્ઠીને પણ વિષય ન બને, ફાઉલા હમરે મોઢાવાળા અનન્તનો પણ વિષય ન બને, વાત્સપતિને પણ વિષય ન બને અને સરસ્વતીને અતિભાર થાય કારણ કે શબ્દો અનન્ત હોઈ પ્રત્યેક શબ્દ દર્શાવેલા શક્ય નથી.

194. અથ કિञ્ચિદુપલક્ષણમवलમ્બ્ય તેષાં વર્ગીકરણमुपेयते । हन्त ! तर्हि दृश्यतां, न च तत् संभवति ।

અવિમક્તા હિ શબ્દત્વજાતિઃ શબ્દાપશબ્દયોઃ ।

ન ચાવાન્તરસામાન્યે કેચિદ્વર્ગદ્વયે સ્થિતે ॥ [તન્ત્રવા. ૧.૩.૨૪.]

ન હિ સાધુત્વસામાન્યમેકેષ્વેવ વ્યવસ્થિતમ્ ।

ઇતરેષુ ત્વસાધુત્વસામાન્યમુપલમ્બ્યતે ॥

તદનુપલમ્ભાદસંભવતિ વર્ગીકરણકારણે કથમેવ નિયમો વિધીયેતેતિ નાવધારયામઃ ।

194. જો તમે કહો કે ઉપલક્ષણનો આધાર લઈ તેમનું વર્ગીકરણ સ્વીકારવામાં આવે, તો તો અરે ! તમે જુઓ એવું કોઈ ઉપલક્ષણ હોય તો ! પરંતુ એ સંભવતું નથી, કારણ કે શબ્દત્વ ભૂતિ તો શબ્દ અને અપશબ્દ બન્નેમાં અવિભક્ત છે—અખંડ છે; અને કોઈ એ અવાન્તર સામાન્યો શબ્દોના એ વર્ગમાં રહેલા નથી, કારણ કે સાધુત્વ સામાન્ય અમુક શબ્દોમાં સંભવેત નથી અને અસાધુત્વ સામાન્ય અન્ય શબ્દોમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી. નિષ્કર્ષ એ કે ઉપલક્ષણ કોઈ પણ પ્રમાણથી કેવલશબ્દ ન હોવાથી જ્યારે વર્ગીકરણ અસંભવ છે ત્યારે આ નિયમનું વિધાન કેવી રીતે થાય એ અમે સમજી શકતા નથી.

195. કિञ्च नियमार्थेऽपि शास्त्रे वक्तव्यं कीदृशो नियमार्थः—किं साधुभिरेव भाषितव्यमुत भाषितव्यमेव साधुभिरिति । उभयथा च प्रमादः । आह हि—

यदि साधुभिरेवेति नासाधोरप्रसङ्गतः ।

નિયતં ભાષિતવ્યં ચેન્મૈને દોષઃ પ્રસજ્યતે ॥ ઇતિ [તન્ત્રવા. ૧.૩.૨૪]
ન વાચકત્વાદન્યત્ સાધુત્વમિત્યુક્તમવાચકસ્ય પ્રયોગપ્રસજ્ઞ એવ નાસ્તીતિ । અથ પ્રમાદાશક્તિકૃતાપશબ્દપ્રયોગપ્રતિષેધાય નિયમ આશ્રીયતે । તત્રાપિ

प्रमादाशक्तिजाः शब्दा यदि तावदवाचकाः ।

तेषु प्रसङ्गो नास्तीति तन्नवृत्तिश्रमेण किम् ॥

अथ वाचकता तेषामप्रमादोत्थशक्तिवत् ।

न तर्हि प्रतिषेधः स्यादप्रमादोत्थशक्तिवत् ॥

નન્વસ્તિ તાવદપશબ્દાનામશક્યનિહ્વઃ પરિદ્રશ્યમાનો લોકપ્રયોગ ઇતિ

તન્નિવૃત્તિફલ एष प्रयोगनियमः कथं न भवेत्, यद्येवमक्षिणिकोचहस्तसंज्ञादेरपि प्रचुरः प्रयोगो दृश्यते इति तद्व्युदासफलोऽप्येष नियमः स्यात् ।

195. વળી, શાસ્ત્ર નિયમાર્થ છે છતાં તમારે જણાવવું જોઈએ કે આ નિયમાર્થ કેવો છે-શુ સાધુ શબ્દો વડે જ 'ખોલવું' જોઈએ એવો નિયમાર્થ છે કે સાધુ શબ્દો વડે 'ખોલવું' જ જોઈએ એવો નિયમાર્થ છે ? બંને તરફ હોય છે, કારણ કે કહ્યું છે કે 'જો સાધુ શબ્દો વડે જ' એ પક્ષ સ્વીકારીએ તો અસાધુ શબ્દના પ્રયોગનો પ્રસંગ જ ન હોવાથી આ નિયમાર્થ વ્યર્થ છે અને 'ખોલવું' જ જોઈએ' એ પક્ષ સ્વીકારીએ તો મોનમાં હોય આવી પડે. વાચકત્વથી અન્ય સાધુત્વ નથી એમ અમે કહ્યું છે એટલે અવાચક શબ્દના પ્રયોગનો તો પ્રસંગ જ છે નહિ જો તમે કહો કે પ્રમાદ કે અશક્તિથી જન્ય અપશબ્દના પ્રયોગનો પ્રતિષેધ કરવા માટે 'સાધુ (=વાચક) શબ્દો વડે જ 'ખોલવું' જોઈએ' એવા નિયમનો આશરો લેવામાં આવે છે, તો ત્યાં પણ અમારે તમને કહેવું જોઈએ કે પ્રમાદ કે અશક્તિથી જન્ય શબ્દો જો અવાચક હોય તો તેમના પ્રયોગનો પ્રસંગ જ નથી એટલે તેમનો પ્રતિષેધ કરવાનો શ્રમ શા માટે લેવો જોઈએ ? અને અપ્રમાદ અને શક્તિથી જન્ય શબ્દોની જેમ તે શબ્દોમાં વાચકતા હોય તો અપ્રમાદ અને શક્તિથી જન્ય શબ્દોની જેમ તેમનો પ્રતિષેધ ન થાય. જો તમે કહો કે અપશબ્દોનો પ્રતિષેધ કરવો અશક્ય છે કારણ કે લોકમાં અપશબ્દોનો પ્રચુર પ્રયોગ દેખાય છે, એટલે 'સાધુ શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ' એવા પ્રયોગવિષયક આ નિયમનું ફળ અસાધુ શબ્દોના પ્રયોગની નિવૃત્તિ છે, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે જો એમ હોય તો આંખનો મીચકાર, હાથની સંસા વગેરેનો પ્રચુર પ્રયોગ લોકમાં દેખાય છે એટલે 'સાધુ શબ્દોનો જ પ્રયોગ કરવો જોઈએ' એ નિયમનું ફળ આંખનો મીચકાર, હાથની સંસા વગેરે એટાઓના પ્રયોગની નિવૃત્તિ બને.

196. अपि च विधिफलः सर्वत्र नियमो भवति, 'ऋतावुपेयात्' इत्यादि । निषेधफला तु परिसंख्या 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' इति । तदयमपशब्दे प्रयोगप्रतिषेधफलश्च नियमश्चेति व्याहृतमभिधीयते ।

પરિસંખ્યા તર્હિ ભવિષ્યતીતિ ચેન્ન, શબ્દાપશબ્દયોર્યુગપત્ પ્રાપ્ત્યભાવાત્, "તત્ર ચાન્યત્ર ચ પ્રાપ્તૌ પરિસંખ્યાઽભિધીયતે" ઇતિ ન્યાયાત્ ।

196. વળી નિયમનું ફળ સર્વત્ર વિધિ છે, [પ્રતિપક્ષની નિવૃત્તિ નથી]; ઉદાહરણાર્થ 'ઋતુકાળે [પત્ની પાસે] જવું' જોઈએ' ['ઋતુકાળે પત્ની પાસે જવું' જોઈએ' એનો અર્થ છે 'ઋતુકાળે પત્ની પાસે અવશ્ય જવું' જ જોઈએ; 'એનો અર્થ' એ નથી કે, 'અઋતુકાળે પત્ની પાસે ન જવું' જોઈએ,] કારણ કે જો આવો અર્થ કરવામાં આવે તો 'પત્નેને છોડીને એની પાસે જવું' વગેરે આદેશવાક્ય સાથે વિરોધ આવે.] પરિસંખ્યાનું ફળ નિષેધ છે; ઉદાહરણાર્થ 'પાંચ પાંચનખોવાળા પ્રાણીઓ ભક્ષ્ય છે.' [પાંચ પાંચનખોવાળા ભક્ષ્ય છે' એનો અર્થ છે 'પંચેતર પાંચનખોવાળા અભક્ષ્ય છે-ભક્ષ્ય નથી.' નિયમવિધિ અને પરિસંખ્યાવિધિનો આ ભેદ છે નિયમોનું પ્રયોજન પ્રતિપક્ષનિવૃત્તિ નથી જ્યારે પરિસંખ્યા-

ઓતું' પ્રયોગના પ્રતિપક્ષનિવૃત્તિ છે.] તેથી અપશબ્દોના પ્રયોગનો પ્રતિષેધ એ નિયમનું ફળ છે એમ કહેવું એ તો વદતોવ્યાધાત છે. જો તમે કહેશો કે તો પછી એ પ્રતિષેધ [નિયમનું નહિ પણ] પરિસંખ્યાનું ફળ છે તો અમે જણાવીશું કે ના, તે અપશબ્દોનો પ્રતિષેધ પરિસંખ્યા પણ નથી કારણ કે શબ્દ અને અપશબ્દ બંનેની યુગપત્ પ્રાપ્તિ નથી. પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ બંનેમાં અર્થ યુગપત્ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે [જે વિધિ હોય તેને] પરિસંખ્યા વિધિ કહે છે.

[જેનો વિષય અપ્રાપ્ત—અન્ય પ્રમાણથી અસાધ્ય—અર્થ છે તે વિધિ છે, એવું વિધિનું સામાન્ય લક્ષણ છે. અપૂર્વવિધિ, નિયમવિધિ અને પરિસંખ્યાવિધિ એમ ત્રણ બેદ વિધિના છે. બિલકુલ અપ્રાપ્ત અર્થનો પ્રાપ્ત વિધિ અપૂર્વવિધિ કહેવાય છે. ઉદાહરણ્ય, દર્શપૂર્ણ-માસ પ્રકરણમાં આવતો 'ત્રીહીન્ પ્રોક્ષતિ' એ વિધિ. આ વિધિના અભાવમાં દર્શપૂર્ણમાસના ત્રીહિનું પ્રોક્ષણ કોઈ પણ રીતે કોઈ પણ પ્રમાણથી પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી, જ્યારે એ વિધિ હોતાં અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પક્ષમાં પ્રાપ્ત અર્થનો સર્વત્ર (બધા પક્ષમાં) નિયમ કરનાર વિધિને નિયમવિધિ કહેવામાં આવે છે. આનો લાવાય એ કે, વિકલ્પથી પ્રાપ્ત અર્થો પૈકી બીજાને નિવૃત્ત કરી અમુક એક અર્થને જ બધે પ્રાપ્ત કરાવનાર જે વિધિ તે નિયમવિધિ. આને બીજી રીતે સમજાવીએ. અનેક સાધનો પૈકી કોઈ પણ એક સાધનથી સાધ્ય થઈ શકે એવી ક્રિયામાં, જ્યાં અમુક સાધન પ્રાપ્ત હોય ત્યાં અન્ય અમુક સાધન અપ્રાપ્ત હોય એ સ્વાભાવિક જ છે, તો ત્યાં પણ તે અપ્રાપ્ત સાધનને જ પ્રાપ્ત કરાવનાર જે વિધિ તેને નિયમવિધિ સમજવો. આને ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે. દર્શપૂર્ણમાસમાં 'ત્રીહીન્વહન્તિ' (=ડાંગરને છડવી) એ વિધિ નિયમવિધિ છે. ઉત્પત્તિવાક્યથી અવગત જે પુરોડાશ છે તે પુરોડાશને બનાવવા માટે જરૂરી તંદુલ (= ચોખા) તૈયાર કરવામાં ડાંગર ઉપરથી ફેતરાં કાઢવાં (= વૈતુષ્ય) જરૂરી છે. ફેતરાં કાઢવાં વિના ચોખા તૈયાર થાય નહિ, એટલે અર્થાપ્તિપ્રમાણથી કોઈ પણ રીતે ફેતરાં કાઢવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. હવે આ ફેતરાં નખથી ફેલીને પણ કઢાય અને છડીને પણ કઢાય. જો 'ત્રીહીન્વહન્તિ' એ વિધિ ન હોય તો અવહનનથી ડાંગરનાં ફેતરાં કાઢવાનું થતું હોય ત્યાં તો અવહનન પ્રાપ્ત છે અને બીજે અર્થાત્ જ્યાં નખવિદ્ધન આદિથી ડાંગરનાં ફેતરાં કાઢવાનું થતું હોય ત્યાં અવહનન અપ્રાપ્ત છે. પરંતુ આ વિધિ હોતાં જ્યાં તે અપ્રાપ્ત છે ત્યાં પણ તે પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં અવહનન સિવાય બીજાં સાધનોથી ડાંગરનાં ફેતરાં કાઢવામાં આવતાં હોય અર્થાત્ જ્યાં અવહનન અપ્રાપ્ત હોય ત્યાં પણ અવહનનથી ફેતરાં કાઢવાનું વિધાન કરનાર વિધિ નિયમવિધિ છે. આમ નિયમવિધિનું ફળ પ્રતિષેધ નથી પણ વિધિ છે.

પક્ષ અને પ્રતિપક્ષ બંનેમાં સમાનપણે પ્રાપ્ત અર્થને બેમાંથી એકથી નિવૃત્ત કરે તે વિધિ પરિસંખ્યા વિધિ છે. આનું ઉદાહરણ છે 'પંચ પંચનભ્તાઃ મહ્યાઃ' (= 'પાંચ નખો ધરાવતા પાંચ પ્રાણીઓ ભક્ષ્ય છે.' આ પાંચ પ્રાણીઓ છે—શશક, શલકી, ગોધા, ખડગી અને કૂમ્). જો આ વિધિ ન હોય તો પંચ પંચનખ અને પંચેતર પંચનખ બંને ભક્ષ્ય બને. પરંતુ આ વિધિ હોતાં પંચેતર પંચનખની નિવૃત્તિ થાય છે. પંચ પંચનખનું ભક્ષ્ય

તો સગથી પ્રાપ્ત છે જ, એટલે ‘વંચ વંચનલા મક્ષ્યાઃ’ એ વિધિનો અર્થ એ ન થાય, કારણ કે વિધિનો વિષય તો અપ્રાપ્ત હોય છે. તેથી ન છૂટકે આ વિધિવાક્યના સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી પરાર્થનો અર્થાત્ ‘પંચેતર પંચનમ ભદ્ય નથી’ એ અર્થનો સ્વીકાર કરવો પડે છે. આવી વિધિને પરિસંખ્યાવિધિ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ રસ્તો ન હોય ત્યારે જ ન છૂટકે આ પરિસંખ્યાવિધિનો અંગીકાર કરવામાં આવે છે, કારણ કે સ્વાર્થત્યાગ, પરાર્થસ્વીકાર અને પ્રાપ્તિઆધ એ ત્રણ દોષો પરિસંખ્યામાં હોય છે. તત્ર અને અન્યત્ર બંનેમાં અર્થ પ્રાપ્ત હોય ત્યારે એકમાંથી અર્થની નિવૃત્તિ કરવાનું પ્રયોજન પરિસંખ્યા વિધિનું છે. આમ પરિસંખ્યાવિધિનું ફળ પ્રતિષેધ છે, વિધિ નથી.]

197. यदपि पुण्यपापफलत्वं शब्दापशब्दप्रयोगस्येति गीयते, तदपि न पेशलं, परिदृश्यमानमविवादसिद्धार्थप्रत्ययजननमपहाय परोक्षस्यादृष्टस्य पुण्यपापात्मनः कल्पनाऽनुपपत्तेः । यश्चायं ‘स्वर्गे लोके कामधुग्भवति’ इति [महाभाष्ये उद्धृतम्] साधुशब्दस्तुत्यर्थवादो, यश्च ‘स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति’ इति [पाणिनीयशिक्षा ५२] अपशब्दे निन्दार्थवादः । तत्र परार्थत्वस्य विस्पष्टदृष्टत्वादर्थवादमात्रपर्यवसितौ च । “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यात्” इति [जै० सू० ४.३.१.] न्यायान्न फलार्थेति ।

197. જે શબ્દના ઉચ્ચારનું ફળ પુણ્ય છે તે સાધુ શબ્દ અને જે શબ્દના ઉચ્ચારનું ફળ પાપ છે તે અસાધુ શબ્દ, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે પણ બરાબર નથી કારણ કે પરિદ્રશ્યમાન અને અવિવાદસિદ્ધ એવું અર્થજ્ઞાનનું ઉત્પાદક કારણ છોડી પુણ્ય-પાપરૂપ પરોક્ષ અદૃષ્ટની કલ્પના કરવી ઘટતી નથી. ‘एकोऽपि शब्दः सम्यक् प्रत्युक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति’ (= એક પણ શબ્દ બરાબર ઉચ્ચારવામાં આવે તો તે સ્વર્ગમાં અને લોકમાં ધન્યતાને પુરનારો બને છે.) – આ સાધુ શબ્દની સ્તુતિરૂપ અર્થવાદ છે. ‘मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति...॥’ (=સ્વરથી કે વર્ણથી હીન મંત્રનો મિથ્યા પ્રયોગ કરતાં તે મંત્ર તે અર્થનો વાચક બનતો નથી, તે મંત્ર તો વાગ્-વજ્ર બની યજમાનને હણે છે) – આ, અસાધુ શબ્દની નિંદારૂપ અર્થવાદ છે. સાધુ અને અસાધુ શબ્દના પ્રયોગની બાબતમાં જે ફળવિધાનો કરવામાં આવ્યા છે તે અર્થવાદમાં જ પર્યવસિત થાય છે, કારણ કે સાધુ અને અસાધુ શબ્દનો પ્રયોગ પરાર્થ છે (= અર્થ જણાવવા માટે છે) એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. ‘द्रव्य संस्कार અને કર્મની બાબતમાં ફળનું વિધાન અર્થવાદ છે, કારણ કે દ્રવ્ય, સંસ્કાર અને કર્મ પરાર્થ છે’ એ ન્યાયે સાધુ અને અસાધુ શબ્દના પ્રયોગનું ફળ અહીં જે (પુણ્ય પાપ) જણાવાયું છે તે નથી.

198. तदेवं ‘साधुभिर्भाषितव्यमसाधुभिर्न’ इति त्रिधिनिषेधयोरनारम्भाधीतयोः श्रूयमाणयोरपि दौस्थ्यत्वात् तन्मूलतया लब्धप्रमाणभावा व्याकरणस्मृतिरङ्गतामेव्यति

વેદસ્યેતિ દુરાશૈવ । પ્રકરણવિશેષપાઠે તુ તથોસ્તદુપયોગાદેવ ન સાર્વત્રિકી નિયમર્થતેતિ સર્વથા ન વ્યાકરણે તન્મૂલત્વમ્ ।

198. કોઈ અમુક સંદર્ભમાં ન કહેવાયેલા અને છતાં સંભળાતા ‘સાધુ’ શબ્દો વડે બ્રાહ્મણું જોઈએ, અસાધુ શબ્દો વડે નહિ’ એ એ વિધિ-નિષેધોની સ્થિતિ મુશ્કેલ હોઈ, તેમના મૂળ તરીકે પ્રમાણભાવ પામેલી વ્યાકરણસ્મૃતિ વેદનું અંગપણું પામશે એવી આશા બાદી જ છે. જો તે વિધિ-નિષેધ અમુક પ્રકરણવિશેષમાં પડિત હોય તો તેમનો ત્યાં જ ઉપયોગ હોઈ તેમની સાવત્રિક નિયમાર્થતા નથી, એટલે વ્યાકરણ તેમનું મૂળ સર્વથા નથી.

199. આહ તર્હિ ‘નિષ્કારણઃ પઢજ્ઞો વેદોડ્યેયો જ્ઞેયચ’ इति त्रिवेः शिक्षा-कल्पसूत्रनिरुक्तच्छन्दोज्योतिःशास्त्रवत् व्याकरणमपि वेदाङ्गत्वादध्येतव्यमित्यवगम्यते । नैतदप्यस्ति, शिक्षादीनामितरेतरसाध्यासंकीर्णविविधविध्यपेक्षितवेदोपकारनिर्वर्तकत्वेन तदङ्गता सुसङ्गता । व्याकरणस्य तु सुदूरमपि धावनप्लवने विदधतः साधुशब्द-प्रयोगनियमद्वारकमेव तदङ्गत्वं सम्भाव्यते, न मार्गान्तरेण । स च नियमो दुरुपपाद इति दर्शितम् । अतो नाङ्गान्तराणि स्पर्धितुमर्हति व्याकरणम् ।

199. જો કોઈ કહેશે કે, તો પછી ‘કારણુ વિના ૭ અંગવાળો વેદ બ્રાહ્મણું જોઈએ અને બ્રાહ્મણું જોઈએ’ એ વિધિમાંથી, શિક્ષા, કલ્પ, નિરુક્ત છંદ અને જ્યોતિઃશાસ્ત્રની જેમ વ્યાકરણ પણ વેદનું અંગ હોઈ બ્રાહ્મણું જોઈએ એ જ્ઞાત થાય છે, તો તે પણ બરાબર નથી. [તેનું કારણ બ્રાહ્મણીએ કહ્યું.] જે વિધિઓના એકબીજાનાં સાધ્યો અસંકીર્ણ છે એવી વિધિઓ જેની અપેક્ષા રાખે છે તે વેદોપકાર શિક્ષા વગેરે કરતા હોવાને કારણે શિક્ષા વગેરેનું વેદાંગત્વ સુસંગત છે. વ્યાકરણ બંને સુદૂર સુધી દોડકૂદ કરે તો પણ સાધુશબ્દ-પ્રયોગનિયમ દ્વારા જ તેનું વેદાંગત્વ સંભવે ખીજી કોઈ રીતે સંભવે નહિ. અને તે નિયમ તો દુર્ઘટ છે એ અમે દર્શાવ્યું છે. તેથી વ્યાકરણ ખીજાં વેદાંગો સાથે સ્પર્ધા કરવાને લાયક નથી.

200. निष्कारणपडङ्गवेदाध्ययनविधौ च निष्कारणग्रहणं यथा प्रयोजनशैथिल्यं सूचयति न तथा प्रयोजनवत्ताम् । श्रुतिलिङ्गाद्यङ्गत्वप्रमाणापेक्षया पडङ्गता वर्णयिष्यते ।

200. કારણુ વિના ૭ અંગવાળો વેદના અધ્યયનના વિધિવાક્યમાં ‘નિષ્કારણુ (= કારણુ વિના)’ શબ્દ જેટલું પ્રયોજનશૈથિલ્ય સૂચવે છે તેટલું પ્રયોજનવત્ત્વ સૂચવતું નથી. વેદના અંગરૂપ શ્રુતિ, વગેરે પ્રમાણોની અપેક્ષાએ વેદની પડંગતા હવે પછી વર્ણવીશું.

201. एतेन “तस्माद् ब्राह्मणेन न म्लेच्छित वै नापभाषित वै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः” इति, “एकः शब्दः सम्यक्प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति” इति, “आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य प्रायश्चित्तीयं सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत्”

इति, “तस्मादशेषा व्याकृता वागुच्यते” इत्यादिवचनान्तरमूलताऽपि व्याकरणस्मृतेः प्रत्युक्ता ।

201. ‘તેથી આહારણે મ્લેચ્છિત (અશુદ્ધ) બોલવું જોઈએ નહિ, કારણ કે જે મ્લેચ્છ (અશુદ્ધ) શબ્દ છે તે અપશબ્દ (અસાધુ શબ્દ) છે’, ‘અરાખર જાણેલો અને સારી રીતે પ્રયોગાયેલો એક શબ્દ સ્વર્ગમાં અને લોકમાં મન્દ્રા પૂરનારો બને છે’, ‘આહિતાગ્નિ (= અગ્નિહોત્ર કરનારો) અપશબ્દનો પ્રયોગ કરીને પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે સારસ્વતી ધષ્ટિ કરે,’ તેથી સંપૂર્ણપણે વ્યાકૃત વાણીને વાગુ કહેવામાં આવે છે’ વગેરે અન્ય વચનોમાં પણ વ્યાકરણ-સ્મૃતિનું મૂળ હોવાનો પ્રતિપેદ અમે કર્યો છે, [કારણ કે તે વાક્યો અર્થવાદક છે.]

202. શિષ્ટપ્રયોગમૂલા તર્હિ વ્યાकरणस्मृतिरस्तु । કે શિષ્ટા इति पृष्ठो वक्तुमर्हसि । किमभिमतगवादिसाधुशब्दव्यवहारिणो, गाव्याद्यपशब्दवादिनो, द्वये वा ? आद्ये पक्षे दुरुत्तरमितरेतराश्रयत्वम्, शिष्टप्रयोगमूलं व्याकरणं व्याकरण-विदश्च शिष्टा इति । न ह्यशिक्षितव्याकरणास्तत्संस्कृतगवादिशब्दप्रयोगकुशला भवन्ति । मध्यमपक्षे गाव्यादिव्यवहारिणः शाकटिकाः शिष्टाः, तत्प्रयोगमूलं गवादि-शब्दसंस्कारकारि व्याकरणमिति व्याहतमिव लक्ष्यते । तृतीये तु पक्षे गोगाव्या-दिशब्दयोगसांकर्यात् किंफलं व्याकरणं भवेत् ।

202. તમે કહેશો કે, તો પછી વ્યાકરણસ્મૃતિનું મૂળ શિષ્ટપ્રયોગમાં હો. અમે જ્યારે પૂછીશું કે શિષ્ટ કોણ ત્યારે તમારે તેનો ઉત્તર આપવો જોઈએ; શું તમને અભિમત ‘ગો’ આદિ સાધુ શબ્દો બોલનારા શિષ્ટ છે કે ‘ગાવિ’ વગેરે અપશબ્દ બોલનારા અશિક્ષિતો શિષ્ટ છે કે બંને ? પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતાં ન પાર કરી શકાય એવો ઇતરેતરાશ્રયદોષ આવે —શિષ્ટપ્રયોગમૂલક વ્યાકરણ છે અને વ્યાકરણવિદો શિષ્ટ છે, કારણ કે વ્યાકરણ ન જાણેલો વ્યાકરણથી સંસ્કૃત ‘ગૌ’ આદિ શબ્દોનો પ્રયોગ કરવા કુશળ નથી, ખીજા વચલા પક્ષમાં ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો બોલનારા ગાકું હાંકનારાઓ શિષ્ટ છે અને તે શિષ્ટોના પ્રયોગમાં વ્યાકરણનું મૂળ છે જે વ્યાકરણ ‘ગો’ આદિ શબ્દોનો સંસ્કાર કરનારું છે, એમ માનતાં તો વદતોવ્યાધાત જેવું જણાય છે. ત્રીજા પક્ષમાં ‘ગો’ ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દપ્રયોગોની સેળભેળ થઈ જવાને કારણે વ્યાકરણનું ફળ શું બનશે ?

203. वैद्यकस्मृतिरिवान्वयव्यतिरेकमूलेति चेत्, वैद्यकस्मृतेस्तु युक्तमन्वय-व्यतिरेकमूलत्वं तथादर्शनादिति । तदनयाऽपि दिशा न प्रयोजनवत्तामुपयाति व्याकरणम् ।

203. જે વૈદ્યકસ્મૃતિની જેમ વ્યાકરણસ્મૃતિ અન્વય-વ્યતિરેકમૂલક છે એમ તમે કહો તો અમારે કહેવું જોઈએ કે વૈદ્યકસ્મૃતિનું તો અન્વય-વ્યતિરેકમૂલત્વ છે કારણ કે તેવું દેખાય છે [પરંતુ વ્યાકરણનું અન્વય-વ્યતિરેકમૂલત્વ નથી કારણ કે તેવું દેખાતું નથી] નિષ્કર્ષ એ કે આ રીતે પણ વ્યાકરણ પ્રયોજનવાળું બનતું નથી.

204. અતઃચ નિપ્રયોજનં વ્યાકરણં, તત્ સૂત્રકૃતા સ્વયં પ્રયોજનસ્યાનુકૃત્વાત્ । ન હિ 'અથાતો ધર્મજિજ્ઞાસા' 'પ્રમાણાદિજ્ઞાનાત્ સાધર્મ્યાદિજ્ઞાનાદ્વા નિઃશ્રેયસાધિગમઃ' ઇતિવત્ તત્ર સૂત્રકારઃ પ્રયોજનં પ્રત્યપીપદત્ । સુજ્ઞાનત્વાન્ન પ્રત્યપાદયદિતિ ચેત્, કિમુચ્યતે સુજ્ઞાનત્વમ્ ? યદદ્યાપિ નિપુણમન્વેષમાણા અપિ ન વિદ્મઃ, યત્ર ચાદ્યાપિ સર્વે વિવદન્તે ।

204. વ્યાકરણ નિપ્રયોજન છે, કારણ કે સૂત્રકારે પોતે પ્રયોજન જણાવ્યું નથી. 'વેદનું' અધ્યયન કર્યા પછી હવે (= અથ), અધ્યયનનું ફળ અર્થજ્ઞાન હોવાથી (= અતઃ) ધર્મની જિજ્ઞાસા એટલે ધર્મ ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ (= ધર્મજિજ્ઞાસા), 'પ્રમાણ આદિના જ્ઞાનથી કે સાધર્મ્ય આદિના જ્ઞાનથી નિઃશ્રેયસૂની પ્રાપ્તિ થાય છે' એવી જેમ સૂત્રકારે પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી.

જો તમે કહો કે તેના પ્રયોજનનું સુજ્ઞાન હોવાથી સૂત્રકારે તે પ્રયોજનનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી, તો અમે પૂછીએ છીએ કે શું આને સુજ્ઞાનત્વ કહો છો કે જેને આજ સુધી નિપુણપણે શોધવા છતાં પણ આપણે જાણતા નથી કે જેની આખતમાં આજ સુધી પણ બધાને વિવાદ છે ?

205. કિञ્ચ ધર્માર્થકામમોક્ષાશ્ચત્વારઃ પુરુષાર્થાઃ, તેષામન્યતમઃ કિલ વ્યાકરણસ્ય પ્રયોજનમાશઙ્ક્યેત । તત્ર ન તાવદ્ધર્મસ્તસ્ય પ્રયોજનમ્ । સ હિ યાગ-દાનહોમાદિસ્વભાવઃ તજ્જનિતસંસ્કારાપૂર્વરૂપો વા વેદાદેવાવગમ્યતે । ચોદનૈવ ધર્મે પ્રમાણમિતિ તદ્વિદઃ । ચોદનામૂલમન્વાદિસ્મૃતિસદાચરણેતિહાસગમ્યો વા કામં ભવતુ । વ્યાકરણસ્ય તુ સ્વતસ્તદુપદેશસામર્થ્યાસંભવાદક્લસમાસ્થાતત્વાચ્ચ ન તત્પ્રયોજનતા યુક્તા । પ્રયોગનિયમદ્વારકસ્તુ ધર્મસ્તસ્યાપ્રયોજનતયા નિરસ્ત એવ । અર્થપ્રયોજનતા તુ વાર્તાદિપંડિત્યોઃ પ્રસિદ્ધા, ન વ્યાકરણસ્ય । અધીતવ્યાકરણા અપિ દરિદ્રાઃ પ્રાયશો દશ્યન્તે ઇતિ ન તસ્યાર્થઃ પ્રયોજનમ્ । કામસ્તુ વાત્સ્યાયન-પ્રણીતકામશાસ્ત્રપ્રયોજનતામુપગતો ન વ્યાકરણસાધ્યતાં સ્પૃશતિ । મોક્ષે તુ દ્વારમાત્માદિ-પરિજ્ઞાનમાચક્ષતે ક્લેશપ્રહાણં ચાધ્યાત્મવિદઃ । પત્વળત્વપરિજ્ઞાનં પુનરપવર્ગસાધનમિતિ ન સાધીયાન્ વાદઃ । તદેવં ધર્માદિચતુર્વર્ગાદિકોઽપિ ન વ્યાકરણસાધ્ય ઇતિ સ્થિતમ્ ।

205 વળી, ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થો છે, તેમાંના કોઈ એક વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે એમ કોઈ આશંકા કરી શકે ત્યાં ધર્મ વ્યાકરણનું પ્રયોજન નથી. ધર્મ યાગ, દાન, હોમ વગેરે સ્વભાવવાળો છે, અથવા તો યાગ વગેરે કર્મેથી જનિત સંસ્કારરૂપ અપૂર્વસ્વભાવ છે, અને તે ધર્મ વેદમાંથી જ અવગત થાય છે. વૈદિક પ્રવર્તક વાક્ય (= ચોદના) જ ધર્મની આખતમાં પ્રમાણ છે એમ ધર્મવિદો કહે છે. અથવા, મનુ વગેરેની વેદમૂલક સ્મૃતિ, સદાચાર, પુરાણ, ઇતિહાસ દ્વારા ધર્મ જોય જાણે હો. સ્વતઃ ધર્મનો

ઉપદેશ કરવાનું સામર્થ્ય વ્યાકરણમાં સંભવતું ન હોઈ અને વેદના અંગ તરીકે તેને સમજાવવામાં આવતું હોઈ વ્યાકરણને કોઈ પ્રયોજન હોવાનું ઘટતું નથી. વ્યાકરણના પ્રયોજન તરીકે કર્મપ્રયોગના નિયમના દ્વારરૂપ ધર્મનો નિરાસ અમે કરી દીધો છે. વાર્તા અને કંડ-નીતિનું પ્રયોજન અર્થ પ્રસિદ્ધ છે, વ્યાકરણનું પ્રયોજન અર્થ પ્રસિદ્ધ નથી. વ્યાકરણ ભણેલા પશુ મોટા ભાગે દરિદ્ર દેખાવ છે, એટલે વ્યાકરણનું પ્રયોજન અર્થ નથી. કામ તો વાતચાલનપ્રણીત કામશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે, તે વ્યાકરણનું પ્રયોજન મિલકતુલ નથી. આત્મા વગેરેના જ્ઞાનને અને ક્લેશના ક્ષયને અધ્યાત્મવિદો મોક્ષનું દાર કહે છે. શત્વશુભનું જ્ઞાન અપવર્ગનું સાધન છે એવો વાદ કંઈ વધુ સારો નથી. તેથી, આમ ધર્મ વગેરે ચારના સમુદાયમાંથી એક પણ વ્યાકરણનું સાધ્ય - પ્રયોજન - નથી એ સ્થિર થયું.

206. અથોચ્યતે સકલપુરુષાર્થસાર્યસાધનોપદેશવિધેર્વેદસ્ય વ્યાકરણમવલગ્નક-મજ્જમતસ્તપ્રયોજનેનૈવ પ્રયોજનવદિતિ ન પૃથક્ પ્રયોજનાન્તરમાકાઙ્ક્ષતીતિ, તદપિ પરિહૃતમ્ ।

યા હિ સાધુશબ્દેતરોપદેશદિશા તસ્ય તદજ્ઞતા, સા વ્યુદસ્તૈવ । ન ચાજ્ઞ-સ્યાપિ સતસ્તસ્ય તત્સેવાદ્વારમપરમસ્તીતિ, નિષ્પ્રયોજનમેવ । ન ચેદશમનુપકાર-કમપ્યજ્ઞ મન્વિતુમર્હતિ । ન હિ તત્ પ્રધાનેનાજ્ઞીક્રિયતે । નિયોગગર્ભો હિ વિનિયોગ-ઇતિ ન્યાયત્રિદઃ ।

206. અહીં તમે કહેશો કે, અથા પુરુષાર્થોના સાધનોના ઉપદેશવિધિરૂપ વેદનું સલગ્ન અંગ વ્યાકરણ છે, તેથી વેદના પ્રયોજન દ્વારા જ તે પ્રયોજનવાળું છે, તે પૃથક્ પ્રયોજનની આકાંક્ષા રાખતું નથી આનો પરિહાર પણ અમે કરી દીધો છે. સાધુ-અસાધુ શબ્દનો ઉપદેશ આપતું હોવાને કારણે વ્યાકરણ વેદનું અંગ છે એનો તો નિરાસ અમે કરી દીધો છે જ. વેદનું અંગ હોવા છતાં વ્યાકરણ વેદની ખીજ કોઈ સેવા કરતું નથી, એટલે વ્યાકરણ નિષ્પ્રયોજન જ છે. આવું વેદનો કંઈ ઉપકાર ન કરનારું વ્યાકરણ વેદનું અંગ બનવાને લાયક નથી, કારણ કે અનુષ્કારકને પ્રધાન પોતાનું અંગ બનાવતું નથી. નિયોગને વિનિયોગની અપેક્ષા હોય છે, અર્થાત્ વિનિયોગ નિયોગનો ઉપકારક છે, એમ ન્યાયવિદો કહે છે. [નિયોગ પ્રધાન છે અને વિનિયોગ અંગ છે. અંગ પ્રધાનનો ઉપકાર કરે છે. તેથી પ્રધાનને અંગની અપેક્ષા છે.]

207. યાન્યપિ રક્ષાદીનિ પ્રયોજનાનિ વ્યાકરણસ્ય વ્યાખ્યાતૃભિરભિહિતાનિ, તેષામન્યતોપિ સિદ્ધેર્ન વ્યાકરણશરણતા યુક્તા । રક્ષા તાવદધ્યેતૃપરમ્પરાત એવ સિદ્ધા । મનામપિ સ્વરતો વર્ણતો વા પ્રમાણન્તં કઞ્ચિદધીયાનમન્યેડધ્યેતારઃ ‘મા વિનીનશઃ, શ્રુતિમિત્યમુચ્ચારય’ ઇત્યાચક્ષાણાઃ શિક્ષયન્તીતિ રક્ષિતો ભવતિ વેદઃ ।

207 વેદની રક્ષા, વગેરે જે પ્રયોજનો વ્યાકરણનાં વ્યાખ્યાતાઓએ કહ્યાં છે તે પ્રયોજનો ખીજથી પણ સિદ્ધ થતાં હોવાથી તેમને માટે વ્યાકરણને શરણે જવું યોગ્ય નથી. વેદની

રક્ષા અધ્યેતાઓની પરંપરાથી જ સિદ્ધ છે. વેદનું અધ્યયન કરતો કોઈ પણ અધ્યેતા સ્વસ્થી કે વર્ણુથી જરા પણ ઉચ્ચારમાં પ્રમાદ (= ભૂલ) કરે તો તેને ખીખ અધ્યેતાઓ 'વેદનો નાશ કર મા, શ્રુતિનો આમ ઉચ્ચાર કર' એમ ઘડી શિખવાડે છે, એટલે વેદ રક્ષિત રહે છે.

208. ऊहस्तु त्रिविधो मन्त्रसामसंस्कारविषयः । तत्र सामविषयो यौक्ति-
कशास्त्रादवगम्यते, याज्ञिकप्रयोगप्रवाहाद्वा । मन्त्रविषयोऽप्येवम् । प्रोक्षणादिसंस्कारविषये
तु तस्मिन् व्याकरणमपि किं कुर्यात् ।

208. [પ્રકૃતિયાગની જેમ વિકૃતિયાગ કરવાના હોય છે, એટલે પ્રકૃતિયાગની વિગતો વિકૃતિયાગમાં લઈ જવાની (= અતિદેશ) હોય છે. પ્રકૃતિયાગમાં પ્રયોગયેલ મંત્રો, સામ અને સંસ્કાર વિકૃતિયાગમાં જ્યારે લઈ જવાય (transfer કરાય) ત્યારે સંપૂર્ણપણે તેના તે જ તેઓ તેમાં અંધ પ્રેસના નથી, એટલે તેમાં જરૂરી યોગ્ય ફેરફાર કરવામાં આવે છે. આ ફેરફારને ઊહ કહેવામાં આવે છે.] ઊહ ત્રણ પ્રકારનો છે—મન્ત્રવિષયક, સામવિષયક અને સંસ્કારવિષયક. (૧) મન્ત્રવિષયક ઊહનું ઉદાહરણ—આગ્નેય યાગમાં વ્રીહિ દ્રવ્ય હોમવામાં આવે છે. હવિ અગ્નિને આપવામાં આવે છે અને જે મંત્રનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તે છે 'અગ્નયે ત્વા જુષ્ઠં નિર્વપામિ ...ત્રીહીણાં મેઘ સુમનસ્યમાનાઃ'. આગ્નેય યાગ પ્રાકૃત યાગ છે અને એનો વૈકૃત યાગ સૌર્ય યાગ છે. આ વૈકૃત સૌર્ય યાગમાં દ્રવ્ય નીવાર છે અને હવિ સૂર્યને આપવામાં આવે છે આ હકીકતને દષ્ટિમાં રાખી મંત્રમાં થોડોક ફેરફાર જરૂરી બને છે. પરિણામે આવો કોઈ ફેરફાર કરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ વેદમાં ન હોવા છતાં એ વૈદિક આદેશનું અતુમાન કરી મન્ત્ર અ પ્રમાણે ઉચ્ચારવામાં આવે છે—'સૂર્યય ત્વા જુષ્ઠં નિર્વપામિ ...નીવારણાં મેઘ સુમનસ્યમાનાઃ' (૨) સામવિષયક ઊહનું ઉદાહરણ—વૈશ્યસ્તોમના મારે કણ્વરથન્તર સામ ગાવાનો આદેશ છે જ્યારે જે યાગની વૈશ્યસ્તોમ વિકૃતિ છે તે, આત્મજ્ઞાથી યજ્ઞિત પ્રાકૃત યાગમાં બૃહત્ અને રથન્તર સામ ગવાય છે. એટલે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે શું વૈશ્યસ્તોમમાં પ્રાકૃત યાગના એ સામની જેમ જ સામ ગાવાનો કે પછી એમાંથી એક સામની જેમ. આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવામાં શયર અને કુમારિલ વચ્ચે મતભેદ છે. શયર અનુસાર તે સામ બન્ને રીતે ગાવાનો, વિકલ્પ કેવળ એ વિગતોની બાબતમાં જ છે જ્યાં બૃહત્ એ રથન્તરનો સીધો વિરોધી હોય, ઉદાહરણ્યથા જ્યારે બૃહત્ ઉચ્ચૈઃ ગાવાનો હોય ત્યારે રથન્તરને ઉચ્ચૈઃ નહિ ગાવાનો. કુમારિલ અનુસાર ગાર્વાની સધળી વિગતોને લક્ષી વિકલ્પ છે અર્થાત્ જ્યારે વૈશ્યસ્તોમમાં કણ્વરથન્તર ગાવામાં આવે ત્યારે તેને કાં તો સંપૂર્ણપણે બૃહત્ની જેમ ગાવો જોઈએ કાં તો સંપૂર્ણપણે રથન્તરની જેમ ગાવો જોઈએ. (૩) સંસ્કારવિષયક ઊહનું ઉદાહરણ—વાજપેય યાગ મારે નીવારનો ઉપયોગ કરવાનો આદેશ છે, જ્યારે એના પ્રાકૃત યાગમાં વ્રીહિ દ્રવ્યનો ઉપયોગ થાય છે. આ વ્રીહિના સંબંધમાં પ્રોક્ષણ, અવહનન વગેરે સંસ્કારો કરવાનો આદેશ છે. જે કે નીવારની બાબતમાં આવા સંસ્કારો કરવાનો સ્પષ્ટ આદેશ નથી છતાં નીવારની બાબતમાં પણ આ સંસ્કારો કરવા જોઈએ કારણ કે આવા સંસ્કાર ન પામેલું દ્રવ્ય યાગમાં ઉપયોગ કરવાને યોગ્ય નથી.] આ ત્રણ પ્રકારના ઊહમાંથી સામવિષયક ઊહ યૌકિતશાસ્ત્રથી અને યાજ્ઞિકોના પ્રયોગોની પરંપરાથી જ્ઞાત થાય છે. મન્ત્રવિષયક ઊહ પણ એ જ રીતે જ્ઞાત થાય છે અને પેક્ષા પ્રોક્ષણ આદિ સંસ્કારવિષયક ઊહમાં તો વ્યાકરણ પણ શું કરે ?

209. આગમસ્ત્વનન્તરમેવ પરીક્ષિતઃ । આગમગમ્યં ચ પ્રયોજનં ભવતિ, ન ચાગમઃ પ્રયોજનમ્ । લાઘવં તુ કિમુચ્યતે ? બાલ્યાત્ પ્રભૃતિઃ बहुषु वहस्त्वपि क्त्सरेषु यन्नाधिगन्तुं शक्यते व्याकरणं, स चेत्लघुरुपायः कोऽन्यस्ततो गुरुर्भविष्यति ? संदेहोऽपि न कश्चिद्वेદार्थे व्याकरणेन पराणुद्यते । प्रतिवाक्यमुपप्लवमानानाविधसंदेहसहस्रविधं सनफला मीमांसा दृश्यते, न व्याकरणम् । ‘तेन रक्षोहागमलच्चसंदेहाः प्रयोजनम्’ इति यदुच्यते, तन्न सुव्याहृतम् ।

209. આગમની પરીક્ષા હમણા જ [ચોથા આદિક્રમાં] કરવામાં આવી છે. પ્રયોજન આગમમાંથી જાત થાય છે, આગમ ખુદ પ્રયોજન નથી.

લાઘવ કેને કહેવામાં આવે છે ? આળપણથી માંડી ત્રણ વહેતાં વર્ષોમાં પણ જે વ્યાકરણને જાણવું શક્ય નથી તે જે લઘુ ઉપાય હોય તો ખીજે કયો ઉપાય ગુરુ બનશે ? વેદાર્થ આપત થતા દોષ સંદેહને વ્યાકરણ દૂર કરવું નથી. પ્રતિ વેદવાદ્યે ગીતાઃ વિવિધ હજારે સંદેહોનો ઉકેલ મીમાંસાનું ફળ છે એ દેખાય છે, વ્યાકરણનું એ ફળ નથી. તેથી, ‘રક્ષા, ઊહ, આગમ,’ લઘુ, અસંદેહ આ બધાં વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી.

210. યાન્યપિ પ્રયોજનાન્તરાણિ भूयांसि ‘तेऽसुरा हेलयो हेलयः’ इत्युदाहरणादिशा दर्शितानि, तान्यपि तुच्छत्वादानुषङ्गिकत्वाच्चोपेक्षणीयानि, तदुक्तम् —

अर्थवत्त्वं न चेज्जातं मुख्यैर्यस्य प्रयोजनैः ।

तस्यानुषङ्गिकेष्वાશા કુશકાશાત્રલમ્બિની ॥ इति [तन्त्रवा० १.३.१८]

210. ખીજાં પણ જે ત્રણ બધાં પ્રયોજનો ‘તેઽસુરા હેલયો હેલયઃ’ એ ઉદાહરણની દિશા દ્વારા દર્શાવ્યાં છે તે તુચ્છ હોય, આનુષંગિક હોય ઉપેક્ષાને પાત્ર છે. [વ્યાકરણ ન જાણનારા અસુરોએ ખોટી રીતે ‘હેલયો હેલયઃ’ વગેરે ઉચ્ચાર્યું અને પરિણામે તેઓ ક્યડાયા, સાચો ઉચ્ચાર ‘હે અરયઃ હે અરયઃ’ વગેરે છે. સાચો ઉચ્ચાર કયો છે અને કેમ કરવો એ દર્શાવવું તે વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે એમ માનવું પણ યોગ્ય નથી.] તેથી કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘જેનું પ્રયોજનવસ્તુ મુખ્ય પ્રયોજનો દ્વારા પ્રાપ્ત થતું ન હોય તેની બાબતમાં આનુષંગિક પ્રયોજનો દ્વારા પ્રયોજનવસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રૂબતો તણખલાને પકડી બચવાની આશા રાખે તેના જેવી છે.’

211. अथ कथ्यते किं प्रयोजनान्तरपर्येषणया ? शब्दसंस्कार एव व्याकरणस्य प्रयोजनमिति । तदपि व्याख्येयम् । कः शब्दस्य संस्कारः ? तेन वा कोऽर्थः ? इति । न हि त्रीहीणामिव प्रोक्षणम्, आज्यस्येवावेक्षणम्, अग्नीनामिवाधानं शब्दस्य कश्चन व्याकरणकारितः संस्कारः संभवति । नैयायिकादिपक्षे च क्षणिका वर्णाः,

તેષામુચ્ચારિતનંદાનાં કઃ સંસ્કારઃ ? શરાદેરિવ ન વેગઃ, નાત્મન ઇવ ભાવના, ન શાઘાદેરિવ સ્થિતિસ્થાપક ઇતિ । વર્ણાનાં નિત્યત્વપક્ષેડપિ ક્ષણિકાભિવ્યક્તિત્વમપરિહાર્યમ્ । અતસ્તેષ્વપિ કઃ સંસ્કારઃ ।

211. જે તમે કહો કે બીજાં પ્રયોજનોને શોધવાની શી જરૂર છે ? શબ્દસંસ્કાર જ વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે, તો તમારે એ પણુ સમજાવવું જોઈએ કે શબ્દનો સંસ્કાર એ શું છે ? અથવા તેનાથી શો અર્થ સમજવો ? જેમ પ્રોક્ષણ ત્રીહિનો સંસ્કાર છે, જેમ અવેક્ષણ અજ્ઞાનો સંસ્કાર છે, જેમ આધાન અગ્નિઓનો સંસ્કાર છે તેમ વ્યાકરણે શબ્દનો કરેલો કોઈ સંસ્કાર સંભવતો નથી. નૈયાયિક આદિના પક્ષમાં વર્ણો ક્ષણિક છે. જે ઉચ્ચારતાં જ નાશ પામે છે તે વર્ણોનો વર્ણ સંસ્કાર કયો હોય ? જેમ શર વગેરેનો સંસ્કાર વેગ છે તેમ તેમનો સંસ્કાર વેગ નથી, જેમ આત્માનો સંસ્કાર જ્ઞાવના છે તેમ તેમનો સંસ્કાર જ્ઞાવના નથી અને જેમ શાખા વગેરેનો સંસ્કાર સ્થિતિસ્થાપકત્વ છે તેમ તેમનો સંસ્કાર સ્થિતિસ્થાપકત્વ નથી. વર્ણો નિત્ય છે એ પક્ષમાં તેમની ક્ષણિક અભિવ્યક્તિઓ અપરિહાર્ય છે ક્ષણિક અભિવ્યક્તિઓમાં પણુ કયો સંસ્કાર છે ?

212. સંસ્કારચ્ચ વર્ણસ્ય વા પદસ્ય વા વાક્યસ્ય વેતિ ચિકલ્પ્યમાનો ન કસ્યચિદ્ વ્યવસ્થાપયિતું શક્યઃ । વૈયાકરણાનાં તુ નિરવયવવાક્યવિદાં પદવર્ણયોઃ સંસ્કારઃ સુતરામનાલમ્બનઃ । અપોદ્ધૃત્યૈવ વાક્યેભ્યઃ પ્રકૃતિપ્રત્યયાદિકમન્યાન્યેવ પદાનિ સંસ્કરિષ્યન્તે ઇતિ ચેન્ન, અસતાં સંસ્કાર્યત્વાનુપપત્તેઃ । આહ ચ—

વાક્યેભ્ય એવ પરિકલ્પનયા વિભજ્ય

સંસ્કર્તુમિચ્છતિ પદાનિ મહામતિર્યઃ ।

ઉદ્ભૂત્ય સૌરભચી વિમૂષિતદિશિ કસ્માત્

આકાશશાલિકુસુમાનિ ન સંસ્કરોતિ ॥ ઇતિ

212 સંસ્કાર વર્ણનો, પદનો કે વાક્યનો ?—એમ ત્રણ વિકલ્પો કરી વિચારતાં કોઈનો પણુ તે હોય એમ પરાંપર સ્થાપિત કરવું શક્ય નથી. વાક્ય નિરવયવ છે એમ માનનાર વૈયાકરણોને તો પદ અને વર્ણના સંસ્કારને માટે કોઈ આધાર નથી. વાક્યોમાંથી પ્રકૃતિ, પ્રત્યય વગેરે બહાર કાઢી, અન્ય પદોનો જ સંસ્કાર વ્યાકરણ કરે છે એમ જે વૈયાકરણો કહે તો કહેવું જોઈએ કે અસત્ પદો સંસ્કાર્ય છે એમ માનવું ઘટે નહિ. અને કહું પણુ છે કે 'વાક્યમાંથી જ કલ્પનાથી જુદા પાડીને જે મહામતિ પદોના સંસ્કાર કરવા ઇચ્છે છે તે શા માટે સૌરભચી વિમૂષિત દિશાઓમાંથી આકાશશક્તિનાં કુસુમોને બહાર કાઢી ઉપાડી તેમનો સંસ્કાર કરતા નથી ?'

213. ન ચ શબ્દસંસ્કારકર્તવ્યતોપદેશી કશ્ચિદનારમ્યાપીતો વા પ્રકરણપઠિતો વા વિધિરુપલભ્યતે, યમનુરુદ્ધમાનાઃ શબ્દસ્યોપયુક્તસ્ય ‘ચાત્વાલે કૃષ્ણવિષાણાં પ્રાસ્યતિ’ इतिवदुપयोक्ष्यमाणस्य वा ‘व्रीहिन् प्रोक्षति’ इतिवत् कञ्चन संस्कारमनु-
तिष्ठेम । ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ इति विधिरामुखीकरणेन माणवकस्य वा ग्रन्थस्य वा संस्कारमुपदिशतीति महती चर्चया तिष्ठतु । सर्वथा नायं व्याकरणनित्य-
प्रत्ययागमवर्णलोपादेशादिद्वारकशब्दसंस्कारोपदेशशङ्कामपि जनयतीत्यास्तामेतत् ।

213. કોઈ પણ પ્રકરણ સાથે સંબંધ ન ધરાવતું વૈદિક વિધિવાક્ય કે પ્રકરણપઠિત વૈદિક વિધિવાક્ય ‘શબ્દનો સંસ્કાર કરવો છે’ એવો ઉપદેશ આપતું ઉપલબ્ધ થતું નથી, જેનો અનુરોધ પામી અમે ઉપયોગ કરાયેલા (=ઉપયુક્ત કે ઉપયોગ કરાતા (= ઉપયો-
ક્ષ્યમાણ) શબ્દનો કંઈક સંસ્કાર કરીએ, જેમ ‘કાળું શીંગડું ખાડામાં ફેંકી દે’ એ વિધિ ઉપયુક્ત દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરવાનો આદેશ આપે છે તેમ ઉપયુક્ત શબ્દનો સંસ્કાર કરવા માટે કોઈ વિધિ આદેશ આપતી નથી. [જ્યોતિષ્ઠેમ યાગ પ્રકરણમાં પાઠ છે કે ‘પ્રસાસુ દક્ષિણાસુ ચાત્વાલે કૃષ્ણવિષાણાં પ્રાસ્યતિ’-અર્થાત્ ઋત્વિજેને દક્ષિણા આપી દીધા પછી યજમાને કંડૂતિને માટે જે કૃષ્ણવિષાણુ રાખ્યું હોય છે તેને તે ચાત્વાલ નામના ગર્તમાં ફેંકી દે. આ કૃષ્ણ-
વિષાણુપ્રાસન પ્રતિપત્તિરૂપ (=વસ્તુને ઠેકાણે પાડવા રૂપ) કર્મ છે. ‘કૃષ્ણવિષાણવા કળ્હ્યતે’ = ‘કાળાં વિષાણુથી કંડૂયન કરે’. અહીં ત્રીજી વિલક્ષિતનું સ્પષ્ટ અર્થ છે. માટે તે વિષાણુ કંડૂયનકર્મનું અંગ છે એમ કહી શકાય, આ તે યજ્ઞની પરિસમાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી અપે-
ક્ષિત છે. ખીજા વાક્યમાં કૃષ્ણવિષાણાં દ્વિતીયા વિલક્ષિતમાં છે, માટે તે પ્રાસનક્રિયાનું કર્મ છે, તેથી યજ્ઞપરિસમાપ્તિ પછી કૃષ્ણવિષાણુને ફેંકી દેવું એ પ્રતિપત્તિરૂપ કર્મ છે. એ પ્રાસન કોઈ યજ્ઞ માટે નથી, માટે તે યજ્ઞકર્મ નથી. આમ અહીં કૃષ્ણવિષાણુનો ઉપયોગ ચર્ચ ગયા પછી તેના ઉપર પ્રાસનકર્મથી સંસ્કાર કરવામાં આવે છે.] જેમ ‘વ્રીહિને પાણી છાંટે છે’ એ વિધિ ઉપયોક્ષ્યમાણ દ્રવ્યનો સંસ્કાર કરવાનો આદેશ આપે છે તેમ ઉપયોક્ષ્યમાણ શબ્દનો સંસ્કાર કરવા માટે કોઈ વિધિ આદેશ આપતો નથી, ‘સ્વાધ્યાયોઽध्येतव्यः’ ‘વેદનું અધ્યયન કરવું જોઈએ’ એ વિધિ અભિમુખીકરણ દ્વારા બુદ્ધિનો કે ગ્રંથનો સંસ્કાર ઉપદેશ છે આ મોટી ચર્ચા છે, તેને રહેવા દઈએ. આકરણ વડે કરાતા પ્રત્યય, આગમ, વણુલોપ, આદેશ આદિ દ્વારા શબ્દસંસ્કારોના ઉપદેશની શંકા પણ આ વિધિ કોઈ પણ રીતે ઉત્પન્ન કરતો નથી. [અર્થાત્ વ્યાકરણનિવૃત્ત્ય શબ્દસંસ્કારોનો ઉપદેશ આ વિધિ આપે છે કે નહિ એવી શંકાને પણ સ્થાન નથી, એનો અર્થ એ કે એવો ઉપદેશ આ વિધિ નથી જ આપતો એ સ્પષ્ટ છે.] એટલે આ વાનની ચર્ચા પણ રહેવા દઈએ.

214. ન ચ શબ્દપ્રયોગોપાયસ્થાનકરણાદેઃ કોષ્ઠ્યસ્ય માતરિશ્વનો વા શ્રોત્રેન્દ્રિયસ્ય વા તદુપલબ્ધિકરણસ્ય પ્રયોક્તુરાત્મનો વા બુદ્ધેર્વા કશ્ચિદ્ વ્યાકરણેન સંસ્કારલેશઃ શક્યક્રિય इति तद्द्वारकेऽपि संस्कारेऽनुपाय एव व्याकरणम् ।

ન ચ સ્થૂલપૃષ્ઠીત્યાદિકતિપયશબ્દવ્યુત્પાદનમેવ વ્યાકરણપ્રયોજનતયા વક્તવ્યં, તસ્યાપિ કલ્પસૂત્રાદ્યુપાયાન્તરલભ્યત્વાત્ ।

યમ્ચાહ “તત્ત્વાવબોધઃ શબ્દાનાં નાસ્તિ વ્યાકરણાદ્યતે”ઈતિ [તન્ત્રવા. ૧.૩.૧૮], તસ્ય સોપહાસમુત્તરં વાર્તિકાર એવ દર્શિતવાન્ “તત્ત્વાવબોધઃ શબ્દાનાં નાસ્તિ શ્રોત્રેન્દ્રિયાદ્યતે” ઇતિ । [તન્ત્રવા. ૧.૩.૧૮]

214. શબ્દપ્રયોગના ઉપાયભૂત સ્થાન, કરણ, વગેરેનો, કોઠામાં રહેલ વાયુનો, શબ્દની ઉપલબ્ધિના કરણભૂત શ્રોત્રેન્દ્રિયનો, શબ્દપ્રયોગ કરનાર આત્માનો કે બુદ્ધિનો કોઈનો પણ કોઈ પણ જાતનો જરા પણ સંસ્કાર કરવો વ્યાકરણને મારે શક્ય નથી, એટલે તે દ્વારા પણ વ્યાકરણ શબ્દના સંસ્કારનો ઉપાય નથી જ.

‘સ્થૂલપૃષ્ઠી’ વગેરે કેટલાક શબ્દોની સમજૂતી આપવી એ જ વ્યાકરણનું પ્રયોજન છે એમ પણ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે તે શબ્દોની સમજૂતી કલ્પસૂત્ર-વગેરે અન્ય ઉપાયોથી લભ્ય છે.

‘શબ્દોના તત્ત્વનું જ્ઞાન વ્યાકરણ વિના થતું નથી’ એમ જે કહેવાયું છે તેનો ઉત્તર તન્ત્રવાર્તિકકારે પોતે જ ઉપહાસસહિત આપ્યો છે, તે ઉત્તર છે-‘શબ્દોના તત્ત્વનું જ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિય વિના થતું નથી.’

215. અપિ ચ વ્યાકરણેન કૃતેડપિ શબ્દસંસ્કારે તદુપદિદ્દિશંસ્કારાવહિષ્કૃત-શબ્દપ્રયોગાન્ વિદધતસ્તત્ર તત્ર શિષ્ઠાઃ પૂર્વેડપિ દૃશ્યન્તે । સૂત્રકારસ્તાવત્ ‘જનિકતુઃ’ પ્રકૃતિઃ’ [૧.૪.૩૦.] ‘તત્પ્રયોજકો હેતુશ્ચ’ [૧.૭.૫૫] ‘તૃજકામ્યાં કર્તરિ’ ઇતિ [૨.૨.૧૫] પ્રતિષિદ્ધં ષષ્ઠીસમાસં, તથા જનકર્તુરિતિ ધાતુનિર્દેશૈકવિષયં જનિશબ્દમર્થનિર્દેશેડપિ પ્રયુક્તવાન્ । વાર્તિકકારોડપિ ‘દમ્ભેર્હૈલ્પ્રહણસ્ય જાતિવાચકત્વાત્ સિદ્ધમ્’ ઇતિ [૧.૨.૧૦] તથૈવ પ્રયુક્તવાન્, ‘આન્યભાવ્યં તુ કાલશબ્દવ્યવાયાત્’ ઇતિ [૧.૧.૨.૧] ચ કલેશેન સમાસસંજ્ઞયા ગુણવચનસંજ્ઞાવાધિત્વાદગુણવચનત્વાદ્ બ્રાહ્મણાદિગણાપઠિતત્વાત્ ‘ગુણવચનબ્રાહ્મણાદિભ્યઃ’ ઇત્યપ્રાપ્તમેવ પ્યર્થં કૃતવાન્ । માણ્યકારોડપિ ‘અવિરત્તિકન્યાયેન’ ઇતિ દ્વન્દ્વગર્ભે તત્પુરુષે પ્રયુયુક્ષિતે ‘સુપો ધાતુપ્રાદિપાદકયોઃ’ ઇતિ [૨.૪.૭૧] પ્રાપ્તમપિ લોપં ન કૃતવાન્, ‘અન્યથા કૃત્વા ચોદ્યમન્યથા કૃત્વા પરિહારઃ’ ઇતિ [૧.૧.૨.૨] અત્ર ચ ‘અન્યથૈવંકથમિત્થંસુ સિદ્ધાપ્રયોગશ્ચેત્’ [પા. ૩.૪.૨૭] ઇતિ પ્રાપ્તમપિ જમુલમુપેક્ષ્ય ક્ત્વાપ્રત્યયં પ્રાયુક્ત । તદિદં ત્રિમુનિવ્યાકરણસ્ય ત્રયોડપિ ચ મુનયઃ સ્વલન્તીતિ કમુપાલમેમહિ ?

215. વળી વ્યાકરણે શબ્દોના સંસ્કાર કર્યો હોવા છતાં વ્યાકરણે ઉપદેશોના સંસ્કારથી બહિષ્કૃત થયેલા શબ્દોના પ્રયોગો કરતા વિદ્વાનો ત્યાં ત્યાં પહેલાં પણ દેખાય છે. ‘જનિકતુઃ’

પ્રકૃતિ.' 'તત્ત્વયોજકો હેતુશ્ચ' એ સૂત્રોમાં સૂત્રકારે 'તૃજકામ્યાં કર્તરિ' એ સૂત્રથી પ્રતિષિદ્ધ પઠીતપુરુષ સમાસોનો પ્રયોગ કર્યો છે અને 'જનિકર્તુઃ' માં જોનો વિષય ધાતુનો નિર્દેશ કરવાનો જ છે એવા 'જનિ'શબ્દને અર્થ'નો નિર્દેશ કરવામાં પ્રયોગેલ છે.

એ જ રીતે વાર્તિકકાર કાત્યાયને પણ 'દમ્મેર્હલ્લગ્નહણસ્ય જાતિવાચકત્વાત્ સિદ્ધમ્' એ વાર્તિકમાં પ્રતિષિદ્ધ પઠીતપુરુષ સમાસ ('જાતિવાચક')નો પ્રયોગ કર્યો છે. 'આન્યભાવ્યં તુ કાલશબ્દવ્યવાયાત્' એમાં 'આન્યભાવ્ય'ને સમાસ તરીકે કનેશપૂર્વક કલ્પવામાં આવ્યો છે, પરિણામે સમાસસંજ્ઞા વડે ગુણવચન સંજ્ઞાનો આધ થયો, આમ અગુણવચન હોવાથી અને બ્રાહ્મણાદિગણમાં અપકિત હોવાથી 'ગુણવચનબ્રાહ્મણાદિભ્યઃ' એ સૂત્રથી ખ્યન્ પ્રત્યય 'આન્ય-ભાવ્ય'ને પ્રાપ્ત થતો નથી છતાં વાર્તિકકારે લગાવ્યો છે.

દ્વન્દ્વગણ તત્પુરુષ સમાસોનો પ્રયોગ કરવા ઇચ્છતા ભાષ્યકારે 'અવિરવિકન્યાયેન' માં 'સુષો ધાતુપ્રાપ્તિપદિકયોઃ' એ સૂત્રથી પ્રાપ્ત વિભક્તિલોપ કર્યો નથી. વળી ભાષ્યકારે ['અન્યથાકારં ચોદિતમન્યથાકારં પરિહારઃ' એમ કહેવાને બદલે 'અન્યથાકૃત્વા ચોદિતમન્યથા કૃત્વા પરિહારઃ' એમ કહ્યું છે. અહીં 'અન્યથૈવકમિત્યંસુ સિદ્ધાપ્રયોગશ્ચેત્' એ સૂત્રમાં આપવામાં આવેલ નિયમ અનુસાર પ્રાપ્ત જમુલ્ ની ઉપેક્ષા કરી ત્ત્વા પ્રત્યયનો તેમણે પ્રયોગ કર્યો છે.

આ પ્રમાણે મુનિયત્ર અર્થાત્ વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રણેતા પાણિનિ, પતંજલિ અને કાત્યાયન રખણ કરે છે, તો પછી કેને ઉપાલંભ આપીએ ?

216. મન્વાદિગ્રન્થેષ્વપિ કિયન્તોઽપશબ્દાઃ ગણ્યન્તે ? 'જ્ઞાતારઃ સન્તિ મે' इति मनुना, 'अक्षिणी आज्य' इत्याश्वलायनेन, 'मूर्धन्यभिजिघ्राणम्' इति गृह्यकारेण, 'तदन्तरं तुभ्यं च राघवस्य' इति वाल्मीकिना, 'जन्मे जन्मे यदभ्यस्तम्' इति द्वैपायनेन प्रयुक्तम् । आह च 'अन्तो नास्त्यपशब्दानामितिहासपुराणयोः' इति [तन्त्रवा० १.३.१८] ।

216. મનુ પગેરેના ગ્રન્થોમાં પણ કેટલા અપશબ્દો અમે ગણાવીએ ? ['જ્ઞાતારઃ સન્તિ મમ' એમ કહેવાને બદલે] મનુ 'જ્ઞાતારઃ સન્તિ મે' કહે છે. ['અક્ષિણી અજ્ઞા' એમ કહેવાને બદલે] આશ્વલાયન 'અક્ષિણી આજ્ય' એમ કહે છે. ['મૂર્ધન્યભિજિગ્રાણમ્' એમ કહેવાને બદલે] ગૃહ્યસૂત્રકાર 'મૂર્ધન્યભિજિગ્રાણમ્' એમ કહે છે. ['યદન્તરં સિંહશુ ગાલયોર્વને તદન્તરં તવ ચ રાઘવસ્ય ચ' એમ કહેવાને બદલે] વાલ્મીકિ 'તદન્તરં તુભ્યં ચ રાઘવસ્ય' એમ કહે છે. ['જન્મનિ જન્મનિ યદભ્યસ્તમ્' એમ કહેવાને બદલે] વ્યાસ 'જન્મે જન્મે યદભ્યસ્તમ્' એમ કહે છે. અને કહ્યું પણ છે કે 'ઇતિહાસ અને પુરાણમાં તો અપશબ્દો કોઈ પાર નથી.'

217. अथ वा किमनेन पुराणपुरुषपरिवादेन । सर्वथाऽयं वस्तुसंक्षेपः-क्षामोऽपि कश्चिदुपयोगो न लोके वेदे वा व्याकरणस्य विद्यते इति । किञ्चान्यद् 'अथ शब्दानुशासनम्' इत्युपक्रम्य 'केषां शब्दानाम्' इति पृष्ट्वा 'लौकिकानां वैदिकानां च' इति प्रतिज्ञाय न लौकिकाः सर्वे व्याकर्तुं पारिताः शब्दाः, नापि वैदिकाः । तथा

૧૧૨ સાધુ શબ્દોમાં જ પ્રાપ્ત અને અસાધુ શબ્દોમાં અવશ્યપણે અપ્રાપ્ત એવું લક્ષણ છે જ નહિ

હિ—તેષાં વ્યાક્રિયા પ્રતિપદં વા વિધીયતે લક્ષણતો વા ? પ્રતિપદં તાવદનુશાસનમઘટમાનં, આનન્ત્યાત્ શબ્દાનામ્ । તથા ચાદુઃ “બૃહસ્પતિરિન્દ્રાય દિવ્યવર્ષસહસ્રં પ્રતિપદં વિહિતાન્ શબ્દાન્ પ્રોવાચ, ન ચાન્તં જગામ” ઇતિ । નાપિ લક્ષણતઃ, તદસંભવાત્ । ન હિ સકલસાધુશબ્દવર્ગાનુગતમપશબ્દેભ્યશ્ચ વ્યાવૃત્તં ગોત્વાદિત્રિદિહ કિઞ્ચિલ્લક્ષણમસ્તીત્યુક્તમ્ ।

217. અથવા પ્રાચીન પુરુષોની આ ટીકા કરવાથી શું ? અમારે કહેવાની વસ્તુનો સર્વથા સંક્ષેપ આ છે—લોકમાં કે વેદમાં વ્યાકરણનો જરા પણ કોઈ ઉપયોગ નથી.

વળી બીજું એ કે, ‘અથ શબ્દાનુશાસનમ્’ (‘હવે શબ્દોનું અનુશાસન-શાસ્ત્ર-ઉપદેશ સર કરીએ છીએ’) એમ ઉપક્રમ કરીને, ‘કેષાં શબ્દાનામ્’ (=‘કયા શબ્દોનું ?’) એમ પૂછીને, ‘લૌકિકાનાં વૈદિકાનાં ચ’ (=‘લૌકિક અને વૈદિક શબ્દોનું’) એ પ્રતિજ્ઞા કરી પણ સર્વ લૌકિક શબ્દોને સમજાવવા તે શક્તિમાન થયા નહિ, સર્વ વૈદિક શબ્દોને પણ સમજાવવા શક્તિમાન થયા નહિ. તે આ પ્રમાણે—શબ્દોની સમજૂતી એક એક શબ્દને લઈ કરવામાં આવે છે કે સમાન લક્ષણને (=ધર્મને) લઈ કરવામાં આવે છે ? પ્રત્યેક શબ્દને લઈ સમજૂતી કરવામાં આવે છે એ પક્ષમાં બધા શબ્દોની સમજૂતી ઘટતી નથી કારણ કે શબ્દો અનન્ત છે, અને એટલે જ કહ્યું છે કે ‘બૃહસ્પતિએ ઇન્દ્રને દિવ્ય હજાર વર્ષો વિહિત શબ્દોને એક પછી એક લઈ કહ્યા પણ તે બધાને કહી શક્યા નહિ.’ સમાન લક્ષણને આધારે પણ બધા શબ્દોની સમજૂતી ઘટતી નથી કારણ કે સમાન લક્ષણ જ સંભવતું નથી. બધા સાધુ શબ્દોના વર્ગમાં અનુગત અને બધા અપશબ્દોથી વ્યાવૃત્ત એવું ગોત્વ આદિ જેવું કોઈ લક્ષણ છે જ નહિ એ અમે કહ્યું છે.

218. તત્રૈતત્ સ્યાત્—ન જાતિરૂપમિહ લક્ષણમભિધિસિતમપિ તુ ‘કથમનુશાસનમ્’ ઇતિ પ્રશ્નપૂર્વકમુક્તં ‘પ્રકૃત્યાદિવિભાગકલ્પનયા’ ‘સામાન્યવિશેષવતા લક્ષણેન’ ઇતિ [કાશિકા પૃ. ૨] ચ । તથા હિ ‘કર્મણ્યન્’ ઇતિ સામાન્યવિશેષલક્ષણં કર્મણ્યુપપદે ઘાતુમાત્રાદ્ગ્રપ્રત્યયો ભવતીતિ । તેનાનેન સામાન્યવિશેષવતા લક્ષણેન કુમ્ભકારો નગરકાર ઇત્યાદયો, ગોદઃ કમ્બલદ ઇત્યાદયશ્ચ ભૂયાંસઃ શબ્દા અક્લેશેનૈવ વ્યાકરિષ્યન્તે ઇત્યુચ્યતે । પ્રકૃત્યાદિવિભાગકલ્પનયેત્યત્ર યદ્વક્તવ્યં તત્પ્રાગેવ સવિસ્તરમભિહિતમ્ । સામાન્યવિશેષવતા લક્ષણેનેતિ તુ રાંપ્રતિ નિરૂપ્યતે ।

218. તમે વૈયાકરણો કહેશો કે, અમે જાતિ આદિરૂપ લક્ષણ કહેવાની ઇચ્છા ધરાવતા ન હતા. પરંતુ ‘કેવી રીતે શબ્દોનું અનુશાસન કરવામાં આવશે ?’ એ પ્રશ્નપૂર્વક અમે જ કહ્યું છે કે ‘પ્રકૃતિ આદિ વિભાગની કલ્પના દ્વારા અને સામાન્ય-વિશેષ અન્નેથી મુક્ત લક્ષણ

દ્વારા.' જેમકે, કર્મવર્ણ એ સામાન્ય-વિશેષયુક્ત લક્ષણ છે [પરંતુ ધાતુની પછી પ્રત્યય આવે છે એ સામાન્ય લક્ષણ છે.] આમ 'જે ધાતુની પૂર્વત્વ પદ કર્મવિભક્તિમાં હોય તે ધાતુને અગ્રપ્રત્યય લાગે છે'—આ સામાન્ય-વિશેષયુક્ત લક્ષણ છે. આ સામાન્ય-વિશેષયુક્ત લક્ષણ દ્વારા કુંભકાર, નગરકાર, વગેરે ગોઠ, કપ્પલ વગેરે ધણા શબ્દો કહેશ વિના જ સમજવાશે એમ અમે કહ્યું છે 'પ્રકૃતિ વગેરે વિભાગની કલ્પના દ્વારા' એમ અમે જો કહ્યું છે તેની આખતમાં જો કહેવું જોઈએ તે પહેલાં જ અમે સવિસ્તર કહી દીધું છે. 'સામાન્ય-વિશેષયુક્ત લક્ષણ દ્વારા' એમ અમે જો કહ્યું છે તેની આખતમાં અમે અત્યારે નિરૂપણ કરીએ છીએ.

219. તદપિ व्यवस्थितं लक्षणं न दृश्यते । तथा हि—धातोः परे प्रत्यया भवन्तीति लक्षणं कुर्वता वक्तव्यं कः पुनरयं धातुर्नामिति । ननु 'भूवादयो धातवः' इत्युक्तमेव तत्स्वरूपम् । केचन शब्दाः कयाचित् परिपाटया पठितास्ते धातुसंज्ञया लक्ष्यन्ते । तेभ्यः परे तिङः कृतश्च प्रत्यया भवन्तीति ।

219. અમે વૈયાકરણોને કહીએ છીએ કે તે લક્ષણ પણ વ્યવસ્થિત દેખાતું નથી, જેમકે ધાતુની પછી પ્રત્યયો આવે છે એમ સામાન્ય લક્ષણ કરતી વખતે તમારે જણાવવું જોઈએ કે આ ધાતુ વળી શું છે ?

તમે કહેશો કે 'ભૂવાદયો ધાતવઃ' (જૂ વગેરે ધાતુઓ છે) એ સૂત્રમાં ધાતુનું સ્વરૂપ અમે જણાવ્યું છે જ. કેટલાક અમુક શબ્દો કેાક અમુક પરિપાટીથી પઠિત છે. તે શબ્દો ધાતુ સંજ્ઞા વડે વ્યાખ્યાત છે-લક્ષિત છે. તેમની પછી તિહ અને કૃત પ્રત્યયો આવે છે, એમ અમે કહ્યું છે.

220. सत्यमुक्तमेतत् । किन्त्वेवं पाठे कृतेऽपि न धातुस्वरूपनिर्णय उपवर्णितो भवति । तथा च गण्डतीत्यपि प्राप्नोति, धातोस्तिङ्प्रत्ययविधानात् । 'घट चेष्टायाम्' इति धातुरस्ति च घट इति प्रातिपदिकम् । 'अमो रोगे' इति धातुरनुबन्धत्यागात् 'अम्' इति भवति । अस्ति च द्वितीयाया विभक्तेरेकवचनमिति । भूशब्दो धातुः, अस्ति च भूप्रातिपदिकम् । 'यती प्रयत्ने' इति लुप्तानुबन्धो 'यत्' इति धातुः, अस्ति च 'यत्' इति सर्वनाम । तत्र पाठप्रसिद्धिरूपमात्राविशेषादधातोरपि घट-भू-यच्छब्दरूपात् परे तिङ्प्रत्यया भवेयुः ।

220. અમે તમને વૈયાકરણોને કહીએ છીએ, કે તમે સાચે જ તેમ કહ્યું છે, પરંતુ પદ (પરિગણન) કર્યો હોવા છતાં ધાતુના સ્વરૂપને નિર્ણય કેવી રીતે થાય છે એ વિગતે વર્ણવ્યું નથી. વળી 'ગણ્ડતિ' પણ પ્રાપ્ત થાય, અર્થાત્ 'ગણ્ડતિ'ગત 'ગણ્ડ' નામ પણ ધાતુ પ્રાપ્ત થાય કારણ કે જેમની પછી તિહ પ્રત્યયો આવે તે ધાતુઓ છે એવું તમારું વિધાન છે. 'ઘટ ચેષ્ટાયામ્' (= ઘેષ્ટા કરવાના અર્થમાં 'ઘટ' ધાતુ છે) એમાં 'ઘટ' ધાતુ

છે, અને 'ઘટ' શબ્દ પ્રાતિપદિક (= નામ) પણ છે. 'અમો રોગે' (= 'અમઃ' શબ્દ રોગના અર્થમાં છે). 'અમઃ' માંથી અનુઅન્ધ 'અઃ' છોડી દેતાં 'અમ્' બને છે, જે ધાતુ છે; અને 'અમ્' એ દ્વિતીયા વિભક્તિનું એકવચન પણ છે. 'ભૂ' શબ્દ ધાતુ છે અને 'ભૂ' શબ્દ પ્રાતિપદિક (= નામ) પણ છે. 'યતી પ્રયત્ને' (= 'યતી' પ્રયત્ન કરવાના અર્થમાં છે), 'યતી' માંથી અનુઅન્ધ 'યતો' લોપ કરવાથી પ્રાપ્ત 'યત્' ધાતુ છે. અને 'યત્' એ સર્વનામ પણ છે. આમ અહીં પરિણયન, પ્રસિદ્ધિ, રૂપ અને માત્રા સમાન હોવાથી ઘટ, ભૂ, યત્ શબ્દરૂપ અંગ્રાતુ પછી પણ તિહ્ પ્રત્યયો લાગવાની આપત્તિ આવે છે.

221. ક્રિયાવચનો ધાતુરિતિ ચેત્, 'ભવતિ' 'તિષ્ઠતિ' इत्यादीनामधातुत्वं प्राप्नोति, अतश्चानर्थकः पाठः । उभयं तर्हि धातुलक्षणं—पाठः क्रियावचनता चेति—न भवितुमर्हति । तदपि हि व्यस्तं वा लक्षणं समस्तं वा ? व्यस्तपक्षे प्रत्येकमभिहिते दोषस्तदवस्थ एव । समस्तपक्षेऽपि भवत्यादौ क्रियावचनत्वस्य द्वितीयस्य लक्षणस्य चाभावादधातुत्वमेव स्यादिति । एवं धातोः प्रकृतेरनिर्णीतत्वात् कुतः परे तिङश्च कृतश्च प्रत्यया उत्पद्येरन् ।

221. જે તમે વૈયાકરણો 'ધાતુ ક્રિયાવાચક છે' એવું ધાતુનું લક્ષણ કરશે તો જે ક્રિયાવાચક નથી તે 'ભવતિ' 'તિષ્ઠતિ' વગેરે શબ્દો ધાતુપણ પ્રાપ્ત નહિ કરે, અને પરિણામે પાઠ (= પરિણયન) અનર્થક બનશે.

પરિણયન અને ક્રિયાવચનતા બંને ધાતુલક્ષણ છે એમ જે તમે વૈયાકરણો કહો તો અમે કહીએ છીએ કે તેમ હોવું ઘટતું નથી. તેમ માનીએ તો પણ પ્રશ્ન ઊઠે છે કે તે બંને જુદાં જુદાં ધાતુલક્ષણો છે કે બંને સાથે મળી એક ધાતુલક્ષણ છે ? તે બંને અત્રગ અત્રગ ધાતુલક્ષણ છે એમ માનતાં પ્રત્યેકને ધાતુલક્ષણ ગણતાં જે દોષો આવતા અમે દર્શાવ્યા છે તે તેમના તેમ રહે છે. બંને સાથે મળી ધાતુલક્ષણ છે એ પક્ષ સ્વીકારતાં પણ 'ભવતિ' વગેરેમાં ક્રિયાવાચકતારૂપ ખીખ લક્ષણનો અભાવ હોઈ તેઓમાં ધાતુપણ પ્રાપ્ત નહિ થાય. આમ ધાતુની પ્રકૃતિ અનિર્ણીત હોવાથી શેની પછી તિહ્ અને કૃત પ્રત્યયો લાગે ?

222. किञ्च केचन तिङ्प्रत्ययाः कालाद्युपाधयो, न तद्वचनाः । अनुक्तेषु च कालादिषु तत्पूर्वकं 'वर्तमाने लट्', 'भविष्यति लृट्', 'भूते लृङ्' इति नियमनिरूपणमशक्यम् । उच्यतां तर्हि तिङ्भिः कालादय इति चेन्न, भाष्यविरोधात् । उक्तं हि भगवता भाष्यकारेण 'भूते धात्वर्थः' इति । न च धात्वर्थेनैव धात्वर्थो व्यवस्थापयितुं शक्यते । लिङादयश्च सुतरामनधिगम्यमानविषयाः । ते हि विध्यादावर्थे विधीयन्ते । स च विधिरूपोऽर्थः स्वरूपतश्चोपाधितश्च न शक्यो निर्णेतुमिति ।

222. વળી, કેટલાક તિહ્ પ્રત્યયો કાલ વગેરેની ઉપાધિઓ છે, કાલ વગેરેના વાચક નથી. તિહ્ પ્રત્યયોથી કાલ આદિ અવાચ્ય હોવાથી, તિહ્ પ્રત્યયોને કાલ આદિ પૂર્વક જણાવી

‘વર્તમાનમાં લદ્’ ‘લવિષ્યત્માં લદ્’ અને ‘ભૂતમાં લુડ્’ એ પ્રમાણે નિયમનું નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી. [તિહ્ પ્રત્યયને કાળવાચક સ્વીકારવામાં આવ્યો નથી અને ધાતુમાંથી તો ક્રિયામાત્રનું જ જ્ઞાન થાય છે. આમ ભૂત આદિ કાળનું જ્ઞાન થતું જ ન હોઈ, ‘વર્તમાનમાં જ લદ્’ છતાંદિરૂપ નિયમની વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નથી.] તમે કહેશો કે તો પછી તિહ્ પ્રત્યયને કાળના વાચક તરીકે સ્વીકારો. પરંતુ એ પણ શક્ય નથી, કારણ કે એમાં ભાષ્યનો વિરોધ આવે છે. ભગવાન બાષ્યકારે કહ્યું છે કે ‘ભૂતે ધાત્વર્થઃ’ (= ભૂત એ ધાત્વર્થ છે અર્થાત્ ધાતુવાચ્ય છે.) [આ તો ધાતુ ક્રિયાનો પણ વાચક છે અને કાળનો પણ વાચક છે એમ થયું. આનો અર્થ એ થયો કે ક્રિયા પણ ધાત્વર્થ છે અને કાળ પણ ધાત્વર્થ છે.] ક્રિયારૂપ ધાત્વર્થ વિશેષ્ય (= વ્યવસ્થાપ્ય) અને કાળરૂપ ધાત્વર્થ વિશેષણ (= ઉપાધિ = વ્યવસ્થાપક) એમ બંને નથી, એકશબ્દવાચ્યતાં એ રૂપો દેખ્યાં નથી. ધાત્વર્થ વડે જ ધાત્વર્થની વ્યવસ્થા કરવી શક્ય નથી. (અર્થાત્ ધાત્વર્થને ધાત્વર્થ વડે વિશેષિત કરવો શક્ય નથી.) સિદ્ધ આદિના વિષયો તો ધણા વધારે અગ્રેય છે સિદ્ધ વગેરેને વિધિ વગેરે અર્થમાં પ્રયોજવાનો આદેશ છે; અને તે વિધિરૂપ અર્થનો તેના સ્વરૂપથી કે તેની ઉપાધિથી નિશ્ચય કરવો શક્ય નથી (અર્થાત્ વિધિરૂપ અર્થ પ્રેષણા છે, અધ્યેષણા છે કે અનુસાર છે, તેના નિશ્ચય સ્વરૂપતઃ શક્ય નથી, તેમ જ નિકૃષ્ટ, ઉત્કૃષ્ટ કે અસામાનીના એમ ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો રૂપ ઉપાધિ દ્વારા પણ શક્ય નથી)

223. તથા કારકાનુશાસનમપિ દુઃસ્થમ્ । ‘ધ્રુવમપાયેઽપાદાનમ્’ इत्युच्यते । तत्र ध्रुवस्य वृक्षादेः ‘वृक्षात् पतितो देवदत्तः’ इति पतनक्रियायामचलतः कृशमपि न कारकत्वमुत्पश्यामः । क्रियायोगिता हि कारकम् । सा च वृक्षे नोपलभ्यते इति ।

223. વળી, કારક બાબતનું અનુશાસન પણ ટકે એવું નથી. ‘ધ્રુવમપાયે અપાદાનમ્’ (= જ્યારે જુદા પડવાની ક્રિયા થાય છે ત્યારે અપાદાનવિભક્તિ ધ્રુવને (= નિષ્ક્રિયને) અભિવ્યક્ત કરે છે) એવો નિયમ કહેવાયો છે ત્યાં ‘વૃક્ષાત્ પતિતઃ દેવદત્તઃ’ (= વૃક્ષ ઉપરથી દેવદત્ત પડ્યો) એ વાક્યમાં પતનક્રિયામાં અચળ વૃક્ષનું જરા પણ કારકત્વ અમે દેખતા નથી, કારણ કે ક્રિયા સાથે સંબંધ ધરવે તે કારક છે અને તેવું ક્રિયાયોગિત્વ વૃક્ષમાં ઉપલબ્ધ થતું નથી.

224. ‘સાર્થાદ્ધીનઃ’ ‘રથાત્ પતિતઃ’ इति सार्थरथयोः क्रियोपलभ्यते, न वृक्ष-वन्निश्चलत्वमिति चेत्, सत्यं स्वरसप्रवृत्ता तयोरस्ति क्रिया । हाने याने च पादप-निर्विशेषावेव सार्थरथौ । न च यदेकस्यां क्रियायां कारकं तत्सर्वासु क्रियासु कारकं भवति, अतिप्रसङ्गात् ।

224. સાર્થાદ્ધીનઃ (= ‘સાર્થવાહથી છૂટો પડી ગયેલો છે’), રથાત્ પતિતઃ (= ‘રથમાંથી પડી ગયો’) — આ બંને ઉદાહરણોમાં સાર્થવાહ અને રથ એ એમાં ક્રિયા ઉપલબ્ધ થાય છે, તેઓ વૃક્ષની જેમ નિશ્ચળ નથી, એમ જો તમે કહો તો અમે કહીશું કે તમારી એ વાત સાચી, તેમને તેમની પોતાની ક્રિયા તો છે પરંતુ હાન અને પતનને અનુસરીને તો સાર્થવાહ

અને રથનો વૃક્ષથી ભેદ (વિશેષ) છે જ નહિ. [સાર્થવાહને પોતાની ગમનક્રિયા છે, રથને પોતાની ગમનક્રિયા છે અને પોતાની ગમનક્રિયાના તે કારક છે, પરંતુ હાનક્રિયા અને પતનક્રિયા એ તેમના ક્રિયાઓ નથી, તેમની સાથે તેમનો કારકત્વનો સંબંધ નથી, જેમ વૃક્ષનો પતનક્રિયા સાથે સંબંધ નથી તેમ સાર્થવાહ અને રથને હાનક્રિયા અને પતનક્રિયા સાથે સંબંધ નથી. આ દૃષ્ટિએ સાર્થવાહ અને રથની વૃક્ષથી કોઈ વિશેષતા નથી.]

225. 'કર્મણા યમભિપ્રૈતિ તત્ સંપ્રદાનમ્' इत्यत्र कर्मशब्दः क्रियावचनो वा स्यादीप्सिततमकारकवाची वा । आद्ये पक्षे क्रियया सर्वकारकाण्यभिप्रेयन्ते इति संप्रदानतां प्रतिपद्येरन् । न चोपाध्यायस्य कञ्चिदभिप्रेयमाणस्य व्यापारमुत्पश्याम इत्यसावकारकमेव तत्र स्यात् । प्रतिग्रहस्तु क्रियान्तरमेव । तत्र चोक्तम् क्रियया चाभिप्रेयमाणं फलं भवति, न कारकम् । द्वितीयस्तु पक्षः कर्मणा कारकेण गवादिना यमभिप્રैतीति सुतरां सङ्कटः । क्रियासम्बन्धितया हि कारकं कारकं भवति, न कारकसम्बन्धितया, करोतीति व्युत्पत्तेः ।

225. કર્મણા યમભિપ્રૈતિ સ સંપ્રદાનમ્ (= 'સંપ્રદાન તે છે જેને કર્મ' દ્વારા ઇચ્છવામાં આવે છે) એ સૂત્ર છે, તેમાં 'કર્મ' શબ્દ ક્રિયાવાચક હોય કે ઇપ્સિતતમકારકવાચક હોય, પ્રથમ પક્ષમાં ક્રિયા વડે અથવા કારકો ઇચ્છિત થાય છે એટલે અથવા કારકો સંપ્રદાનતા પામે. [શિષ્ય: ઉપાધ્યાય દક્ષિણાં ચન્છતિ 'શિષ્ય ઉપાધ્યાયને દક્ષિણા આપે છે'—] અહીં ક્રિયા વડે ઇચ્છાતા ઉપાધ્યાયનો જરા પણ વ્યાપાર અમે દેખતા નથી એટલે ઉપાધ્યાય અકારક જ અને. અને સ્વીકાર (= પ્રતિગ્રહ) તો ક્રિયાન્તર છે [એક-ક્રિયાનું કારક હોય તે અન્યત્ર ખીજી ક્રિયામાં કારક બનતું નથી.] વળી, ત્યાં જ કહ્યું છે કે 'ક્રિયા વડે ઇચ્છિત જે છે તે ફળ છે, કારક નથી.' ખીજો પક્ષ સ્વીકારતાં અર્થાત્ કર્મકારક ગાય વગેરે વડે જે ઇચ્છિત હોય તે સંપ્રદાન એમ માનતાં તો સંકટ ઊભું થાય, કારણ કે ક્રિયાની સાથેના સંબંધના કારણે કારક કારક અને છે, નહિ કે કારક સાથેના સંબંધના કારણે. કારણ કે જે કરે છે તે કારક એવી વ્યુત્પત્તિ છે.

226. 'साधकतमं करणम्' इति तमवर्थानवधारणादनुपपन्नम् । अनेककारक-संदर्भसन्निधाने कार्यमात्मानं लभते । तेषामन्यतमव्यपगमेऽपि न लभते इति ततः किमिव कारकमतिशयशबलितवपुरिति यं तमवर्थं मङ्गलकलशेनाभिषिञ्चामः ? प्राचुर्येण प्रधानसंपत्तिपर्यन्तव्यापारयोगित्वमित्यादि सर्वसाधारणं न काष्ठैकनिष्ठमिति 'काष्ठैः पचति' इति कथं तेषामेव करणत्वम् ?

226. 'સાધકતમં કરણમ્' = (કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં જે સાધકતમ કારક છે તે કારણ છે) એ સૂત્ર, તમબ્ધ અર્થનું અવધારણુ ન હોઈ, ઘટતું નથી. અનેક કારકોના સન્નિધાનમાં કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી અમે તે કોઈ એકનો વ્યવહાર થતાં કાર્ય ઉત્પન્ન થતું

નથી. તો પછી, કયું કારક અતિશયવાળું છે કે જેનો તમને અર્થ માટે મંગલકલશથી આપણે અભિષેક કરીએ ? પ્રધાનસંપત્તિ પર્યન્ત પ્રચુરપણે વ્યાપારયુક્ત હોવું એ તો સર્વ કારકોમાં સમાનપણે છે, એકલા કાળોમાં જ તે છે એવું નથી. તો પછી ‘કાળો વડે રાધે છે’ એમ કાળોનું જ કરણપણું કેમ ?

227. ‘આધારોઽધિકરણમ્’ इति यदुच्यते तत्र वक्तव्यं कस्याधार इति ? क्रियायाः कारकस्य वा ? यदि क्रियाधारत्वमधिकरणलक्षणम्, अशेषकारकाणामधिकरण-संज्ञा प्रसज्येत, क्रियायोगाविशेषात् । अथ यत्र स्थाव्यादौ कर्माश्रितं तण्डुलादि तद-धिकरणं, ‘समे देशे पचति’ इति न स्यात्, ‘अप्सु पचति’ इति स्यात्; ‘कटे स्थितो भुङ्क्ते’ इति चापभ्रंशो भवेत्, कर्तुर्हि तदधिकरणं, न कर्मणः । कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रय-योर्धारणमधिकरणत्वेन कारकमिति चेदुभयाधारत्वं न कटस्य, न स्थाव्या इति द्वयोरप्यधिकरणता हीयेत । एकैकाधारत्वे तु तल्लक्षणे परस्परापेक्षया पुन-स्तत्स्वरूपसांकार्यं भवेत् । यदि तु सकलकारकाधारत्वमधिकरणलक्षणं, ‘स्था-व्यामोदनं पचति’ इति न स्यात्, सकलकारकानधिकरणत्वात्, स्थाव्या अधिकरणस्य चाकारकत्वप्रसक्तिः, न ह्यधिकरणमधिकरणाश्रितं भवति । ‘मध्याह्ने स्नाति’ ‘रात्रा-वश्नाति’ ‘पूर्वस्यां दिशि विरहति’ इति कालादीनामव्यापारत्वादकारकत्वमेव भवेत् । तथा च सत्येते प्रयोगा असाधवः स्युः ।

227. ‘આધારોઽધિકરણમ્’ (=આધાર એ અધિકરણકારક છે,) એમ વૈયાકરણો જે કહે છે તે બાબતે વૈયાકરણોએ જણાવવું જોઈએ કે કોનો આધાર ? ક્રિયાનો કે કારકનો ? જે ક્રિયાનો આધાર હોવું એ અધિકરણકારકનું લક્ષણ હોય તો બધાં કારકોને અધિકરણ નામ આપવાની આપત્તિ આવે કારણ કે બધાં કારકોનો સંબંધ ક્રિયા સાથે સમાનપણે છે. જે તમે વૈયાકરણો કહો કે જ્યાં તપેલી વગેરેમાં તંડુલ વગેરે કમ રહેલું હોય તે અધિકરણકારક, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે એમ સ્વીકારતાં ‘સમ દેશે રાધે છે’ એમ નહિ બને, ‘પાણીમાં રાધે છે’ એમ બનશે; ‘કટ ઉપર રહેતો તે ખાય છે’ એમ કહેવું અપભ્રંશ બનશે, કારણ કે ‘તે’ (=કટ) કર્તાનું અધિકરણકારક છે, કર્માનું નથી. જે કર્તા અને કર્મ બંને ક્રિયાના આશ્રયો છે તેમને ધારણ કરનાર અધિકરણકારક છે એમ જે તમે કહો તો કટ અને તપેલીના અધિકરણપણાને હાનિ પહોંચે કારણ કે કટ એ ઉભયનો આધાર નથી, તપેલી પણ ઉભયનો આધાર નથી. એ બેમાંથી (= કર્તા અને કર્મામાંથી) એક એકના આધાર હોવું એ અધિકરણ-કારકનું લક્ષણ હોય તો [જ્યારે કર્તાના આધાર હોવું એ અધિકરણકારકનું લક્ષણ હોય ત્યારે કર્માના આધાર હોવું એ લક્ષણ તેનાથી અપેક્ષિત રહેશે અને જ્યારે કર્માના આધાર હોવું એ અધિકરણકારકનું લક્ષણ હોય ત્યારે કર્તાના આધાર હોવું એ લક્ષણ તેનાથી અપેક્ષિત રહેશે. આમ એ લક્ષણોની] પરસ્પર અપેક્ષાને કારણે તે બે લક્ષણોના સ્વરૂપનું સાંકર્ષ થશે. જે બધાં કારકોના આધાર હોવું એ અધિકરણકારકનું લક્ષણ હોય તો ‘તપેલીમાં ભાત રાધે

છે' એમ નહિ અને કારણ કે તપેલી બધાં કારકોનું અધિકરણ નથી, વળી જે અધિકરણકારક તપેલી છે તે અકારક બની જવાની આપત્તિ આવે કારણ કે અધિકરણ પોતે અધિકરણાશ્રિત ન હોય. [કાલ આદિ તો સર્વાધાર હોઈ તેઓ અધિકરણકારક છે અને તેથી 'મધ્યાહ્ને સ્નાન કરે છે' 'રાત્રે ખાય છે' 'પૂર્વદિશામાં વિહરે છે' એ પ્રયોગો સાધુ છે એમ પણ તમે કહી શકો તેમ નથી.] 'મધ્યાહ્ને સ્નાન કરે છે' 'રાત્રે ખાય છે' 'પૂર્વદિશામાં વિહરે છે' એમાં કાલ આદિ વ્યાપારશ્લિષ્ટ હોઈ કાલ આદિનું અકારકપણું જ થશે.

228. 'કર્તુરીપ્સિતતમં કર્મ' इति साधकतमवदिहापि न वाचको ऽयमतिशयानः, सर्वकारकाणां क्रियार्थितया कर्तुरीप्सिततमत्वात् । अथ यदर्था क्रिया तदर्थं कर्तु-
रीप्सिततमम्, तदर्थं त्वन्यदिति तत्र तमप्रत्यय इत्युच्यते तर्हि तस्य कारकत्वमेव न
युक्तम् । क्रियासम्पादकं हि कारकमुच्यते, न क्रियासंपाद्यम् । क्रियासम्पाद्यं तु
फलं भवति, न कारकम् । कारकं च क्रियया चाप्तुमिष्टतममिति च विप्रतिषिद्धम् ।

अथाभिधीयते क्रियोपयोगयोग्यतानिबन्धनोऽयं कारकव्यपदेशः । स च
विचित्रः क्रियोपयोगः—अन्यथा करणस्यान्यथाधिकरणस्यान्यथा संप्रदानादेः । इह
च क्रियासाध्यत्वेऽप्योदनस्य तत्क्रियोपयोगित्वमनिवार्यम्, तमनुद्दिश्य क्रियायाः
प्रवृत्त्यभावादतितीत्यमनेन रूपेण तस्य क्रियासाधनत्वात् कारकत्वमिति । नैतदेवं,
कारकत्वव्यपदेशो हि न पारिभाषिकः, किन्तु क्रियासम्बन्धनिबन्धनः । क्रिया-
सम्बन्धश्चेदृशो यदुपेया क्रिया, उपायः कारकमिति । विपर्यये तु कीदृशः कारकभावः ।
अस्तु तर्हि 'तण्डुलान् पचति' इति, मा च भूत् 'ओदनं पचति' इति, ओदनस्य
फलदशानुप्रवेशादिति । उक्तमत्र तण्डुलेष्वपि तमवर्थो न वाचकः, तेषामपि
फलसाधनोपयोगाविशेषादिति ।

228. 'કર્તુરીપ્સિતતમં કર્મ' (= કર્તાને જે સૌથી વધુ ઇચ્છિત હોય તે કર્મકારક) એવી કર્મકારકની વ્યાખ્યા છે. અહીં પણ 'સાધકતમ'ગત તમબ્ધની જેમ 'ઇપ્સિતતમ'ગત તમબ્ધ અતિશયનો વાચક નથી, કારણ કે બધાં કારકો કર્તાને ઇપ્સિતતમ છે કારણ કે કર્તા ક્રિયાનો અર્થી છે. જે તમે એમ કહો કે જેને માટે ક્રિયા હોય તે અર્થ કર્તાને ઇપ્સિતતમ છે અને તે અર્થ તો બીજો છે (બધાં કારકો નથી) એટલે ત્યાં તમપ્રત્યય છે, તો અમે કહીશું કે એમ હોય તો તે અર્થનું કારકત્વ જ ઉચિત નથી, ક્રિયાને કરનાર (= સંપાદક) કારક કહેવાય છે, ક્રિયાથી થનાર (= સંપાદ)ને કારક કહેતા નથી, ક્રિયાસંપાદ તો ફળ હોય છે, કારક નહિ, કારક પણ હોય અને ક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવું ઇષ્ટતમ પણ હોય એ તો વિપ્રતિષિદ્ધ છે. [આ આપત્તિમાંથી રસ્તો કાઢવા] વૈયાકરણો કહે છે કે ક્રિયાને જરૂરી જે ઉપયોગ હોય તેને કરવાની યોગ્યતાને આધારે આ 'કારક' નામ અપાયું છે; ક્રિયાને જરૂરી તે ઉપયોગ વિવિધ પ્રકારનો છે, [ક્રિયાને] કરણનો ઉપયોગ જુદી રીતનો છે, અધિકરણનો ઉપયોગ જુદી

રીતનો છે અને સંપ્રદાન આદિનો ઉપયોગ જુદી રીતનો છે; અને અહીં જો કે ઓદન (= ભાત) ક્રિયાસાધ્ય હોવા છતાં ઓદન ક્રિયાને અનિવાર્યપણે ઉપયોગી છે કારણ કે તેને ઉદ્દેશ્યા વિના ક્રિયાની પ્રવૃત્તિનો અભાવ થાય—આમ આ રીતે ઓદન ક્રિયાનું સાધન હોઈ કારક છે. આના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે ના, એમ નથી, ‘કારક’ નામ એ પારિભાષિક નથી, પરંતુ ક્રિયાસંબંધનિમિત્તક છે; ક્રિયાસંબંધ આવે છે.—ઉપેય ક્રિયા છે અને ઉપાય કારક છે; આનાથી ઊલટા સંબંધમાં કારકભાવ કેવો ? વૈયાકરણો કહે છે કે, ભગે તો ‘તંદુલોને (=ચોખ્ખાને) રાંધે છે’ એમ હો, ‘ઓદનને (=ભાતને) રાંધે છે’ એમ ન હો કારણ કે ઓદન તો ફલદશામાં પ્રવેશી ગયેલ છે. આ ‘નાત્મતા’ અમે કહ્યું છે કે તંદુલમાં પણ તમય્ય અર્થ વાયક નથી કારણ કે તેમનો પણ ફળને સિદ્ધ કરવામાં સમાનપણે ઉપયોગ છે.

229. ‘સ્વતન્ત્રઃ કર્તા’ इति । किमिदं स्वातन्त्र्यम् ? यदिच्छातः प्रवर्तनमिति चेत्, ‘कुलं पतति’ इति चैतन्यशून्यतया कुलस्येच्छानुपलम्भादकर्तृत्वं भवेत् ।

अथ यद्व्यापाराधीनः कारकान्तरव्यापारः स कर्तृत्युच्यते, सर्वकारक-निर्वर्त्यत्वात् क्रियायाः न विद्मः किंव्यापाराधीनः कस्य व्यापार इति, समग्रकारक-ग्रामस्य परस्परपेक्षत्वात् ।

अथ यः कारकान्तराणि प्रयुङ्क्ते, तैश्च न प्रयुज्यते, स कर्तेति, तर्हि पुनरचेतनानामकर्तृत्वप्रसङ्गदोषस्तदवस्थ एव । अथ धातुनाऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति, तत्रापि न विद्मः कस्य धातुनाऽभिहितो व्यापारः, सकलकारकवाचित्वात् पचेः । अन्यथा हि सकलकारकव्यापारानभिधायिनि धातौ तदर्थसाधने सर्वेषां सङ्गतिरेव न स्यात् । तथा च सति सर्वकारकाणि कर्तृत्वमेव स्पृशेयुः ।

अथ.मतमगुणतः धातुनाऽभिधीयमानव्यापारः कर्तेति, तदप्यसत्, सकृदुच्चरितो धातुरनेकस्मिन् कारकचક્રે કસ્યચિદ્ ગુણત્વેન કસ્યચિત્ પ્રાધાન્યેન વ્યાપારં કથમિવ કથયિતું શક્યત્ इति । ‘तत्प्रयोजको हेतुश्च’ इति प्रयोज्येनैव व्याख्यातम् । एवं कारकानुशासनस्याव्यवस्थानात् तदधीनप्रसक्तविभक्तिविधानमपि प्रत्युक्तम्, ‘अपादाने पञ्चमी’ ‘सप्तम्यधिकरणे’ इत्यादिविषयनिरूपणपूर्वकत्वात् तद्वિधानस्येति ।

229. ‘સ્વતન્ત્રઃ કર્તા’ (=જે સ્વતન્ત્ર હોય તે કર્તા છે) એ કર્તૃકારકનું લક્ષણ છે. આ સ્વાતંત્ર્ય શું છે ? ધરજાથી પ્રવૃત્તિ કરવી તે સ્વાતંત્ર્ય છે એમ જો તમે વૈયાકરણો કહે તો ‘કિનારો પડે છે’ એમાં કિનારો અકર્તા અને જાગ કારણ કે કિનારો ચૈતન્યશૂન્ય હોઈ તેનામાં ધરજા ઉપલબ્ધ નથી. જો વૈયાકરણો કહે કે જેના વ્યાપારને અધીન બીજા કારકેનો વ્યાપાર હોય તે કર્તા કહેવાય, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે ક્રિયા અધાં કારકેથી ઉત્પન્ન થતી હોઈ અમે જાણતા નથી કે કોના વ્યાપારને અધીન કોનો વ્યાપાર છે. કારણ કે અધાં જ કારકો પરસ્પરની અપેક્ષા રાખે છે. જો તમે વૈયાકરણો કહે કે જે પોતે બીજાં કારકોને

પ્રયોગે છે અને જેને તે બીજાં કારકો પ્રયોજતા નથી તે કર્તા છે, તો ફરી અચેતનોમાં અકર્તૃત્વના પ્રસંગનો દોષ એમ ને એમ જ રહે છે. જે તમે વૈયાકરણો! કહો કે ધાતુ વડે વાચ્ય વ્યાપાર જે કરતો હોય તે કર્તા છે, તો અમારે કહેવું જોઈ એ કે ત્યાં પણ અમે જાણતા નથી કે ધાતુ કોના વ્યાપારનું અભિધાન કરે છે કારણ કે પચ્ ધાતુ સકલકારકવ્યાપારવાળી છે; જે ધાતુ સકલ કારકના વ્યાપારનું અભિધાન ન કરતો હોય તો પચત્યર્થનું સંપાદન કરવામાં બધાં કારકોની સંગતિ જ ન થાય; અને જે ધાતુ સકલ કારકના વ્યાપારનું અભિધાન કરતો હોય તો સકલ કારકો કર્તા બની જાય. વળી જે તમે વૈયાકરણો! કહો કે ધાતુ જે કારકના વ્યાપારનું અભિધાન પ્રધાનપણે કરતો હોય તે કારક કર્તા છે, તો તે પણ બરાબર નથી, એક જ વાર ઉચ્ચારાયેલ ધાતુ અનેક કારકોમાંથી કોઈનો વ્યાપાર પ્રધાનપણે અને કોઈનો વ્યાપાર ગૌણપણે જણાવવાને કેવી રીતે શક્તિમાન બને ? તત્પ્રયોજકો હેતુશ્ચ' (= 'તેનો અર્થાત્ કર્તાનો પ્રયોજક અર્થાત્ પ્રેરક જે અર્થ' હોય તેની સંજ્ઞા 'હેતુ' છે અને 'કર્તા' પણ છે') એ સૂત્રની વ્યાખ્યા પ્રયોજ્યની વ્યાખ્યા કરતાં થઈ જ ગઈ છે અર્થાત્ પ્રયોજ્ય અનવસ્થિત હોઈ, પ્રયોજક પણ અનવસ્થિત જ છે.

આમ કારકાનુશાસન અનવસ્થિત હોઈ, તેને અધીન અને તેની સાથે સમ્બંધ વિકલ્પિતઓનું વિધાન પણ અંડિત થઈ ગયું, કારણ કે 'અપાદાને પદ્ધતી' 'સત્પ્રત્યયધિકરણે ચ' ઇત્યાદિ વિષયનિરૂપણપૂર્વક વિકલ્પિતઓનું વિધાન છે.

230. કિञ्च यदपि कृततद्धितसमासानुशासनं तत् सामर्थ्यनियमपूर्वकं, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' 'समर्थः पदविधिः' इति परिभाषणात् । तदत्रापि वक्तव्यम्—सामर्थ्यं नाम किमुच्यते इति ? एकार्थान्वयित्वमिति चेत्, तत् कुतोऽवगम्यते ? तद्धितसमास-प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामेवेति चेत्, तर्हि तद्धितसमासप्रयोगप्रतिपत्त्योः सामर्थ्यावगमः, सामर्थ्ये सति तयोः प्रवृत्तिरिति तरेतराश्रयत्वम् ।

અપિ ચ સામર્થ્યમન્તરેણાપિ ક્વચિત્ પ્રયુજ્જતે સમાસં, અશ્રાદ્ધભોજી દધિઘટો ગોરથ્વ ઇતિ । તથા, સત્યપિ સામર્થ્યે તદ્વિતપ્રયોગં પરિહરન્તિ, અહ્ગુલ્યા લ્ખન્તિ, વૃક્ષમૂલાદાગત ઇતિ આંદ્રુલિકો વાર્ક્ષમૂલ ઇતિ ન વત્કારો ભવન્તીતિ એતદપ્યસમજ્જ-સમનુશાસનમ્ ।

230. ઉપરાંત, કૃત, તદ્વિત અને સમાસનું જે અનુશાસન છે તે સામર્થ્યનિયમપૂર્વક છે કારણ કે 'સમર્થાનાં પ્રથમાદ્ વા' 'સમર્થઃ પદવિધિઃ' એવી પરિભાષા કરવામાં આવી છે. ['સમર્થાનાં પ્રથમાદ્ વા' એ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે વાક્યગત સમર્થ પદોમાં પ્રથમ પદ પછી પ્રત્યય આવે અથવા તો વાક્ય રહે. ઉદાહરણાર્થ, 'તસ્ય (ઉપગોઃ) અપત્યમ્' એ લક્ષણવાક્યમાં આવેલાં સમર્થ (= સમ્બંધ) પદોમાં પ્રથમ પદ પછી પ્રત્યય આવે અથવા તો 'ઉપગોરપત્યમ્' એવું વાક્ય રહે. 'કમ્બલ ઉપગોરપત્યં દેવદત્તસ્ય' આ વાક્ય લો. આ વાક્યમાં 'ઉપગુ' શબ્દ 'ક'બ્દ સાથે સંબંધ છે, 'અપત્ય' સાથે સંબંધ નથી; 'અપત્ય' શબ્દ 'દેવદત્ત' સાથે સંબંધ છે, 'ઉપગુ'

સાથે સંબંધ નથી. તેથી, ‘અપત્ય’ શબ્દની સાથે ‘ઉપગ્રુ’ શબ્દનો સંબંધ ન હોવાથી ઉપગ્રુ પછી પ્રત્યય આવતો નથી. ‘સમર્થ: પદવિધિ:’ એ સૂત્રનો અર્થ એ છે કે પદવિધિ સમર્થ હોવો જોઈએ. પરિનિષ્પન્ન પદોની વ્યાપ્તમાં સમાસ આદિ જે કાર્યનું વિધાન કરવામાં આવે તે કાર્યને પદવિધિ કહેવું છે તે સમાસકાર્યરૂપ પદવિધિ સમર્થ હોવો જોઈએ. સમર્થ એટલે વિગ્રહવ-કાર્યાર્થાભિધાનમાં શક્ત. સમર્થપદાશ્રય હોવાને કારણે પણ પદવિધિ સમર્થ ગણાય. વળી સમર્થ એટલે સમ્પ્રદાય-સંસ્કૃતાર્થ, એવાં પદોનો વિધિ, એને પણ સમર્થ પદવિધિ ગણાય.] અહીં પણ તમારે કહેવું જોઈએ કે સામર્થ્ય કેને કહેવાય છે? એકાર્થા-ન્યયિત્વ એ જો સામર્થ્ય હોય તો તે એકાર્થાન્યયિત્વ શમાંથી જાત થાય છે? [એકાર્થા-ન્યયિત્વ એટલે એકાર્થાવસ્થાપિત્વ, એકાર્થીભાવ. જ્યારે પદો પોતાના અર્થને ગૌણ કરીને કે પોતાના અર્થને છોડીને પ્રવાન અર્થનું ગ્રહણ કરીને દ્વિઅર્થી કે અર્થાન્તરાભિધાયી બને ત્યારે એકાર્થીભાવ થયો કહેવાય. તેવા અર્થમાં] તદ્વિત-સમાસના પ્રયોગ દ્વારા અને તેવા અર્થની તદ્વિત-સમાસમાંથી પ્રતિપત્તિ દ્વારા તે એકાર્થીભાવ (સામર્થ્ય) જાત થાય છે એમ જો તમે વૈયકરણો કહો તો અમારે કહેવું જોઈએ કે પ્રયોગ-પ્રતિપત્તિથી સામર્થ્યનું જ્ઞાન અને સામર્થ્ય હોતાં પ્રયોગ-પ્રતિપત્તિની પ્રવૃત્તિ એ રીતનો ઇતરેતરાશ્રયદોષ આમાં આવે. વળી, કેટલીક વાર સામર્થ્ય વિના પણ સમાસને પ્રયોગ કરાય છે, જેમકે અશ્રાદ્ધભોજ, દધિધટ, ગોરથ. [‘અશ્રાદ્ધભોજ’ સમાસમાં નગ્ને સંબંધ ‘ભોજ’ સાથે છે, ‘શ્રાદ્ધ’ સાથે નથી, એટલે અસામર્થ્ય છે. ‘અશ્રાદ્ધભોજ’ ને અદલે ‘શ્રાદ્ધભોજ’ સમાસ હોવો જોઈએ. ‘દધિધટ’ સમાસમાં ‘પૂર્ણ’ શબ્દના પ્રયોગ વિના સામર્થ્યનો અભાવ છે. ‘દધિધટ’ ને અદલે ‘દધિ-પૂર્ણધટ’ સમાસ હોવો જોઈએ. ‘ગોરથ’ સમાસમાં ‘યુક્ત’ શબ્દના પ્રયોગ વિના સામર્થ્યનો અભાવ છે. ‘ગોરથ’ ને અદલે ‘ગોયુક્તરથ’ સમાસ હોવો જોઈએ.] ઉપરાંત, કેટલીકવાર સામર્થ્ય હોવા છતાં તદ્વિતનો પ્રયોગ પરિહરવામાં આવે છે, જેમકે ‘અઙ્-ગુલ્યા સ્વનતિ’ ‘વૃક્ષમૂલાદ આગત.’ એ અર્થમાં અનુક્રમે ‘આંગુલિક:’ ‘વાર્ષમૂલ:’ એમ બોલાવું નથી. એટલે સમાસ-તદ્વિતને લગતું આ અનુશાસન પણ અસમજસ છે, અનવસ્થિત છે.

231. તથા ‘અર્થવદધાતુરપ્રત્યય: પ્રાતિપદિકમ્’ इति संज्ञालक्षणमतिव्यापकं, वाक्यस्यापि प्रातिपदિકसंज्ञाप्रसङ्गात् ।

अथ ‘कृत्तद्वितसमासाश्च’ इति सूत्रान्तरे समासग्रहणं विधिविशेषत्वेन वर्ण्यमानं तदितरप्रतिषेधाय भवतीति ततो वाक्यनिवृत्तिः सेत्स्यति । यद्येवम् ‘अधातुर-प्रत्ययः’ इति न वक्तव्यं, धातुप्रत्ययोरपि तत एव प्रतिषेधसिद्धेः ।

अथैकार्थतया समानशीलस्य वाक्यस्यैव प्रतिषेधे प्रभवति समासग्रहणं, न धातुप्रत्यययोरिति, तदपि दुराशामात्रम्, वाक्यसमासयोरपि ‘वा’वचनानर्थक्यकथनेन पार्थगर्थ्यव्यवस्थापनादिति ।

तदेवं प्रातिपदિકસંજ્ઞાવિષયસ્યાનિશ્ચયાત્ તત્પ્રકૃતિકાનાં ‘કથાપ્રાતિપદિકાત્’

ઇત્યધિકૃત્ય સ્વાદિપ્રત્યયાનાં વિધાનમનુપપન્નમિત્યલં પ્રસજ્ઞેન । સર્વથા દુર્વ્યવસ્થિતં શબ્દાનુશાસનમ્ ।

231. 'અર્થવદ્વાતુરપ્રત્યયઃ પ્રાતિપદિકમ્' (= 'ધાતુ અને પ્રત્યયને છોડીને જે શબ્દરૂપ અર્થવાળું હોય તે પ્રાતિપદિક છે') એવું પ્રાતિપદિકસંજ્ઞાનું લક્ષણ અતિગ્રાપક છે, કારણ કે વાક્યને પણ પ્રાતિપદિકસંજ્ઞા પ્રાપ્ત થવાની આપત્તિ આવે છે. [આની સામે તમે વैयाકરણો કહેશે કે ઉપર જણાવેલા સૂત્ર પછી તરત જ આવતા] 'કૃત્તદ્વિતસમાસામ્' (= અને કૃત અર્થાત્ કૃતંત, તદ્વિત અર્થાત્ તદ્વિતાન્ત અને સમાસ પણ પ્રાતિપદિક છે) એ સૂત્રમાં 'સમાસ' પદનું વિધિવિશેષ તરીકે વર્ણવવામાં આવતું ગ્રહણ સમાસેતરનો પ્રતિષેધ કરે છે, એટલે તે પદનું ગ્રહણ કરવાથી વાક્યની વ્યાવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે. આની સામે અમારું કહેવું છે કે જો એમ હોય તો 'અવાતુરપ્રત્યયઃ' (= ધાતુ અને પ્રત્યયને છોડીને) એમ પણ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે ધાતુ અને પ્રત્યયની વ્યાવૃત્તિ પણ તે 'સમાસ' પદના ગ્રહણથી સિદ્ધ થાય છે. આની સામે તમે વैयाકરણો કહેશે કે એકાર્થતાને લીધે સમાનશીલ વાક્યના જ પ્રતિષેધને માટે 'સમાસ' પદ શક્તિમાન છે, ધાતુ અને પ્રત્યયના પ્રતિષેધને માટે 'સમાસ' પદ શક્તિમાન નથી. આની સામે અમારું કહેવું છે કે આ પણ દુરાશામાત્ર છે, કારણ કે વાતિકકારે ['સમર્થાનાં પ્રથમાદ વા' એ સૂત્રગત] 'વા' વચનનું આનર્થક્ય જણાવી પૃથક્ અર્થોનું વિશેષે સ્થાપન કર્યું છે. [વાક્ય અને સમાસનાં વિષયો જુદા હોઈ તેમની વચ્ચે આખ્યાયકભાવ નથી, એટલે વિકલ્પનું 'વા' દ્વારા પ્રતિપાદન કરવાનો કોઈ અર્થ નથી, જેમનો વિષય એક હોય તેમની આખતમાં વિકલ્પ શક્ય અને, અહીં તો એકાર્થતા = એકરિપયત્વ છે જ નહિ, એટલે વિકલ્પ નહિ અને.] નિષ્કર્ષ એ કે આ પ્રમાણે પ્રાતિપદિકસંજ્ઞાના વિષયનો નિશ્ચય ન હોઈ, તે પ્રાતિપદિક જેમની પ્રકૃતિ છે તે સ્વાદિ પ્રત્યયોનું 'જ્ઞ-યાપ્ પ્રાતિપદિકાત્' એ સૂત્રને અનુસરીને વિધાન ધરી શકે નહિ. વધુ હોષો જણાવવાની જરૂર નથી. શબ્દાનુશાસન — વ્યાકરણ સર્વથા દુર્વ્યવસ્થિત છે.

232. યચ્ચ વ્યાख्याતુળામુક્તાનુક્તદુરુક્તનિરીક્ષણપ્રયત્નઃ, યચ્ચ વાચકમાત્રાવર્ણાધિક્યમિષપુરઃસરલક્ષણપરિચોદનપ્રકારઃ, યચ્ચેદં વ્યાख्याતૃવચનમ્ 'ઇહ ન ભવત્યનભિધાનાત્' इति, યચ્ચ વ્યાપ્તિસિદ્ધૌ સરલમુપાયમપશ્યતામાકૃતિગુણવર્ણનં, યચ્ચ પદે પદે बहुलवचनं तत् सुतरामपरिशुद्धिमनुशासनस्य दर्शयतीति ।

232. (૧) પાણિનિનાં સૂત્રોના આખ્યાયકારોએ ઉક્ત, અનુક્ત અને દુરુક્તનું નિરીક્ષણ કરવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે, (૨) વાચકમાત્રા અધિક છે કે વર્ણો વધારે છે એવું બહાનું આગળ ધરી લક્ષણોનો પ્રતિષેધ કરવાનો જે પ્રકાર તે, (૩) 'અહીં આ નિયમ લાગુ પડતો નથી કારણ કે તેનું સ્પષ્ટ અભિધાન નથી' એવું આખ્યાયકારોનું જે વચન તે, (૪) વ્યાપ્તિની સિદ્ધિ માટે સરળ ઉપાય ન જણાતાં આકૃતિ-ગુણનું વર્ણન કરવું તે, (૫) અને પદે પદે 'બહુલ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો તે—આ 'બહુ' શબ્દાનુશાસનની અપરિશુદ્ધિ (= દોષો) દર્શાવે છે.

233. અન્યે તુ શોભેતિ, ચીર્ણમિતિ, ન યાતિ પ્રતિમેત્તુમિતિ, માતુરનુહરતીતિ, ફલબર્હિણં હ્યચાસેતિ, કાંદિશીક ઇતિ, ભ્રાજિષ્ણુરિતિ, ગણેય ઇતિ, વરેણ્ય ઇતિ લક્ષ્યસંગ્રહબહિષ્કૃતસ્મૃતિસન્દેહવિપર્યયપ્રતિપાદકત્વલક્ષણસ્વલિતં વિપ્લુતં પાણિનિતન્ત્રં મન્યમાનાઃ તત્ર મહાન્તમાક્ષેપમતાનિષ્ઠાઃ, સ તુ સ્થૂલોદરપ્રાય ઇતીહ પ્રન્યગૌરવમયાન્ન લિખ્યતે ।

233. 'શામા', 'ચીર્ણમ્', 'ન યાતિ પ્રતિમેતુમ્' 'માતુરનુહરતિ' 'ફલબર્હિણં હ્યચાસ' 'કાંદિશીકઃ' 'ભ્રાજિષ્ણુઃ' 'ગણેયઃ' 'વરેણ્યઃ'—આ બધાં લક્ષ્યસંગ્રહબહિષ્કૃત હોવાથી સ્મૃતિ-સન્દેહલક્ષણ, વિપર્યયલક્ષણ, અપ્રતિપાદકત્વલક્ષણ સ્ખલનાઓવાળું અને વિપ્લુત પાણિનિતન્ત્ર છે એમ માનીને "ન કટલાક તેના ઉપર મોટો આક્ષેપ કરે છે. તે આક્ષેપ બધો વિસ્તાર શકે તેવો છે એટલે અંથગૌરવના ભયે અમે અહીં લખતા નથી.

234. નનુ યદિ લક્ષણસ્ય પ્રણેતા પાણિનિઃ ન સમ્યગ્દર્શી, તત્ર વિવરણ-કારાશ્ચ નાતિનિપુણદશઃ, કામમન્યઃ સૂચીકૃતબુદ્ધિર્ભવિષ્યતિ વૃત્તિકારાશ્ચ પ્રૌઢતર-દૃષ્ટયો ભવિષ્યન્તિ, તેભ્યઃ શબ્દલક્ષણમવિપ્લુતમવમોત્સ્યામહ ઇતિ ।

234. તમે વૈયાકરણી કહેશો કે, 'માની લો કે' વ્યાકરણના પ્રણેતા પાણિનિ અસમ્યગ્દર્શી હતા અને વિવરણકારો અતિનિપુણ દષ્ટિ ધરાવતા ન હતા પરંતુ ખીન્ને સેય જેવી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો થશે અને પ્રૌઢતર દષ્ટિવાળો વૃત્તિકારો થશે, તેમની પાસેથી આપણે અવિપ્લુત વ્યાકરણશસ્ત્ર શીખીશું.'

235. નૈતદસ્તિ, તેષામપ્યભિયુક્તતરાઃ કેચિદુત્પ્રેક્ષન્તે એવ દોષં, તેષામપરે, તેષામપ્યપરે, તદેવમનવસ્થાપ્રસજ્ઞાન્નાસ્તિ નિર્મલમનુશાસનમિતિ ક્લેશાયૈવ વ્યાકરણા-ધ્યયનમહાત્રતપ્રહણમ્ । તથા ચાહ બૃહસ્પતિઃ—પ્રતિપદમશક્યત્વાત્, લક્ષણસ્યાપિ અવ્યવસ્થાનાત્, તત્રાપિ સ્વલિતદર્શનાત્, અનવસ્થાપ્રસજ્ઞાન્ન મરણાન્તો વ્યાધિર્વ્યાકર-ણમિત્યૌશનસા ઇતિ । ઇહાપ્યુક્તમ્—

દુષ્ટપ્રહગૃહીતો વા મીતો વા રાજદણ્ડતઃ ।

પિતૃમ્યામભિશપ્તો વા કુર્યાદ્ વ્યાકરણે શ્રમમ્ ॥

અન્યૈરપ્યુક્તમ્—

વૃત્તિઃ સૂત્રં તિલા માષાઃ કટન્દી કોદ્રવૌદનઃ ।

અજહાય પ્રદાતવ્યં જહીકરણમુત્તમમ્ ઇતિ ॥

એવં વ્યાકરણાવગાહનકૃતોદ્યોગોઽપિ ત્રિદ્વિજ્જનો

વ્યુત્પત્તિ લભતે ન વૈદિકપદગ્રામે મનુષ્યોક્તિવત્ ।

अन्यत् किञ्चन तत्प्रतीतिशरणं नास्तीति च व्याकृतं

तस्मादप्रतिपत्तिमन्थरमुखो वेदः प्रमाणं कथम् ॥

235. અમે કહીએ છીએ કે, ના, આ નહિ થાય, કારણ કે તેમનાથી પણ વધારે બુદ્ધિવાળા તેમના દોષ દેખશે, તે બીજા બુદ્ધિવાળા કરતાં વળી વધારે બુદ્ધિવાળા તે બીજા બુદ્ધિવાળાના દોષને દેખશે, તે ત્રીજા બુદ્ધિવાળા કરતાં વળી વધારે બુદ્ધિવાળા તે ત્રીજા બુદ્ધિવાળાના દોષને દેખશે, આમ અનવસ્થાદોષને કારણે વ્યાકરણશાસ્ત્ર નિર્મલ નથી જ. વ્યાકરણશાસ્ત્રના અધ્યયનનું મહાવ્રતગ્રહણ કલેશને મારે જ છે. અને બુદ્ધરપતિએ કહ્યું છે કે, એક એક શબ્દને લઈ તે સાધુ છે કે અસાધુ એ જાણવું અશક્ય હોઈ, લક્ષણ—સામાન્ય-વિશેષવાનું લક્ષણ ની સ્થાપના અશક્ય થઈ ન હોઈ, ત્યાં પણ સંદેહ, વિપર્યય, અપ્રતિપાદક-ત્વરૂપ દોષો દેખાતા હોઈ, અને ભવિષ્યમાં પ્રૌઢતા બુદ્ધિવાળા વૃત્તિકર પાસેથી અવિરુદ્ધ શુદ્ધ વ્યાકરણશાસ્ત્ર શીખીશું એવી આશામાં અનવસ્થાદોષ હોઈ, વ્યાકરણશાસ્ત્ર મરણાંત વ્યાધિ છે એમ ઓશનસો માને છે. અહીં પણ કહેવાયું છે કે, ‘દુષ્ટ ભૂતપિશાચથી ગૃહીત, કે રાજદંડથી ભીત, કે પિતૃઓથી અભિશપ્ત વ્યાકરણ ભણવામાં અમ કરે.’ બીજાઓએ પણ કહ્યું છે કે, ‘વૃત્તિ એ તણ છે, મત્ર એ અડદ છે અને કટન્દો એ કોદરા છે, એ તણ અજડને (બુદ્ધિમાનને) આપવા કારણ કે અજડને જડ કરવા મટેના તે ઉત્તમ ઉપાય છે.’ ઉપરાંત, વ્યાકરણ ભણવામાં પ્રયત્ન—ઉદ્યોગ કરવા છતાં વિક્ષાનો જેમ લૌકિક પદોમાં વ્યુત્પત્તિ પામતા નથી તેમ વૈદિક પદોમાં પણ વ્યુત્પત્તિ પામતા નથી. વૈદિક પદોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી એમ કહેવાયું છે. તેથી, વેદોનું જ્ઞાન શક્ય જ ન હોવાથી (અર્થાત્ વેદો અપ્રતિપાદક હોવાથી) વેદ નિષ્ક્રિયવદન છે, મૂક છે, તો પછી વેદ પ્રમાણ કેમ ?

236. अत्राभिधीयते । यत्तावदिदमवादि गवादिशब्दवत् अनादिप्रबन्धसिद्धमेव गाव्यादेरपि वाचकत्वमिति तत्रामुं पक्ष संशयदशामेव तावदारोपयामः । पूर्वपाक्षि-
कोक्तयुक्तिसमुत्थापितस्थिरतरविपर्ययज्ञानसमनन्तरं सहसैव सम्यग्ज्ञानोत्पादनातिभारात्
भारैकदेशावतरणन्यायेन संशयस्तावदुपपद्यते । ततः तर्कात् परिशोधितेऽध्वनि सुगमे
सुखं विहरिष्यति सम्यङ्निर्णयोपायो न्याय इति तदुच्यते ।

236. નૈયાયિક—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. ‘ગો’ આદિ શબ્દોની જેમ ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દોનું પણ વાચકત્વ અનાદિ પરંપરાથી સિદ્ધ જ છે એમ જે કહ્યું તેને—તે પક્ષને—સંશયદશામાં જ અમે મૂકીએ છીએ. આ પૂર્વપક્ષીએ યુક્તિઓ આપી અશક્ય સ્થાપેલ વધુ સ્થિર વિપર્યયજ્ઞાન પછી તરત જ એકાએક જ સમ્યક્જ્ઞાનનો અતિભાર લાદવા કરતાં સંશયનો થોડોક ભાર લાદવો વધુ સારો એ ન્યાયે પહેલાં એ પક્ષ ખાખત સંશય પેદા કરવો ઘટે છે. પછી તક વડે પરિશોધિત સુગમ ભાગમાં સાચા નિર્ણયનો ઉપાયભૂત ન્યાય સુખે વિહરશે એટલે અમે પ્રથમ સંશયને જણાવીએ છીએ.

237. यदि गाव्यादीनां गवादीनामिव शब्दानां प्रयोगे गतिरन्या न काचित् सम्भावनाभूमिमध्येति, तत् सत्यमादिसत्तायाः कल्पने कोऽवसरः ? यथा हि स्वाध्यायाध्ययनसमये यादृशमेव शब्दं यथोदितमात्रानुस्वारस्वरादिस्वरूपसमुत्थितमुच्चारयत्याचार्यः तादृशमेव शिष्यः प्रत्युच्चारयति । प्रमादन्तं वा गुरुरेवैनमनुशास्ति । आ तदुच्चारणसामर्थ्योपजननं तावन्न मुञ्चति शिक्षयति । सोऽपि शिष्टो यदा गुरुर्मविष्यति तदा स्वशिष्यं तथैव शिक्षयिष्यति । आचार्यो यदा शैशवे शिष्य आसीत् तदान्येन गुरुणा शिक्षितोऽभूत्, सोपि तदन्येन, सोपि तदन्येनेत्येवमनादित्वं जैमिनीयपक्षे, आ सर्गात्प्रवृत्ति प्रवृत्तत्वं नैयायिकपक्षे वेदाध्ययनस्य व्यवस्थितम् ।

237. 'ગો' આદિ શબ્દોના પ્રયોગની જેમ 'ગાવિ' આદિ શબ્દોના પ્રયોગમાં ખીલ કોઈ ગતિ સંભાવનાભૂમિએ પણ પહોંચતી ન હોય તો સાચે જ 'ગાવિ' આદિ શબ્દોની આદિસત્તાની (= અગિયતાની) કલ્પનાને અવસર જ કયાં છે ? [અર્થાત્ 'ગાવિ' આદિ શબ્દો પણ 'ગો' અદિ શબ્દોની જેમ અનાદિ છે. 'ગો' આદિ શબ્દો અનાદિ] આ રીતે છે— વેદાધ્યયન વેળાએ, શાસ્ત્રમાં, કહેવાયેલી માત્રા, અનુસ્વાર, સ્વર, આદિ સ્વરૂપથી સમ્યક્ પ્રકારે ઉદ્ભવતા જેવા શબ્દને આચાર્ય ઉચ્ચારે છે તેવા જ શબ્દને શિષ્ય સામે ઉચ્ચારે છે. જો તે તેમાં ભૂલ કરે તો ગુરુ જ તેને બરાબર ઉચ્ચાર કરતા શીખવે છે. જ્યાં સુધી શિષ્યમાં સમ્યક્ ઉચ્ચારણનું સામર્થ્ય ન આવે ત્યાં સુધી ગુરુ શિષ્યને છોડતા નથી અને શિખવે જ જાય છે. તે પ્રમાણે બરાબર શીખેલો તે શિષ્ય પણ જ્યારે ગુરુ બનશે ત્યારે પોતાના શિષ્યને તે પ્રમાણે જ શીખવશે. આચાર્ય પોતે પણ જ્યારે શેશવક્રાણમાં શિષ્ય હતા ત્યારે અન્ય ગુરુ પાસેથી આ પ્રમાણે જ શીખ્યા હતા, તે અન્ય ગુરુ પણ ખીલ ગુરુ પાસેથી— આ પ્રમાણે શબ્દનું (= વેદનું) અનાદિપણ જૈમિનીય પક્ષમાં છે. જગતના સર્ગથી માંડી વેદનું પ્રવૃત્તત્વ નૈયાયિકના પક્ષમાં વ્યવસ્થિત થયેલું છે.

238. इत्थमेव यदि गाव्यादीनां गवादिवत् अप्रमादकृतः सुपरिरक्षितः प्रयोगस्तथैव चैतेभ्योऽर्थप्रतिपत्तिपूर्वको व्यवहारस्तदाऽनादिगवादिशब्दसमानविषया एव गाव्यादय इति तदा कस्य किं ब्रूमः । अस्ति त्वत्रान्यः प्रकारः । न ह्येकान्तेन यादृगेव वक्त्रा शब्दः प्रयुज्यते तादृगेव श्रोत्रा प्रत्युच्चार्यते, किन्तु प्रमादालस्यादिवि-विधापराधविगुणकरणोच्चार्यमाणोऽपभ्रंशतां स्पृशन् दृश्यते इत्यस्ति संशयावसरः ।

238. આ રીતે જ 'ગો' આદિની જેમ 'ગાવિ' આદિનો પ્રયોગ અપ્રમાદકૃત અને સુપરિરક્ષિત હોય તથા તે જ પ્રમાણે તે 'ગાવિ' આદિ શબ્દોથી અર્થપ્રતીતિપૂર્વક વ્યવહાર કરતો હોય તો અનાદિ 'ગાવિ' આદિ શબ્દોના વિષય 'ગો' આદિ શબ્દોના વિષયની સમાન થાય જ, તો પછી અમે કોઈને શું કહીએ ?

પરંતુ આ બાબતે ખીલે પ્રકાર પણ છે. વક્તા જેવો શબ્દ પ્રયોજે છે તેવો શબ્દ જ

શ્રોતા એકાન્તપક્ષે પ્રત્યુચ્ચારે છે એવું નથી, પણ પ્રમાદ, આળસ આદિ વિવિધ અપરાધોથી થેરાયેલા, ક્ષુબ્ધ કરણોથી ઉચ્ચારાતો શબ્દ અપભ્રંશપણું પામે છે, એટલે સંશયને અવસર છે.

239. અપભ્રંશતયાડપિ ये स्थिताः स्थास्यन्त्यपि वा शाकटिकभाषाशब्दा-
स्तानपि गोपालबालबलासु प्रयुञ्जाना जरठपामराः प्रयत्नेनापि न यथोच्चारितानेव
तान् पठितुं शक्नुवन्तीति अशक्तिजशब्दप्रयोगबाहुल्यदर्शनात् संशयाना कुशाग्रबुद्धेरपि
बुद्धिर्भवितुमर्हति किमेते गवादिशब्दा एवानादिसिद्धवाचकशक्तिभाजस्तेभ्योऽन्ये विगुण-
करणप्रयोज्याः प्रमादप्रभवाः अपभ्रंशाः ? किं वा सर्वे एव तुल्यकक्षा इति ?
सर्वेषां तुल्यकक्षत्वे य एते अद्यत्वेऽपि प्रमादजाः प्रमदादासदारकादिवदनेष्वपभ्रंष्टा
अभ्यधिकतरामपभ्रंशदशां स्पृशन्तस्तेऽपि तामेव गवादिशब्दधुरमघिरोहेयुः ।

239. ગાડું હાંકનારની ભાષાના શબ્દો જે અપભ્રંશ તરીકે સ્થિર થયેલા છે કે ભવિષ્યમાં થશે તેમને પણ ગોવાળ, આળસ, અમળાઓમાં જે જરઠ-પામર છે તેઓ પ્રયત્નપૂર્વક પ્રયોજવા છતાં જેવા ઉચ્ચારાયેલા હોય તેવા બોલવા શક્તિમાન થતા નથી, એટલે અશક્તિ-જન્ય શબ્દપ્રયોગોનું આહુલ્ય દેખાતું હોઈ કુશાગ્ર બુદ્ધિવાળાની પણ બુદ્ધિ સંશયવિષ્ટ બનવાને પાત્ર છે—શું આ ‘ગો’ આદિ શબ્દો જ અનાદિસિદ્ધ વાચકશક્તિવાળા છે અને તેમનાથી જુદા વિચુલ્લકરણથી પ્રયોજાત અને પ્રમાદજન્ય ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો અપભ્રંશ શબ્દો છે ? કે પછી બધા જ શબ્દો તુલ્યકક્ષાના છે ? જે બધા જ તુલ્યકક્ષાના હોય તો અત્યારે પણ પ્રમાદથી પ્રમાદ, હાસ, હારક આદિના મુખે અપભ્રંશ બનેલા અધિકતર અપભ્રંશશબ્દો પામેલા આ જે શબ્દો છે તે શબ્દો પણ તે જ ‘ગો’ આદિ શબ્દોની ધુરાએ ચઢી ગય

240. न चैवमस्त्विति शक्यमभ्यनुज्ञातुम्, इदानीमेव अश्यतां तेषां प्रत्यक्षत
उपलब्धेरिति । तस्मादवश्यं तावदद्यत्वे परिदृश्यमानापभ्रंशदशा दुर्वलबालबलादिशब्दा
न गवादिशब्दान् स्पर्धितुमर्हति । ते चेन्न स्पर्धन्ते तदधुना गाव्यादयोऽपि प्रकारान्त-
रोपपत्तिसम्भावनाभङ्गुरप्रभवाः सन्तो न गवादिशब्दसमानविधित्वमध्यवसातुं
शक्नुयुरिति तर्कयामः । तदुक्तं भगवता जैमिनिना “शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य
भागित्वम्” इति [जै. सू. १.३.२५] । भाष्यकारेणापि तद् व्याख्यातं “महता
प्रयत्नेन शब्द उच्चारितो, वायुः नामेरुत्थितः उरसि विस्तीर्णः कण्ठे विवर्तितो
मूर्धानमाहत्य परावृत्तो वक्त्रे चरन् विविधान् शब्दानभिर्व्यनक्ति । तत्रापराध्येताऽप्यु-
च्चारयिता यथा शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति, सकृदुपस्पृक्षामीति द्विरुपस्पृशति
इत्यादिना ।”

240. આમ હોય એ સ્વીકારવું શક્ય નથી, કારણ કે શબ્દોને બ્રહ્મ થતા અત્યારે જ આપણે પ્રત્યક્ષ દેખીએ છીએ. તેથી દુષ્કર્મ, આળ, અમળા વગેરેના મુખે બોલાતા, અવશ્યપણે અત્યારે દેખાતા અપ્રબ્રંશદશવાળા શબ્દો 'ગો' આદિ શબ્દો સાથે સ્પર્ધા કરવાને લાયક નથી જ. જો તે શબ્દો તેમની સાથે સ્પર્ધા કરતા ન હોય તો અન્ય પ્રકારે જેમને ઘટાવવાની સંભાવના હોવાથી ખંડિત પ્રભાવવાળા 'ગાવિ' આદિ શબ્દો પણ 'ગો' આદિ શબ્દો સાથે સમાનતા પામવા શક્તિમાન નથી એમ અમે તર્ક કરીએ છીએ.

તેથી ભગવાન જૈમિનિએ કહ્યું છે કે, 'શબ્દની નિષ્પત્તિ (અભિવ્યક્તિ) પ્રપત્નથી થતી હોઇ પુરુષના અપરાધનું ભાગ્ય શબ્દ અને છે.' ભાષ્યકાર શમરે તેની સમજૂતી આ પ્રમાણે આપી છે—“મહાપ્રપત્નથી શબ્દને પુરુષો ઉચ્ચારે છે. વાયુ નાભિમાંથી ઉઠે છે, છાતીમાં વિસ્તરે છે, કંઠમાં વિવર્તન કરે છે, પછી તળે ટકરાઇ પાછો વળેલો મોઢામાં વિચરતો વિવિધ શબ્દોને અભિવ્યક્ત કરે છે. ત્યાં ઉચ્ચર કરનારો પણ અપરાધ કરે જેમકે 'સૂકામાં પડીશ' એમ કહેતે. કાઢવામાં પડે છે, 'એક વાર સ્પર્શ' કરીશ' એમ કહેતો એ વાર સ્પર્શ કરે છે, વગેરે'.

241. આહ તર્હિ વિશેષે પ્રમાણં વક્તવ્યં યદેતે ગાવ્યાદયઃ પ્રમાદાઅપરા-
ધનિબન્ધના એવ, ન ગવાદિશબ્દસમાનવિધય ઇતિ । ઉચ્ચતે । ભવતુ, સિદ્ધં નઃ સમીક્ષિતં ।
સંશયદશાં તાવદાનીતોડયમનાદિગાવ્યાદિશબ્દવાચી મહાપુરુષઃ સમ્બોધ્યતે 'મો
મહાત્મન્ ! ઇત્યં પૂર્વોક્તનીત્યા સંશયે સતિ ચિન્ત્યતાં કિમેતે ગાવ્યાદયો ગવાદિ-
સમાનયોગક્ષેમા એવ હસ્તઃ કરઃ પાણિરિતિવદ્ ભવન્તુ કિં વાપરાધસમ્ભાવનયા માર્ગા-
ન્તરમાલ્મ્બન્તામિતિ ।

241. કોઇ કહે છે કે ભેદની બાબતમાં પ્રમાણ કહેવું જોઇએ કે આ 'ગાવિ' આદિ શબ્દો પ્રમાણ આદિ અપરાધના કારણે જ થયા છે, અને તેથી 'ગો' આદિ શબ્દોની સમાન નથી. અમે તેને કહીશું કે ભણે, આ તો અમારું ઇચ્છિત સિદ્ધ થયું. 'ગાવિ' આદિ શબ્દ અનાદિ છે એ પણ લેનાર મહાપુરુષને સંશયદશાએ પહોંચાડ્યા પછી અમે તેને સંબોધીને કહીએ છીએ, 'હે મહાત્મન્ ! આમ પૂર્વોક્ત રીતે સંશય થતાં વિચાર કરો કે જેમ 'હસ્ત', 'કર' 'પાણિ' શબ્દો સમાન યોગક્ષેમ ધરાવે છે તેમ શું આ 'ગાવિ' આદિ શબ્દો 'ગો' આદિ શબ્દોની સમાન જ યોગક્ષેમ ધરાવે કે પછી અપરાધની સંભાવનાને કારણે માર્ગાન્તરનું અવલંબન કરે છે ?

242. તત્રૌકર્મિન્ વાચ્યે વહ્વસ્તુચ્ચક્ર્યા વાચકા ઇતિ નૈષ ન્યાયઃ ।
કથમ્ ? પ્રત્યયં શબ્દનિવેશાત્ । તેનૈવ સમ્બન્ધકરણસૌકર્યાત્, અન્યથા ચ સમ્બન્ધે
યત્નગૌરવપ્રસન્નાત્ । પ્રત્યયં શબ્દનિવેશે હિ સતિ પરસ્પરમન્યભિચારિણૌ શબ્દાર્થૌ ભવતઃ,
સ શબ્દસ્તસ્ય વાચકઃ, સોડર્થસ્તસ્ય વાચ્ય ઇતિ । અનેકશબ્દવાચ્યસ્ત્વેકોડર્થસ્તં

વાચકં શબ્દં વિજહ્યાદપિ, તમન્તરેણ શબ્દાભિધેયતામપિ યતઃ પ્રતિપદ્યતે ઇતિ વ્ય-
ભિચારઃ । અનેકાર્થવાચિનિ ચૈકસ્મિન્ વાચકે ઇચ્છમાણે શબ્દોઽર્થ વ્યભિચરેત્ ,
તસ્યેવાર્થાન્તરસ્યાપિ તતઃ પ્રતિપત્તેરિતીત્યમનિયમોઽયમુપપલ્લવેત, હસ્તઃ કરઃ પાણિરિ-
ત્યાદાવક્ષાઃ પાદા માષા ઇત્યાદૌ, કિં ક્રિયતે, ગતિરન્યા નોપલભ્યતે, તેનાનેક-
શબ્દત્વમનેકાર્થત્વં ચ દૈવબલવત્તયાઽક્ષીકૃતમ્ । પ્રથમઃ પુનરેષ ઋજુઃ પન્થાઃ યદેકસ્ય
વાચકસ્યૈકો વાચ્યોઽર્થ ઇતિ । ઇહ ચ ગત્યન્તરમતિસ્પષ્ટમસ્તિ પ્રમાદપ્રભવત્ત્વં નામ ।
તસ્મિન્ સતિ કિમિતિ પ્રથમપ્રાપ્તોઽયં પ્રતિવાચ્યં વાચકનિયમક્રમો લઙ્ઘ્યતે । તેન
પ્રમાદાપરાધનિબન્ધના ગાવ્યાદયો, ન ગવાદિસમાનમહિમાન ઇત્યુક્તમ્ ।

242. એક વાચ્યતા ધણા પુણ્ય કક્ષાના વાચકો છે એ ન્યાય અહીં નથી, કેમ ? પ્રત્યેક
અર્થે જુદો શબ્દ મૂકાય છે. તેને લીધે જ શબ્દ-અર્થ વચ્ચેના સંબંધ કરવો સુકર પડે છે.
અન્યથા, સંબંધ કરવામાં યત્નગૌરવની આપત્તિ આવે. પ્રતિ અર્થે શબ્દ હોતાં તે
શબ્દ તે અર્થનો વાચક છે, તે અર્થ તે શબ્દનો વાચ્ય છે એમ શબ્દ અને અર્થ પરસ્પર
અવ્યભિચારી બને. અનેક શબ્દો વડે વાચ્ય એક અર્થ તો તે વાચક શબ્દને છોડી પણ દે
છે, તે વાચક શબ્દના વિના તે અર્થ શબ્દાભિધેયતાને પામે છે, એટલે વ્યભિચાર થાય છે.
અનેક અર્થોનો વાચક એક શબ્દ સ્વીકારતાં શબ્દનો અન્ય અર્થ સાથે પણ સહચાર થાય
(વ્યભિચાર દોષ) કારણ કે એક અર્થની જેમ બીજા અર્થની પણ તે શબ્દમાંથી પ્રતિપત્તિ
થાય. આ રીતે આ અનિયમ ઊછળીને ખડો થાય છે, જેમકે 'હસ્ત', 'કર', 'પાણિ' વગેરેમાં
(એક અર્થના અનેક વાચકમાં) અને 'અક્ષ', 'પાદ', 'માષ' (એક શબ્દના અનેક અર્થમાં)
વગેરેમાં, તો અમે શું કરીએ, બીજી કોઈ ગતિ ઉપલબ્ધ નથી, તેથી એક અર્થનું અનેક
શબ્દવચ્યત્વ અને એક શબ્દનું અનેકાર્થવાચકત્વ દૈવબલવત્તાને કારણે અમે સ્વીકાર્યું છે.
પરંતુ સરળ માર્ગ તો આ છે કે એક વાચક શબ્દનો એક જ વાચ્ય અર્થ હોય અને અહીં
તો બીજી ગતિ અતિસ્પષ્ટ છે અને તે છે શબ્દોની પ્રમાદજન્ય અપભ્રંશતા. તેમ હોતાં પ્રથમ
પ્રાપ્ત પ્રતિ અર્થે એક એક શબ્દના વાચકનિયમનું ઉલ્લંઘન થાય છે તેથી, 'ગાવિ' આદિ
શબ્દો પુરુષતા પ્રમાદરૂપ અપરાધનું પરિણામ છે, તેઓ 'ગૌ' આદિ શબ્દો સમ મહિમાવાળા
નથી, આ મત જ યોગ્ય છે.

243. કિંચ વાચકશક્તિઃ નામ સૂક્ષ્મા પરમપરોક્ષા અર્થોપત્તિમાત્રશરણાવગમા,
ન તન્મન્દતાયામન્યતઃ કુલશ્ચિદવગન્તું પાર્યતે । સા ચેદિયમન્યથાઽપ્યુપપદ્યમાના
ગવાદિભ્યોઽર્થપ્રત્યયાદિવ્યવહારે મન્દીભવતિ તેષુ શક્તિકલ્પનાયામર્થોપત્તિઃ । एवं च
गवादय एव वाचकशक्तेराश्रयो, न गाव्यादयः ।

243. વળી, વાચકશક્તિ સૂક્ષ્મ છે, પરમ પરોક્ષ છે, અર્થોપત્તિથી જ ગમ્ય છે. અર્થોપત્તિ
વાચકશક્તિનું જ્ઞાન કરાવવામાં મંદ હોય, દુર્બળ હોય તો બીજા કોઈ પ્રમાણથી વાચકશક્તિને
બાજુથી શક્ય નથી, જે 'ગૌ' આદિ શબ્દોમાંથી થતા અર્થજ્ઞાન આદિ વ્યવહારને અનુલક્ષી

‘ગો’ આદિ શબ્દોન વાચકશક્તિ બીજી રીતે ઘટતી હોય તો તેમની ખાખનમાં વાચકશક્તિ કલ્પવામાં અર્થોપત્તિ મંદ-દુર્બળ-ખતી બન્ય (પરંતુ બીજી કોઈ રીતે વાચકશક્તિ ઘટતી જ નથી.) અને આમ (અર્થોપત્તિ વડે જ પુરવાર થાય છે કે) ‘ગો’ આદિ શબ્દો જ વાચકશક્તિના આશ્રયો છે, ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો વાચકશક્તિના આશ્રયો નથી.

244. કથં તર્હિં બહુનામનધિગતવ્યાકરણતન્ત્રાણામેભિરવિચ્છિન્નો વ્યવહારઃ ?
યથૈવ મ્લેચ્છાનાં મ્લેચ્છભાષાભિરક્ષિનિકોચહસ્તસંજ્ઞાદિવ્યવહારિણાં વા સ્વૈઃ સ્વૈરુપાયૈઃ ।
કિમક્ષિનિકોચાદીનામન્યજનપદવાચાં નાસ્તિ શક્તિઃ ? ઓમિત્યુચ્યતે, કથં તર્હિં
તેભ્યોર્ડ્યપ્રતિપત્તિઃ ? નૈસર્ગિકી તેષાં શક્તિર્નાસ્તીતિ બ્રૂમઃ । તત્સ્વરૂપસ્યાવ્યવસ્થિતત્વેન
સાંસિદ્ધિકશક્તિપાત્રતાડનુપપત્તેઃ । પ્રતિપત્તિસ્તુ સ્વકૃતસમયમાત્રનિબંધના તેભ્યઃ ।

244. શંકાકાર—તો પછી જેઓ વ્યાકરણશાસ્ત્ર લખ્યા નથી એવા ધણા બધા લોકોનો ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દોથી અવિચ્છિન્ન વ્યવહાર કેમ ચાલે છે ?

નૈયાયિક—જેવી રીતે મ્લેચ્છોનો વ્યવહાર મ્લેચ્છભાષાઓથી કે અક્ષિનિકેય, હસ્તસંજ્ઞા વગેરે વડે વ્યવહાર કરનારાઓનો વ્યવહાર પોતેપોતાના તે તે ઉપાયોથી ચાલે છે તેવી રીતે જ તેમનો વ્યવહાર ચાલે છે.

શંકાકાર—તો શું અક્ષિનિકેય વગેરેમાં કે શૂદ્ર લોકોની વાણીમાં શક્તિ નથી ?

નૈયાયિક—નથી એમ એમ કહીએ છીએ.

શંકાકાર—તો પછી તેમનાથી અર્થનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ?

નૈયાયિક—અમારું તો એટલું જ કહેવું છે કે તેમનામાં નૈસર્ગિક શક્તિ નથી. તેમનું સ્થિર નિશ્ચિત સ્વરૂપ ન હોવાથી તેમનામાં નૈસર્ગિક શક્તિની પાત્રતા ઘટતી નથી. તેમનામાંથી અર્થનું જ્ઞાન તો તેમનો ઉપયોગ કરનારે ઘડી કાઢેલા સમયને (arbitrary convention) કારણે થાય છે.

245. નનુ નૈયાયિકાનાં ક્વ વા ન સમયઃ પ્રતિપત્ત્યુપાયઃ ? સત્યં, સ ત્વીશ્વર-
પ્રણીતઃ પ્રથમસર્ગાત્ પ્રભૃતિ પ્રવૃત્તો મીમાંસકામ્યુપગતનૈસર્ગિકશક્તિસોદર્ય એવ, ન
માદશરચિતપરિમિતવિષયસમયસમાનઃ । સ ચ મત્ત્રાદિશબ્દેષ્વેવ પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠો, ન
માત્રાદિષુ । તે તુ વર્ણસારૂપ્યચ્છાયયા મત્રાદિશબ્દસ્મૃતિમાદધાનાસ્તદર્થપ્રતિપત્તિ-
હેતુતામુપગચ્છન્તીતિ ।

245. શંકાકાર—નૈયાયિકોના મતમાં પણ અર્થજ્ઞાનનો ઉપાય સમય ક્યાં નથી ?

નૈયાયિક—તમારી વાત સાચી, પરંતુ તે સમય તો હંશરકૃત છે અને પ્રથમ સર્ગથી માંડી પ્રવૃત્ત છે. અને તેથી મીમાંસકે સ્વીકારેલી નૈસર્ગિક શક્તિનો તે સહોદર છે, તે મારા જેવાએ સ્થાપેલા પરિમિત વિષયના સમય જેવો નથી. તે સમય ‘ગો’ આદિ શબ્દોમાં જ પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠ છે, ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દોમાં પ્રાપ્તપ્રતિષ્ઠ નથી. તે ‘ગાવિ’ આદિ શબ્દો તો વર્ણ-

સાધુશબ્દ દ્વારા 'ગૌ' આદિ શબ્દોનું સ્મરણ કરાવીને 'ગૌ' આદિ શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન કરાવવામાં હેતુ અને છે.

246. નન્વનવધૃતસ્વરૂપાણાં કથં ગવાદિશબ્દાનાં સ્મરણમ્ ? તદવધારણે વા કોઽમ્યુપાયઃ ? અભિયોગવિશેષ इति ब्रूमः । कः पुनरभियोगः ? को वा तस्य विशेषः ? व्याकरणाध्ययनमभियोगः । तदभ्यासानुसारेण लक्ष्यनिरीक्षणं तस्य विशेषः । व्याकरणेन च प्रतिपदमपर्यवसितार्थजनप्रयोज्यसाधुशब्दसार्थसंग्रहतस्तद्विषयशब्दवर्णपुरन्धिप्रायप्राकृतगोचरापशब्दपरिहारप्रकारव्युत्पादनमुपक्रम्यते यदानन्त्यात् किल कल्पशतैरपि नावकल्पते । किन्तु व्यपनीतातिव्याप्यादिदोषोपनिपातत्रास-त्रिमुनिपरीक्षितलक्षणद्वारकस्तदुपदेशः श्रूयते । तेन च वेदेनेव धर्माऽधर्मयोः, ब्रह्मावतारेणैव सत्यानृतयोः, नीतिशास्त्रेणैव हिताहितयोः, मन्वादिवचनेनैव भक्ष्याभक्ष्ययोः, दिव्येनैव शुद्धयशुद्धयोः सिध्यत्येव साध्वसाधुशब्दयोरधिगम इति सर्वलोकसाक्षिकमेतत् कथमपनीयते ?

246. શંકાકાર-‘ગૌ’ આદિ શબ્દોનું સ્વરૂપ જોમણે અવધાયું નથી (અર્થાત્ નિશ્ચિતપણે જાણ્યું નથી) તેઓ ‘ગૌ’ આદિ શબ્દોનું સ્મરણ કેવી રીતે કરી શકે ? તેનું અવધારણું કરવાનો શો ઉપાય છે ?

નેયાયિક — અમે કહીએ છીએ કે વિશિષ્ટ અભિયોગ એનો ઉપાય છે.

શંકાકાર — આ અભિયોગ એ શું છે અને તેનો ખાસ વિશેષ શો છે ?

નેયાયિક — અભિયોગનો અર્થ વ્યાકરણાધ્યયન છે. અને વ્યાકરણના અધ્યયન અનુસાર લક્ષ્યનું (= શબ્દનું) નિરીક્ષણ કરવું તે તેનો વિશેષ છે.

શંકાકાર — આર્યજનો વડે પ્રયોજાતા પ્રતિપદ અપર્યવસિત સાધુ શબ્દોના સાર્થ સંગ્રહ દ્વારા, તેમનાથી વિસદ્દશ અને અખર, પુરન્ધિ વગેરે પ્રાયઃ પ્રાકૃત જનો વડે પ્રયોજાતા અપશબ્દોના પરિહાર કરવા માટેની રીતો સમજાવવાનો વ્યાકરણનો ઉપક્રમ છે, જે કાર્ય વ્યાકરણ કલ્પ શતમાં પણ પૂરું ન કરી શકે કારણ કે શબ્દો અનન્ત છે.

નેયાયિક — અતિવ્યાપ્તિ આદિ દોષોના આક્ષેપનો ત્રાસ જેમના ઉપરથી દૂર કરવામાં આવેલ છે તેવા અને મુનિત્રય વડે પરીક્ષિત લક્ષણો (= નિયમો) દ્વારા સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો ઉપદેશ આપણે સાંભળતા આવ્યા છીએ. જેમ વેદ દ્વારા ધર્મ-અધર્મનું, બ્રહ્માવતાર દ્વારા હિત-અહિતનું, મનુ આદિ દ્વારા ભક્ષ્ય-અભક્ષ્યનું અને દિવ્ય દ્વારા શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું જ્ઞાન થાય છે તેમ વ્યાકરણ દ્વારા સાધુ-અસાધુ શબ્દોનું જ્ઞાન થાય છે—આ હકીકત, જેમાં સાક્ષી સર્વલોક છે તેને કેમ કરીને ટાળી શકાય ?

247. દૃશ્યતે હ્યદ્યત્વેઽપિ વ્યાકરણકોવિદાનામિતરેષાં ચ કૃષીવલ્લાદીનામતિ-મહાન્ વચસિ વિશેષ इत्येवं प्रमादादिमूलगाव्याद्यपशब्दप्रयोगसंभवाद्नेकशब्दगतवाचक-

શક્તિકલ્પનાગૌરવપ્રસન્નાદભિયોગવિશેષસાધ્યમાનસાધ્વસાધુશબ્દાધિગમસૌકર્યાન્ન ગવાદીના-
મેવ વાચકત્વં ન ગાવ્યાદીનામિતિ સ્થિતે પૂર્વપક્ષોપન્યસ્તઃ સમસ્ત એવ પરીવાદઃ
પરિહતો વેદિતવ્યઃ ।

247. અત્યારે પણ વ્યાકરણકોવિદોના અને એકૂત વગેરે વ્યાકરણકોવિદોના શબ્દોમાં
અતિ મહાન ભેદ દેખાય છે. એટલે આ પ્રમાણે પ્રમાણ વગેરે મૂલક 'ગાવિ' આદિ અપશબ્દોનો
પ્રયોગ સંભવતો હોવાથી, ['ગો', 'ગાવિ', 'ગોપોતલિકા' વગેરે] અનેક શબ્દગત ગોત્રાણી-
વાચક શક્તિની કલ્પના કરવાના ગૌરવદોષની આપત્તિ આવતી હોવાથી અને અભિયોગાવશેષ
દ્વારા સાધુ-અસાધુ શબ્દોત્તુ જ્ઞાન સુકર હોવાથી, 'ગો' આદિ શબ્દોમાં જ વાચકત્વ છે,
'ગાવિ' આદિ શબ્દોમાં વાચકત્વ નથી એ સ્થિતિ થાય છે; પરિણામે પૂર્વપક્ષે રજૂ કરેલી
અર્થો જ નિર્દાનો પરિહાર થઈ ગયો જાણવો.

248. તથા હિ યત્ તાવદમ્યધાયિ સાધુત્વનિશ્ચયે પ્રમાણં નાસ્તીતિ—

સાધુત્વં નેન્દ્રિયગ્રાહ્યં લિક્ષમસ્ય ન વિદ્યતે ।

શાસ્ત્રસ્ય વિષયો નૈષ પ્રયોગો નાસ્ત્યસંકરઃ ॥ ઇતિ

તત્રાયં પ્રતિશ્લોકઃ ।

સાધુત્વમિન્દ્રિયગ્રાહ્યં લિક્ષમસ્ય વિદ્યતે ।

શાસ્ત્રસ્ય વિષયોડપ્યેત્ર પ્રયોગોડપ્યસ્યસંકરઃ ॥ ઇતિ ॥ [તન્ત્રવા. ૧.૩.૮]

248. શબ્દોના સાધુત્વનો નિશ્ચય કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી એમ તમે કહ્યું છે અને
તેને વિશે તમે એક શ્લોક લખ્યો છે જે આ પ્રમાણે છે—સાધુત્વ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી, સાધુત્વનું
અનુમાન કરાવનાર કોઈ લિંગ (= હેતુ) નથી, સાધુત્વ એ શાસ્ત્રનો વિષય નથી અને
કેવળ સાધુ શબ્દોનો જ પ્રયોગ થતો નથી (અર્થાત્ સાધુ-અસાધુ શબ્દોનો સેળભેગ
પ્રયોગ થાય છે). એનો પ્રતિશ્લોક આ રહ્યો—સાધુત્વ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, તેનું અનુમાન કરવા
માટે લિંગ પણ છે, સાધુત્વ શાસ્ત્રનો વિષય પણ છે અને સાધુ શબ્દોનો અમિત્ર પ્રયોગ
પણ છે.

249. શ્રીત્રે હિ પ્રત્યયે પ્રસ્તનિરસ્તરોમશામ્બૂકૃતાદિદોષરહિતોદાત્તાદિધર્મસમ્બન્ધ-
પ્રસિદ્ધાનુપૂર્વકર્ણગણાત્મકપદપ્રતિભાસસ્તાવદસ્તિ । સ ચ ન સંદિગ્ધો, ન બાધક-
વિધૂતધૈર્યો, નાશુદ્ધકરણજન્મા, ન કલ્પનામાત્રસ્વરૂપ ઇતિ તત્ર પરિસ્ફુરસ્ફુટક્રમવર્ણા-
ત્મકપદગ્રહણમેવ સાધુત્વગ્રહણં, તદ્વિપરીતયથાનિર્દિષ્ટદોષકલુષિતશબ્દગ્રહણમેવ
ચાસાધુત્વગ્રહણમિતિ પ્રત્યક્ષગમ્યે એવ સાધુત્વાસાધુત્વે ઇતિ ।

249. શ્રીત્રે પ્રત્યક્ષમાં પ્રસ્ત (= ગિહવામૂલથી ગૃહીત અથવા અન્યકૃત અથવા હુત-
વર્ણપદ), નિરસ્ત (= નિષ્કુર અથવા ત્વરિતોદિત), રોમશ (= ગંભીર અથવા કડંશ),
અમ્બૂકૃત (= વ્યક્ત છતાં અન્તર્મુખ જેવો સંભળાતો, અથવા થૂંક ઉડવાના અવાજ સાથે
ઉચ્ચરિત), આદિ દોષોથી રહિત, ઉદાત્ત આદિ ધર્મવાળા અને પ્રસિદ્ધ આનુપૂર્વિકામાં ગોઠવા-

યેલા વર્ણોના સમૂહરૂપ પદ્ધતિ જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાન સંદિગ્ધ નથી હોતું, તેની સ્થિરતાને દૂર કરનારું આધિક જ્ઞાન નથી, તે અશુદ્ધ કરણોથી ઉત્પન્ન થયેલ નથી, તે કલ્પનામાત્ર સ્વરૂપ નથી. એટલે આ જ્ઞાનમાં પ્રકાશતા સ્ફુટ ક્રમવાળા વર્ણોના સ્વભાવવાળા પદ્ધતિ ગ્રહણ જ સાધુત્વનું ગ્રહણ છે, અને તેનાથી વિપરીત એવું યથાનિર્દિષ્ટ દોષોથી દૂષિત શબ્દજ્ઞાન જ અસાધુત્વનું ગ્રહણ છે. આમ સાધુત્વ અને અસાધુત્વ બંને પ્રત્યક્ષગમ્ય છે.

250. નનુ યદિ શ્રોત્રકરણકેનૈવ પ્રત્યયેન સાધુત્વાસાધુત્વે પ્રતિપત્તારઃ પ્રતિપદ્યન્તે, વ્યાકરણાધ્યયનવ્યવ્યુદ્ધયોઽપિ પ્રતિપદ્યેન્, ન ચ પ્રતિપદ્યન્તે । તસ્માન્ન તે ઇન્દ્રિયત્રિષયે ઇતિ ।

નૈષ દોષઃ, વૈયાકરણોપદેશસહાયકોપકૃતશ્રોત્રેન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વાભ્યુપગમાત્ । યથા બ્રાહ્મણત્વાદિજાતિરુપદેશસવ્યપેક્ષચક્ષુરિન્દ્રિયગ્રાહ્યાપિ ન પ્રત્યક્ષગમ્યતામપોજ્ઞતિ, યથાઽઽહ ‘ન યદ્ ગિરિશૃંગ્મમારુહ્ય ગૃહ્યતે તદપ્રત્યક્ષમ્’ ઇતિ, યથા ચ સવિકલ્પક-પ્રત્યક્ષપ્રામાણ્યસિદ્ધૌ શબ્દાનુવિદ્વબોધેઽપિ પ્રામાણ્યમુપપાદિતમાદૌ । કિલ સંજ્ઞોપદેશિના ‘પનસોઽયમ્’ ઇતિ વૃદ્ધવચસા ચક્ષુરિન્દ્રિયેણ પનસજ્ઞાનમુત્પદ્યતે, સંજ્ઞાકેતકરણકાલે તદુભયજમિત્યવ્યપદેશપદેન વ્યપનીતં, વ્યવહારકાલે તુ પુનઃ પનસાદિજ્ઞાનમુપદેશ-સ્મરણાપેક્ષચક્ષુર્જનિતમપિ ચાક્ષુષમેવેતિ વર્ણિતમ્ । એવમિહાપિ વ્યાકરણકોવિદોપદેશ-સચિવશ્રવણેન્દ્રિયગ્રાહ્યે અપિ સાધુત્વાસાધુત્વે ન પ્રત્યક્ષતામતિવર્તેતે ।

250. શંકાકાર—જે શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા થતા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે જ જ્ઞાતાઓ શબ્દગત સાધુત્વ-અસાધુત્વ જાણતા હોય તેા વ્યાકરણના અધ્યયનથી વચિત બુદ્ધિવાળાઓ પણ તે સાધુત્વ અસાધુત્વને તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વડે જાણે. પરંતુ તેઓ જાણતા નથી. તેથી સાધુત્વ-અસાધુત્વ શ્રોત્રેન્દ્રિયનો વિષય નથી.

નૈયાયિક — એ દોષ નથી આવતો, કારણ કે વૈયાકરણના ઉપદેશની સહાયથી ઉપકૃત શ્રોત્રેન્દ્રિય વડે સાધુત્વ-અસાધુત્વ ગ્રાહ્ય છે, એમ એમ સ્વીકાર્યું છે. ઉદાહરણાર્થ, ઉપદેશની સહાય પામેલી ચક્ષુરિન્દ્રિય વડે બ્રાહ્મણત્વ જાતિ ગ્રાહ્ય છે છતાં તે બ્રાહ્મણત્વ જાતિ પ્રત્યક્ષ-વિષયતા (= પ્રત્યક્ષગમ્યતા) છોડતી નથી અને કહ્યું પણ છે કે ‘પર્વતશિખરે ચઢ્યા પછી જે ગૃહીત થાય તે પ્રત્યક્ષ નથી એમ નહિ’ અથવા તો ઉદાહરણાર્થ, સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષના પ્રામાણ્યને સિદ્ધ કરતી વખતે સૌપ્રથમ શબ્દાનુવિદ્વ બોધનું પ્રામાણ્ય ધરાવ્યું છે, ‘આ પનસ છે’ એમ સંજ્ઞાનો (= નામનો) ઉપદેશ આપતા પડીલનાં વચન અને ચક્ષુરિન્દ્રિય બંને મળીને પનસજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, સંજ્ઞાકેતકરણકાળે તો તે ઉભયજ (શબ્દ અને ચક્ષુરિન્દ્રિય બંનેથી જન્મેલું) છે એટલે ‘અવ્યપદેશ્ય’ પદ્યથી તે પ્રત્યક્ષથી વ્યાવૃત્ત થાય છે, પરંતુ વ્યવહારકાળે પનસાદિજ્ઞાન ઉપદેશસ્મરણની સહાયથી ઉપકાર પામેલી ચક્ષુ વડે ઉત્પન્ન થયેલું હોવા છતાં ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ છે એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. તેવી જ રીતે વ્યાકરણ-કોવિદોના ઉપદેશની સહાય પામેલી શ્રોત્રેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય હોવા છતાં સાધુત્વ-અસાધુત્વ પ્રત્યક્ષ-વિષયતા છોડતા નથી.

251. યથા ચ બ્રાહ્મણત્વાદિજાતિપ્રતીતૌ કારણાન્તરમુક્તે 'ક્વચિદાચારતશ્ચાપિ સમ્યગ્રાજાડનુપાલિતાત્' इति [શ્લો० વા० વનવાદ ૨૯] । મન્વાદિદર્શિતાનવધવર્ત્માનુ-સરણનિપુણનરપતિપરિપાલ્યમાનવર્ણાશ્રમાણાં શક્તિકૃતકકપટાર્થવેશદુષ્ટશૂદ્રાવ્યભિચારે દેશે વિશિષ્ટાચારગમ્યાંડપિ બ્રાહ્મણત્વાદિજાતિર્ભવતિ । એવમિહાપિ વિશિષ્ટશબ્દશ્રવણોત્તર-કાલપ્રવૃત્તવ્યવહારાવગતાર્થપ્રતિપત્તિસહિતં શબ્દાનુશાસનશાસ્ત્રોપદિષ્ટપ્રકૃતિપ્રત્યયવિકરણ-વર્ણલોપાગમાદેશાદિલિક્ષ્મવ્યભિચારિ તત્સ્વરૂપાવધારણે કારણં ભવિષ્યતિ, યદેવંલક્ષણ-કર્મથપ્રત્યાયકં ચ શબ્દસ્વરૂપં તત્ સાધુતયાડવૃત્તમિતિ વ્યાપ્તિપ્રહ્ણોપપત્તેઃ ।

251. વળી, બ્રાહ્મણત્વ જ્ઞાતિનું જ્ઞાન થવામાં ખીચું કારણ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે—કેટલીક વખત રાજા બરાબર (અર્થાત્ વર્ણાશ્રમ પ્રમાણે) આચારનું પાલન કરાવતો હોય તો આચાર ઉપરથી બ્રાહ્મણત્વ જ્ઞાતિનું જ્ઞાન થાય છે. મનુ વગેરેએ દર્શાવેલા અનવધ ભાગનું અનુસરણ કરવામાં નિપુણ રાજા વર્ણધર્મ અને અશ્રમધર્મનું બરાબર પાલન કરાવતો હોય ત્યારે તેના દેશમાં દુષ્ટ શૂદ્રો શંકા પડે એવો બનાવટી કપટી આચારવેશ ધારણ કરતા નથી, એટલે તે દેશમાં બ્રાહ્મણત્વ જ્ઞાતિ વિશિષ્ટ આચાર દ્વારા જ્ઞાત થાય છે. તેવી જ રીતે, વિશિષ્ટ શબ્દ સાંભળ્યા પછી કોઈ ને પ્રવૃત્તિ કરતો દેખીને આપણને શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે; વ્યાકરણશાસ્ત્રે ઉપદેશક પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, વિકરણ, વર્ણલોપ, આગમ, આદેશ આદિ ૩૫ અવ્યયિયારિ લિંગ-શબ્દાર્થજ્ઞાન સહિત-શબ્દનું સાધુ સ્વરૂપ નિશ્ચિત કરવામાં કારણ અને છે, કારણ કે જે આવા લક્ષણોવાળું અને અર્થજ્ઞાન કરાવનારું શબ્દનું સ્વરૂપ છે તે નિશ્ચિતપણે સાધુ છે એ વ્યાપ્તિનું પ્રહ્ણ પડે છે.

252. શાસ્ત્રમપિ શ્રુતિસ્મૃતિરૂપમદુષ્ટશબ્દપ્રયોગોપનતક્રતૂપકારકરણકસ્વર્ગા-દિફલસંયોગમુપદિશદપશબ્દભાષણપ્રમવપ્રત્યવાયપ્રતિપાદકં ચ 'વાગ્યોમવિદ્ દુષ્યતિ ચાપશબ્દૈઃ' इत्यादि साधुत्वेतरपरिच्छेदे प्रमाणत्वं प्रतिपद्यते एव ।

252. ઉપરાંત, અદુષ્ટ (= સાધુ) શબ્દપ્રયોગ વડે યજ્ઞનો ઉપકાર કરી તે દ્વારા સ્વર્ગાદિ ફળને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ હેતુ અને 'વાણીનો પ્રયોગ ન જાણનાર અસાધુ શબ્દો વડે યજ્ઞને દૂષિત કરે છે' એવું અપશબ્દ બોલવાથી થતા વિધેનાનું પ્રતિપાદન કરતું શ્રુતિ-સ્મૃતિ ૩૫ શાસ્ત્ર સાધુ-અસાધુનું જ્ઞાન કરાવવામાં પ્રમાણ છે.

253. ननु ब्रीहिकलज्जवत् तत्स्वरूपसिद्धौ सत्यां तद्विधिनिषेधयोः शास्त्रं क्रमते, न तु तत्स्वरूपमेव विधत्ते, स्वरूपस्याभावार्थत्वेन विधिनिषेधविषयत्वायोगादित्युक्तम् । सत्यमुक्तं, किन्तु श्रुतिस्मृतिशास्त्रयोर्धर्माधर्मोपदेशिनोर्धर्मोपवर्णितेनैव प्रकारेण साध्वसाधुविषयविधिनिषेधपरत्वम् । तत्स्वरूपप्रतिपत्तिकर्तव्यतापरं तु विध्यपेक्षित-व्याकरणस्मृतिरूपमेव शास्त्रं वेदितव्यम् । मूलविध्यपेक्षितसाधुत्वान्वाख्यानपरत्वाच्च व्याकरणस्य, मूलशास्त्रमपि तत्र सोपानव्यवहितं प्रमाणीभवत्येव । यदि वा

પાણિન્યાદિષ્ટસ્મૃતિદ્રઢિન્ના મૂલભૂતમાચમનત્રિધિત્રદૂ વૈદિકમપિ તથાવિધિત્રિધિવાક્યં
કલ્પયિતું શક્યમિતિ શાસ્ત્રસ્યાપિ નાવિષયઃ સાધુત્વમ્ ।

253. શંકાકાર—મીઢિ અને કલંજની જેમ સાધુ-અસાધુ શબ્દોનું સ્વરૂપ સિદ્ધ
હોય પછી જ સાધુનું વિધાન (‘સાધુ શબ્દો વડે બોલવું’ જોષ્ટએ’ એમ) અને અસાધુનો
પ્રતિષેધ (‘અસાધુ શબ્દો વડે ન બોલવું’ જોષ્ટએ’ એમ) કરવા શાસ્ત્ર પ્રવૃત્ત થાય. શબ્દોના
સાધુ-અસાધુ સ્વરૂપનું વિધાન શાસ્ત્ર કરતું નથી (અર્થાત્ શાસ્ત્ર આદેશ આપતું નથી કે
‘આ શબ્દનું સ્વરૂપ સાધુ થાઓ’ ‘આ શબ્દનું સ્વરૂપ અસાધુ થાઓ.’) શબ્દોના સ્વરૂપનો
અર્થાત્ સાધુત્વ-અસાધુત્વનો અભાવ હોય તો શબ્દો વિધિ-નિષેધનો વિષય બનવાને યોગ્ય
નથી, એમ કહેવાયું છે.

નૈયાયિક — તમારી વાત સાચી છે, પરંતુ ધર્મોપદેશી શ્રુતિરૂપ શાસ્ત્ર ઉપર
વર્ણવ્યું તે રીતે જ (અર્થાત્ ‘સાધુ શબ્દો વડે બોલવું’, અસાધુ શબ્દો વડે નહિ’ એમ આદેશ
આપીને જ) સાધુ અને અસાધુ શબ્દના વિધિ-નિષેધપરક છે. શબ્દના સાધુત્વ-અસાધુત્વ સ્વરૂપની
પ્રતિપત્તિ (= જ્ઞાન) કરાવવાનું કતવ્ય તો વિધિને જેની અપેક્ષા છે તે વ્યાકરણસ્મૃતિરૂપ
શાસ્ત્રનું છે, એમ જાણવું જોષ્ટએ. મૂલવિધિને જેની અપેક્ષા છે તે સાધુત્વ સ્વરૂપનું અન્વા-
ખ્યાન વ્યાકરણ કરતું હોષ્ટ્યાં (અર્થાત્ સાધુત્વસ્વરૂપની આખતમાં) વ્યાકરણરૂપ સોપાનથી
વ્યવહિત મૂલશાસ્ત્ર પણ પ્રમાણ બને છે જ. [વ્યાકરણ દ્વારા જ્યારે સાધુત્વસ્વરૂપનો નિર્ણય
થાય છે ત્યારે સાધુત્વસ્વરૂપના અનિર્ણયને કારણે પહેલાં મૂલશાસ્ત્રમાં જે અપ્રમાણ્ય હતું તે
દૂર થાય છે અને પરિણામે સાધુત્વસ્વરૂપની આખતમાં પણ મૂલશાસ્ત્ર પ્રમાણ બને છે.] અથવા
પાણિનિએ ઉપદેશકી વ્યાકરણસ્મૃતિની દૃઢતાને કારણે મૂલભૂત આચમનાદિ વિધિની જેમ
તથાવિધિ વિધિવાક્ય પણ કલ્પવું શક્ય છે, એટલે મૂલશાસ્ત્રનો પણ સાધુત્વસ્વરૂપ વિષય
છે જ.

254. શબ્દવિત્પ્રયોગસ્વ સઙ્કરરહિત એવ । તથા હિ—અન્યા એવ નિરવધવર્ણ-
ક્રમોદીરણોદારગમ્भीરગતયઃ સૂક્તયઃ સૂરિજનસ્ય, અન્યા એવ દુઃશ્રવાઃ કુત્સિતસઙ્કીર્ણ-
વર્ણવિભાગવિનિહિતદ્વયોદ્દેગાઃ પ્રામ્યગિરઃ ઇતિ પ્રત્યક્ષમુપલભ્યતે ।

254. શબ્દનો શબ્દપ્રયોગ સંકરરહિત જ છે. સૂરિજનોની શુદ્ધ વર્ણુક્રમમાં ઉચ્ચારા-
યેલી, ઉદાર-ગમ્ભીર ગતિવાળી સૂક્તિઓ જુદી છે, અને સાંભળવી ન ગમે એવી, કુત્સિત તેમ
જ સંકીર્ણવર્ણુવિભાગવાળી અને હૃદયના બાવોને હજુનારી પ્રામ્ય વાણી જુદી છે, એ તો
પ્રત્યક્ષ વડે જાત છે.

255. સ ચાયમસડ્કરઃ પ્રયોગો વ્યાકરણસહાયકં પ્રતિપદ્યમાનઃ સાધુત્વા-
વગમોપાયતાં ભજત એવેતિ સર્વથા નાપ્રમાણકઃ સાધ્વસાધુશબ્દવિભાગ ઇતિ ।

એવં ચ ‘બ્રાહ્મણેન ન મ્લેચ્છિત વૈ નાપભાવિત વૈ’ ‘મ્લેચ્છો હ વા એષ
યદપશબ્દઃ’ ઇત્યાદ્યાગમવચ્ચનાન્યપિ તદુપયોગીનિ વ્યાખ્યાતાનીવ ભવન્તિ ।

255. વ્યાકરણની સહાયથી જ્ઞાત થતો આ અસંકર પ્રયોગ સાધુત્વ જાણવાનો ઉપાય બને છે જ, એટલે સાધુ-અસાધુશબ્દવિભાગ અપ્રમાણિક (= પ્રમાણસિદ્ધ) નથી. વળી, 'આહાર્યે મ્હેમિષ્ઠ અને અપભાષિત ન બોલવું' 'આ મ્હેમ્મ શબ્દ છે, જે અપશબ્દ છે', વગેરે આશ્રમવચનો સાધુ શબ્દોના સંકરરહિત પ્રયોગના સમર્થક છે એમ સમજવાય છે.

256. યત્ પુનર્નિયમશાસ્ત્રે 'સાધુમિર્માષિતવ્યમસાધુમિર્ન' इत्यस्मिन्नપમાષિતં, તદપિ ન પેશલમ્ । ન હિ નીરપાનોપદેશકૃશાનુપાનનિષેધ ઇવાનવકાશમિદં શાસ્ત્રમ્, અપશબ્દાનામનાર્ચ્યજનવદનપ્રતિષ્ઠાનાં યથાતથાર્થપ્રતીત્યુપાયત્વદર્શનપૂર્વકપ્રયોગપ્રસજ્ઞાન-પાયેન પ્રાપ્તૌ સત્યાં પ્રતિષેધસ્યાવકાશસમ્ભવાત્ સાધુમિરેવ ભાષણસ્ય મોજનપ્રાહ્મુલ-તાદિવિનિયમાદૃષ્ટસાફલ્યાત્ ।

256. શંકાકાર—નિયમશાસ્ત્રમાં 'સાધુ શબ્દો વડે બોલવું જોઈએ, અસાધુ શબ્દો વડે નહિ' એમ જે કહેવાયું છે તે બોલું છે, અપમાષિત છે.

નોંધાયેલ — આ તમારી બાત બરાબર નથી, તેને બોલું કે અપભાષિત કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે પાણી પીવાના ઉપદેશ કે અગ્નિ પીવાના નિષેધનો જેમ આ નિયમશાસ્ત્ર અવકાશ વિનાનું નથી; અનાર્ચ્યજનના મુખમાં પ્રતિજ્ઞા પામેલા અપશબ્દોમાં યથાતથ અર્થપ્રતીતિ કરાવવાનું ઉપાયપણું દેખ્યા પછી તેમના પ્રયોગનો પ્રસંગ—સંભવ—દૂર થતો ન હોવાથી, તે પ્રયોગનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં તે પ્રયોગના પ્રતિષેધનો અવકાશ સંભવે છે. પૂર્વ દિશા તરફ મુખ રાખીને જ કરવામાં આવતા બોજન વગેરેની જેમ સાધુ શબ્દો વડે જ કરાતા ભાષણનું નિયમાદૃષ્ટરૂપ સાફલ્ય છે.

257. યદપિ સાધ્વસાધુસ્વરૂપાનધારણાત્ પ્રતિપદોપદેશાવશક્યત્વમાશંકિતં તદપિ પ્રતિહતં, યાદૃગિદં પ્રત્યક્ષાનુમાનગમ્યં સાધ્વસાધુશબ્દસ્વરૂપં વ્યાખ્યાતં તદવલમ્બનપુરઃસરનિયમકરણસ્ય સુશક્યત્વાત્ । અતઃ ણ્વ સાધ્વત્ત્વં નામ કિમુચ્યતે ઇતિ યદ્વિકલ્પિતં તત્ પ્રતિવિહિતમેવ ભવતિ, યતો વ્યાકરણલક્ષણાનુગમવિશેષિતં વાચકત્વં સાધ્વત્ત્વમિત્યુક્તમ્ । તત્ત્વ સર્વાનુગામિગોત્વાદિવત્ સામાન્યં વા ભવતુ, પાચક-ત્વાદિવદસત્યપિ સામાન્યેડવચ્છેદકં ભવતુ, સર્વથા તત્કૃતો નિર્વહતિ સર્વો વ્યવહારઃ । વર્ગીકરણે હિ તદેવ કારણમિતિ ।

257. સાધુ-અસાધુસ્વરૂપનો નિશ્ચય ન થવાથી, એક એક પદને લઈ 'આ સાધુ છે' એમ ઉપદેશ આપવો શક્ય નથી એવી જે આશંકા કરવામાં આવી છે તે પણ પ્રતિપિક્ષ થાય છે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી ગમ્ય આ સાધુ-અસાધુશબ્દસ્વરૂપને—જેવું સમજાવવામાં આવ્યું છે તેવા તે સ્વરૂપને—અવલંબીને નિયમ કરવો સહેલાઈથી શક્ય છે. તેથી જ સાધુત્વ કોને કહે છે એમ કહી જે વિકલ્પો કરવામાં આવ્યા તે નિરસ્ત થઈ જાય છે, કારણ કે વ્યાકરણનાં લક્ષણોના (= નિયમોના) અનુસરણથી વિશેષિત એવું વાચકત્વ એ સાધુત્વ છે એમ કહ્યું છે. અને તે વાચકત્વ સર્વાનુગત ગોત્ય વગેરેની જેમ સામાન્ય

હો અથવા સામાન્ય ન હોવા છતાં વાચકત્વની જેમ તે વ્યવસ્થિત હો. [જુરી જુરી વ્યક્તિ-ઓને એક નામથી 'વાચક' 'વાચક' એમ કહી બોલાવીએ છીએ તેનું કારણ વાચકત્વ એ સામાન્ય નથી પણ પરિશિષ્ટિ છે. આમ વાચકત્વ એ સામાન્ય નથી પણ અવાચકવ્યાવૃત્તિ છે.] સર્વથા તે વાચકત્વને આધારે સર્વ સાધુ-અસાધુ વ્યવહાર થટે છે. સાધુ-અસાધુ શબ્દોના વર્ગીકરણમાં તે વાચકત્વ જ કારણ છે.

258. અથ વા પુનરસ્તુ વાચકત્વમેવ સાધુત્વં, તથાપિ તત્ર નિયમશાસ્ત્રં સાધુભિરેવ ભાષિતવ્યમિતિ પ્રવર્તિતમર્હત્યેવ । યદ્યપ્યસાધોરવાચકત્વાત્ પ્રયોગપ્રસન્નો નાસ્તિ તથાપિ સાધુસ્મરણસરણિસમુપારૂઢવાચકત્વશઙ્કોપપ્લવમાનપ્રસન્નનિવૃત્તયે નિયમસાફલ્યં ભવિષ્યતિ । ત્રિધિફલત્વેન નિયમસ્ય ફલતઃ પરિસંખ્યાકાર્યમસાધુશબ્દ-નિવૃત્તિઃ સ્થાસ્યતીતિ સોઽપિ ન દોષઃ ।

258. અથવા, વાચકત્વ જ સાધુત્વ હો, તથાપિ ત્યાં 'સાધુ શબ્દો વડે જ બોલવું' જોઈએ' એ નિયમશાસ્ત્ર પ્રવર્તવાને યોગ્ય છે જ. જો કે અસાધુ શબ્દ અવાચક હોય તેના પ્રયોગનો પ્રસંગ નથી તેમ છતાં સાધુ શબ્દોના સ્મરણની સરણિએ સમુપારૂઢ વાચકત્વની શંકા જાગતાં તેના પ્રયોગપ્રસંગની નિવૃત્તિ માટે આ નિયમનું સાફલ્ય થશે 'સાધુ શબ્દો વડે બોલવું' જોઈએ' એ નિયમવિધિના સાધુશબ્દભાષણરૂપ વિધિફળ (positive fruit) દ્વારા ફલતઃ પરિસંખ્યાવિધિનું કાર્ય અસાધુશબ્દનિવૃત્તિ સ્થિર થશે, એટલે (અસાધુ શબ્દ અવાચક હોય તેના પ્રયોગનો પ્રસંગ જ નથી, પરિણામે સાધુ શબ્દ વડે જ બોલવું જોઈએ એવો નિયમ અને તે દ્વારા અસાધુશબ્દ વડે ન બોલવું જોઈએ એ પ્રતિષેધ થતો જ નથી—) એ દોષ પણ રહેતો નથી.

259. યદપિ પારર્થત્વાત્ ફલશ્રુતિમર્થવાદીકુર્વતા પુણ્યપાપફલત્વં દૂષિતં, તદપિ ન સાંપ્રતમ્, અર્થપ્રતીતિપારાર્થ્યે સત્યપિ પ્રયોગનિયમાપૂર્વદ્વારકપુણ્યપાપફલત્વસંભવાત્ । પર્ણમર્યાદિષ્વપિ તથા પ્રસન્ન इति चेद्, ભવતુ કો દોષઃ, નૈયાયિકૈરેકાકારનિરવ-લમ્બનાર્થવાદપદોપદેશાનમ્યુપગમાત્, શબ્દશક્તિતાત્પર્યપર્યાલોચનમપિ તૈરન્યથા ક્રિયત इति પ્રાગ્વિચારિતમિતિ તિષ્ઠત્વેષા કથા । તેન 'કામધુર્ગભવતિ' इत्याદિવચનાન્યપિ વ્યાકરણાભ્યયનફલપ્રકટનપટ્ટનિ તથૈવ નેતવ્યાનિ ।

259. 'સાધુ શબ્દો વડે બોલવું' જોઈએ' એ પોતાનો વિધિરૂપ અર્થ છોડી નિષેધરૂપ અર્થ ધરાવે છે એ કારણે ફલશ્રુતિને અર્થવાદ ગણી પુણ્ય-પાપફળ તેનું (અર્થાત્ તેને અનુસરવાનું ફળ પુણ્ય અને તેને ન અનુસરવાનું ફળ પાપ) થતું નથી એમ જે દોષ આપ્યો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે અર્થપ્રતીતિમાં પારાર્થ્ય હોવા છતાં પ્રયોગનિયમ-વિધિના અપૂર્વ દ્વારા પુણ્ય-પાપ ફળ સંભવે છે. જો કોઈ કહે કે 'જેની જુદુ પણ' મળી હોય તે પાપમ્લોક નથી સાંભળતો' માં પણ એવો જ પ્રસંગ આવશે, તો અમે કહીશું કે ભલે આવે, એમાં શું દોષ છે ? નૈયાયિકોએ એકાકાર, નિરવસંજન અર્થવાદપદોનો ઉપદેશ સ્વીકાર્યો ન

હોઈ, તેઓ શબ્દશક્તિતાત્પર્યની પર્યાયોચના પણ જુદી રીતે કરે છે, આ આપણે (એ.ચા. આદિકર્મા) પહેલાં વિચારી ગયા છીએ, એટલે તેની વાત રહેવા હમણે. તેથી, વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવાથી મળતા ફળને જણાવતાં 'કામધુમ્ ભવતિ' (= 'હમણે પૂરી કરે છે') ઇત્યદિ કુશળ વચનોને પણ તેવી રીતે જ સમજવાં ગોઈએ.

260. યદપિ સૂત્રકૃતા સ્વયં પ્રયોજનં કિમિતિ ન વ્યાહતમિતિ વ્યાહતં તદપ્યદૂષણમેવ, વ્યાકરણં હિ વેદાજ્ઞમિતિ પ્રસિદ્ધમેતદા હિમવતઃ આ ચ કુમારીભ્યઃ । વેદશ્ચ યદિ નિષ્પ્રયોજનઃ, સ્વસ્તિ પ્રજાભ્યઃ, સમાપ્તાનિ દૃષ્ટાદૃષ્ટફલાનિ સર્વકર્માણિ, જિતં ચાતુર્વર્ણ્યવાહ્યરત્યજનપદવાસિભિઃ મ્લેચ્છૈઃ । અથ સપ્રયોજનો વેદઃ સોડ્ઙ્ગ-વત્ત્વાદજ્ઞઃ સહૈવ સપ્રયોજનતાં મજતે इति કોડર્યઃ પ્રયોજનાન્તરચિન્તયા । ન હિ દર્શપૂર્ણમાસપ્રયોજનાદન્યત્ પ્રયાજાદિપ્રયોજનમન્વિવ્યતે इति મન્વાનઃ સ્વયં સૂત્રકૃત્ પ્રયોજનં નાહ્યત્ ।

260. સૂત્રકાર પાણિનિએ પોતે વ્યાકરણાધ્યયનનું પ્રયોજન કેમ ન જણાવ્યું એમ કહી જે દોષ જણાવવામાં આવ્યો છે તે દોષ નથી જ. હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી પ્રસિદ્ધિ છે કે વ્યાકરણ વેદાંગ છે. વેદને નિષ્પ્રયોજન હોય તો પ્રજાનું કસ્યાણુ થઈ જાય, દૃષ્ટાદૃષ્ટ ફળપ્રાપ્તિ અર્થાં કર્મો સમાપ્ત થઈ જાય, ચાતુર્વર્ણ્યવાહ્ય અન્યજનપદવાસી રહેવું જોઈ જાય. જો વેદ સપ્રયોજન હોય તો તે પોતે અંગોવાળો હોઈ અંગોસહિત જ સપ્રયોજન હોય, એટલે અંગના ખીળ જુદા પ્રયોજનની વિચારણાનો કોઈ અર્થ નથી, દર્શપૂર્ણ માસના પ્રયોજનથી જુદું પ્રયાજનદિનું પ્રયોજન શોધવામાં આવતું નથી, આમ વિચારી સ્વયં સૂત્રકાર પાણિનિએ વ્યાકરણનું પ્રયોજન કહ્યું નથી.

261. વ્યાખ્યાતાસ્તુ મુખ્યાનુષંગિકમેદમિન્નપ્રયોજનપ્રપન્ચં પ્રયોજનાતિશય-વ્યુત્પાદનદ્વારકશ્રોતૃજનોત્સાહપરિપોષસિદ્ધયે દર્શિતવન્ત इति ન કશ્ચિદુપાલભ્યઃ ।

કથં પુનરજ્ઞતા વ્યાકરણસ્ય, કમુપકારમાવહત इति ? કસ્ય ઇષ પર્યનુયોગઃ ? વેદવદજ્ઞાનામનાદિત્વાદીશ્વરપ્રણીતત્વાદ્વા પર્યનુયોજનાનુપપત્તેઃ । સંક્ષેપવિસ્તરવિવક્ષયા હિ પાણિનિપિઙ્ગલપરાશરપ્રમતયઃ તત્ર તત્ર કર્તારઃ પ્રસિદ્ધિ ગતાઃ । પરમાર્થતસ્તુ વેદ ઇવ તદર્થોપિ તદર્થાવગમોપાયોડપિ હિ સર્વે એવાનાદયઃ, પ્રજાપતિનિર્મિતા ત્રેત્યેવમપર્યનુયોગ્યા એવ । અત એવ વેદૈસ્તદદ્વૈશ્ચ સહ ચતુર્દશ વિદ્યાસ્થાનાનિ ગણ્યન્તે—

અજ્ઞાનિ વેદાશ્ચત્વારો મીમાંસા ન્યાયવિસ્તરઃ ।

પુરાણં ધર્મશાસ્ત્રાણિ વિદ્યા હેતાશ્ચતુર્દશ ॥ इति

261. સૂત્રના વ્યાખ્યાતાઓએ તો શ્રોતાઓનો ઉત્સાહ પોષાય એ ખાતર મુખ્ય અને

આનુષંગિક પ્રયોજનોથી જુદાં 'ગ્રીગ' વચ્ચાં પ્રયોજનોને દર્શાવ્યાં છે, એટલે કોઈ કપકાને પાત્ર નથી.

શંકા — વ્યાકરણ અંગ કેવી રીતે ? તે શું ઉપકાર કરે છે ?

નૈયાયિક — આ કોનો પ્રશ્ન છે ? વેદની જેમ અંગો અનાદિ હોઈ, કે ધર્મરપ્રણીત હોઈ, આ પ્રશ્ન ધટતો નથી. સંક્ષેપ વિસ્તારની વિવક્ષાથી પાણિનિ, પિંગ્ગ, પરાશર ત્યાં ત્યાં કર્તા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિથી તો વેદની જેમ વેદનો અર્થ પણ અને તે અર્થને જાણવાના ઉપાય પણ—અધુ' જ—અનાદિ છે કે પ્રજ્ઞપતિનિર્મિત છે, એટલે તેમની આત્મનર્માં કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવવો યોગ્ય નથી. તેથી જ વેદે અને વેદાંગો સહિત ચૌદ વિદ્યાસ્થાનો ગણાવવામાં આવે છે— [છ] અંગો, ચાર વેદો, મીમાંસા, ન્યાય, પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્ર આ ચૌદ વિદ્યાઓ છે.

262. યેડપિ શબ્દસંસ્કારાદિવિકલ્પાઃ કૃતાઃ, તેડપિ बहुभाषित्वापस्मार-
निर्मिता एव, न वस्तुस्पृशः । शिष्टा एवात्र प्रष्टव्याः । त एव च जानन्ति—
કે સંસ્કૃતાઃ શબ્દાઃ ? કે વા તદ્વિપરીતાઃ ? કસ્ચ તેષાં સંસ્કારઃ ? इति । न
चैतावता शिष्टप्रयोगमूलमेव व्याकरणं ब्रूमो, वेदवदनादित्वस्य दशितत्वात् ।
અન્ધપરમ્પરાપ્રસન્નદોષપરિજિહીર્ષયા તુ શિષ્ટપ્રયોગમૂલત્વમભિધીયતે, વૈદ્યકસ્મૃતેરિવાન્વ-
યવ્યતિરેકમૂલત્વાત્ । ये हि व्याकरणस्मृतौ साधव इत्यनुशास्यन्ते शब्दास्ते
शिष्टैस्तथैव प्रयुज्यमाना दृश्यन्ते, हरीतकीभक्षणादिवारोग्यम् । न तु शिष्टेभ्यः
શબ્દસમાન્નાયમધિગમ્ય પાણિનિર્મિત્યં કૃતવાન્, न चान्वयव्यतिरेकाभ्यां द्रव्यशक्ती-
रवगम्य चरकः प्रणीतवानिति, विद्यानामनादित्वाभिधानात् । एतेनेतरेतराश्रयमपि
પ્રત્યુક્તમ્ । न हि शिष्टेभ्यो व्याकरणस्य प्रभव इति ।

262. શબ્દસંસ્કાર આદિ જે વિકલ્પો કરવામાં આવ્યા તે પણ બહુભાષિતા અને અપરમાર્તને (= સનેપાતને) કારણે થયા છે, વસ્તુને સ્પર્શતા નથી. શિષ્ટોને જ અહીં 'પૂજ્ય' જેઠાએ અને તેઓ જ જાણે છે કે કયા સંસ્કૃત શબ્દો છે અને કયા અસંસ્કૃત શબ્દો છે અને તેમનો સંસ્કાર એ શું છે. આટલા માત્રથી એમ કોઈ ન માને કે અમે વ્યાકરણને શિષ્ટપ્રયોગમૂલક કહીએ છીએ, કારણ કે અમે વ્યાકરણને વેદની જેમ અનાદિ દર્શાવ્યું છે. અન્ધપરમ્પરાદોષને દૂર કરવાની ઇચ્છાથી જ તેનું 'શિષ્ટપ્રયોગમૂલત્વ' જણાવાય છે, કારણ કે વૈદ્યકસ્મૃતિની જેમ તે અન્વયવ્યતિરેકમૂલક છે. વ્યાકરણસ્મૃતિમાં સાધુ એમ કહી જે શબ્દોનું અનુશાસન કરવામાં આવ્યું છે તે શબ્દો શિષ્ટો વડે તે રીતે જ પ્રયોજતા દેખાય છે— જેમ હરડેના લક્ષણના કારણે આરોગ્ય થતું દેખાય છે તેમ. પરંતુ શિષ્ટો પાસેથી સમાન્નાય જાણીને પાણિનિએ પ્રથમી રચના કરી નથી તેમ જ અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા દ્રવ્યની શક્તિઓ જાણીને ચરકે વૈદ્યકસ્મૃતિ રચી નથી, કારણ કે વિદ્યાઓ અનાદિ છે એમ જણાવવામાં આવ્યું છે. આનાથી ધર્મરેતરાશ્રયદોષ પણ પ્રત્યુક્ત થયો, કારણ કે શિષ્ટોમાંથી વ્યાકરણનો પ્રભવ

નથી. [ઇતરેતરાશ્રયદોષ કયો ? વ્યાકરણ દ્વારા સાધુત્વનું જ્ઞાન થયા પછી સાધુ શબ્દોનો પ્રયોગ કરનાર શિષ્ટ અને શિષ્ટો પ્રયોગ કરતા હોવાથી વ્યાકરણનું પ્રામાણ્ય—આ ઇતરેતરાશ્રયદોષ.]

263. યત્તુ શિષ્ટાનામપિ પ્રમાદિત્વમુપવર્ણિતં કિલ પુરાણૈર્મુનિભિરપિ बहुभिर-
પશબ્દાઃ પ્રયુક્તા इति, तत्राभियुक्तैः तदपनयनमार्गः प्रदर्शित एव । स तु ग्रन्थ-
विस्तरत्रासादिह न प्रतन्यते ।

263. પુરાણ મુનિઓએ પણ બહુ અપશબ્દો પ્રયોજ્યા છે એમ કહી શિષ્ટોના પ્રમાણનું ને વળું ન કયું છે તે બાબતે અભિયુક્તોએ પ્રમાદપતિને દૂર કરવાનો માર્ગ દર્શાવ્યો જ છે. તે માર્ગ ગ્રન્થવિસ્તારના ત્રાસને કારણે અહીં જણાવવામાં નથી આવ્યો.

264. यदपि पाणिनितन्त्रे धातुप्रातिपदिककारकाद्यनुशासनविसंश्लुतत्वमनेक-
शाखमाख्यापितां, तदपि निपुणमतिभिः प्रतिसमाहितमेव । न च तेषामपि दोषोत्प्रेक्षण-
संभवादनवस्था, निपुणदर्शितमार्गे विप्लवकारवैतण्डिकपण्डिततत्स्करावकाशानुपपत्तेः ।

264. પાણિનિતંત્રમાં ધાતુ, પ્રાતિપદિક, કારક વગેરેના અનુશાસનની ને અસ્થિરતા જણાવવામાં આવી છે તેનું પણ ભટ્ટારિ વગેરે નિપુણશુદ્ધિવાળાઓએ સમાધાન કયું જ છે. તે નિપુણશુદ્ધિવાળાઓનાય દોષો કાઢીને દેખાવાની સંભાવનાને કારણે ને અનવસ્થાદોષ આવ્યો, તે અનવસ્થાદોષ પણ નથી આવતો કારણ કે ખરાબ દેખાડવામાં આવેલા માર્ગમાં વિપ્લવકાર વૈતંડિક પંડિતરૂપી તસ્કરની સંભાવના ધટતી નથી.

265. एतेन शोभाचीर्णवरेण्यगण्यभ्राजिष्णुकान्दिशीकादिशब्दासंग्रहस्मृतिसिं-
हविपर्ययादिदूषणान्यपि कैश्चिदुत्પ्रेक्षितानि प्रतिक्षिप्तानि मन्तव्यानि, तानि च तैरेव
समाहितानीति ।

265. શોભા, ચીર્ણ, વરણ્ય, ગણ્ય, બ્રાજિષ્ણુ, કાન્દિશીક વગેરે શબ્દોમાં અસંગ્રહ, સ્મૃતિસંદેહ, વિપર્યય વગેરે દૂષણો કેટલાકે કહ્યા છે, તે દોષો આનાથી (= ઉપર ને કહ્યું તેનાથી) પ્રતિષિદ્ધ થઈ ગયેલા માનવા ન્દેષ્યે. તે દોષોનું પેલા નિપુણશુદ્ધિવાળાઓએ સમાધાન કયું છે.

266. बार्हस्पत्यमपि सूत्रमसूत्रमेवेत्यलं स्वमनीषिकाकल्पितानल्पदुर्विकल्पाडम्ब-
रोत्तम्भितालीकपाण्डित्यगर्वगलप्रहणगदगदगिरामुद्वेगकारिणानेन वस्तुविचारेण । सर्वथा
प्रकृतिनिर्मलमत्युदारं व्याकरणाम्बरमेवंप्रायैः परिवादपांसुपातैर्न मनागपि धूसरीकर्तुं
पार्यते इति सिद्धम् ।

તસ્માત્ પવિત્રાત્ સર્વસ્માત્ પવિત્રં આર્યજનબહુમતમધિગતચતુર્વર્ગમગ્રામ્યમાત્માનં
સંસ્કર્તુમધ્યેતવ્યં વ્યાકરણમ્ । આહ—

આપઃ પવિત્રં પરમં પૃથિવ્યાં અપાં પવિત્રં પરમા હિ મન્ત્રાઃ ।

તેષાં ચ સામર્થ્યજુષાં પવિત્રં મહર્ષયો વ્યાકરણં નિરાહુઃ ॥

266. આહરંપત્યસૂત્ર અસૂત્ર છે [કારણ કે તે પ્રમાણવિરુદ્ધ અર્થ સૂચવે છે.] એટલે પોતાની ઇચ્છા મુજબ કહેણા પ્રજ્ઞા વિકહેણા ઘટાટોપથી ઊભા કરેલા ખોટા પાંડિત્યના ગર્વનું ગત્ર પ્રદક્ષ કરવાથી ગદ્ગદ અને ગયેલી વાણીને ઉદ્ભવે કરનાર આહરંપત્યસૂત્રના આ વસ્તુ-વિચારથી સચું.

સર્વથા પ્રકૃતિથી જ નિર્મળ અને ઉદાર વ્યાકરણરૂપી કપડાને આ પ્રકારની નિંદારૂપી ધૂળ ઉડાડી જરા પણ ખરડવું શક્ય નથી એ પુરવાર થયું. તેથી અધી પવિત્ર વસ્તુઓમાં સૌથી વધુ પવિત્ર, આયજનોને અહમત, ચાર વર્ગોથી અધિગત એવા વ્યાકરણને, પોતાની જાતને સુસંસ્કૃત કરવા માટે ભણવું જોઈએ. અને કહ્યું છે કે ‘પૃથ્વી ઉપર પાણી પરમ પવિત્ર છે. પાણીમાં મંત્રો પરમ પવિત્ર છે. તે સામ, ઋક્, યજુસ મંત્રોમાં વ્યાકરણ પવિત્ર છે. એમ મહર્ષિઓએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે.’

267. ર્હાપ્યુક્તમ્—

રૂપાન્તરેણ દેવાસ્તે વિહરન્તિ મહીતલે ।

યે વ્યાકરણસંસ્કારપવિત્રિતમુક્તા નરાઃ ॥

કિંચ—

વરં હિ જાતાસ્તિમયો ગમીરે

જલાશયે પક્ષિનિ નિત્યમૂકાઃ ।

ન માનવા વ્યાકરણાભિયોગ-

પ્રબુદ્ધસંસ્કારવિહીનવાચઃ ॥

267. અહીં પણ કહ્યું છે કે વ્યાકરણના સંસ્કારથી પવિત્ર અનેક મુખવાળા જે પુરુષો છે તે મહીતલ ઉપર રૂપાન્તરે વિહરતા દેવો છે.

વળી, ઊંડા કાદવિલા જળાશયમાં જન્મેલા સદા મૂક માછલાં સારાં પણ વ્યાકરણના અધ્યયનથી પ્રબુદ્ધ થતા સંસ્કારથી રહિત વાણીવાળા માનવો નહિ સારા.

268. મનુના ચ પદ્ધિપાવનત્વેનાધિગતવ્યાકરણઃ મીમાંસકશ્ચ સ્વસ્મૃતૌ પઠિતૌ “યશ્ચ વ્યાકુરુતે વાચં યશ્ચ મીમાંસતેઽધ્વરમ્” ઇતિ । પુષ્પદન્તોઽપ્યાહ—

બ્રહ્મઃ શાપેન દેવ્યાઃ શિવપુરવસતેર્યદ્દહં મન્દભાગ્યો

માવ્યં વા જન્મના મે યદિ મલકલિલે મર્ત્યલોકે સશોકે ।

સ્તિંગ્ધામિદ્ગુઘધારામલમધુરસુખાબિન્દુનિષ્પન્દિનીભિઃ

કામં જાયેય વૈષાકરણમણિતિમિસ્તૂર્ણમાર્પૂર્ણકર્ણઃ ॥

268. ઉપરાંત, મનુષ્યે પણ વ્યાકરણ જાણવાને અને મીમાંસકને પોતાની સ્મૃતિમાં પંક્તિપાવન તરીકે ગણાવ્યા છે—‘જે વાણીને વ્યાકૃત્વે’ છે અને જે અધ્વરની મીમાંસા કરે છે તે [પંક્તિપાવનો છે.]’

પુષ્પદન્તે પણ કહ્યું છે કે, દુર્ગાદેવીના શાપને કારણે હું શિવપુરની વસતીમાંથી બ્રષ્ટ થયો છું; હવે કમનસીમ એવા મારો ભાવિ જન્મ જો મલકસિલ અને શોકપૂર્ણ મર્યાદાક્રમાં થયાનો હોય તો દૂધની ધારા જેવી અમલ-મધુર અને સુધાના બિંદુ જેવા નિષ્પંદ ધરાવતી વ્યાકરણીની સ્તિગ્ધ વાણી જન્મતાની સાથે જ મારા કાનમાં પ્રવેશે એવી મારી ઇચ્છા છે.

269. एवं व्याकरणाभियोगसुलभप्रौढोक्तिभिः पण्डितैः

અક્લેશેન વિચિત્રવૈદિકપદવ્યુત્પત્તિરાસાદતે ।

अन्यैरप्युपबंहिते दृढतरैरङ्गैर्निरुक्तादिभिः

वेदे स्वार्थवियं वितन्वति कुतः प्रामाण्यमङ्गो भवेत् ॥

269. આ પ્રમાણે વ્યાકરણના અભ્યાસને કારણે જેમને પ્રૌઢ ઉક્તિઓ સુલભ છે એવા પંડિતો અક્લેશે (= સહેલાઈથી) વેદનાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં રૂપવાળાં પદોને જાણવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. બીજાં નિરુક્ત આદિ દૃઢતર અંગો વડે ઉપસૃષ્ટિત વેદમાં પંડિતો પોતાની શુદ્ધિ લાંબાવે તો તેમાં પ્રામાણ્યનો ભંગ ક્યાંથી થાય ?

270. अङ्गभावनिरपेक्षयैव नः

प्रत्ययो यदिह शब्दविद्यया ।

वैदिकार्थविषयो विधीयते

तत् कुतस्त्यमितरेतराश्रयम् ॥

आदृतमस्वलितव्यवहारैः

भोगिमतश्रुतसङ्गिभिरार्यैः ।

व्याकरणं कथमेतदनादि

प्राकृतलक्षणसाम्यमुपेयात् ॥

270 વ્યાકરણ વેદનું અંગ છે એ ભાવની અપેક્ષા વિના જ આપણને વ્યાકરણમાં વિશ્વાસ હોય તો પછી વ્યાકરણવિદ્યા વડે વૈદિક અર્થરૂપ વિષય આપણે જાણીએ તો એમાં ઇતરેતરાશ્રયદોષ ક્યાંથી આવે ?

અરબલિત વ્યવહારવાળા (=શુદ્ધશબ્દોચ્ચારવાળા) અને પાતંગજ મહાભાષ્યના અધ્યયનમાં જોડાયેલા (=લાગેલા) ભટ્ટહરિ વગેરે આર્યોએ જેનો આદર કર્યો છે તે આ અનાદિ વ્યાકરણ કેવી રીતે પ્રાકૃત વ્યાકરણની સાથે સમાનતા (=સમકક્ષપણું) પામે ?

271. एवं मृषात्वमुदगीयत येन येन
 चिच्छ्रेण कल्पितपिशाचरवैरनायैः ।
 तत्तत्समग्रमपसारितमित्यतश्च
 प्रामाण्यमप्रतिहतं स्थितमागमानाम् ।
 इति प्रमाणानि यथोपदेशं
 एतानि चत्वारि परीक्षितानि ।
 प्रतन्वतां संव्यवहारमेभिः
 सिध्यन्ति सर्वे पुरुषार्थसार्थाः ॥

इति श्री भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां षष्ठमाह्निकम् ॥

271. પિશાચો કરે એવા મોટા અવાજે અનાયોએ જે જે છિદ્રો દ્વારા વ્યાકરણનું મૃષાત્વ (=ખોટાપણું) જણાવ્યું છે તે બધાં છિદ્રોને—આક્ષેપોને—અમે દૂર કરી દીધાં છે. તેથી આગમોનું (=વેદોનું) અપ્રતિકૃત પ્રામાણ્ય સ્થિર થયું.

આમ ગૌતમના ઉપદેશ અનુસાર અમે આ ચાર પ્રમાણોની પરીક્ષા કરી. તે ચાર પ્રમાણો વડે સમ્યક્ વ્યવહાર વિસ્તારો. તે ચાર પ્રમાણો વડે સર્વ પુરુષાર્થો સિદ્ધ થાય છે.

જયન્ત ભટ્ટ વિરચિત ન્યાયમંજરીનું
 છઠું આહ્નિક સમાપ્ત

સપ્તમમાહિકમ્

૧. एवं प्रमाणपदार्थे परीक्षिते सति यदर्थं तत्परीक्षणं तत् प्रमेयमिदानीं दर्शयितुमाह— ‘आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥’ [न्यायसू. १.१.९.]

પ્રમાણવદિહાપ્યેતત્સૂત્રં વ્યાખ્યાયિ સૂરિભિઃ

एवं विभागसामान्यलक्षणप्रतिपादकम् ॥

प्रमेयश्रुतिरात्मादिपदपर्यन्तवर्तिनी ।

तेषामेव प्रमेयत्वं नान्यस्येति नियच्छति ॥

यथा ‘देवदत्तયજ્ઞદત્તવિષ્ણુમિત્રા મોઝ્યન્તામ્’ इत्येवकारादिश्रुतिमन्तरेणापि शब्द-सामर्थ्यात् त एव भोजनक्रियायोगिनोऽवगम्यन्ते, नान्ये, तथेहाप्यात्मादयः प्रमेयमित्युक्ते तथैव तदितरप्रमेयनिषेधोऽवधार्यते ।

સાતમ્ આહિક

૧. આ રીતે પ્રમાણપદાર્થની પરીક્ષા કર્યા પછી જેને માટે તે પ્રમાણપદાર્થની પરીક્ષા કરી તે પ્રમેયને દર્શાવવા માટે કહે છે કે ‘આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ’, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફળ, દુઃખ અને અપવર્ગ એ પ્રમેય છે’ [ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૬]. પ્રમાણ-સૂત્રની જેમ આ પ્રમેયસૂત્રને પણ વિભાગ અને સામાન્યલક્ષણના પ્રતિપાદક તરીકે સૂરિઓએ સમજાવ્યું છે. ‘પ્રમેય’ શબ્દ આત્મા વગેરે પદોને અર્થે (=પ્રત્યેક પદને અર્થે) સમજવાનો છે. તેઓ જ પ્રમેય છે, અન્ય કોઈ નહિ, એ નિર્ણય છે. જેમ ‘દેવદત્ત, યજ્ઞદત્ત, વિષ્ણુમિત્રને જમાડો’ એમાં ‘જ’કાર આદિ શબ્દ વિના પણ શબ્દસામર્થ્યથી તેમને જ ભોજન કરાવવાનું છે બીજાને નહિ એ જ્ઞાત થાય છે, તેમ અહીં પણ આત્મા વગેરે પ્રમેય છે એમ કહેતાં તે જ રીતે તેમના સિવાય બીજું કોઈ પ્રમેય નથી એ નિર્ણય થાય છે.

૨. નનુ કયં દ્વાદશવિધમેવ પ્રમેયમવધાર્યતે યાવતા સમાનતન્ત્રો પૃથિવ્યાદીનિ નવ દ્રવ્યાણિ, રૂપાદયસ્ચતુર્વિંશતિર્ગુણાઃ, ઉત્ક્ષેપણાદીનિ પञ्चकर्माणि, પરાપરમેદેન દ્વિવિધં સામાન્યં, નિત્યદ્રવ્યવૃત્તયોઽનન્તા અન્યા વિશેષાઃ, એકઃ સમવાય, इति षट्पदार्थाननुक्रम्य तदवान्तरविशेषैरानन्त्यं प्रमेयस्योपवर्णितमिति ?

उच्यते । किं पुनरिह प्रमेयं विवक्षितमिति तत्सामान्यलक्षणं तावत् परीक्षयताम् ।

૨. શકાકાર — જ્યારે ન્યાયદર્શનના સમાનતન્ત્ર વૈશેષિકદર્શનમાં પૃથ્વી વગેરે નવ દ્રવ્યો, રૂપ વગેરે ચોવીસ ગુણો, ઉત્ક્ષેપણ વગેરે પાંચ કર્મો, પર અને અપર એ બે એદો એ

પ્રકારનું સામાન્ય, નિત્ય દ્રવ્યેમાં રહેલા અનન્ત અન્ય વિશેષો, એક સમવાય એમ છ પદાર્થોને ગણ્યાવી તે પદાર્થોના અવાન્તર બેઠો વડે પ્રમેયનું આનન્ત્ય વજ્રવાયુ છે, તો પછી પ્રમેયના બાર જ પ્રકાર છે એવો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ?

નૈયાયિક — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ કે અહીં પ્રમેય વિવક્ષિત છે એટલે પ્રમેયના સામાન્યલક્ષણની પરીક્ષા કરો.

૩. આહ — સૂક્તમિદં, કસ્યાપિ કર્ણે સ્પૃષ્ટઃ કટિં ચાલયતીતિ । દ્વાદશવિધત્વમાક્ષિતં ન પ્રતિસમાધત્તે ભવાન્, પ્રમેયસ્ય સામાન્યલક્ષણં તુ પરીક્ષત ઇતિ ।

ઉચ્યતે । અલં કેલિના । એતદેવાત્ર પ્રતિસમાધાનં ભવતિ । ન હિ પ્રમાણ-વિષયમાત્રમિહ પ્રમેયમભિમતમ્, એવંવિધસ્ય પ્રસિદ્ધત્વેન લક્ષણાનર્હત્વાત્ । પ્રમાણ એવં જ્ઞાતે સતિ તદ્વિષયોઽર્થઃ પ્રમેયમિતિ જ્ઞાયત એવેતિ કિં તેન લક્ષિતેન ।

તસ્માદ્ વિશિષ્ટમિહ પ્રમેયં લક્ષ્યતે ।

જ્ઞાતં સમ્યગસમ્યગ્વા યન્મોક્ષાય ભવાય વા ।

તત્ પ્રમેયમિહાભીષ્ટં ન પ્રમાણાર્થમાત્રકમ્ ॥

તત્ત્વ દ્વાદશવિધમેવ ભવતિ ન ન્યૂનમધિકં વેતિ સમાહિતમ્ । ઇત્યં ભવતિ વિભાગાક્ષેપઃ ।

૩. શંકાકાર — તમે સારો ઉત્તર આપ્યો ! કેઈને જ્ઞાને સ્પર્શતાં તે કેડ હલાવે એમ તમે તો ક્યું. ‘પ્રમેયના બાર જ પ્રકાર કેમ ?’ એવો અમે પ્રશ્ન કર્યો, તેનું સમાધાન આપે ક્યું નહિ પણ પ્રમેયના સામાન્યલક્ષણની પરીક્ષા કરવાનું કહ્યું.

નૈયાયિકનો ઉત્તર — રમત રહેવા દો. અહીં આ જ સમાધાન બને છે. પ્રમાણનો વિષય હોવું એ જ માત્ર પ્રમેયનો અર્થ અભિપ્રેત નથી, કારણ કે આવા પ્રકારનું પ્રમેય પ્રસિદ્ધ હોય તે લક્ષણને લાયક નથી. પ્રમાણ જ્ઞાત થતાં તેનો વિષયભૂત અર્થ જે પ્રમેય છે એ જ્ઞાત થાય છે જ. તેનું લક્ષણ બાંધવાનો શો અર્થ ? તેથી અહીં તો વિશિષ્ટ પ્રમેયનું લક્ષણ બાંધવામાં આવે છે. જે સમ્યક્ષણે જ્ઞાત થતાં મોક્ષનું કારણ બનતું હોય અને અસમ્યક્ષણે જ્ઞાત થતાં સંસારનું કારણ બનતું હોય તેને અહીં પ્રમેય તરીકે ઇચ્છવામાં આવ્યું છે, પ્રમાણના કેવળ વિષયને પ્રમેય તરીકે ઇચ્છવામાં આવ્યો નથી; અને તે પ્રમેય બાર પ્રકારનું બને છે, બારથી ઓછા કે વધારે પ્રકારનું તે નથી, એમ સમાધાન થયું. આ પ્રમાણે પ્રમેયવિભાગનો પણ આક્ષેપ થાય છે.

૪. કુતઃ પુનરેષ પ્રમેયવિશેષો લખ્યતે ? નિઃશ્રેયસાર્થત્વાદ્છાત્રસ્ય, પ્રમેયજ્ઞાનસ્ય પ્રમાણજ્ઞાનવદન્યજ્ઞાનોપયોગિતામન્તરેણ સ્વત્ત્વ એવ મિથ્યાજ્ઞાનનિવૃત્ત્યાદિક્રમેણાપવર્ગહેતુ-ત્વપ્રતિજ્ઞાનાત્, તથાવિધસ્ય ચાપવર્ગોપાયત્વસ્યાત્માદિષ્વેવ ભાવાત્ ।

4. શંકાકાર— ‘પ્રમેય’નો અર્થ આત્મ વિશિષ્ટ પ્રમેય છે એ શેનાથી સમજાય ?

નૈયાયિક — ‘પ્રમેય’નો અર્થ આત્મ વિશિષ્ટ પ્રમેય છે એવું સમજાય છે કારણ કે ન્યાયશાસ્ત્રનું પ્રયોજન નિઃશ્રેયસ છે, વળી પ્રમાણજ્ઞાનની જેમ પ્રમેયજ્ઞાન પણ અન્યજ્ઞાનની સહાયતા વિના સ્વતઃ જ મિથ્યાજ્ઞાનનિવૃત્તિ ક્રત્યાદિ ક્રમે અપવર્ગનું કારણ છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે, અને તે પ્રકારનું અપવર્ગના ઉપાય હોવાપણું આત્મા વગેરેમાં જ છે.

5. ભવત્ત્વેવં, સૂત્રસ્ય તુ કથમીદશપ્રમેયવિશેષસમર્થને સામર્થ્યમ્ ? વિશેષનિર્દેશાત્, ‘તુ’શબ્દપ્રયોગસામર્થ્યાચ્ચ । સત્યમાકાશકાલદિગાદિ પ્રમાણવિષયત્વાત્ પ્રમેયં ભવતિ, તત્તુ ન સપ્રયોજનમ્ । આત્મશરીરેન્દ્રિયાર્થમનઃપ્રવૃત્તિદોષપ્રેત્યભાવફલદુઃખાપવર્ગાસ્તુ સપ્રયોજનં પ્રમેયં, નિઃશ્રયસહેતુત્વાદિત્પાશયઃ । તદિત્યમેષ ‘તુ’શબ્દો નિઃશ્રેયસાનન્નભૂતપ્રમેયાન્તરપરિહારદ્વારેણ વિશિષ્ટમાત્માદિ પ્રમેયમિહ સૂચયતિ ।

5. શંકાકાર — ભલે એમ હો, પરંતુ આત્મ વિશિષ્ટ પ્રમેયનું સમર્થન કરવાનું સામર્થ્ય સૂત્રમાં કેવી રીતે ?

નૈયાયિક — એ સામર્થ્ય સૂત્રમાં છે કારણ કે પ્રમેયવિશેષને નિર્દેશ છે અને ‘તુ’શબ્દ-પ્રયોગનું સામર્થ્ય છે. એ સાત્ત્વ કે આકાશ, કાલ, દિશ, આદિ પ્રમાણવિષય હોવાથી પ્રમેય બને છે, પરંતુ તે પ્રમેય સપ્રયોજન (મોક્ષ માટે) નથી; જ્યારે આત્મા, શરીર, ઇન્દ્રિય, અર્થ, મન, પ્રવૃત્તિ, દોષ, પ્રેત્યભાવ, ફલ, દુઃખ અને અપવર્ગ સપ્રયોજન પ્રમેય છે કારણ કે તે પ્રમેય જ નિઃશ્રેયસનું કારણ છે, એમ આશય છે. તેથી આ પ્રમાણે સૂત્રગત આ ‘તુ’શબ્દ નિઃશ્રેયસના અંગભૂત ન હોય એવા બીજા પ્રમેયોનો પરિહાર કરીને આત્મા વગેરે વિશિષ્ટ પ્રમેયને અહીં સૂચવે છે.

6. તદ્દ્વાદશત્રિધત્વેડપિ હેયોપાદેયમેદતઃ ।

દ્વિધોચ્ચતે મુમુક્ષુણાં તથૈવ ધ્યાનસિદ્ધયે ॥

તત્ર દેહાદિદુઃખાન્તં હેયમેવ વ્યવસ્થિતમ્ ।

ઉપાદેયોડપવર્ગસ્તુ દ્વિધાડવસ્થિતિરાત્મનઃ ॥

સુખદુઃખાદિમોક્તૃત્વસ્વભાવો હેય એવ સઃ ।

ઉપાદેયસ્તુ મોગાદિવ્યવહારપરાઙ્મુખઃ ॥

આત્મનો હિ મોગાધિષ્ઠાનં શરીરમ્ । મોગસાધનાનીન્દ્રિયાણિ । મોક્તવ્યા ઇન્દ્રિયાર્થાઃ । આન્તરં હિ મોગકારણં મનઃ । પ્રવૃત્તિઃ પુણ્યપાપાત્મિકા । રાગાદયશ્ચ દોષાઃ શરીરાદિજન્મહેતવઃ । એતત્કૃતશ્ચ શરીરાદિયોગવિયોગાભ્યાસઃ પ્રેત્યભાવઃ ।

एतत्कृतमेव च संसारे सुखदुःखरूपं हि फलम् । तच्च त्रिविधमेव । त्रिवेकवतः सर्वं दुःखमेवेति । एवं शरीरादिदुःखान्तं हेयतयैव भावनीयम् । एतदनुपक्तश्चात्माऽपि तथैव । एतद्वियुक्तस्वात्मैवापवर्ग उच्यते । स चोपादेयतया भावनीय इति । अत एवात्मपदसंगृहीतस्याप्यस्य पुनर्निर्देशः, स हि परमः पुरुषार्थ इति ।

6. પ્રમેયના બાર પ્રકારો હોવા છતાં હેય અને ઉપાદેય એ બે બેદે પ્રમેયના બે બેદો કહેવાયા છે તેનું કારણ એ છે કે તે રીતે જ મુમુક્ષુઓને ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. ત્યાં દેહથી શરૂ કરી દુઃખ સુધીના પ્રમેય હેય જ છે એમ બરાબર સ્થિર થયું છે. પરંતુ અપવર્ગ ઉપાદેય છે. આત્માની અવસ્થાના પણ બે પ્રકાર છે. સુખ, દુઃખ, વગેરેના ભોક્તાપણના સ્વભાવવાળો આત્મા હેય છે, પરંતુ ભોગ વગેરે વ્યવહારથી વિમુખ આત્મા ઉપાદેય છે. આત્માના ભોગનું અધિષ્ઠાન શરીર છે. ભોગનાં સાધનો ઈન્દ્રિયો છે. ભોગનાં કર્મો (પદાર્થો) ઈન્દ્રિયના વિષયો છે. ભોગનું આંતર કારણ મન છે. પ્રવૃત્તિ પુણ્યાત્મક અને પાપાત્મક છે. રાગ વગેરે દોષો શરીર વગેરેની ઉત્પત્તિનાં કારણો છે. રાગ આદિ દોષોને કારણે વારંવાર થતો શરીર વગેરેનો યોગ અને વિયોગ એ પ્રેત્યભાવ છે. રાગ આદિ દોષોને કારણે જ સંસારમાં સુખ-દુઃખરૂપ ફળ થાય છે. તે ફળ વિવિધ પ્રકારનું છે. વિવેકીને તો સર્વ દુઃખ જ છે. આમ શરીરથી માંડી દુઃખ સુધીનાં બધાં પ્રમેયોને હેય તરીકે જ ભાવવા બેઠેલો. એમની સાથે જોડાયેલો આત્મા પણ તેવો જ (=હેય જ) છે. એમનાથી વિયુક્ત આત્મા જ અપવર્ગ કહેવાય છે. તેને ઉપાદેય તરીકે ભાવવો, એટલે જ 'આત્મા' પદથી અપવર્ગ સંગૃહીત હોવા છતાં અપવર્ગનો ફરી નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તે પરમ પુરુષાર્થ છે.

7. एवमिदं द्वादशभेदं प्रमेयं हेयोपादेयतया तत्त्वज्ञानेन भावयन् अभ्यासात् तद्विषयविपरीतग्रहात्मकं मिथ्याज्ञानं क्षिणोति ।

તત્ત્વજ્ઞાનોદયેનાસ્ય મિથ્યાજ્ઞાનેઽપવાહિતે ।
 રાગદ્વેષાદયો દોષાસ્તન્મૂલાઃ ક્ષયમાપ્નુયુઃ ॥
 ક્ષીણદોષસ્ય નોદેતિ પ્રવૃત્તિઃ પુણ્યપાપિકા ।
 તદભાવાન્ન તત્કાર્યં શરીરાદ્યુપજાયતે ॥
 અશરીરશ્ચ નૈવાત્મા સ્પૃશ્યતે દુઃખહમ્બરૈઃ ।
 અશેષદુઃખોપરમસ્ત્વપવર્ગોઽભિધીયતે ॥

तदित्थमेव द्वादशविधं प्रमेयमतिगहनसंसारमारवस्थलप्रभवभीमसन्तापनिर्वापण-
 महाहृदतामुपयातीति तदेवोपदेशार्हमिति सिद्धम् ।

7. આમ આ બાર પ્રકારોવાળા પ્રમેયને તત્ત્વજ્ઞાન વડે હેય અને ઉપાદેય તરીકે ભાવવાનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રમેય પોતાના વિશેના વિપરીત ગ્રહણાત્મક મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. તત્ત્વજ્ઞાનના ઉદયથી મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થાય છે, મિથ્યાજ્ઞાન દૂર થતાં રાગદ્વેષ આદિ દોષો ક્ષય પામે છે કારણ કે રાગદ્વેષ આદિ દોષોનું મૂળ મિથ્યાજ્ઞાન છે, જેના દોષો ક્ષય પામ્યા છે તેને પુણ્ય-પાપાત્મિકા પ્રવૃત્તિ થતી નથી, પ્રવૃત્તિના અભાવમાં પ્રવૃત્તિના કાર્યભૂત શરીર વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી, અને અશરીર આત્માને દુઃખો સ્પર્શતા નથી, નિઃશેષ દુઃખોના ઉપરમને અપવર્ગ કહેવામાં આવે છે. અતિગહન સંસારરૂપ રણભૂમિમાં ઉદ્ભવતા ભયંકર સંતાપોને શમાવવા દ્વાદશવિધ પ્રમેય આ પ્રમાણે જ શીતળ સરોવર રૂપ બને છે, એટલે તે દ્વાદશવિધ પ્રમેય જ ઉપદેશવાને પાત્ર છે એ પુરવાર થયું.

8. વિરક્તસંકથાસ્તાવદાસ્તાં તાપસોદિતાઃ ।

આત્મૈવ ત્વસ્તિ નાસ્તીતિ કથં ન પરિચિન્ત્યતે ॥

તથા ચ લૌકાયતિકાઃ પરલોકાપવાદિનઃ ।

ચૈતન્યલચિતાત્ કાયાનાત્માઽન્યોઽસ્તીતિ મન્વતે ॥

ન તાવદાત્મા પ્રત્યક્ષતો ગૃહ્યતે ઘટાદિવદ્ બાહ્યેન્દ્રિયેણ, સુખાદિવત્ મનસા વા પરિચ્છેત્ત્મશક્યત્વાત્ । અનુમાનં તુ ન પ્રામાણમેવ ચાર્વાકાણામ્ । ન ચાત્મસિદ્ધૌ કિञ્ચન લિङ્ગમસ્તિ । જ્ઞાનાદિયોગસ્તુ ભૂતાનામેવ પરિણામવિશેષોપપાદિત-શક્યતિશયજુષાં ભવિષ્યતિ । યથા ગુડપિષ્ટાદયઃ પ્રાગસતીમપિ મદશક્તિમાસાદિત-સુરાકારપરિણામાઃ પ્રપદ્યન્તે તથા મૃદાદ્યવસ્થાયામચેતાનાન્યપિ ભૂતાનિ શરીરાકાર-પરિણતાનિ ચૈતન્યં સ્પ્રદ્યન્તિ । કાલાન્તરે ચ વ્યાધ્યાદિના પરિણામવિશેષમવ-જહન્તિ તાન્યેવ ચૈતન્યશૂન્યતામુપયાસ્યન્તિ । ચૈતન્યત્વાનપાયાચ્ચ તાવન્તે કાલં તાન્યેવ સ્મૃત્યનુસંધાનાદિવ્યવહારનિવહનિર્વહણનિપુણતામનુભવિષ્યન્તીતિ કિમનુમાનક આત્મા સ્યાત્ ? આગમાસ્તુ મનોરથાધિરૂઢપ્રામાણ્યાઃ કથમાત્માનમવબોધયિતું શક્યન્તિ ? અયમપિ ચાગમોઽસ્ત્યેવ 'વિજ્ઞાનઘન એવંતેભ્યો ભૂતેભ્યઃ સમુત્પાયા તાન્યેવાનુપ્રવિશતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાઽસ્તિ' इति [बृ. उप. २.४.१२] । તદાત્માનો નિત્યસ્ય પરલોકિનોઽભાવાત્ કૃતમેતાભિરપાર્થકપરિશ્રમકારિણીભિઃ પરલોકકથાભિઃ ।

8. શંકાકાર (ચાર્વાક) — તાપસોએ કહેલી વિરક્ત વિશેની વાતો રહેવા દો. આત્મા જ છે કે નહિ એની વિચારણા કેમ નથી કરતા ? પરલોકને ન સ્વીકારનાર ચાર્વાકો માને છે કે ચૈતન્યથી ખચિત શરીરથી જુદો આત્મા નથી, જેમ બાહ્યેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ વડે ઘટ વગેરે ગૃહીત થાય છે તેમ બાહ્યેન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ વડે આત્મા ગૃહીત થતો નથી. જેમ મનથી પ્રત્યક્ષ વડે સુખ આદિ જ્ઞાત થાય છે, તેમ મનથી પ્રત્યક્ષ વડે આત્માને જાણવો શક્ય નથી. અનુમાન તો ચાર્વાકોને મતે પ્રમાણ જ નથી. અને આત્માને પુરવાર કરવા કોઈ લિંગ (હેતુ) નથી. જ્ઞાન વગેરે સાધેના સંબંધ તો પરિણામવિશેષને કારણે જેમનામાં શક્યતિશય ઉત્પન્ન

થયો છે તે ભૂતોને (પૃથ્વી આદિને) જ થશે, જેમ ગોળ, પિષ્ટ વગેરે પહેલાં મદશક્તિ ધરાવતા ન હોવા છતાં પછી જ્યારે તેઓ દારૂરૂપ પરિણામને પામે છે ત્યારે તેઓ મદશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ મૃદ્ આદિ અવસ્થામાં અચેતન હોવા છતાં ભૂતો જ્યારે શરીર રૂપ પરિણામને પામે છે ત્યારે ચેતન્યને પ્રાપ્ત કરે છે. કાલાન્તરે વ્યાધિ આદિને કારણે તે પરિણામવિશેષને જ્યારે તેઓ છોડી દે છે ત્યારે તેઓ જ પાછા ચેતન્યથી રહિત બની જાય છે. ચેતન્ય જ્યાં સુધી દૂર થતું નથી ત્યાં સુધી તેઓ જ સ્મૃતિ, પ્રત્યક્ષિતા, વગેરે વ્યવહારો પાર પાડવાની નિપુણતા અનુભવશે. તેથી, આત્માનું અનુમાન શેનાથી (કયા લિંગથી) થાય ? વળી, આગમે તો મનોરથથી પ્રામાણ્ય પામેલા છે, તેથી તેઓ કેવી રીતે આત્માનું જ્ઞાન કરાવવા શક્તિમાન અને ? ‘વિજ્ઞાનધન જ આ ભૂતોમાંથી આવિર્ભાવ પામી તેમનામાં જ પાછો તે પ્રવેશી જાય છે, પરલોક નથી’ આ પણ આગમ છે જ. તેથી નિત્ય, પરલોકી આત્માનો અભાવ હોવાથી વિકૃત અથવાળી અને પરિશ્રમકારી આ પરલોકની વાતોથી સયુ”.

૯. તત્ર પ્રત્યક્ષમાત્માનમૌપવર્ષાઃ પ્રપેદિરે ।

અહંપ્રત્યયગમ્યત્વાત્ સ્વયૂથ્યા અપિ કેચન ॥

અસ્ત્યયમહંપ્રત્યયઃ કશ્ચિત્ શરીરસામાનાધિકરણઃ ‘સ્થૂલોઽહમ્’, ‘કૃશોઽહમ્’ इति, કશ્ચિત્ જ્ઞાતૃસમાનાધિકરણો ‘જાનામ્યહમ્’ ‘સ્મરામ્યહમ્’ इति । તત્ર સ્થૂલાદિ-સમાનાધિકરણસ્તાવદાસ્તામહંપ્રત્યયઃ ।

જ્ઞાનેચ્છાસુખદુઃખાદિસામાનાધિકરણ્યમાક્ ।

યસ્ત્વહંપ્રત્યયસ્તત્ર નાત્મનોઽન્યઃ પ્રકાશતે ॥

ન હિ જ્ઞાનસુખેચ્છાઽઽદિયોગઃ કાયેન્દ્રિયાદિષુ ।

ન ચ જ્ઞાનાદિશૂન્યેઽર્થે જાનામીત્યાદિસંવિદઃ ॥

૯. નૈયાયિક— આત્મા પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે તે અહંપ્રત્યયનો વિષય છે એમ ઉપ-વર્ષના અનુયાયીઓએ તેમ જ ફેટલાક અમારા પોતાના જૂથવાળાઓએ પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. કોઈકે અહંપ્રત્યય શરીરસમાનાધિકરણ હોય છે, જેમ કે ‘હું જાડો છું’ ‘હું પાતળો છું.’ કોઈકે અહંપ્રત્યય જ્ઞાતૃસમાનાધિકરણ હોય છે, જેમ કે ‘હું જાણુ છું’ ‘હું સ્મરુ છું’. અહીં સ્થૂલ આદિ સાથેના સમાનાધિકરણવાળા અહંપ્રત્યયને ગ્રહેવા દો. જ્ઞાન, ઇચ્છા, સુખ, દુઃખ, વગેરે સાથેના સમાનાધિકરણવાળો જે અહંપ્રત્યય છે તેમાં આત્માથી અન્ય બીજું કંઈ પ્રકાશતું નથી કારણ કે જ્ઞાન, સુખ, ઇચ્છા વગેરે સાથેના યોગ કાય, ઇન્દ્રિય વગેરેમાં સંભવતો નથી અને જ્ઞાન વગેરેથી રહિત વસ્તુમાં ‘હું જાણુ છું’ ઇત્યાદિ સંવિત્ સંભવતી નથી.

10. જ્ઞાનમાત્રાવમાસોઽપિ વારિતઃ પ્રત્યભિજ્ઞયા ।

જ્ઞાતવાનહમેવાદાવહમેવાથ વેદ્મિ ચ ॥

નોત્તરસ્ય ન પૂર્વસ્ય ન જ્ઞાનક્ષણયોર્દ્વયોઃ ।

ન સન્તાનસ્ય ચૈતસ્મિન્ પ્રત્યયેઽસ્ત્યવભાસનમ્ ॥

નોત્તરો જ્ઞાતવાન્ પૂર્વં પૂર્વો જાનાતિ નાધુના ।

ન દ્વયોર્દ્વયમપ્યસ્તિ સન્તાનસ્તુ ન વાસ્તવઃ ॥

અવસ્તુત્વાચ્ચ નાસૌ પૂર્વં કિઞ્ચિત્ જ્ઞાતવાન્, ન ચાદ્ય કિઞ્ચિજ્જાનાતીતિ ।
તસ્માદહમેવ હો જ્ઞાતવાન્ અહમેવાદ્ય જાનામીત્યસ્મિન્ પ્રત્યયે હ્યરચાદ્ય ચાનુવર્તમાનો
જ્ઞાતા પ્રતિભાતીતિ ગમ્યતે ।

10. [ક્ષણિક] જ્ઞાન જ [અહંપ્રત્યયમાં] પ્રકાશે છે [આત્મા પ્રકાશતો નથી] એ બૌદ્ધ મતનો પણ પ્રતિષેધ પ્રત્યભિજ્ઞા વડે અમે કર્યો છે. ‘શરૂઆતમાં મેં જ જાણ્યું અને અત્યારે પણ હું જ જાણું છું’ — આ પ્રત્યભિજ્ઞા રૂપ જ્ઞાનમાં ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણ, પૂર્વ જ્ઞાનક્ષણ કે બન્ને જ્ઞાનક્ષણ પ્રકાશતી નથી અને જ્ઞાનક્ષણોની સંતતિ (પ્રવાહ) પણ પ્રકાશતી નથી. ઉત્તર જ્ઞાનક્ષણ પૂર્વ જાણતો નથી અને પૂર્વ જ્ઞાનક્ષણ અત્યારે જાણતો નથી. વળી બન્ને ક્ષણો સાથે તો સંભવતા નથી, અને ક્ષણસન્તતિ પોતે વાસ્તવિક નથી. સંતતિ અવાસ્તવિક હોઈ, પહેલાં તેણે (=સંતતિએ) કંઈ જાણ્યું ન હોય, અને અત્યારે પણ તે કંઈ જાણે નહિ. તેથી, ‘ગઈ કાલે મેં જ જાણ્યું હતું’, આજે પણ હું જ જાણું છું’ એમ આ પ્રત્યભિજ્ઞામાં ગઈ કાલ અને આજ બન્નેમાં અનુવર્તમાન જ્ઞાતા પ્રકાશે છે એવું જાણાય છે.

11. ન ચાસૌ કાયઃ, બાહ્યાદ્યવસ્થાભેદેન નાનાત્વાદચેતનત્વાદ્ધ । एवं च प्रत्य-
भिज्ञाऽहंप्रत्ययग्राह्ये ज्ञातरि सिद्धे सोऽयं स्थूलादिसमानाधिकरणोऽहंप्रत्ययस्तदभेदोपचारेण
शरीरे वर्तमानो मिथ्येति कल्पयिष्यते । न पुनरेतदनुरोधेन ज्ञानादिसमानाधिकरणा-
हंप्रत्ययस्य मिथ्यात्वकल्पनं युक्तम्, अबाधितत्वात् । न खल्वहं जानामीति
प्रत्ययः केनचिदल्पीयसा दोषरेणुना धूसरीकर्तुं पार्यते । तदस्यात्मैव मुख्यो
विषयः, तदतिरिक्तं वस्तु भाक्त इति । तस्मादहंप्रत्ययगम्यत्वादात्मा प्रत्यक्ष इति ।

11. અને શરીર પોતે જ્ઞાતા નથી, કારણ કે શરીર ખાલ આદિ અવસ્થાભેદે બિન થાય છે તેમ જ તે અચેતન છે. વળી, પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ અહંપ્રત્યયથી ગ્રાહ્ય જ્ઞાતા સિદ્ધ થયો છે ત્યારે સ્થૂલ આદિ સાથે સમાનાધિકરણવાળો અને અભેદોપચારથી શરીરમાં રહેતો અહંપ્રત્યય મિથ્યા છે એમ મનાશે પરંતુ આ મિથ્યા અહંપ્રત્યયના અનુરોધથી જ્ઞાન આદિ સાથે સમાનાધિકરણવાળા અહંપ્રત્યયને મિથ્યા માનવો યોગ્ય નથી કારણ કે તે અબાધિત છે. ‘હું જાણું છું’ એ જ્ઞાનને કોઈપણ અલ્પ હોય રૂપ કારણથી દૂષિત કરવું શક્ય નથી. તેથી આત્મા એ અહંપ્રત્યયનો મુખ્ય વિષય છે, આત્માથી અતિરિક્ત વસ્તુ ગૌણ વિષય છે. નિષ્કપ એ કે અહંપ્રત્યયથી ગ્રાહ્ય હોવાથી આત્મા પ્રત્યક્ષ છે.

12. અત્ર વદન્તિ—શબ્દમાત્રોચ્ચારણમેતત્ ‘અહં જાનામિ’ ‘અહમિચ્છામિ’ ‘અહં સુખી’ ‘અહં દુઃખી’ इति । न तु ज्ञानादिस्वरूपातिरिक्तस्तदाश्रयः कश्चिदेतासु बुद्धिषु परिस्फुरतीति । कथमेकस्यामेव संविदि कर्ता च कर्म चात्मा भवेत् ?

ગ્રાહ્યગ્રાહકતૈકસ્ય જ્ઞાનસ્યાપાકરિણ્યતે ।

ત્વયાડપિ નેષ્યતે ચેતિ તથા નાસ્ત્યાત્મનોડપિ સા ॥

યજ્ઞાવસ્થાકૃતં મેદમવલમ્બ્ય ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવસમર્થનમેકસ્યૈવાત્મનઃ કૃતં ‘કિલ દ્રવ્યાદિસ્વરૂપમાત્મનો ગ્રાહ્યં, જ્ઞાતૃરૂપં ચ ગ્રાહકમ્’ इति, तदनुपपन्नं, द्रव्यादिरूपे ग्राह्ये न ज्ञातरि ग्राहकता साधिता स्यात्, आत्मवर्तिनोऽपि द्रव्यादिरूपस्य घटादितुल्यत्वात् ।

12. અહીં બૌદ્ધો કહે છે—‘હું ગાહ્યું છું’ ‘હું ઇચ્છું છું’ ‘હું સુખી છું’ ‘હું દુઃખી છું’ એ તો શબ્દમાત્રનું ઉચ્ચારણ છે. ખરેખર તો જ્ઞાનાદિસ્વરૂપથી અતિરિક્ત એવો તેનો કોઈ આશ્રય આ જ્ઞાનોમાં પ્રકાશતો નથી. વળી, અહંપ્રત્યયરૂપ એક જ જ્ઞાનમાં કર્તા (=જ્ઞાતા) અને કર્મ (રોપ) બન્ને, આત્મા કેવી રીતે હોય ?

નૈયાયિક — એક જ જ્ઞાનની ગ્રાહ્યતા અને ગ્રાહકતાનો પ્રતિષેધ અમે કરીશું અને તમે પણ ઇચ્છતા નથી, તેવી જ રીતે આત્માની પણ ગ્રાહ્યતા અને ગ્રાહકતા નથી.

કુમારિલ ભટ્ટ [શ્લોકવાર્તિક, શૂન્યવાદ, શ્લોક ૬૮ માં] અવસ્થાકૃત ભેદને અવલંબીને એક જ આત્મામાં ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક બંને બાબતોનું સમર્થન કરે છે અને કહે છે કે આત્માનું દ્રવ્યાદિ રૂપ ગ્રાહ્ય છે અને જ્ઞાતૃરૂપ ગ્રાહક છે. પરંતુ તે ઘટનું નથી, કારણ કે જો આત્મા દ્રવ્ય આદિ રૂપે ગ્રાહ્ય હોય તો તે જ્ઞાતૃરૂપે ગ્રાહ્ય નથી એવું સાધિત થાય કારણ કે આત્મવર્તી હોવા છતાં દ્રવ્ય આદિ રૂપ ઘટાદિ તુલ્ય છે, અર્થાત્ જેમ ઘટાદિ જ્ઞાતૃરૂપથી પૃથક્ છે તેમ દ્રવ્યાદિરૂપ પણ જ્ઞાતૃરૂપથી પૃથક્ છે.

13. यदपि निपुणं मन्यैरुच्यते — भवतु ज्ञातृतैव ग्राह्या ग्राहिका च । तथाऽपि विषयोपाधिभूतोऽस्त्येव भेदः । घटावच्छिन्ना हि ज्ञातृता ग्राह्या, शुद्धैव तु ज्ञातृता ग्राहिकेति । ‘घटमहं जानामि’ इति कोऽर्थः ? ‘घटं जानन्तम् आत्मानं जानामि’ इति, अस्मत्प्रयोगसंभेदाच्चैवमवकल्पते । अन्यत्र तु शुद्धविषयग्रहणमेव भवति ‘घटोऽयम्’ इति । तदेतदपि सरलमतिप्रतारणमात्रम् । यथा हि घटोऽयमित्यत्र घटमात्रप्रवणैव संवित्, एवं अस्मत्प्रयोगसंभेदेऽपि ‘घटमहं जानामि’ इत्यत्र घटप्रवणैव बुद्धिः, इयांस्तु विशेषः — पूर्वं केवलं घटग्रहणम्, अधुना तु ज्ञानविशिष्टघटावमर्श इति ।

13. પોતાને નિપુણ માનનારા [ઉભયેક વગેરે] કહે છે કે તો પછી ભલે જ્ઞાતૃતા પોતે જ ગ્રાહ્ય અને ગ્રાહક હો, પરંતુ તે જ્ઞાતૃતામાં વિષયરૂપ ઉપાધિને કારણે ભેદ પડે છે જ. ઘટથી અવચ્છિન્ન જ્ઞાતૃતા ગ્રાહ્ય છે, પરંતુ શુદ્ધ જ્ઞાતૃતા ગ્રાહક છે. [જ્યારે ઘટ આદિને વિષય કરનારી જ્ઞાતૃતા ગ્રાહ્ય હોય છે ત્યારે જ ત્યાં આત્માને વિષય કરનારી જ્ઞાતૃતા ગ્રાહક હોય છે, જેમકે ‘હું ઘટને જાણું છું’.] ‘હું ઘટને જાણું છું’ એનો શું અર્થ છે ? એનો અર્થ છે—ઘટને જાણુતા આત્માને હું જાણું છું. ‘હું ઘટને જાણું છું’ એમાં સંવિત્ ‘અસ્મત્’-શબ્દના (=‘હું’ શબ્દના) પ્રયોગના અનુપ્રવેશને પામેલી હોવાથી આમ ઘટે છે. અન્યત્ર તો શુદ્ધ વિષયનું જ ગ્રહણ થાય છે, જેમકે ‘આ ઘટ છે.’ આ તેમની વાત સરળ બુદ્ધિવાળાઓને હેતરવા માટે જ છે, કારણ કે ખરેખર તો ‘આ ઘટ છે’ એમાં જેમ સંવિત્ ઘટમાત્રપ્રવણ છે તેમ ‘અસ્મત્’ શબ્દના પ્રયોગનો અનુપ્રવેશ પામેલી હોય ત્યારે પણ અર્થાત્ ‘હું ઘટને જાણું છું’ એમાં પણ સંવિત્ ઘટપ્રવણ હોય છે, ભેદ આટલો જ છે કે પહેલાં કેવળ ઘટનું ગ્રહણ હોય છે, પણ અત્યારે તો જ્ઞાનવિશિષ્ટ ઘટનો અવમર્શ છે (— ‘જેને હું જાણું છું’ તે ઘટ છે.)

14. નનુ વિમજ્યમાનાયાં પ્રતીતૌ ઘટોડયમિતિ તાવદ્વિષયગ્રહણં, જાનામીતિ તુ જ્ઞાનગ્રહણમપિ ભવતુ નામ । અહમિતિ તુ કસ્ય ગ્રહણમ્ ? ન ચૈકસ્યામેવ પ્રતીતા-વંશવિભાગેન પ્રામાણ્યમપ્રામાણ્યં વા વક્તું યુક્તમ્—ઘટમિતિ જાનામીતિ ચ પ્રમાણમ્, અહમિતિ તુ ન પ્રમાણમિતિ । તસ્માદત્ર જ્ઞાતુરવભાસોડમ્યુપેયઃ ।

14. વિજ્ઞાનવાદી—ભેદ પામતી પ્રતીતિમાં ‘આ ઘટ છે’ એ ભાગ વિષયગ્રહણ છે, પરંતુ ‘જાણું છું’ એ ભાગ જ્ઞાનગ્રહણ પણ હો.

મીમાંસક — ‘હું’ એ ભાગ કોનું ગ્રહણ છે ? વળી, એક જ પ્રતીતિમાં અશવિભાગથી પ્રામાણ્ય-અપ્રામાણ્ય જણાવવું યોગ્ય નથી, ‘ઘટને’ અને ‘જાણું છું’ એ પ્રમાણ પરંતુ ‘હું’ એ અપ્રમાણ એમ કહેતું યશાગર નથી. તેથી જ્ઞાતાનો અવભાસ સ્વીકારવો જોઈએ.

15. ઉક્તમત્ર નૈકસ્યાં પ્રતીતાવાત્મનઃ કર્મતા કર્તૃતા ચ સ્યાતામિતિ । યસ્તૂર્વાવિસ્ત્વયોન્નેતુમુપક્રાન્તઃ સોડયં ન ઘટતે, ઘટપ્રવળત્વાત્ ‘અહં ઘટં જાનામિ’ इति પ્રતીતેઃ । વિમજ્યમાનત્વેડપિ ઘટમિતિ જાનામીતિ ચાંશદ્વયં વિશેષનિષ્ઠમેવ જાતમ્ । અહમિતિ ત્વયમંશો યદ્વાત્મવિષયો ઇષ્યતે તર્હિ સ એવ શુદ્ધોડવશિષ્યતે ગ્રાહ્યઃ ગ્રાહક-શ્ચેતિ । નાવસ્થાકૃતસ્તદ્ભેદઃ સમર્થિતઃ સ્યાત્ । ભેદાભાવેન ચૈકસ્યૈવ ગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ-મનુપાધિકમભિદધતા વિજ્ઞાનવાદત્વમ્ સંશ્રિતં સ્યાત્ । તસ્માદહંપ્રત્યયસ્ય ગ્રાહકાદ્વિન્નં ગ્રાહ્યમભિધિત્સતા શરીરમેવ ગ્રાહ્યમભ્યુપગન્તવ્યમ્ ।

15. નૈયાયિક — અહીં અમે નૈયાયિકોએ અગાઉ કહ્યું છે કે એક જ પ્રતીતિમાં આત્મા કર્તા અને કર્મ અને ન હોય. જે ઉપાધિ તમે (ઉભયેકે) કહી છે તે ઉપાધિ ઘટતી

નથી કારણ કે 'હું' ઘટને જાણું છું' એ પ્રતીતિ પણ ઘટપ્રત્યય છે. વળી, એ પ્રતીતિ બેદ પામતી હોવા છતાં 'ઘટને' 'જાણું છું' એ તેના એ અંશો વિશેષનિષ્ઠ જ બની રહે છે [-ગ્રાહ્યનિષ્ઠ અને ગ્રહીતનિષ્ઠ.] પણ જો 'હું' એ અંશનો વિષય આત્મા છે એમ ધૃત્તવામાં આવે તો તે જ શુદ્ધ બાકી રહે જે ગ્રાહ્ય પણ છે અને ગ્રાહક પણ છે. અવસ્થાકૃત બેદ તેની બાબતમાં સમર્થન પામતો નથી. બેદનો અભાવ હોય એટલા જ, ઉપાધિ વિના થતા, ગ્રાહ્યભાવ અને ગ્રાહકભાવને જણાવતા તમે વિજ્ઞાનવાદના માર્ગનો આશ્રય લીધો એમ થાય. તેથી અહંપ્રત્યયના ગ્રાહકથી જુદું તેનું (=અહંપ્રત્યયનું) ગ્રાહ્ય છે એમ કહેવા ધૃત્તનારે શરીર જ ગ્રાહ્ય છે એમ કહેવું જોઈએ.

16. જ્ઞાનસામાનાધિકરણ્યાનુપપત્તેશ્ચ વરમસ્ય મિથ્યાત્વમ્ । અસ્તુ આત્મા-લમ્બનતા ।

અત એવ કૃશશ્યામસામાનાધિકરણ્યધીઃ ।

શરીરાલમ્બનત્વસ્ય સાક્ષિણી ન વિરોક્સ્યતે ॥

નનુ મમેદં શરીરમિતિ મેદપ્રતિભાસાત્ કથમહંપ્રત્યયઃ શરીરાલમ્બનઃ સ્યાત્ ?

16. મીમાંસક — ['હું જાણું છું' એમાં] જ્ઞાન સાથે શરીરનું સામાનાધિકરણ્ય ઘટનું ન હોય જ્ઞાન સાથે શરીરની સમાનાધિકરણ્યતા મિથ્યા છે (અર્થાત્ અહંપ્રત્યયની શરીરવિષયકતા મિથ્યા છે) એમ માનવું વધુ સારું. તેથી અહીં અહંપ્રત્યયનો વિષય આત્મા હો. તેથી જ 'હું કૃશ છું' 'હું શ્યામ છું' એવી કૃશ, શ્યામ સાથે 'હું'ના સામાનાધિકરણ્યવાળા બુદ્ધિ અહુબુદ્ધિનો વિષય શરીર છે એની શાખ પૂરે છે, એ વિરોધ પામશે નહિ. પરંતુ 'આ મારું શરીર છે' એ પ્રતીતિમાં અહં (મમ) અને શરીર એ એના બેદનો પ્રતિભાસ હોય કેવી રીતે અહંપ્રત્યયનું આલંબન શરીર બને ? [અહીં તો અહંપ્રત્યયના આલંબન તરીકે આત્માને સ્વીકારવો જોઈએ.]

17. મોઃ સાધો ! નૈવંવિધેષુ વિશ્વસિતુમર્હસિ, મમાત્મેત્યપિ મેદપ્રત્યયસ્ય દર્શનાત્ । અવસ્થામેદાદિના યથા તથા તત્સમર્થનમાસ્થીયતે । તદિદ્ શરીરાલમ્બન-ત્વેડપિ સૈવ સરણિરનુસરિણ્યતે । તસ્માદહંપ્રત્યયઃ શરીરાલમ્બન એવેતિ । સ ચ જ્ઞાના-દિસમાનાધિકરણે મિથ્યા, સ્થૂલાદિસમાનાધિકરણસ્તુ સમ્યગિતિ । યે તુ મમ શરીરં મમાત્મેતિ ચ બુદ્ધી તે દ્વે અપિ મિથ્યા, મમપ્રત્યયસ્યાહંપ્રત્યયવદાત્માનાલમ્બનત્વાત્ શરીરે ચ મેદાનુપપત્તેઃ ।

મમ પાણિર્બુજો વેતિ મિન્નત્વાદુપપદ્યતે ।

શરીરં તુ મમેત્યેષા કલ્પના રાહુમૂર્ધવત્ ॥

તસ્માદહંકારમમકારયોર્દ્વયોરપ્યવિષયત્વાદાત્મા પરોક્ષ ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

17. નૈયાયિક-અરે ઓ સજ્જન ! આ પ્રકરના બેદપ્રતિભાસોનાં વિશ્વાસ રાખવો યોગ્ય નથી, કારણકે 'મારો આત્મા' એ પ્રતીતિમાં અહં (મમ) અને આત્મા એ બેના બેદનો પ્રતિભાસ દેખાય છે. [હકીકતમાં અહં અને આત્મા બે જુદી વસ્તુ નથી, છતાં તેમના બેદનો પ્રતિભાસ થાય છે.] અવસ્થાબેદ વગેરે વડે જેમ તેમ કરીને 'મારો આત્મા' એ બેદપ્રતીતિનું સમર્થન કરવામાં આવે છે. તેથી અહીં, ('મારું શરીર' માં અહંપ્રત્યયનું) આલંબન શરીર જ છે એ આખત સમજાવવામાં પણ તે જ પદ્ધતિને (રીતિને) અનુસરીશું. ['મારું' આ શરીર' એ પ્રતીતિમાં 'મારું' એ દ્વારા યૌવનાવસ્થાનો પરામર્શ કરી 'આ' એ દ્વારા વૃદ્ધાવસ્થાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.] તેથી અહંપ્રત્યય શરીરાલંબન જ છે, અહં-પ્રત્યય જ્ઞાન આદિ સાથે સમાનાધિકરણવાળો છે એ વાત મિથ્યા છે, અહંપ્રત્યય સ્થૂલ આદિ સાથે સમાનાધિકરણવાળો છે એ વાત સાચી છે. 'મારું શરીર' 'મારો આત્મા' આ જે ભુદ્ધિ છે તે બંને મિથ્યા છે, કારણ કે અહંપ્રત્યયની જેમ મમપ્રત્યયનું આલંબન આત્મા નથી. અને શરીરને આલંબન માનતાં બેદ ઘટતો નથી. 'મારો હાથ' કે 'મારો ભુજ' એ પ્રતીતિ શરીર અને હાથ ભિન્ન હોય છે પરંતુ 'મારું શરીર' એ કલ્પના 'રાહુનું માથું' એના જેવી છે. નિષ્કલ્પ એ કે અહંકાર અને મમકાર બંનેનો વિષય આત્મા ન હોય આત્મા પરાક્ષ છે એ સિદ્ધ થયું.

18. અપરે પુનરાહુઃ—ન ગ્રાહ્યગ્રાહકરૂપોભયસમ્પત્તેરેકસ્ય કર્મત્વં કર્તૃત્વં ચ યુગપદાત્મનો મન્યામહે । કિન્તુ ચિત્તિશક્તિસ્વભાવમપરસાધનમપરોક્ષમાત્મતત્ત્વં પ્રચક્ષ્મ-હે । ન હ્યાત્માડ્યજન્યેન જ્ઞાનેન ઘટાદિરિવ પ્રકાશતે, અપિ તુ સ્વતઃ એવ પ્રકાશતે । ચેત-નત્વમપિ તસ્ય નૈસર્ગિકમેવ, ન કરણોપજનિતચિત્તિયોગનિબન્ધનમ્ । ચિદ્બોગાદ્ધિ ચેતનત્વે ઘટાદાવપિ તત્પ્રસન્નઃ । ન ચાસ્તિ નિયમહેતુઃ, અનેકકારકપરિઘટિતતનુરપિ ચિત્તિરાત્માનમેવ જ્ઞાતારં કરોતિ, ન કારકાન્તરમિતિ । તસ્માત્ સ્વતઃ એવ ચિત્સ્વભાવ-તાડસ્ય મદ્રિકા । તદિદમાત્મપ્રકાશનં સંવિદ્વદવગન્તવ્યમ્ । યદાહુઃ 'સંવિત્ સંવિ-ત્તયૈવ સંવેદ્યતે, ન વેદ્યતયા' ઇતિ । નાસ્યાઃ કર્મભાવો વિંચત ઇત્યર્થઃ । એવ-માત્મા ગ્રાહકતયૈવ પ્રકાશતે, ન ગ્રાહ્યતયૈવેતિ । તદ્દૈર્ભૂતસ્ય ચોદનમનુપપન્નમિતિ ।

18. વળી બીજા (=પ્રાણાકરો) કહે છે - અભ્યુપગમ અને ગ્રાહકરૂપ ઉભય સંપત્તિ એકને હોવાથી આત્માનું યુગપદ કર્મત્વ અને કર્તૃત્વ છે એમ અમે માનતા નથી. પરંતુ ચિત્તિશક્તિસ્વરૂપવાળા બીજા પર આધાર ન રાખનારા આત્માને અમે અપરોક્ષ કહીએ છીએ. આત્મા અન્યજન્ય જ્ઞાન વડે ઘટ વગેરેની જેમ પ્રકાશિત થતો નથી પણ સ્વતઃ જ પ્રકાશિત થાય છે. તેનું ચેતનત્વ પણ નૈસર્ગિક જ છે, કારણકે (=ઇન્દ્રિયો) દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલ ચિત્ (જ્ઞાન) સાથે ચિત્તિનો (આત્માનો) સંબંધ થવાને કારણે નથી. ચિત્તનો ચિત્તિ સાથે સંબંધ થવાને કારણે ચિત્તનું ચેતનત્વ હોય તો ઘટ વગેરે પણ ચેતન બની જવાની આપત્તિ આવે. ચિત્ સાથે સંબંધ થવાથી ચિત્ત જ ચેતન બને, બીજું કોઈ નહિ એવા નિયમનો (restrictionનો) કોઈ હેતુ નથી; અનેક કારકોથી ઉત્પન્ન થયેલું ચિત્ (જ્ઞાન) આત્માને જ જાણ કરે છે,

ખીજ કોઈ કારકને જાતા કરતું નથી, [આમ કેમ?]. તેથી, સ્વભાવથી જ આત્મા ચિત્સ્વરૂપ છે એમ માનવું સારું છે. પરિણામે આત્મપ્રકાશનને સંવિત્ એમ સમજવું જોઈએ. કહ્યું છે કે ‘સંવિત્ સંવિત્રૂપે જ સંવેદાય છે, સંવેદરૂપે સંવેદાતી નથી’. આનો અર્થ એ કે સંવિત્નો કર્મભાવ અસ્તિત્વમાં નથી. આમ આત્મા અહરૂપે જ પ્રકાશિત થાય છે, આહરૂપે પ્રકાશિત થતો નથી. તેથી આત્મામાં એરૂપો હોવાનો વ્યાકેષ ઘટતો નથી.

19. एतदपि न चतुरश्रम् । अपरसाधनमिति कोऽर्थः ? उपायान्तरनिरपेक्ष-
मेव प्रकाशमानमात्मतत्त्वमास्त इति । तदयुक्तम्, अकरणिकायाः प्रतीतेरदृष्टत्वात् ।
अपूर्वं च तत् किमपि यथाऽभ्युपगतप्रमाणातिरिक्तमेव प्रमाणं स्यात् । न च नियम-
कारणमत्र पश्यामः—तथा प्रकाशमानः स्व एवात्मा प्रकाशते, न परात्मेति । प्रकाश-
मानत्वेनात्मनो नूनमनुभूयमानता वाच्या । अनुभूयमानता चानुभवकर्मत्वम्, इत-
रथाऽस्याः प्रत्यक्षतैव न स्यात् । अथोच्यते—न प्रत्यक्ष आत्मा, किन्त्वपरोक्ष
इति; नेदमर्थान्तरवचनम् । शिखर एवं प्रतार्यन्ते, न प्रामाणिकाः । प्रत्यक्षश्च न
भवति अपरोक्षश्च भवतीति चित्रम् ।

19. નૈયાયિક— આ પણ બરાબર નથી. ખીજાં સાધનો પર આધાર રાખતો નથી એમ કહેવાનો શો અર્થ છે ?

પ્રાભાકર — એનો અર્થ છે—ખીજા ઉપાયની અપેક્ષા વિના જ આત્મતત્ત્વ પ્રકાશે છે.

નૈયાયિક — એ બરાબર નથી કારણ કે કરણ વિના પ્રતીતિ દેખી નથી. તે તો સ્વીકૃત પ્રમાણોથી અતિરિક્ત જ કોઈ અપૂર્વ પ્રમાણ બને. વળી, અહીં એ નિયમનું (restrictionનું) કોઈ કારણ અમે દેખતા નથી કે પ્રકાશમાન પેતાનો જ આત્મા પ્રકાશે છે, પરનો આત્મા પ્રકાશતો નથી. પ્રકાશમાનતાથી આત્માની અનુભૂયમાનતા વાચ્ય છે. અનુભૂયમાનતા એ અનુભવનું કર્મ હોવાપણું છે, અન્યથા એની પ્રત્યક્ષતા નહિ બને. જો તમે કહો કે આત્મા પ્રત્યક્ષ નથી પણ અપરોક્ષ છે, ‘પ્રત્યક્ષ’ અને ‘અપરોક્ષ’ એ પર્યાયશબ્દો નથી, તો અમે કહીશું કે શિશુઓ જ આમ છેતરાય છે, તારિકો નહિ; પ્રત્યક્ષ ન હોય અને અપરોક્ષ હોય એ તો વિચિત્ર છે.

20. प्रत्यक्षज्ञानकर्मत्वमस्य नास्तीति चेत्, तर्ह्यपरोक्षत्वमपि मा भूत् ।
प्रकाशत्वादपरोक्षत्वमिति चेत्, न, दीपादेः प्रकाशस्याप्यन्धादिभिरगृह्यमाणस्य
प्रकाशमानत्वायोगात् । तस्मात् प्रकाशते चोदात्मा नूनमनुभूयेतापीति बलात्
कर्मत्वमपरिहार्यम् । अतश्च तदवस्थैव द्वैरूप्यचोदना ।

20. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું કર્મ આત્મા નથી એમ જો તમે પ્રાભાકરે કહ્યો તો અમે કહીએ છીએ કે તે અપરોક્ષ પણ ન બને. પ્રકાશરૂપ હોવાથી તે અપરોક્ષ છે એમ જો તમે કહો તો તે પણ બરાબર નથી કારણ કે દીપ વગેરેનો પ્રકાશ પણ, જે અન્ધ વગેરેથી ગ્રહણ કરાતો નથી તે, પ્રકાશમાનતા ધરાવતો નથી. તેથી આત્મા જો બરાબર પ્રકાશતો હોય તો બરાબર

અનુભવાય પણ ખરો, એટલે ન છૂટકે આત્માનું કર્મપણું અપરિહાર્ય અને છે. તેથી આત્માના દૈર્ઘ્ય (કર્તૃ૩૫ અને કર્મ૩૫ એ બે ૩૫) ઉપરનો આક્ષેપ એમ ને એમ રહે છે.

21. પ્રકાશજ્ઞાનપક્ષં ચ પ્રતિક્ષેપ્સ્યામઃ । સ ચાત્મન્યપિ તુલ્યો ન્યાયઃ ।
કલ્પનાદ્વૈરૂપ્યં ચ ભવતામ્—આત્મા ચ સ્વપ્રકાશઃ, સંવિચ્ચ સ્વપ્રકાશેતિ । ન ચ
નિપુણમતિરપિ વિવેકમીદશમુપદર્શયિતું શક્નોતિ ભવાન્, इयं સ્વપ્રકાશા ફલરૂપા
સંવિત્, અયં સ્વપ્રકાશો જ્ઞાતૃરૂપ આત્મેતિ । ચિત્રં ચેદં યત્તયોર્દ્વયોઃ પ્રકાશધોર-
ન્તરાલે તદ્વ્યાપારઃ પરોક્ષઃ જ્ઞાનાલયઃ સંપન્ન इति ।

21. અમે નૈયાયિકો પ્રકાશરૂપ જ્ઞાન પક્ષનો પણ પ્રતિષેધ કરીશું. તે ન્યાય આત્મામાં
પણ તુલ્યપણે લાગુ પડે છે. આપની દૈર્ઘ્યની કલ્પના છે. આત્મા સ્વપ્રકાશ છે અને સંવિત્
સ્વપ્રકાશ છે. નિપુણમતિવાળા આપ પ્રભાકર આ જાતનો ભેદ દર્શાવવા શક્તિમાન નથી—આ
રૂપ સ્વપ્રકાશ સંવિત્ છે અને આ જ્ઞાતૃરૂપ સ્વપ્રકાશ આત્મા છે. અને આ વિચિત્ર છે
કે તે પ્રકાશોની વચ્ચે પેલો જ્ઞાન નામનો વ્યાપાર પરોક્ષ થયો.

22. નનુ ‘ઘટમહં જાનામિ’ इत्यत्र ત્રયપ્રતિભાસઃ—ઘટમિતિ વિષયઃ પ્રકાશતે,
અહમિત્યાત્મા, જાનામીતિ સંવિદિતિ । ઉક્તમત્ર ઘટં જાનામીતિ જ્ઞાનવિશેષણવિષય-
પ્રતિભાસઃ । અહમિતિ તુ શરીરે જ્ઞાતૃત્વધ્રમઃ, એકસ્યાત્મનો ગ્રાહ્યગ્રાહકમાવાનુપપત્તેરિતિ ।

22. પ્રભાકર— ‘હું ઘટને જાણું છું’ અહીં ત્રણનો પ્રતિભાસ છે—‘ઘટને’ એ
અંશથી વિષય પ્રકાશે છે, ‘હું’ એ અંશથી આત્મા પ્રકાશે છે અને ‘જાણું છું’ એ અંશથી
સંવિત્ પ્રકાશે છે.

નૈયાયિક—અમે કહ્યું છે કે ‘ઘટને જાણું છું’ એમાં જ્ઞાન જેનું વિશેષણ છે તે
વિષયનો પ્રતિભાસ છે, ‘હું’ એમાં શરીરમાં જ્ઞાતૃત્વનો ધ્રમ છે, કારણ કે એક આત્મામાં
ગ્રાહ્યભાવ અને ગ્રાહકભાવ બન્ને ઘટતા નથી.

23. યદપિ સ્વતઃસ્વેતનસ્વભાવત્ત્વમાત્મનઃ કલ્પ્યતે, તદપિ ન સોપપત્તિકમ્ ।

સચેતનચિત્તા યોગાત્ તદ્બોગેન વિના જડઃ ।

નાર્થાવભાસાદન્યદ્વિ ચૈતન્યં નામ મન્મહે ॥

યદિ ચ સ્વતઃ સ્વભાવસામાર્થ્યમાત્મનઃ, તત્ કિમિન્દ્રિયૈઃ પ્રયોજનમ્ ?
મનશ્ચષ્ટૈરિન્દ્રિયનિરપેક્ષપદાર્થપરિચ્છેદસામર્થ્યપક્ષે ચ સર્વસ્ય સર્વજ્ઞતાઽપત્તિઃ ।
અતોઽવશ્યં જ્ઞાનસમવાયનિબંધનમેવાત્મનસ્ચેતયિતૃત્વમ્ ।

23. આત્મા સ્વતઃ સ્વેતનસ્વભાવ (= જ્ઞાનસ્વભાવ) છે એવું તમે જે કલ્પો છો તે
પણ તર્કસંગત નથી. ચિત્ (જ્ઞાન) સાથેના સંબંધથી તે સચેતન છે, તેની સાથેના સંબંધ
વિના જડ છે. અર્થના અવભાસથી અન્ય કંઈ ચૈતન્ય નથી એમ અમે કહીએ છીએ. જે
અર્થનો અવભાસ કરવાનું સામર્થ્ય આત્મામાં સ્વતઃ હોય તો પછી ઇન્દ્રિયોતું પ્રયોજન શું ?

છઠ્ઠા મન સાહિતની છ ઇન્દ્રિયોથી નિરપેક્ષ રીતે પદાર્થજ્ઞાન કરવાનું સામર્થ્ય આત્મામાં છે એ પક્ષમાં સર્વ આત્મામાં સદા સર્વજ્ઞતાની આપત્તિ આવશે. તેથી આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહેતા જ્ઞાનરૂપ સમવાયિને કારણે જ આત્મામાં ચેતયિતૃત્વ (જ્ઞાતૃત્વ) અવશ્યપણે છે.

24. ન ચ ઘટાદિભિરતિપ્રસજ્ઞ આશ્કકનીયઃ । પદાર્થસ્વભાવોપનતસ્યૈવ ક્રિયાવૈચિત્ર્યસ્ય સર્વલોકપ્રસિદ્ધત્વાત્ । ચેતનાદિક્રિયાઃ કર્મસમવાયિન્યો ન ભવન્તિ । ગમનાદિક્રિયાસ્તુ કર્તૃસમવાયિન્ય એવં । તદિયં જ્ઞાનક્રિયાઽપિ કર્તૃસમવાયિન્યેવ । ન ચ વસ્તુશક્તિરનુયોગ્યા ભવતિ ।

ન જડત્વાવિશેષેઽપિ કર્માદૌ સમત્વૈતિ ચિત્ ।

ન દ્રવ્યત્વાવિશેષેઽપિ ગન્ધઃ સ્પૃશતિ પાવકમ્ ॥

તસ્માન્ન પ્રત્યક્ષ આત્મા, નાપિ સ્વતઃચેતયિતેતિ સ્થિતમ્ ।

24. ઘટ આદિ ચિત્તિશક્તિ બની જવાના અતિપ્રસંગદોષની આપત્તિની આશંકા કરવી ન જોઈએ, કારણ કે પદાર્થના સ્વભાવને લીધે જ ક્રિયાઓનું વૈચિત્ર્ય છે એ સર્વ જનોમાં પ્રસિદ્ધ છે. ચેતના વગેરે ક્રિયાઓ કર્મમાં સમવાયસંબંધથી રહેતી નથી. ગમન આદિ ક્રિયાઓ કર્તામાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. તે જ રીતે આ જ્ઞાનક્રિયા પણ કર્તામાં જ સમવાયસંબંધથી રહે છે. અને વસ્તુની શક્તિની બાબતમાં પ્રશ્ન ઊઠાવવો કે વસ્તુની એવી શક્તિ કેમ છે એ અયોગ્ય છે. કર્મ (ઘટ) વગેરે અને આત્મા સમાનપણે જડ હોવા છતાં કર્મ વગેરેમાં ચિત્ક્રિયા (= જ્ઞાનક્રિયા) સમવાયસંબંધથી રહેતી નથી. પૃથ્વી અને અગ્નિ બન્ને સમાનપણે દ્રવ્ય હોવા છતાં ગંધયુક્ત [પૃથ્વીમાં જ સમવાયસંબંધથી રહે છે પણ] અગ્નિમાં સમવાયસંબંધથી રહેતો નથી. તેથી, આત્મા પ્રત્યક્ષ પણ નથી કે સ્વતઃપ્રકાશ (= સ્વસંવેદ) પણ નથી એ સ્થિર થયું.

25. સ્વયૂથ્યાસ્તુ કેચિદાચક્ષતે—યદ્યેકસ્ય કર્તૃત્વં કર્મત્વં ચાનુપપન્નમિત્ય-પ્રત્યક્ષ આત્મેષ્યતે, તદયમનુમાનેનાપિ કથં પ્રહીષ્યતે ?

આત્માનમાત્મનાઽઽત્મૈવ લિજ્ઞાદનુમિનોતિ હિ

તત્ર નૂનમુપેતવ્યા કર્તૃતા કર્મતાઽસ્ય ચ ॥

તત્રાનુમાનજ્ઞાનસ્ય યથાઽઽત્મા યાતિ કર્મતામ્ ।

તથાઽહંપ્રત્યયસ્યૈવ પ્રત્યક્ષસ્યાપિ ગચ્છતુ ॥

દેહાદિવ્યતિરિક્તશ્ચ યથા લિજ્ઞેન ગમ્યતે ।

તથાઽહંપ્રત્યયેનાપિ ગમ્યતાં તદ્વિલક્ષણઃ ॥

25. અમારા પોતાના જ જૂથના કેટલાક (= અ નૈયાયિકો) કહે છે કે એક જ ક્રિયામાં એકનું કર્તા અને કર્મ બન્ને હોવું ઘટતું નથી એ કારણે જો આત્માને પ્રત્યક્ષગ્રાહ્ય ન માનના હો તેા આત્મા અનુમાન વડે પણ કેવી રીતે ગૃહીત થશે ? કારણ કે લિંગ ઉપરથી આત્મા

વડે આત્મા જ આત્માને અનુમાને છે, ત્યાં આત્મા ક્રમ અને કર્તા બને છે એમ સ્વીકારવું જોઈશે. જેમ ત્યાં અનુમાનજ્ઞાનનું ક્રમ આત્મા બને છે તેમ અહ પ્રત્યક્ષરૂપ પ્રત્યક્ષનું ક્રમ પણ આત્મા બને. જેમ લિંગ દ્વારા આત્મા દેહથી જુદો છે એમ જ્ઞાત થાય છે તેમ અહ પ્રત્યક્ષ દ્વારા પણ આત્મા દેહથી લિન છે એ જ્ઞાત થાયો.

26. નનુ આત્મનઃ કિં રૂપં યત્ પ્રત્યક્ષેણ સાક્ષાત્ ક્રિયતે ? યથેવં સુખાદે-
રપિ કિં રૂપં યત્ માનસપ્રત્યક્ષસમધિગમ્યમિષ્યતે ?

નન્વાનન્દાદિરૂપં પ્રસિદ્ધમેવ સુખાદેઃ, તર્હિ તદાધારત્વમાત્મનોઽપિ રૂપમવગચ્છતુ
ભવાન્ ।

સુખાદિ ચેત્યમાનં હિ સ્વતન્ત્રં નાનુભૂયતે ।

મતુર્બર્થાનુવેધાત્તુ સિદ્ધં પ્રહ્નમાત્મનઃ ॥

ઇદં સુખમિતિ જ્ઞાનં દશ્યતે ન ઘટાદિવત્ ।

અહં સુખીતિ તુ જ્ઞાતિરાત્મનોઽપિ પ્રકાશિકા ॥

26. ન નૈયાયિકો — આત્માનું કયું રૂપ પ્રત્યક્ષ વડે જાણીએ છીએ ?

અ નૈયાયિકો — જો એમ હોય તો સુખ આદિનું પણ કયું રૂપ માનસપ્રત્યક્ષ વડે જ્ઞાત થતું તેમ માનો છો ?

ન નૈયાયિકો — સુખ વગેરેનું આનન્દ આદિ રૂપ પ્રસિદ્ધ જ છે.

અ નૈયાયિકો — તો તે આનન્દ વગેરેના આધારપણાં આત્માના રૂપને પણ આપ માનસપ્રત્યક્ષથી જાણો. સુખ આદિ જ્યારે જ્ઞાત થાય છે ત્યારે સ્વતન્ત્ર અનુભવાતા નથી પરંતુ મતુર્બના અર્થથી જોડાયેલા જ અનુભવાય છે (અર્થાત્ ‘હું સુખી છું’ એ રીતે જ અનુભવાય છે). આમ આત્માનું પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય છે. જેમ ‘આ ઘટ છે’ એ રીતે ઘટનું જ્ઞાન થાય છે તેમ ‘આ સુખ છે’ એ રીતે સુખનો અનુભવ થતો દેખાતો નથી પણ ‘હું સુખી છું’ એ રીતે જ સુખનો અનુભવ થાય છે અને ‘હું સુખી છું’ એ આકારની રૂપિત સુખ સાથે આત્માને પણ પ્રકાશિત કરે છે.

27. અપિ ચ—

જ્ઞાતૃજ્ઞાનવિશિષ્ટાર્થપ્રહ્નં કિલ માણ્યકૃત્ ।

સ્વયં પ્રાદીદશત્તચ્ચ કિં વા યુક્તમુપેક્ષિતુમ્ ॥

વિશેષ્યબુદ્ધિમિચ્છન્તિ નાગૃહીતવિશેષણમ્ ।

પૂર્વં ચાનુભૂતસ્ય સ્મરણં નાવકલ્પતે ॥

ન ચાનુમાનતઃ પૂર્વં જ્ઞાત્વાઽઽત્માનં વિશેષણમ્ ।

તદ્વિશિષ્ટાર્થબુદ્ધિઃ સ્યાત્ ક્રમસ્યાનવગારણાત્ ॥

તસ્માત્ પ્રત્યક્ષ આત્મા ।

સામાનાધિકરણ્યં ચ સ્મરણાનુભવાદિષુ ।

અનુસન્ધીયમાનં યદ્ દૃશ્યતે તત્ કથં ભવેત્ ॥

‘પૂર્વમહમમુર્થમનુભૂતવાન્, અહમેવાથ પુનરનુભવામિ’ इति तुल्यविषयतावत्
तुल्यकर्तृकताऽपि तत्र प्रकाशते, इतरथा त्वनुमातुमप्यात्मा न शक्येत ।

જ્ઞાનેચ્છાસુખદુઃખાદિ કિલેદં લિજ્ઞમાત્મનઃ ।

एकाश्रयतया ज्ञातमनुसन्धातृबोधकम् ॥

तथात्वेन च तज्ज्ञानमाश्रयज्ञानपूर्वकम् ।

ज्ञाते तत्रાफलं લિજ્ઞમજ્ઞાતે તુ ન લિજ્ઞતા ॥

તસ્માત્ પ્રત્યક્ષ એવાત્મા વરમમ્યુપગમ્યતામ્ ।

वृद्धागमानुसारेण संविदालोकनेन च ॥

27. વળી જ્ઞાતાના જ્ઞાતથી વિશિષ્ટ અર્થના જ્ઞાતને (સ્મરણને = પ્રત્યક્ષિજ્ઞાને) ભાષ્યકારે પોતે જણાવ્યું છે અને તેને ઉપેક્ષતું શું થોડું છે? જેમાં વિશેષણનું પ્રહણ ન થયું હોય એવી વિશેષ્યની બુદ્ધિ તાર્કિકો ઇચ્છતા નથી અને પૂર્વે ન અનુભવેલા અર્થનું સ્મરણ થતું નથી. ન તો પહેલાં આત્મારૂપ વિશેષણને અનુમાન દ્વારા જાણી પછી તે વિશેષણથી વિશિષ્ટ અર્થની બુદ્ધિ થાય, કારણ કે આપણને વિશેષણજ્ઞાન અને વિશેષ્યજ્ઞાનના ક્રમનો અનુભવ થતો નથી. તેથી આત્મા પ્રત્યક્ષ છે [જો આત્મા પ્રત્યક્ષ ન હોય તો] સ્મરણ, અનુભવ વગેરેનું સામાનાધિકરણ્ય, જે અનુસંધાન પામતું દેખાય છે તે, કેવી રીતે થટે? ‘પહેલાં મેં આ અર્થનો અનુભવ કર્યો હતો. હું જ અત્યારે ફરી તેને અનુભવું છું’ એમ તુલ્યવિષયતાની જેમ તુલ્યકર્તૃકતા પણ ત્યાં પ્રકાશે છે, અન્યથા આત્માનું અનુમાન કરવું પણ શક્ય ન બને. જ્ઞાન, ઇચ્છા, સુખ, દુઃખ, આદિ રૂપ આત્માનું આ લિંગ-આત્મા એ બધાનો એક આશ્રય છે એ રીતે જાણેલું આ લિંગ અનુસંધાતાનું બોધક છે. એક આશ્રયમાં રહેતાર તરીકે લિંગનું થતું જ્ઞાન આશ્રયના જ્ઞાન પછી થાય. આશ્રય (આત્મા) જ્ઞાત થઈ ગયા પછી લિંગનું કંઈ કામ નથી, લિંગ નિષ્પ્રયોજન છે, નિષ્ફળ છે. અને જો આશ્રય જ્ઞાત થયો ન હોય તો પછી તે લિંગ લિંગ ન રહે. તેથી, વૃદ્ધાગમાનુસાર અને સંવિદના આલોકનને આધારે આત્મા પ્રત્યક્ષ જ છે એમ તમારે સ્વીકારવું વધુ સારું છે.

28. अथ वाऽभिनिवेशेन किमनेन प्रयोजनम् ।

अनुमेयत्वमेवास्तु लिङ्गेनेच्छाऽदिनाऽऽत्मनः ॥

તદાહ સૂત્રકાર: 'ઇચ્છાદ્વેષપ્રયત્નસુખદુઃખજ્ઞાનાન્યાત્મનો લિङ્ગમ્' [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૦] । ઇચ્છા નામ તાવદિત્યમુપજાયતે—યજ્ઞાતીયમર્થમુપમુજ્ઞાન: પુરુષ: પુરા સુખમનુભૂતવાન્, પુન: કાલાન્તરે તજ્ઞાતીયમર્થમુપલભ્ય સુખસાધનતામનુસ્મૃત્ય તમાદા-તુમિચ્છતિ । સેયમનેન ક્રમેણ સમુપજાયમાનેચ્છા પૂર્વાપરાનુસન્ધાનસમર્થમાશ્રયમનુમા-પયતિ, કાર્યસ્ય નિરાધારસ્યાનુપપત્તે: । આશ્રયમાત્રપ્રતીતૌ ચાયમન્વયવ્યતિરેકવાનેવ હેતુર્ભવતિ । ઇચ્છા ધર્મિણી, આશ્રિતેતિ સાધ્યો ધર્મ:, કાર્યત્વાદ્ ઘટાદિવદ્ ગુણત્વાત્ રૂપાદિવત્ इति वा हेतुर्वक्तव्य: । ગુણત્વં ચેચ્છાદીનામચાક્ષુષપ્રત્યક્ષત્વાદિના રસાદિવદર્શિતમાચાર્યૈ: । એવમન્વયવ્યતિરેકવતાઽસુના હેતુનાઽધિષ્ઠાનમાત્રેઽનુમિતે તદધિષ્ઠાનત્વે ચ દેહેન્દ્રિયાદૌ પ્રસક્તે પૂર્વાનુભૂતસુખસાધનત્વાનુસન્ધાનસવ્યપેક્ષતદુત્પા-દનપર્યાલોચનયા તત્કાર્યસમાનકર્તૃકત્વાત્રગમાત્ શરીરાદિપ્રતિષેધે સતિ, સ એવ કેવલવ્યતિરેકિભવને તુ વિશિષ્ટમાશ્રયમનુમાપયતિ । ઇચ્છા શરીરાદિવિલક્ષણાશ્રયા, શરીરાદિષુ વાધકોપપત્તૌ સત્યાં કાર્યત્વાદિતિ । અત્ર ચ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તો ન સંભવતીતિ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત: પ્રદર્શ્યતે । સ ચ ઘટ એવ । કાર્યત્વે નિર્વિશેષણે ય એવ સાધર્મ્યદૃષ્ટાન્તો ઘટ: સ એવ વૈધર્મ્યદૃષ્ટાન્ત: સવિશેષણે । યત્ર વિલક્ષણાશ્રિતત્વં નાસ્તિ તત્ર સવિશેષણં કાર્યત્વમપિ નાસ્તિ, યથા ઘટાદાવિતિ ન ન શક્યતે વક્તુમ્ । તત્ર કાર્યત્વમાત્રયોગેઽપિ સવિશેષણાનાં કાર્યત્વામાત્રાદિલક્ષણાશ્રિતત્વમપિ તત્ર નાસ્તિ, ભૂતલાશ્રિતત્વેન પ્રત્યક્ષમુપલભ્યમાનત્વાત્ ।

28. ૩ નૈયાયિકા — અથવા, આ અભિનિવેશનું શું પ્રયોજન છે ? ઇચ્છા આદિ લિંગ દ્વારા આત્મા અનુમેય જ હો, તેથી સૂત્રકાર ગીતમે કહ્યું છે કે ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ અને જ્ઞાન આત્માનું લિંગ છે. ઇચ્છા આ રીતે ઉત્પન્ન થાય છે — જે જાતિના અર્થનો ઉપભોગ કરતા પુરુષે પહેલાં સુખ અનુભવ્યું હતું તે જાતિના અર્થને ફરી કાલાન્તરે દેખીને, પૂર્વે તે જાતિનો અર્થ સુખનું સાધન થયો હતો એ યાદ કરીને, તેને પ્રાપ્ત કરવા તે ઇચ્છે છે. આ ક્રમે ઉત્પન્ન થતી તે ઇચ્છા પૂર્વાપરનું અનુસન્ધાન કરવાને સમર્થ એવા આશ્રયનું અનુમાન કરાવે છે કારણ કે આશ્રય વિનાનું કાર્ય થતું નથી. અને આશ્રયમાત્રની પ્રતીતિમાં આ હેતુ ('કારણ કે તે કાર્ય છે' એ હેતુ) અન્વય-વ્યતિરેકવાળો જ હેતુ બને છે. ઇચ્છા ધર્મી (પક્ષ) છે, 'આશ્રિત છે' એ સાધ્ય ધર્મ છે, 'કારણ કે તે થતી જેમ કાર્ય છે' કે 'કારણ કે તે રૂપની જેમ ગુણ છે' એને હેતુ કહેવો જોઈએ. જેમ રસ આદિનું ગુણપણું અચાક્ષુષપ્રત્યક્ષપણું વગેરે દ્વારા આચાર્યોએ દર્શાવ્યું છે, તેમ ઇચ્છા આદિનું પણ ગુણપણું અચાક્ષુષપ્રત્યક્ષપણું વગેરે દ્વારા આચાર્યોએ દર્શાવ્યું છે. એ રીતે અન્વય-વ્યતિરેક-વાળા આ હેતુ વડે અધિષ્ઠાનમાત્રનું અનુમાન થતાં જ્યારે તે અધિષ્ઠાન દેહ, ઇન્દ્રિય

વગેરે હોવાની સંભાવના ઊભી થાય છે ત્યારે પૂર્વાનુભૂત અર્થની સુખસાધનતાના અનુસંધાનની સહાયતાની અપેક્ષા રાખતી વર્તમાન તેવા અર્થની ઇચ્છાની ઉત્પત્તિની પર્યાલોચનના દ્વારા તે કાર્યો (= વર્તમાન પદાર્થનું દર્શન, પૂર્વાનુભૂત પદાર્થનું સ્મરણ, પૂર્વાનુભૂત પદાર્થની સુખસાધનતાનું સ્મરણ વગેરે કાર્યો) એકકર્તૃક છે એવું જ્ઞાન થાય છે, પરિણામે શરીર, વગેરેનો તેમના અધિષ્ઠાન તરીકે પ્રતિષેધ થાય છે, તેમ થવાથી તે હેતુ જ કેવળવ્યતિરેકી બની જઈ વિશિષ્ટ આશ્રયનું અનુમાન કરાવે છે. ઇચ્છાને આશ્રય શરીર આદિથી વિલક્ષણ છે, કારણ કે શરીર આદિમાં બાધક ઘટે છે અને સાથે સાથે શરીર આદિ કાર્ય છે. અહીં સાધર્મ્યદષ્ટાંત સંભવતું નથી એટલે વૈધર્મ્યદષ્ટાંત દર્શાવવામાં આવે છે. તે વૈધર્મ્યદષ્ટાંત ઘટ જ છે. નિર્વિશેષણકાર્યત્વ હેતુમાં જે સાધર્મ્યદષ્ટાંત ઘટ હતો તે જ સવિશેષણકાર્યત્વહેતુમાં વૈધર્મ્યદષ્ટાંત બને છે. 'જ્યાં વિલક્ષણ આશ્રય સાધ્ય નથી ત્યાં સવિશેષણકાર્યત્વહેતુ નથી, જેમકે ઘટ વગેરેમાં' એમ કહેવું અશક્ય નથી. ત્યાં કાર્યત્વમાત્રને યોગ હોવા છતાં પણ સવિશેષણ કાર્યત્વનો અભાવ હોવાથી વિલક્ષણ આશ્રયનો પણ ત્યાં અભાવ છે, કારણ કે ભૂતલાશ્રિત રૂપે ઘટ પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ થાય છે.

29. નનુ ચાન્વયદર્શનમન્તરેણ કેવલવ્યતિરેકઃ પ્રતીયમાનઃ સંદિગ્ધો ભવતિ—
કિં તત્સાધ્યામાવકૃતૈવ તસ્ય તસ્માદ્વાચાવૃત્તિરુત નિમિત્તાન્તરકૃતા ? इति । संदि-
ग्धव्यतिरेकस्य हेतोरगमकत्वं निश्चितव्यभिचारहेतुवदिति तार्किकाः ।

उच्यते । स्यादेतदेवं यदि प्रथममनवगतान्वय एव केवलव्यतिरेकशरणा हेतुः प्रयुज्येत । यत्र त्वन्वयव्यतिरेकवानेव हेतुः कंचन विशेषमाश्रित्य केवलव्य-
तिरेकितामवलम्बते, तत्र न सन्दिग्धव्यतिरेकिताऽवकाशं लभते । घटो हि
भूतलाश्रितत्वेन प्रत्यक्षमुपलभ्यते । तदस्य विलक्षणाश्रयविरहादेव सविशेषणहेतु-
शून्यता जाता, निर्विशेषणावस्थायां तद्योगदर्शनादिति न संदिग्धो व्यतिरेकः ।

29. સંકા—અન્વયદર્શન વિના કેવળ વ્યતિરેક પ્રતીત થતો હોય તો તે વ્યતિરેક સંદિગ્ધ બને છે, 'શું સાધ્યાભાવને કારણે જ તેની (સાધ્યની) તેમાંથી વ્યાવૃત્તિ હશે કે પછી બીજા કોઈ નિમિત્તને કારણે?' એવી સંદિગ્ધતા ત્યાં રહે છે. નિશ્ચિતવ્યભિચારહેતુની જેમ સંદિગ્ધવ્યતિરેકહેતુ સાધ્યનો ગમક નથી એમ તાર્કિકો કહે છે.

બ નૈયાયિકા—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. જે પહેલાં જેની બાબતમાં અન્વય બળ્યો નથી જ એવા, (અર્થાત્) કેવલ વ્યતિરેક જ જેતું શરણુ છે એવા હેતુનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો આવું બને. પરંતુ જ્યાં અન્વય-વ્યતિરેકવાળો હેતુ કોઈક વિશેષને આશ્રીને કેવળવ્યતિરેકીપણાનું અવલંબન કરતો હોય ત્યાં એ હેતુમાં સંદિગ્ધવ્યતિરેકીપણાને અવકાશ નથી. ભૂતલના આશ્રિતરૂપે ઘટ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેથી એના વિલક્ષણ આશ્રયના અભાવને કારણે જ સવિશેષણ હેતુનો અભાવ થયો છે, કારણ કે હેતુની (કાર્ય ઘટની) નિર્વિશેષણ અવસ્થામાં ઘટનું ભૂતલાશ્રિતત્વ દેખાય છે; એટલે વ્યતિરેક સંદિગ્ધ નથી.

30. અથવા શરીરત્વ સામાન્યમિદ્ વૈધર્મ્યદષ્ટાન્તીકર્તવ્યમ્ । તત્ર હિ સર્વાત્મના કાર્યત્વસ્પર્શોઽપિ નાસ્તિ । ન ચ તદ્વિલક્ષણાશ્રિતં, શરીરાશ્રિતત્વસ્ય પ્રત્યક્ષત ઉપલમ્ભાદિતિ ।

30 અથવા, શરીરત્વ સામાન્યને અહીં વૈધર્મ્યદષ્ટાન્ત જનાવધુ જોઈએ, કારણ કે શરીરત્વ સામાન્યમાં કાર્યપણાનો સ્પર્શ પણ નથી; અને તે શરીરત્વ વિલક્ષણ આશ્રયમાં આશ્રિત પણ નથી કારણ કે તેનું શરીરમાં આશ્રિતપણું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે.

31. તદિયમિચ્છા પ્રથમપદાર્થદર્શનાદિકાર્યસમાનકર્તૃકતયાઽવગમ્યમાના શરીરાદિવિલક્ષણમાશ્રયમવગમયતિ, સવિશેષણકાર્યત્વાદિતિ સ્થિતમ્ । યથ્ચ સ વિલક્ષણ આશ્રયસ્તત્રાત્મસંજ્ઞાઽઽગમિકી ।

31. તેથી, પહેલું પદાર્થનું દર્શન, આદિ (આદિથી તે જાતિના પૂર્વાનુભૂત પદાર્થનું સ્મરણ, તે પૂર્વાનુભૂત પદાર્થની સુખસાધનતાનું સ્મરણ, વગેરે) કાર્યોની સાથે સમાનકર્તૃકતા ધરાવતી જણાતી ધ્રુવ શરીર આદિથી વિલક્ષણ આશ્રયનું જ્ઞાન કરાવે છે, કારણ કે તે સવિશેષણ કાર્ય છે—એ સ્થિત થયું. અને જે વિલક્ષણ આશ્રય છે તેનું ‘આત્મા’ નામ આગમિક છે, [યૌગિક નથી.]

32. એવમેવ દ્વેષાદેરાત્મલિજ્ઞતા વક્તવ્યા । યજ્ઞાતીયસ્યાર્થસ્ય સન્નિધાનાદ્ દુઃખમનુભૂતવાન્ પુરુષઃ, તજ્ઞાતીયમર્થ પુનરુપલભમાનો દુઃખસાધનતામનુસન્ધાય તં દ્વેષીતિ । સોઽપિ પ્રતિસન્ધાતારમેકમન્તરેણ નોપપદ્યતે । આભ્યામિચ્છાદ્વેષાભ્યામનન્તરં પ્રયત્નઃ સમુપદ્યતે । સોઽપિ યથોક્તેન ક્રમેણાનુસન્ધાનપૂર્વક એવ । પ્રયત્નમાનસ્ય સુખદુઃખે ભવતઃ । તે અપિ તથૈવ દ્રષ્ટવ્યે ।

32. આ રીતે જ દ્રેષ આદિનું આત્મલિંગપણું સમજાવવું જોઈએ. જે જાતિના અર્થના સાન્નિધ્યથી પુરુષે પહેલાં દુઃખ અનુભવ્યું હોય તે જ જાતિના અર્થને ફરીથી દેખતો તે તેની દુઃખસાધનતાનું અનુસંધાન કરીને તેનો તે દ્રેષ કરે છે એટલે દ્રેષ પણ એકપ્રતિસંધાતા વિના ઘટતો નથી ધ્રુવ કે દ્રેષ પછી પ્રયત્ન ઉત્પન્ન થાય છે. તે પણ યથોક્ત ક્રમે અનુસંધાનપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રયત્ન કરતા પુરુષને સુખ કે દુઃખ થાય છે. તેમને પણ તે રીતે જ અર્થાત્ તે ક્રમે અનુસંધાનપૂર્વક જ ઉત્પન્ન થતાં સમજવાં.

33. જ્ઞાનં ચ શક્યત એવાત્મલિજ્ઞમભિધાતુમ્ । યદ્યપિ પ્રથમમનુસન્ધાનનિર- પેક્ષમપિ ભવતિ તત્ તથાઽપ્યનુસન્ધાનપૂર્વેચ્છાઽઽદિકાર્યપ્રકરણાત્ નિર્ણયાત્મકમેવ જ્ઞાનમુદાહર્તવ્યમ્, તત્ર હિ બુભુક્સાવિમર્શોદિપૂર્વકત્વમુપલબ્ધમિતિ તદેકકર્તૃકત્વમુપ- કલ્પ્યતે । તદેવમિચ્છાઽઽદીન્યાત્મલિજ્ઞાનીતિ સ્થિતમ્ ।

શાસ્ત્રો ચાનેકહેતૂક્તિર્ન દોષાય કથાસ્તિવ ।

શિષ્યઃ કશ્ચિત્ ક્વચિત્ કિચ્છિદનુસ્મૃત્યામિધાસ્યતિ ॥

इति कारुणिको मुनिरनेकमिह हेतुमार्गमुपदिष्टवान् ।

33. જ્ઞાનને પણ આત્માના લિંગ તરીકે જણાવવું શક્ય જ છે. જે કે પ્રથમ જ્ઞાન અનુસંધાનનિરપેક્ષ થાય છે, તેમ છતાં અનુસંધાનપૂર્વક ચતાં ઇચ્છા વગેરે કાર્યોનું પ્રકરણ (સંદર્ભ) હોવાને કારણે નિર્ણયાત્મક જ્ઞાનને જ આત્માના લિંગ તરીકે કહેવું જોઈએ, કારણ કે નિર્ણયાત્મક જ્ઞાન યુક્તિસા, વિમર્શ વગેરે પૂર્વક થતું દેખાય છે, એટલે તેમનામાં એકકર્તૃકતા થટે છે. તેથી, આ પ્રમાણે ઇચ્છા વગેરે આત્માનાં લિંગો છે એ સ્થિર થયું. જેમ જલ્ય વગેરે કથાઓમાં અનેક હેતુઓ જણાવવાથી નિગ્રહસ્થાનરૂપ દોષ થાય છે તેમ શાસ્ત્રમાં અનેક હેતુઓ જણાવવાથી નિગ્રહસ્થાનરૂપ દોષ થતો નથી. કોઈ શિષ્ય ક્યારેક કંઈક (કોઈક હેતુ) અનુસ્મરણ કરી કહેશે એમ વિચારી કારુણિક મુનિ ગૌતમે અનેક હેતુઓ અહીં ઉપદેશ્યા છે.

34. नन्वत्र चोदितमनुसन्धातारमन्तरेण तदेतदिच्छाऽऽदिकार्यं नावकल्पत इति कथं ज्ञायते ? एकत्र प्रमातरि तद्दर्शनादिति यदुच्यते, तदिदमेकप्रमातृग्रहणा-दात्मप्रत्यक्षत्वमङ्गीकृतं स्यादिति व्यर्थमनुमानम् । अग्रहणे तु प्रमातुरेकस्य तत्पूर्व-कत्वेनेच्छाऽऽदेः प्रतियन्धाग्रहणादशक्यमनुमानमिति । परिहृतमेतत् । कार्यत्वेनैव लिङ्गत्वमिच्छाऽऽदेरुपवर्णितमस्माभिः, न स्मरणादिसमानाश्रयतयेति ।

34. શંકા— અહીં કોઈ પ્રશ્ન ઊઠાવે છે કે, અનુસંધાતા વિના આ ઇચ્છા વગેરે કાર્ય થઈતું નથી એ કેવી રીતે જણાય ? ‘એક પ્રમાતામાં તે કાર્યનું દર્શન થતું હોવાને કારણે’ એમ જે કહેવામાં આવે છે તે બાબતે કહેવું જોઈએ કે જે એમ હોય તો આ એક પ્રમાતાના ગ્રહણ દ્વારા આત્માના પ્રત્યક્ષનો સ્વીકાર થાય, એટલે અનુમાન વ્યર્થ બને. અને જે એક પ્રમાતાનું અગ્રહણ હોય તો ઇચ્છા આદિનો તત્પૂર્વકરૂપે (= એકપ્રમાતૃપૂર્વકરૂપે) વ્યાપ્તિસંબંધ ગૃહીત થાય નહિ, પરિણામે અનુમાન અશક્ય બને.

ब नैयायिक— આ શંકાને અમે દૂર કરી દીધી છે. ઇચ્છા વગેરેને કાર્ય હોવાને કારણે લિંગ તરીકે વર્ણવ્યાં છે, સ્મરણ આદિ સાથે તેમનો સમાન આધાર હોવાને કારણે લિંગ તરીકે વર્ણવ્યાં નથી.

35. किमर्थस्तर्हि प्रतिसन्धात्रोपन्यासः ? शरीरादिषु तदाश्रयत्वप्रतिषेधार्थः । न त्वेवं व्याख्यातवन्तो वयमेकस्य प्रमातुरिच्छाऽऽदिकार्याश्रयत्वदर्शनादेकाश्रयत्वानु-मानमिति । तस्मान्न दोषः ।

35. શંકાકાર— તો પછી શા માટે પ્રતિસંધાતાની વાત કરે છે.

ब नैयायिक— તે કાર્યોને આશ્રય શરીર વગેરે નથી એમ પ્રતિષેધ કરવા માટે. અમે એ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરી નથી કે એક પ્રમાતામાં ઇચ્છા વગેરે કાર્યોનું આશ્રયપણું દેખાતું હોઈ એકાશ્રયપણાનું અનુમાન કરવામાં આવેલ છે. તેથી દોષ નથી.

36. નનુ કથં ન દોષઃ ? શરીરાદ્યાશ્રયત્વપ્રતિષેધસાધનેઽપિ હેતોર્વ્યાપ્તિગ્રહણા-
સંભવાત્ । યાવદ્ હિ દર્શનસ્મરણેચ્છાઽઽદિકાર્યજાતમેકપ્રમાતૃનિયતતાયાઽનવધારિતમ્,
તાવત્ કથમસ્મદવસ્થાદિભિઃ ન શરીરાદ્યાશ્રયત્વમિતિ નિષેધસ્ય તત્પૂર્વકસ્ય ચૈકાત્મા-
શ્રિતત્વસ્ય સિદ્ધિઃ ।

36. શંકાકાર — દોષ કેમ નથી ? તે કાર્યોનો આશ્રય શરીર આદિ નથી એવો
પ્રતિષેધ પુરવાર કરવા માટે પણ હેતુની વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ સંભવતું નથી [અહીં હેતુ
એકાશ્રયત્વ છે અને સાધ્ય પ્રતિસંધતૃત્વ છે.] બધાં સુધી દર્શન, સ્મરણ, ઇચ્છા વગેરે
કાર્યો એક પ્રમાતામાં નિયતપણે આશ્રિત છે એવું નિશ્ચિત ન થાય ત્યાં સુધી આ અવસ્થા-
ઓનો આશ્રય શરીર આદિ નથી એવા નિષેધની અને તે નિષેધપૂર્વક એક આત્મા તેમનો
આશ્રય છે એ હકીકતની સિદ્ધિ કેવી રીતે થશે ?

37. ક એવાહ ન ગૃહીતમેકકર્તૃકતયા કાર્યમિચ્છાદીતિ ? યદિ
ગૃહીતં તર્હિ વક્તવ્યં ક ગૃહીતં, કેન વા પ્રમાણેન ગૃહીતમિતિ ? સ્વાત્મન્યેવેતિ
ચેત્, સોઽયં પ્રત્યક્ષ આત્મા ભવેત્ । એવમનમ્યુપગમે ન વ્યાપ્તિગ્રહણમિતિ ।

37. જ નૈયાયિક — કોણે એમ કહ્યું કે એક કર્તાવાળા કાર્ય તરીકે ઇચ્છા વગેરેનું
ગ્રહણ થયું નથી ?

શંકાકાર — જો ગ્રહણ થયું છે તો તમારે જણાવવું જોઈએ કે તે ગ્રહણ ક્યાં થયું
છે અને ક્યા પ્રમાણથી થયું છે. જો તમે કહો કે તે ગ્રહણ આત્મામાં જ થયું છે તો આ
આત્મા પ્રત્યક્ષ બની જાય, અને જો એમ ન માનો તો વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ ન થાય

38. ઉચ્યતે । ન ચ પ્રત્યક્ષ આત્મા, ન ચ વ્યાપ્તેરગ્રહણમ્ । ન ચૈવ
ધર્મ્યન્તરે વ્યાપ્તિર્ગૃહ્યતે કિન્તુ સ્વસન્તાન એવ । તથાપિ ન સિદ્ધયતિ પ્રમાતૃનિયતતા-
નુમાનમ્ । કથંમિવ ન સિદ્ધયતિ ? સિદ્ધયત્યેવ સન્તાનાન્તરેષુ પ્રતિસન્ધાનસ્યાદૃષ્ટવાત્ ।

38. જ નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. ન તો આત્મા પ્રત્યક્ષ છે
કે ન તો વ્યાપ્તિનું અગ્રહણ છે. અન્ય ધર્મીમાં વ્યાપ્તિ ગૃહીત થતી નથી જ, પરંતુ એક
જ ધર્મીમાં અર્થાત્ એક જ ધર્મીના પોતાના સન્તાનમાં જ વ્યાપ્તિ ગૃહીત થાય છે.

શંકાકાર — તો પણ 'ઇચ્છા આદિ કાર્યોનો એક જ પ્રમાતા આશ્રય છે' એવું એક
પ્રમાતૃનિયતતાનું અનુમાન સિદ્ધ થયું નથી.

જ નૈયાયિક — કેમ સિદ્ધ નથી થયું ? સિદ્ધ થાય જ, કારણ કે અન્ય સંતાનોમાં
પ્રતિસંધાન દેખ્યું નથી [અર્થાત્ એવે દેખેલાનું મૈત્ર સ્મરણ કરતો નથી.]

39. કિઞ્ચ કોઽત્ર વ્યાપ્તિગ્રહણકાલઃ ? પ્રમાતૃવદ્ધિ તદ્ભેદેન ભવિતવ્યમ્ ।
તતઃ કિમ્ ? इदं તતો ભવતિ — કથં સ્વસન્તાન એવ વ્યાપ્તિર્ગૃહ્યતામ્ ? કથં વા
તત્રૈવ પ્રમાતૃનિયમોઽનુમીયતામિતિ સેયમુભયતઃ પાશારઞ્જુઃ । આત્મા વા પ્રત્યક્ષઃ
વ્યાપ્તિર્વા દુરવગમેતિ ।

39. શંકાકાર — વળી, અહીં વ્યાપ્તિગ્રહણનો કાળ કયો છે ? પ્રમાતૃભેદની જેમ કાળભેદ પણ હોવો જોઈએ.

બ નૈયાયિક — તેથી શું ?

શંકાકાર — તેથી આ યશ — પોતાના જ સંતાનમાં વ્યાપ્તિ કેવી રીતે ગ્રહણ કરશે ? અથવા, ત્યાં જ પ્રમાતૃનિયતતાનું અનુમાન તમે કેવી રીતે કરશે ? આમ બંને બાજુ પાશ્ચાત્યજી છે — સંકટ છે. કાંતો આત્મા પ્રત્યક્ષ હોવો જોઈએ કાં તો વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરવી મુશ્કેલ હોવી જોઈએ. [જો આત્મા પ્રત્યક્ષ છે એમ ન સ્વીકારવામાં આવે તો વ્યાપ્તિ ઘટે નહિ અને જો વ્યાપ્તિ ઘટતી હોય તો આત્મા પ્રત્યક્ષ છે એ પુરવાર થાય.]

40. નૈતદેવમ્ । યથા શાક્યપક્ષે સત્ત્વાત્ ક્ષણિકતાનુમાને વ્યાપ્તિગ્રહણ, તથેહાપિ મવિષ્યતિ । તત્ર હિ યૈવ ક્રમયૌગપદ્યવ્યાવૃત્ત્યા સત્ત્વસ્ય નિત્યેભ્યો વ્યાવૃત્તિઃ, સ એવ ક્ષણિકરૈન્વય ઇતિ ધર્મ્યન્તરનિરપેક્ષતયૈવ સાધ્યેડપિ ધર્મિણિ પ્રતિબંધગ્રહણં ચાનુમાનં ચ દર્શિતમ્ । તદ્વદિહાપ્યેકપ્રમાતૃપૂર્વકત્વેન પ્રતિસન્ધાનસ્ય ધર્મ્યન્તરે યદપિ ગ્રહણં નાસ્તિ તથાડપિ સન્તાનાન્તરમેદે યદસ્યાદર્શનં તદેવૈકકર્તૃકત્વદર્શનમિતિ કોડનયોર્હેતુત્વે વિશેષઃ ?

40. બ નૈયાયિક — ના, એવું નથી. જેમ બૌદ્ધ પક્ષમાં સર્વ હેતુ ઉપરથી કરવામાં આવતા ક્ષણિકત્વના અનુમાનમાં વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થાય છે તેમ અહીં પણ વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ બનશે, કારણ કે ત્યાં નિત્ય વસ્તુમાં [અર્થક્રિયાના] ક્રમ અને યોગપદ્ધતી વ્યાવૃત્તિ દ્વારા સત્ત્વની નિત્ય વસ્તુઓમાંથી જે વ્યાવૃત્તિ થાય છે તે વ્યાવૃત્તિ જ ક્ષણિકોની સાથે સર્વનો અન્વય છે. આમ બૌદ્ધોએ કોઈ અન્ય સિદ્ધ ધર્મોની અપેક્ષા વિના જ સાધ્ય ધર્મોમાં વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ અને અનુમાન દર્શાવ્યું છે. તે રીતે અહીં પણ એકપ્રમાતૃપૂર્વકત્વની પ્રતિસંધાન સાથેની વ્યાપ્તિનું સિદ્ધ અન્ય ધર્મોમાં ગ્રહણ ન હોવા છતાં અન્ય સંતાનોમાં (પ્રમાતૃભેદમાં) તેનું (= પ્રતિસંધાનનું) જે અદ્વર્શન છે તે જ એકકર્તૃત્વદર્શન (= એકપ્રમાતૃત્વદર્શન) છે. એટલે એ એના હેતુસ્વરૂપમાં શું વિશેષ છે ?

41. નનુ તત્ર નિત્યેભ્યઃ ક્રમયૌગપદ્યવ્યાવૃત્ત્યા વ્યાવૃત્તે સત્ત્વં શક્યગ્રહણમ્, ઇહ તુ પ્રમાતૃભેદેન પ્રતિસન્ધાનવ્યાવૃત્તિર્દુરવગમા । સ્વસન્તાનેડપિ જ્ઞાનક્ષણા મિન્ના એવ પ્રમાતારઃ, ન ચ તેભ્યો વ્યાવૃત્તે પ્રતિસન્ધાનમિતિ । તિષ્ઠત્ત્વન્વયઃ, વ્યતિરેક-મુખેનાપિ કષ્ટમિદમનુમાનં વર્તેતે, સ્વસન્તાને સન્તાનાન્તરવત્ પ્રમાતૃભેદગ્રહણાત્, તદ્ભેદગ્રહે હિ સ્વપરસન્તાનવિવેકો ન સ્યાત્ । યદ્યેવં પ્રમાતૃભેદગ્રહણાભાવાત્ પુનરપ્યાત્મા પ્રત્યક્ષ આયાતઃ ।

41. શંકાકાર — ત્યાં નિત્ય વસ્તુઓમાંથી [અર્થક્રિયાના] ક્રમ-યોગપદ્ધતી વ્યાવૃત્તિ દ્વારા વ્યાવૃત્ત સર્વનું ગ્રહણ શક્ય છે. પરંતુ અહીં તો પ્રમાતૃભેદ દ્વારા પ્રતિસંધાનની વ્યાવૃત્તિ બાજુથી મુશ્કેલ છે. સ્વસન્તાનમાં પણ જ્ઞાનક્ષણોરૂપ પ્રમાતાઓ બિન્ન છે, તેમનાથી અર્થાત્ તે નુકા

જુદા પ્રમાતાઓથી પ્રતિસંધાન વ્યાપ્ત નથી. અન્વય તો બાજુએ રહો, વ્યતિરેકમુખથી પણ આ અનુમાન કષ્ટરૂપ છે. [જ્યાં એકકર્તૃત્વ (= એકપ્રમાતૃત્વ) નથી ત્યાં પ્રતિસંધાન નથી એવા વ્યતિરેકની અસિદ્ધિ છે,] કારણ કે જેમ સન્તાનતરમાં પ્રમાતૃભેદનું અહણ થાય છે તેમ સ્વસન્તાનમાં પણ પ્રમાતૃભેદનું અહણ થાય છે છતાં પ્રતિસંધાન તો ખોદ દષ્ટિએ સંભવે છે. જે સ્વસન્તાનમાં પણ પ્રમાતૃભેદનું અહણ હોય તો સ્વસન્તાન અને પરસન્તાનના ભેદનું અહણ નહિ થાય, જે સ્વસન્તાન અને પરસન્તાનના ભેદનું અહણ ન થાય તો સ્વસન્તાનમાં પ્રમાતૃભેદનું અહણ ન થાય અને પરિણામે પ્રમાતૃભેદના અહણના અભાવને કારણે ફરી પાછો આત્મા પ્રત્યક્ષ બની ગયો.

42. મૈવમ્, નાત્મા પ્રત્યક્ષઃ । પ્રમાતૃભેદો હિ સ્વસન્તાને ન ગૃહ્યતે इत्युक्तं, ન પુનસ્તદૈક્યં ગૃહ્યતે । અન્યચ્ચ મેદાગ્રહણમ્, અન્યચ્ચ તદૈક્યગ્રહણમ્ । મેદાગ્રહણાદેવ ચ વ્યાપ્તિસિદ્ધેર્ન કષ્ટમનુમાનમ્ ।

નનુ ચ સ્વસન્તાને પ્રમાતૃભેદાગ્રહણં કિં પ્રમાતૃરેકત્વાદુત જ્ઞાનાનાં કાર્ય-કારણભાવાદિતિ ન નિશ્ચીયતે । તત્ત્વચ સાંદિગ્ધો વ્યતિરેકઃ યથા જ્ઞાનાનાં કાર્યકારણભાવો નાસ્તિ, યથા ચ ન તત્કૃતોડયં વ્યવહારસ્તથાડનન્તરમેવ સવિસ્તરં વક્ષ્યામઃ । તસ્માદિચ્છાદિકાર્યેણ યુક્તમેકપ્રમાત્રનુમાનમ્ ।

42 વ નૈયાયિક— એવું નથી. આત્મા પ્રત્યક્ષ નથી. પ્રમાતૃભેદ સ્વસન્તાનમાં ગૃહીત થતો નથી એમ અમે કહ્યું છે, એમ નથી કહ્યું કે તેનું એક્ય ગૃહીત થાય છે. ભેદાઅહણ જુદી વસ્તુ છે અને તેના એક્યનું અહણ જુદી વસ્તુ છે. ભેદાઅહણથી જ વ્યાપ્તિ સિદ્ધ થતી હોવાથી અનુમાન કષ્ટરૂપ નથી.

શંકાકાર— સ્વસન્તાનમાં પણ પ્રમાતૃભેદાઅહણ શું પ્રમાતાના એક હોવાના કારણે છે કે જ્ઞાનોના કાર્યકારણભાવને કારણે છે એનો નિશ્ચય થતો નથી. અને તેથી વ્યતિરેક સંદિગ્ધ બને છે.

વ નૈયાયિક— જ્ઞાનોનો કાર્યકારણભાવ નથી અને જ્ઞાનોના કાર્યકારણભાવને આધારે આ વ્યવહાર નથી, તે હવે પછી તરત જ સવિસ્તર અમે જણાવીશું. તેથી ઇચ્છા વગેરે કાર્ય દ્વારા એક પ્રમાતાનું અનુમાન કરવું યોગ્ય છે.

43. નનુ ચાશ્રિતમિચ્છાઽઽદિ દેહ એવ મવિષ્યતિ ।

ભૂતાનામેવ ચૈતન્યમિતિ પ્રાહ્ બૃહસ્પતિઃ ॥

ઉક્તં ચ મદશક્તિવદ્વિજ્ઞાનમિતિ । ઉચ્યતે—શરીરં તાવન્નેચ્છાઽઽદેરાશ્રયઃ, શૈશવયૌવનવાર્ધકાદિદશાભેદેન મિન્નત્વાત્ ।

તથા હિ નાન્યદૃષ્ટોઽર્થઃ સ્મર્તુમન્યેન શક્યતે ।
 ન ચાન્યેન સ્મૃતે તસ્મિન્નન્યસ્યેચ્છોપજાયતે ॥
 તેનાદ્યાર્થવિજ્ઞાનાત્ પ્રભૃત્યેચ્છાસમુદ્ભવાત્ ।
 એકસ્ય કાર્યચક્રસ્ય વક્તવ્યઃ કશ્ચિદાશ્રયઃ ॥

શરીરં ચ બાલ્યાદવસ્થાભેદેન ભિન્નમ્ । અતસ્તસ્ય નાશ્રયો ભવિતુમર્હતિ,
 સન્તાનાન્તરવત્ । યથા હિ દેવદત્તદૃષ્ટેઽર્થે યજ્ઞદત્તસ્ય ન સ્મરણમેવં બાલશરીરાનુભૂતે
 યુવશરીરસ્ય તન્ન સ્યાત્ ।

43. ભૂતચૈતન્યવાદી — ઇચ્છા વગેરે દેહમાં જ આશ્રિત બનશે. ચૈતન્ય ભૂતોનો જ
 ધર્મ છે એમ બૃહસ્પતિએ કહ્યું છે. અને વળી વધુમાં કહ્યું છે કે વિજ્ઞાન મદશક્તિ જેવું છે.
 ૪ નૈયાયિક— ઇચ્છા વગેરેનો આશ્રય શરીર નથી, કારણ કે શૈશવ, યૌવન, વાધક્ય
 આદિ દશાભેદે શરીર ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. વળી, અન્યે દેહેલા અર્થનું સ્મરણ અન્ય
 કરી શકતો નથી અને અન્યે તેનું સ્મરણ કરતાં અન્યને તેની ઇચ્છા થતી નથી. તેથી આદ્ય
 અર્થવિજ્ઞાનથી (અર્થાનુભવથી) માંડી ઇચ્છોત્પત્તિ સુધીના એક કાર્યચક્રનો કોઈ એક
 આશ્રય કહેવો જોઈએ. શરીર તો બાલ્ય આદિ અવસ્થાભેદે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એટલે
 શરીર આદ્ય અર્થવિજ્ઞાન વગેરેનો એક આશ્રય બનવાને લાયક નથી, સન્તાનાન્તરની જેમ.
 જેમ દેવદત્તે દેહેલા અર્થનું સ્મરણ યજ્ઞદત્તને થતું નથી તેમ બાલશરીરે અનુભવેલા અર્થનું
 સ્મરણ યુવા શરીરને ન થાય.

44. નન્વવસ્થામાત્રમેવ ભિન્નમ્ અવસ્થાતૃશરીરસ્વરૂપમભિન્નમેવ, પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યય-
 પ્રામાણ્યાદવગમ્યતે । ન ચેયં પ્રત્યભિજ્ઞા લૂનપુનર્જાતનલાદિપ્રત્યભિજ્ઞાવદન્યથા-
 સિદ્ધા, વિનાશસ્યાનુપલમ્માત્ । સ્તમ્માદૌ હિ ક્ષણભક્તિવપ્રતિષેધઃ પ્રત્યભિજ્ઞયૈવ
 કરિષ્યતે । સા ચેહાપિ તાદૃશ્યેવ ।

44. ભૂતચૈતન્યવાદી — શરીરની અવસ્થાઓ જ ભિન્ન છે, અવસ્થા ધરાવનાર
 શરીરસ્વરૂપ તો અભિન્ન જ છે, એ પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વરૂપ જ્ઞાનના પ્રામાણ્યથી જણાય છે. અને
 આ પ્રત્યભિજ્ઞા લૂનપુનર્જાત કેશ, નખ, વગેરેમાં થતી પ્રત્યભિજ્ઞા જેવી અન્યથાસિદ્ધ નથી,
 કારણ કે અહીં વિનાશની ઉપલબ્ધિ નથી. સ્તંભ આદિમાં ક્ષણિકતાનો પ્રતિષેધ પ્રત્યભિજ્ઞા
 વડે જ કરાશે. અહીં પણ તેવી જ પ્રત્યભિજ્ઞા છે.

45. તદયુક્તમ્, સ્તમ્માદૌ નાનાત્વકારણાગ્રહણાત્, इह तु रूपपरिमाणसन्नि-
 वेशाद्यन्यत्वदर्शनात् सादृश्यनिबन्धनेयं भ्रान्तिरेव પ્રત્યભિજ્ઞા । ન खलु शिशुशरीरे
 तरुणशरीरे जरच्छरीरे च तुल्यमेव परिमाणाद्यपलभ्यते ।

आहारपरिणामाच्च देहभेदोऽवगम्यते ।
 पाकजोत्पत्तिमार्गेण न जीर्येतान्नमन्यथा ॥
 न भवेत् परिपोषो हि दधिक्रीरादिभक्षणे ।
 प्राक्तनस्याविनाशे न दृश्यते तस्य रिक्तता ।
 क्षीणैरवयवैः कैश्चित् कैश्चिच्चाभिनवोद्भूतैः ।
 अभिन्न एवावयवी कथं भवितुमर्हति ।

तथा च केचित् पच्यमानस्य घटादेरपि प्रागवस्थाविसृष्टशरूपादियोगिनः
 पाककारणभूतवेगवदग्निद्रव्यसंयोगपर्यालोचनयैव प्रलयोदयौ कल्पितवन्तः ।

यद्यपि कन्दुकनिक्षिप्ता घटादयः तृणपर्णादिपिहितवपुषोऽपि तद्विवरप्रसूतेन
 नयनरश्मिना न विनष्टा इत्युपलभ्यन्ते, यद्यपि तत्संख्याः तत्परिमाणाः तत्सन्निवेशा-
 स्तद्देशाश्च पक्वा अपि दृश्यन्ते, यद्यपि पतन्तो न विभाव्यन्ते, यद्यपि च तदा
 तेषां कर्त्रादिकारणकलापासंभवात् पुनर्घटनमघटमानमिव लक्ष्यते, तथाऽपि तेषामनु-
 मानेन विनाशः परिकल्प्यते । सर्वावयवेष्वन्तर्बहिश्च पाकात् पूर्वरूपादिविलक्षणगुणो-
 पलब्धेरन्तःप्रवेशः कृशानोरनुमीयते । तेन वेगवता बहिद्रव्येण नोदनादभिधाताद्वा
 नूनं घटाद्यारम्भकेष्ववयवेषु क्रिया जायते, क्रियातो विभागः, विभागाद् द्रव्यारम्भ-
 कसंयोगविनाशः, तद्विनाशाद् द्रव्यविनाश इति । अनुप्रवेशपक्षेऽपि सूक्ष्मविवरपरि-
 कल्पनादवश्यमवयवसंयोगविघटनं घटादेरिति विनाश एव । अपि च पाकानन्तरं
 कन्दुकादपकृश्यमाणाः पिठरादयः केचित् स्फुटिताः, केचिद् वक्रतां गताः,
 केचित् सन्निवेशान्तरमेव प्रतिपन्ना दृश्यन्ते । तस्मादपि पश्यामो नश्यन्तीति । तत्सं-
 ख्यत्वादिति सर्वमनैकान्तिकं सूच्यग्रविद्वक्कण्ठकोणैः कुम्भादिभिः । अतः पूर्वोक्तनीत्या
 नष्टेषु घटादिकार्यद्रव्येषु परमाणव एव पच्यन्ते, पक्वाश्च श्यामादिगुणानवजहतो
 रक्तादिगुणान्तरयोगमनुभवन्तः प्राणिगतसुखदुःखोपभोगसाधनभूतादृष्टप्रेर्यमाणाः
 परस्परं संयुज्य द्यगुकादिप्रक्रमेण तादृशमेव घटादिकार्यमारभन्ते । तत्रामुष्मिन्
 क्षणेऽमुष्य कार्यस्य प्रसवोऽमुष्य प्रलय इति प्रक्रिया न लिख्यते, ग्रन्थविस्तरभया-
 दप्रयोजनत्वाच्चेति । एवं तपनातपपच्यमानेष्वाम्रादिफलेष्वेव एव न्यायः । शरी-
 रेऽप्यौदर्येण तेजसा पच्यमानेष्वन्नपानादिषु रसमलघातुभावेन परिणाममुपगच्छत्सु
 प्रायेण प्रतिकृषणमुत्पादविनाशौ सम्भवत इति स्थैर्याभावात् कथमनुसन्धानादिकार्ययो-
 गोऽस्येति ?

45. જ્યંત — તે વાત બરાબર નથી, સ્તંભ વગેરેમાં [પ્રતિક્ષણ] નાનાત્વના કારણતું અગ્રહણ છે, જ્યારે અહીં રૂપ, પરિમાણ, સન્નિવેશ આદિતું અન્યત્વ દેખાતું હોય સાદર્યને કારણે જન્મતી ભ્રાન્તિ જ આ પ્રત્યક્ષિણા છે. શિશુશરીરમાં, તરુણશરીરમાં અને વૃદ્ધશરીરમાં એકસરખાં જ પરિમાણ આદિ ઉપલબ્ધ થતાં નથી. પાકજોતપતિન્યાયે આહારના પરિણામ (change) ઉપરથી દેહબેદનું જ્ઞાન થાય છે. તેમ ન માનો તો અર્થાત્ શરીરબેદ ન માનો તો આહારની પરિણતિ ન થાય, દૂધ-દહીં વગેરે ખાવા છતાં પુષ્ટિ ન થાય. પ્રાકૃતન શરીરનો વિનાશ ન માનો તો, અપચય અસંભવ બને, પરિણામે આહાર ન લેવાથી શરીરમાં ઉત્પન્ન થતી રિક્તતા પણ ન થાય. કેટલાક અચયવો ક્ષીણ થતા હોય અને કેટલાક અભિનવ અચયવો ઉત્પન્ન થતા હોય અભિનવ જ અચયવી (તેનો તે જ અચયવી) હોવો કેવી રીતે થતે? અને વળી આ જ રીતે કેટલાકે (વૈશેષિકોએ) પ્રાગવસ્થાથી વિસદશ રૂપ આદિ ધરાવનાર પચ્ચમાન ઘટ વગેરેના નાશ અને ઉત્પાદ પાકના કારણજૂત વેગવાળા અગ્નિદ્રવ્યના સંયોગની પર્યાલોચના દ્વારા કલ્પ્યા છે. જો કે ભક્ષીમાં પકવવા મૂકેલા, તૃણ, પશુ, વગેરેથી ઢંકાયેલા ઘટ વગેરે ભક્ષીના છિદ્ર વાટે પ્રસરેલા નયનના કિરણો વડે વિનષ્ટ દેખાતા નથી, જો કે કાચા ઘટ આદિની સંખ્યા, તેમનું પરિમાણ, તેમનો સન્નિવેશ અને તેમનો દેશ પાક ઘટ આદિમાં પણ દેખાય છે, જો કે ઘટ વગેરે પર મૂકેલા તૃણ વગેરે પડી જતા દેખાતા નથી, અને જો કે ઘટોત્પતિનાં કાણો કુંભાર વગેરે અહીં સંભવતા ન હોય પુનઃ ઘટની ઉત્પત્તિ જાણે કે થતી દેખાતી નથી, તેમ છતાં તે ઘટ વગેરેનો અનુમાનથી નાશ કલ્પવામાં આવ્યો છે. ઘટના સર્વ અચયવોમાં અંદર અને બહાર પાકના લીધે પૂર્વ રૂપ આદિ ગુણોથી વિલક્ષણ ગુણો દેખાતા હોવાથી અગ્નિના અન્તઃપ્રવેશનું અનુમાન થાય છે, તે વેગવાળા અગ્નિદ્રવ્ય દ્વારા નોહનથી કે અભિધાતથી ઘટના આરંભક અચયવોમાં ક્રિયા જન્મે છે, ક્રિયાથી વિભાગ થાય છે, વિભાગથી ઘટદ્રવ્યના આરંભક સંયોગનો નાશ થાય છે, તેના નાશથી ઘટદ્રવ્યનો નાશ થાય છે. ઘટના સૂક્ષ્મ છિદ્રોની કલ્પના કરી તે છિદ્રો દ્વારા તેજસ પરમાણુઓ અવિનષ્ટ ઘટના છેક અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે એવું જ્યાં માનવામાં આવ્યું છે તે નૈયાયિકોના પિઠરપાકનાદમાં પણ અવરયપણે અચયવસંયોગનું વિઘટન અર્થાત્ ઘટનાશ છે જ. વળી, પાક પછી ભક્ષીમાંથી બહાર કઢાતા ઘટ વગેરેમાંથી કેટલાક ફૂટી ગયેલા, કેટલાક વાંકા થઈ ગયેલા, કેટલાક અન્ય સન્નિવેશને પામેલા દેખાય છે. તે ઉપરથી પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ઘટ આદિ નાશ પામે છે. તેની તે જ સંખ્યા વગેરે જ નૈયાયિકે કહ્યું છે તે અનૈકાન્તિક છે કારણ કે સોયની અણીથી વીંધાયેલા કંઈ, કોણુ ધરાવતા ઘટ વગેરેની સંખ્યા વગેરે તેના તે જ હોવા છતાં તે ઘટ વગેરે તેના તે જ નથી એમ નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલ છે. તેથી પૂર્વોક્ત રીતે નષ્ટ ઘટાદિ કાર્યદ્રવ્યોમાં પરમાણુઓ જ પાકે છે. પાકેલા પરમાણુઓ રચામ આદિ ગુણો છોડી ખીખ રક્ત આદિ ગુણોનો યોગ પામે છે. અને પ્રાણીગત સુખ-દુઃખના ઉપભોગના સાધનજૂત અદૃશ્ય પ્રેરાયેલા તે પરમાણુઓ પરસ્પર સંયોગ પામી દ્વયજુકાદિ ક્રમે તેના જ ઘટ આદિ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં અમુક ક્ષણે અમુક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને અમુક કાર્યનો નાશ થાય છે એમ પ્રક્રિયા લખતા નથી, કારણ કે તેમ કરતાં અંધનો વિસ્તાર વધી જવાનો ભય છે અને વળી તેમ કરવાનું પ્રયોજન પણ નથી. સૂર્યના તાપથી પાકતા આમ્ર વગેરે ફળોમાં આ જ ન્યાય છે. શરીરમાં પણ

જઠરાગ્નિથી પાકતા અને રસ-મલ-ધાતુરૂપે પરિણામ પામતા અન્નપાન આદિમાં પ્રાયઃ પ્રતિ-
ક્ષણ ઉત્પાદ-વિનાશ થાય છે, એટલે શરીરમાં રસૈર્થનો અભાવ હોવાથી અનુસંધાન આદિ
કાર્યનો યોગ શરીરને કેમ કરીને હોય ?

46. અપરે પુનઃ પ્રત્યક્ષબલવત્તયા ઘટાદેરવિનાશમેવ પચ્યમાનસ્ય મન્યન્તે ।
સુષિરદ્રવ્યારમ્ભાચ્ચાન્તર્બહિર્યચ પાકોડપ્યુપપત્સ્યતે । દૃશ્યતે ચ પક્વેડપિ કલશે
નિષિક્તાનામપાં બહિઃ શીતસ્પર્શપ્રહણમ્ । અતર્યચ પાકકાલે જ્વલદનલશિલાકલાપાડુ-
પ્રવેશકૃતવિનાશવત્ તદાપિ શિશિરતરનીરકણનિકરાનુપ્રવેશકૃતવિનાશપ્રસન્નઃ । ન
ચેદશી પ્રમાણદૃષ્ટિઃ । અતઃ પ્રકૃતિસુષિરતયૈવ કાર્યદ્રવ્યસ્ય ઘટાદેરામ્ભાદન્તરાન્તરા
તેજઃકળાનુપ્રવેશકૃતપાકોપપત્તેરલં વિનાશકલ્પનયા । પિઠરપાકપક્ષ એવ પેશલઃ ।

યાદગેવ હિ નિક્ષિપ્તઃ ઘટઃ પાકાય કન્દુકે ।

પાકેડપિ તાદગેવાસાવુદ્ધૃતો દૃશ્યતે તતઃ ॥

ક્વચિત્તુ સન્નિવેશાન્તરદર્શનં કાષ્ટાદ્યભિઘાતકૃતમુપપત્સ્યતે । પાવકસંપર્ક-
સ્ય તત્કારિત્વે તુ સર્વત્ર તથાભાવઃ સ્યાત્ । તસ્માદવિનષ્ટા એવ ઘટાદયઃ પચ્ય-
ન્તે । સોડયં તુ ઘટાદિન્યાયઃ શરીરે નેષ્યતે ।

ન હ્યન્નપાકઃ સ્થૈર્યેડપિ તત્ર કુમ્ભાદિપાકવત્ ।

ચયાપચયયુક્તં હિ શરીરમુપલભ્યતે ॥

તસ્માત્ પરિમાણાદિમેદદર્શનાન્નૈકં શરીરમિતિ જ્વાલાદિપ્રત્યભિજ્ઞાવત્
તત્પ્રત્યભિજ્ઞેતિ સ્થિતમ્ ।

46. બીનઓ (= નૈયાયિકો) પ્રત્યક્ષના બળે પચ્યમાન ઘટ આદિનો અવિનાશ જ
માને છે. ઘટદ્રવ્ય હિદ્રાણું હોઈ અંદર-બહાર પાક પણ ઘટશે. પાકા ઘડામાં બરેલા પાણીના
શીત સ્પર્શનું પ્રભુત્વ બહાર થતું અનુભવાય છે, એ દર્શાવે છે કે ઘડો હિદ્રોવાળો છે. અને
તેથી પાકકાળે બળતા અગ્નિની શિખાઓના અનુપ્રવેશને લીધે થતા ઘટવિનાશની જેમ ત્યાં
પણ ખૂબ ઠંડા પાણીના કણોના અનુપ્રવેશને લીધે ઘટવિનાશની આપત્તિ આવે. પરંતુ પ્રમાણ
દ્વારા આવું દેખાતું નથી. તેથી, કાર્યદ્રવ્ય ઘટ વગેરે સ્વભાવથી જ હિદ્રાણુપણાવાળા જ
ઉત્પન્ન થતા હોઈ વચ્ચે વચ્ચે તેજના કણોનો અનુપ્રવેશ થાય છે અને તે અનુપ્રવેશથી
પાક ઘટતો હોવાથી વિનાશની કલ્પના કરવાની જરૂર નથી. તેથી પિઠરપાકપક્ષ જ યોગ્ય
છે. ભઠ્ઠીમાં પાક મટે જેવો ઘડો મૂકવામાં આવ્યો હોય છે તેવો જ ભઠ્ઠીમાંથી બહાર કાઢેલો
પાકો ઘડો દેખાય છે. કાંઈક વાર અન્ય સન્નિવેશ દેખાય છે તે તો લાકડા વગેરેના
અભિઘાતને કારણે ઘટશે. અગ્નિસંયોગને કારણે આ અન્ય સન્નિવેશ થાય છે એમ માનવમાં
આવે તો [એક નિભાડાના] બધા ઘડાઓમાં આવે. અન્ય સન્નિવેશ થાય, [પણ બધા
ઘડાઓમાં આવે. અન્ય સન્નિવેશ થતો નથી.] તેથી અવિનષ્ટ ઘટ આદિ પાક પામે છે.

આ જ ઘટાદિન્યાય શરીરમાં ઇચ્છવામાં આવ્યો નથી. જેમ ઘટ આદિનો પાક ઘટ આદિમાં સ્થિરતા હોવા છતાં (નાશ વિના) થાય છે તેમ અન્નનો પાક અન્નમાં સ્થિરતા હોવા છતાં અર્થાત્ (અન્નના નાશ વિના) થતો નથી, કારણ કે શરીર અયાપ્યયુક્ત દેખાય છે. તેથી પરિભ્રાજી અદિનો ભેદ દેખાતો હોય એકતું એક શરીર રહેતું નથી. એટલે દીપશિખા વગેરેની પ્રત્યક્ષિતાની જેમ શરીરની પ્રત્યક્ષિતા છે, એ સ્થિર થયું.

47. યદપ્યુચ્યતે અવસ્થાનામેવ નાનાત્વમ્, અવસ્થાતા પુનરેક દેહાલ્પ્યમ્, તદપ્યયુક્તમ્, મેદાભેદવિકલ્પાનુપપત્તેઃ । યદિ શરીરાદવ્યતિરિક્તા એવ તદવસ્થાઃ, તર્હિ તન્નાનાત્વાત્ શરીરનાનાત્વપ્રસન્નઃ । એકસ્માત્ શરીરાદપ્યનન્યત્વાત્ અવસ્થાનામપ્યન્યોન્યં મેદો ન સ્યાત્ । અથ વ્યતિરિક્તાઃ શરીરાદવસ્થાઃ, તર્હિ મેદેન તદુપગ્રહો દર્શયિતવ્યઃ । ન ચાસાવસ્તિ । ગોત્વાદાવનુવૃત્તિબુદ્ધિરનન્યથાસિદ્ધા સતી જાતિતદ્વતોઃ મેદમાપાદયન્તી ન કેનચિત્ પ્રતિહન્યતે । ઇહ પુનરવસ્થાતુરેકત્વગ્રાહિણી બુદ્ધિઃ પૂર્વનીત્યા પ્રમાણબાધિતત્વાદ્ ભ્રાન્તેતિ । તસ્માન્છરીરસ્ય ભિન્નત્વાત્ સન્તાનાન્તરવત્ સ્મૃત્યનુસન્ધાનાદિકાર્યયોગો દુર્ઘટ ઇતિ ન તસ્યેછાદિકાર્યાશ્રયત્વમ્ ।

47. અવસ્થાઓ જુદી જુદી છે પરંતુ દેહ નામનો અવસ્થાવાનુ તે એક જ છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે દેહ અને તેની અવસ્થાઓ વચ્ચે ભેદ અને અભેદના અન્નને વિકલ્પો ઘટતા નથી. જે શરીરની અવસ્થાઓ શરીરથી અભિન્ન હોય તો અવસ્થાઓ અનેક હોય શરીર અનેક બની જવાની આપત્તિ આવે. અવસ્થાઓ એક શરીરથી અભિન્ન હોવાથી અવસ્થાઓનો પરસ્પર ભેદ પણ નહિ અને હવે જે શરીરથી અવસ્થાઓ ભિન્ન હોય તો ભેદથી તેનો ઉપગ્રહ (ઉપકાર) દેખાડવો જોઈએ, અને એ તો શક્ય નથી. ગોત્વ વગેરેમાં અનુવૃત્તિબુદ્ધિનો અન્યથા ખુલાસો થતો ન હોય તે અનુવૃત્તિબુદ્ધિને બળિત બળિતમત્વા ભેદનું આપાદન કરતાં કોઈ વારતું નથી, પરંતુ અહીં અવસ્થાતૃના (= શરીરના) એકત્વને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ પહેલાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રમાણથી બાધિત હોય ભ્રાન્ત છે. તેથી શરીર પોતે ભિન્ન ભિન્ન હોય, સન્તાનાન્તરના જેમ શરીરને સ્મૃતિ, અનુસન્ધાન વગેરે કાર્યનો યોગ ઘટવો મુશ્કેલ છે, એટલે તે ઇચ્છા આદિ કાર્યનો આશ્રય નથી.

48. ઇતશ્ચ ન શરીરસ્ય જ્ઞાનાદિયોગઃ, પરિણામિત્વાત્ ક્ષીરવત્; રૂપાદિમત્ત્વાત્ તદ્વદેવ; અનેકસમૂહસ્તમાવત્વાત્, ત્રિદણ્ડાદિવત્; સન્નિવેશત્રિવિશિષ્ટત્વાદ્ બાહ્યભૂતવત્ । ચૈતન્યશૂન્યં શરીરં, શરીરત્વાત્, મૃતશરીરવત્ । ન શરીરધર્મશ્ચૈતન્યમ્ અયાવદ્દ્રવ્યમાવિત્વાત્; ન ચ કાષ્ઠ્યાદિભિર્વ્યભિચારઃ, તદુપજનાપાયયોર્નિમિત્તાન્તરજન્યત્વદર્શનાત્, ઇહ ચ તદમાવાત્ । વિશેષગુણત્વે સતીતિ વા વિશેષણોપાદાનાન્ન

व्यभिचारः, तद्विशेषगुणत्वे हि चैतन्यस्य रूपादिवत् तदवस्थानादविनाशप्रसङ्गः ।
यत्तु मदशक्तिवदित्युक्तम् तत्र मदशक्तेर्दृष्टत्वात् अभ्युपगमः, न तु ज्ञानस्य तत्र दर्शनम् ।

48. શરીરને જ્ઞાન આદિનો યોગ નથી કારણ કે (૧) ક્ષીરની જેમ તે પરિણામી છે, (૨) ક્ષીરની જેમ તે રૂપ આદિ ગુણો ધરાવે છે, (૩) ત્રિદંડ વગેરેની જેમ તે અનેકતા સમૂહ રૂપ છે, (૪) ખાણ ભૂતની જેમ તે વિશિષ્ટ સન્નિવેશ ધરાવે છે. શરીર ચૈતન્યશૂન્ય છે, કારણ કે તે શરીર છે, મૃતશરીરની જેમ. ચૈતન્ય શરીરનો ધર્મ નથી કારણ કે જ્યાં સુધી શરીરનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યાં સુધી તેનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. કાષ્ઠ્ય આદિ સાથે આનો વ્યભિચાર નથી (અર્થાત્ શરીરનો જે ધર્મ હોય તે યાવત્શરીરભાવી હોય, કાષ્ઠ્ય શરીરનો ધર્મ હોવા છતાં યાવત્શરીરભાવી નથી એટલે અહીં વ્યભિચારદોષ આવે છે એમ નહિ કહી શકાય) કારણ કે શરીરમાં કાષ્ઠ્યની ઉત્પત્તિ અને નાશને ખીળ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતાં દેખાએ છીએ, પણ ચૈતન્યની ઉત્પત્તિ અને નાશને ખીળ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થતાં દેખતાં નથી. ‘[ચૈતન્ય] શરીરનો વિશેષગુણ હોતાં’ એ જાતનું વિશેષગુણ ચૈતન્યને આપવાથી વ્યભિચારદોષ આવતો નથી [એમ ન કહેવું જોઈએ] કારણ કે શરીરનો વિશેષગુણ હોતાં ચૈતન્યની અવસ્થિતિ રૂપ આદિની જેમ—અર્થાત્ જ્યાં સુધી શરીર હોય ત્યાં સુધી—થવાથી શરીર અવિનાશી (અમર—ન મરે એવું) બની જવાની આપત્તિ આવશે. જેમ કિણ્વ આદિમાં મદશક્તિ આવિર્ભાવ પામે છે તેમ ભૂતોમાં (= શરીરમાં) જ્ઞાન આવિર્ભાવ પામે છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું ત્યાં કિણ્વ આદિમાં મદશક્તિ દેખાતી હોઈ તેનો અમે નૈયાયિકો સ્વીકાર કરીએ છીએ પરંતુ ભૂતોમાં જ્ઞાનનું દર્શન થતું નથી [એટલે ભૂતોમાં જ્ઞાનનો અમે સ્વીકાર કરતા નથી.]

49. ननु ज्ञानमपि तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि प्रायेण दृश्यते । भूतेष्वन्नपानाद्युपयोगपुष्टेषु पट्वी चेतना भवति, तद्विपर्यये विपर्ययः । ब्राह्मीधृताद्युपयोगसंस्कृते च कुमारशरीरे पटुप्रज्ञता जायते । वर्षासु च स्वेदादिनाऽनतिद्वीयसैव कालेन दव्याद्यवयवा एव चलन्तः पूतनादिक्रिमिरूपा उपलभ्यन्ते । चैतन्ये च गुरुलाघवव्यवहारोऽपि भूतातिशयसदसत्त्वकृतो भविष्यतीति भूतचैतन्यपक्ष एव युक्तियुक्तो लक्ष्यते ।

49. ભૂતચૈતન્યવાદી — જ્ઞાન પણ ભૂતો સાથે અન્વય-વ્યતિરેક ધરાવતું પ્રાયઃ દેખાય છે. અન્નપાન આદિના ઉપયોગથી પુષ્ટ ભૂતોમાં પટુ ચેતના દેખાય છે અને અન્નપાન આદિનાં ઉપયોગના અભાવમાં ક્ષીણ ભૂતોમાં મંદ ચેતના દેખાય છે. બ્રાહ્મી ધી વગેરેના ઉપયોગથી સંસ્કૃત કુમારશરીરમાં પટુ પ્રજ્ઞા જન્મે છે અને વર્ષાકાળમાં બેજ વગેરેને લીધે થોડા જ વખતમાં હહી વગેરેના અવયવો જ ચાલતા પૂતાના આદિ કૃમિરૂપ દેખાય છે. ચૈતન્યમાં તીવ્ર-મંદનો વ્યવહાર ભૂતોના અતિશયના હોવા ન હોવાના આધારે થશે, એટલે ભૂતચૈતન્ય-પક્ષ જ યુક્તિયુક્ત છે.

50. નૈત્તચારુ । ચેષ્ઠેન્દ્રિયાર્થાશ્રયઃ શરીરં લક્ષ્યતે । તત્ર તદનુગ્રહાત્ इन्द्रियानुग्रहे सति पटुकरणत्वाद् विषयग्रहणमपि पटुतरमिव भवति । न हि विषयग्रहणादन्यच्चैतन्यं नाम । एतेन ब्राह्मीघृतोपयोगोऽपि व्याख्यातः । व्यापकत्वादात्मनः सर्वत्र भावे सति भोगायतनत्वेन कदाचित् भूतावयवानां समुपादानम् । अतः शुक्रशोणितादिवत् दध्यवयवान् विकृतानुपादास्यते । तथा च स्वेदजादिभेदे बहुभेदो भूतसर्गः प्रवर्तते विचित्रकर्मपरिपाकापेक्षयेति यत्किञ्चिदेतत् । तस्मान्न सर्वथा भूतानां चैतन्यमिति सिद्धम् ।

50. નૈયાયિક — આ વાત ડુએ એવી નથી. ચેષ્ઠા, ઇન્દ્રિય અને અર્થને આશ્રય શરીર છે એ શરીરનું લક્ષણ છે. ત્યાં શરીરના અનુગ્રહથી ઇન્દ્રિયનો અનુગ્રહ થતાં કરણો પટુ થવાથી વિષયગ્રહણ પણ પટુતર બને છે અને છે, અને વિષયગ્રહણથી અન્ય ચૈતન્ય નથી. આનાથી બ્રાહ્મી ઘીનો ઉપયોગ પણ સમજાવવામાં ગયો. આત્મા વ્યાપક હોઈ તેનો સર્વત્ર ભાવ હોતાં કોઈક વાર ભોગાયતનરૂપે ભૂતાવયવોને તે ગ્રહણ કરે છે. તેથી શુક્રશોણિત આદિની જેમ વિકૃત દધ્યવયવોને તે ગ્રહણ કરશે વળી, સ્વેદજ આદિ ભેદે બહુ ભેદવાળો ભૂતસર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે — વિચિત્ર કર્મોના પરિપાકની અપેક્ષાએ — આ તો સહેજ. તેથી ચૈતન્ય ભૂતોનો ધર્મ સર્વથા નથી એ સિદ્ધ થયું.

51. નાપીન્દ્રિયાણિ યથોક્તસ્ય જ્ઞાનાદેઃ કાર્યસ્થાશ્રયતાં પ્રતિપદ્યન્તે, ‘દર્શનસ્પર્શનાભ્યામેકાર્થગ્રહણાત્’ [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૧] । ‘યમર્થમહમદ્રાક્ષં ચક્ષુષા તમેવૈતર્હિ સ્પર્શનેન સ્પૃશામિ’, ‘યમસ્પ્રાક્ષં સ્પર્શનેન તમધુના ચક્ષુષા પશ્યામિ’ इति कतरदिन्द्रियमेवमनुसन्दधीत ? न चक्षुः, स्पर्शाविषयत्वात् । न त्वगिन्द्रियं, रूपाविषयत्वात् । तस्मादुभयविषयग्रहणसमर्थः कश्चिदनुसन्धाताऽस्तीति स इन्द्रियव्यतिरिक्तो गम्यते ।

અમુનૈવ પ્રસજ્ઞેન રૂપાદિવ્યતિરેકિણઃ ।

વક્તવ્યા ગુણિનઃ સિદ્ધિરેતદ્બુદ્ધિનિબન્ધના ॥

રૂપાદિષુ સ્વતન્ત્રેષુ ન હ્યેષ પ્રત્યયો ભવેત્ ।

ન રૂપમસ્ય વિષયો ન સ્પર્શો ન ચ તદ્ દ્વયમ્ ।

અતઃચ ‘ન ગુણવ્યતિરિક્તો ગુણી, ભેદેનાગ્રહણાત્’ इत्यसिद्धः परोक्तो हेतुः, भेदग्रहणस्य दर्शितत्वात् । वृत्तिविकल्पादीनां तु प्रतिसमाधानं सामान्यसमर्थनावसरे कथितम्, अवयविसिद्धौ वक्ष्यते चेत्यलमवान्तरचिन्तया ।

51. ઇન્દ્રિયો પણ યથોક્ત જ્ઞાન આદિ કાર્યનો આશ્રય બનતો નથી, કરણ કે ચક્ષુરિન્દ્રિય અને સ્પર્શન્દ્રિય બંને વડે એક અર્થનું ગ્રહણ થાય છે. ‘જે અર્થને ચક્ષુથી

મેં દેખ્યો હતો તે જ અથ'ને સ્પર્શ'નેન્દ્રિયથી સ્પર્શું છું' 'જેને હું સ્પર્શ'નેન્દ્રિયથી સ્પર્શ્યો હતો તેને જ અત્યારે ચક્ષુથી દેખું છું' એમ એમાંથી કંઈ ઇન્દ્રિય અનુસંધાન કરે ? ચક્ષુ ન કરે, કારણ કે સ્પર્શ' ચક્ષુનો વિષય નથી. ત્વગિન્દ્રિય ન કરે, કારણ કે રૂપ ત્વગિન્દ્રિયનો વિષય નથી. તેથી અન્નેય વિષયને ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ હોય એવો કોઈ અનુસંધાતા છે. એટલે ઇન્દ્રિયોથી તે જુદો જણાય છે આ જ પ્રસંગથી રૂપ આદિ ગુણોથી જુદા ગુણીની (=દ્રવ્યની) જે સિદ્ધિ કહેવી જોઈએ તે આ અનુસંધાનજ્ઞાનના આધારે થાય છે. રૂપ આદિ ગુણો પોતે [દ્રવ્ય સાથે સમવાયસંબંધ ન ધરાવતા હોત અને પરિણામે તદ્દન] સ્વતંત્ર હોત તો આ અનુસંધાનજ્ઞાન ન થાત. આ જ્ઞાનનો વિષય ન તો રૂપ છે, ન તો સ્પર્શ' છે કે ન તો તે જે છે, અને તેથી 'ગુણથી અતિરિક્ત ગુણી નથી, કારણ કે ગુણથી અતિરિક્ત ગુણીનું ગ્રહણ થતું નથી' એમાં ખીન્નગોએ (બૌદ્ધોએ) જણાવેલો હેતુ અસિદ્ધ છે, કારણ કે ગુણથી અતિરિક્ત ગુણીનું ગ્રહણ અમે દર્શાવ્યું છે. ગુણો દ્રવ્યમાં એકદેશથી રહે છે કે કૃત્સ્નપથે રહે છે એવા વિકલ્પોનું સમાધાન સામાન્યના સમર્થ'ન વખતે અમે કર્યું છે અને અવયવીને પુરતાર કરતી વખતે અમે ફરી ફરીશું, એટલે અવાન્તર વિચારણા અહીં રહેવા દઈએ.

52. इतश्च नेन्द्रियाणां चैतन्यं, करणत्वात्, वास्यादिवत् । भौतिकानि चेन्द्रियाणि वर्णयिष्यामः । तेन य एष भूतचैतन्यनिराकरणे न्यायो वर्णितः, स तेष्वपि योजनीयः । अतश्चैवम् 'इन्द्रियान्तरविकारात्' [न्यायसूत्र ३.१.१२] ।

आग्ने हि चक्षुषा दृष्टे रसनिध्यन्दसुन्दरे ।

रसनस्य विकारः स्यान्नु दन्तोदकसंछवः ॥

बहूनामिन्द्रियाणां च भिन्नाभिप्रायता भवेत् ।

तेनैकत्रैव सन्ताने नानાચેતનતા ભવેત્ ॥

અતિતુચ્છશ્ચાયમિન્દ્રિયચૈતન્યપક્ષ ઇતિ કિમત્ર બહુ લિલ્લયતે ।

52 વળી, ચૈતન્ય ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ નથી, કારણ કે ઇન્દ્રિયો કરણ છે, વાંસલાની જેમ. ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે એ અમે વર્ણવીશું. એટલે ભૂતચૈતન્યના ખંડનમાં જે તક' અમે રજૂ કર્યા તે તક' ઇન્દ્રિયોમાં પણ ચોજવો. તેથી જ આમ કહ્યું છે કે [ઇન્દ્રિયો યથોક્ત જ્ઞાન આદિ કાર્યનો આશ્રય નથી] કારણ કે [એક ઇન્દ્રિય વિષયગ્રહણ કરે છે ત્યારે ધણી વાર પૂર્વાનુભૂત વિષયના સ્મરણને લીધે] અન્ય ઇન્દ્રિયમાં વિકાર થાય છે. [જો ઇન્દ્રિય જ્ઞાનાદિ કાર્યનો આશ્રય હોય તો] મધુર રસવાળી સુંદર કેરીને ચક્ષુથી દેખતાં રસનાનો વિકાર—જીભમાં પાણી છૂટવારૂપ—ન થાય [કારણ કે એકના દેખવાથી ખીન્નને સ્મરણ થતું નથી]. વળી, જો ઇન્દ્રિય જ્ઞાન આદિ કાર્યનો આશ્રય હોય તો ધણી ઇન્દ્રિયોને ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો (મત્તાઓ) થાય, પરિણામે એક જ સંતાનમાં અનેક ચેતનો થાય. ઇન્દ્રિયચૈતન્યપક્ષ ધણો તુચ્છ છે એટલે અહીં બહુ શું લખીએ ?

53. નનુ મનસ્તર્હિ ઇચ્છાદેરધિષ્ઠાનં ભવિષ્યતિ । તદ્વિ નિત્યમેકં સર્વવિષય-
મભૌતિકમિતિ ન પ્રાક્તનદોષૈઃ સ્પૃશ્યતે । ઉચ્યતે । મનસોઽપિ તદાશ્રયત્વમનુપપન્નમ્ ।
કુતઃ ? ‘જ્ઞાતુર્જ્ઞાનસાધનોપપત્તેઃ સંજ્ઞાભેદમાત્રમ્’ [ન્યાયસૂત્ર ૩. ૧. ૧૭] । મનસો
હીચ્છાદ્યાશ્રયત્વે જ્ઞાનાદૌ કર્તૃત્વાત્ તસ્યાપિ બાહ્યગન્ધાદિવિષયજ્ઞાનયોગપદ્ધાનુ-
પપત્તેસ્તદ્ગ્રહણકરણત્રાણાદ્યધિષ્ઠાનપટુના કૈનચિદાન્તરસુખદુઃખાદિવિષયગ્રાહિણા સ્મૃત્યાદિ-
ક્રિયાકારિણા ચ કરણેન ભવિતવ્યમિતિ તત્રાત્મસંજ્ઞા ભવેત્, આત્મનિ ચ કર્તૃરિ મનઃ-
સંજ્ઞેતિ ।

53. મનનૈતન્યવાદી — તો પછી ઇચ્છા વગરેનું અધિષ્ઠાન મન બનશે મન નિત્ય
છે, એક છે, સર્વ વિષયને જાણનાર છે, અભૌતિક છે, એટલે પહેલા જાણાવેલા દોષો તેને
સ્પર્શતા નથી.

નૈયાયિક — એનો ઉત્તર આપીએ છીએ. મન પણ ઇચ્છા આદિનો આશ્રય ધરતું
નથી. કેમ ? મન જે જ્ઞાતા (જ્ઞાનનો આશ્રય) હોય તો તે મન જ્ઞાનનું સાધન
(= કરણ) ધરી શકે નહિ, અને જ્ઞાનનું સાધન મનથી જુદું બીજા કોઈ નામે સ્વીકારે.
તો નામભેદમાત્ર થશે. જે મન ઇચ્છા વગરેનો આશ્રય હોય તો મન જ્ઞાન આદિનો કર્તા
(જ્ઞાતા વગરે) બને. હવે મન જ્ઞાત હોવાથી મનને પણ બાહ્ય ગંધ આદિ વિષયના જ્ઞાનનું
યોગપદ્ધ ધરે નહિ. તેથી બાહ્ય ગંધ આદિના ગ્રહણના કરણો ઘણા આદિ સાથે ઝડપથી
જોડાતું, આંતર સુખદુઃખ આદિ વિષયોને ગ્રહણ કરતું અને સ્મૃતિ વગરે ક્રિયા કરનારું
કોઈ કરણ હોવું જોઈએ, તે કરણની ‘આત્મા’ સંજ્ઞા થશે, કર્તા (= જ્ઞાતા આદિ) આત્માની
‘મન’ સંજ્ઞા થશે.

54. ન ચાસ્ય બાહ્યકરણૈઃ સિધ્યન્તિ સકલાઃ ક્રિયાઃ ।

ન ચ સ્મૃતિસુખેચ્છાદૌ ચક્ષુરાદીનિ સાધનમ્ ॥

તેનેચ્છાસ્મૃતિસુખદુઃખવેદનાનામ્

આધારો ન સ્વલુ મનો ન ચેન્દ્રિયાણિ ।

દેહોઽપિ વ્રજતિ ન તત્સમાશ્રયત્વં

તેનાન્યં પુરુષમતઃ પ્રકલ્પયામઃ ॥

54. બાહ્ય કરણોથી બધી ક્રિયાઓ સિદ્ધ થતી નથી. અને સ્મૃતિ, સુખ, ઇચ્છા વગરેમાં
ચક્ષુ વગરે કરણ નથી. તેથી ઇચ્છા, સ્મૃતિ, સુખ, દુઃખ અને વેદનાનો આધાર (કર્તા) ન
તો મન છે કે ન તો ઇન્દ્રિયો છે. દેહ પણ તેમનો આશ્રય (કર્તા) બનતો નથી. તેથી જુદા
પુરુષની અમે કલ્પના કરીએ છીએ.

55. દિક્પ્રદર્શનમિદં કૃતમિચ્છા-

દ્વેષયત્નસુખદુઃખમતીનામ્ ।

લિङ્ગતાકથનમાત્મનિ તત્ર

ત્વસ્તિ હેતુનિવહો બહુરન્યઃ ॥

કર્તૃપ્રયોગ્યતાં લલુ દૃષ્ટા દાત્રાદિકરણજાતસ્ય ।

ત્વક્શ્રોત્રાદ્યપિ કરણં તથૈવ કર્ત્રા પ્રયુજ્યેત ॥

હિતાહિતપ્રાપ્તિવિસર્ગયોગ્યા

ચેષ્ટા ન દૃષ્ટા નિયતા શરીરે ।

તચ્ચેતનાધિષ્ઠિતતામમુષ્ય

ગન્ત્રીરથાદેરિવ કલ્પંયામઃ ॥

પ્રાણાદિમારુતાનામન્તરચલતાં ચલાચલગતીનામ્ ।

સહજનિજકર્મવિકૃતૌ કારણમનુમીયતે કિઞ્ચિત્ ॥

ઇદં ચ દેહાદિતરત્ર દુર્લભં

નિરીક્ષ્ય વૃદ્ધિક્ષતમગ્નરોહણમ્ ।

ધ્રુવં ગૃહસ્યેવ ગતિઃ પ્રકલ્પતે

નિજાશ્રયક્ષેમપરાયણો નરઃ ॥

ઉક્તં ચ નૈવ મનસા હ્યનધિષ્ઠિતાનાં

સ્વાર્થપ્રમાકરણકૌશલમિન્દ્રિયાણામ્ ।

સ્યાત્ કશ્ચિદિષ્ટવિષયાનુગુણઃ પ્રયત્નો

યત્ પ્રેરિતં સમધિતિષ્ઠતિ તાનિ ચેતઃ ॥

જ્ઞાનપ્રયત્નાદિમતોઽથ કસ્ય

દૃષ્ટાન્તતા સ્યાત્ કરણાદિલિङ્ગે ।

55. ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, જ્ઞાનને આત્માના લિંગ જણાવીને આ તો દિશા-સૂચનમાત્ર કયું છે. આત્માને પુરવાર કરવા બીજા ધણા હેતુઓ છે. દાતરકુ વગેરે સધળાં સાધનોને પ્રયોજનાર કર્તા દેખાય છે. ત્વક્, શ્રોત્ર વગેરે કરણો પણ તે જ રીતે કર્તા વડે પ્રયોજાય. હિતપ્રાપ્તિ અને અહિતપરિહારને યોગ્ય ચેષ્ટા શરીરમાં સદા દેખાતી નથી [પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક દેખાય છે.] તેથી, જેમ ગાડા અને રથની કાદાચિટ્ટી ગતિને પ્રેરક ચેતન છે તેમ શરીરની કાદાચિટ્ટી ચેષ્ટાનો પ્રેરક ચેતન છે એમ અમે વિચારીને કલ્પયું છે. શરીરની અંદર ચાલતા, ચલ-અચલ ગતિવાળા પ્રાણ આદિ વાયુઓનાં પોતાનાં સહજ કર્મની વિકૃતિમાં કારણ-

ભૂત કોઈક કારણનું અનુમાન થાય છે. દેહથી અન્યત્ર દુલ્ભ એવાં આ દેહટ્ટદિ, ધાતુ પુરાતુ, ભાગેજાં હાડકાંનું સંધાતું જોઈને, પોતાના આશ્રયરૂપ ધરતી સંભાળ રાખવામાં પરાયણ નર ધરતો જેમ જિજ્ઞાસુ કરાવે છે તેમ શરીરમાં રહેનારો શરીરના ક્ષેત્ર માટે આ અધુ ઠરે છે એમ બરાબર ઘટે છે. મનથી અનધિષ્ઠિત (અપ્રેરિત) ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોનું પ્રમાણાન ઉત્પન્ન કરવાનું કોશિષ્ઠ ધરાવતી નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ઇષ્ટ વિષયને અનુચ્છ કોઈ પ્રયત્ન થાય જોનાથી પ્રેરાયેલું મન તે ઇન્દ્રિયોને પ્રેરે છે.

સંકાકાર— કરણ આદિ લિંગમાં જ્ઞાનપ્રયત્નવાળો કોણુ દૃષ્ટાન્ત બને ? ['વાંસલાની જેમ' એમ જે કહેવામાં આવ્યું ત્યાં વાંસલાનો કયો અધિષ્ઠાતા વિવક્ષિત છે—શરીર કે ખીજુ કોઈ ? શરીરને અધિષ્ઠાતા માનતાં દૃષ્ટાન્ત સાધ્યવિકલ બને અને ખીજુ કોઈ તો હજુ અસિદ્ધ છે. એટલે અમે પૂછીએ છીએ કે કરણાદિ લિંગમાં જ્ઞાનપ્રયત્નવાળો કોણુ દૃષ્ટાન્ત બને ?]

56. कार्यो न नः पर्यनुयोग एष

सामान्यमात्रस्य तवापि सिद्धेः ॥

प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्यो व्यवहारः स चात्मना ।

त्रिना नित्येन नेत्येवं ततस्तस्य प्रकल्पनम् ॥

यत् प्रत्यक्षं प्रत्यभिज्ञાસ્વભાવં

જ્ઞાત્રન્યત્વે તસ્ય ન હ્યાત્મલાભઃ ।

પ્રાહ્લસ્યૈક્યં યદ્વદર્શસ્ય તસ્માત્

સિદ્ધવત્યેવં પ્રાહ્લકસ્યાપિ પુંસઃ ॥

અવિનાભાવગ્રહણં લિજ્ઞજ્ઞાનં તદન્વયસ્મરણમ્ ।

લિજ્ઞપ્રમિતિરિતીદં ન બોદ્ધમેદેઽનુમાનં સ્યાત્ ॥

જ્ઞાતે વનેચરમુખાદતિદેશવાક્યે

દૃષ્ટે મૃગે વિપિનવર્તિનિ ગોસદક્ષે ।

તત્સંજ્ઞિતામિતિફલં લભતે પ્રમાતૃ-

મેદે ન ચેદમુપમાનમિતિ પ્રતિષ્ઠમ્ ॥

વર્ણાનાં શ્રવણં ક્રમેણ સમયસ્મૃત્યા પદાર્થગ્રહ—

સ્તત્સંસ્કારજમન્યવર્ણકલનાકાલે તદાલોચનમ્ ।

આકાંક્ષાદિનિબન્ધનાન્વયકૃતં વાક્યાર્થસંપિન્ડનં

જ્ઞાત્રૈકેન વિનાઽતિદુર્ઘટમતો નિત્યાત્મસિદ્ધિર્નૃવા ।

મયેદં પૂર્વેવિહિતમિદમન્યેધુરપરં

વિધાતવ્યં ચેતિ શ્રુતિકૃષિવણિજ્યાદિષુ જનાઃ ।

યદેવં ચેષ્ટન્તે નિપુણમનુસન્ધાય તદમી

ધ્રુવં સર્વાવસ્થાનુગતમવગચ્છન્તિ પુરુષમ્ ॥

इत्यात्मलक्षणमवादि यदेतदिच्छा-

द्वेषप्रयत्नसुखदुःखसमाश्रयत्वम् ।

तत्सङ्गिनं तदिह हेयतया व्यवस्येत्

तद्वિપ્રયુક્તમधिगम्यतया मुमुक्षुः ॥

56. નૈયાયિક— આ પ્રશ્ન તમારે અમને કરવો જોઈએ નહિ કારણ કે કેવળ સામાન્યરૂપ પ્રયત્નાદિમત્તાત તો તમારે ત્યાં પણ સિદ્ધ છે. પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણો વડે જે વ્યવહાર થાય છે તે નિત્ય આત્મા વિના ઘટતો નથી, એટલે તે ઉપરથી એની કલ્પના કરવામાં આવે છે. જે જ્ઞાતા ક્ષણે ક્ષણે જુદો હોય તો જે પ્રત્યક્ષ પ્રત્યભિજ્ઞાસ્વભાવ છે તે સંભવે જ નહિ. તેથી જેમ ગ્રહ વસ્તુની એકતા પ્રત્યભિજ્ઞાથી પુરવાર થાય છે તેમ ગ્રહક પુરુષની એકતા પણ પ્રત્યભિજ્ઞાથી પુરવાર થાય છે. ‘પહેલાં વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ થાય છે, પછી લિંગદર્શન થાય છે, તે પછી વ્યાપ્તિનું સ્મરણ થાય છે, પછી સાધ્યની અનુભૂતિ થાય છે,’ એટલે જ્ઞાતાને ક્ષણે ક્ષણે જુદો માનતાં અનુમાનપ્રમાણ નહિ સંભવે. “ગાય જેવા પ્રાણીને ‘ગય’ નામ અપાય છે” એવું અતિદેશગ્રાકચ વનેયર પાસેથી સાંભળીને પછી જંગલમાં ગાય જેવું પશુ તે દેખે છે, પછી તે પશુની સંજ્ઞાના જ્ઞાનરૂપરૂપને તે પામે છે. જે પ્રમાતા પ્રતિક્ષણ જુદો જ હોય તો આ ઉપમાનપ્રમાણ પ્રતિષ્ઠિત થશે નહિ. વર્ણોનું ક્રમથી શ્રવણ, સંકેતસ્મયના સ્મરણથી પદાર્થનું ગ્રહણ, વર્ણોના સંસ્કારોથી જન્મનું અન્યવણીકલનાકાલે પદાર્થનું આલેચન, આકાંક્ષા વગેરેને આધારે પદાર્થાન્વયકૃત વાક્યાર્થનું સંપિંડન—આ બધું એક જ્ઞાતા વિના અત્યંત દુર્ધટ છે, તેથી નિત્ય આત્માની સિદ્ધિ અવશ્ય થાય છે. ‘મેં ગઈ કાલે આ કયું હતું અને બીજા દિવસે મારે આ કરવાનું છે’ એમ શ્રુતિ, કૃષિ, વાણિજ્ય આદિને અનુલક્ષી લોકો કહે છે. આમ નિપુણ સીતે અનુસંધાન કરીને જેઓ વર્તે છે તે આ લોકો એકસપક્ષે બધી અવસ્થાઓમાં અનુગત એવા પુરુષને જાણે છે—સ્વીકારે છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખનું સમાશ્રયત્વ એ આત્માનું લક્ષણ છે એમ અમે કહ્યું છે મુમુક્ષુ તેમનાથી (=ઇચ્છા, દ્વેષ, આદિથી) યુક્તને અહીં હેય તરીકે નક્કી જાણે અને તેમનાથી મુક્તને અધિગમ્ય (ઉપાદેય) તરીકે નક્કી જાણે.

57. अथो तथागताः प्राहुः किं पुंसा कल्पितेन वः ।

ज्ञानमात्रेण पूर्वोक्तो व्यवहारोऽवकल्पते ॥

ज्ञानं किमात्मवन्नित्यं सौगतैरुपगम्यते ।

प्राग्दर्शितानुसन्धानस्मरणादિક्रियाक्षमम् ॥

ज्ञानं बौद्धगृहे तावत् कुतो नित्यं भविष्यति ।

અન્યેડપિ સર્વે સંસ્કારા અક્ષણિકા इति गृह्यताम् ॥

ક્ષણિકં ચેષ્યતે કાર્યં ન ક્વચિત્ કિઞ્ચિદાશ્રિતમ્ ।

સ્વતન્ત્રાં જ્ઞાનમેવાતો નાન્યસ્તેનાડનુમીયતે ॥

જ્ઞાનસ્યૈવ પ્રમેદોડયમિચ્છાદ્વેષસુખાદિકઃ ।

ન વસ્ત્વન્તરમિત્યેવં ન તતોડન્યન્યકરપનમ્ ॥

ગુણત્વમપિ નાસ્ત્યસ્ય યતોડધિષ્ઠાનકરપના ।

ન ગુણવ્યતિરિક્તશ્ચ ગુણી નામાસ્તિ કશ્ચન ।

નિરાશ્રયેષુ વિજ્ઞાનસ્કન્ધેષુ ક્ષણમન્નિષુ ।

કથં સ્મૃત્યાદિકાર્યં વા પરલોકોડપિ વા કથમ્ ॥

સત્યપિ વા પરલોકે કથમકૃતાન્યાગમકૃતવિપ્રણાશૌ પરાક્રિયેતે ? યેન હિ જ્ઞાનેન ચૈત્યવન્દનાદિ કર્મ કૃતં, તસ્ય વિનાશાન્ન તત્ફલોપભોગઃ પશ્ય ચ ફલોપભોગઃ તેન ન તત્કર્મ કૃતમિતિ ।

57. હવે બૌદ્ધો કહે છે— અમારે આત્માની કલ્પના કરવાથી શું ? કેવળ જ્ઞાનના આધારે પૂર્વોક્ત વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે.

નૈયાયિક— શું બૌદ્ધો જ્ઞાનને આત્માની જેમ નિત્ય સ્વીકારે છે કે જે પહેલાં દર્શાવેલ અનુસંધાન, સ્મરણુ આદિ ક્રિયા કરવા સાર્યં હોય ? બૌદ્ધગૃહે જ્ઞાન નિત્ય ક્યાંથી હશે ? [જે તમે બૌદ્ધો જ્ઞાનને નિત્ય સ્વીકારો તો] બીજા બધા સંસ્કારો પણ નિત્ય છે એમ તમે સ્વીકારો. [પરંતુ તમે તો બધા સંસ્કારોને (કાર્યોને) ક્ષણિક ગણો છો.] પ્રત્યેક કાર્યને તમે ક્ષણિક ધર્યો છો, પરિણામે તે ક્યાંય આશ્રિત નથી. તેથી જ્ઞાન સ્વતંત્ર જ છે અર્થાત્ ક્યાંય આશ્રિત નથી. એટલે તેના વડે અન્યનું (અર્થાત્ તેના આશ્રય આત્માનું) અનુમાન થતું નથી. વળી બૌદ્ધમતે આ ધર્યો, દ્વેષ, મુખ, વગેરે જ્ઞાનના જ ભેદો છે, જ્ઞાનથી જુદી વસ્તુ નથી, એટલે આમ ધર્યોઆદિ વડે અન્યની (=આત્માની) કલ્પના કરવામાં આવી નથી. [આશ્રયરહિત ગુણ હોવો અસંભવ છે, એટલે] જ્ઞાનમાં ગુણપણું પણ નથી જેથી તેના આશ્રયની કલ્પના કરવી પડે. ગુણથી અતિરિક્ત ગુણી નામનો કોઈ છે નહિ. [આની સામે અમે નૈયાયિકો બૌદ્ધોને પૂછીએ છીએ કે] ક્ષણિક, નિરાશ્રય વિજ્ઞાનસ્કંધો હોય તો સ્મૃતિ વગેરે કાર્ય કે પરલોક પણ કેવી રીતે ઘટે ? અને પરલોક હોય તો પણ અકૃતાન્યાગમ અને કૃતપ્રજ્ઞાશ એ બે દોષોનું નિરાકરણ કેવી રીતે થાય ? જે જ્ઞાને ચૈત્યવન્દન આદિ કર્મ ક્યું તે જ્ઞાનનો નાશ થઈ જવાથી તે જ્ઞાન તે કર્મના ફળનો ઉપભોગ કરી શકશે નહિ. અને જે જ્ઞાન તે કર્મના ફળનો ઉપભોગ કરે છે તે જ્ઞાને તે કર્મ ક્યું નથી.

58. નૈષ દોષઃ, કાર્યકારણભાવસ્ય નિયામકત્વાત્ । અમાદિપ્રબન્ધપ્રવૃત્તો હિ જ્ઞાનાનાં હેતુફલભાવપ્રવાહઃ । एष एव च सन्तान इत्युच्यते । તત્કૃતશ્ચાયમનુસન્ધાનાદિકાર્યનિયમઃ । સન્તાનાનાદિત્વાદવિચ્છેદાદ્ધ પરલોકોડપિ ન ક્ષિણિકકલ્પનઃ ।

પ્રતીત્યસમુત્પન્ન ક્ષણિક વિજ્ઞાનોની સન્તતિથી બીજો અનેક દોષો દૂર કરે છે ૧૭૬

યદ્યપિ ચ સન્તત્યન્તરપતિતજ્ઞાનજન્યમપિ સન્તત્યન્તરે જ્ઞાનં દૃશ્યતે, તથાઽપિ ન તાદૃશ-
કાર્યકારણભાવેન સન્તાનવ્યવહારઃ પ્રતિસન્ધાનાદિકાર્યનિર્વાહો વા, કિન્તુપાદાનરૂપત-
દ્વિશેષનિબન્ધન એવૈષ નિર્વહતિ નિયમઃ । તસ્મિન્નેવ સતિ સ્વરૂપસન્તાનવિભાગોઽવકર્યતે ।

સ્મૃતિવત્ પરિહર્તવ્યૌ કૃતનાશાકૃતાગમૌ ।

તત્સન્તાનોપસંક્રાન્ત્યા કુસુમે વીજરાગવત્ ।

આહ ચ—

યસ્મિન્નેવ તુ સન્તાને આહિતા કર્મવાસના ।

ફલં તત્રૌવ બધ્નાતિ કાર્પાસે રક્તતા યથા ॥

યથા યસ્મિન્નેવ હિ કર્પાસવીજે વર્ણઃ રક્તતાલયઃ કૃતઃ, તસ્યૈવ કુસુમમપિ
રક્તમ્, નાન્યસ્ય, તથા યસ્મિન્નેવ જ્ઞાનસન્તાને યાદૃશી કર્મવાસના, તાદૃશં ફલં
તસ્મિન્નેવ સન્તાને ભવતિ, નાન્યસ્મિન્ જ્ઞાનસન્તાને ઇત્યર્થઃ । તથા ચ
કૃતહાનાકૃતાભ્યાગમદોષનિરાસઃ ।

નિત્યસ્ત્વાત્માઽભ્યુપગમ્યમાનો યદિ સુખાદિજન્મના વિકૃતિમનુભવતિ તદયમ-
નિત્ય એવં ચર્માદિવદુક્તઃ સ્યાત્ । નિર્વિકારત્વે તુ સતાઽસતા વા સુખદુઃખાદિના
કર્મફલેન કસ્તસ્ય વિશેષ ઇતિ કર્મવૈફલ્યમેવ । તદુક્તમ્—

વર્ષાતપામ્યાં કિં વ્યોમ્નઃ ચર્મણ્યસ્તિ તયોઃ ફલમ્ ।

ચર્મોપમશ્ચેત્ સોઽનિત્યઃ સ્વતુલ્યશ્ચેદસત્ફલઃ ॥ ઇતિ

તસ્માદુત્સૃજ્યતામેષ મૂર્ધાભિષિક્તો પ્રથમો મોહઃ આત્મગ્રહો નામ । તન્નિ-
વૃત્ત્યા ચાત્મીયગ્રહોઽપિ વિરંસ્યતિ, ‘અહમેવ ન, કિં મમ’ ઇતિ । તદિદમહંકારમમકા-
રપ્રત્યિગ્રહાણેન નૈરાત્મ્યદર્શનમેવ નિર્વાણદ્વારમવલમ્બ્યતામ્ । તસ્ય ચ માર્ગઃ ક્ષણિકપદાર્થ-
નિશ્ચયઃ । ક્ષણિકેષુ હિ સર્વભાવેષુ નિરાશ્રયેષુ જ્ઞાનસ્યાપ્યાશ્રયવિરહાત્ કુતસ્ત્યમાત્મ-
કલ્પનમિતિ ।

58. બીજ— આ દોષ આવતો નથી, કારણ કે તેનો નિયામક કાર્યકારણભાવ છે.
અનાદિ પ્રવાહગત જ્ઞાનોમાં હેતુફલભાવનો પ્રવાહ છે. અને આ જ સંતાન છે એમ કહેવાય
છે. અનુસંધાન આદિ કાર્યનો આ નિયમ સંતાનકૃત છે. સંતાન અનાદિ હોઈ તેમ જ
તેનો વિચ્છેદ ન હોઈ પરલોક પણ ઊભરત કલ્પના નથી. જો કે એક સંતાનમાં રહેલા જ્ઞાનથી
બીજા સંતાનમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે (જેમકે ગુરુસંનતિગત જ્ઞાનથી શિષ્યસંનતિગત
જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે) તેમ છતાં તેવા કાર્યકારણભાવને અધરે સંતાનવ્યવહાર થતો નથી
કે પ્રતિસંધાન આદિ કાર્યનો નિર્વાહ પણ થતો નથી, પરંતુ ઉપાદાનરૂપ તેના (=કાર્યકારણ-

૧૮૦ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન ક્ષણિક વિજ્ઞાનોની સન્તતિથી બૌદ્ધો અનેક દોષો દૂર કરે છે

ભાવના) વિશેષને આધારે જ આ નિયમનો નિર્વાહ થાય છે. તે હોતાં જ સ્વરૂપસન્તાનનો વિકાગ થટે છે. સ્મૃતિ ઘટશે નહિ એ દોષનો જેમ પરિહાર કર્યો તેમ કૃતનાશ અને અકૃતાગમ એ એ દોષોનો પણ પરિહાર કરવો જોઈએ. કૃતનાશ અને અકૃતાગમ દોષ નહિ આવે કારણ કે બીજનો લાલ રંગ જેમ કુસુમમાં એક સંતાનમાં સંક્રાન્તિ દ્વારા આવે છે તેમ એક જ સંતાનમાં કર્મનો ફળભોગ સંક્રાન્તિ દ્વારા સંભવે છે. અને કહ્યું પણ છે કે જે સંતાનમાં કર્મવાસના પાડવામાં આવી હોય તે જ સંતાનમાં ફળ અંધાય છે, જેમકે કપાસમાં રક્તતા. જેમ જે કપાસના બીજમાં રક્તતા નામનો રંગ કરવામાં આવ્યો હોય તેના જ ફૂલમાં પણ લાલ રંગ આવે છે, બીજના ફૂલમાં નહિ, તેથી જ રીતે જે જ્ઞાનસંતાનમાં જેવી કર્મવાસના પડે છે, તેવું ફળ તે જ જ્ઞાનસંતાનમાં થાય છે, અન્ય જ્ઞાનસંતાનમાં થતું નથી. અને એ રીતે કૃતજ્ઞાન અને અકૃતાગમ દોષોનો નિરાસ થાય છે. તમે નૈયાયિકોએ સ્વીકારેલો આત્મા જો જન્મથી સુખ આદિ વિકૃતિ અનુભવતો હોય તો તે ચર્મ આદિ જેમ અનિત્ય જ કહેવાયો ગણાય. પરંતુ જો નિર્વિકાર હોય તો સત્ કે અસત્ સુખ-દુઃખ આદિ કર્મફળ દ્વારા તેવું શું વિશેષ થાય (શું ફેર પડે ?) [કંઈ નહિ,] એટલે કર્મવૈદ્ય જ આવી પડે. તેથી કહ્યું છે કે વરસાદ અને તડકાથી આકાશને શું ફળ થાય છે—શું અસર થાય છે ? [કંઈ જ નહિ,] ચામડાને જ તેમનાથી ફળ થાય છે—અસર થાય છે. જો આત્મા ચર્મ જેવો હોય તો તે અનિત્ય છે અને જો આકાશ જેવો હોય તો તેને ફળ હોય જ નહિ. તેથી આત્મગ્રહ નામનો મૂર્ધાભિષિખ્ત આ પ્રથમ મોહ ત્યજ દો. તે આત્મગ્રહની નિવૃત્તિ થતાં આત્મીયગ્રહ પણ અટકી જશે—‘હું’ જ નથી, તો મારું શું હોય ?’ એમ. તેથી, અહંકાર-મમકારની આ ગ્રંથિનો નાશ થવાથી નિર્વાણનું જે દાર છે તે નૈરાત્મ્યદર્શનનું અવલંબન લો. નૈરાત્મ્યે પહોંચવાનો માર્ગ પદાર્થો ક્ષણિક છે એવો નિશ્ચય છે. બધી જ વસ્તુઓ ક્ષણિક અને નિરાશ્રય હોતાં જ્ઞાન પણ આશ્રયરહિત હોવાથી આત્માની કલ્પના કરવાનું કયાંથી બને ?

59. કથં પુનરેષઃ સકલપ્રમાણાતીતઃ ક્ષણિકપદાર્થવાદઃ શક્યતે શાક્યૈરભ્યુપગમ્નુમ્ ?

ન સ્વલ્લ ક્ષણભક્તિત્વે ભાવાનામક્ષજા મતિઃ ।

પ્રમાણં ક્ષણિકાકારકલ્પનોત્પત્ત્યસમ્ભવાત્ ॥

અથવાપ્યવિનાભૂતહેતુજ્ઞાનાનુપપત્તિઃ ।

ન ભૂમિરનુમાનસ્ય વિકલ્પનિયત્તસ્થિતેઃ ।

સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાને પ્રત્યુત સ્થૈર્યસાધકે ।

एवं च वज्रनामात्रमाश्रुनाशित्वेदेशना ॥

59. નૈયાયિક— આ ક્ષણિક પદાર્થવાદ સકલપ્રમાણાતીત હોવાથી બૌદ્ધો કેવી રીતે સ્વીકારી શકે ? વસ્તુઓની ક્ષણિકતાને પ્રત્યક્ષપ્રમાણ ગ્રહણ કરતું નથી કારણ કે વસ્તુની ક્ષણિકતાનો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થવો સંભવતો નથી. [બૌદ્ધમતે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ જ પ્રમાણ

છે, સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી, પરંતુ બધાં નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષો પ્રમાણ નથી, જે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરે તે જ પ્રમાણ છે. જે વસ્તુમાં ક્ષણિકતા હોય તો તેને નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરે અને તે નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકતાનું સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ ઉત્પન્ન કરે જ. પરંતુ ‘આ ઘટ છે’ ‘આ રક્ત છે’ આદિ વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ ‘આ ક્ષણિક છે’ એવો વિકલ્પ ઉત્પન્ન થતો નથી. આનો અર્થ એ કે નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકતાને ગ્રહણ કરતું નથી, ક્ષણિકતા નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી.] અથવા અવિનાશ્યુત હેતુનું જ્ઞાન ઘટતું ન હોવાથી, અવિનાશ્યાત્મક (= વ્યાપ્તિરૂપ) વિકલ્પમાં જેની સ્થિતિ છે તેવા અનુમાન વડે ગ્રહીત થવાને યોગ્ય ક્ષણિકતા નથી. વળી, સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષિતા તો સ્થાયી સાધક છે. આમ ક્ષણિકતાનો ઉપદેશ કેવળ વચ્ચના છે.

60. ઉચ્યતે । પ્રત્યક્ષગમ્યં ક્ષણિકત્વં ભવતિ ન ભવતીત્યેષ કરિષ્યતે વિચારઃ । અનુમાનં તુ સાંપ્રત્યેયમભિધીયતે—સત્ત્વાત્ ક્ષણિકાઃ પદાર્થા इति । સત્ત્વં તાવદર્થક્રિયાકારિત્વમુચ્યતે । યથોક્તમ્—

‘અર્થક્રિયાસમર્થં યત્ તદેવ પરમાર્થસત્’ इति [પ્રમાણવાર્તિક] ॥

સપ્રત્યયગમ્યત્વે હિ સત્ત્વે કેશોઽઙ્કાદેરપિ સત્ત્વપ્રસક્તઃ । સત્તાસમ્બન્ધિત્વે તુ સત્ત્વે સામાન્યાદીનાં તદસમ્બન્ધાદસત્ત્વં સ્યાત્ । અર્થક્રિયાસામર્થ્યસત્ત્વાનુવર્તી ચ લૌકિકો વ્યવહારઃ । સત્યપિ પુત્રે તત્કાર્યાદર્શનાત્ ‘અપુત્રા વયમ્’ इति વ્યપદિશન્તિ લૌકિકાઃ । પુત્રાદન્યસ્મિન્નપિ તત્કાર્યકારિણિ સતિ ‘સપુત્રા વયમ્’ इति ચ બ્રુવતે । તસ્માદર્થક્રિયાકારિત્વમેવ સત્ત્વમ્ ।

60. બૌદ્ધ— આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. ક્ષણિકતા પ્રત્યક્ષનો વિષય અને છે કે નહિ એનો વિચાર પછી કરીયું. પરંતુ અત્યારે તો ક્ષણિકતાને પુરવાર કરતું અનુમાન અમે જણાવીએ છીએ—પદાર્થો ક્ષણિક છે કારણ કે તેઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે; અસ્તિત્વને અર્થક્રિયાકારિત્વ કહેવામાં આવે છે, જેમકે [પ્રમાણવાર્તિક ૧.૩૨. માં] કહેવામાં આવ્યું છે—‘જે અર્થક્રિયા કરવા સમર્થ છે તે જ પરમાર્થ સત્ છે’. ‘છે’ એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે સત્ એમ જે હોય તો કેશોઽઙ્ક આદિ પણ સત્ બની જવાનો પ્રસંગ આવે. સત્તા સાથે સમવાયસંબંધ જેને હોય તે સત્ એમ જે હોય તો સામાન્ય વગેરેને સત્તા સાથે સમવાયસંબંધ ન હોવાથી સામાન્ય વગેરે અસત્ બની જાય. વળી, ‘જેનામાં અર્થક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય હોય તે સત્’ એ વ્યાખ્યાને અનુસરીને લૌકિક વ્યવહાર થાય છે. પુત્ર હોવા છતાં પુત્રનું કાર્ય ન દેખાવાથી ‘અને અપુત્ર છીએ’ એમ ભોકો કહે છે. પુત્રથી અન્ય બીજું કોઈ પુત્રકાર્ય કરનારું હોય તો ‘અમે સપુત્ર છીએ’ એમ ભોકો કહે છે તેથી અર્થક્રિયાકારિતા જ સત્ત્વ છે.

61. ભવત્ત્વેવં, તસ્ય તુ કુત્ર કથં વા ક્ષણિકત્વેન વ્યાપ્તિગ્રહણમ્ ? કુત્રોતિ યત્ પૃચ્છસિ, યત્ર રોચતે મહામાગાય ઘટે પટે વા ગૃહ્યતાં વ્યાપ્તિઃ । કિં સાધ્યધર્મિણ્યેવ વ્યાપ્તિગ્રહણમુપપચ્ચતે ?

ધીમન્ ! કોઽત્ર પ્રમાદઃ ? ન હિ દૈવનિર્મિતઃ કશ્ચિત્ સાધ્યધર્મી નામ ।
પ્રહીતું શક્યતે ચેત્ વ્યાપ્તિઃ યત્ર તત્ર સા ગૃહ્યતામિતિ । યત્ તુ કથમસ્યા ગ્રહણમિતિ
તદુચ્યતે—ભાવાનાં હિ સત્ત્વં ક્રમયૌગપદ્ધાભ્યાં વ્યાપ્તમ્ ।

નિત્યેષુ ચ પદાર્થેષુ વ્યાપકાનુપલમ્ભનાત્ ।
તદ્ વ્યાપ્તમપિ સત્ત્વં હિ વલાત્ તેભ્યો નિવર્તતે ॥
ન ચ રાશિસ્તૃતીયોઽસ્તિ તેન ગત્યન્તરક્ષયાત્ ।
ક્ષણિકાનેવ તાન્ ભાવાન્ સત્ત્વં સમવલમ્બતે ।
તત્ત્વ સ્વપ્રાહકાદ્ બોધાદસન્દિગ્ધં પ્રતીયતે ।
જ્ઞાનોત્પત્ત્યૈવ તદ્વેતોરસામર્થ્યે પરાકૃતે ।
અસમર્થાત્ સમુત્પાદો દૃશ્યતે ન હિ કસ્યચિત્
શક્તાશક્તપ્રસૂતત્વે ન તદ્બોધોઽસ્તિ સંશયઃ ॥
અત એવ ચ તજ્ઞાનં પ્રમાણં જગદુઃ સ્વતઃ ।
સ્વરૂપે શક્તિજત્વે તુ સંશયાદેરસમવાત્ ॥

કિમિદં રજતમુત શુક્તિકેતિ વિશેષાંશે સંશેરતાં નામ પ્રમાતારઃ, ન તુ
સામર્થ્યં પ્રતિ દોલા કાચિત્ સંભવતિ 'કિમિદં જ્ઞાનં સમર્થેન જનિતમુત તદિતરેણ ?' इति,
અસમર્થસ્ય જનકત્વાનુપપત્તેઃ । વ્યાપકાનુપલમ્ભસ્યાપિ વ્યાપ્તિગ્રાહિણઃ સ્વતઃ
એવ પ્રામાણ્યમ્, સંશયવિપર્યયયોસ્તત્રાપ્યભાવાત્ ।

61. નૈયાયિક— ભણે, તેમ છે. પરંતુ ક્ષણિકત્વ સાથે સત્ત્વની વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ
ક્યાં અને કેવી રીતે થાય છે ?

બૌદ્ધ— 'ક્યાં ?' એમ તમે જે પૂછો છો, તેનો ઉત્તર એ છે કે આપ મહાભાગને
જ્યાં રુચે ત્યાં— ઘટમાં કે પટમાં— વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કરો.

નૈયાયિક—શું વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ સાધ્ય ધર્મીમાં થતે છે ?

બૌદ્ધ— ઓ શુદ્ધિમાન ! અહીં આ ભૂલ કેવી ? દૈવ નિર્મેલ કોઈ સાધ્ય ધર્મી છે
જ નહિ. જે વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કરવી શક્ય હોય તો ગમે ત્યાં તેને ગ્રહણ કરો.
વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કેવી રીતે થાય છે એમ જે તમે પૂછ્યું તેની આગતમાં અમે જણાવીએ
છીએ કે— વસ્તુઓનું સત્ત્વ (અસ્તિત્વ) (અથાક્રિયાના) ક્રમ અને યોગપદ્ધ એથી વ્યાપ્ત
છે. વ્યાપક આ ક્રમયોગપદ્ધ અન્નેની ઉપલબ્ધિ નિત્ય પદાર્થોમાં ન હોવાથી તેમનાથી વ્યાપ્ત
એવું સત્ત્વ ન છૂટકે નિત્ય પદાર્થોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. નિત્ય અને ક્ષણિકથી અતિરિક્ત એવો

ક્ષણિકતા સાથે સત્ત્વની વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ કયાં અને કેવી રીતે થાય છે ? ૧૮૩

ત્રીજો શાશ (= વિશ્વ) છે નહિ, એટલે ઘીછ કેટલું ગતિ ન હોવાથી તે સત્ત્વ ક્ષણિક વસ્તુઓને જ અવલગ્ને છે. અને તે સત્ત્વ ક્ષણિક પદાર્થોના પોતાના ગ્રાહક જ્ઞાન વડે જ અસંદિગ્ધપણે પ્રતીત થાય છે. સત્ત્વના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વડે જ તે જ્ઞાનોત્પત્તિના ઉત્પાદક કારણનું (=ક્ષણિક પદાર્થનું) અસામર્થ્ય દૂર થઈ જાય છે. અસમર્થતાથી ઉત્પત્તિ થતી કોઈએ દેખી નથી. જો પોતાના સત્ત્વનું જ્ઞાન જન્માવવામાં સમર્થ કે અસમર્થ ક્ષણિક પદાર્થોમાંથી સત્ત્વનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું હોય તો સત્ત્વનું અસંદિગ્ધ જ્ઞાન થાય નહિ, સંશય થાય. તેથી જ સત્ત્વનું જ્ઞાન સ્વતઃ પ્રમાણ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે, કારણ કે તેના શક્તિજત્વરૂપ સ્વરૂપમાં સંશય વગેરે સંભવતા નથી. 'શુ' આ રજત છે કે છાપ છે' એમ વિશેષાંશમાં પ્રમાતાઓ બંને શંકા કરે, પરંતુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાના તેના (= ક્ષણિક પદાર્થના) સામર્થ્યની આભનમાં 'શુ' આ જ્ઞાન સમર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે કે અસમર્થથી ?' એવા કોઈ શંકા સંભવતી નથી, કારણ કે અસમર્થનું જનકપણ ધટતું નથી. વ્યાપ્તિબાહી વ્યાપકાનુપલબ્ધનું સ્વતઃ જ પ્રમાણ્ય છે, કારણ કે સંશય અને વિપર્યયનો ત્યાં પથ અભાવ છે.

62. કથં પુનર્નિત્યેષુ પદાર્થેષુ સત્ત્વવ્યાપકયોઃ ક્રમયોગપદ્ધયોરનુપલમ્ભઃ ? ઉચ્યતે । નિત્યો हि भावः क्रमेण वा कार्यं कुर्वात् योगपद्धेन वा, परस्परपरिहारस्थितात्मनां तृतीयप्रकारानुपत्तेः । न तावत् क्रमेण । स हि समर्थो वा स्यात् असमर्थो वा । समर्थश्चेत् किं क्रमेण, समर्थस्य कालक्षेपायोगात् । असमर्थस्त्वसमर्थत्वादेव न करोति किञ्चिदिति तस्यापि किं क्रमेण ? सहकार्यपेक्षया करोतीति चेत्, न, असमर्थस्य सहकारिणाऽपि सामर्थ्याधानानुपपत्तेः । समर्थस्य स्वत एव सामर्थ्यं सति सहकारिवैयर्थ्यात् । सहकारिसन्निधानेऽपि चास्य स्वरूपेण वा कर्तृत्वं स्यात् पररूपेण वा ? स्वरूपस्य च प्रागपि भावात्, तस्य च कारकत्वात्, किं सहकारिणा ? पररूपेण कर्तृत्वे पूर्वरूपपरित्यागात् तद्रूपान्तरापत्तेश्च क्षणिकत्वमापद्यते । एवं सहकार्यपि समर्थासमर्थतया त्रिकल्पनीयः । स्वतोऽस्य सामर्थ्यं किं परोपकरणदैन्येन, असमर्थस्तु सचिवः किमागत्यापि तपस्वी करिष्यति ? किञ्च, किञ्चित्करो वा सहकारी स्यात्, अकिञ्चित्करो वा ? अकिञ्चित्करपक्षे सर्वः सर्वस्य सर्वत्र कार्ये साचिव्यमुपगच्छेत् । किञ्चित्करश्चेत्, वक्तव्यं किं करोतीति । उपकारमिति चेत्, स उपक्रियमाणात् भिन्नोऽभिन्नो वा ? अभिन्नश्चेत्, स एव कृतः स्यात् । भेदे तस्य किमायातं यदसौ नु पूर्ववदास्ते । कार्यदपि भेदाभेदाभ्यां चिन्त्य उपकारः । न कार्याद् भिन्नोऽनुपलम्भाद् द्वयकरणाभावाच्च । कार्यादव्यतिरिक्ते तूपकारे सहकारिणा क्रियमाणे कार्यमेव तेन कृतं स्यादिति मूलकारणानर्थक्यम् ।

62. નૈયાયિક — ત્રીજી, સત્ત્વના વ્યાપક ક્રમ યોગપદ્ધતેનો અનુપલબ્ધ નિત્ય પદાર્થોમાં કેવી રીતે છે ?

બીજું—અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. નિત્ય વસ્તુ કાં તો ક્રમથી કાર્ય કરે કાં તો યગપદ્ધ કાર્ય કરે, કારણ કે ક્રમ અને યોગપદ્ધ એ બે એકબીજાનો પરિહાર કરીને જ રહેતા હોય ત્રીજો કોઈ વિકલ્પ ઘટતો નથી. નિત્ય વસ્તુ ક્રમથી કાર્ય ન કરે. નિત્ય વસ્તુ [પોતાનાં કાર્યો કરવા] કાં તો સમર્થ હોય કાં તો અસમર્થ. જો સમર્થ હોય તો ક્રમથી કાર્ય શા માટે કરે? કારણ કે સમર્થ કાલક્ષેપ કરે જ નહિ. જો અસમર્થ હોય તો અસમર્થ હોવાથી તે કોઈ પણ કાર્ય ન કરે, એટલે અસમર્થને પણ ક્રમનું કંઈ પ્રયોજન નથી. સહકારીની અપેક્ષાને લીધે તે ક્રમથી કાર્ય કરે છે એમ જો તમે કહેતા હો તો તે ખરાબર નથી કારણ કે જો અસમર્થ છે તેનામાં સહકારી પણ સામર્થ્યનું આધાન કરે એ ઘટતું નથી. અને સમર્થમાં સ્વતઃ જ સામર્થ્ય હોય છે એટલે સહકારી વ્યર્થ છે. સહકારીનું સન્નિધાન હેય ત્યારે પણ તેનું (= નિત્ય પદાર્થનું) કર્તૃત્વ સ્વરૂપથી છે કે પરરૂપથી? સ્વરૂપ તો પહેલેથી હોવાથી અને સ્વરૂપ જ કારકપણું હોવાથી સહકારીનું શું પ્રયોજન? પરરૂપથી કર્તૃત્વ હોય તો પૂર્વ રૂપનો પરિત્યાગ અને બીજા રૂપનો સ્વીકાર આવી પડવાથી ક્ષણિકત્વ આવી પડે છે. આ જ રીતે સહકારીનો આગમમાં પણ સમર્થ-અસમર્થના એ વિકલ્પો ઉદાયવા જોઈએ. જો પોતે જ સમર્થ હોય તો બીજાને સહાય કરવાનું દૈન્ય તે શા માટે દાખવે? જો તે અસમર્થ હોય તો આપોને પણ તે બિચારો શું કરવાનો? વળી સહકારી કિંચિત્કર છે કે અકિંચિત્કર? અકિંચિત્કરપક્ષમાં બધાનાં બધાં કાર્યમાં બધે સહકારીપણું તે પ્રાપ્ત કરે. જો તે કિંચિત્કર હોય તો તમારે જણાવવું જોઈએ કે તે શું કરે છે? જો તમે કહો કે ઉપકાર કરે છે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે ઉપકાર, ઉપકાર પામતી પેલી નિત્ય વસ્તુથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? જો અભિન્ન હોય તો સહકારીએ પેલી નિત્ય વસ્તુને જ કરી કહેવાય. જો ભિન્ન હોય તો તેથી શું લાભ? કારણ કે તે નિત્ય વસ્તુ તો પહેલાંના જેવી જ રહે છે. વળી ઉપકાર કાર્યથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ પણ ચિન્તવવું જોઈએ. તે કાર્યથી ભિન્ન નથી, કારણ કે કાર્યથી ભિન્ન ઉપકાર ઉપલબ્ધ થતો નથી અને વળી એની ઉત્પત્તિનો અભાવ છે. કાર્યથી અભિન્ન એવા ઉપકારને સહકારી કરતો હોય તો સહકારીએ જ તે કાર્ય કયું, ગણાય, એટલે મૂળ કારણ (= પેલી નિત્ય વસ્તુ) નિર્મર્થક બની જાય.

63. નનુ ચૈક એવ માવઃ કારકઃ, સ એવ હિ સમર્થઃ, તદિતરપદાર્થસન્નિધાનં તુ સ્વહેતુવશાદુપનતમિતિ નોપાલ્મમર્હતિ ।

નૈત્યુત્કમ્, એકસ્ય કદાચિદપિ કારકત્વાનુપલબ્ધેસ્તત્સામર્થ્યસ્ય દુરધિગમત્વાત્ ।
 एवं ह्यसौ समर्थ उच्यते, यद्येकः कदाचित् कार्यमुत्पादयन् दृश्येत, न तु विस्मृत्यापि दृश्यते ।

63. નૈયાયિક—એક જ ભાવ (ભાવરૂપ નિત્ય વસ્તુ) કારક (= કારણ) છે, કારણ કે તે જ સમર્થ છે. તેનાથી ઇતર પદાર્થોનું (= સહકારીઓનું) સન્નિધાન તો તે ઇતર પદાર્થોના પોતપોતાના કારણને લઈને થયેલું હોય છે, એટલે તે ઇતર પદાર્થોનું સન્નિધાન ઉપાલંબને પાત્ર નથી.

બૌદ્ધ— આ અસમ્યક્ નથી, કારણ કે કદી પણ એકતું કારકપણું દેખ્યું ન હોઈ, તેના સામર્થ્યનું જ્ઞાન થવું મુશ્કેલ છે. જે એકને કદી કાર્ય ઉત્પન્ન કરતું દેખીએ તો એ સમર્થ કહેવાય, પરંતુ એકને કાર્ય કરતું કોઈ બૂલધી પણ દેખતું નથી.

64. અથ કાર્યસ્યાયં સ્વભાવો યદેકસ્માન્નોત્પદ્યતે, કારણં તુ શક્તમેવેતિ । તદપ્યયુક્તમ્, કાર્યસ્વભાવપરાધીનત્વેન કારણસ્ય સામર્થ્યવિરહપ્રજ્ઞાત્ । એવં હ્યસૌ સમર્થઃ કથ્યેત્ત યદિ કાર્યસ્વભાવમનાદૃત્ય સ્વતન્ત્ર એક એવ પ્રસહ્ય કાર્યં જનયેત્ । ન ચૈવં દૃશ્યત્ત ઇતિ યત્કિંચિદેતત્ ।

64. નૈયાયિક—એ તો કાર્યનો એવો સ્વભાવ છે કે તે એકથી ઉત્પન્ન થતું નથી આકી કારણ તો એકતું જ તેને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ છે.

બૌદ્ધ— તે અસમ્યક્ નથી, કારણ કે જે કારણ પોતે કાર્યના સ્વભાવને પરાધીન હોય તો તે કારણ સામર્થ્યરહિત હોવાની આપત્તિ આવે. જે કાર્યના સ્વભાવનો અનાદર કરીને સ્વતંત્રપણે એક કારણ જ અસાધકારે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે તો જ એને સમર્થ કહેવાય, અને આવું દેખાતું નથી, એટલે તમારી વાત તુચ્છ છે.

65. અથ સમર્થમેવ કારણમ્ । તસ્ય ત્વયં સ્વભાવો યત્ સહસૈવ કાર્યં ન કરોતિ, કતિપયક્ષણવ્યવધાને તુ કાર્યં કરોતીતિ । યદ્યેવં ન કદાચિત્ કાર્યોત્પાદઃ સ્યાત્ । કાર્યોત્પાદસમયેડપિ કતિપયક્ષણવ્યવહિતકાર્યજનનસ્વભાવાનપાયાત્, પુનઃ કતિપયક્ષણાવેક્ષણં સ્યાત્ । તેષ્વપિ કતિપયેષુ ક્ષણેષ્વતિક્રાન્તેષુ સ એવાસ્ય સ્વભાવસ્તદવસ્થ ઇતિ પુનરપ્યેવં ભવેદિતિ કદા નામ કાર્યં જનયેત્ ? તદેવમાદિદોષોપહતત્વાત્ ન ક્રમેણ ભાવાનામર્થક્રિયાસામર્થ્યમ્ ।

65. નૈયાયિક— કારણ સમર્થ જ છે, પરંતુ તેનો એ સ્વભાવ છે કે તે સહસા કાર્યને ઉત્પન્ન કરતું નથી પણ કેટલીક ક્ષણના વ્યવધાન પછી કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે.

બૌદ્ધ— જે આવું હોય તો કાર્યની ઉત્પત્તિ કદી ન થાય. કાર્યની ઉત્પત્તિના સમયે પણ કેટલીક ક્ષણોના વ્યવધાન પછી કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનો કારણનો સ્વભાવ આલેખ્યો ગયો ન હોઈ ફરી તે કેટલીક ક્ષણોની રાહ બેસે. તે કેટલીક ક્ષણો આસી વગર ત્યારે પણ તેનો તે જ સ્વભાવ તેવો ને તેવો જ રહે છે, એટલે ફરી પણ એમ જ થાય, પરિણામે તે કાર્યને ઉત્પન્ન ક્યારે કરે ? તેથી, આમ આ અને બીજા દોષોથી હજારોલ હોવાને કારણે ભાવો (=નિત્ય વસ્તુઓ) ક્રમથી અર્થક્રિયા કરે છે એ પક્ષ ટકતો નથી.

66. નાપિ યુગપત્, લોકે તથા વ્યવહારાદર્શનાત્ । યુગપત્કૃતકાર્યસ્યાપિ સ્થિરસ્ય પુનરકરણે હેત્વભાવઃ । પુનરચ્ચ કુર્વન્નપિ ભાવઃ કાર્યં ન તદેવ કુર્યાત્, કૃતસ્ય કરણાયોગાત્ । કાર્યાન્તરકરણે તુ સ એવાયં પુનઃ ક્રમપક્ષ આપતેદિતિ એવં ક્રમયોગપદ્યે નિત્યેભ્યઃ પદાર્થેભ્યઃ નિવર્તેતે । તે ચ નિવર્તમાને સત્ત્વસ્ય વ્યાપકે ઇતિ સત્ત્વં તેભ્ય આદાયૈવ નિવર્તેતે । તેભ્યઃ પ્રચ્યુતં સત્ત્વં ગત્યન્તરવિરહાત્ ક્ષણિકેષ્વેવ

નિવિશતે । અતો યદપિ કાર્યહેતૌ ધૂમાગ્ન્યોરિવ સ્વભાવહેતાવપિ વા ક્વચિદ્ વૃક્ષત્વ-
શિંશપાત્વયોરિવ પૂર્વમિદં સાધ્યસાધનધર્મયોર્બ્રહ્મં ધર્મ્યન્તરે ન વૃક્તં તથાઽપિ સાધ્ય-
ધર્મિણ્યેવ વ્યાપ્તિપ્રહણમુપપત્સ્યતે, વિપક્ષવ્યાવૃત્તેઃ સુપરિનિશ્ચિતત્વાત્ । યૈવ ચ
ત્રિપક્ષાદ્ વ્યાવૃત્તિઃ સ એવ ચાસ્ય હેતોઃ સ્વસાધ્યેનાન્વયઃ । ન હ્યેવં સંભવતિ નિત્યેભ્યશ્ચ
વ્યાવૃત્તે સત્ત્વં ક્ષણિકેષુ ચ ન નિષ્પ્રમિતિ, તૃતીયરાશ્યભાવાત્, નિરાશ્રયવાનુપપત્તેશ્ચ ।
તદેવં ક્વચિદ્ ધર્મિણિ વ્યાપ્તૌ ગૃહીતાયાં યદિ સ એવ કદાચિત્ પરં પ્રતિ દૃષ્ટાન્તીક્રિયતે
તદેવં નામ ભવતુ, કો દોષ इति ।

66. નિત્ય પદાર્થો યુગપત્ પશ્ય અર્થક્રિયા કરતા નથી, કારણ કે લોકમાં તેવો
વ્યવહાર દેખાતો નથી. યુગપત્ કાર્ય કરનાર નિત્ય કારણને પુનઃ કાર્ય ન કરવામાં કોઈ પણ
હેતુનો અભાવ છે. યાથી, તે નિત્ય કારણ ફરીથી કાર્ય કરે તો તે જ (=પહેલાં કરેલાં))
કાર્યને ઉત્પન્ન ન કરે, કારણ કે જે કાર્યને ઉત્પન્ન કર્યું હોય તેને જ ફરી ઉત્પન્ન કરવાનું
ઘટનું નથી. જો તે નિત્ય કારણ બીજા કાર્યને કરે તો પેલો ક્રમપક્ષ જ આવીને પડે. આમ
ક્રમ અને યોગપદ્ધતિ નિત્ય પદાર્થોમાંથી નિવૃત્ત થાય છે તે નિવૃત્ત થતાં તે સત્ત્વના
વ્યાપક હોવાથી નિત્ય પદાર્થોમાંથી સત્ત્વ પણ નિવૃત્ત થાય છે નિત્ય પદાર્થોમાંથી વ્યુત થયેલું
સત્ત્વ, બીજા કોઈ ગતિ ન હોવાથી, ક્ષણિક પદાર્થોમાં જ રહે છે. તેથી, જો કે કાર્યહેતુની
બાબતમાં જેમ ધૂમ અને અગ્નિ અને સ્વભાવહેતુની બાબતમાં જેમ વૃક્ષત્વ અને શિંશપાત્વ
એ સાધ્ય-સાધન ધર્મોનું ગ્રહણ ધર્મ્યન્તરમાં પહેલાં થયું હોય છે તેમ અહીં સાધ્યધર્મ
અને સાધનધર્મનું ગ્રહણ ધર્મ્યન્તરમાં પહેલાં થયું હોતું નથી તેમ છતાં સાધ્યરૂપ ધર્મોમાં
જ વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ ઘટશે કારણ કે વિપક્ષમાંથી સાધનધર્મની વ્યાવૃત્તિ બસબસ નિશ્ચિત છે.
વિપક્ષમાંથી સાધનધર્મની વ્યાવૃત્તિ પણ તે જ છે અને એ સાધનધર્મનો પોતાના સાધ્યધર્મ
સાથે અન્વય પણ તે જ છે, કારણકે એવું સંભવતું નથી કે સત્ત્વ નિત્ય પદાર્થોમાંથી
વ્યાવૃત્ત હોય અને છતાં તે સત્ત્વ ક્ષણિક પદાર્થોમાં રહેતું ન હોય, કારણ કે નિત્ય અને
ક્ષણિક એ બેથી જુદો ત્રીજો વર્ગ સંભવતો નથી; એટલે હવે જો નિત્ય પદાર્થોમાંથી નિવૃત્ત
થયેલું સત્ત્વ ક્ષણિક પદાર્થોમાં ન રહે તો તેના નિરાશ્રયપણાની આપત્તિ આવે. આમ,
ક્યારેક સાધ્યધર્મોમાં વ્યાપ્તિ ગૃહીત થઈ હોય ત્યારે જો તેને (તે ધર્મોને જ) બીજાને
અનુલક્ષી દૃષ્ટાન્ત બતાવવામાં આવે તો બસે એમ હો, એમાં શું દોષ છે ?

67. નનુ વ્યાપકાનુપલબ્ધિરનુમાનમ્ । અનુમાનેન ચાનુમાનસ્ય વ્યાપ્તિપ્રહણેઽનવસ્થા ।
નાનવસ્થા, તાવત્યેવ પર્યવસાનાત્ । ન હિ વ્યાપકાનુપલબ્ધેરનુમાનાન્તરાત્
વ્યાપ્તિનિશ્ચયઃ, કિન્તુ પ્રત્યક્ષવિકલ્પાદેવ । તદનયા રીત્યા વ્યાપ્તિનિશ્ચયાત્
સિદ્ધમેતત્ યત્ સત્ તત્ ક્ષણિકમિતિ ।

67. નૈયાયિક — વ્યાપકાનુપલબ્ધિ એ અનુમાન છે. અનુમાન દ્વારા અનુમાનની
વ્યાપ્તિનું ગ્રહણ માનતાં અનવસ્થા થાય.

બોધ— ના, અનવસ્થા થતી નથી કારણ કે તેટલામાં જ પર્યાવસાન છે. [તેટલામાં જ પર્યાવસાન છે] કારણકે જીવન અનુમાનથી વ્યાપકાનુપલબ્ધિની વ્યાપ્તિને નિશ્ચય થતો નથી, પરંતુ સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષથી જ તેનો નિશ્ચય થાય છે. તેથી આ રીતે વ્યાપ્તિનિશ્ચયથી આ સિદ્ધ થાય છે કે જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે.

68. અન્યે તુ રીત્યન્તરેણ વ્યાપ્તિનિશ્ચયમાચક્ષતે । વિરુદ્ધયોરેકપરિચ્છેદેડન્ય-
તરનિવૃત્તિરવશ્યમાવિની, વિરુદ્ધત્વાદેવ । વિરુદ્ધે ચ સત્ત્વનિત્યત્વે પૂર્વોક્તયૈવ રીત્યા ।
સત્ત્વં ચ વિસ્પષ્ટમુપલભ્યતે માત્રાનામિતિ તદુપલમ્ભાન્નિત્યત્વનિવૃત્તિઃ, નિત્યત્વનિવૃત્તેરેવ
ક્ષણિકત્વનિશ્ચયઃ, પ્રકારાન્તરાભાવાદ્ ।

68. જીવન બોધો જીવન રીતે વ્યાપ્તિનિશ્ચય જણાવે છે. એ વિરોધીઓમાંથી એકનું જ્ઞાન થતાં જીવનની નિવૃત્તિ અવશ્યભાવી છે, તેનું કારણ એ જ કે તે એ વિરોધી છે અને સત્ત્વ અને નિત્યત્વ અન્ને અગત્ય જણાવી ગયા તે રીતિ પ્રમાણે વિરોધી છે. ભાવેનું (વસ્તુ એનું) સત્ત્વ તો વિસ્પષ્ટપણે ઉપલબ્ધ છે. તેથી સત્ત્વની ઉપલબ્ધિ હોવાથી નિત્યત્વની નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે નિત્યત્વની નિવૃત્તિ જ ક્ષણિકત્વ નિશ્ચય છે, કારણકે નિત્યત્વ અને ક્ષણિકત્વ એ એકી અન્ય ત્રીજો પ્રકાર સંભવતો નથી.

69. ત્વનુ શીતોષ્ણાયોઃ પૃથગુપલમ્ભાદ્ વિરોધનિશ્ચયે યુક્ત એકગ્રહણે દ્વિતીય-
વ્યુદાસઃ । इह तु सत्त्वमेवોપलभ्यते, न नित्यत्वमिति कथं तद्वિरोधादितરव्यावृत्तिः ?

નૈષ દોષઃ, પૃથગુભયાનુપલમ્ભેડપિ સત્ત્વબુદ્ધયૈવ નિત્યત્વનિરાસસિદ્ધેઃ ।
કથમન્યવિષયબુદ્ધિરન્યમુદસ્યતિ ?

69. નૈયાયિક—શીત અને ઉષ્ણ એ એનો પૃથક્ (જુદા જુદા સ્થાને) ઉપલબ્ધ હોવાથી અર્થાત્ અન્નેનો એક સ્થાને ઉપલબ્ધ થતો ન હોવાથી જ્યારે તે એના વિરોધનો નિશ્ચય થયો છે ત્યારે એકનું ગ્રહણ થાય ત્યારે જીવનનો વ્યુદાસ હોય એ વ્યાજ્ઞમી છે. પરંતુ અહીં તો સત્ત્વનો ઉપલબ્ધ થાય છે, નિત્યત્વનો તો કયાંય ઉપલબ્ધ થતો નથી, એટલે સત્ત્વની સાથે નિત્યત્વનો વિરોધ હોવાથી સત્ત્વ નિત્યત્વને વ્યાવૃત્ત કરે છે એમ કેવી રીતે કહેવાય ?

બોધ — આ દોષ નથી આવતો, કારણકે એની પૃથક્ ઉપલબ્ધિ ન હોવા છતાં, સત્ત્વની બુદ્ધિ વડે જ નિત્યત્વનો નિરાસ સિદ્ધ થાય છે.

નૈયાયિક — અન્યવિષયક બુદ્ધિ અન્યનો વ્યુદાસ કેમ કરીને કરે ?

70. उच्यते—

द्विचन्द्रदर्शनस्यैकशशमृद्विम्बवेदिनी ।

धीरतद्वિषयत्वेऽपि यथा मिथ्यात्वकारणम् ॥

तथा स्वैर्यासमाविष्टा सामर्थ्यग्राहिणी मतिः ।

स्विरत्वाविषयत्वेऽपि तद्व्यवच्छेदकारिणी ॥

સત્ત્વં નાનાસ્વભાવત્ત્વં સ્થૈર્યમેકસ્વભાવતા ।

તયોર્વિરોધો યુક્ત્યાઽપિ વક્તું ન હિ ન શક્યતે ॥

તસ્માત્ સત્ત્વપ્રતીતિરેવ નિત્યત્વનિવૃત્તિઃ, સૈવ ચ ક્ષણિકત્વવ્યાપ્તિરિતિ સિદ્ધં
સત્ત્વાત્ ક્ષણિકત્વમ્ ।

અપિ ચ સર્વદા કાર્યાનુત્પાદાત્ કારકાવસ્થા નૂનમેકક્ષણસ્થાયિની ભાવાનામુ-
પગત્ત્વ્યા । વ્યાપારાવેશવશેન વા શ્રોત્રિયાદિપક્ષે, સહકાર્યાદિસન્નિધાનાસાદનેન
વા નૈયાયિકાદિપક્ષે, કારકત્વં નામ વસ્તુનો રૂપમેકક્ષણવૃત્ત્યેવ, કાર્યોત્પત્ત્યૈવ
તત્કલ્પનાત્; તતઃ પૂર્વમુત્તરકાલં વા કારકત્વાયોગાત્ । કારકત્વમેવ ચ પરમાર્થસત્,
અકારકસ્ય જ્ઞાનજનકસ્વાભાવાદસ્તિત્વમપિ દુર્વચમ્ । અતઃચ સર્વવાદિભિરેવ પ્રાયેણ
ક્ષણિકત્વમિદમમ્યુપગતમિતિ યશ એવ કેવલં સૌમતાઃ પીતવન્તઃ । તસ્માત્ સિદ્ધં
યત્ કારકં યચ્ચ સત્ તત્ ક્ષણિકમિતિ ।

70. બૌદ્ધ — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. એક ચંદ્રખિંબને ગ્રહણ કરનારી બુદ્ધિ,
તેનો વિષય દ્વિચંદ્ર ન હોવા છતાં, દ્વિચંદ્રદર્શનના મિથ્યાપણાત્ [બોધક] કારણ છે. તેવી
રીતે, સ્થૈર્યમાં ન સમાવેલી એવી સામર્થ્યગ્રાહિણી બુદ્ધિ, તેનો વિષય સ્થૈર્ય ન હોવા છતાં,
સ્થૈર્યની વ્યવૃત્તિ કરે છે. સત્ત્વ એટલે નાનાસ્વભાવપણું અને સ્થૈર્ય એટલે એકસ્વભાવપણું,
તે બેનો વિશેષ યુક્તિથી કહેવો શક્ય નથી એમ નહિ — અર્થાત્ શક્ય છે જ, તેથી સત્ત્વ-
પ્રતીતિ જ નિત્યત્વની નિવૃત્તિ છે, અને તે નિવૃત્તિ જ [સત્ત્વ સાથે] ક્ષણિકત્વની વ્યાપ્તિ
છે, એટલે સત્ત્વ હેતુ દ્વારા ક્ષણિકત્વ પુરવાર થયું. વળી, સર્વદા કાર્ય ઉત્પન્ન થતું ન
હોવાથી વસ્તુઓની (=કારણોની) કારકાવસ્થા ખરેખર એકક્ષણરૂપાથી સ્વીકારવી જોઈએ મીમાં-
સકપક્ષમાં [કારણરૂપ વસ્તુનું સ્વરૂપ એનું એ જ રહેવા છતાં કાર્યોત્પત્તિ પહેલાં તેનામાં થતાં]
વ્યાપારવેશને લીધે, નૈયાયિકપક્ષમાં સહકારી આદિની સન્નિધિ [કારણરૂપ વસ્તુને] પ્રાપ્ત
થવાને લીધે, વસ્તુનું (=તે કારણરૂપ વસ્તુનું) કારકત્વરૂપ ક્ષણવર્તી જ છે, કારણ કે કાર્યો-
ત્પત્તિથી જ તેની (=કારકત્વરૂપની) કલ્પના કરાય છે; તેના પહેલાં કે પછી તેનામાં કારકત્વ
હોતું નથી. કારકત્વ જ પરમાર્થ સત્ છે, કારણ કે અકારકમાં જ્ઞાનજનકપણું ન હોવાથી તેનું
અસ્તિત્વ દુર્વચ છે. નિઃકર્ષ એ કે સર્વવાદોઓએ પ્રાયઃ ક્ષણિકત્વ સ્વીકાર્યું છે, એટલે યશ
જ કેવળ બૌદ્ધોએ પીધો છે. તેથી પુરવાર થયું કે જે કારક છે અને જે સત્ છે તે ક્ષણિક છે.

71. અતઃચ ક્ષણમજ્જિનો ભાવાઃ, પ્રલયં પ્રતિ હેતુનિરપેક્ષત્વાત્ । ભાવો હિ
સ્વતો નશ્વરાત્મા ભવેત્ તદ્વિપરીતો વા ?

વિનશ્વરસ્વભાવેઽસ્મિન્ કૃતં પ્રલયહેતુભિઃ ।

અનશ્વરસ્વભાવેઽપિ કૃતં પ્રલયહેતુભિઃ ॥

71. વળી, વસ્તુઓ ક્ષણિક છે કારણકે વિનાશને માટે કોઈ કારણની (=હેતુની) તેને અપેક્ષા નથી. વસ્તુ સ્વતઃ નશ્વરસ્વભાવ છે કે અનશ્વરસ્વભાવ છે ? જો તે સ્વતઃ નશ્વરસ્વભાવ હોય તો વિનાશને માટે કોઈ હેતુની તેને જરૂર નથી. જો તે સ્વતઃ અનશ્વરસ્વભાવ હોય તો પણ વિનાશને માટે કોઈ હેતુની તેને જરૂર નથી.

72. ક્ષ તર્હિ મુદ્ગરાદીનાં વ્યાપારઃ ? વિજાતીયસન્તતિજન્મનીતિ બ્રૂમઃ । અભાવસ્તુ તગ્જન્યો ન સંભવ્યેવ, પ્રમાણવિરુદ્ધત્વાત્ । ભાવો હિ સ્વરૂપેણ ન ભવતિ, ન ત્વભાવોઽપ્યસ્ય ન ભવતીતિ । સ્વરૂપં તુ તસ્ય ભવનાત્મકં ચેત્ સર્વદૈવ ભવેદેવ, ન ન ભવેત્ । અભવનાત્મકં તુ સર્વદૈવ ન ભવેત્, પરાપેક્ષાયા અભાવાત્ । ન હિ મુદ્ગરાદિકારણાન્તરસાપેક્ષઃ કુમ્ભાદેર્વિનાશો ભવિતુમર્હતિ, ઉત્પત્તાવિવ નાશેઽપિ સમર્થાસમર્થમિન્નામિન્નોપકારસહકાર્યાદિવિકલ્પકલાપાનપાયાત્ ।

72. નૈયાયિક— તો પછી મુદ્ગર આદિનો વ્યાપાર શેમાં છે.

બૌદ્ધ— વિજાતીય સન્તતિને ઉત્પન્ન કરવામાં. વસ્તુની થવામાંથી વિરતિ (=વિનાશ) મુદ્ગર આદિથી જન્ય હોય એ સંભવતું નથી, કારણકે તે પ્રમાણવિરુદ્ધ છે. [પ્રમાણવિરુદ્ધ આ પ્રમાણે છે] — વસ્તુનું થવું (=ઉત્પત્તિ) સ્વરૂપથી થાય નહિ, પરંતુ વસ્તુની થવામાંથી વિરતિ (=વિનાશ) સ્વરૂપથી થતી નથી એમ નહિ, અર્થાત્ સ્વરૂપથી જ થાય છે. જો થવું એ (=ઉત્પત્તિ) વસ્તુનું સ્વરૂપ હોય તો વસ્તુ સદાય થયા જ કરે, તે કદી થવામાંથી વિરમે નહિ. જો ન થવું એ (=વિનાશ) વસ્તુનું સ્વરૂપ હોય તો વસ્તુ સદા (પ્રતિક્ષણે) થવામાંથી વિરમે (=નાશ પામે), કારણકે ન થવામાં (=થવામાંથી વિરમવામાં=નાશ પામવામાં) તેને કોઈ કારણની અપેક્ષા નથી. કુમ્ભ આદિના વિનાશો મુદ્ગર આદિ બીજાં કારણોની અપેક્ષા રાખવી યોગ્ય નથી, કારણકે ઉત્પત્તિની જેમ વિનાશમાં પણ કારક વિશે સમર્થ—અસમર્થ, ઉપકાર્ય—ઉપકારક તેમજ ઉપકાર—ઉપકાર્ય વિશે ભિન્ન-અભિન્ન વગેરે વિકલ્પો દૂર થતા નથી.

73. અથ. કતિપયક્ષણવ્યવહિતવિનાશસ્વભાવો ભાવ ઇષ્યતે, તર્હિ પ્રાક્તનનયેન કદાચિદપિ ન વિનશ્યેત્, વિનાશસમયેઽપિ તત્સ્વભાવાનપાયેન પુનઃ કતિપયક્ષણાપેક્ષણપ્રસજ્ઞાત્ । અપિ ચ યદાઽપિ તેન નષ્ટવ્યં તદાઽપ્યસ્ય ન સ્વરૂપાદતિરિક્તઃ કશ્ચન વિનાશહેતુરવતરતિ । તત્ત્વ સ્વરૂપમ્ આદ્યેઽપિ ક્ષણે તસ્ય તાદૃશમેવેતિ તદૈવ વા નશ્યેત્, ન કદાચિદ્ વા ।

73. નૈયાયિક— [ન્યાયદર્શનમાં]કેટલીક ક્ષણોના વ્યવધાન પછી વિનાશ પામવાના સ્વભાવવાળો ભાવ પદાર્થ ઇષ્યમામાં આગ્યો છે.

બૌદ્ધ— તો પહેલાં જણાવી ગયા એ તર્ક અનુસાર તે કદી નાશ નહિ પામે, કારણકે વિનાશના સમયે પણ તેનો તે સ્વભાવ દૂર થતો ન હોવાથી તેને ફરી કેટલીક ક્ષણોની અપેક્ષા રહેવાની આપતિ આવશે.

વળી, જ્યારે પણ વસ્તુનો નાશ થવો જોઈએ ત્યારે તેના સ્વરૂપથી અતિરિક્ત કોઈ

નાશનો હેતુ જીવરી આવતો નથી. તેનું તે સ્વરૂપ તો આઘ ક્ષણે પણ તેનું ને તેનું હોય છે, એટલે આઘ ક્ષણે જ તેનો નાશ થાય અથવા તો કદી પણ નાશ ન થાય.

74. અથ મૃત્યોરપક્રાન્તસ્તસ્ય ચેત્ પ્રથમઃ ક્ષણઃ ।

અવિનાશિસ્વભાવત્વાદાસ્તાં યુગશતાન્યપિ ॥

ન ચૈવમન્યુપગમ્યતે । તસ્માદાત્મલાભાવિનાભાવી ભાવાનાં વિનાશ ઇતિ સિદ્ધઃ ક્ષણભંગઃ ।

74. હવે જો તેની પ્રથમ ક્ષણે મૃત્યુને ઓળંગી જાય તો (તે અવિનાશી સ્વભાવવાળો હરે, અને) અવિનાશી સ્વભાવવાળો હોવાથી સેંકડો યુગો તે રહે. પરંતુ એવું તો તમે સ્વીકારતા નથી. તેથી ઉત્પત્તિની સાથે અવિનાશી એવો વસ્તુનો વિનાશ છે. આમ વસ્તુ ક્ષણિક છે એ પુરવાર થયું.

75. યદપિ ક્ષણભંગસાધકસ્ય પદાર્થસ્થૈર્યાવસાયિ પ્રત્યભિજ્ઞાનમનુમાનસ્ય બાધકમભિધીયતે, તદપિ ન પેશકમ્, અશિથિલપ્રતિબન્ધહેતૌ બાધકસ્ય નિરવકાશત્વાત્ । ડક્તં હિ—‘બાધાવિનાભાવયોર્વિરોધાન્નૈકત્ર સમાવેશઃ’ ઇતિ । ‘અનુણસ્તેજોઽવયવી, કૃતકત્વાત્’ ઇત્યત્રાપિ પ્રતિબન્ધવૈધુર્યમેવ સામ્યસિદ્ધિ નિરુણદ્ધિ, નાઘ્યક્ષબાધ્યત્વમ્ ।

75. પદાર્થસ્થૈર્યનો નિશ્ચય કરનાર પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ક્ષણભંગસાધક અનુમાનનું આધક છે એમ તમે કહ્યું છે તે પણ યોગ્ય નથી, કારણકે દર વ્યાપ્તિસંબંધવાળા હેતુમાં આધકને અવકાશ નથી. કહ્યું છે કે ‘આમ અને અવિનાશી એ બે વચ્ચે વિરોધ હોઈ, એક સ્થાને એનો સમાવેશ નથી’. ‘અગ્નિ અનુષ્ઠ છે, કારણકે તે કૃતક (=જન્ય) છે’ — અહીં પણ વ્યાપ્તિનો અભાવ જ સામ્યની સિદ્ધિને થતી અટકાવે છે, પ્રત્યક્ષઆધ્યપક્ષ સામ્યની સિદ્ધિને અટકાવતું નથી.

76. અથ વા કિમનેન નિર્બન્ધેન ?

અગ્નિશૈયાનુમાનાદૌ યુક્તં પ્રત્યક્ષબાધનમ્ ।

તસ્ય હાનન્યયાસિદ્ધેરિહ ત્વેવં ન યુજ્યતે ॥

પ્રત્યભિજ્ઞાયાઃ ક્ષણભંગપક્ષોઽપિ સદશપરાપરક્ષણગણપ્રસવપ્રતારિતમતીભામુ-
પવચ્ચમાનત્વાત્ । एवं च सति—

यदि हि व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ।

अथ न व्याप्तिशैथिल्यं सिद्धं किं प्रत्यभिज्ञया ॥

ન ચ પ્રત્યભિજ્ઞૈવ વ્યાપ્તિવિલ્લભકારણમ્, ઇતરેતરાશ્રયપ્રસન્નાત્ । વ્યાપ્તિવિલ્લભે-
નાનુમાને ન્યગ્ભૂતે પ્રત્યભિજ્ઞા પ્રમાણં ભવતિ, તસ્યાં ચ પ્રમાણીભૂતાયાં વ્યાપ્તિવે-

ધુયાંદનુમાનાપ્રામાણ્યમ્ । અનુમાનપ્રામાણ્યેડપિ સમાનો દોષ इति चेत्, न, तस्य प्रतिबन्धमहिम्नैव प्रामाण्यसिद्धेः । न हि तस्य प्रत्यभिज्ञादौर्वर्त्यनिबन्धनं प्रामाण्यम् ।

76. અથવા તો આ આશંકથી શું ? અગ્નિની શીતતાના અનુમાનમાં પ્રત્યક્ષબોધ થોડો છે, કારણકે અગ્નિની ઉષ્ણતાના પ્રત્યક્ષની બીજી કેષ રીતે સિદ્ધિ થતી નથી; પરંતુ અહીં તો એવું નથી, કારણકે ઉત્તર ઉત્તર રહ્યા ક્ષણોની નિરંતર ઉત્પત્તિને બીધે છેતરાયેલી શુદ્ધિવાળાને કાશ્યભંગપક્ષમાં પણ પ્રત્યક્ષિતા થવી ઘટે છે. અને આમ હોતાં, જો વ્યાપ્તિની શિથિલતા સિદ્ધ હોય તો પ્રત્યક્ષિતાથી શું ? જો વ્યાપ્તિની શિથિલતા શિદ્ધ ન હોય તો પણ પ્રત્યક્ષિતાથી શું ? આમ પ્રત્યક્ષિતા વ્યાપ્તિપ્રાપ્તિનું કારણ નથી જ, કારણ કે તેમ માનતાં ઇતરેતરાશ્રયદોષની આપત્તિ આવે છે. વ્યાપ્તિપ્રાપ્તિથી અનુમાન બ્રષ્ટ થતાં પ્રત્યક્ષિતા પ્રમાણ્ય અને છે અને પ્રત્યક્ષિતા પ્રમાણ્ય બનતાં વ્યાપ્તિવૈધુર્યને બીધે અનુમાન અપ્રમાણ્ય અને છે.

અનુમાનના પ્રામાણ્યની વ્યાપ્તિમાં પણ તે જ દોષ (અન્યોન્યાશ્રયદોષ) આવે છે એમ જો તમે નોંધાધિકૃત કહો તો અમે જોડી કહીએ છીએ કે તો, અનુમાનનું પ્રામાણ્ય તો વ્યાપ્તિ-સંબંધના મહિમાથી જ સિદ્ધ છે, તેનું પ્રામાણ્ય પ્રત્યક્ષિતાના દોષવ્યતિ કારણ નથી.

77. अपि च केयं प्रत्यभिज्ञा नामेति नैपुण्येन निरूपयितुमर्हन्ति अत्रभवन्तः । किं स एवायं स्तम्भ इत्येकं ज्ञानमुत द्वे एते स्मृत्यनुभवज्ञाने ? यद्येकं, तदस्य कारणं वाक्यं यत् उत्पद्यते ? नेन्द्रियं, 'स' इत्यस्मिन्नांशे तस्यासामर्थ्यात् । न संस्कारः, तस्यापि 'अयम्' इत्यंशे कौशलभावात् ।

उभाभ्यां न च सम्भूय तज्ज्ञानमुपजन्यते ।

पृथक् પૃથક્ સ્વકાર્યે हि निर्ज्ञातं कौशलं तयोः ॥

સંસ્કારસ્ય સ્મૃતિરેવ કાર્યમ્, ઇન્દ્રિયસ્યાનુભવ એવ । સંભૂય ન તામ્યામેકં કાર્યમારમ્યતે । ન હિ સ્મૃતિપિન્ડતન્તુનિર્વર્ત્યમેકં ઘટપટરૂપં કાર્યમુપલબ્ધમ્ । ન ચેન્દ્રિયં કેવલમીદૃશિ કાર્યે સમર્થમ્, યથાસન્નિહિતાકારમાત્રગ્રાહ્યવિષયકમિન્દ્રિયં પ્રત્યભિજ્ઞાનમાત્રનોતીતિ વિસ્મયઃ ? તસ્માદ્ દ્વે એતે જ્ઞાને, 'સ' इति स्मरणम्, 'अयम्' इत्यनुभवः ।

स्मृतिः स्मर्तव्यविषया ग्रहणं ग्राह्यगोचरम् ।

न तदैक्यपरामर्शि दृश्यते प्रत्ययान्तरम् ॥

यथा निरन्तरोत्पन्ने घटज्ञानपटस्मृती ॥

न तुल्यविषये तद्वदेते अपि भविष्यतः ॥

77. વળી, આ પ્રત્યક્ષિતા એ શું છે તે નિપુણ રીતે આપે નિરૂપવું ઘટે છે. 'આ તે જ સ્તંભ છે' એ એક જ્ઞાન છે કે સ્મૃતિ અને અનુભવ એવાં જો જ્ઞાનો છે ! જો તે

એક જ્ઞાન હોય તો તેનું કારણ જણાવવું જોઈએ કે જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. તે કારણ ઇન્દ્રિય નથી, કારણકે 'તે' એ અંશમાં ઇન્દ્રિયનું સામર્થ્ય નથી. તે કારણ સંસ્કાર પણ નથી, કારણકે 'આ' એ અંશમાં સંસ્કારનું સામર્થ્ય નથી. ઇન્દ્રિય અને સંસ્કાર બંને ભેગા મળી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા રૂપ એક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન નથી કરતા કારણ કે પૃથક્ પૃથક્ પોતાના કાર્યમાં જ તેમનું કૌશલ જણાયું છે. સંસ્કારનું કાર્ય સ્મૃતિ છે, ઇન્દ્રિયનું કાર્ય અનુભવ જ છે. બંને ભેગા મળી એક કાર્ય ઉત્પન્ન કરતા નથી. મૃત્પિંડ અને તાંતુ એ બંનેથી ઉત્પન્ન થનારું ઘટ-પટરૂપ એક કાર્ય દેખ્યું નથી. આથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા એક કાર્ય ઉત્પન્ન કરવામાં કેવળ ઇન્દ્રિય સમર્થ નથી; સન્નિહિત (સન્નિહૃષ્ટ) આકરમાત્ર જ જોતો ગ્રાહ્ય વિષય છે એવી ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષિજ્ઞાને ઉત્પન્ન કરે એ તો આશ્ચર્ય છે તેથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા એ બે જ્ઞાનો છે; 'તે' એ સ્મરણ છે અને 'આ' એ અનુભવ છે. સ્મરણ વિષય સ્મૃતિનો છે અને ગ્રાહ્ય વિષય અનુભવનો છે. તે બે વિષયની એકતાનું અનુસંધાન કરનારું સ્મૃતિ અને અનુભવથી અન્ય ત્રીજું જ્ઞાન દેખાતું નથી. અન્તરરહિત ઉત્પન્ન ઘટાનુભવ અને પટસ્મરણનો વિષય તુલ્ય (=એક) નથી, તેવું જ આ બેનું પણ બનશે.

78. યદ્વા ભવતુ નામેદમેકમેત્ર હિ વેદનમ્ ।

તથાઽપિ કીદૃશં વસ્તુ સ્પૃશતીતિ પરૌક્ષ્યતામ્ ॥

અતીતકાલયુક્તં ચેત્ સ્મરણાન્ન વિશિષ્યતે ।

અનાગતવિશિષ્ટં ચેત્ સંકલ્પપ્રાયમેવ તત્ ॥

વર્તમાનૈકનિષ્ઠં ચેત્ સ્થિરત્વં તર્હિ સુસ્થિતમ્ ।

કાલત્રયપરીતં ચેદ્ વિરોધાત્તત્તુ દુર્લભમ્ ॥

પરસ્પરપરિત્યાગવ્યવસ્થિતનિજાત્મનામ્ ।

એકત્ર ન સમાવેશઃ કથચ્છિદુપપદ્યતે ॥

યથા હિ—

નીલાભાવાવિનાભૂતલોહિતાદ્યપસારણમ્ ।

કુર્વતા નીલબોધેન નીલં ભવતિ નિશ્ચિતમ્ ॥

તદ્વદિહાપિ—

તદભાવાવિનાભૂતભૂતકાલાદ્યપોહનમ્ ।

વિદઘદ્ વર્તમાનાર્થજ્ઞાનં તદ્ગ્રહિતાં વ્રજેત્ ॥

એતેન પૂર્વજ્ઞાનવિશિષ્ટાર્થગ્રાહિત્વં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાયાઃ પ્રત્યુક્તમ્, પૂર્વજ્ઞાનસ્યેદાનીમસત્ત્વેન વિશેષણત્વાનુપપત્તેઃ, અગૃહીતવિશેષણાયાશ્ચ વિશિષ્ટબુદ્ધેરભાવાત્ । અથોપજનનાપાય-

રહિતવસ્તુસ્વરૂપગ્રાહિણી પ્રત્યભિજ્ઞેત્યુચ્યતે । તદપ્યયુક્તમ્, વર્તમાનૈકનિષ્ઠતાયાઃ પ્રદર્શિત-
ત્વાત્ । માવાનાં ચ વિનાશજન્મનોર્વર્તમાનો વા કાલઃ સ્યાદન્થો વા ? તદન્યસ્તાવદ્
ગ્રહીતુમશક્યમ્ ઇત્યુક્તમ્ । વર્તમાને તુ તદુત્પાદવિનાશકાલે કથ્યમાને તદ્ગ્રહણાત્
તદવિનાશભૂતૌ માવાનામુત્પાદવિનાશાવપિ ગૃહીતૌ સ્યાતામ્ ।

સેયં તપસ્વિની સ્થૈર્યં પ્રસાધયિતુમાગતા ।

પ્રત્યભિજ્ઞા વિનાશિત્વં પ્રતિષ્ઠાપ્ય ગમિષ્યતિ ॥

78. અથવા, આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા એક જ જ્ઞાન હો, તેમ છતાં તે કેવી વસ્તુને સ્પર્શે છે એની પરીક્ષા કરો. જો તે અતીતકાલયુક્ત વસ્તુને સ્પર્શતી હોય તો તે સ્મરણથી લિન્ન ન ઠરે. જો તે અનાગતવિશિષ્ટ વસ્તુને સ્પર્શતી હોય તો તે સંકલ્પપ્રાયઃ જ ઠરે. જો તે વર્તમાનમાં જ રહેલી વસ્તુને સ્પર્શતી હોય તો વસ્તુની સ્થિતતા તેણે બરાબર સ્થિર કરી ! જો તે ત્રણેય કાળો વિશિષ્ટ વસ્તુને સ્પર્શે છે એમ તમે કહો તો અમારે કહેવું જોઈએ કે તે ત્રણ કાળ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોઈ ત્રણેય કાળથી વિશિષ્ટ એવી એક વસ્તુ હોવી દુર્લભ છે. એકબીજાનો પરિત્યાગ કરી પોતાનું સ્વરૂપ બ્યવસ્થિત રાખનારાઓનો એકત્ર સમાવેશ કોઈ રીતે થતો નથી. ઉદાહરણાથ, નીલાભાવ સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવતા લોહિત આદિને દૂર કરતા નીલજ્ઞાન વડે નીલ વસ્તુ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તેવી જ રીતે અહીં પણ વર્તમાનકાલાભાવ સાથે અવિનાભાવસંબંધ ધરાવતા ભૂતકાલ આદિને દૂર કરતું વર્તમાનાર્થજ્ઞાન વર્તમાનર્થને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા પામે છે. આનાથી પૂર્વજ્ઞાનવિશિષ્ટ અર્થને ગ્રહણ કરવાની યોગ્યતા પ્રત્યક્ષિજ્ઞામાં પ્રતિષેધવામાં આવી, કારણકે પૂર્વજ્ઞાન અત્યારે અસત્ હોઈ તેનું [વર્તમાન અર્થનું] વિશેષણ બનવું થતું નથી અને જેમાં વિશેષણનું ગ્રહણ થયું ન હોય એવી વિશિષ્ટબુદ્ધિ સંભવતી નથી. ઉત્પાદ અને વિનાશ રહિત વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરનારી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા છે એમ જો કહેવામાં આવે તો તે પણ બરાબર નથી કારણકે વસ્તુની વર્તમાનૈકનિષ્ઠતા અમે દર્શાવી છે. વસ્તુઓના વિનાશ અને જન્મનો કાળ વર્તમાન છે કે અન્ય ? જો અન્ય કાળ હોય તો તેને ગ્રહણ કરવો અશક્ય છે એમ અમે જણાવ્યું છે. જો વસ્તુના ઉત્પાદ અને વિનાશનો કાળ વર્તમાન છે એમ કહેવામાં આવે તો વર્તમાનકાલનું ગ્રહણ થતાં તેની સાથે અવિનાશનું એવા વસ્તુઓના ઉત્પાદ અને વિનાશ પણ ગૃહીત થઈ જાય. સ્થિરતા પુરવાર કરતા આવેલી આ મિચારી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા વિનાશિતા — ક્ષણિકતાને સ્થાપીને જશે.

79. અપિ ચ જ્ઞાનપુનર્જાતકેશનલાદિષુ સાદૃશ્યાત્ દૃશ્યમાના પ્રત્યભિજ્ઞા સ્તમ્ભાદિષ્વપિ તદ્વદેવ ન સ્થિરતામુપપાદયેત્ । તત્ર બાધકયોગાદિતિ ચેત્, ઇહાપ્યુક્ત એવં બાધકઃ પરસ્પરવિરોધિભૂતાદિકાલસમાવેશસ્યૈકત્ર દુર્ઘટત્વાદિતિ । તસ્માત્ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યયસ્ય બાધકસ્ય માવાત્ સિદ્ધમાનુમાનિકં માવાનાં ક્ષણિકત્વમ્ ।

૭૯. વળી, કાપી નાખેલા પથ્થ ફરી ઉગેલા કેશ નખ વગેરેમાં સાદૃશ્યને કારણે દેખાતી પ્રત્યભિજ્ઞા સ્તંભ આદિમાં પણ તે જ રીતે સ્થિરતાને ઘટાવશે નહિ જો તમે કહો કે કાપી નાખેલા પથ્થ ફરી ઉગેલા કેશ નખ વગેરેમાં દેખાતી પ્રત્યભિજ્ઞામાં તો બાધક છે એટલે કેશ નખની સ્થિરતા તે ઘટાવશે નહિ [પણ સ્તંભ આદિમાં દેખાતી પ્રત્યભિજ્ઞામાં તો કોઇ બાધક નથી એટલે સ્તંભ આદિની સ્થિરતાને પ્રત્યભિજ્ઞા ઘટાવશે, તો તે બરાબર નથી], કાન્થ કે અહીં પણ બાધક છે એમ અમે કહ્યું છે, કારણ કે પરસ્પર વિરોધી ભૂતકાળ આદિકાળોનો એકમાં સમાવેશ દુષ્ટ છે. તેથી પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રજ્ઞાનનો બાધક સંભવતો હોઇ, વસ્તુઓનું આનુ-માનિક ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ થયું.

80. અપરે પુનઃ પ્રત્યક્ષગમ્યમેવ ક્ષણિકત્વમાચક્ષતે ।

નાતીતાનાગતૌ કાલૌ વિચારયતિ ચાક્ષુષમ્ ।

વર્તમાનક્ષણશ્ચેક ઇતિ તન્નિષ્ઠમેવ તત્ ॥

યદિ વર્તમાનતાવ્યતિરિક્તગ્રાહિ પ્રત્યક્ષમિષ્યતે તદ્વક્તવ્યમ્-કિં પૂર્વવિજ્ઞાનમના-ગતકાલાવચ્છિન્નપદાર્થગ્રહણનિપુણમ્ ઉત ઉત્તરવિજ્ઞાનમતીતકાલાલિક્ષિતભાવાકલ-નકુશલમિતિ ? તત્રાદ્યવિજ્ઞાનસમુપજનનસમયે તત્ક્ષણાતિરિક્તભાવિકાલાસન્નિધાનાત્ ન તેન તદ્ગ્રહણમ્, અનાગતગ્રહણે વા કથમાગામિજન્મગ્રહણં ન સ્યાત્ ? ઉત્તરવિજ્ઞાન-પ્રસવસમયેऽપિ ભૂતકાલસ્ય ભૂતત્વાદેવ ન સન્નિધાનમ્, અસન્નિહિતભૂતકાલગ્રહણે વા પૂર્વજન્મગ્રહણપ્રસન્નઃ ।

અથ વર્તમાનાનુપ્રવેશેન ભૂતભાવિનોઃ કાલયોર્ગ્રહણં મન્યસે તર્હિ વર્તમાના-નુપ્રવેશાત્ વર્તમાન એવ સ કાલઃ ગૃહીતઃ સ્યાત્, ન ભૂતો ભાવી વા । અથ ન કશ્ચિદેવ કાલઃ કચિદ્ ગૃહ્યતે, અર્થ એવ પ્રકાશતે કેવલ ઇતિ ।

તદયુક્તં, તદનવચ્છિન્નભાવગ્રહણસ્ય ભવદ્ગૃહે ચાનમ્યુપગમાત્ ।

80. બીજા ક્ષણિકત્વને પ્રત્યક્ષગમ્ય જણાવે છે. ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ અતીત અને અનાગત કાળનો વિચાર કરતું નથી. એક ક્ષણ જ વર્તમાન છે. એટલે પ્રત્યક્ષ પણ તે એકક્ષણનિષ્ઠ છે જો પ્રત્યક્ષને વર્તમાનતાથી જુદા ભૂતતા કે ભવિષ્યતાનું ગ્રહણ કરતું તમે ઇચ્છતા હો તો તમારે કહેવું જોઇએ કે શું પૂર્વવિજ્ઞાન અનાગતકાલવિશિષ્ટ પદાર્થને ગ્રહણ કરવામાં નિપુણ છે કે ઉત્તરવિજ્ઞાન અતીતકાલવિશિષ્ટ પદાર્થનું આકલન કરવામાં કુશળ છે ? તેમાં પૂર્વવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે તે ક્ષણથી અતિરિક્ત અનાગતકાલનું સન્નિધાન ન હોવાથી પૂર્વવિજ્ઞાન અનાગતકાલનું ગ્રહણ કરતું નથી; અથવા જો પૂર્વવિજ્ઞાન અનાગત કાલનું ગ્રહણ કરતું હોય તો આગામી જન્મનું ગ્રહણ કેમ ન થાય ? ઉત્તરવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે પણ ભૂતકાળ અતીત થઈ ગયો હોઈ તેનું સન્નિધાન નથી, અને જો અસન્નિહિત ભૂતકાળનું ગ્રહણ ઉત્તરવિજ્ઞાનથી થતું હોય તો પૂર્વજન્મના ગ્રહણની આપત્તિ આવે. જો તમે એમ

માનના હો કે ભૂતકાળ અને ભાવિકાળનો વર્તમાનકાળમાં અનુપ્રવેશ હોવાથી ભૂતકાળ અને ભાવિકાળનું ગ્રહણ આક્રુષ્ય પ્રત્યક્ષથી થાય છે તો અમે કહીએ છીએ કે તેમનો વર્તમાનમાં અનુપ્રવેશ હોવાથી વર્તમાન જ તે કાળ ગૃહીત થાય, ભૂત કે ભાવિકાળ નહિ. જો તમે કહો કે કોઈ કાળ ક્યારેય ગૃહીત થતો નથી, કેવળ અર્થ જ પ્રકાશે છે તો તે અયોગ્ય છે કારણ કે કાળથી અનવચ્છિન્ન વસ્તુનું ગ્રહણ તો તમારા ન્યાયદર્શનમાં પણ સ્વીકારાયું નથી.

81. નનુ કોડયં કાલો નામ શાક્યાનામ્ ? ન કશ્ચિદ્ વાસ્તવઃ, કિન્તુ કાર્પનિક એવ, કાર્પનિકેન ચ કાલેન વ્યવહારઃ ।

સર્વથેન્દ્રિયજં જ્ઞાનં વર્તમાનૈકગોચરમ્ ।

પૂર્વાપરદશાસ્પર્શકૌશલં નાવલમ્બતે ॥

વર્તમાનઃ કિયાન્ કાલ એક એવ ક્ષણસ્તતઃ ।

પૂર્વઃ ક્ષણોડતીતતાં સ્પૃશત્યુત્તરસ્ત્વનાગતતામ્ ॥

81. નૈયાયિક— બૌદ્ધોને મતે કાલ શું છે ?

બૌદ્ધ — તે કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ નથી પરંતુ તે કાર્પનિક છે. કાર્પનિક કાળથી વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન સર્વથા એક વર્તમાનને જ ગ્રહણ કરે છે. પૂર્વાપર અવસ્થાને સ્પર્શવાનું કૌશલ તે ધરાવતું નથી.

નૈયાયિક— વર્તમાનકાળ કેટલો વિસ્તૃત છે ?

બૌદ્ધ— એક ક્ષણ જેટલો વિસ્તૃત છે. તેનાથી પૂર્વનો ક્ષણ અતીતતાને સ્પર્શે છે જ્યારે ઉત્તર ક્ષણ અનાગતતાને સ્પર્શે છે.

82. નનુ પચતિ પટ્ટીતિ વર્તમાનોડપિં વિતત એવ કાલઃ પ્રતીયતે । નૈતત્ સારમ્ ।

ન હ્યસ્તિ કાલાવયવી નાનાક્ષણગણાત્મકઃ ।

વર્તમાનક્ષણો દીર્ઘઃ ઇતિ બાલિશભાષિતમ્ ॥

ક્ષણસમુદાયાત્મકત્વે તુ નાનારૂપત્વમેવ તસ્ય ભવેત્, અતીતાનાગતક્ષણાનુપ્રવેશાત્ । તસ્માદેકક્ષણો વર્તમાનઃ, સ ચાત્યન્તમહપીયાનિત્યેવમેકક્ષણપરીતાર્થદર્શિં ચાક્ષુષં, તતઃ પૂર્વમૂર્ધ્વં વા ન પદાર્થસત્તાં ગૃહ્ણાતીતિ ક્ષણિકા એવ ભાવાઃ । નનુ ચ વર્તમાનક્ષણાત્ પૂર્વમૂર્ધ્વં વા તદસ્તિત્વવત્ નાસ્તિત્વમપિ ન ગૃહીતમેવેતિ કયં ક્ષણિકત્વમ્ ?

82. નૈયાયિક— ‘તે રાધે છે’ ‘તે વાંચે છે’ એમ વર્તમાનકાળ પણ વિતત પ્રતીત થાય છે.

બૌદ્ધ— એ વાતમાં સાર નથી. અનેક ક્ષણોના સમુદાયરૂપ કાલાવયવી છે નહિ. વર્તમાન ક્ષણ પોતે દીર્ઘ છે એમ કહેવું બાલિશ છે. વર્તમાનકાળ ક્ષણસમુદાયાત્મક હોય તો તેનામાં નાનારૂપતા આવે, કારણ કે તેમાં અતીત અને અનાગત ક્ષણોનો અનુપ્રવેશ થાય.

તેથી વર્તમાન કાળ એક ક્ષણરૂપ જ છે, તે ક્ષણ અત્યંત અદ્ય છે, એટલે એક ક્ષણથી ઘેરાયેલા અર્થને દેખનારું સાક્ષુષ જ્ઞાન છે, તે ક્ષણથી પૂર્વની કે પછીની પદાર્થની રૂપાને સાક્ષુષ જ્ઞાન ગ્રહણ કરતું નથી, એટલે વસ્તુઓ ક્ષણિક જ છે

નૈયાયિક— સાક્ષુષ જ્ઞાન જેમ વર્તમાન ક્ષણથી પૂર્વનું કે પછીનું અસ્તિત્વ નથી ગ્રહણ કરતું તેમ નાસ્તિત્વ પણ નથી જ ગ્રહણ કરતું, એટલે વસ્તુની ક્ષણિકતા તે ગ્રહે છે એમ કેમ કહેવાય ?

83. ક એવાહ ન ગૃહીતં નાસ્તિત્વમ્ ? , અનુપલબ્ધે: એવ નાસ્તિત્વવ્યવહારાત્ ।
ઉપલમ્બો હિ ભાવાનાં સત્ત્વમ્ , અનુપલમ્બશ્ચ નાસ્તિત્વમ્ । દર્શનાદર્શને એવ સદસત્ત્વ-
યોર્લક્ષણમ્ । તસ્માત્ ક્ષણાન્તરે તદનુપલમ્બાદ્ નાસ્તિત્વમેવેત્યેવં ક્ષણિકત્વગ્રાહિ
પ્રત્યક્ષમિતિ સ્થિતમ્ ।

83. બૌદ્ધ— એવું કાણ કહે છે કે નાસ્તિત્વને સાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ નથી કરતું ? કારણ કે અનુપલબ્ધિને અનુલક્ષીને જ નાસ્તિત્વનો વ્યવહાર થાય છે. ઉપલબ્ધિ જ વસ્તુઓની સત્તા છે અને અનુપલબ્ધિ જ વસ્તુઓનું નાસ્તિત્વ છે. દર્શન અને અદર્શન એ અનુક્રમે સત્ય અને અસત્યનું લક્ષણ છે. તેથી વર્તમાન એક ક્ષણ સિવાય અન્ય ક્ષણે વસ્તુ અનુપલબ્ધ હોવાથી તે અન્ય ક્ષણે વસ્તુનું નાસ્તિત્વ જ છે. આમ પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકતાગ્રાહી સ્થિર થયું.

84. નનુ ચ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાતો દીર્ઘકાલત્વનિશ્ચય: ।

કિમદ્યાપિ ન મુક્તોડસિ તત્પ્રામાણ્યકુતૃર્ણયા ॥

પરીક્ષિતં હિ તસ્યા: સ્વરૂપં કાર્યં ચ કારણમ્ ।

ન શક્નોત્યેવ સા સ્થૈર્યમુપપાદયિતું ધ્રુવમ્ ॥

ન પૂર્વં નોત્તરં જ્ઞાનં ગ્રાહિ કાલાન્તરસ્થિતે: ।

તદિદં બોધ્યમાનોડપિ રાગાન્ધો નાવબુદ્ધયતે ॥

પૂર્વં હિ જ્ઞાનં તત્ કાલમેવ ઉત્તરમપિ સ્વકાલમેવ વસ્તુ ગૃહ્ણાતિ, મધ્યે તુ નાસ્ત્યેવ ગ્રહણમ્ , અગ્રહણમેવ મવ્યમાહુ: ।

84. નૈયાયિક— પ્રત્યક્ષિજ્ઞા દ્વારા (વર્તમાન-)કાળની દીર્ઘતાનો નિશ્ચય થાય છે.

બૌદ્ધ— શું હજી પણ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાના પ્રામાણ્યની કુતૃણામાંથી તું મુક્ત થયો નથી ? પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનાં સ્વરૂપ, કાર્ય અને કારણની પરીક્ષા કરી. પ્રત્યક્ષિજ્ઞા સ્થૈર્યને ઘટાવવા અરેખર શક્તિશાળી નથી. પૂર્વજ્ઞાન કે ઉત્તરજ્ઞાન અન્ય કાળની સ્થિતિને ગ્રહણ કરતું નથી આ વસ્તુને અમે સમગ્રથી હોવા છતાં રાગાન્ધ તું સમજતો નથી. પૂર્વજ્ઞાન તત્કાલીન વસ્તુને જ ગ્રહણ

કરે છે, ઉત્તરજ્ઞાન પણ સ્વકાલની જ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે. વચમાં તો ગ્રહણ જ નથી, કારણ કે મધ્યમને અગ્રહણ જ કહ્યું છે.

85. નન્વવિચ્છિન્નદૃષ્ટીનાં ન હિ ત્રુટયદવસ્થિતિઃ ।

સ્તમ્ભાદિરવભાતીતિ કથમેતસ્ય મજ્જિતા ॥

નૈતદેવમ્, તત્રાપ્યેકક્ષણવૃત્તિત્વાજ્ઞાનસ્ય, ક્ષણાન્તરે તુ જ્ઞાનમેવ નાસ્તિ તત્, તત્ કસ્યાવિચ્છિન્નસત્તા, કસ્યાત્રુટિતસત્તા, કસ્ય વા કિં બોધકમ્ ?

85. નૈયાયિક— અવિચ્છિન્ન દર્શનવાળાઓને સ્તંભ આદિ તૂટતી અવસ્થાવાળા ભાસતા નથી, તો પછી સ્તંભ આદિની ક્ષણભંગિતા કેવી રીતે ?

બૌદ્ધ— ના, એમ નથી. ત્યાં પણ જ્ઞાન તો એક ક્ષણ જ રહે છે. બીજી ક્ષણે તો તે જ્ઞાન જ હોતું નથી. તો પછી કેની અવિચ્છિન્ન સત્તા ? કેની ત્રુટિત સત્તા ? અને [ક્ષણ] કેનું બોધક ?

86. નન્વસ્ત્યેવ ક્ષણાન્તરે તુ જ્ઞાનમ્, અવિચ્છિન્નત્વાદ્ દૃષ્ટેરિતિ । મૈવમ્, બુદ્ધેરદીર્ઘકાલત્વાત્ જ્ઞાનાન્તરોત્પાદ એવાસાવિત્યવધારયત્વાયુષ્માન્ ।

તસ્માદ્યથૈવ સન્તાનવૃત્ત્યા જ્ઞાનક્ષણોદયઃ ।

તથૈવોપપાદ્યતામેષા સ્તમ્ભક્ષણપરમ્પરા ॥

સોડયમવિચ્છિન્નદૃષ્ટીનામત્રુટિતપદાર્થસત્તાગ્રહણાભિમાન इत्यमुत्थિતઃ ।

સ્થિરેણાપિ ન વોધેન દીર્ઘકાલસ્થિતિગ્રહઃ ।

ન હ્યસન્નિહિતગ્રાહિ પ્રત્યક્ષમિતિ વર્ણિતમ્ ॥

તત્કાલે સન્નિધિર્નાસ્તિ ક્ષણયોર્મૂતભાવિનોઃ ।

વર્તમાનક્ષણરૂપૈકો ન દીર્ઘત્વં પ્રપદ્યતે ॥

તેન બુદ્ધિસ્થિરત્વેડપિ સ્થૈર્યમર્થસ્ય દુર્વચમ્ ।

ન ત્વનન્તરયા નીત્યા તસ્યા અપિ ચિરં સ્થિતિઃ ॥

સાડપિ હિ સ્વસંવેદ્યત્વાદેકક્ષણપરીતૈવ પ્રકાશત ઇતિ । તસ્માત્ ક્ષણિકગ્રાહિ પ્રત્યક્ષમિતિ સિદ્ધમ્ ।

86. નૈયાયિક— અન્ય ક્ષણે વિજ્ઞાન હોય છે જ, કારણ કે દૃષ્ટિ અવિચ્છિન્નપણે ચાલુ જ રહે છે.

બૌદ્ધ— એવું નથી. બુદ્ધિ દીર્ઘકાલ રહેતી નથી એટલે એ તો બીજા વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ હોવી જોઈએ એવો નિશ્ચય આપ કરો. તેથી જેમ એક સંતાનમાં રહીને જ્ઞાનની

ક્ષણોનો નિરંતર ઉત્પાદ થાય છે તેમ એક સંતાનમાં સ્તંભની ક્ષણોની આ પરપરા છે એમ ઘટાવો. અવિચ્છિન્ન દષ્ટિવાળાને (= મટકુ માર્યા વિના એક ધારું જોઈ રહેનારાઓને) અનુદિત પદાર્થસત્તાનું આ અભિમાન આ રીતે ઊભું થાય છે. [જ્ઞાનને સ્થિર માનીએ તો પણ] સ્થિર જ્ઞાનથી પણ વસ્તુની દીર્ઘકાલ સ્થિતિનું ગ્રહણ થતું નથી. પ્રત્યક્ષ અસન્નિહિત પદાર્થનું ગ્રહણ કરતું નથી એ તો અમે જણાવી ગયા છીએ. તે કાળે (=વર્તમાનકાળે) જૂત અને ભાવિ ક્ષણોની સન્નિધિ હોતી નથી. અને વર્તમાન ક્ષણ એક છે એટલે તે દીર્ઘતા પામતો નથી તેથી જ્ઞાન સ્થિર હોય તો પણ અર્થનું સ્થૈર્ય તો દુર્લભ છે. એ જ રીતે જ્ઞાનની પણ ચિરસ્થિતિ નથી. જ્ઞાન સ્વસંવેદ્ય હોઈ એક ક્ષણથી ઘેરાયેલું જ પ્રકાશે છે. તેથી પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકગ્રાહી છે એ પુરવરા થયું.

87. નનુ સ્થૈર્ય પદાર્થાનામનુમાનાત્ પ્રતીયતે ।

અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં મુદ્ગરાદિર્વિનાશકઃ ।

નિશ્ચીયતે ઘટાદીનાં તેન પૂર્વ તદાગમાત્ ।

વિનાશરહિતત્વેન સિદ્ધચત્વેષામવસ્થિતિઃ ॥

ન, અનુપલમ્બવ્યતિરિક્તસ્ય હેતુમતો વિનાશસ્યાનુપલબ્ધેઃ । ઉપલમ્બઃ એવાસ્તિત્વં ભાવાનામ્, અનુપલમ્બશ્ચ નાસ્તિત્વમ્ । ન ચ ઘટાનુપલબ્ધિર્મુદ્ગરાદિકાર્યા, તતઃ પ્રાગપિ ભાવાત્ ।

87. નૈયાયિક— પદાર્થોનું સ્થૈર્ય અનુમાન દ્વારા જણાય છે. અન્વય-વ્યતિરેક દ્વારા મુદ્ગર આદિના ઘટ આદિના વિનાશક તરીકે નિશ્ચય થાય છે, કારણકે ઘટ આદિના વિનાશ પૂર્વે મુદ્ગર આદિના ફટકો પડે છે. વિનાશરહિતપણાને કારણે ઘટ આદિની અવસ્થિતિ પુરવાર થાય છે.

બોધ— ના, એવું નથી, કારણ કે અનુપલંબથી જુદો, હેતુવાળો વિનાશ ઉપલબ્ધ થતો નથી. ભાવોની ઉપલબ્ધિ એ જ ભાવોનું અસ્તિત્વ છે અને ભાવોની અનુપલબ્ધિ એ જ ભાવોનું નાસ્તિત્વ છે. ઘટની અનુપલબ્ધિ એ મુદ્ગર આદિનું કાર્ય નથી કારણકે ઘટની અનુપલબ્ધિ તો મુદ્ગર આદિની પહેલાં પણ હોય છે.

88. નનુ દ્રશ્યાનુપલબ્ધેરસત્ત્વનિશ્ચયઃ । સ ચ કપાલકાલ એવ ઘટસ્યાવ-કલ્પતે । મધ્યે તુ અદર્શનમન્યથાઽપિ સ્થાદિતિ નાદર્શનમાત્રમેવ નાસ્તિત્વમ્ । મૈવમ્, ત્વદભિમતે મધ્યેઽપિ દ્રશ્યસ્યૈવ ઘટસ્ય અનુપલમ્બ ઇતિ તદાપિ અસ્ય નાસ્તિત્વમેવ ।

અથાપિ મધ્યે સર્વેષાં ન ઘટાનુપલમ્બનમ્ ।

તદ્વત્ કપાલકાલેઽપિ સર્વેષામિતિ કા પ્રમા ? ॥

યદહં ન વેદ્મિ તત્ પરોડપિ ન વેત્તિ ઇતિ ચેત્ તર્હિ મધ્યેડપિ ઘટં સર્વ
 એવ ન પશ્યેયુરિતિ નાસ્ત્યેવાસૌ, કપાલીભૂતઘટવત્ । અપિ ચ—

યદિ યત્ ત્વં ન જાનાસિ તદન્યોડપિ ન ગૃહ્ણાતિ ।

સ્વજાયાજઘનસ્પર્શસુખમપ્યેષ મા પ્રહીત્ ॥

યદિ વા બુદ્ધ્યસે યત્ ત્વં તદન્યોડપ્યધિગચ્છતિ ।

ત્વજ્જાયાજઘનસ્પર્શસુખમપ્યધિગચ્છતુ ॥

તદર્હં તે પરગૃહ્ણત્તાન્તચિન્તયા । યત્ પશ્યસિ તદસ્તીતિ જાનીહિ, યન્ન
 પશ્યસિ તન્નાસ્તીતિ વિદ્મિ । એવમનુપલમ્ભ એવ ભાવાનાં વિનાશ ઇતિ ન તસ્ય
 મુદ્ગરાદિકાર્યત્વમ્ । અતોડનુમાનમપિ ન સ્થૈર્યસાધકમ્ । તસ્માદ્ યથોક્તક્રમેણ
 પ્રત્યક્ષમેવ ક્ષણિકપદાર્થપરિચ્છેત્રિતિ સ્થિતમ્ ।

૪૮. નૈયાયિક— દશ્યાનુપલખિતે કારણે અસત્ત્વનો નિષ્ચય થાય છે. તે દશ્યાનુપ-
 લખિત કપાલના વખતે જ ઘટને ઘટે છે. ઘટોત્પત્તિકાળ અને કપાલકાળ વચ્ચે ઘટનું અદર્શન
 ખીન્ન કારણે (દેશાન્તરનયન, આલોકાલાવ આદિ કારણે) પણ બને, એટલે અદર્શનમાત્ર જ
 નાસ્તિત્વ નથી.

ઔદ્ધ— ના, એવું નથી તમે સ્વીકારેલા મધ્યમાં પણ દશ્ય ઘટનો અનુપલંબ હોય
 છે એટલે મધ્યમાં પણ ઘટનું નાસ્તિત્વ જ છે. જો તમે કહો કે મધ્યમાં બધાને ઘટનો અનુપલંબ
 હોતો નથી તો અમે કહીએ છીએ કે તે જ પ્રમાણે કપાલકાળે પણ બધાને ઘટનો અનુપલંબ
 હોય છે એમ કહેવામાં શું પ્રમાણ છે ? જેને હું નથી જાણતો તેને ખીન્ને પણ નથી જાણતો
 એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે મધ્યમાં પણ ઘટને બધા જ ન જુએ [કારણ કે
 હું મધ્યમાં ઘટને જોતો નથી]; એટલે કપાલમાં ફેરવાઈ ગયેલા ઘટની જેમ તે ઘટ પણ નથી
 જ. તમે જેને જાણતા નથી તેને ખીન્ને પણ જાણતો નથી એમ જો તમે કહો તો તે પોતાની
 પત્નીના જઘનના સ્પર્શના સુખને પણ ન જાણે [કારણ કે તમે તે સુખને જાણતા નથી].
 અથવા, તમે જેને જાણો છો તેને ખીન્ને પણ જાણે છે એમ જો કહો તો તે તમારી પત્નીના
 જઘનના સ્પર્શનું સુખ પણ જાણે [કારણ કે તમે તે સુખને જાણો છો.] ખીન્નના ધરતી
 આપતની ચિન્તા તું રહેવા દે. જેને તું દેખે છે તે છે એમ જાણુ જેને તું દેખતો નથી
 તે નથી એમ જાણુ આમ લાવ પદાર્થોના અનુપલંબ એ જ લાવ પદાર્થોના વિનાશ છે,
 એટલે લાવ પદાર્થોના વિનાશ એ મુદ્દગર આદિનું કાર્ય નથી. તેથી અનુમાન પણ સ્થિરતાનું
 સાધક નથી. તેથી યથેક્ત ક્રમે પ્રત્યક્ષ જ ક્ષણિક પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે એ સ્થિર થયું.

૪૯. સ્મરણપ્રત્યભિજ્ઞાનસ્વકર્મફલભોક્તૃતાઃ ।

ક્ષણિકત્વેડપિ કથિતઃ કાર્યકારણભાવતઃ ॥

તદેવમુપપન્નેયં ગૃહ્યતાં ક્ષણમક્ષિતા ।
ત્યજ્યતાં દીર્ઘસંસારકારણં સ્થિરતાગ્રહઃ ॥

89. સ્મરણ, પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન અને પોતે કરેલાં કર્મોના ફળનું ભોક્તાપણ એ ક્ષણિકતામાં પણ કાર્યકારણભાવને આધારે અમે કહ્યું છે. તેથી આ પ્રમાણે ઘટેલી ક્ષણભંગિતાને તમે ગ્રહો અને દીર્ઘસંસારના કારણભૂત સ્થિરતાની પકડ છોડો.

90. અત્રાભિધીયતે નૈવ પ્રમાણદ્વયમપ્યદઃ ।
માત્રાનાં ક્ષણમક્ષિત્વમુપપાદયિતું ક્ષમમ્ ॥
અર્થક્રિયાસમર્થત્વં સત્ત્વં યત્તાવદુચ્યતે ।
તદસત્કૂટહેમાદિવ્યભિચારાવધારણાત્ ॥
કિન્ત્વબાધિતસદ્બુદ્ધિગમ્યતા સત્ત્વમિષ્યતે ।
સદસદ્વ્યપદેશસ્તુ પુત્રાદાત્રૌપચારિકઃ ॥
એવં ચ બાધકાભાવપર્યેષણપરાયણમ્ ।
ન સત્ત્વગ્રાહકં જ્ઞાનં સ્વતઃ પ્રામાણ્યમર્હતિ ॥
સત્ત્વે ચ સંશયોડપ્યસ્તિ સકલપ્રાણિસાક્ષિકઃ ।
ઉપલબ્ધ્યવ્યવસ્થાત્ હત્યેત્ત્વં વર્ણયિષ્યતે ॥

90. નૈયાયિક — આના ઉત્તરમાં અમે જણાવીએ છીએ કે તમે સ્વીકારેલ એ પ્રમાણો પણ ભાવ પદાર્થોની ક્ષણિકતા ધરાવવા શક્તિમાન નથી. અર્થક્રિયાસામર્થ્ય જ સત્ત્વ છે એમ તમે જે કહ્યું છે તે ખોટું છે, કારણકે બનાવટી સોનું વગેરેની આબતમાં વ્યક્તિચારનો આપણને નિશ્ચય છે જ. [એમ સત્ સુર્વણ સુર્વણજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે તેમ અસત્ સુર્વણ પણ સુર્વણજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. બંને એકસરખી જ અર્થક્રિયા કરે છે. તો એક સત્ અને બીજું અસત્ કેમ ? માટે જે અર્થક્રિયાસમર્થ છે તે સત્ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી] પરંતુ અબાધિત સત્બુદ્ધિનો જે વિષય બને છે તે સત્ છે એમ અમે છુટ્ટીએ છીએ. [પુત્ર આદિને] સત્ કે અસત્ કહી વર્ણવવા એ પુત્ર આદિની આબતમાં ઔપચારિક છે. [તમે જ્ઞાનનું સ્વતઃ પ્રામાણ્ય માનો છો, પરંતુ] બાધકાભાવને શોધવામાં પડાયણ એવું સત્ત્વગ્રાહક જ ન સ્વતઃ પ્રામાણ્યને લાયક નથી. સત્ત્વની આબતમાં સંશય થાય છે — જે સંશયની આબતમાં બધાં પ્રાણીઓ સાક્ષી છે —, કારણકે સત્ અને અસત્ બંનેની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી ‘આ સત્ જ છે’ કે ‘આ અસત્ જ છે’ એવી વ્યવસ્થાનો અભાવ છે એવું અમે વર્ણવીશું.

91. અર્થક્રિયાસમર્થત્વં ત્વદુક્તં સત્ત્વમસ્તુ વા ।
તદપિ વ્યાપ્તિશૂન્યત્વાન્નં હેતુર્ગન્ધવત્ત્વત્ ॥

ક્ષણિકસ્યાપિ ભાવસ્ય સત્ત્વં નાસ્ત્યેવ સોઽપિ હિ ।

ક્રમેણ યુગપદ્વાઽપિ ન કાર્યકરણે ક્ષમઃ ॥

ક્ષણિકસ્ય ક્રમઃ કોઢ્યુગપત્ કરણે પુનઃ ।

એકવસ્તુક્ષણસ્યાપિ રૂપભેદઃ પ્રસજ્યતે ॥

કાર્યાણ્યેકેન રૂપેણ મિન્નાનિ જનયેત્ કથમ્ ।

રૂપભેદવિરોધાત્તુ વસ્તુનો નાસ્તિતા ભવેત્ ॥

91. અથવા તો તમે કહેજો 'અર્થક્રિયાસમર્થ' એ ભલે સત્ત્વ હો, પરંતુ તે અર્થક્રિયા-સામર્થ્ય વ્યાપ્તિશૂન્ય હોવાથી [સત્ત્વસાધક] હેતુ નથી, ગંધવત્ત્વની જેમ, જેમ ગંધવત્ત્વની સત્ત્વ સાથે વ્યાપ્તિ નથી તેમ અર્થક્રિયાસામર્થ્યની સત્ત્વ સાથે વ્યાપ્તિ નથી. ક્ષણિક વસ્તુને સત્ત્વ નથી જ, કારણ કે તે ક્ષણિક વસ્તુ પણ ક્રમથી કે યુગપત્ કાર્ય કરવા શક્તિમાન નથી. ક્ષણિક વસ્તુને ક્રમ કે જનનનો ? યુગપત્ કાર્ય કરવાના પક્ષમાં વળી એક ક્ષણિક વસ્તુમાં સ્વરૂપભેદની અવગતિ આવી પડે એક સ્વરૂપથી જિન્ન જિન્ન કાર્યો તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરે ? અને [એક વસ્તુમાં સ્વરૂપભેદ માનનાં તો] સ્વરૂપભેદના વિરોધના કારણે વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ ન રહે

92. સ્થિતે ચ વસ્તુસદ્ભાવે ક્ષણિકત્વં પરીક્ષયતે ।

તદસત્ત્વે તુ તચ્ચિન્તા વ્યામ્નિ રોમન્થકેલિવત્ ॥

જ્ઞાને ક્ષણિકચિન્તા ચેત્ કિં તસ્યાપિ પરાકૃતૌ ।

વદન્ત્યેતાનિ શાસ્ત્રાણિ જ્ઞેયાભાવે ચ તત્ કુતઃ ॥

92. બાહ્ય વસ્તુ છે એ સ્થિત થવા પછી હવે અમે ક્ષણિકત્વની પરીક્ષા કરીએ છીએ. બાહ્ય વસ્તુ જ અસત્ હોય તો તેના ક્ષણિકત્વનો વિચાર કરવો એ તો આકાશમાં રોમન્થકેલિ કરવા બરાબર છે. [બાહ્ય વસ્તુ સત્ નથી, જ્ઞાન જ સત્ છે, એટલે] જ્ઞાનની ક્ષણિકતાનો વિચારણા કરવામાં આવે છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીએ છીએ કે જ્ઞાનની ક્ષણિકતાનું ખંડન કંઈથી શું ? કારણ કે શાસ્ત્રો કહે છે કે જોયના અભાવમાં જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ?

93. અપિ ચ, ક્ષણિકત્વપક્ષે કિમેકસ્માદેકોત્પાદઃ, ઉત્ત બહુમ્ય એકોત્પત્તિઃ, અયૈકસ્માદનેકનિષ્પત્તિઃ, આહોસ્વિત્ત્વ બહુમ્યો બહુસંભવ इति પરીક્ષણીયમ્ । ન તાવ-દેકસ્માદેકોત્પત્તિઃ, અલૌકિકત્વાત્, એકસ્માદપ્યગ્નેર્મસ્મધૂમેન્ધનવિકારાદ્યનેકપ્રકાર-કાર્યોત્પાદદર્શનાત્, કાર્યસિદ્ધયે ચ સર્વત્ર સહકારિસન્નિધાપનપ્રયત્નદર્શનાત્, 'નૈકં કિઞ્ચિદ્દેકં જનકમ્' इति ગ્રન્થવિરોધાચ્ચ । એતેન તૃતીયઃ પક્ષો નિરસ્ત એકસ્માદ-નેકનિષ્પત્તિરિતિ । એકશ્ચ નૈકં જનયત્ ક્રમેણ જનયેદ્યુગપદ્વા ? ન ક્રમેણ, સ્થૈર્ય-

૨૦૨ એક કારણમાંથી એક કાર્ય, બહુકારણમાંથી એક કાર્ય વગેરે વિકલ્પોની વિચારણા

પ્રસજ્ઞાત્ । ન યુગપત્, અદૃષ્ટત્વાત્ । એકસ્ય ચાનેકકાર્યકરણશક્તિયોગે તદ્ભેદાન્નાનાત્વપ્રસજ્ઞઃ ।

વિરુદ્ધધર્મયોગેડપિ યદિ ચૈકત્વમિષ્યતે ।

અનેકક્ષણયોગેડપિ માત્ર ઓડમ્યુપેયતામ્ ॥

અથ બહુમ્ય ઓત્પાદનમિતિ પક્ષ આશ્રીયતે તદ્વત્તવ્યં કિમેતદેકં કાર્યં કૈર્ત્રાં બહુભિરુપાદ્યતે ઇતિ । ન હ્યસ્માકમિવ ભવતામનેકાવયવનિવહનિમિતમવયવિ-સ્વરૂપં કાર્યમસ્તિ, સંચિતૈઃ સંચિતા એવ જન્યન્તે ઇત્યમ્યુપગમાત્ । યદિ ચાનેકકારણકાર્યમેકમુચ્યતે તદસ્ય કારણભેદોપનતસ્વભાવનાનાત્વયોગાદેકત્વમેવ તાંત્રદ્વિરુચ્યતે, અન્યથાત્વે હિ ન કારણાર્ધાનં ભાવાનાં રૂપમિત્યાકસ્મિકત્વપ્રસજ્ઞઃ । કારણભેદાપાદિતનાનાત્વસ્યાપિ યદિ વૈકત્વં તદસ્ય નાનાકાલયોગિનોડપ્યેકત્વં સ્યાત્, અસત્ત્વં વા મિન્નસ્વભાવસ્ય વસ્તુન ઇતિ પૂર્વવદ્ વત્તવ્યમ્ ।

93 વળી, ક્ષણિકત્વપક્ષમાં એક કારણમાંથી એક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે બહુ કારણમાંથી એક કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે કે એક કારણમાંથી બહુ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે કે બહુ કારણમાંથી બહુ કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે?—એની પરીક્ષા કરવી જોઈએ. એક કારણમાંથી એક કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે તે અલૌકિક છે અર્થાત્ લોકમાં તેમ થતું નથી, લોકમાં તો એક અગ્નિમાંથી ભસ્મ, ધૂમ, ઇન્ધનવિકાર આદિ અનેક પ્રકારનાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે; વળી કાર્યની ઉત્પત્તિને માટે સર્વત્ર સહકારીઓને મુખ્ય કારણની નજીક લાવવાના પ્રયત્નો થતા દેખાય છે; ઉપરાંત, ‘કોઈ એક કારણ જનક નથી’ એવા પ્રથવચન સાથે આ પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારતાં વિરોધ આવે છે. આનાથી જ ‘એક કારણમાંથી અનેક કાર્યોની ઉત્પત્તિ’ને ત્રીજો પક્ષ પણ નિરસ્ત થઈ જાય છે. વળી, એક કારણ અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો પ્રશ્ન ઊઠે છે કે તે અનેક કાર્યોને ક્રમથી ઉત્પન્ન કરે છે કે યુગપત્ ઉત્પન્ન કરે છે? તે કારણ ક્રમથી ઉત્પન્ન ન કરી શકે કારણ કે એમ માનતાં કારણની સ્થિરતા માનવાની આપત્તિ આવે. તે કારણ યુગપત્ ઉત્પન્ન ન કરે, કારણ કે તે કાર્યોને યુગપત્ ઉત્પન્ન કરતું દેખાતું નથી. એક કારણમાં અનેક કાર્યો કરવાની શક્તિ છે એમ માનતાં એક કારણમાં સ્વરૂપભેદ માનવો પડે, પરિણામે એક કારણ એક ન રહેતાં અનેક બની જવાની આપત્તિ આવે. વિરુદ્ધ અનેક સ્વભાવોને યોગ હોવા છતાં પણ જો તેનું એકત્વ તમે ઇચ્છતા હો તો અનેક ક્ષણોનો યોગ હોવા છતાં પણ વસ્તુ એક જ રહે છે એમ તમે સ્વીકારો. ‘અનેક કારણોમાંથી એક કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે’ એ પક્ષને તમે સ્વીકારતા હો તો તમારે જણાવવું જોઈએ કે તે એક કાર્ય શું છે? અને કયા બહુ કારણોથી તે ઉત્પન્ન થાય છે?, કારણ કે અમારી જેમ તમે અનેક અવયવોના સમૂહથી જન્ય અવયવી સ્વરૂપ ધરાવતું એક કાર્ય તમે સ્વીકારતા નથી; વળી તમે તો સંચિતથી સંચિત જ ઉત્પન્ન

થાય છે એમ સ્વીકારે છે. ઉપરાંત, જો અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન કાર્યને તમે એક ગણતા હો તો કારણોના બેદથી કાર્યમાં આવેલી સ્વભાવની અનેકતા વડે કાર્યનું એકત્વ વિરોધ પામશે, કારણ કે અન્યથા (અર્થાત્ કાર્યનો સ્વભાવ કારણાત્મક છે એમ ન સ્વીકારે તો) કાર્યોનો સ્વભાવ કારણાધીન નહિ રહે અને પરિણામે કાર્યના સ્વભાવને આકસ્મિક માનવાની આપત્તિ આવશે. કારણબેદથી આવેલ અનેક સ્વભાવો ધરાવનારા કાર્યનું પણ એકત્વ સંભવતું હોય તો પછી અનેક કાળ સાથે સંબંધ ધરાવનારનું પણ એકત્વ અને, અથવા તો અનેક સ્વભાવો ધરાવનાર વસ્તુનું અસત્ય છે એમ તમારે પૂર્વવત્ કહેવું જોઈએ.

94. લોચનાલોકમનસ્કારાદિકારણમેદેડપિ કાર્યમેકરૂપં જ્ઞાનમિતિ ચેત્ , ન, તસ્ય મન્મતે ત્રિષયાકારગ્રાહકત્વસ્વસંવેદનરૂપમેદાત્ । નિરાકારજ્ઞાનવાદિનો હિ બૌદ્ધસ્ય પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ન સિદ્ધ્યતિ, જનકસ્ય કર્મણઃ પ્રતિભાસે સ્થૈર્યપ્રસજ્ઞાત્ । એકસામાગ્રયધીનત્વપક્ષસ્યાસંભવાત્, સંભવેડપિ ગ્રાહ્યનિયમનિમિત્તત્વાભાવાદિતિ ।

94. જો તમે ઔદ્ધો કહો કે ચક્ષુ, પ્રકાશ, મનસ્કાર આદિ અનેક લિન્ન લિન્ન કારણો હોવા છતાં તેમનું કાર્ય-જ્ઞાન એકરૂપ થાય છે, તો અમારું કહેવું છે કે ના એમ નથી, કારણ કે તમારા (=સૌત્રાન્તિક ઔદ્ધોના) મતે તે જ્ઞાન [એકરૂપ નથી પણ] વિષયાકાર, ગ્રાહકાકાર અને સ્વસંવેદન એવાં લિન્ન લિન્ન રૂપો ધરાવે છે અને જે ઔદ્ધો નિરાકારજ્ઞાનવાદી છે તેમના (અર્થાત્ વૈમ.પિકેના) સિદ્ધાંતમાં તો પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા [= આ જ્ઞાનનો વિષય - કર્મ આ જ વસ્તુ છે એવી વ્યવસ્થા] જ ઘટશે નહિ; [નીચથી ઉત્પન્ન થયું હોઈ આ જ્ઞાન નીચનું છે એમ કહેવાય છે અને આમ નદુત્પત્તિથી પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ઘટે છે એવું જો તમે નિરાકારજ્ઞાનવાદી ઔદ્ધો કહેતા હો તો તે ગરાગર નથી કારણ કે તેમ માનતાં] જન્ય જ્ઞાનને અનુલક્ષી જનક કર્મના સ્થેયની આપત્તિ આવે. [આ આપત્તિને ટાળવા માટે નિરાકાર જ્ઞાનવાદી ઔદ્ધોએ લીધેલો આ] પક્ષ - નીચ અને નીચજ્ઞાન જનને એકસામગ્રીજન્ય છે, અર્થાત્ સહભૂ છે એટલે તે જ્ઞાન તે કર્મનું જ છે એ વ્યવસ્થા ઘટે છે - સંભવતો નથી [કારણ કે કર્મભૂત ક્ષણિક અર્થની ઉત્પત્તિ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ વખતે થતી નથી; પૂર્વોત્પન્ન વસ્તુને જ જ્ઞાન વિષય કરે છે.] [જ્ઞાન તે જ વસ્તુને ગ્રહે છે જે વસ્તુ જ્ઞાનજનક સામગ્રીથી જ ઉત્પન્ન થઈ હોય છે —] આ પક્ષ સંભવતો હોય તો પણ વસ્તુ જ ગ્રાહ્ય [અને જ્ઞાન જ ગ્રાહક] એવા નિયમનું નિયામક તો કંઈ જ નથી.

95. અથોચ્યતે કિમનમ્યુપગતપક્ષોપમર્દનેન ? બહુમ્યો બહુસંભવ इत्येष एव नः पक्षः । सन्तानवृत्त्या वर्तमाना पूर्वसामग्री सरूपामुत्तरसामग्रीभारभते, विजातीयकारणानुप्रवेशे तु विरूपाम् इति ।

95. ઔદ્ધ— જે પક્ષો અમે સ્વીકાર્યા નથી તેમનું ખંડન કરવાથી શું ? અનેક કારણોથી અનેક કાર્યો ઉત્પન્ન થાય છે એ જ અમારો પક્ષ છે. સંતાનરૂપે વર્તમાન પૂર્વ સામગ્રી (= ઘટરૂપે સંચિત અણુઓ) તેના જેવી જ ઉત્તર સામગ્રીને (= ઘટરૂપે સંચિત

અણુઓને) ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ જ્યારે તે સામગ્રીમાં વિજ્ઞાતીય કારણોના (અર્થાત્ મુદ્ગર આદિનો) અનુપ્રવેશ થાય છે ત્યારે વિરૂપ સામગ્રી (વરૂપે સંચિત અણુઓને બદલે કીંકશરૂપે સંચિત અણુઓ) ઉત્પન્ન થાય છે.

96. અથ કેયં સામગ્રી નામ ? ન સમગ્રેભ્યો ભિન્ના, પૃથગ્નુપલમ્બાત્ । અવ્યતિરેકે તુ સમગ્ર એવ સામગ્રી । તત્ર પૂર્વસમુદાયેનોત્તરસમુદાયારમ્ભે તદન્તર્ગતં સમુદાયિનમેકમેક એવ ઉત્પાદયેદેકં વા સર્વે સંભૂયેતિ । તત્રાથે પક્ષે સૈવેયમેકસ્માદે-કોત્પત્તિરુક્તા સ્યાત્ । સા ચ પ્રતિપિદ્ધા । અથૈકૈકસમુદાયિનિષ્પત્તૌ સર્વસમુદાયિનાં વ્યાપારઃ, સ તુ ક્રમેણ વા યૌગપદ્યેન વા ? તત્ર ક્રમપક્ષે ક્ષણિકત્વહાનિઃ । યે હિ તત્ર પશ્ચષ્ટ્ સમુદાયિનઃ ક્ષણા વર્તન્તે, તે એકં તમુત્પાદ્ય પુનરપરમારભેરન્ પુનરન્યમિતિ તાત્કાલપ્રતીક્ષણાદક્ષણિકત્વમ્ । અથ યુગપદેવ સર્વનિષ્પત્તૌ સર્વે વ્યાપ્રિયન્તે, તર્હિ નિકુરુમ્બરૂપમેવ કાર્યં નિકુરુમ્બરૂપાદેવ કારણાદુત્પન્નમિતિ કારણત્રિવેકનિયમાભાવાદ્ રૂપરસાદિપ્રવિભાગા ન સ્યાત્ । इदं રૂપમેષ રસ ઇતિ કથં નિરચીયતે ? ચિત્રેણ ચિત્રમુત્પાદિતમિતિ સર્વં રૂપં સ્યાત્ સર્વો વા રસો, યદ્વા ન રૂપં ન રસોઽન્યદેવ કિઞ્ચિદ્ વસ્ત્વન્તરં સ્યાત્ ।

96 નૈયાયિક— આ સામગ્રી એ શું છે ?

બૌદ્ધ— તે સામગ્રી તેના સભ્યોથી જુદી નથી, કારણ કે તેમનાથી પૃથક્ સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતી નથી.

નૈયાયિક— સામગ્રી તેના સભ્યોથી અભિન્ન હોય તો સભ્યો જ સામગ્રી છે. એમ હોતાં પૂર્વસમુદાય ઉત્તરસમુદાયને ઉત્પન્ન કરે ત્યારે પૂર્વસમુદાયાન્તર્ગત એક સભ્ય ઉત્તરસમુદાયના એક સભ્યને જ ઉત્પન્ન કરે અથવા તો પૂર્વસમુદાયાન્તર્ગત બધા સભ્યો ભેગા મળી ઉત્તરસમુદાયના એક એક સભ્યને ઉત્પન્ન કરે ? જો તમે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારો તો એક કારણુમાંથી એક જ કાર્યની ઉત્પત્તિ કહેવાઈ ગણાય અને તેને તો તમે પ્રતિષેધ ક્યો છે. હવે જો બીજો પક્ષ સ્વીકારી તમે કહો કે ઉત્તરસમુદાયના એક એક સભ્યને ઉત્પન્ન કરવામાં પૂર્વસમુદાયના બધા સભ્યોનો વ્યાપાર છે તો અમે પૂછીએ છીએ કે તે બધા સભ્યો એક પછી એક તે સભ્યાને ક્રમથી ઉત્પન્ન કરે છે કે યુગપત્ ? જો ક્રમપક્ષ તમે સ્વીકારશો તો ક્ષણિકત્વની હાનિ થશે. પૂર્વસમુદાયમાં જે પાંચજી ક્ષણો હોય છે તે એક સભ્યને ઉત્પન્ન કરી પછી બીજા સભ્યોને ઉત્પન્ન કરે, પછી ત્રીજાને ઉત્પન્ન કરે એમ એટલો બધો વખત પૂર્વસમુદાયના તે પાંચજી ક્ષણોને પ્રતીક્ષા કરવી પડતી હોવાથી અક્ષણિકતા આવી જાતી રહે. જો પૂર્વસમુદાયના બધા સભ્યો ઉત્તરસમુદાયના બધા સભ્યોને યુગપદ્ ઉત્પન્ન કરે તો સમુદયાત્મક કારણુમાંથી જ સમુદાયાત્મક કાર્ય જ ઉત્પન્ન થાય, પરિણામે કારણુવિવેકના નિયમનો અભાવ થવાથી રૂપ, રસ, આદિને! વિભાગ નહિ થાય. તો પછી તમે આ રૂપ

છે, આ રસ છે એવો નિશ્ચય કેવી રીતે કરશે ? ચિત્રથી ચિત્રનો ઉત્પાદ થયો હોવાથી બધું ૩૫ થાય, કે બધું ૪૨ રસ થાય, અથવા તો ૩૫ પણ નહિ અને રસ પણ નહિ બીજું ૪૨ વરતવન્તર તે થાય.

૧૭. અથોચ્યતે—યદ્યપિ રૂપરસાદિસામગ્રી તત્સામગ્રયા એવ જનિકા તથાડપિ કચિત્ કિઞ્ચિદુપાદાનકારણમ્, इतरत्सहकारिकारणम् । तत्र रूपक्षणनिष्पत्तौ रूप-स्थोपादानकारणत्वादितरेषां च सहकारिकारणत्वात् न पदार्थसंकर इति । एतद-युक्तं, सर्वथा कारणत्वानपायात् । अपि च येन रूपेण रूपस्य रूपं प्रत्युपादान-कारणता तेनैव यदि रसं प्रति सहकारिकारणता तदा पुनरपि रूपरसयोरविशेषः । अथान्येन रूपेण रूपस्य रूपोपादानता अन्येन च रससहकारितेति, तर्हि स्वभाव-भेदान्नानાત્વં, નાનાત્વે ચ સ્થૈર્યમ્, અસન્નં વેત્યુક્તમ્ ।

અથ નાસ્ત્યનયોઃ કિઞ્ચિદ્વિરુદ્ધત્વં સ્વભાવયોઃ ।

કથં બૌદ્ધગૃહે જાતસ્ત્વમેવમભિભાષસે ॥

ભાવાનાં પરસ્પરપરિહારવ્યવસ્થિતરૂપત્વાદસ્ત્યેવૈષાં લાક્ષણિકો વિરોધઃ ।

અપિ ચ ક્ષણિકત્વે પદાર્થનામિદમત્રોપાદાનકારણમિદં સહકારિકારણમિતિ વિશેષોડપિ દુરવગમઃ । તથા હિ કિમિદમુપાદાનં નામ ? કિં સ્વસન્તાનવિનાશેન બીજાદિવત્ કાર્યજનકમુપાદાનમુત્ત સ્વવિશેષસમર્પણેનોત્પાદકમિતિ ? યદિ પૂર્વઃ પક્ષઃ, પરલોકચર્ચા ચાર્વાકવદુપેક્ષિતા સ્યાત્, જ્ઞાનસન્તાનવિનાશેન જ્ઞાનાન્તરારમ્ભપ્રસજ્ઞાત્ । સ્વવિશેષાર્પણપક્ષેડપિ સર્વવિશેષાર્પણં વા સ્યાત્ કતિપયવિશેષાર્પણં વા ? સર્વવિશેષાર્પણે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાનં સવિકલ્પકસ્ય નોપાદાનકારણં સ્યાત્ ।

લિઙ્ગદર્શનજન્યા ચ પ્રતિબન્ધસ્મૃતિઃ કથમ્ ? ।

કથં વા રસવિજ્ઞાનં રૂપજ્ઞાનાદનન્તરમ્ ? ॥

૧૭. બૌદ્ધ — જો કે ૩૫, રસ આદિની સામગ્રી ૩૫, રસ આદિની સામગ્રીને ઉત્પન્ન કરે છે છતાં કયાંક કોઈ ઉપાદાનકારણ છે અને આક્રીના સહકારીકારણ છે. ૩૫ક્ષણની ઉત્પત્તિમાં ૩૫ ઉપાદાન કારણ હોઈ અને આક્રીના રસ આદિ સહકારીકારણ હોઈ પદાર્થસંકર થતો નથી.

નૈયાયિક— તેમ કહેવું યોગ્ય નથી, કાણુ કે [ઉપાદાનકારણ કહો કે સહકારીકારણ કહો] કારણપણુ કોઈ પણ રીતે દૂર થતું નથી. વળી, જે સ્વરૂપે ૩૫ની ૩૫ પ્રતિ ઉપાદાન-કારણતા છે તે જ સ્વરૂપે જો રસ પ્રતિ તેની સહકારીકારણતા હોય તો ફરી પાછો ૩૫ અને રસનો ભેદ રહેશે નહિ. જો અન્ય સ્વરૂપે ૩૫ની ૩૫ પ્રતિ ઉપાદાનકારણતા અને અન્ય

સ્વરૂપે રૂપની રસ પ્રતિ સહકારીકારણતા હોય તો જુદા જુદા સ્વભાવ ધરાવવાને કારણે રૂપમાં અનૈકતા આવે, અને અનૈકતાને પરિણામે સ્થૈયની અથવા અસત્યની આપત્તિ આવે એમ અમે અગાઉ કહ્યું જ છે. [રૂપમાં અહીં અનેક સ્વભાવ હોવા છતાં દર્શનથી તેની એકતાનું ગ્રહણ વિરોધ પામતું નથી, તેવી રીતે સમર્થ-અસમર્થ અનેક સ્વભાવ હોવા છતાં અક્ષણિક વસ્તુની એકતાનું ગ્રહણ વિરોધ પામશે નહિ—] આ રીતે વસ્તુના સ્થૈયની આપત્તિ આવશે અથવા તો [વિરૂદ્ધ સ્વભાવ ધરાવવાના કારણે] વસ્તુની કાલ્પનિકતાની (=અસત્યની) આપત્તિ આવશે. જો તમે બૌદ્ધો કહો કે એ એ સ્વભાવમાં કંઈ વિરોધ નથી તો અમે કહીએ છીએ કે બૌદ્ધગૃહમાં જન્મેલો તું આવું કેમ બોલે છે? [કાન્થ કે એ તો બૌદ્ધ-સિદ્ધાન્ત છે કે] વસ્તુઓના પોતપોતાના સ્વભાવો પરસ્પરપરિહારથી સ્થિર થયેલા હોઈ વસ્તુઓ વચ્ચે વસ્તુસ્વભાવવ્યવસ્થાપક (=લાક્ષણિક) વિરોધ છે જ. વળી બૌદ્ધમતે પદ્ધર્થો લક્ષણિક હોઈ આ અહીં ઉપાદાનકારણ છે અને અહીં સહકારીકારણ છે એવો વિશેષ સમજવો કઠિન છે. આ ઉપાદાન એ શું છે? શું બીજા આદિની જેમ જે પોતાના સંતાનના નાશ દ્વારા પોતાના કાર્યને (=અકુસંતાન આદિને) ઉત્પન્ન કરે તે ઉપાદાન કે જે પોતાના વિશેષના સમર્પણ દ્વારા પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરે તે ઉપાદાન? જો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો, જેમ ચાર્વાક પરલોકનો ચર્યાની ઉપેક્ષા કરે છે તેમ તમારે બૌદ્ધોએ પણ પરલોકની ચર્યાની ઉપેક્ષા કરવી પડશે [કારણ કે હવે સંતાનની એકતા તૂટવાથી પરલોક ધટશે નહિ,] વળી એક જ્ઞાનસંતાન(=ચિત્તસંતાન)ના નાશથી બીજા તદ્દન નવા જ જ્ઞાનસંતાન(=ચિત્તસંતાન)ની ઉત્પત્તિ માનવાની આપત્તિ આવશે. જે પોતાના વિશેષના સમર્પણ દ્વારા પોતાના કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે તે ઉપાદાન એવા બીજા પક્ષમાં મેં વિકલ્પો બાંધે છે—શું પોતાના બધા વિશેષોના સમર્પણ દ્વારા તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે કે કેટલાક વિશેષોના સમર્પણ દ્વારા? જો કહો કે તે પોતાના બધા વિશેષોના સમર્પણ દ્વારા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે તો નિર્વિકલ્પક જ્ઞાન સવિકલ્પક જ્ઞાનનું ઉપાદાનકારણ નહિ બની શકે; સિંગદર્શન વ્યાપ્તિસ્મરણનું ઉપાદાનકારણ કેવી રીતે બનશે? અથવા રૂપવિજ્ઞાન રસવિજ્ઞાનનું ઉપાદાનકારણ કેવી રીતે બનશે?

૭૮. સન્તાનભૂયસ્ત્વાદ્ભવિષ્યતીતિં ચેત્ , ન, એકપ્રમાત્રધીનપ્રતિસન્ધાનોપ-
નિબંધનવ્યવહારપ્રતિબંધવિપ્લવપ્રસજ્ઞાત્ । નિત્યમેકમાત્માનમન્તરેણ સન્તાનૈકતાયામપિ
તાવદસૌ વ્યવહારો નાવકલ્પતે, કિમુતૈકકૌઋ દેવદત્તે સન્તાનભૂયસ્ત્વે સર્તીતિ ?

૭૯. બૌદ્ધ — [દર્શનજ્ઞાન, સ્મરણજ્ઞાન, રૂપજ્ઞાન, રસજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોના] ધણા સન્તાનો હોઈ, આ ધટશે.

નીચાધિક— ના, એ બરાબર નથી, [જો જુદા જુદા જ્ઞાનસંતાનો માનશે તો એક પ્રમાતા નહિ પણ અનેક પ્રમાતા એક શરીરમાં મનવા પડશે.] પરિણામે એક પ્રમાતાને અધીન પ્રતિબંધાનજ્ઞાનને આધારે થતો વ્યવહાર અને વ્યાપ્તિસંબંધ તૂટી જવાની આપત્તિ આવશે. નિત્ય એક આત્મા સિવાય સંતાનની એકતામાં પણ આ વ્યવહાર ધટતો નથી તો પછી એક સ્થાને દેવદત્તમાં સંતાનોની અનેકતામાં તે વ્યવહાર કયાંથી ધટે ?

99. કતિપયવિશેષાર્પણેન તુ યદ્યુપાદાનતા, તદાનીં રૂપમપિ જ્ઞાનોપાદાન-
કારણતાં પ્રતિપદ્યેત । તસ્માન્નોપાદાનં નામ કિઞ્ચિત્ । તન્નિરાસેન ચ તદ્વૈલક્ષણ્ય-
લક્ષ્યમાણસ્વરૂપસ્ય સહકારિણોઽપિ વ્યુદાસો વેદિતવ્યઃ । અપિ ચ—

પ્રતિક્ષિપસિ મત્પક્ષે સર્વથા સહકારિણમ્ ।

સ્વયં ચાઙ્ગીકરોષીતિ, મિશ્નો ! રાગીવ લક્ષ્યસે ॥

મિન્નામિન્નોપકારાદિવિકલ્પાસ્ત્વત્પ્રકલ્પિતાઃ ।

સહકારિપ્રતિક્ષેપકારિણઃ કાધુના ગતાઃ ॥

આ ! જ્ઞાતં યુક્તિશક્યૈષ યુષ્માભિરુપકલ્પિતઃ ।

દોષો ન વાઘતે યુષ્માન્ મન્ત્રોત્થાપિતસર્પવત્ ॥

99 જે જે પોતાના થોડા વિશેષોના અર્થજી દ્વારા કાંઈ ઉત્પન્ન કરે તે તે કાંઈતું ઉપાદાનકારણ એ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો ૩૫ (= બાજી જડ વસ્તુ) પણ જ્ઞાનનું ઉપાદાનકારણ બની જાય [કારણ-કે તે પોતાનો આકાર જ્ઞાનને આપે છે.] તેથી ઉપાદાન-કારણ જેવું કંઈ નથી. ઉપાદાનકારણના નિરાસથી, ઉપાદાનકારણથી વૈલક્ષણ્ય દ્વારા જેના સ્વરૂપનું લક્ષણ બાંધવામાં આવ્યું છે તે સહકારીકારણનો પણ નિરાસ થઈ ગયો સમજવો જોઈએ. વળી, આમારા નૈયાયિક પક્ષમાં સ્વીકારવામાં આવેલા સહકારીકારણનું તમે સર્વથા ખંડન કરો છો, અને તમે પોતે તો સહકારીકારણ સ્વીકારો છો, હે મિશ્ન ! તમે રાગી જણાવો છો. સહકારીકારણ ઉપાદાનકારણનો જે ઉપકાર કરે છે તે ઉપકાર ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એવા, સહકારીકારણનો પ્રતિક્ષેપ કરતા તમારા વિકલ્પો અત્યારે ક્યાં ગયા ? અરે ! ખબર પડી — જેમ મંત્રથી અસ્તિત્વમાં આવેલો સર્પ માંત્રિકને કોઈ બાધા કરતો નથી તેમ યુક્તિશક્તિ વડે તમે જ કલ્પેલો દોષ તમને બાધા કરતો નથી.

100. અથ વા તિષ્ઠતુ તાવદુપાદાનસહકારિકારણવિવેકઃ, કાર્યકારણભાવ
एव भदन्तसिद्धान्ते दुरूपपादः । परोत्पत्तावव्याप्रियमाणमेव यदि कारणमुच्यते सर्व
सर्वस्य कारणं स्यात् ।

ન ચાલ્બ્ધાત્મનસ્તસ્ય વ્યાપારઃ પરજન્મનિ ।

લ્બ્ધાત્મનસ્તુ વ્યાપારે સ્થિતિઃ સિદ્ધા ક્ષણાન્તરે ॥

અથ બ્રૂયાદિદં પ્રતીત્યેદં પ્રતીયતે इतीदंप्रत्ययतामात्रमेव कार्यकारणभाव इति,
तथाऽपि लब्धात्मनः क्षणस्य प्रतीतिरिति द्वितीयक्षणावस्थानमपरिहार्यमेव ।

न चानन्तर्यमात्रेण कार्यकारणताग्रहः ।

अहेतुफलभावेऽपि तथाऽऽनन्तर्यदर्शनात् ॥

વ્યાપારસ્તુ પરોત્પત્તૌ નાસ્ત્યેવ ક્ષણમક્ષિનઃ ।

ન વર્તમાનકાલસ્ય ન ભૂતસ્ય ન ભાવિનઃ ॥

100. અથવા ઉપદાનકારણ અને સહકારીકારણ વચ્ચેનો વિવેક આજુએ રહેો, આ કાર્યકારણભાવ જ ઔદ્ધ સિદ્ધાંતમાં દુર્ધટ છે. પરની (અર્થાત્ ઉત્તરકાલીન કાર્યની) ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર ન કરતું હોય તેને જો તમે કારણ કહેતા હો તો સર્વ સર્વનું કારણ બની જાય જે પોતે જ અસ્તિત્વ ન ધરાવતું હોય તેનો વ્યાપાર પરની (=ઉત્તરકાલીન કાર્યની) ઉત્પત્તિમાં હોય નહિ. અને જે અસ્તિત્વ ધરાવતું હોય તેનો જ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર છે એમ જો તમે સ્વીકારો તો કારણની સ્થિતિ ખીણ ક્ષણે પણ છે એ પુરવાર થાય. ‘આનો આધાર લઈને પછી આ અસ્તિત્વમાં આવે છે’ એવી એની (=કાર્યની) એના (કારણના) ઉપરની પરત્વતામાત્ર જ કાર્યકારણભાવ છે એમ જો તમે કહો તો પણ અસ્તિત્વ ધરાવતી ક્ષણે જ આધાર લેવાય એટલે દ્વિતીય ક્ષણે કારણનું અવસ્થાન અપરિહાર્ય છે. કેવળ આનન્તર્ય-માત્રથી કાર્યકારણભાવનું જ્ઞાન થતું નથી, કારણકે કાર્યકારણભાવના અભાવમાં પણ આનન્તર્યનું જ્ઞાન થાય છે. ક્ષણિક વસ્તુનો (=કારણનો) — પછી તે વર્તમાન હોય, ભૂત હોય કે ભાવિ હોય — વ્યાપાર પરની (=ઉત્તરકાલીન કાર્યની) ઉત્પત્તિમાં હોતો નથી.

101. અથ મન્યેથા યથા તુલાન્તયોર્નામોન્નામૌ ભવતિ એવં પૂર્વોત્તરયોઃ ક્ષણયોર્નાશોત્પાદાવિત્યેવં પૂર્વક્ષણવિનાશોનોત્તરક્ષણનિર્વૃત્તેરિયતૈવ તૌ કાર્યકારણભાવમરુ-વીયાતામ્ ઇતિ ।

તદપ્યમનોરમમ્, ન હ્યયમાયુષ્મતા સમ્યગવધૃતસ્તુલાદિદ્રાણ્તઃ ।

તત્રાન્યદેવ હેમાદિ નામોન્નામનિબન્ધનમ્ ।

ઉન્નામો ન તુ નામેન તેન વા સ વિધીયતે ॥

इहापि न पूर्वेण क्षणेन नापि तद्विनाशेनोत्तरः क्षण उत्पद्यते, न च हेमस्थानीयमिहान्यदस्तीत्यनुत्पत्तिरेवावशिष्यते ।

101. જો તમે ઔદ્ધો એમ માનો કે જેમ ત્રાજવાના એ છેડામાં એક નમતાં ખીજો ઉપર જાય છે તેમ પૂર્વ-ઉત્તર એ ક્ષણોમાંથી પૂર્વ ક્ષણનો નાશ થતાં ઉત્તર ક્ષણનો ઉત્પાદ થાય છે, એટલે આમ પૂર્વ ક્ષણના નાશથી ઉત્તર ક્ષણની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી આટલો જ કાર્ય-કારણભાવ તેઓ પામે છે— તો તે સુદ્ધિને રુચે એવું નથી, કારણકે તમે ત્રાજવાના દૃષ્ટાંતને બરાબર સમજ્યા નથી. ત્રાજવાની આખતમાં એક છેડાના નમવા અને ખીજા છેડાના ઉપર જવાનું કારણ સુતણું વગેરે છે. ઉપર જવું એ નીચે જવાનું કારણ નથી કે નીચે નમવું એ ઉપર જવાનું કારણ નથી. અહીં પણ પૂર્વ ક્ષણ કે પૂર્વ ક્ષણના વિનાશથી ઉત્તર ક્ષણ ઉત્પન્ન થતો નથી, અને સુતણું સ્થાનીય ખીજું કંઈ અહીં તો છે નહિ, એટલે ઉત્તર ક્ષણનો અનુત્પત્તિ જ બાકી રહેશે.

101. સર્વથા પરિણિપત્તૌ નિર્ઘ્યાપારં ન કારણમ્ ।

સઘ્યાપારસ્ય કર્તૃત્વે ક્ષણિકત્વં તુ દુર્ઘટમ્ ॥

इत्थं च सत्त्वं व्यावृत्तं क्षणिकेभ्यो विशेषतः ।

तेनासाधारणत्वेन यायात् संशयहेतुताम् ॥

102. પરની (=પરવર્તી કાર્યની) ઉત્પત્તિમાં કારણ સર્વથા વ્યાપારરહિત હોય નહિ અને સઘ્યાપાર કારણને કાર્યનું કર્તા માનતાં તો તે કારણનું ક્ષણિકત્વ દુર્ઘટ બની બન્ય આમ ક્ષણિક વસ્તુમાંથી વિશેષપણે સત્ત્વ વ્યાવૃત્ત થયું. તેથી 'સત્ત્વ' હેતુ અસાધારણતા પામતો હોઈ સંશયનું કારણ બને છે.

103. અથવા લઘ્વાત્મનઃ પદાર્થસ્ય પરોત્પત્તૌ વ્યાપ્રિયમાણત્વેન કારણત્વા-
વધારણાદ્ દ્વિત્રિજ્ઞાનસ્થાયિત્વમવશ્યમનન્તરનીત્યા ભવેદિતિ પ્રત્યુત સત્ત્વાદક્ષણિકત્વ-
સિદ્ધેર્વિરુદ્ધોઽયં હેતુઃ ।

103. અથવા, અસ્તિત્વ ધરાવતો પદાર્થ પરની (=પરવર્તી કાર્યની) ઉત્પત્તિમાં વ્યાપાર કરતો જ કારણ તરીકે અવધારતો હોઈ, તેનું બેત્રણ ક્ષણનું સ્થાયિત્વ અવશ્યપણે થાય, એટલે 'સત્ત્વ'થી અક્ષણિકત્વની સિદ્ધિ થવાથી આ 'સત્ત્વ' હેતુ વિરુદ્ધ છે.

104. અતશ્ચૈવં નિત્યાનામેવાર્થક્રિયાકારિત્વોપપત્તેઃ સમવાય્યસમવાયિનિમિત્ત-
મેદેન ત્રિવિધા કારણસામગ્રી પરસ્પરસંસર્ગમાગત્ય યથાસન્નિધાનં કાર્યં પ્રસૂત્ત્વમિતિ
કૃતં ક્રમયૌગપદ્યવિકલપૈસ્તાવકૈઃ । યદૈવાવિકલસામગ્રી તદૈવ કાર્યોત્પત્તિઃ ।

અત એવ ચ કાર્યાણાં યુગપન્ન સમુદ્ભવઃ ।

ન ચાપિ કારણં નિત્યં સામગ્રી હિ ન સર્વદા ॥

પ્રાણિકર્મવિપાકોઽપિ સામગ્ર્યન્તર્ગતોઽસ્તિ નઃ ।

સર્વસ્ય સુખદુઃખાદિહેતોસ્તદુપપાદનાત્ ॥

ન ચ સમગ્રવ્યતિરેકાવ્યતિરેકવિકલ્પોઽસ્મત્પક્ષે સામગ્રીં બાધતે, સમગ્રધર્મત્વાત્
સામગ્રયાઃ । સમગ્રાપેક્ષયા ચ સામગ્ર્યેવ તમવર્થાતિશયયોગાત્ કારણમિતિ પ્રમાણ-
સામાન્યલક્ષણે નિર્ણાતમ્ ।

સમર્થત્વાસમર્થત્વવિકલ્પેઽપિ ન સજ્જતઃ ।

સામગ્રયા એવ સામર્થ્ય તતઃ કાર્યસ્ય દર્શનાત્ ॥

તદન્તર્ગતસ્ય તુ કારકજાતસ્ય શકટાદ્યજ્ઞસ્યેવ સામર્થ્ય યાવત્તાવદભ્યુપગતમેવ,
તદપેક્ષસ્ય સામગ્રયાઃ સાધકતમત્વસ્ય નિર્વહણાત્ । ન હિ ભવતિ કૃષ્ણાચ્છુક્લતર

इति । अविकलं तु सामग्र्या एव सामर्थ्यं यदनन्तरं कार्यनिष्पत्तिरिति कार्यनिष्पत्तिदर्शनादेवावगम्यते ।

104 આમ નિત્ય પદાર્થોમાં જ અર્થક્રિયાકારિતા ધટતી હોઇ, સમવાયિકારણ, અસમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ એ ત્રણ પ્રકારનાં કારણોથી બનેલી ત્રિવિધ કારણોની સામગ્રી પરસ્પરના સંસર્ગમાં આવીને સન્નિધાન પ્રમાણે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. એટલે તમારા કમ અને યોગપદના વિકલ્પોથી સયુગ્મ, જ્યારે સામગ્રી અવિકલ હોય છે ત્યારે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને એટલે જ કાર્યોની યુગપદ ઉત્પત્તિ થતી નથી; તેમ જ કારણ નિત્ય નથી કારણ કે સામગ્રી સર્વદા હોતી નથી. પ્રાણીએ કરેલાં કર્મોનાં વિપાક પણ અમે માનેલી સામગ્રીની અન્તર્ગત છે, કારણકે બધાંનાં સુખ, દુઃખ, વગેરેનાં હેતુ તરીકે પ્રાણીકર્મવિપાકને ધટાવવામાં આવે છે. સામગ્રી તેના સંબંધોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ વિકલ્પો અમારા પક્ષમાં સામગ્રીને બાધક નથી કારણકે સામગ્રી પોતે સામગ્રીઅંતર્ગત સંબંધોનો ધર્મ છે. સંબંધોની અપેક્ષાએ સામગ્રી જ ‘તમસ્’ પ્રત્યયનો અર્થ – અતિશય – ધરાવતી હોઇ તે કારણ છે એ અમે ‘પ્રમાણ-સામાન્યલક્ષણ’ નામના પ્રકરણમાં નિશ્ચિત કયું છે. સમર્થ છે કે અસમર્થ એ વિકલ્પ પણ યોગ્ય નથી, કારણકે સામગ્રીમાં જ સામર્થ્ય છે, કારણકે સામગ્રીમાંથી થતું કાર્ય દેખાય છે. ગાડાના અંગોની જેમ સામગ્રીમાં રહેલા સમ્યકારકોનું જેટલું સામર્થ્ય હોય છે તેટલું તો અમે સ્વીકાર્યું જ છે, કારણકે તેની અપેક્ષાએ તો સામગ્રીનું સાધકતમપણું નિર્વાહ પામે છે; કૃષ્ણની અપેક્ષાએ કોઈ શુક્લતર બનતો નથી. અવિકલ સામર્થ્ય તો સામગ્રીનું જ છે કે જેની પછી તરત જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે, એટલે કાર્યની ઉત્પત્તિના દર્શનથી જ સામગ્રીનું અવિકલ સામર્થ્ય જ્ઞાત થાય છે.

105. यदपि एकक्षणस्थायिकारकं स्यादित्युद्घोषितं परैः, तदपि असत्, कार्यनिष्पत्तिपर्यन्तत्वादवस्थानस्य, एकेन च क्षणेन कार्यनिष्पत्तेरघटमानत्वात् । कार्यनिष्पत्तेरूर्ध्वं तु सामग्री विप्लवते, न समग्राणि, तेषामेकैकशः क्वचित् क्वचिदुपलम्भात् चक्रसूत्रदण्डादीनाम् । इत्थं स्थिराणामेव पदार्थानाम् अर्थक्रिया-सामर्थ्यं समर्थितमिति न ततः क्षणभङ्गसिद्धिः ।

105. કારક એક ક્ષણ સુધી સ્થાયી છે એવું બોદોએ જે જાહેર કયું તે પણ ખોટું છે, કારણ કે કારકનું અવસ્થાન કાર્યોત્પત્તિ સુધી હોય છે અને એક ક્ષણમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ ધટતી નથી. કાર્યની ઉત્પત્તિ પછી સામગ્રી નાશ પામે છે, સંબંધો નાશ પામતા નથી, કારણ કે તે દંડ, ચક્ર, સૂત્ર, આદિ સંબંધોમાંથી એક એક ક્યારેક ક્યારેક ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ સ્થિર પદાર્થો જ અર્થક્રિયાસમર્થ છે એ સમર્થિત થયું. તેથી પદાર્થો ક્ષણિક છે એ સિદ્ધ થતું નથી.

106. एवं च सत्त्वनित्यत्वयोः विरोधात् सत्त्वप्रतीत्यैव एकचन्द्रबुद्धिवत् तदितरनिराकरणमित्यादि यत् प्रलपितं तत् प्रतिक्षिप्तं भवति ।

106. વળી, સત્ય અને નિત્યત્વને વિશેષ હોઈ, સત્ત્વની પ્રતીતિ દ્વારા જ નિત્યત્વનું નિરાકરણ થઈ જાય છે — જેમ એક્યંદ્રની છુદ્ધિ દ્વારા દ્વિયંદ્રનું નિરાકરણ થઈ જાય છે તેમ — એમ જે તમે કહ્યું તે પણ નિરાકૃત થઈ થયું.

107. યદપ્યમાણિ નાશં પ્રત્યનપેક્ષત્વાત્ ક્ષણિકાઃ પદાર્થા इति तदपि यत्किञ्चित् , દુષ્ણાદિવ્યવહારાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિનસ્તત્કાર્યસ્ય ઘટાદ્યભાવસ્ય વિસ્તરતઃ પ્રમાણચિન્તાવસરે પ્રસાધિતત્વાત્ । પ્રધ્વંસાભાવશ્ચ વિનાશ इत्युच्यते ।

107. પેતના નાશને માટે કોઈ કારણની અપેક્ષા રાખતા ન હોવાથી પદાર્થો ક્ષણિક છે એમ જે તમે કહ્યું તે પણ તુચ્છ છે, કારણકે મુદ્ગર આદિના વ્યવહાર સાથે અન્વય-વ્યતિરેક ધરાવતું મુદ્ગર આદિનું ઘટ આદિના અભાવરૂપ જે કાર્ય તેની સિદ્ધિ પ્રમાણ-વિચારણાના પ્રસંગે અમે વિસ્તારથી કરી છે. પ્રધ્વંસાભાવ એ વિનાશ છે એમ અમે કહીએ છીએ.

108. નશ્વરાનશ્વરત્વાદિવિકલ્પાસ્તુ ન સાધવઃ ।

સામગ્ર્યધીનઃ પ્રધ્વંસઃ ભાવાનામાત્મલાભવત્ ॥

મુદ્ગરાદિસામગ્રયા ઘટસ્ય કિં ક્રિયતે ? મૃત્પિણ્ડાદિસામગ્રયા કિમસ્ય ક્રિયતે ? આત્મલાભ इति चेत् , अनयाऽप्यात्महानं करिष्यते ।

108. પદાર્થો નશ્વર છે કે અનશ્વર છે વગેરે વિષયો બરાબર નથી. પદાર્થોની ઉત્પત્તિ જેમ સામગ્રીને અધીન છે તેમ પદાર્થોનો નાશ પણ સામગ્રીને અધીન છે.

બૌદ્ધ — મુદ્ગર આદિ સામગ્રી વડે ઘટનું શું કરાય છે ?

નૈયાયિક — મૃત્પિંડ આદિ સામગ્રી વડે ઘટનું શું કરાય છે ?

બૌદ્ધ — ઘટની ઉત્પત્તિ કરાય છે

નૈયાયિક — મુદ્ગર આદિ સામગ્રી વડે ઘટનો નાશ કરાશે.

109. ननु नश्वरश्चेत् तत्कारणमफलम् , अनश्वरत्वे त्वशक्तमिति । उत्पत्तावपि तुल्योऽयं प्रलापः । भवनस्वभावश्चेत् घटः स्वत एव भवति, किं दण्डादिकारक-सामग्र्या ? अभवनस्वभावस्तु कर्तुमशक्यः, खरविषाणवदिति ।

109. બૌદ્ધ — વસ્તુ નશ્વર હોય તો નાશના કારણનું કંઈ પ્રયોજન નથી. વસ્તુ અનશ્વર હોય તો નાશનું કારણ નાશ કરવા અશક્ત છે

નૈયાયિક — વસ્તુની ઉત્પત્તિની આગતમાં પણ આ જ વાત કહી શકાય. ઘટનો સ્વભાવ ઉત્પન્ન થવાનો હોય તો તે સ્વતઃ જ ઉત્પન્ન થાય, દંડ આદિ કારકસામગ્રીનું શું પ્રયોજન ? જે તેનો સ્વભાવ અધેડાના શિંગડાની જેમ ઉત્પન્ન ન થવાનો હોય તો તેને ઉત્પન્ન કરવો સામગ્રીને માટે અશક્ય છે

110. कारकव्यापारकार्यत्वदर्शनात् अपर्यनुयोग एष इति चेत् , विनाशे च समः समाधिः, उत्पत्तिवत् विनाशस्यापि कारकान्वयतिरेकानुविधायित्वात् ।

તસ્માદુત્પન્નમાત્રસ્ય વિનાશો નાસ્તિ વસ્તુનઃ ।

આવિનાશકસદ્ભાવાદવસ્થાનમિતિ સ્થિતિઃ ॥

110. બૌદ્ધ— કાર્યોત્પત્તિમાં તો કારકવ્યાપાર કામ કરતો દેખાય છે, એટલે ઉત્પત્તિમાં કારકવ્યાપાર કારણ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન જ બેઠતો નથી.

નૈયાયિક— વિનાશની આપતમાં પણ સરખો જ ખુલાસો છે, કારણકે ઉત્પત્તિની જેમ વિનાશ પણ કારકની સાથે અન્વય-વ્યતિરેક ધરાવે છે. તેથી ઉત્પન્ન થતાં જ વસ્તુને વિનાશ થતો નથી. વિનાશક કારણ આવે ત્યાં સુધી વસ્તુ ટકી રહે છે એમ સ્થિર થયું.

111. નનુ સાપેક્ષાણાં ભાવાનાં નાવશ્યંભાવિતા મત્તેદિતિ एवं घटस्य विनाशहेतु-
नोपनिपतेदपि कदाचित् इत्येवमसौ किं नित्य एव न मत्तेदिति । अहो ! महान्
प्रमादः, उत्सन्नाः प्रजाः, पतितो महान् वज्राशनिः, दुष्परिहरोऽयं दोष
उत्थितः । यदि घटो नित्यो भवेत्, एष कालाग्निरुद्र इव त्रिभुवनमपि
भस्मीकुर्यात् ।

111 બૌદ્ધ— વસ્તુઓ ઉત્પત્તિ માટે ખીખની અપેક્ષા રાખે છે, તેથી તેઓની ઉત્પત્તિ અવશ્ય થશે જ એવું એકકક્ષ નથી. એ રીતે, ઘટના વિનાશનો હેતુ ઘટ ઉપર ક્યારેય કહી આવીને પડે જ નહિ તો પરિણામે શું તે ઘટ નિત્ય જ ન બને ?

નૈયાયિક— અહો ! મોટી ભૂલ થઈ ગઈ ! પ્રજાઓનો ઉચ્છેદ થઈ ગયો ! મોટો વજ્રપાત થયો ! દૂર ન થઈ શકે એવો મોટો દોષ ઉભો થયો ! કે જો અહીં ઘડો નિત્ય બને તો કાલાગ્નિ રુદ્રની જેમ એ નિત્ય ઘડો ત્રિભુવનને પણ આળીને ભસ્મ કરી નાખે !

112. अपि च, रे मूढ ! सावयवस्य आश्रितस्य च कार्यस्य नूनमव-
यवविभागात् आश्रयविनाशाद् वा यदा कदाचिद् भवितव्यमेव विनाशेनेति
कस्तन्नित्यत्वशङ्कावसरः ? तथाहि न रामाभिषेककलशमद्य यावदनुवर्तमानमीश्व-
रवेष्टमन्यपि पश्यति लोक इत्यवश्यंभावी तस्य विनाशहेतुः । तस्मात् सहेतुको
विनाश इति न स्वत एव विनश्चरो भावः ।

112 વળી, એ મૂઢ ! અવયવો ધરાવતા અને અવયવોમાં સમવાય સંબંધથી રહેતા કાર્યનો અવયવો છૂટા પડવાથી કે આશ્રયનો નાશ થવાથી ક્યારેક તો વિનાશ થવાનો જ, એટલે કાર્યની નિત્યતાની શંકાને અવકાશ ક્યાં છે ? લોકોને રામના અભિષેકનો કલશ આજે ઈશ્વરના ધરમાં પણ વર્તમાન દેખાતો નથી એટલે તેના વિનાશનો હેતુ અવશ્યભાવી છે. તેથી વિનાશ સહેતુક છે, અર્થાત્ વસ્તુઓ સ્વતઃ વિનશ્ચર નથી

113. अपि च प्रत्यभिज्ञा स्वतेजोविभवविधूतबौद्धसिद्धान्तध्वान्तसन्ततिरभङ्गुर-
मेव भावनिवहमनिशमुपदर्शयन्ती दिनेशदीधितिदशशतविभागवती सर्वतो जाज्वलीतीति

કસ્તસ્યાં સત્યાં ક્ષણમક્ષિનો ભાવાનભિદધ્યાત્ । યચ્ચ કિઞ્ચન તસ્યામપમાષિતં
તત્ સર્વમસમઞ્જસમ્ ।

113. ઉપરાંત, પોતાના તેજના વૈભવથી બૌદ્ધ સિદ્ધાંતો રૂપી અધિકારને દૂર કરીને
સ્થાયી વસ્તુઓને જ સદા દર્શાવતી, સૂચના પ્રકાશથી હજાર ગણા ભાગે ધરાવતી પ્રત્યક્ષિતા
સર્વતઃ પ્રકાશે છે, એટલે પ્રત્યક્ષિતાના હોતાં કોણ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે એવું વિચારે ?
પ્રત્યક્ષિતાને વિશે તમે બૌદ્ધો જે ખરાબ બોલ્યા તે બધું અસમજસ છે.

114. યત્ તાવદિદં ત્રિકલ્પિતં 'સ એવાયમ્' इति किमेकं विज्ञानमुत द्वे इति,
तत्रोच्यते — सामानाधिकरण्येन एकविषयावद्योतनप्रवर्णकप्रतीतिसंवेदनात् केयं
द्वित्वाशङ्का ? यः 'अयम्' स 'सः', यः 'सः' स 'अयम्' इत्येकत्वावमर्शिनी खल्वेका,
याऽनेकप्रतीतिरनुभूयते घटोऽयं पटोयमिति तद्वत् न सा भिन्नविषयाऽनेका बुद्धिः ।
निरन्तरोत्पन्नघटज्ञानपटस्मरणवत् च न तद् भिन्नविषयं बुद्धिद्वयमिति ।

114. 'તે જ આ છે' એ 'એક જ્ઞાન છે' કે 'એ જ્ઞાન છે' એવાં જે પ્રશ્ન
બૌદ્ધે ઊઠાવ્યો તેની આખતમાં અમે નૈયાયિકે ઉત્તર આપીએ છીએ. સામાનાધિકરણથી (તે
આ) એક જ વિષયનું પ્રકાશન કરવામાં આવેલું એવી એક પ્રતીતિનું સંવેદન થતું હોઈ તેના
દ્વિત્વની આશંકા કેવી ? [તે આશંકાને અવકાશ જ નથી.] જે 'આ' છે તે 'તે' છે,
જે 'તે' છે તે 'આ' છે, એટલે એકત્વને સ્પર્શતી આ પ્રત્યક્ષિતા ખરેખર એક જ્ઞાન છે.
'આ ઘટ છે' 'આ પટ છે' એવાં જે અનેક જ્ઞાનો અનુભવાય છે તેની જેમ આ પ્રત્યક્ષિતા
ભિન્નવિષયા અને અનેકા નથી; વળી અંતર દિના ઉત્પન્ન થતાં ઘટજ્ઞાન અને પટસ્મરણની
જેમ પ્રત્યક્ષિતા ભિન્ન વિષયોવાળાં એ જ્ઞાનો નથી.

115. યત્તુ કિમેકપ્રતીતિજન્મનિ કારણમિતિ —

कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया ।

कार्यं चेन्नावगम्येत किं कारणपरीक्षया ॥

115. તે એક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ શું છે ? એમ જે તમે પૂછો છો તેના ઉત્તરમાં
અમે કહીએ છીએ કે કાર્યનું જે જ્ઞાન થતું હોય તે કારણની પરીક્ષાનું શું પ્રયોજન ?
અને જે કાર્યનું જ્ઞાન થતું જ ન હોય તે પાશુ કારણની પરીક્ષાનું શું પ્રયોજન ?

116. न च कार्यमकारणं भवितुमर्हति कार्यत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भवितव्यमेव
तत्र कारणेन । अस्ति च संस्कारसहितमिन्द्रियमस्याः प्रतीतिः कारणं पृथक् ।
कार्यताऽपि तयोर्दर्शनादेव गम्यते । तदिह सन्निहितयोरेककार्यजन्मनि व्यापारात्
तदन्यत्रापि किमिति नेष्यते ? मृततन्तुकार्यमेकमदर्शनादेवानभ्युपगतम्, इदं तु
दृष्टत्वाद् दुरपह्वम् । कश्चित्तु केवलेन्द्रियव्यापारात् कार्यदर्शनान्न सर्वत्र तथाविधस्यैव
तस्य कार्यकारित्वं, सहकार्यपेक्षणेन कार्यान्तरजननात् ।

116. કારણ વિના કાર્યનું ઉત્પન્ન થવું ઘટતું નથી, કારણકે તો તેનું કાર્યપણું ઘટે જ નહિ, એટલે ત્યાં કારણ તો હોવું જ જોઈએ. સંસ્કાર સહિત ઇન્દ્રિય એ આ જ્ઞાનનું (=પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનું) પ્રત્યક્ષના કારણથી જુદું કારણ છે. સંસ્કાર અને ઇન્દ્રિય બેનું આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા રૂપ એક કાર્ય છે એ દર્શનથી જ જ્ઞાત થાય છે. તો પછી અહીં એ સંનિહિત વસ્તુઓનો એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં વ્યાપાર થતો હોઈ, તેવું અન્યત્ર પણ શા માટે ઇચ્છતા નથી? અન્યત્ર તેવું ઇચ્છતા નથી કારણકે માટી અને તંતુ બંનેનો વ્યાપાર એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવામાં થતો દેખ્યો નથી એટલે ત્યાં તે સ્વીકાર્યું નથી જ્યારે અહીં તો દેખ્યું છે એટલે એનો પ્રતિષેધ કરવો હુકર છે.

કેટલીક વાર કેવળ ઇન્દ્રિયવ્યાપારથી પણ કાર્ય (=પ્રત્યક્ષ) ઉત્પન્ન થતું હોઈ બધે તેવું જ કારણ કાર્યકારી (=પ્રત્યક્ષને ઉત્પન્ન કરનારું) નથી કારણકે સહકારી સંસ્કારની સહાયથી ઇન્દ્રિયવ્યાપાર અન્ય કાર્યને (=પ્રત્યક્ષિજ્ઞા રૂપ પ્રત્યક્ષને, ઉત્પન્ન કરે છે. [કેવળ ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. સંસ્કારસહિત ઇન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પણ પ્રત્યક્ષ છે કારણ કે તેનું પ્રધાન કારણ તો ઇન્દ્રિય જ છે, તેમ છતાં પેલા પ્રત્યક્ષથી આ પ્રત્યક્ષ જરા વિશિષ્ટ છે, કારણ કે તેમાં ઇન્દ્રિયનું સહકારી સંસ્કાર પણ કારણ તરીકે છે.]

117. यत्तुक्तं कीदृशोऽर्थः प्रत्यभिज्ञायामवभातीति, तत्रैते वादिनः शतकृत्वो दत्तोत्तरा अपि यत्पुनरस्माननुयुज्जते तेन बलवदुद्विग्नाः स्मः । उक्तमत्र प्रमितयः प्रष्टव्याः, न तु वादिन इति । अतीतकालविशिष्टो वर्तमानकालावच्छिन्नश्चार्थ एतस्यामवभासते ।

117. કેવો અર્થ પ્રત્યક્ષિજ્ઞામાં જ્ઞાત થાય છે, એવું જે તમે પૂછ્યું તેના ઉત્તરમાં તમને વાહોઓને સો વાર અમે જવાબ આપ્યો છતાં ફરી પાછા તમે અમને પૂછો છો તેથી અમે ખૂબ ઉદ્વિગ્ન છીએ. અમે આ બ.બતે જણાવ્યું છે કે તમારે પ્રમિતિઓને (=જ્ઞાનોને) પૂછવું જોઈએ, અમને નહિ. અતીતકાલવિશિષ્ટ અને વર્તમાનકાલાવચ્છિન્ન અર્થ પ્રત્યક્ષિજ્ઞામાં જ્ઞાત થાય છે.

118. ननु पूर्वापरौ कालौ परस्परविरोधिनौ ।

नैकत्र विशतस्तेन तद्भेदाद् वस्तु मिथ्यते ॥

નૈતદેવમ્ , કેયૂરકિરીટકટકકુણ્ડલાદિભેદેડપિ દેવદત્તસ્યભેદાત્ । અવયવ્યસ્તિ નાસ્તીતિ પરીક્ષણં વાદાન્તરગમનમ્ । અપવર્ગાદિકે ચ વિસ્તરેનાવયવી સાધયિષ્યત ઇત્યાસ્તામેતત્ । કુણ્ડલાદીનામવિરોધાદિતિ ચેન્ન, લાક્ષણિકવિરોધામ્યુપગમાત્ । પરસ્પરપરિહારવ્યવસ્થિતાત્માનો હિ સર્વે ભાવા इति वदद्भिर्मवद्भिरभ्युपेत एषां विरोधः ।

118. બૌદ્ધ— પૂર્વકાલ અને અપરકાલ એ બે પરસ્પરવિરોધી છે એટલે તે બંને એક જ વસ્તુમાં રહે નહીં, કાળભેદથી વસ્તુ પણ ભિન્ન થાય છે.

નૈયાયિક— ના, એવું નથી કારણ કે કેયૂર, કિરીટ, કંટક, કુંડળ આદિ ભિન્ન હોવા છતાં તેમને ધારણ કરનાર દેવદત્ત તો એક છે, અભિન્ન છે. અવયવીનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ એની પરીક્ષા કરવી એ અન્ય વાદમાં (=ચર્યામાં) પ્રવેશ કરવા બરાબર છે; અપવર્ગ આદિકમાં વિસ્તારથી અવયવીને અમે પુરવાર કરીશું, એટલે એ પરીક્ષા અહીં રહેવા દો.

બૌદ્ધ— કુંડળ આદિમાં પરસ્પરવિરોધ ન હોવાથી તેઓ એક સ્થાને રહે છે.

નૈયાયિક— ના, એવું નથી, કારણ કે તમે તેમની વચ્ચે લાક્ષણિક વિરોધ તો સ્વીકાર્યો છે. પરસ્પરનો પરિહાર કરીને બધી વસ્તુઓ પોતાના સ્વરૂપને— આત્માને વ્યવસ્થિત કરે છે એમ કહેનાર આપ કુંડળ આદિમાં પરસ્પરવિરોધ સ્વીકારો છો.

119. નનુ કેયૂરાદીનાં વિરોધેऽપિ તદાઽવસ્થાનાદેકદેવદત્તસમ્બન્ધિત્વમભ્યુપ-
પચેતાપિ । ભૂતવર્તમાનયોસ્તુ યુગપદસન્નિધાનાત્ કથં તદ્વિશિષ્ટતા સ્તમ્ભાદેરુચ્યતે ।
પ્રતીયતે ચ દ્વૌ કાલૌ, ન ચ સન્નિહિતાવિતિ ચિત્રમ્ । કિં ભૂતોઽપિ કાલ
ઇદાનીમસ્તિ ? મૈવમ્, નાસાવસ્તીત્યુચ્યતે, અપિ ત્વાસીદિતિ । અસ્તીત્યુચ્યમાનઃ
વર્તમાન એવ સ્યાત્, ન ભૂતઃ । હન્ત ! તર્હિ ભૂતો ભૂતત્વાદેવ નેદાનીમસ્તીતિ
કથં પ્રતિમાસતે ? ભૂતત્વેનૈવેતિ બ્રૂમઃ । ભૂતઃ કાલો ભૂતતયા ગૃહ્યતે, વર્તમાનો
વર્તમાનતયૈવાર્થસ્તૂમયાનુગત એક એવ, તથા પ્રહણાત્ ।

119. બૌદ્ધ— કેયૂર વગેરેમાં પરસ્પરવિરોધ હોવા છતાં તે વખતે [બધાની યુગપત્ત] અવસ્થિતિ હોઈ તેમનો એક દેવદત્ત સાથે સંબંધ થટે પણ ખરો. પરંતુ ભૂતકાલ અને વર્તમાન કાલ બંનેનું યુગપત્ત હોવું (=સન્નિહિત હોવું) અસંભવ હોઈ, કેવી રીતે સ્તંભ આદિ તે બંનેથી વિશિષ્ટ છે એમ કહેવાય ? એ કાળની પ્રતીતિ થાય છે અને તે બે સન્નિહિત નથી એ તો વિચિત્ર કહેવાય ? શું ભૂતકાલ ભૂત (=અતીત) હોવા છતાં અત્યારે છે ?

નૈયાયિક— ના, એવું નથી. 'તે છે' એમ કહેવાતું નથી, પરંતુ 'તે હતો' એમ કહેવાય છે. 'તે છે' એમ કહેવાય તો એ વર્તમાન બની જાય, ભૂત ન રહે.

બૌદ્ધ— અરે જો ભૂતકાલ ભૂત હોવાને કારણે અત્યારે નથી તો પછી તે જ્ઞાનમાં લાસે છે કેવી રીતે ?

નૈયાયિક— અમે કહીએ છીએ કે તે ભૂતકાલ ભૂતરૂપે જ લાસે છે. ભૂતકાલ ભૂત તરીકે જ પ્રહાય છે, વર્તમાનકાલ પણ વર્તમાન તરીકે જ પ્રહાય છે, અર્થ (=વસ્તુ) તો ઉભય કાળમાં અનુસ્યૂત હોઈ, એક જ છે, કારણ કે તે એક તરીકે જ ગૃહીત થાય છે.

120. નનુ ભૂતકાલસ્યેદાનીમભાવાત્ તદ્વિષયં જ્ઞાનમનર્થજં સ્યાત્, ન,
ધર્મિણસ્તદવચ્છિન્નસ્ય જ્ઞાનજનકસ્ય ભાવાત્ । ભૂતઃ કથમવચ્છેદક ઇતિ ચેત્

૨૧૬ ભૂતકાળથી વિશેષિત અર્થઃ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય કેવી રીતે ?

તથા પ્રતિભાસાત્ । પ્રતીતિમવમૃષતુ ભવાન્ 'સ એવાયમ્' ઇતિ યઃ પૂર્વમાસીત્ સ
ઇદાનીમપ્યસ્તીતિ । સોડયમતીતકાલવિશિષ્ટોડયઃ એતસ્યાં બુદ્ધાવભાસતે ।

120. ઓફ— ભૂતકાળનો અત્યારે અભાવ હોય તેને વિષય કરનારું જ્ઞાન અર્થજન્ય નહિ બને.

નેયાયિક— ના, એવું નથી, કારણ કે ભૂતકાળથી અવચિન્ન ધર્મી (= વસ્તુ) જે જ્ઞાનજનક છે તેનો તો ભાવ હોય છે.

ઓફ— ભૂતકાળ કેવી રીતે અવચ્છેદક બને ?

નેયાયિક — અવચ્છેદક છે કારણકે તેવું જ્ઞાન થાય છે. 'તે જ આ છે' એવી પ્રતીતિને જ આપ પૂછો. તે આ પ્રતીતિનો અર્થ છે 'જે પૂર્વે' હતો તે અત્યારે પણ છે. 'ભૂતકાળ-વિશિષ્ટ 'તે આ' અર્થ આ બુદ્ધિમાં ભાસે છે.

121. નન્વસતા ભૂતકાલેન વિશેષિતમર્થઃ કથમિન્દ્રિયજા પ્રતીતિરાલમ્બની-
કુર્યાત્ ? ઉચ્યતે—

અન્યસંખ્યેયસંવિત્તિકાલે પ્રાગવલોકિતાઃ ।

યથા શતાદિજ્ઞાનાનિ જનયન્તિ પદાતયઃ ॥

અતીતકાલસંસર્ગો ભવન્નેવં વિશેષણમ્ ।

સ્તમ્ભાદિપ્રત્યભિજ્ઞાયાઃ કારણત્વં પ્રપદ્યતે ॥

121. ઓફ— અસત્ ભૂતકાળથી વિશેષિત અર્થને ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન કેવી રીતે પોતાનો વિષય બનાવે ?

નેયાયિક— આનો ઉત્તર અમે આમ આપીએ છીએ: પદાતિઓને સંખ્યા વડે ગણવામાં આવતા હોય ત્યારે જે પદાતિને છેલ્લે ગણવામાં આવે તે પદાતિના પહેલાં અવસોદાયેલા પદાતિઓ શત આદિ જ્ઞાનો ઉત્પન્ન કરે છે. તેવી જ રીતે ભૂતકાળનો સંસર્ગ સ્તંભ આદિનું વિશેષણ બનતાં સ્તંભ આદિનાં પ્રત્યભિજ્ઞાનું કારણપણ પામે છે.

122. સંખ્યેયાઃ પદાતયઃ સન્તિ અતીતકાલસ્તુ નાસ્તિ ઇતિ ચેત્ કપિત્થેષુ
મક્ષ્યમાણેષુ કિં વક્ષ્યતિ દેવાનાંપ્રિયઃ ? શતં કપિત્થાનાં મક્ષિતવાન્ વાહીક ઇતિ
પ્રતીતિર્દર્શનાત્ । ન ચ નવનવતાવનુપયુક્તેષુ કપિત્થેષુ એકત્રૈવ શતતમે 'શતં તેન
મક્ષિતમ્' ઇતિ મતિઃ । અતઃ યથા તત્રાતિક્રાન્તાન્યપિ નવનવતિકપિત્થાનિ શતપ્રતી-
તિહેતુતામુપયાન્તિ પ્રતિભાસોપારૂઢત્વાત્, એવમતીતકાલયોગોડપિ પ્રતિભાસમાનઃ
પ્રત્યભિજ્ઞામાધાસ્યતીતિ ।

122. ઓફ— સંખ્યા વડે ગણવામાં આવતા પદા પદાતિઓ તો અસ્તિત્વ ધરવતા હોય છે પણ અતીતકાલનું તો અસ્તિત્વ હોતું નથી.

ભૂતકાળથી વિશેષિત અર્થ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો વિષય કેવી રીતે ? ૨૧૭

નૈયાયિક— કપિથ એક પછી એક ખવાતા હોય ત્યારે તેમની ગણતરીની આવૃત્તમાં આપ દેવાનાં પ્રિય શું કહેશે ? કારણકે ‘અળદ સો કપિથોને ખાઈ ગયો’ એવી પ્રતીતિ ત્યાં થતી દેખાય છે. પૂર્વે અપાઈ ગયેલા ૬૯ કપિથોને ગણતરીના ઉપયોગમાં લીધા વિના કેવળ છેલ્લા એકને જ વિષય કરીને તેમાં જ ‘સો તેણે ખાધા’ એવી પ્રતીતિ થતી નથી. તેથી જેમ અહીં અતીત ‘પતી ગયેલા હોવા છતાં પેલા ૬૯ કપિથો શતપ્રતીતિના હેતુ બાને છે કારણકે તેઓ પ્રતિભાસમાં અંકિત છે, ઉપાશ્વ છે તેમ અતીતકાળનો સંખ્યા (=યોગ) પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનો હેતુ બાને છે કારણકે તે પણ પ્રતિભાસમાં અંકિત છે, ઉપાશ્વ છે.

123. વિકલ્પમાત્રાં શતપ્રત્યય इति चेत्, भो महात्मन् ! किं वा तव न विकल्पमात्रम् ? किन्तु जीवन्त्यमी सविकल्पकप्रामाण्यवादिनः ।

यश्च सामान्यसंसिद्धी प्रकारः प्राक् प्रदर्शितः ।

योज्यः स एव द्वित्वादिसंख्यासद्भावसिद्धये ॥

इत्यलं कथान्तराक्षेपेण ।

123. ખૌદ— શતપ્રતીતિ તો વિકલ્પમાત્ર છે [અને વિકલ્પ તો અપ્રમાણ્ય છે, મિથ્યાજ્ઞાન છે.]

નૈયાયિક— ઓ મહાત્મા ! તમારે તો શું વિકલ્પમાત્ર નથી ? પરંતુ આ અમે સવિકલ્પક જ્ઞાનનું પ્રામાણ્ય સ્વીકરનારા છીએ છીએ. સામાન્યની સિદ્ધિ માટે અમે જે રીત અગાઉ દર્શાવી તે રીત જ અહીં દ્વિત્વ આદિ સંખ્યાના સદ્ભાવની સિદ્ધિ માટે યોગ્યવી જોઈએ. બીજી ચર્ચાને અહીં મેંથી સાવવાની જરૂર નથી.

124. नन्वतिक्रान्तग्राहि च प्रत्यभिज्ञाविज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं चेति नः कौतुकमिदम् । किं त कौतुकम् ? अर्थस्तावदस्य पुरोऽवस्थितोऽस्त्येव जनकः स्तम्भादिः । नन्वस्ति, स तु वर्तमानकाल एव । न केवलवर्तमानकालयोगिनाऽर्थेन तत्प्रत्ययजननात् तस्य वर्तमान इवातीतोऽपि कालोऽवच्छेदकतां प्रतिपद्यते । स च तदवच्छिन्नोऽर्थ इदं च ज्ञानमादधातीत्यर्थजमेतदिन्द्रियजमपि भवति, तद्भावाभावानुविधानात् ।

124. ખૌદ— પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન એ અતિક્રાન્તગ્રાહી છે અને સાથે સાથે ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષજન્ય પણ છે એ તો અમને આશ્ચર્ય પમાડે છે.

નૈયાયિક— તેમાં આશ્ચર્ય શું છે ? સ્તંભ આદિ તેનો જનક અર્થ તો તેની સમક્ષ રહેલો હોય છે જ.

ખૌદ— અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય છે ! તો પછી તે વર્તમાનકાલથી જ વિશિષ્ટ હોય.

નૈયાયિક— કેવળ વર્તમાનકાલવિશિષ્ટ અર્થ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરતો ન હોય, વર્તમાનકાળની જેમ અતીતકાળ પણ તેનો અવચ્છેદક બાને છે. અને વર્તમાનકાળ તેમ જ અતીતકાળથી અવચ્છિન્ન અર્થ આ જ્ઞાનને [=પ્રત્યક્ષિજ્ઞાને] ઉત્પન્ન કરે છે. પરિણામે આ

અર્થજન્ય પ્રત્યક્ષિજ્ઞા ઇન્દ્રિયજ પણ છે કારણકે ઇન્દ્રિય હોતાં તે થાય છે અને ઇન્દ્રિય ન હોતાં તે થતી નથી.

125. નન્વતીતેડયે કથમિન્દ્રિયં પ્રવર્તતે ? કસ્યેષ પર્યયુયોગઃ ? નેન્દ્રિયસ્ય, અચેતનત્વાત્ । પુરુષસ્ત્વવિસ્ફારિતાક્ષો નેદર્શી પ્રતિપત્તિ લભતે વિસ્ફારિતાક્ષસ્તુ લભતે इति सोऽपि નાનુયોજ્યઃ ।

125. બૌદ્ધ — અતીત અર્થમાં ઇન્દ્રિય કેવી રીતે પ્રવર્તે ?

નૈયાયિક — આ પ્રશ્ન કેને પૂછો છો ? ઇન્દ્રિયને તો નહિ જ કારણકે તે અચેતન છે એટલે આનો જવાબ તે આપી શકે નહિ. પુરુષને તો આંખો બંધ હોય તો આવું જ્ઞાન થતું નથી અને ઉઘાડી હોય તો આવું જ્ઞાન થાય છે એટલે તેને પણ આ પ્રશ્ન પૂછી ન શકાય.

126. નન્વતીતપ્રાહિત્વાત્ અપ્રામાણ્યં કલ્પયિતું યુક્તમસ્યા બુદ્ધેઃ । નેન્દ્રિય-સ્યાતીતેડપિ સામર્થ્ય દૃષ્ટપૂર્વમિતિ । મૈવમ્, અપ્રામાણ્યં નામ વાધકપ્રત્યયાત્ કલ્પ્યતે, ન ચાસાવસ્તિ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાયામ્ । અનુમાનં તુ વાધકં પ્રતિશ્ચિતમ્ ।

126. બૌદ્ધ — અતીતનું ગ્રહણ કરતું હોવાથી આ જ્ઞાનનું અપ્રામાણ્ય કલ્પનું યોગ્ય છે. ઇન્દ્રિયનું અતીતમાં પણ સામર્થ્ય પહોંચી કદી જોયું નથી.

નૈયાયિક — ના એવું નથી. બાધક જ્ઞાનને કારણે અપ્રામાણ્ય કલ્પાય છે, અને એવું બાધક જ્ઞાન તો પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનું છે નહિ. અનુમાનનો બાધક તરીકે પ્રતિષેધ અમે કરી દીધો છે.

127. નનુ કારણદોષાદપિ કલ્પ્યતે એવાપ્રામાણ્યમ્ । આયુષ્મન્ ! સોડ્યુ-ચ્યતામ્ । ઉક્ત એવેન્દ્રિયસ્યાતીતવિષયગ્રહણે સામર્થ્યવિરહઃ । વત્સ ! ન સમ્યગુક્ત-વાનસિ । નાયમિન્દ્રિયસ્ય તિમિરાદિરિવ દોષઃ । અતીતે કાલે સ્વતન્ત્રો તસ્યાસામર્થ્ય, ન તદ્ગ્રાહ્યવર્તમાનવસ્તુવિશેષણીભૂતે । સંસ્કારસચિવસ્ય ચાસ્ય સામર્થ્ય, ન કેવલ-સ્યેત્યુક્તમ્ । તસ્માદતીતકાલવિશેષિતપુરોવર્તિત્વર્તમાનસ્તમ્માદિપદાર્થવિષયમિન્દ્રિયાદિસન્નિ-કર્ષોત્પન્નમેવેદં પ્રત્યક્ષિજ્ઞાજ્ઞાનમિતિ સિદ્ધમ્ ।

127. બૌદ્ધ — પ્રત્યક્ષિજ્ઞાના કારણના દોષને લીધે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનું અપ્રામાણ્ય કલ્પવામાં આવ્યું છે

નૈયાયિક — હે આયુષ્મન્ ! તે દોષને આપ જણાવો.

બૌદ્ધ — અતીતને ગ્રહણ કરવામાં ઇન્દ્રિયના સામર્થ્યના અભાવરૂપ દોષને અમે જણાવ્યો જ છે

નૈયાયિક — હે વત્સ ! તમે તે દોષ વિશે જે કહ્યું છે તે ખરાખર નથી. ઇન્દ્રિયના તિમિર આદિ દોષના જેવો આ દોષ નથી. સ્વતંત્ર અતીતકાળમાં ઇન્દ્રિયનું અસામર્થ્ય છે અને નહિ કે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વર્તમાન વસ્તુનું વિશેષણ અનેલા અતીત કાળમાં. વળી, સંસ્કારની

સહાય પામેલી ઇન્દ્રિયમાં અતીતકાળને ગ્રહવાનું સામર્થ્ય છે, એકલી કેવળ ઇન્દ્રિયમાં જ અતીતકાળને ગ્રહવાનું સામર્થ્ય નથી, એમ અમે કહ્યું છે. તેથી અતીતકાળથી વિશિષ્ટ, પુરોવની, વર્તમાન સંભવ આદિ પદાર્થને વિષય કરનારું અને ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષથી જ ઉત્પન્ન થયેલું આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન જ્ઞાન છે એ પુરવાર થયું.

128. અથ વા પૂર્વવિજ્ઞાનવિશિષ્ટગ્રાહિ માનસમ્ ।

इष्यतां प्रत्यभिज्ञानं गन्धवत्कुन्दबुद्धिवद् ॥

યથા હિ લોચનગોચરેડપિ કુન્દકુસુમે તદવિષયગન્ધવિશેષિતે બાહ્યેન્દ્રિયદ્વારકં પ્રહ્ણમઘટમાનમિતિ માનસમેવ 'સુરભિ કુસુમમ્' इति ज्ञानम्, एवं पूर्वविज्ञानविशेषितस्य स्तम्भादेर्विशेषणमतीतक्षणविषय इति मानसी प्रत्यभिज्ञा । पूर्वप्रवृत्तबाह्येन्द्रियोपजनितज्ञानविशिष्टबाह्यविषयग्राहिणि चान्तःकरणेऽभ्युपगम्यमाने सति नान्धाद्यभावप्रसङ्ग इति बहुशः कथितम् ।

128. અથવા, આંખથી કુંદપુષ્પને જોતાં ગન્ધવિશિષ્ટ કુંદપુષ્પનું થતું જ્ઞાન જેમ માનસ પ્રત્યક્ષ છે તેમ પૂર્વ અનુભવથી વિશિષ્ટ વિષયને ગ્રહણ કરનારું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન પણ માનસ પ્રત્યક્ષ છે. જેમ ચક્ષુથી અગ્રાણ્ય ગન્ધથી વિશેષિત એવા ચક્ષુગ્રાણ્ય કુંદપુષ્પનું બાહ્ય ઇન્દ્રિય દ્વારા ગ્રહણ થતું ન હોવાથી 'કુંદપુષ્પ સુગંધી છે' એવું જ્ઞાન માનસ પ્રત્યક્ષ છે, તેમ પૂર્વ અનુભવથી વિશિષ્ટ સંભવ અદિનું વિશેષણ અતીત કાળનો વિષય હોવાથી પ્રત્યક્ષિજ્ઞા માનસ પ્રત્યક્ષ છે. પૂર્વે પ્રવૃત્ત બાહ્યેન્દ્રિયથી ઉત્પન્ન જ્ઞાનથી વિશિષ્ટ બાહ્ય વિષયને ગ્રહણ કરનારું અન્તઃકરણ (=મન) છે એવું સ્વીકારતાં અંધ અદિના અભાવની આપત્તિ આવશે નહિ, એવું અમે અનેકવાર કહ્યું છે.

129. નનુ કુન્દાદેર્વિશેષણં વર્તમાનમસ્તિ સૌરભમ્, इह त्वतीतं पूर्वविज्ञान-मिति कथितं विशेषणमत्र । उक्तमत्र । किं तेन सता करिष्यसि ? शतादिबुद्धिष्वति-क्रान्तस्यापि कपित्थादेः कारणत्वदर्शनादिति । तदेवमन्तःकरणजन्मनाऽपि प्रत्यभि-ज्ञानेन स्थैर्यमवस्थाप्यत एव भावानाम् ।

129. બૌદ્ધ — કુંદપુષ્પનું વિશેષણ સૌરભ વર્તમાન હોય છે, જ્યારે અહીં તો અતીત પૂર્વ અનુભવ વિશેષણ તરીકે કહેવાયો છે [એટલે અતીત પૂર્વ અનુભવ વિશેષણ કેવી રીતે ખતી શકે ?]

નૈયાયિક — એનો ઉત્તર અમે અહીં આપીએ છીએ : તે અસ્તિત્વ ધરાવતાં સુગંધથી તમે શું કરશો ? તમે શું સાધશો ? [કંઈ જ નહિ,] કારણ કે શત આદિ બુદ્ધિઓની અપેક્ષા તો અતિક્રાન્ત (=અતીત) કપિત્થ આદિનું પણ કારણપણું હોયું છે. નિષ્કર્ષ એ કે મનથી ઉત્પન્ન પ્રત્યક્ષિજ્ઞા વડે વસ્તુઓની સ્થિરતા અમે સ્થાપીએ છીએ.

130. या तु मुण्डितकेशादिप्रत्यभिज्ञानतुल्यता ।

स्तम्भादिप्रत्यभिज्ञायाः कथ्यते साऽप्यसङ्गता ॥

તત્રાન્તરાર્થે મુઢિતશિરોદર્શનમેવ બાધકમ્, ઇહ તુ ન કિચ્ચિદસ્તિ । અત એવ શબ્દે તદૈવ સ્ફુરન્ત્યા વિનાશબુદ્ધ્યા વૈધુર્યમુપનીતા પ્રત્યભિજ્ઞા સ્થાસ્તુતાં સ્થાપયિતુમ્ અસમર્થેત્યુક્તમ્ । જ્વાલાદાવપિ તૈલવર્તિક્ષયાનુમાનવાધિતત્વાદ્ ભ્રાન્તા પ્રત્યભિજ્ઞા, ન તુ તથા સ્તમ્ભાદાવનુમાનમપિ બાધકમસ્તિ । સત્ત્વાનુમાનં તુ નિરસ્તમેવ ।

130. મુઠાયેક્ષા કેશને સ્થાને ખીન ફરી ઝોગેક્ષા કેશ વગેરેમાં જે પ્રત્યભિજ્ઞા થાય છે તેના તુલ્ય સ્તંભ આદિમાં થતી પ્રત્યભિજ્ઞા છે એમ તમે જે તુલ્યતા જણાવો છો તે અસંગત છે, કારણ કે વચગાળામાં થતું મૂડિત શિરનું દર્શન જ તેમાં બાધક છે જ્યારે સ્તંભ આદિમાં થતી પ્રત્યભિજ્ઞાનું બાધક એવું કંઈ જ નથી. તેથી જ શબ્દની આબતમાં શબ્દનો ઉચ્ચાર થાય છે ત્યારે જ થતી શબ્દના વિનાશની શુદ્ધિ દ્વારા વૈધુર્ય (=પ્રમાણ્ય-શૂન્યતા) પામેથી 'આ તે જ ગડાર છે' એવા આકારવાળી પ્રત્યભિજ્ઞા શબ્દની નિત્યતા સ્થાપવા અસમર્થ છે એમ અમે કહ્યું છે. જ્વાલા વગેરેની આબતમાં પણ તેલ, વટ, વગેરેના ક્ષયના અનુમાનથી બાધિત થતી હોવાથી 'આ તે જ જ્વાલા છે' એવી પ્રત્યભિજ્ઞા ભ્રાન્ત છે, પરંતુ સ્તંભ આદિની પ્રત્યભિજ્ઞામાં અનુમાન પણ બાધક નથી. વસ્તુના સત્ત્વ ઉપરથી તમે કરેલા વસ્તુની ક્ષણિકતાના અનુમાનનો તો અમે નિરાસ કરી દીધો છે જ.

131. યદપિ ચ નૈવ નિયમઃ પ્રત્યક્ષાનુમાનયોર્વિરોધે પ્રત્યક્ષં બલીયં ઇતિ, ત્વરિતરપરિશ્રમિતચક્રીભવદલાતપ્રાહિણઃ પ્રત્યક્ષસ્થાનુમાનબાધિતત્વદર્શનાદિતિ, તથાપિ પ્રકૃતં ક્ષણિકત્વાનુમાનમન્યથાસિદ્ધમ્, અનન્યથાસિદ્ધં તુ પ્રત્યક્ષમિતિ પ્રત્યક્ષમેવ ક્ષણિક-ત્વાનુમાનસ્ય બાધકમ્ । ન ચેતરેતરાશ્રયત્વમ્, અનુમાનમિથ્યાત્વનિબન્ધનપ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષ-પ્રામાણ્યઅભ્યુપગમાત્, સ્વહેતુબલવત્તયૈવ પ્રત્યભિજ્ઞાપ્રત્યક્ષં પ્રમાણમ્ । ન તસ્યેદં દૈન્યં યદનુમાનમિથ્યાત્વે સતિ તત્પ્રમાણીભવિષ્યતીતિ ।

131. જો કે એવો નિયમ નથી કે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન વચ્ચે વિરોધ હોય ત્યારે પ્રત્યક્ષને વધુ અગત્ય ગણવું કારણ કે અત્યંત અડપથી ફેરવવામાં આવતા તારામંડળમાં વર્તુળાકાર અગ્નિપ્રકાશનું પ્રહણ કરતું પ્રત્યક્ષ અનુમાનથી બાધિત થતું દેખાય છે, તેમ છતાં સત્ત્વ ઉપરથી ક્ષણિકતાનું પ્રકૃત અનુમાન અન્યથાસિદ્ધ છે જ્યારે [રિથરતાનું] પ્રત્યક્ષ (=પ્રત્યભિજ્ઞા) અન્યથાસિદ્ધ નથી એટલે આ [રિથરતાનું] પ્રત્યક્ષ જ ક્ષણિકત્વાનુમાનનું બાધક છે.

વળી, ઈતરેતરાશ્રયદોષ નથી આવતો, કારણ કે અનુમાનના મિથ્યાપણાને કારણે પ્રત્ય-ભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય અમે સ્વીકારતા નથી. પોતાના ઉત્પાદક કારણની અગત્યતાને કારણે જ પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષનું પ્રામાણ્ય છે. પ્રત્યક્ષની એવી દીનતા નથી કે અનુમાનનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ થાય તો જ તે પ્રમાણ્ય અને.

132. આસ્તાં વા પ્રત્યભિજ્ઞાનં ય ઇષ પ્રથમાક્ષજઃ ।

સ્તસ્માદિબોધસ્તેનાપિ બાધ્યતે ક્ષણમક્ષિતા ॥

તુલ્યસામગ્રયધીનત્વસ્ય નિરાકૃતત્વાત્, સાકારત્વસ્ય નિરાકરિષ્યમાણત્વાત્, અન્વય-
વ્યતિરેકોપકૃતમાનસપ્રત્યક્ષનિરિચિતજનકત્વસ્ય ચાર્થસ્યાવમાસ્યત્વનિરિચયાત્ ઉત્પન્નોઽર્થો
જ્ઞાનં જનયતિ જાતેન ચ જ્ઞાનેન ગૃહ્યત इति બલાદ્ દ્વિત્રિક્ષણાવસ્થાયિત્વમસ્યાપદ્યત
इति કતઃ ક્ષણિકત્વમ્ ?

132. અથવા તો પ્રત્યભિજ્ઞાની વાત છોડો. સ્તંભ આદિનો ઇન્દ્રિયજન્ય સૌપ્રથમ જે
ગ્રોધ થાય છે તેનાથી પણ ક્ષણિકતા બાધિત થાય છે. વસ્તુ અને વસ્તુનું જ્ઞાન બન્ને એક
જ કારણસામગ્રીથી ઉત્પન્ન થાય છે એનો નિરાસ અમે કરી દીધો છે, જ્ઞાન સાકાર છે
એનું ખડન અમે કરવાના છીએ, અને અન્વય-વ્યતિરેકથી ઉપકૃત માનસ પ્રત્યક્ષ પડે
અર્થનું જ્ઞાનજનકપણું નિશ્ચિત થયેલું છે અને જ્ઞાનનો જનક અર્થ જ જ્ઞાનમાં પ્રકાશે છે
એવો નિશ્ચય છે — આ બધાં કારણોથી (હેતુઓથી) નિશ્ચિત થાય છે કે ઉત્પન્ન અર્થ
જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન તે અર્થનું ગ્રહણ કરે છે, એટલે ન છૂટકે
એ અર્થની એટલું ક્ષણોની અવસ્થિતિ આવી પડે છે, પરિણામે તેનું ક્ષણિકત્વ ક્યાં રહ્યું ?

133. यदि लब्धस्वरूपोऽपि न नष्टः प्रथमे क्षणे ।

हेत्वन्तराद्वિनाશोऽस्य न स्वरूपनिबन्धनः ॥

विचित्रा च पदार्थानां प्रतीतिरिह दृश्यते ।

चिरन्तनमतिः काचित् काचित् तत्कालजातधीः ॥

सलिलाहरणव्यग्रकुम्भावગતિરન્યથા ।

तथैव कन्दुकाकृष्टकुम्भावગતિરન્યથા ॥

एतेन रविगुप्तोऽपि परिम्लानमुखीकृतः ।

ક્ષણિકત્વક્ષમાધ્યક્ષસમુત્પ્રેક્ષણપણ્ડિતઃ ॥

133. જે ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં પણ ધડો પ્રથમ ક્ષણે જ નાશ ન પામે તો
[ઉત્પાદક કારણથી અન્ય એવા] બીજા કારણથી તેનો નાશ થાય, પરિણામે એવું સિદ્ધ થાય
છે કે તેનો નાશ તેના (નશ્વર)સ્વરૂપને કારણે નથી

પદાર્થોની પ્રતીતિ અહીં જનનનતની થતી દેખાય છે. કોઈ પ્રતીતિ સ્થિતિની થાય છે,
કોઈ પ્રતીતિ તત્ક્ષણેતન્નની થાય છે. પાણી ભરી લાવવામાં વ્યસ્ત કુંભની પ્રતીતિ જુદી
હોય છે તેમ જ નીલાડામાંથી ખેંચી બહાર કાઢેલા કુંભની પ્રતીતિ જુદી હોય છે.

આનાથી રવિગુપ્તનું મોઢું અમે વીધું કરી દીધું રવિગુપ્ત ક્ષણિકત્વને પુરતાર કરવા
માટે સમર્થ પ્રત્યક્ષની કલ્પના કરવામાં [કે પ્રતીક્ષા કરવામાં] જ પડેલ છે

134. તથા હિ વર્તમાનવસ્તુવિગ્રહગ્રાહિ વિજ્ઞાનમનન્તરોક્તનયેન સ્વજનકાર્ય-
પ્રતિભાસનાદ્ દ્વિત્રિક્ષણસ્થાયિતામર્થસ્ય ગમયતીત્યુક્તમ્ । આથં ચ કિંચિદ્વિજ્ઞાનમ-
નાગતકાલસ્પર્શિ ભવતિ, યથાઽઽહ મદ્ઃ—‘રજતં ગૃહ્યમાણં હિ ચિરસ્થાયીતિ ગૃહ્યતે’
ઇતિ । ઉત્તરમપિ પ્રત્યભિજ્ઞાનં અતીતકાલાવચ્છિન્નમર્થમવદ્યોતયતીતિ દર્શિતમ્ ।

134. વર્તમાન વસ્તુના શરીરને ગ્રહણ કરનારું વિજ્ઞાન અનન્તરોક્ત રીતે પોતાના જનક
અર્થાનો પ્રતિભાસ (=પ્રકાશ) કરનારું હોઈ અર્થનું મેત્રણ દાણનું સ્થાયિત્વ [અનુમાનથી]
જણાવે છે એમ અમે કહ્યું છે અને કોઈક આઘ જ્ઞાન અનાગતકાલને ગ્રહણ કરતું હોય છે,
જેમકે કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું છે કે ‘રજતને જ્યારે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે ચિરસ્થાયી
છે એમ ગ્રહાય છે’, [અર્થાત્ વર્તમાનરજતગ્રહણને અનાગતરજત અવશ્ય ગૃહીત થાય છે
કારણ કે વર્તમાન રજત જ્યારે ગૃહીત થાય છે ત્યારે તે ઉત્તરક્ષણવર્તી રજતને ઉત્પન્ન કર-
વાના સ્વભાવવાળી જ ગૃહીત થાય છે.] પછી થતું પ્રત્યભિજ્ઞાન પણ અતીતકાલાવચ્છિન્ન
અર્થને પ્રકાશિત કરે છે એ અમે દર્શાવ્યું છે.

135. ન ચાતીતાનાગતજન્મગ્રહણમાશઙ્કનીયમ્, ઇયતિ કારણસામર્થ્યનિયમાત્ ।
ન હ્યતીતાનાગતજન્મગ્રહણમશક્યક્રિયમિતિ યદપિ દૃશ્યમાનં ગ્રહણં તદપ્યપહોતું
યુક્તમ્ । ન ચૈતાવતાઽતીતાનાગતકાલાવચ્છિન્નવર્તમાનવસ્તુગ્રહણમાત્રેણ સામાન્યતો-
દૃષ્ટેનાદૃષ્ટમપ્યતીતાનાગતજ્ઞાનં કલ્પ્યમ્ । યથાદર્શનં હિ વસ્તુનિ વ્યવસ્થાપ્યન્તે, ન
તુ કિઞ્ચિદ્ દૃષ્ટ્વાઽન્યદપિ કલ્પ્યતે, દૃષ્ટમપિ વા નિહન્યત ઇતિ ।

135. અતીત જન્મ અને અનાગત જન્મના ગ્રહણની આશંકા કરવી જોઈએ નહિ,
કારણ કે આટલામાં જ કારણનું સામર્થ્ય નિયત્રિત છે. અતીત જન્મ અને અનાગત જન્મનું
ગ્રહણ કરવું અશક્ય છે એટલા ખાતર જે દૃશ્યમાન ગ્રહણ છે તેનો પણ ઈનકાર કરવો
યોગ્ય નથી.

અતીત કાળ અને અનાગત કાળથી અવચ્છિન્ન વર્તમાન વસ્તુના જ્ઞાન માત્રથી—જે
સામાન્યતઃ દૃષ્ટ છે તેનાથી — અદૃષ્ટ એવું અતીત અને અનાગતનું જ્ઞાન પણ કંઈપુ
જોઈએ નહિ. દર્શન પ્રમાણે વસ્તુઓની સ્થાપના થાય છે, પરંતુ કંઈક દેખીને અન્યની
કલ્પના કરાતી નથી, કે દેખેલ હોય તેનો પ્રતિષેધ પણ કરાતો નથી.

136. અપિ ચાનિમેષદૃષ્ટેરત્રુટિસત્તાકસ્તમ્ભાદિપદાર્થગ્રાહિ પ્રત્યક્ષમુપપદ્યતે ।
તત્ કથં ક્ષણિકગ્રાહિ કથ્યતે ?

યચ્ચ તત્ર વિકલ્પિતમતીતાનાગતક્ષણયોરસન્નિહિતત્વેન પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યતાઽનુપપત્તે-
વર્તમાનક્ષણસ્ય ચાતિસૂક્ષ્મત્વાત્ તત્કાલગ્રાહિણા પ્રત્યક્ષેણ ક્ષણિકત્વં ગૃહીતં ભવતીતિ,
તદનુપપન્નમ્, મા નામાભૂતીતાનાગતકાલગ્રહણં, વર્તમાન એવ તન્નાનિમેષદર્શને

136 ૩મી, અનિમેષ દષ્ટિથી જ્ઞેનારને અત્યુદિત સત્તાવાળા સ્તંભ આદિ પદાર્થોને અહણ કરનારું [ધારાવાહી] પ્રત્યક્ષ થયે છે. તેને કેવી રીતે ક્ષણિકગ્રાહી કહેવાય ? અતીત અને અનાગત એ ક્ષણો અસન્નિવિત હોવાથી તેઓની પ્રત્યક્ષગ્રાહ્યતા થતી ન હોવાને કારણે અને વર્તમાન ક્ષણ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાને કારણે તત્કાલગ્રાહી પ્રત્યક્ષ વડે ક્ષણિકત્વ જ ગૃહીત થાય છે એમ તમે જે વિકલ્પ કર્યો છે તે થતો નથી. ભલે અતીત અને અનાગત કળનું અહણ ન થાઓ, પરંતુ ત્યાં અનિમેષદર્શનમાં વર્તમાન જ કેટલો [લાંબો] કાળ છે એ વિચારવું જોઈએ, કારણ કે નિમેષકૃત દર્શનવિચ્છેદને અહીં અવકાશ નથી જ્યાં સુધી દર્શનનો વિચ્છેદ ન થાય ત્યાં સુધી વર્તમાનકાળ જ છે, એટલે તેના અહણથી સ્થિરતા અહીં થાય છે, ક્ષણિકતા નહિ.

137. ननु तावानसौ कालः क्षणसमुदायो भवति, न क्षणः । क्षणश्चैक एव वर्तमानो भवति । ततः पूर्वापरौ क्षणावतीतानागतौ भवतः, तयोश्च न ग्रहण-मित्युक्तम् । मेो महात्मन् ! सिद्धे क्षणिकत्वे एव एवं शक्यते वक्तुं, न तु तत्साध-नावसरे । कालो ह्येको नित्यो विभुरिति साधितोऽनुमानपरीक्षायाम् । न तु क्षणसमु-दायात्मा कालः । कालस्य तु भेदाः क्रियोपजननविनाशाद्युपाधिनिबन्धनाः कल्प्यन्त इत्यपि तत्रैव परीक्षितम् । तदयमनिमेषदृष्टेः दर्शनविच्छेदानुपग्रहात् तावान् एकः कालः स इति वर्तमान एव भवति, न नानाक्षणसमुदायः । क्षणसमुदायात्मकेऽपि वा काले दर्शनविच्छेदानवधारणात् क्षणसमुदाय एव वर्तमानीभवतु ।

137. બોદ્ધ — તેટલો લાંબો એ કાળ ક્ષણસમુદાય હોય છે, ક્ષણ નથી હોતો, અને એક જ ક્ષણ વર્તમાન હોય છે. તેથી પૂર્વ અને અપર એ એ ક્ષણો અતીત અને અનગત હોય છે અને તેમનું ગ્રહણ થતું નથી એમ અમે કહ્યું છે.

નૈયાયિક — ઓ મહાત્મા ! ક્ષણિકત્વ સિદ્ધ થયે જ આમ કહેવું શક્ય છે; તેને સિદ્ધ કરતા હોઈએ ત્યારે નહિ. અનુમાનપરીક્ષામાં અમે પુરવાર કર્યું છે કે કાળ એક, નિત્ય અને વિભુ છે, કાળ ક્ષણસમુદાયરૂપ નથી. કાળના બેદો તો ક્રિયાત્પત્તિ ક્રિયોપરમ આદિ ઉપાધિ-ઓને આધારે કલ્પવામાં આવ્યા છે, એની પરીક્ષા પણ ત્યાં જ કરવામાં આવી છે. તેથી અનિમેષદષ્ટિવાળાને દર્શનવિચ્છેદની સહાય ન હોવાથી [એટલો વખત દષ્ટિ અનિમેષ રહે] તેટલો વખત તે એક જ કાળ છે, એટલે તે વર્તમાન જ હોય છે, અનેક ક્ષણોનો સમુદાય હોતો નથી. કાળ ક્ષણસમુદાયરૂપ હોય તો પણ દર્શનવિચ્છેદનું અનવધારણ હોવાથી ક્ષણ-સમુદાય જ વર્તમાન બને.

138. ननु कालो नाम न कश्चित् पारमार्थिकः पदार्थ एव परिदृश्यमानो वर्तमानादिव्यवहारहेतुः । स च न चिरमनुभूयत इति क्षणिक उच्यते । भिक्षो ! अलम्बवान्तरगमनेन । मा भूत् कालः । पदार्थस्त्वनिमेपदृष्टयविच्छेदादविच्छिन्नसत्ताक एव दृश्यत इति न क्षणिकग्राहि प्रत्यक्षम् ।

નૈયાયિક — ઓ ભિક્ષુ ! અવાન્તર ચર્યા રહેવા દો. ભલે કાળ પદાર્થ ન હો. અનિ-
 મેષદષ્ટિના અવિચ્છેદને કારણે વસ્તુ અવિચ્છિન્ન સત્તાવાળી જ દેખાય છે એટલે પ્રત્યક્ષ
 ક્ષણિકચાલી નથી.

139. ननु भवद्भिरपि न स्थिरं ज्ञानमिष्यते । क्षीणे च ज्ञाने सोऽर्थो
द्वितीयक्षणे केन गृह्यते ? ज्ञानान्तरेण तु गृह्यमाणः स एवेत्यत्र को निश्चयः ।
अनिमेषदृष्टेर्ज्ञानं न क्षीयत एवेत्येके ।

अथ वा किं न एतेन ? न हि विषयप्रतिभासकाले ज्ञानमवभासत इत्यस-
कृदुक्तं, वक्ष्यते च । तेन तत्कीदृशमिति कुतो वयं विद्मः ? अर्थस्त्वविच्छिन्न-
सत्ताक एव गृह्यते । ज्ञानं तु वर्तमानकालमप्यतीतान्नागतकालग्राहि भवति, स्मरण-
मिव भूतभविष्यदवृष्टयनुमानमिव ।

139. બૌદ્ધ — આપ પણ જ્ઞાનને સ્થિર ઇચ્છતા નથી. અને જ્ઞાન નાશ પામતાં તે અર્થ ખીજ કોણે કોનાથી ગૃહીત થાય છે ? [જો ખીજ જ્ઞાનથી ગૃહીત થતો હોય તો] મીઠા જ્ઞાનથી ગૃહીત થતો તે 'તે જ છે' એવો નિશ્ચય અહીં કેવો ?

નૈપાયિક — એટલે જ કેટલાક માને છે કે અનિમેષદષ્ટિવાળાનું જ્ઞાન નાશ પામતું જ નથી. અથવા તો અમારે એનાથી શું? ત્રિપથનો જ્યારે પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો અવભાસ થતો નથી એ તો અમે પારંપાર કહ્યું છે અને કહીશું. તેથી જ્ઞાન કેવું છે [અર્થાત્ નાશ પામે છે કે નહિ] એ અમે ક્યાંથી જાણીએ? પરંતુ અર્થ તો અવિચ્છિન્ન સત્તાવાળો જ ગૃહીત થાય છે. અને જ્ઞાન તો વર્તમાનકાલીન હોવા છતાં અતીત અને અનાગતને ગ્રહણ કરે છે — સ્મરણની જેમ, ભૂત અને ભવિષ્યત્ વૃષ્ટિના અનુમાનની જેમ.

140. नन्विन्द्रियव्यापारो न क्षणान्तरस्थायीति तस्मिन्नसति कुतोऽर्थस्य वित्तकालताग्रहणम् ? मदन्त ! भवान् श्रान्तोऽसि । लज्जस्वैवं ब्रुवाणः । निमेषकृतोऽपि विच्छेदोऽस्य नास्ति अथ च न स्थिर इन्द्रियव्यापार इति साहसिकतामात्रम् । सन्निकर्षश्चास्य विषयग्रहणे व्यापारः, स च स्थिर एव,

તત્સમાદ્ વિતતકાલસ્ય વસ્તુનઃ પ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણમિતિ સ્થિતમ્ । एवं च स्थिते न स्वरूपमात्रनिबन्धन एव भावानां विनाशः, किन्तु हेत्वन्तरनिबन्धनो भवति । ततश्च आविनाशहेतूपनिपातात् अवस्थानमेव भावानाम् । अविद्यमानविनाशकारणानां च नित्यत्वमेव व्योमादीनामिति सिद्धम् ।

140. ખોદ્ — ઇન્દ્રિયવ્યાપાર ક્ષણાન્તરસ્થાયી નથી એટલે તેના તેવા ન હોતાં અર્થની વિનતકાલતાનું ગ્રહણ કેવી રીતે થયે ?

નૈયાયિક — હે ભદ્રન્ત ! તમે યાદા ગયા લાગો છો. આવું બોલતા તમે ભાળો. નિમેષને લીધે થતો વિચ્છેદ પણ તેને નથી અને ઇન્દ્રિયવ્યાપાર સ્થિર પણ નથી — આમ કહેવું એ સાહસિકતામાત્ર છે. સન્નિક્ષ્પં એ જ વિષયગ્રહણમાં ઇન્દ્રિયવ્યાપાર છે અને સન્નિક્ષ્પં તો સ્થિર જ છે. તેથી વિનતકાળવાળી (=ચિરસ્થાયી) વસ્તુનું પ્રત્યક્ષથી ગ્રહણ થાય છે એ સ્થિર થયું.

આવું સ્થિર થતાં વસ્તુઓના વિનાશનું કારણ વસ્તુઓનો સ્વભાવ નથી પરંતુ ખીણું જ છે. તેથી વિનાશનું કારણ ઉપસ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી વસ્તુઓનું અવસ્થાન (=સ્થિરતા) જ છે. પરિણામે જેમના વિનાશનું કારણ વિદ્યમાન નથી તે આકાશ વગેરે નિત્ય જ છે એ સિદ્ધ થયું.

141. યત્ પુનરભાણિ દર્શનાદર્શને એવ સત્ત્વાસત્ત્વે ભાવનામિતિ, તદપિ વ્યામુદ્ભાષિતમ્ । दर्शनादर्शनाभ्यां भावाभावयोः परिच्छेदः, न पुनर्दर्शनादर्शने एव भावाभावौ । अभावश्च विस्तरतः प्राक् प्रसाधितः । स च सहेतुक इति न स्वत एव विशारदो भावाः । एवं तु अनिष्यमाणे पदार्थस्थैर्यપक्षे ज्ञानजनकस्य नियतस्य वस्तुनो दर्शनम्, दर्शनविषयीकृतेऽस्य प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिविषयीकृतस्य प्राप्तिरिति व्यवहारो न स्यात्, अर्थक्षणनानात्वात् । बाध्यबाधकभावश्च क्वचिज्ज्ञानानां दृष्टः । स च न स्यात् पूर्वावगतरजतादिविषयाभावग्राहिणो ज्ञानस्य गृहीतमुद्गरदलितघटाभावज्ञानवद् बाधकत्वानुपपत्तेः । पूर्वदृष्टस्य स्मरणं, स्मृतस्य कस्यचित् प्रत्यभिज्ञानं, प्रत्यभिज्ञातस्य च गृहादेरર્થકृतस्य समापनमित्यादयश्च व्यवહारा विलुप्येरन् ।

141. વળી, વસ્તુઓનું દર્શન અને અદર્શન જ વસ્તુઓનું સત્ત્વ (ભાવ) અને અસત્ત્વ (અભાવ) છે એમ જે તમે કહ્યું તે પણ વ્યામુદ્ધનું ભાષિત છે. દર્શન અને અદર્શનથી તો ભાવ અને અભાવનું જન થાય છે અને નહિ કે દર્શન અને અદર્શન પોતે જ અનુક્રમે ભાવ અને અભાવ છે. અમે અભાવને પ્રદેશાં વિસ્તારથી પુરવાર કર્યો છે અને તે સહેતુક છે, એટલે વસ્તુઓ સ્વતઃ નશ્વર નથી. જો આમ ન હોય તો પદાર્થસ્થૈર્યપક્ષમાં, જ્ઞાનની જનક જે નિયત વસ્તુ છે તેનું જ દર્શન થાય છે, દર્શનનો વિષય અનેક જે વસ્તુ હોય છે તેમાં જ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને પ્રવૃત્તિનો વિષય અનેકી જે વસ્તુ હોય છે તેની જ પ્રાપ્તિ

થાય છે એવો વ્યવહાર નહિ થાય કારણ કે અર્થક્ષણો તો જુદા જુદા અનેક છે; વળી કોઇ વાર યાનોમાં આધ્યઆધિકભાવ દેખાય છે તે પશુ નહિ થાય કારણ કે જેમ મુદ્ગરથી કુટી ગયેલા (=નાશ પામેલા) ધટના અભાવનું જ્ઞાન [ધટસત્તા કાલભાવિ પૂર્વવર્તી ધટજ્ઞાનનું] આધક ધટનું નથી તેમ પૂર્વાવગત રજતના અભાવને પ્રહણ કરનારું જ્ઞાન રજતસત્તાકાલભાવિ પૂર્વવર્તી રજતાનુભવનું આધક ધટનું નથી, [પૂર્વાવગત રજતનો હાલ અભાવ છે, જ્યારે પૂર્વે અનુભવકાળે તેનો ભાવ હતો એટલે પૂર્વાનુભવનું આધક હાલનું અભાવજ્ઞાન કેવી રીતે હોય ?] ઉપરાંત, પૂર્વદંટનું સ્મરણ, સ્મૃત કોર્ષક વસ્તુનું પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન, અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાત અધુરા ધરનું સમાપન ઇત્યાદિ વ્યવહારો પશુ લોપ પામે.

142. અથ સન્તાનમાશ્રિત્ય ક્રિયતે તત્સમર્થનમ્ ।

ન, તસ્ય મિન્નામિન્નત્વવિકલ્પાનુપપત્તિઃ ॥

અમેદપક્ષે ક્ષણવદ્ વ્યવહારો ન સિધ્યતિ ।

વ્યતિરેકે તુ ચિન્ત્યોડસૌ વાસ્તવોડવાસ્તવોડપિ વા ॥

અવાસ્તવત્વે પૂર્વોક્તં કાર્યં વિઘટતે પુનઃ ।

વાસ્તવત્વે સ્થિરો વા સ્યાત્ ક્ષણિકો વેતિ ચિન્ત્યતામ્ ॥

સન્તાનિનિર્વિશેષઃ સ્યાત્ સન્તાનઃ ક્ષણમઙ્ગુરઃ ।

ન સિધ્યેત્ પુનરપ્યેષ વ્યવહારઃ પુરોદિતઃ ॥

અથાપિ નિત્યં પરમાર્થસન્તં

સન્તાનનામાનમુપૈષિ માવમ્ ।

ઉત્તિષ્ઠ મિક્ષો ! ફલિતાસ્તવાશાઃ

સોડયં સમાપ્તઃ ક્ષણમઙ્ગવાદઃ ॥

તદેવં સતિ સન્તાનછન્નનો વિનિવારણાત્ ।

લોકયાત્રા સ્થિરૈરેવ પદાર્થૈરુપપાદ્યતામ્ ॥

142. બોદ્ધ— સંતાનનો (continuum નો) આધાર લઇ આ બધા વ્યવહારનું સમર્થન અમે કરીશું.

તૈયાયિક— ના, એમ ન થઇ શકે, કારણ કે સંતાન ક્ષણોથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ વિકલ્પ ધટી શકતો નથી. [સંતાન ક્ષણોથી અભિન્ન છે એ] અમેદપક્ષમાં ક્ષણોની જેમ સંતાનમાં વ્યવહાર સધાતો નથી [સંતાન ક્ષણોથી ભિન્ન છે એ] એદપક્ષમાં વિચારવું જોઇએ કે આ સંતાન વાસ્તવિક છે કે નહિ ? જો તે અવાસ્તવિક હોય તો પૂર્વોક્ત કાર્ય (અર્થાત્ વ્યવહારો) લોપ પામી જાય. જો તે વાસ્તવિક હોય તો તે સ્થિર છે કે ક્ષણિક એ વિચારો. [જો તે ક્ષણિક હોય તો] સંતાની ક્ષણોથી તેનો કોઇ વિશેષ ન રહે અને તે પશુ ક્ષણભંગુર અને, પરિણામે અગાઉ જણાવેલો વ્યવહાર ફરી પાછો ન થાય. જો તમે સંતાન નામનો નિત્ય,

પરમાથ' સત્ ભાવ ઇચ્છશે તો અમે કહીશું, 'ઓ કિશ્કુ ! કાનો થા, તારી આશા ફળી, ક્ષણભંગવાદ સમાપ્ત થયો.' નિષ્કર્ષ એ કે આમ હોતાં સંતાનરૂપ હદમ વડે લોકયાત્રા અર્થ થતી હોય (=અટકી જતી હોય) સ્થિર પદાર્થો વડે જ તેને ઘટાવો.

143. एवमनन्तरनिगदितदूषणनिकुरुम्बविनिहतप्रसरम् ।

नाध्यक्षं क्षणिकत्वे न चानुमानं प्रमाणं तत् ॥

क्षणभङ्गे निरस्ते च कार्यमाधारवद् ध्रुवम् ।

अतो ज्ञानादिकार्येण युक्तमाश्रयकल्पनम् ॥

सुखादेरपि कार्यस्य विज्ञानाद् व्यतिरिक्तता ।

प्रागुक्तेति तदप्यन्यद्भवत्यस्यानुमापकम् ॥

143. તથા અનન્તર પુર્વે કહેલ દૂષણોથી જેનો [ક્ષણિકતા પુરવાર કરવામાં] પ્રસાર નાશ પામ્યો છે તેવું પ્રત્યક્ષ ક્ષણિકતામાં પ્રમાણ નથી, અને અનુમાન પણ ક્ષણિકતામાં પ્રમાણ નથી. ક્ષણભંગનો નિરાસ થતાં, કાર્યને યોગ્યસ આશ્રય હોવો ઘટે છે. તેથી જ્ઞાન આદિ કાર્ય ઉપરથી તેમના આશ્રયની કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. સુખ વગેરે કાર્યની વિજ્ઞાનથી વ્યતિરિક્તતા અમે પહેલાં જણાવી છે, એટલે તે પણ એ આશ્રયનું ખીજુ અનુમાપક છે.

144. किञ्च नाङ्गीकरोषि त्वमात्मानं पारलौकिकम् ।

उपैषि परलोकं च विदितं ते बकव्रतम् ॥

कर्मसन्तानिनाऽन्येन यत्कृतं चैत्यवन्दनम् ।

ततोऽद्य फलमन्येन भुज्यतेऽकृतकर्मणा ॥

न त्वा निर्वृत्तिरप्यस्य चैत्यवन्दनकर्मणः ।

ज्ञानक्षणेन नैकेन किञ्चित् कर्म समाप्यते ॥

कार्यकारणभावश्च यस्त्वदुक्तः स दूषितः ।

कार्यकारणभावेऽपि न ह्यन्यत्वं निवर्तते ॥

अनैकान्तિકता चास्य सन्तानान्तरबुद्धिभिः ।

उपादानત્વરૂપોऽपિ विशेषः प्राङ् निराकृतः ॥

कार્પાસરાગસંક્રાન્તિદષ્ટાન્તો યદ્વ ચ વર્ણિતઃ ।

સોઽપ્યયુક્તઃ સ્વરૂપેણ તત્ર તસ્યૈવ દર્શનાત્ ॥

य एव रागः कार्पासबीजे समुपकल्पितः ।

स एव दृश्यते पुष्पे न तु तस्मात् फलान्तरम् ॥

एवं कर्मानुवृत्तिः स्यात् फलभोगस्तु दुर्धटः ।

कर्मानुवृत्तिरप्येषा न चैकस्यास्ति कस्यचित् ॥
 कार्यकारणयोर्भेदात् कार्पासकुसुमादिवत् ।
 अन्यत्रैव हि कर्म स्यादन्यत्रैव च तत्फलम् ॥
 न च सन्तानभोगाय कश्चित् कर्मानुतिष्ठति ।
 फलमस्मान्ममैव स्यादिति सर्वः प्रवर्तते ॥
 सर्वथा शाक्यभिक्षूणां परलोको विसंष्टुलः ।
 न तत्प्रसाधने तेषां काचिद्भ्रमनिकाऽस्ति वा ॥
 गर्मादौ प्रथमं ज्ञानं विज्ञानान्तरपूर्वकम् ।
 ज्ञानत्वादित्ययं हेतुरप्रयोजक इष्यते ॥
 मूर्छाधनन्तरोद्भूतज्ञानैश्च व्यभिचार्ययम् ।
 मूर्छितस्यापि विज्ञानमस्तीत्येतत्तु कौतुकम् ॥
 न ह्यर्थावगतेरन्यद्रूपं ज्ञानस्य किञ्चन ।
 मूर्छादिषु कुतस्तस्यात् कुतो वा कल्लादिषु ॥
 कल्लादिदशायां वा यदि विज्ञानमिष्यते ।
 मातापितृस्थयोरस्तु शुक्रशोणितयोरपि ॥
 ततश्चैकत्र सन्तामे चेतनद्वयमापतेत् ।
 चेतनानां बहुत्वं वा दम्पत्योर्बहुपुत्रयोः ॥
 न चैष नियमो लोके सदृशात् सदृशोद्भवः ।
 वृश्चिकादेः समुत्पादो गोमयादपि दृश्यते ॥
 शरीरान्तरसञ्चारचातुर्यं च धियां कथम् ।
 ज्वालादिवन्न मूर्तत्वं न च व्यापकताऽऽत्मवत् ॥
 आतिवाहिकदेहेन नीयन्ते चेद्भवान्तरम् ।
 नन्वातिवाहिकेऽप्यासां कथं सञ्चारसंभवः ॥
 आस्तामेवैष वा जीवद्देहेऽपि पथि गच्छताम् ।
 प्रदेशान्तरसंचारो ज्ञानानां भवतां कथम् ॥
 न ह्येषां भूतधर्मत्वं न स्वतो गतिशक्तिता ।
 न च जात्यादिवद् वृत्तिर्न च व्यापकताऽऽत्मवत् ॥

एवं यदैव निष्क्रान्तो विहारकुहराद् भवान् ।
तदा काष्ठी भवेद् देहो ज्ञानसंक्रान्त्यसंभवात् ॥
तदयं संक्षेपार्थस्त्यक्तव्यो वा निरस्य कौरुकुचीम् ।
सुरगुरुवत् परलोकः नित्यो वाऽऽत्माऽभ्युपेतव्यः ॥
यस्त्वस्य चर्मगगनोपमतां विकल्प्य ।

नाशित्वमुक्तमथ वा विफलत्वमेव ।

तन्नैव साधु सुखदुःखदशોपभोग—

योगેऽપિ નાશમધિગચ્છતિ નાયમાત્મા ॥

विकृतिश्च तस्य सुखदुःखजन्मनो

न हि तादृशी भवति लुप्यते यया ।

सहकारिकारणवशात् तु जायते

तदवश्यमेव समुपैति भोक्तृताम् ॥

અથવોપજનવ્યયસ્વભાવઃ

સ્વદશાભેદસમન્વયે હિ પુંસઃ ।

फणिनः किल कुण्डलाद्यवस्था—

નુગતસ્યેવ ન ભિન્નતેતિ કેચિત્ ॥

અવસ્થા એવૈતાઃ પ્રસન્નચિલ્યાતઙ્કચિધુરાઃ

અવસ્થાતા ત્વેકઃ સ્ફુરતિ નિરપાયસ્થિરવપુઃ ।

असत्यस्मिन् पूर्वावगतविषयानुस्मृतिभुवां

न सिद्धिः कार्याणामिति निपुणमावेदितमिदम् ॥

144 વળી, તમે પરલોકમાં જતાર આત્માનો સ્વીકાર કરતાં નથી અને પરલોકનો સ્વીકાર કરો છો. અમે તમારું બકત બાણીએ છીએ. કમ' કરનાર સંતાનીએ (કાણે) જે ચૈત્યવંદન કયું તેમાંથી થનારું કળા જેણે કમ' કયું નથી તે અત્યારે ભોગવે છે. આ ચૈત્યવંદનરૂપ કમ'ની નિર્વૃત્તિ [=પૂર્ણતા] પણ ક્ષણિકગ્વાદમાં ઘટતી નથી. એક જ્ઞાનક્ષણથી કોઈ પણ કમ' પરિપૂર્ણ થતું નથી. જે કાર્યકારણુભાવ તમે કહ્યો છે તે દૂષિત છે. કાર્ય-કારણુભાવ હોવા છતાં અન્યત્વ તો દૂર થતું નથી. [કાર્યકારણુભાવ અને અન્યત્વ સાથે ન જ રહી શકે એવું નથી.] કાર્યકારણુભાવ અનૈગન્તિક છે, અર્થાત્ તે અન્યત્વ સાથે પણ રહે છે. આ વસ્તુ સન્તાનાન્તરની બુદ્ધિઓથી પુરવાર થાય છે. ઉપાધ્યાયબુદ્ધિ અને શિષ્યબુદ્ધિ એ અન્ય [=જુદા] હોવા છતાં તે એ વચ્ચે કાર્યકારણુભાવ છે. અહીં એક સંતાનગત, કાર્યકારણુભાવ ધરાવતી, પૂર્વોત્તર બુદ્ધિઓમાં પૂર્વ બુદ્ધિ ઉપદાન છે અને ઉત્તર બુદ્ધિ ઉપોદય છે,

જ્યારે સન્તાનાન્તરની શુદ્ધિઓમાં ઉપાદાનોપાદેયભાવ નથી એમ તમે જે વિશેષ દર્શાવ્યો તેનો પણ અમે પહેલાં નિરાસ કર્યો છે. કપાસની રક્તતાની સંક્રાન્તિનું દષ્ટાન્ત તમે જે વળ્યુંવ્યું તે પણ સ્વરૂપથી અયુક્ત છે કારણકે તે રક્તતાનું જ દર્શન થાય છે જે રક્તતા કપાસખીજમાં ખરાબર કરવામાં આવી છે તે જ પુષ્પમાં દેખાય છે, તેનાથી અન્ય ફળ થતું નથી. એ રીતે કર્મની અનુવૃત્તિ થાય પણ ફળભોગ તો દુધંટ છે. કર્મની આ અનુવૃત્તિ પણ કોઈ એકની આમતમાં થતી નથી કારણ કે કપાસખીજ-કુસુમની જેમ કાર્યકારણનો ભેદ છે. કર્મ અન્યત્ર થાય છે અને ફળ અન્યત્ર થાય છે અને સંતાનના ભોગ માટે કર્મનું અનુદાન કોઈ કરતું નથી. આ કર્મમાંથી થતું ફળ મને જ થાય એમ સમજીને જ અધાં કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ખીલુ કિણુઓના મતમાં પરલોક સર્વથા અસિદ્ધ છે. પરલોકને સિદ્ધ કરવામાં તેમનો કોઈ તક નથી. 'ગલ' વગેરેમાં જે પ્રથમ જ્ઞાન થાય છે તે વિજ્ઞાનાન્તરપૂર્વક છે, કારણ કે તે જ્ઞાન છે' આ હેતુને અમે અપ્રયોજક ગણાવ્યો છે. વળી, આ હેતુ મૂર્છા આદિ પછી ઉદ્ભવના જ્ઞાને વડે વ્યભિચાર પામે છે, [અર્થાત્ મૂર્છા આદિ પછી થતાં જ્ઞાનો વિજ્ઞાનાન્તરપૂર્વક નથી, કારણ કે મૂર્છામાં વિજ્ઞાન હોતું નથી.] મૂર્છિતને પણ જ્ઞાન હોય છે એમ કોઈ કહે છે. પણ તે તો જુકાણું છે, કારણ કે અર્થાવગતિથી અન્ય એવું કોઈ સ્વરૂપ જ્ઞાનનું નથી. મૂર્છા વગેરેમાં કે કલસ વગેરેમાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ અર્થાવગતિ કયાંથી હોય ? ન જ હોય. જે કલસ આદિ અવસ્થાઓમાં જ્ઞાન ઇચ્છવામાં આવે તો માતામાં રહેલ શોણિત અને પિતામાં રહેલ શુક્રમાં પણ જ્ઞાન ઇચ્છવું પડે, તેથી એકત્ર (=ગાળકમાં) બે ચેતન માનવાની આપત્તિ આવે અથવા તો અનેક પુત્રો ધરાવતા દંપતીમાં ચેતનાનું બહુત માનવાની આપત્તિ આવે. ઉપરાંત, લોકમાં એવો નિયમ નથી કે સદશમાંથી જ સદશની ઉત્પત્તિ થાય કારણ કે જાણુમાંથી પણ વીંછી આદિની ઉત્પત્તિ થતી દેખાય છે. વળી, મુમુર્શુશરીરમાંથી ગર્ભશરીરમાં જવાની શક્તિ જ્ઞાનમાં કેવી રીતે હોય ? કારણ કે જ્ઞાન જવાલાની જેમ ન તો મૂત્ત છે કે આત્માની જેમ ન તો વ્યાપક છે. આતિવાહિકદેહ (=અન્તરાલવશરીર) જ્ઞાનને જવાન્તરમાં (=મુમુર્શુશરીરમાંથી ગર્ભશરીરમાં) લઈ જાય છે એમ જો તમે કહેતા હો તો અમે પૂછીએ છીએ કે મુમુર્શુશરીરમાંથી આતિવાહિક દેહમાં જ્ઞાનનું જવું કેવી રીતે સંભવે ? અથવા આ પ્રશ્નને રહેવા દો. તમારા મતમાં, રસ્તે જનારાઓના જીવતા દેહમાં જ્ઞાનેનો પ્રદેશાન્તરસંચાર કેવી રીતે થાય ? કારણ કે તેમનામાં (=જ્ઞાનોમાં) ભૂતધર્મો તો છે નહિ, વળી તેમનામાં સ્વતઃ ગતિ કરવાની શક્તિ પણ નથી, ઉપરાંત જાતિ વગેરેની જેમ તેઓ આશ્રયમાં રહેતાં નથી, તેમ જ ન તો તેઓ આત્માની જેમ વ્યાપક છે. આમ જેવા તમે વિહારમાંથી કે ગુફામાંથી બહાર નીકળો તેવો જ તમારો દેહ લાકડા જેવો જડબની જાય, કારણ કે જ્ઞાનસંક્રાન્તિનો સંભવ નથી. દુકમાં વાત આટલી જ છે— કાં તો દંડ દૂર કરી ચર્વાકની જેમ તમારે પરલોક ન સ્વીકારવો જોઈએ કાં તો નિત્ય આત્મા સ્વીકારવો જોઈએ. આત્મા ચર્મ જેવો છે કે આકાશ જેવો ? એવા વિકરૂપ કરીને આત્માનું વિનાશીપણું અથવા કર્મનું વૈકલ્ય તમે કહ્યું છે, તે ખરાબર નથી જ, કારણ કે સુખ-દુઃખસ્વ અવસ્થાના ઉપભોગનો આત્માને સંબંધ હોવા છતાં આ આત્મા નાશ પામતો નથી. સુખદુઃખના જન્મથી આત્માની થતી વિકૃતિ એવી નથી હોતી કે જેનાથી આત્માનો નાશ થાય, સહકારિકારણવશાત્ તે વિકૃતિ જન્મે છે. તેથી આત્મા અવશ્ય તે વિકૃતિનું ભોક્તૃત્વ પામે છે. અથવા, ઉત્પાદ-ન્યવ સ્વભાવવાળી પોતાની

બિન્ન બિન્ન અવસ્થાઓમાં આત્મા અરાગર અનુસૂત હોવાથી આત્માનો તે અવસ્થાઓથી બેદ નથી — જેમ કુંડલાકાર આદિ અવસ્થાઓથી તેમનામાં અનુસૂત સપનો બેદ નથી તેમ — એમ કેટલાક (=જાદૂ મીમાંસકો) કહે છે. આ અવસ્થાઓ પ્રસભ (અર્થાત્ નિહેતુક) વિનાશના આતંકથી રહિત છે. અવસ્થાવાન્ આત્મા એક છે અને અપાયરહિત સ્થિર ક્લેવરવાળો છે; એમ ન હોય તો પૂર્વાનુભૂત વિષયની સ્મૃતિથી જન્મતાં કાર્યોની સિદ્ધિ થાય નહિ એ અમે નિપુણ રીતે કહ્યું છે.

145. નનુ ત્રિમૃશતિ મોગે કર્મ નિત્યોઽપિ નાત્મા

ન હિ નરકનિમગ્નો મન્યતે કશ્ચિદેવમ્ ।

કિલ યદહમકાર્ષં પ્રામ્ભવે કર્મ પાપં

ફલમુપનતમસ્માદ્ ભુજ્યતે તન્મયેતિ ॥

કાર્યોપભોગસમયે કિમનેન કૃત્યં

નાસ્થ પ્રવૃત્તિરધુના ન નિવૃત્તિરસ્માત્ ।

યસ્તુ પ્રવૃત્તિજનનૌપયિકોઽવમર્શઃ

શાસ્ત્રાદસૌ ભવતિ શાસ્ત્રત્રિદામવચ્ચમ્ ॥

ત્રિમર્શોઽયં પશ્ચાદપિ ભવતિ દૃષ્ટે તુ વિષયે

મયા યૂના યત્તત્કિમપિ સદસદ્વા કૃતમભૂત્ ।

તતો વૃદ્ધોઽચ્ચાહં ફલમનુભવામીતિ તદયં

પુમાનસ્તિ સ્થાયી સુકૃતફલભોગાદિનિપુણઃ ॥

નાસ્ત્યાત્મા ફલભોગમાત્રમથ ચ સ્વર્ગાય ચૈત્યાર્ચનં

સંસ્કારાઃ ક્ષણિકા યુગસ્થિતિમૃતશ્ચૈતે ત્રિહારાઃ કૃતાઃ ।

સર્વં શૂન્યમિદં વસૂનિ ગુરવે દેહીતિ ચાદિશ્યતે

બૌદ્ધાનાં ચરિતં કિમન્યદિયતી દમ્ભસ્ય ભૂમિઃ પરા ॥

145. ઔદ્ધ — ફળભોગસમયે નિત્ય આત્મા પણ કર્મનો વિચાર કરતો નથી. નરકમાં પડેલો કોઈ આમ વિચારતો નથી કે ‘પૂર્વ જન્મમાં જે પાપ કર્મ મેં કરેલું તેનું ફળ આવી પડ્યું છે, તેને હું ભોગવું છું.’ ફળોપભોગસમયે આવી વિચારણા શું કરે? [કંઈ જ નહિ.] ન તો તે અત્યારે ફળોપભોગસમયે કુફળ માટેની પ્રવૃત્તિ જન્માવી શકે કે ન તો કુફળમાંથી — કુફળજનક કુકર્મમાંથી — નિવૃત્ત કરી શકે.

નૈયાયિક — પરંતુ પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપાયભૂત આ જે વિચારણા છે તે તો શાસ્ત્રજોને શાસ્ત્રને આધારે અવશ્ય થાય છે. દૃષ્ટ વિષયમાં આવી વિચારણા ફળોપભોગકાળે થાય છે. ‘હું જ્યારે યુવાન હતો ત્યારે મેં જે કંઈ સાડું-ખોડું ક્યું હતું તેનું ફળ અત્યારે હું વૃદ્ધ થયેલો ભોગવું છું’ એમ માણસ વિચારે છે. તેથી આ આત્મા સ્થાયી

છે જે પોતે કરેલાં સુકૃતોનાં ફળ ભોગવવા વગેરેમાં નિપુણ છે. આત્મા નથી, [કર્મ કયાં વિના જ] ફળનો કેવળ ભોગ છે એમ બૌદ્ધો કહે છે અને સ્વર્ગને માટે ચૈત્યનું પૂજન કરે છે. સૂરકારો દાણિક છે એમ કહે છે અને યુગો સુધી સ્થિતિ કરનારા આ વિહારો તેઓએ ખાંધ્યા છે. આ બધું શૂન્ય છે એમ કહે છે અને આદેશ આપે છે કે ગુરુને ધન આપો. બૌદ્ધોનું આવું ચરિત બીજું તો શું પણ દાંભની એટલી તો ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિ છે (કે ન પૂછા વાત) !

146. અત્ર સુશિક્ષિતાચાર્વાકા આહુઃ યાવચ્છરીરમવસ્થિતમેકં પ્રમાતૃતત્ત્વમનુસન્ધાનાદિવ્યવહારસમર્થમસ્તુ નામ કસ્તત્ર કલહાયતે ? શરીરાદ ઝઘ્ઘં તુ તદસ્તીતિ કિમત્ર પ્રમાણમ્ ? ન ચ પૂર્વશરીરમપહાય શરીરાન્તરં સંક્રામતિ પ્રમાતા । યદિ હ્યેવં મન્વેત્ , તદિહ શરીરે શૈશવદશાનુભૂતપદાર્થસ્મરણવદતીતજન્માનુભૂતપદાર્થસ્મરણમપિ તસ્ય મન્વેત્ । ન હિ તસ્ય નિત્યત્વાવિશેષે ચ શરીરમેદાવિશેષે ચ સ્મરણવિશેષે કારણવિશેષ-મુત્પરિણામો યદિહ જન્મન્યેવાનુભૂતં સ્મરતિ નાન્યજન્માનુભૂતમિતિ । તસ્માદ્ઘ્ઘં દેહાન્નાસ્ત્યેવ પ્રમાતેતિ નિત્યાત્મવાદમૂલપરલોકકથાકૌરુકીમપાસ્ય યથાસુખમાસ્યતામ્ । યથાSSહ—

યાવજ્જીવં સુખં જીવેન્નાસ્તિ મૃત્યોરમોચરઃ ।

મસ્મીભૂતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુતઃ ॥ ઇતિ

146. અહીં સુશિક્ષિત ચાર્વાક કહે છે—જ્યાં સુધી શરીર હોય ત્યાં સુધી ટકનારું, અનુસંધાન આદિ વ્યવહારને માટે સમર્થ એવું એક પ્રમાતા નામનું તત્ત્વ ભલે હોય, કોણ તેમાં વિવાદ કરે છે? (કોઈ નહિ.) પરંતુ શરીર પડ્યા પછી તે પ્રમાતૃતત્ત્વ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમાં શું પ્રમાણ છે ? પૂર્વશરીરને ત્યજી અન્ય શરીરમાં તે પ્રમાતા સંક્રમણ કરતો નથી. જો પૂર્વશરીરને ત્યજી અન્ય શરીરમાં સંક્રમણ કરતો હોત તો અહીં આ શરીરમાં બાળપણમાં અનુભવેલા પદાર્થનું જોમ તેને સ્મરણ થાય છે તેમ અતીત જન્મમાં અનુભવેલા પદાર્થનું તેને સ્મરણ થાય. પ્રમાતા જન્મે સ્થાને સમાનપણે નિત્ય હોય, શરીરો પણ જન્મે સ્થાને સમાનપણે ભિન્ન હોય છતાં અહીં આ જન્મમાં પૂર્વાનુભૂતનું સ્મરણ થતું હોય અને નૂતન જન્મમાં અન્ય શરીરમાં રહેલા પ્રમાતાને પૂર્વ જન્મમાં પૂર્વ શરીરમાં અનુભૂતનું સ્મરણ ન થતું હોય તો તેને માટેનું કોઈ વિશેષ કારણ હોવું જોઈએ, પણ એવું કોઈ કારણ તો આપણને દેખાતું નથી કે જો અહીં આ જન્મમાં અનુભવેલું પ્રમાતા સ્મરે પરંતુ અન્ય જન્મમાં અનુભવેલાને તે ન સ્મરે. તેથી શરીર નાશ પામ્યા પછી પ્રમાતાનું અસ્તિત્વ છે જ નહિ. એટલે નિત્ય આત્મા છે એ વાદ જોના મૂળમાં છે એવી પરલોકની વાત કરવાનો દાંભ છોડી યથાસુખ રહો અને કહેવામાં પણ આવ્યું છે કે જ્યાં સુધી જીવો ત્યાં સુધી સુખે જીવો, કારણ કે જોના નાશ થતો ન હોય એવી કોઈ વસ્તુ (=આત્મા) નથી, અને બળીને ભસ્મ થઈ ગયેલા દેહનું તો પુનઃ સંસારમાં આગમન ક્યાંથી હોય ?

147. અત્રોચ્યતે । ન સ્વલ્પ નિપુણમિવ સુશિક્ષિતમાયુષ્મતા ચાર્વાકાચાર્યચાતુ-
ર્થમ્ । યાવચ્છરીરમેકમનુયાયિ પ્રમાતૃતત્ત્વમસ્તીતિ યદુક્તવાનસિ તન્ન વિસ્મર્તુમર્હસિ ।
ન ચાસ્તિત્વાવિનાભાવી ભાવાનાં વિનાશઃ સ્વાભાવિકઃ, કિન્તુ હેત્વન્તરનિમિત્તક ઇતિ
સૌગતૈઃ સહ કલહમતિમાત્રમધુનૈવ કૃત્વા સમર્થિતોડયમર્થઃ । ન ચ વિનાશહેતુઃ
પ્રમાતૃરતિચિરમપિ વિચાર્યમાણઃ કશ્ચિત્ ક્વતશ્ચિદવાપ્યતે । ન ચાનુપલભ્યમાનોડપ્યસૌ
કલ્પયિતું પાર્યતે ।

147. નૈયાયિક — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. (તમે ઔદ્ધોએ તમારા પક્ષના સમ-
ર્થનમાં ચાર્વાક આચાર્યોનો હવાલો આપ્યો) પરંતુ તમે ચાર્વાક આચાર્યનું ચાતુર્ય અનામર
નિપુણ રીતે શીખ્યા નથી. જ્યાં સુધી શરીર ટકે છે ત્યાં સુધી એક અતુર્યૂત પ્રમાતૃતત્ત્વ હોય
છે એમ તમે કહ્યું છે એ ખૂબ તમારે માટે યોગ્ય નથી. ભાવોના અસ્તિત્વ સાથે અવિ-
નાશનું સંબંધ પગવતો અર્થાત્ સ્વાભાવિક વિનાશ નથી પરંતુ અન્ય હેતુ તેમાં નિમિત્ત છે
એ વસ્તુનું સૌગતો સાથે વિવાદ કરીને હમાણા જ અમે સમર્થન કર્યું છે. પ્રમાતાના
વિનાશનું કોઈ કારણ ક્યાંયથી પણ લાંબો વિચાર કરતાં અમને પ્રાપ્ત થયું નથી. વિનાશ-
નો હેતુ ઉપલબ્ધ ન હોય તેમ છતાં તેની કલ્પના કરવી એ તો અમારા માટે શક્ય જ નથી.

148. ન હ્યાત્મા પટાદિરિવ સાવયવ ઉપલભ્યતે, યદવયવવિભાગાદિના
નહ્કસ્યતીતિ ગમ્યતે । ઉત્પત્તિરપિ ન આત્મનો દૃષ્ટા, યતસ્તદવિનાભાવી નિરવયવસ્યાપિ
કર્માદિરિવ વિનાશઃ પ્રતીયેત । ન ચૈષ કસ્યચિદાત્મા ગુણો યેનાશ્રયવિનાશાદ્વા
વિરોધિગુણાન્તરપ્રાદુર્ભાવાદ્વા પ્રત્વંસમાસાદયેત્ ।

148. આત્મા પટ આદિની જેમ સાવયવ દેખાતો નથી કે જેથી અવયવોના વિભાગ
આદિ વડે તેનો નાશ થશે એવું આપણે અનુમાન કરીએ. આત્માની ઉત્પત્તિ પણ થતી
દેખાતી નથી કે જેથી ઉત્પત્તિનો અવિનાશાવી વિનાશ નિરવયવ કમ આદિની જેમ આત્મામાં
પણ પ્રતીત થાય. ન તો આત્મા કોઈનો ગુણ છે કે જેથી સમવાયિકારણરૂપ આશ્રયનો
નાશ થવાથી કે અન્ય વિશેષી ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થવાથી તે નાશ પામે.

149. ન ચૈવં શક્યતે વક્તું કિં વિનાશહેત્વનુમાનેન ? પ્રત્યક્ષ એવાસ્ય
વિનાશો દૃશ્યત ઇતિ, યતો ન શરીરવદસૌ દહ્યમાનઃ શકુનિભિરવલુપ્યમાનો
વા કદાચિદુપલબ્ધ ઇતિ । તસ્માદ્ વિનાશાદર્શનાદ્ વિનાશહેત્વનુમાનાસંભવાચ્ચ અસ્તિ
ચેદાત્મા નિત્ય એત્વવધાર્યતામ્ ।

149. 'આત્માના વિનાશના હેતુનું અનુમાન કરવાની જરૂર જ ક્યાં છે ? કારણ કે
તેનો વિનાશ તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે' એમ કહેવું શકાય નથી કારણ કે શરીરની જેમ તે
અળાતો કે પક્ષીઓથી ખરાતો કરી દેખાતો નથી. તેથી વિનાશ ન દેખાતો હોવાને કારણે

તેમ જ તેના વિનાશના કારણનું અનુમાન શક્ય ન હોવાને કારણે આત્મા હોય તો નિત્ય જ હોય એવો નિશ્ચય તમે કરો.

150. તસ્માદ્ ભૂતચૈતન્યમેવ ચિરન્તનચાર્વાકાચાર્યવત્ પરલોકાપલાપપરિતોષા-
લમ્બિતયત્કિઞ્ચિત્કારિત્વસુલભસુલાસિકાસક્તહૃદયૈર્વરમાશ્રિતુમ્ । આશરીરમવસ્થિતે તુ
પ્રમાતૃતત્ત્વે સતિ ન ફલન્ત્યેતે પરલોકાપલાપમનોરથાઃ । ભૂતચૈતન્યપક્ષોઽપિ ચ પુરા
પરાકૃત એવ । તસ્માદસ્તિ નિત્યઃ પરલોકી પ્રમાતેતિ । નિત્યત્વે સતિ પૂર્વદેહસમ્બન્ધો
ભવિષ્યદ્દેહાન્તરસમ્બન્ધશ્ચાસ્ય ન દુરુપપાદઃ । શરીરાન્તરસંચારસ્ત્વસ્ય નાસ્તીતિ યદુક્તં
તદ્યુક્તમેવ । વ્યાપિનઃ સર્વત્ર વિદ્યમાનસ્યાત્મનઃ કઃ સંચારાર્થઃ ?

150 તેથી, પરલોકાપલાપજન્ય પરિતોષને કારણે પ્રાપ્ત યત્કિઞ્ચિત્કારી સુલભ સુખમાં
આસક્ત હૃદય ધરાવનાર બૌદ્ધોએ ચિરન્તન ચાર્વાકાચાર્યની જેમ ભૂતચૈતન્યનો જ આશ્રય
કરવો વધુ સારો. શરીર દેહ ત્યાં સુધી પ્રમાતૃતત્વ હોય તો પરલોકનો અપલાપ કરવાના મનો-
રથો ફળશે નહિ. ભૂતચૈતન્યપક્ષનું પણ પહેલાં અમે નિરાકરણ કરી દીધું જ છે. તેથી નિત્ય,
પરલોકમાં જતો પ્રમાતા છે. તે નિત્ય હોતાં તેનો પૂર્વ દેહ સાથે સંબંધ અને ભવિષ્યદ્
અન્ય દેહ સાથે સંબંધ ધરાવવો મુશ્કેલ નથી. શરીરાન્તરસંચાર આત્માનો થતો નથી એમ
તમે જે કહ્યું તે યોગ્ય જ છે. વ્યાપક, સર્વત્ર વિદ્યમાન આત્માને સંચારનું પ્રયોજન શું?

151. વ્યાપિત્વ એવં પ્રમાણમિતિ ચેત્ , સર્વત્ર કાર્યોપલમ્ભઃ પ્રમાણમ્ ।
इतो वाराणसीमपि गतस्य मे भवत्येव स्मरणेच्छाऽऽदिकार्ययोगः । स
चात्मैकप्रभवः । आत्मनश्च शरीरस्येव न तत्र गमनममूर्तत्वात् । न शरीरगुणवत्
तदनाश्रितत्वात् । न प्राणादिवद् अन्तःशरीरवृत्तित्वाभावात् । अन्तःशरीरवृत्तित्वाभावे
किं प्रमाणमिति चेत् , उच्यते—अन्तःशरीरवृत्तित्वे हि द्वयी गतिः—एकदेशवृत्तित्वं
सर्वशरीरापूरकत्वं वा । तत्र सर्वशरीरापूरकत्वे शरीरपरिमाणानुवधायित्वात् बाल-
युवस्थविरशरीरवत् पूर्वनीत्या परिमाणान्यत्वेन तदन्यत्वात् पुनरपि प्रतिसन्धानादिकार्य-
वैधुर्यप्रसङ्गः । करिभशकशरीरयोगे च कर्मपरिणामोपनते तस्य संकोचविकासौ प्राप्तुतः ।
तौ च नित्यस्य विरुध्येते । एकदेशवृत्तित्वे तु तदनधिष्ठितानामवयवानामनात्मकत्वात्
मृतशरीरावयववदयथेष्टविनियोज्यता काष्ठीभावः स्यात् ।

151. બૌદ્ધ—તેના વ્યાપક હોવામાં શું પ્રમાણ છે?

નૈય.યિક—તેના કાર્યની સર્વત્ર ઉપલબ્ધિ એ જ પ્રમાણ છે. અહીંથી વારાણસી
ગયેલા મને સ્મરણ, ઇચ્છા વગેરે કાર્યોનો યોગ થાય છે જ. તે સ્મરણ, ઇચ્છા
આદિ કાર્યોનો યોગ કેવળ એક આત્મામાંથી જ પેદા થાય છે, પણ શરીરની જેમ આત્મા
તો ત્યાં જતો નથી કારણ કે તે અમૂર્ત છે, તે શરીરગુણની જેમ ત્યાં જતો નથી કારણ કે
તે શરીરગુણની જેમ શરીરનાશ્રિત નથી, તે પ્રાણ આદિની જેમ ત્યાં જતો નથી કારણ કે તે
પ્રાણ આદિની જેમ શરીરમાં રહેતો નથી.

બોદ્ધ—તે શરીરમાં રહેતો નથી તેમાં શું પ્રમાણ છે ?

નૈયાયિક—આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ જે તે શરીરની અંદર રહેતો હોય તો એ જ વિકલ્પે સંભવે-તે કાં તો શરીરના એક દેશમાં રહે કાં તો આખા શરીરને સંપૂર્ણ ભરીને રહે તેમાં આખા શરીરને પૂર્ણ ભરીને આત્મા રહેતો હોય તો શરીરપરિમાણ આત્મનું જ પરિમાણ થતું હોવાથી ખાત્ર, યુગ્મ અને સ્થવિરતા શરીરની જેમ પહેલાંની રીતે પરિમાણ જુદું જુદું થતાં આત્મા જુદો જુદો બનતો હોવાથી ફરી પછી પ્રતિસંધાન આદિ કાર્યના અભાવની આપત્તિ આવશે. વળી, હાથી મચ્છરના શરીરની પ્રાપ્તિ કર્યાપરિણામને પરિણામે થતાં આત્માનો સંકેત્ય-વિકાસ પ્રાપ્ત થય અને સંકેત્ય વિકાસ તો તેના નિત્યત્વનો વિરોધી છે. હવે જે આત્મા શરીરના એક દેશમાં રહેતો હોય તો તે જે અવયવોનાં ન રહેતો હોય તે અવયવો આત્મરહિત હોવાથી મૃત શરીરના અવયવોની જેમ તે અવયવોનો પોતાની ઇચ્છા મુજબ તે વિનિયોગ કરી શકે નહિ અને તે અવયવો લાકડા જેવા જડ બની જાય

152. પ્રદીપવદેકદેશવૃત્તેરપ્યાત્મનઃ સકલશરીરાધિષ્ઠાતૃત્વમિતિ ચેત્ , વર્તિપ્ર-
દેશોપચિત્તેજઃપિણ્ડવદેકત્ર શરીરાવયવે સવિશેષચૈતન્યસંવિત્તિઃ સ્યાત્ । અસ્ત્યેવ
હૃદયદેશે તદતિશય ઇતિ ચેત્ , ન, અનુપલમ્બાત્ । દહનહિમકૃપાણાદિસ્પર્શેષુ હિ ન
હૃદયસ્ય પ્રદેશાન્તરસ્ય વા શરીરે વેદનાવિશેષં પશ્યામઃ । તસ્માન્ન હૃત્પુણ્ડરીકે
દીપવદવસ્થાનમાત્મનઃ । અત એવ ‘અઙ્ગુષ્ઠમાત્રં પુરુષં નિશ્ચર્કર્ષ યમો બલાત્’ ઇતિ
વ્યાસવચનમનેત્રંપરમવ્રગન્તવ્યમ્ ।

152. બોદ્ધ—જેમ પ્રદીપ એરડાના એક દેશમાં રહેતો હોવા છતાં આખા એરડાને પ્રકાશિત કરે છે તેમ આત્મા શરીરના એક દેશમાં રહેતો હોવા છતાં આખા શરીરનું નિયંત્રણ — અધિષ્ઠાન કરે છે.

નૈયાયિક— આમ માનવું બરાબર નથી, કારણ કે તેમ માનીએ તો જેમ વાટની જગ્યાએ પુષ્ટ તેજનો પિંડ દેખાય છે તેમ એક શરીરાવયવમાં સવિશેષ ચૈતન્યનો અનુભવ થાય, [પરંતુ એવો અનુભવ થતો નથી.]

બોદ્ધ — હૃદયદેશમાં ચૈતન્યનો અતિશય હોય છે.

નૈયાયિક — આમ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે હૃદયદેશમાં ચૈતન્યના અતિશયનો અનુભવ થતો નથી. અગ્નિ, હિમ, કૃપાણુ આદિનો સ્પર્શ થતાં શરીરમાં હૃદયને કે પ્રદેશાન્તરને વિશેષ વેદના થતી દેખાતી નથી. હૃત્પુણ્ડરીકમાં રીપતી જેમ આત્માનું અવસ્થાન નથી. તેથી જ ‘અંગુષ્ઠમાત્રં પુરુષને યમે બળપૂર્વક (હૃદયદેશમાંથી) બહાર ખેંચી કાઢ્યો’ એ વ્યાસવચન આત્મપરક નથી એમ સમજવું.

153. યદિ તુ મનોવદેકદેશવૃત્તેરણુપરિમાણસ્યાશુ સંચરતઃ શરીરાધિષ્ઠાતૃ-
ત્વમાત્મનઃ કથ્યતે, તથાઽપિ સહસૈવ ચિરપ્રોષિતાગતદયિતજનદર્શનોદ્ગતસકલશરીર—

વ્યાપિસ્વેદરોમાઞ્ચાદિર્દર્શનં વિરુદ્ધયતે । ન ચ દ્વયોરણ્વોરાત્મમનસોઃ કર્તૃકરણવ્યવસ્થાઽપિ નિર્વહતીતિ । તસ્માન્નાણુરાત્મા ન ચ શરીરપરિમાણં ઇતિ વ્યાપક એવાવશિષ્યતે । તદેવં વારાણસ્યામપ્યયમાત્મા વિદ્યત એવેતિ તત્ર તત્કાર્યદર્શનમવકલ્પતે, નાન્યેન ગમનાદિપ્રકારેણેતિ ।

153. મનની જેમ શરીરના એક દેશમાં આત્મા રહેતો હોય આશુ સચરણથી તે આખા શરીરનો અધિષ્ઠાતા થતે છે એમ જો આત્માની આગતમાં કલ્પવામાં આવે તો પણ જોનો પ્રિયતમ લાંબા સમયથી પરદેશ ગયેલો છે એવી સ્ત્રી તેને આવેલો જોઈને એકદમ આખા શરીરે સ્વેદ અને શ્વાસ અનુભવતી દેખાય છે એ ઘટનાની સાથે વિરોધ આવશે. વળી, આત્મા અને મન બન્ને અણુપરિમાણ હોય તો તેમની વચ્ચે જે કર્તૃ-કરણ વ્યવસ્થા છે તે પણ ઘટશે નહિ. તેથી આત્મા અણુપરિમાણ પણ નથી કે શરીરમાત્રપરિમાણ પણ નથી, એટલે તે વ્યાપક જ છે એ વિહ્વલ યાદી રહે છે. તેથી આમ બનારસમાં પણ આ આત્મા છે જ. એટલે તેનાં કાર્યોનું દર્શન ત્યાં થયું થતું છે, બીજી રીતે આત્માનું ગમન આદિ માનીને તે ઘટતું નથી.

154. નનુ સર્વત્ર સુખદુઃખજ્ઞાનાદિકાર્યદર્શનાત્ સર્વપ્રાણિનામેક એવાત્મા ભવેત્ । ન, સુખદુઃખવ્યવસ્થાદર્શનાદ્ બન્ધમુક્તવ્યવસ્થોપપત્તેરચાત્મભેદસ્ય દર્શયિષ્યમાણત્વાત્ । વ્યાપિનઃ કથં કર્તૃત્વમિતિ ચેત્, જ્ઞાનચિકીર્ષાપ્રયત્નસમવાય એવાસ્ય કર્તૃત્વં, ન વ્યાપારયોગ ઇતિ નિર્ણતિમેતત્ ।

154. કોઈ કહેશે કે સર્વત્ર સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન આદિ કાર્યોદેખાતાં હોઈ બધા પ્રાણીઓનો એક જ આત્મા હોય. આના ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે ના, સુખ-દુઃખ વ્યવસ્થા દેખાતાં હોઈ બધા પ્રાણીઓનો એક આત્મા નથી, બદ્ધમુક્તની વ્યવસ્થાને ઘટાવવા માટે પણ આત્મમહત્વ જરૂરી છે એ અમે દેખાડવાના છીએ.

‘જે વ્યાપક હોય તેનામાં કર્તૃત્વ કેવી રીતે હોય ?’ એમ જો તમે પૂછો તો અમારો ઉત્તર છે કે જ્ઞાન-ચિકીર્ષા-પ્રયત્નનો સમવાય જ એની આગતમાં કર્તૃત્વ છે, વ્યાપારનો યોગ એ કર્તૃત્વ નથી, એ નિશ્ચીત થયેલું છે.

155. નનુ વ્યાપિન્યાત્મનિ કથં શરીરાદ્ બહિરણ્વપિ કાર્યં ન દ્રશ્યતે ? કર્માક્ષિત-શરીરેન્દ્રિયાદિસહકારિસન્નિધાનનિબન્ધનો હિ તત્કાર્યોત્પાદઃ । સ કથં તતો બહિર્ભવેદ્ ઇતિ ।

તસ્માદનન્તરોક્તેન પ્રકારેણોપપાદિતમ્ ।

નિત્યત્વાદ્ વ્યાપકત્વાચ્ચ પરલોકિત્વમાત્મનઃ ॥

155. બૌદ્ધ — જો આત્મા વ્યાપક છે તો પછી શરીરની બહાર તેનું અણુમાત્ર કાર્ય પણ કેમ દેખાતું નથી ?

નૈયાયિક — તેનું કારણ એ છે કે ક્રમથી પ્રારંભ શરીર, ઇન્દ્રિય, આદિ સહકારીઓના સન્નિધાનને લીધે તેના કાર્યનો ઉત્પાદ થાય છે. એટલે આત્માનું કાર્ય કેવી રીતે શરીર બહાર હોય ? નિષ્કર્ષ એ કે અનન્તર કહેલી રીતે નિત્યત્વ અને આપકત્વના કારણે આત્માનું પરલોકીપણ અમે ધટાવ્યું.

156. સૂત્રકારસ્તુ પારલૌકિકત્વસિદ્ધયે હેત્વન્તરાણિ પ્રત્યપાદયત્ । સદ્યો જાતસ્ય બાલસ્ય વદનવિકાસરોદનાદનુમિતો હર્ષશોકાદિયોગસ્તાવદસ્તિ । યુવશરીરાદૌ રોદનાદિ શોકાદિકારણકમવગતમ્, આનનવિકાસાદિ ચ હર્ષહેતુકમ્ । एवं शिशोरपि तन्निबन्धनस्तदुत्पादः । तौ च हर्षशोकौ सुखदुःखसाधनाधिगमतदनुस्मरणान्यतरकारणकौ भवितुमर्हतः, तथा दृष्टत्वात् । इह चास्य न सुखदुःखसाधनपदार्थानुभवः तदानीमस्तीति तदनुस्मरणमेव हर्षशोकहेतुर्भवेत् । तदनुस्मरणमपि तदनुभवप्रभवम्, अनुभवश्चेह जन्मनि सद्यो जातस्य न समस्तीति जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनानुस्मरणनिमित्तक एवास्य हर्षशोकसमुत्पाद इति जन्मान्तरानुगमान्नित्य आत्मा ।

156. આત્માના પરલોકીપણની સિદ્ધિ માટે સૂત્રકાર ગૌતમે ખીમ્મ હેતુઓ જણાવ્યા છે. તાજા જન્મેલા બાળકના વદનવિકાસ, રોદન આદિ ઉપરથી બાળકને હર્ષ, શોક આદિનો યોગ અનુમિત થાય છે. યુવાન શરીર આદિમાં રોદન વગેરેનું કારણ શોક આદિ છે અને વદનવિકાસ આદિનું કારણ હર્ષ આદિ છે એમ આપણે જાણ્યું છે. એ જ રીતે નવજાત શિશુમાં પણ વદનવિકાસ, રોદનની ઉત્પત્તિનું કારણ ક્રમથી હર્ષ અને શોક છે. અને તે હર્ષ-શોક સુખ-દુઃખનાં સાધનોના દર્શનથી કે તે સાધનોના અનુસ્મરણથી ઉત્પન્ન થવા ઘટે છે, કારણ કે તેવું આપણે દેખ્યું છે. અહીં તાજા જન્મેલા શિશુને સુખ-દુઃખના સાધનરૂપ પદાર્થનો અનુભવ તે વખતે નથી એટલે તે પદાર્થોનું અનુસ્મરણ જ તેના હર્ષ-શોકનું કારણ છે. તે અનુસ્મરણ પણ અનુભવજન્ય છે. અને અનુભવ તો તાજા જન્મેલા શિશુને અહીં આ જન્મમાં ઘટતો નથી એટલે પૂર્વજન્મમાં અનુભવેલા, સુખદુઃખનાં સાધનરૂપ પદાર્થોનું અનુસ્મરણ થતાં તે અનુસ્મરણને કારણે જ તે શિશુને હર્ષ-શોકની ઉત્પત્તિ થાય છે. આમ પૂર્વજન્મના અનુમાનજ્ઞાન ઉપરથી આત્મા નિત્ય પુરવાર થાય છે.

157. નન્વભિનવજીવલોકાવલોકનાહ્યાદનિબન્ધન એવાસ્ય સુખવિકાસઃ, તથા યોનિદ્વારનિર્ગમનોદ્ગતનિર્ગલક્લેશપીડિતસ્ય તસ્ય રોદનમિતિ ન જન્માન્તરાનુભૂતસ્મરણં કલ્પયિતું યુક્તમ્, અતિપ્રસજ્ઞાત્ । मैवं, सुखदुःखहेतुमीदृशमननुभवतोऽप्यकस्मादेव हर्षशोकदर्शनात् ।

157. આવાક — અભિનવ જીવલોકનું અવલોકન કરવાથી થયેલ આહલાદને લીધે તાજા જન્મેલા શિશુનો મુખવિકાસ થાય છે, તથા યોનિદ્વારમાંથી બહાર નીકળવાથી ઊભા થયેલા નિર્ગળ ક્લેશથી પીડા થવાથી તેને રોદન થાય છે. એટલે પૂર્વજન્મમાં અનુભવેલ

સુખ દુઃખના સાધનરૂપ પદાર્થોનું અનુસ્મરણ કલ્પનું યોગ્ય નથી, કારણ કે તેમાં અતિપ્રસંગ હોય આવે છે.

નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે સુખ-દુઃખના હેતુભૂત પદાર્થોને આમ અનુભવ્યા વિના પણ માણસને અકસ્માત જ હર્ષ-શોક થતા દેખાય છે [એવું કારણ જન્માન્તરમાં અનુભવેલ સુખ-દુઃખના હેતુભૂત પદાર્થોનું સ્મરણ છે.]

158. નનુ કમલમુકુલવિકાસાદિવત્ સ્વાભાવિકમેવ શિશોર્મુલવિકાસાદિકાર્યં સ્યાત્ । સ્વાભાવિકં નામ કિમુચ્યતે ? કિમહેતુકમવિજ્ઞાતહેતુકમનિયતહેતુકં વા ? ન તાવદહેતુકં કાર્યં સમ્ભવતિ, કાર્યત્વહાનિપ્રસજ્ઞાત્ । નાપ્યવિજ્ઞાતહેતુકં તદ્ભવિતું યુક્તં, કાર્યમુપલભ્યતેતિ, તદ્દેતુપરિજ્ઞાને યતતાં ભવાન્, કિમુદાસ્તે ? ન ચાસી જ્ઞાતુમશક્યઃ, કાર્યસ્યૈવ તત્ર જ્ઞાપકત્વાત્ । નાપ્યનિયતહેતુકં કાર્યં કિઞ્ચિદસ્તિ, કાર્યોત્પાદનનિયમેનૈવ હેતુનિયમસિદ્ધેઃ । અત એવ તત્કાર્યમુત્પાદયિતુકામાસ્તન્નિયતમેવ કારણમુપાદદતે લૌકિકાઃ ।

યત્રાપ્યનિયતો હેતુર્વૈચિકે ગોમયાદિકઃ ।

અભિયુક્તાસ્તુ તત્રાપિ વિશેષં ન ન મન્વતે ॥

તદેવ કારણનિયમોઽપિ કાર્યવિશેષદર્શનાદ્ દુરુપહવ્યમિતિ મુલવિકાસસ્ય હર્ષ એવ કારણમવગમ્યતે, સહસ્રકૃત્વસ્તથા દર્શનાત્ । અચેતનાનાં તુ તામરસાદીનાં વિકાસકારણં તરણિકિરણનિકરપરિશ્વજ્ઞાદ્યુપલબ્ધમ્ ઇતિ તદપિ ન સ્વાભાવિકમ્ ।

તસ્માન્મુલવિકાસસ્ય હર્ષો હર્ષસ્ય ચ સ્મૃતિઃ ।

સ્મૃતેરનુભવો હેતુઃ સ ચ જન્માન્તરે શિશોઃ ॥

158. ચાર્વાક—જેમ કમલના મુકુલને વિકાસ સ્વાભાવિક છે તેમ શિશુના મુખને વિકાસ પણ સ્વાભાવિક છે.

નૈયાયિક — તમે સ્વાભાવિક કોને કહે છે ? શું અહેતુકને કે અવિજ્ઞાતહેતુકને કે અનિયતહેતુકને ? કાર્ય અહેતુક તો સંભવતું નથી, કારણ કે તેમ માનતાં તો કાર્યની જ હાનિ થાય. કાર્યનું અવિજ્ઞાતહેતુક હેતુ પણ યોગ્ય નથી, કારણકે કાર્ય દેખાય છે. તેના હેતુને જાણ્યા આપ પ્રયત્ન કરો, શા માટે ઉઠાસીને ખેંચો છો ? તેને જાણ્યા અશક્ય નથી કારણ કે કાર્ય પોતે જ તેનું જ્ઞાપક છે. અનિયતહેતુક કાર્ય તો કેઈ છે જ નહિ. અમુક જ કાર્યની ઉત્પત્તિ કરતો હોવાથી જ તે તેનો જ હેતુ છે એવો નિયમ સિદ્ધ થાય છે. એટલે જ તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની પ્રત્યક્ષવાળા સોકો તે નિયત કારણને જ ગ્રહે છે. જ્યાં કાર્યનો અનિયતહેતુ, જેમકે વીછાનો ડાણુ આદિ, કહેવાય છે ત્યાં પણ જાણકાર તો વિશેષ માને છે જ. અર્થાત્ ડાણુમાંથી જન્મતો વીછા વાંછણમાંથી જન્મતા વીછાથી શુદ્ધ પ્રકારનો

(= વિશિષ્ટ) હોય છે, એટલે અહીં પણ કાર્ય અનિયતકારણક નથી પણ નિયતકારણક જ છે. તેથી જ કાર્યવિશેષના દર્શનને કારણે કારણનિયમ પણ દુરપહલ છે, એટલે મુખ્ય-વિકાસનું કારણ હર્ષ જ છે એમ જ્ઞાત થાય છે કારણ કે હજાર વાર તેમ આપણે દેખ્યું છે. અચેતન કમળ વગેરેના વિકાસનું કારણ સૂર્યનાં કિરણોનો સ્પર્શ આદિ ઉપલબ્ધ છે એટલે કમળનો વિકાસ પણ સ્વાભાવિક નથી. નિષ્કર્ષ એ કે મુખ્યવિકાસનું કારણ હર્ષ છે, હર્ષનું કારણ સ્મૃતિ છે, સ્મૃતિનું કારણ અનુભવ છે જે અનુભવ તાજ જન્મેલા બાળકને જન્માન્તરમાં થયો છે.

159. નનુ શિશોર્જન્માન્તરાનુભૂતસ્મરણે સર્વદા સર્વસ્મરણપ્રસન્નઃ, ન, યાવત્કાર્ય કારણકલ્પનાત્ । ન હિ સર્વદા સર્વસ્મરણં સંવેદ્યતે । ન ચ તત્કલ્પનાયાં કારણમુપલભ્ય-તે । ન ચૈકદર્શનાત્ સર્વં કલ્પ્યં, દૃષ્ટમપિ વા નિહોતવ્યમિતિ પરીક્ષકાણામુચિત્ત્વઃ પન્થા ઇત્યસકૃદુક્તમ્ ।

અપિ ચ પયસસ્તૃપ્તિહેતુતામનુસ્મરન્ બાલકઃ સ્તન્યામિલાષેણ માતુઃ સ્તનતટે દૃષ્ટિં નિદધાતિ । ન ચાદ્ય તેન તસ્ય તત્સાધનત્વમવગતમિતિ જન્માન્તરે સમ્બન્ધગ્રહણ-મસ્ય વૃત્તમિતિ મન્યામહે ।

ન ચાયસ્કાન્તદૃષ્ટાન્તસમાશ્રયેણ સ્વાભાવિકમેવ તત્ બાલકસ્ય કુચકલશનિ-કટોપસર્પણમિતિ વક્તુમુચિતમ્, અનન્તરમેવ નિરસ્તત્વાત્ ।

159. ચાર્વક— જો શિશુને જન્માન્તરમાં અનુભવેલાનું સ્મરણ થતું હોય તો તેને સર્વદા સર્વના સ્મરણની આપત્તિ આવે.

નીયાયિક— ના, એવું ન બને, કારણ કે જેટલું કાર્ય હોય તેટલા કારણની કલ્પના થાય છે. તેથી સર્વદા સર્વનું સ્મરણ સંવેદ્યનું નથી. સર્વદા સર્વના સ્મરણની કલ્પના કરવા માટે કોઈ પણ કારણ દેખાતું નથી. એકના દર્શન ઉપરથી સર્વની કલ્પના કરવા જોઈએ નહિ, તેમ જ એવું દેખ્યું હોય તો તેનો પ્રતિષેધ પણ કરવો જોઈએ નહિ, એ પરીક્ષકોને માટે ઉચિત છે, એ ખરો માર્ગ છે, એમ અમે વારંવાર જણાવ્યું છે. વળી, 'તૃપ્તિનું કારણ પયસ છે' એનું સ્મરણ કરતું બાળક સ્તન્યના અભિલાષથી માતાના સ્તનતટે દૃષ્ટિ સ્થિર કરે છે. પરંતુ અત્યારે બાળકે સ્તન્ય તૃપ્તિનું સાધન છે એમ જાણ્યું-અનુભવ્યું નથી એટલે તૃપ્તિ અને પયસ વચ્ચેના વ્યત્તિસંબંધનું ગ્રહણ તેણે જન્માન્તરમાં ક્યું છે એમ અમે માનીએ છીએ. કોહ્યું-અકના દૃષ્ટાન્તનો આધાર લઈને બાળકનું સ્તનકલશની નિકટ જવું સ્વાભાવિક છે એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે અનન્તર તેનો નિરાસ કરી દીધો છે.

160. નનુ ચ ગર્ભશય્યાશાયિનોઽપિ પરિપોષદર્શનાત્ તત્સાધનોપાદાને તદનુસ્મરણ-મેવ પ્રાપ્નોતિ । યદિ કાર્યમવગમ્યતે તત્રાપિ તત્કારણમવગમ્યતાં, કો દોષઃ ? તત્ર તુ જનયિત્રીજઠરપતિતાન્નપાનપરિપાકસંક્રાન્ત્યા તત્પરિપોષમાયુર્વેદવિદો વદન્તીતિ કથં તત્ર

સ્મરણાદિકલ્પના ? કલ્પનાયાં વા પ્રથમ નિષેકાનન્તરમેવ કલલાદિશુક્રશોણિત-
વિકારસમ્ભવાત્ તદ્દશાસ્વપિ સ્મરણકલ્પનાપ્રસજ્ઞઃ । ન ચ તત્કલ્પનાયામપિ
કાચિદસ્માકં ક્ષતિઃ । અયં તુ સ્તન્યામિલાષેણ કુચક્ષીરકલશાવલોકનોપસર્પણાદરો
દારકસ્ય તદનુસ્મરણકૃત એવેતિ સર્વથા જન્માન્તરસમ્બંધાનુમાનાન્નિત્ય આત્મેતિ ।
અતશ્ચૈવં 'વીતરાગજન્માદર્શનાત્' [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૨૩] । રાગાદિવાસનામ્યાસેન સુદૃઢ-
પ્રરૂઢેનાનાદિપ્રબન્ધપ્રવૃત્તેન અપરિત્યજ્યમાનાઃ સરાગા એવ જન્તવો જાયન્તે । ન
ખલુ લોકે કશ્ચન તાદૃશો દૃશ્યતે પ્રાણી યો જાતો વીતરાગશ્ચેતિ । સ એષ સરાગો
જાયમાનઃ પૂર્વોપચિતાં રાગાદિવાસનામનુસરતીતિ સિદ્ધો જન્માન્તરસમ્બન્ધઃ ।

160. ચાર્વાક—ગર્ભાશય્યામાં સતેલાનું પશુ પોપણુ થતું દેખાતું હોય, પોપણુના સાધનના
ગ્રહણમાં તે પોપણુનું સાધન છે એવું અનુસ્મરણ પ્રાપ્ત થાય છે; જો કાંઈ જણાય તો
ત્યાં પશુ તેનું કારણ જણાશે, એમાં શું દોષ છે ?

તૈયાયિક— ત્યાં તો જનનીના જઠરમાં પડેલા અન્ન-પાનના પરિપાકની સંક્રાંતિથી તેનો
પરિપોષ થાય છે એમ આયુર્વેદાચાર્યો કહે છે, એટલે ત્યાં સ્મરણ વગેરેની કલ્પના શા માટે ?
ત્યાં સ્મરણ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવે તો નિષેક પછી તરત જ કલલ આદિ શુક્રશોણિતનો
વિકાર સંભવતો હોય તે દશાઓમાં પશુ સ્મરણની કલ્પના કરવી પડવાની આપત્તિ આવે.
વળી, સ્મરણની કલ્પના કરવામાં અમને તો કંઈ હાનિ નથી. સ્તન્યના અભિલાષને લીધે,
કુચરૂપી ક્ષીરકલ્પનનું દર્શન થતાં તેની નજીક જવામાં બાળકનો આ આદર તેના અનુસ્મરણને
કારણે જ હોય છે, એટલે સર્વથા પૂર્વજન્મ સાથેના તેના સંબંધના અનુમાનનથી નિશ્ચિત
થાય છે કે આ આત્મા નિત્ય છે, અને એટલે જ [ગૌતમે] આમ કહ્યું છે કે વીતરાગને
જન્મ થતો દેખાતો નથી. રાગ આદિની વાસનાના અભ્યાસથી સુદૃઢ પ્રસન્ન થયેલો અનાદિ
પરંપરામાં આત્મા આવતા હોવાથી સરાગ જ પ્રાણીઓ જન્મે છે. ખરેખર જગતમાં એવો
કોઈ પ્રાણી દેખાતો નથી જે જન્મેલો હોય અને વીતરાગ હોય. આ પેલો રાગસહિત જન્મતો
પ્રાણી પૂર્વે ઉપચિત કરેલી રાગ આદિની વાસનાને અનુસરે છે, એટલે જન્માન્તર સાથે
તેના સંબંધ પુરવાર થયો.

161. તથા ચ કેચિજ્જાયન્તે લોભમાત્રપરાયણાઃ ।

દ્રવ્યસંગ્રહણૈકાગ્રમનસો મૂષકાદયઃ ॥

મનોભવમયાઃ કેચિત્ સન્તિ પારાવતાદયઃ ।

કૂજત્પ્રિયતમાચચુચુમ્બનાસક્તચેતસઃ ॥

કેચિત્ ક્રોધપ્રધાનાશ્ચ ભવન્તિ ભુજગાદયઃ ।

જ્વલદ્વિપાનલજ્વાલાજાલપલ્લવિતાનનાઃ ॥

જગતો યદ્ધ વૈચિત્ર્યં સુખદુઃખાદિભેદતઃ ।
 કૃષિસેવાદિસામ્યેઽપિ ત્રિલક્ષણફલોદયઃ ॥
 અકસ્માન્નિધિલાભશ્ચ વિદ્યુત્પાતશ્ચ કસ્યચિત્ ।
 ક્વચિત્ ફલમયત્નેઽપિ યત્નેઽપ્યફલતા ક્વચિત્ ॥
 તદેતદ્ દુર્ઘટં દૃષ્ટાત્ કારણાદ્ વ્યભિચારિણઃ ।
 તેનાદૃષ્ટમુપેતવ્યમસ્ય કિઞ્ચન કારણમ્ ॥
 અદૃશ્યો ભૂતધર્મસ્તુ જગદ્વૈચિત્ર્યકારણમ્ ।
 યદિ કશ્ચિદુપેયેત કો દોષઃ કર્મકલ્પને ॥
 સંજ્ઞામાત્રો વિવાદશ્ચ તથા સત્યાવયોર્ભવેત્ ।
 ભૂતવદ્ ભૂતધર્મસ્ય ન ચાદૃશ્યત્વસમ્ભવઃ ॥
 દૃષ્ટશ્ચ સાધ્વીસુતયોર્યમયોસ્તુલ્યજન્મનોઃ ।
 વિશેષો વીર્યવિજ્ઞાનસૌભાગ્યારોગ્યસમ્પદામ્ ॥
 સ્વાભાવિકત્વં કાર્યાણામધુનૈવ નિશકૃતમ્ ।
 તસ્માત્ કર્મમ્ય એવૈષ વિચિત્રજગદુદ્ભવઃ ॥

161. કેટલાંક મૂંઝક આદિ પ્રાણીઓ લોકભાં જ પરાયણ અને દ્રવ્યનો સંગ્રહ કરવામાં જ એકાગ્ર મનવાળા જન્મે છે. કેટલાંક પારેવાં આદિ પ્રાણીઓ શમવાસનામય અને ફૂળતી પ્રિયતામાંની ચાંચને ચુંતવામાં આસક્ત ચિત્તવાળા જ જન્મતા હોય છે. કેટલાંક સર્પ આદિ પ્રાણીઓ ક્રોધપ્રધાન અને બળબળતી ઝેરૂંપી અગ્નિની જવાળાઓથી કરપૂર મુખવાળા જન્મે છે. જગતમાં સુખદુઃખ આદિના ભેદથી વૈચિત્ર્ય છે. એક સરખી ખેડ અને સેવા આદિ હેવા છતાં તેમનાં ફળ વિવિધ હોય છે; ક્રોધને અકસ્માત્ નિધિલાભ થાય છે અને કોઈના ઉપર અકસ્માત્ વીંગળી પડે છે કેટલાકની બાબતમાં પ્રયત્ન કર્યા વિના તેમને ફળ મળે છે અને કેટલાકની બાબતમાં સખત પરિશ્રમ કરવા છતાં તેમને ફળ મળતું નથી —આ બધું વૈચિત્ર્ય દૃષ્ટ કારણોથી ઘટાવવું દુષ્કર છે, કારણ કે બધાં દૃષ્ટ કારણો વ્યભિચારી છે. તેથી એનું કોઈ અદૃષ્ટ કારણ સ્વીકારવું જોઈએ. જો કોઈ અદૃશ્ય ભૂતધર્મને જગતના વૈચિત્ર્યનું કારણ માનવામાં આવે તો પછી કર્મને જગતના વૈચિત્ર્યનું કારણ કદપવામાં શો દોષ છે ? તેમ હોતાં આપણા બંને વચ્ચે કેવળ સંજ્ઞાની બાબતમાં જ વિવાદ રહે. ભૂતની જેમ ભૂતધર્મનું અદૃશ્ય હેવાપણું સંભવતું નથી. સાધ્વી પતિવ્રતા સ્ત્રીના બે જોડિયા પુત્રોમાં વીર્ય, વિજ્ઞાન, સૌભાગ્ય અને આરોગ્યરૂપ સંપત્તિ બાબતે ભેદ દેખાય છે. કાર્યોનું સ્વાભાવિક હેવાપણું હમણાં જ અમે નિરાકૃત કર્યું છે. તેથી કર્મો થઈ જ આ વિચિત્ર જગતનો ઉદ્ભવ છે.

162. કર્મણાં નનુ વૈચિત્ર્યં કર્માન્તરકૃતં યદિ ।
 અનિષ્ટં તત્ સ્વતઃસિદ્ધં જગત્યેવ તદિષ્યતામ્ ॥
 કર્મણાં શાસ્ત્રતો જ્ઞાતા વિચિત્રફલશક્તતા ।
 દૃષ્ટાર્યેષુ ચ વાક્યેષુ દૃષ્ટા પ્રત્યક્ષતોઽપિ સા ॥
 તસ્માદ્ દૃષ્ટસ્ય કાર્યસ્ય યુક્તા કારણકલ્પના ।
 કારણસ્ય ત્વદૃષ્ટત્વાત્ કિં હેત્વન્તરચિન્તયા ॥
 હેત્વતન્તરં તુ તદ્વેતોનાસ્તીત્યેતાવતૈવ કિમ્ ।
 દૃષ્ટસ્યાપ્યસ્ય કાર્યસ્ય યુજ્યતે હેત્વપહ્લવઃ ॥
 હેત્વન્તરનિમિત્તેઽપિ કર્મવૈચિત્ર્યકલ્પને ।
 સંસારસ્ય ત્વનાદિત્વાન્નાનવસ્થા મયાવહા ॥
 તથા ચ પુણ્યઃ પુણ્યેન પાપઃ પાપેન કર્મણા ।
 જાયતે જન્તુરિત્યેવં ધર્મશાસ્ત્રેષુ પઠ્યતે ॥
 તસ્માત્ કુતર્કમૂલેન દૃષ્ટકાર્યોપધાતિના ।
 સર્વલોકવિરુદ્ધેન ચોદ્યેન કૃતમીદૃશા ॥
 તસ્માત્ કલ્પ્યાનિ કર્માણિ દૃષ્ટકાર્યોપપત્તયે ।
 एषां च क्षणभङ्गित्वात् संस्कारद्वारिका स्थितिः ॥
 સ કર્મજન્યસંસ્કારો ધર્માધર્મગિરોચ્યતે ।
 વિના ચ નિત્યમાત્માનં ક ધર્માધર્મયોઃ સ્થિતિઃ ॥

162. આવાંક-કર્મોનું વૈચિત્ર્ય કર્માન્તરજન્ય હોય તો અનવસ્થાદોષ આવે. આ દોષમાંથી બચવા કર્મોનું વૈચિત્ર્ય સ્વતઃ સિદ્ધ છે એમ જો કહેતા હો તો અમે કહીશું કે જગત્-વૈચિત્ર્યમાં (= ફલવૈચિત્ર્યમાં) જ સ્વતઃસિદ્ધત્વ તમે ધ્રુવો, માનો.

નોંધાયેલું— આના ઉત્તરમાં અમે જણાવીએ છીએ કે કર્મોની વિચિત્ર ફળ દેવાની શક્તિ શાસ્ત્રમાંથી જ્ઞાત થાય છે. [અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મોની જુદાં જુદાં ફળો આપવાની શક્તિ શાસ્ત્રમાંથી જાણી અમુક ફળનો વાંછુ અમુક કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે કર્મમાં પ્રવૃત્તિ માટે કારણ તરીકે કર્માન્તરની જરૂર નથી.] આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં દૃષ્ટાર્ય વાક્યોની બાબતમાં કર્મોની વિચિત્ર ફળ દેવાની શક્તિ આપણે પ્રત્યક્ષ દેખી છે. [અર્થાત્ હરકેશજી આદિ કર્મોની જુદાં જુદાં ફળો આપવાની શક્તિ આયુર્વેદશાસ્ત્રના વાક્યોથી જાણી તે કર્મો કરનારને તે ફળોની પ્રાપ્તિ થતી પ્રત્યક્ષ દેખી છે.] તેથી દૃષ્ટ કર્યના કારણની કલ્પના કરવી ઉચિત છે, પણ કારણ અદૃષ્ટ હોવાથી તે કારણના કારણની કલ્પના કરવાનું શું પ્રયોજન ? તે કારણનું અન્ય કારણ નથી એટલા માત્રથી જ શું આ દૃષ્ટ કાર્યના હેતુનો

(= કારણનો) પ્રતિષેધ કરવો યોગ્ય છે ? તે કારણનું (કર્મવૈચિત્ર્યનું) અન્ય કારણ (કર્મોન્તર) કલ્પવામાં આવે તો પણ સંસાર અનાદિ હોવાથી અનવસ્થા લયાવહ નથી, વળી ધર્મશાસ્ત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુણ્યથી પુણ્ય જન્તુ અને પાપથી પાપજન્તુ જન્મે છે. તેથી કુતકમૂલક, દષ્ટકાર્યનાશક, સર્વલોકવિરૂદ્ધ એવા આ વાંધાથી — પ્રશ્નથી સધુ”. મારે, દષ્ટ કાર્યનો ખુલાસો કરવા કર્મોની કલ્પના કરવી નેપ્રત્યે. અને કર્મો ક્ષણજંગી હોવાથી સંસ્કાર દ્વારા કર્મોની સ્થિતિ છે. તે કર્મજન્ય સંસ્કારને ધર્મ-અધર્મ શબ્દથી અમે જણાવીએ છીએ. નિત્ય આત્મા વિના ધર્મ અને અધર્મની સ્થિતિ નથી.

168. નિત્યસ્તસ્માદ્ભવતિ પુરુષઃ સ્વપ્રણીતાનુગચ્છ-

દ્વર્માધર્મક્રમપરિણતાનન્દતાપોપભોગઃ ।

પ્રામાણ્યં ચ સ્ફુટમભિહિતં પૂર્વમેવાગમાનાં

તેમ્યોડ્યાત્મા જનનનિઘનાતીતતત્ત્વઃ પ્રસિદ્ધઃ ॥

યદ્વિજ્ઞાનઘનાદિવેદવચનં તત્પૂર્વપક્ષે સ્થિતં

પૌર્વાપર્યનિર્મર્શશૂન્યહૃદયૈઃ સોડર્થો ગૃહીતસ્તદા ।

મૈત્રોઘ્યા પરિચોદિતસ્તુ ભગવાન્ યદ્યાજ્ઞવલ્ક્યોડબ્રવીત્

આત્મા નૈવ વિનશ્યતીતિ તદિદં સિદ્ધાન્તસારં વચઃ

તેનાત્મનિત્યત્વસમર્થનેન

સુસ્પષ્ટસિદ્ધઃ પરલોકમાર્ગઃ ।

ય એવ દેહાન્તરસક્કમોડસ્ય

તમેવ તજ્ઞાઃ પરલોકમાહુઃ ॥

ઇતિ કવલને માંસ્પાકાનાં પરસ્વપરિગ્રહે

· કિતવજનતાગોષ્ઠયાં વેશ્યામુલામ્બુજચુમ્બને ।

રતમતિરભૂદ્ ધૂર્તો મત્વા ભવાન્તરનાસ્તિતાં

તદયમધુના તત્સંસિદ્ધેરહો વત દૂયતે ॥

તસ્માન્નિત્યોડયમાત્મા ન ચ કલુષફલસ્તસ્ય નૈસર્ગિકોડયં

રાગદ્વેષાદિયોગોડપિ તુ સકલગુણાપોદમેવાસ્ય રૂપમ્ ।

તેનાનાદિપ્રબન્ધોપચિતપરિણમત્કર્મપાકોપનીતં

દુઃખં સંત્યજ્ય નિઃશ્રેયસમખિલભયાતીતમાપ્તું યતેત ॥

ઇતિ શ્રી મહુ જયન્તકૃતૌ ન્યાયમઙ્ગર્જાં

સપ્તમમાહિકમ્

163. તેથી આત્મા નિત્ય છે. પોતે કરેલાં કર્મોને અનુસરતા ધર્મ અને અધર્મથી ક્રમથી જન્મેલાં સુખ અને દુઃખનો તે ઉપભોગ કરે છે. આગમોતું પ્રામાણ્ય સ્ફુટપણે અમે પહેલાં જ જણાવ્યું છે. તે આગમોમાંથી પણ આત્મા જન્મ-મરણથી પર એવું તત્ત્વ છે એમ પ્રસિદ્ધ છે. ‘આત્મા વિજ્ઞાનધન જ છે’ આદિ વેદવચન પૂર્વપક્ષ રજુ કરે છે, પૌર્વાપયનો વિચાર કરવાની ક્ષમતા વિનાના હૃદયવાળાઓએ તે અર્થને તેવો જ ગ્રહણ કરી લીધો. મૈત્રેયીએ ન્યારે ભગવાન યાજ્ઞવલ્કયને પૂછ્યું ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે આત્મા નાશ પામતો જ નથી. આ વચન જ સિદ્ધાંતના સારરૂપ છે. તેથી આત્માના નિત્યત્વનું સમર્થન કરવાથી પરલોકમાર્ગે સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ થયો. [આ જન્મના દેહને છોડી જન્માન્તરમાં] અન્ય દેહની સાથે આત્માનો સંબંધ થવો તેને જ તજ્ઞો પરલોક કહે છે. ભવાન્તર (=પરલોક) નથી એમ માની જે ધૂત પરસ્ત્રીમાં, જુગારીઓની ગોળીમાં, વેશ્યાઓના મુખકમળને ચુમવામાં આસક્ત બુદ્ધિવાળો છે તે હવે પરલોકની સિદ્ધિ થતાં દુઃખી થાય છે—પરિતાપ પામે છે. નિષ્કર્ષ એ કે આ આત્મા નિત્ય છે, કલુષફળ તેનું નૈસર્ગિક નથી; રાગ-દ્વેષનો યોગ પણ તેને સ્વાભાવિક નથી; બધા ગુણોથી રહિત જ તેનું સ્વરૂપ છે. અનાદિ પ્રવાહમાં ઉપચિત થયેલાં અને ફળમાં પરિણમતાં કર્મોથી જન્ય દુઃખ સંપૂર્ણપણે ત્યજીને અખિલ ભયોથી પર નિઃશ્રેયસુને માટે તે પ્રયત્ન કરે.

જય-તલકટુત ન્યાયમંજરીનું
સાતમું આલ્હિક સમાપ્ત

અષ્ટમમ્ આહ્નિકમ્

[શરીરપરીક્ષા]

1. આત્માનન્તરં વિભાગસૂત્રે શરીરનિર્દેશાત્ તદનુક્રમેણ તત્સ્વરૂપનિરૂપણાર્થમાહ—
'ચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાશ્રયઃ શરીરમ્' [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૧] ।

શરીરસ્ય ચલ્લક્ષણં યેન ચ રૂપેણ માન્યમાનસ્યાપવર્ગોપયોગિતા તદુભયમપિ પ્રતિપાદ્યતે ।

આઠમું આહ્નિક

[૧. શરીરપરીક્ષા]

1. પ્રમેયોની ગણતરીના સૂત્રમાં આત્મા પછી શરીરનો ઉલ્લેખ હોઈ, તે અનુક્રમમાં શરીરના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા માટે સૂત્રકાર ગૌતમ મહે છે. 'શરીર ચેષ્ટા, ઇન્દ્રિય અને અર્થનો આશ્રય છે.' [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૧]

શરીરનું જે લક્ષણ છે તે અને શરીરના જે રૂપની ભાવના (= ધ્યાન) અપવર્ગમાં ઉપયોગી છે તે બંનેનું પ્રતિપાદન અમે કરીશું.

2. તત્ર શરીરત્વમેવ તાવત્ પ્રથમં શરીરસ્ય લક્ષણમ્ । તેન હિ સમાનાસ-
માનજાતીયેભ્યસ્તદ્ વ્યવચ્છિદ્યતે । તસ્મિન્ સત્યપિ ચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાશ્રયત્વં યદસ્ય
લક્ષણમુચ્યતે, તત્ તેન રૂપેણાત્મનો ભોગાયતનં શરીરમિતિ જ્ઞાપયિતુમ્ । ચેષ્ટેન્દ્રિયા-
ર્થાશ્રયતયા હિ શરીરમાત્મનો ભોગાયતનં ભવતિ । મુમુક્ષુણા ચ સુખ-દુઃસ્વોપભોગરહિ-
તાત્મતત્ત્વસ્વભાવનિઃશ્રેયસાધિગમવિનિહિતમનસા તથા ભોગાધિષ્ઠાનતયા શરીરં માવયતા
તત્પરિહરણે યત્નઃ કાર્યં ઇત્યાચાર્યચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાશ્રયત્વમસ્ય લક્ષણમુક્તવાન્ ।

2. તેમાં પ્રથમ શરીરત્વ જ તો શરીરનું લક્ષણ છે, કારણ કે તેના વડે જ તો સમાનગતીય [આત્મા આદિ પ્રમેયો] અને અસમાનગતીય [પ્રમાણ આદિ]થી શરીરની વ્યાવૃત્તિ થાય છે. તે લક્ષણ હોવા છતાં ચેષ્ટા, ઇન્દ્રિય અને અર્થના આશ્રયપણાને શરીરનું લક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે તે તો તે રૂપે શરીર આત્માનું ભોગાયતન છે એ દર્શાવવા માટે. ચેષ્ટા, ઇન્દ્રિય અને અર્થનો આશ્રય હોવાને કારણે જ શરીર આત્માના ભોગનું આયતન (= અધિષ્ઠાન) બને છે. ભોક્ષની ઇચ્છાવાળા, મુખદુઃખના ઉપભોગથી રહિત આત્મતત્ત્વના સ્વભાવશૂન નિઃશ્રેયસૂને પામવામાં લાગેલા મનવાળા તથા શરીરને આત્માના ભોગના અધિષ્ઠાનરૂપે ભાવતા જીવે શરીરનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; એટલા માટે આચાર્યે ચેષ્ટા, ઇન્દ્રિય અને અર્થના આશ્રયપણાને શરીરનું લક્ષણ કહ્યું છે.

3. નનુ ચેષ્ટા ક્રિયા । ક્રિયાશ્રયત્વે ચ સત્યપિ ન વૃક્ષાદીનાં શરીરત્વમિત્યતિ-
વ્યાપકં લક્ષણમ્ । ન, ત્રિશિષ્ટચેષ્ટાશ્રયત્વસ્ય ત્રિશિષ્ટપ્રમેયલક્ષણપ્રક્રમતોઽવસીયમાન-

ત્વાત્ । હિતાહિતપ્રતિપરિહારયોગ્યવ્યાપારાધિકરણં શરીરમુચ્યતે, ન ચેષ્ટામાત્રસ્યાધિષ્ઠા-
નમ્ । રથાદિનાડપિ નાતિવ્યાપ્તિઃ, યથોક્તપ્રક્રમવશાદેવ 'અન્યેન પ્રેરણાયામસત્યામ્'
इति विशेषलाभात् । आत्मप्रयत्नातिरिक्तप्रेरकनिरपेक्षहिताहितोपादानपरित्यागोपाधिक-
चेष्टाविशेषाश्रयः शरीरमित्यर्थः ।

3. શંકાકાર— ચેષ્ટા તો ક્રિયા છે વૃક્ષ વગેરે પણ ક્રિયાના આશ્રયો હોવા છતાં તેમનામાં શરીરત્વ નથી, એટલે આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું છે.

નૈયાયિક—ના, આ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિદોષવાળું નથી, કારણ કે વિશિષ્ટ (અર્થાત્ મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જાણુવા જરૂરી) પ્રમેયના લક્ષણના પ્રક્રમ ઉપરથી વિશિષ્ટ ચેષ્ટાના આશ્રયપણાનો નિશ્ચય થાય છે. હિતપ્રાપ્તિ અને અહિતપરિહાર માટેના યોગ્ય વ્યાપારનું અધિષ્ઠાન શરીર કહેવાય છે, ચેષ્ટામાત્રનું અધિષ્ઠન શરીર કહેવાતું નથી. રથ વગેરેમાં પણ શરીરનું લક્ષણ લાગુ પડતું નથી અને અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે યથોક્ત પ્રક્રમને લીધે 'અન્યની પ્રેરણા ન હોવા છતાં' એવા વિશેષનો લાભ છે. આત્મપ્રયત્નથી અતિરિક્ત અન્ય પ્રેરકની અપેક્ષા વિના હિતપ્રાપ્તિ અને અહિતત્યાગરૂપ ઉપાધિને લીધે થતી વિશિષ્ટ ચેષ્ટાનો આશ્રય શરીર છે, એવો અર્થ છે.

4. તનુ પાષાણાન્તર્ગતમણ્ડકાદિશરીરેષુ તદાશ્રયત્વાદર્શનાદવ્યાપ્તિઃ । ન, યોગ્યતાયાસ્તત્રાપિ ભાવાત્ । સત્યામપિ ક્રિયાયોગ્યતાયાં સર્વતો નિર્વિવરનિબિહટ્પત્કર્પ-
રોપરુદ્ધાવકાશતયા ચલિતુમસૌ ન પ્રમવતિ મેકો વરાકઃ । તથા ચ સ્ફુટિતે તસ્મિન્નેવાશ્મનિ તત્ક્ષણમેવાસૌ ચલન્ દૃશ્યતે इति નિબિહપાશસંયતશરીરવત્ તદાનીં
चेष्टाया अदर्शनेऽपि नाव्यापतिः ।

4. શંકાકાર—પાષાણાન્તર્ગત દેડકાઓનાં શરીરોમાં ચેષ્ટાશ્રયત્વ દેખાતું નથી એટલે પ્રસ્તુત લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિદોષ આવે છે.

નૈયાયિક— ના, અવ્યાપ્તિદોષ નથી આવતો, કારણ કે તે પાષાણાન્તર્ગત દેડકા-
ઓનાં શરીરોમાં પણ ચેષ્ટાનો આશ્રય બનવાની યોગ્યતા રહેલી છે. તે દેડકાઓનાં શરીરમાં ક્રિયા કરવાની યોગ્યતા હોવા છતાં ચારે બાજુથી વિવરરહિત, નિબિડ, પથરા-ઠીકરાથી ઘેરાયેલા અવકાશમાં બિચારો દેડકો હલનચલન કરી શકતો નથી. પરંતુ જ્યારે તે પથરા તૂટે છે ત્યારે તે જ લક્ષણે તે હલનચલન કરતો દેખાય છે, એટલે મુશ્કેલ બાંધવામાં આવેલા બંધનથી જકડાયેલા શરીરની જેમ તે વખતે ચેષ્ટા ન દેખાતી હોવા છતાં અવ્યાપ્તિ નથી.

5. મુમુક્ષુશરીરમેવ લક્ષ્યમિત્યેકે, તેન ન મણ્ડકશરીરાદિમિરવ્યાપ્તિઃ, અલક્ષણી-
યત્વાત્ તેષામિતિ । તદયુક્તં, નિયતસ્ય મુમુક્ષૂનાં શરીરસ્યાભાવાત્ । તાદૃશિ ચ
મેકાદિશરીરાણિ નિતરાં નિર્વેદકારીણિ ભવન્તિ, મુમુક્ષુરપિ ચ કર્મવિપાકમનેકપ્રકાર-

માકલયન્ મણ્ડૂકીભાવમાત્મનોઽપિ ન ન શક્કતે । પ્રત્યાસન્નાપવર્ગપુરપ્રવેશવિપશ્ચિ-
ત્તમપરિચમજન્માનં મુમુક્ષું પ્રતિ લક્ષણાદ્યુપદેશ એવ કોપયુજ્યતે ? इत्यतः पूर्वोक्त
एवाव्याप्तिपरिहारः श्रेयान् ।

5. કેટલાક કહે છે કે લક્ષ્ય છે મુમુક્ષુનું જ શરીર, તેથી દેહકાના શરીર આદિને
હીંમે અવ્યાપ્તિ થતી નથી, કારણ કે તે શરીરો અલક્ષણીય છે. પરંતુ તેઓનું આમ કહેવું
યોગ્ય નથી, કારણ કે મુમુક્ષુને અમુક જ શરીર હોય છે એવું નથી. તેવા દેશકા આદિના
શરીરો નિતરાં નિર્વેદ જન્માવે છે અને મુમુક્ષુ પણ અનેક પ્રકારનો કર્મવિપાક પામીને
આત્માનો દેહકાર્પ લાવ થવાની શંકા નથી સેવતા એમ નહિ. મોક્ષાર્પ નગરમાં જેનો
પ્રવેશ તદ્દન નજીક છે અને જેને પુનર્જન્મ નથી એવા વિવેકી મુમુક્ષુ પ્રતિ લક્ષણ આદિના
ઉપદેશની ઉપયોગિતા જ ક્યાં છે ? એટલે પૂર્વોક્ત જ અવ્યાપ્તિપરિહાર વધુ સારો છે.

6. भवत्वेवं चेष्टाश्रयत्वं शरीरलक्षणम् , इन्द्रियाश्रयत्वं तु कथम् ?
भौतिकानि हीन्द्रियाणि स्वावयवसमाश्रितानि घ्राणनयनस्पर्शनरसनानि । श्रोत्रमनसी
तु नित्यद्रव्यत्वादनાશ્રિતે એવેતિ કથમિન્દ્રિયાશ્રયતા શરીરસ્યેતિ ?

6. શંકાકાર— ચેષ્ટાશ્રયત્વ એ શરીરનું લક્ષણ બને હો પરંતુ ઇન્દ્રિયાશ્રયત્વ
શરીરનું લક્ષણ કેવી રીતે થટે ? ઘ્રાણ, રસન, નયન અને સ્પર્શન આ ચાર ઇન્દ્રિયો ભૌતિક
છે અને પોતપોતાના અવયવોમાં સમવાયક્ષય થતી રહે છે. શ્રોત્ર અને મન એ એ તો નિત્ય
દ્રવ્યો છે તેથી ક્યાંય આશ્રિત નથી જ. તો પછી શરીર ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય કેવી રીતે ?

7. उच्यते । नात्राधाराधेयभाव आश्रयार्थः, किन्तु तदनुग्राह्यत्वात् तदाश्रितानी-
न्द्रियाण्युच्यन्ते । देशकालदशानुकूलपथ्यभोजनाभ्यङ्गव्यायाममर्दनाद्युपचारोपचित-
शरीरस्य हि पुंसः पटुतराणि स्वविषयग्रहणे भवन्तीन्द्रियाणि दीर्घाध्वलङ्घनकद-
शनशुष्कजरत्पुरन्ध्रिसेवनाદિક્વિष्टशरीरस्य हि पुंसो मन्दशक्तीनि भवन्तीति तदनु-
ग्राहकत्वादिन्द्रियाणामाश्रयः शरीरम् ।

7. નૈયાયિક--- અમે ઉત્તર આપાએ છીએ. અહીં આશ્રયનો અર્થ આધારાધેયભાવ
નથી, પરંતુ શરીરથી ઇન્દ્રિયો અનુગ્રાહ્ય હોવાથી શરીરને ઇન્દ્રિયોનો આશ્રય ગણ્યો છે. દેશ, કાલ
અને દશાને અનુકૂળ પથ્ય ભોજન, અભ્યંગ, વ્યાયામ, મર્દન વગેરે ઉપચારોથી પુષ્ટ શરીર-
વાળા પુરુષની ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયનું ગ્રહણ કરવામાં વધારે પટુ બને છે. લાંબાં લાંબણ,
ખરાબ અન્ન, શુષ્ક-ઘરડી સ્ત્રીનું સેવન વગેરેથી કસેશ પામેલા શરીરવાળા પુરુષની ઇન્દ્રિયોની
શક્તિ મંદ પડે છે. આમ, શરીર ઇન્દ્રિયોનું અનુગ્રાહક હોવાથી, શરીર ઇન્દ્રિયોનો
આશ્રય છે.

8. अर्थानां तु रूपरसगन्धादीनां केषाञ्चिदाश्रयः शरीरं भवत्येव तत्समवयिनां,
न तु तावता किञ्चिद् भोगायतनत्वोपयोगि रूपमभिहितं भवति । लक्षणमपि तदति-

વ્યાપકં, રૂપરસાદિસમવાયસ્ય વૃક્ષાદાવપિ ભાવાત્ । તસ્માત્ તદર્થાશ્રયત્વમીદશમત્ર
વિવિક્ષિતં ય એતે પરવનિતાદિશરીરવર્તિનઃ પ્રવિકચમુચુકુન્દકુન્દકન્દલકુમુદકુડ્મલાદિ-
બાહ્યવિષયસમવાયિનશ્ચ રૂપરસાદયોડર્થા રમણીયતામાદધાના રાગવૃદ્ધિહેતવો ભવન્તિ
મોકતુરાત્મનઃ શરીરે સતિ, ન શરીરરહિતસ્યેત્યર્થાનાં ભોગસાધનભાવાદાશ્રયઃ શરીરમ્ ।
અતઃ સુષ્ટૂક્તં ચેષ્ટેન્દ્રિયાર્થાશ્રયઃ શરીરમિતિ । તદિત્યં ભોગાયતનત્વેન બન્ધહેતુ-
ત્વાદ્વેયમિત્યર્થઃ ।

૮. કેટલાંક અર્થોત્ શરીરમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા રૂપ, રસ, ગંધ વગેરે
અર્થોનો આશ્રય શરીર છે જ પરંતુ તેથી ભોગાયતનને ઉપયોગી એવું લક્ષણ કહ્યું ન
ગણાય. વળી, તે લક્ષણ અતિવ્યાપક છે કારણ કે રૂપ, રસ, વગેરે સમવાયસંબંધથી વૃક્ષ
આદિમાં પણ રહે છે તેથી તે અર્થોનું આશ્રયપણું જે અહીં વિવક્ષિત છે તે આ જાતનું
છે — આ જે પરવનિતા વગેરેના શરીરમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા અને પ્રકૃત સુચુકુન્દ,
કુન્દ, કન્દલ, કુમુદની કળીઓ વગેરે બાહ્ય વિષયોમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા રૂપ, રસ
આદિ અર્થો રમણીયતાનું સર્જન કરી મોકતા આત્માના રાગની વૃદ્ધિનાં કારણ અને છે
— સશરીર મોકતા આત્માના, શરીરરહિત મોકતા આત્માના નહિ. આમ રૂપ રસ વગેરે અર્થો
ભોગનાં સાધનો હોવાથી શરીર તેમનો આશ્રય છે. તેથી યોગ્ય જ કહ્યું છે કે શરીર એષ્ટા,
ઇન્દ્રિય અને અર્થોનો આશ્રય છે. નિષ્કર્ષ એ કે આમ શરીર ભોગાયતનરૂપે બંધનું કારણ
હોઈ હેય છે એવો તાત્પર્યાર્થ છે.

૯. તદિદાનીમસ્મદાદિશરીરં કિં પાર્યિવમેવ કિં વા નાનાભૂતનિર્મિતમિતિ
પરીક્ષયતે । નનુ કિમનયા પરીક્ષયા પ્રયોજનમ્ ?

નિઃશ્રેયસોપયોગો હિ યઃ શરીરસ્ય દર્શિતઃ ।

સોડનેકપ્રકૃતિત્વેડપિ ન સ તસ્ય વિશિષ્યતે ॥

મૈવં વોચઃ ।

પ્રતિપન્નસ્વરૂપસ્ય ચિન્તયા કાર્યોપયોગિતા ।

કાર્યઃ કાર્યાર્થિનાડપ્યાદૌ યત્નસ્તદ્રૂપનિર્ણયે ॥

તથા ચેન્દ્રિયાણિ ભૌતિક્ત્વાહઙ્કારિક્ત્વાદિવિવેકેન પરીક્ષિણ્યન્તે, અર્થા અપિ
કતિ કિંગુણા इति, બુદ્ધિરપિ કિં પ્રધાનસ્ય પ્રથમો વિકારો મહચ્છબ્દવાચ્યઃ
ઉતાત્મન એવ ધર્મો જ્ઞાનાચ્ચઃ ક્ષણિક इत्येवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

૯. આપણાં શરીરે શું પાર્યિવ છે કે અનેક ભૂતોનાં બનેલાં છે એની પરીક્ષા
હવે અમે કરીએ છીએ.

શંકાકર— આ પરીક્ષાનું પ્રયોજન શું છે ? શરીરનો નિઃશ્વેચસની પ્રાપ્તિમાં જે ઉપયોગ દર્શાવ્યો છે તેમાં શરીર અનેક ભૂતસ્વભાવ હોય (અર્થાત્ શરીરનું ઉપાદાનકારણ— સમવાયીકારણ અનેક ભૂતો હોય) તે પણ કોઈ ફેર પડતો નથી.

નૈયાયિક— આપું ન કહો [શરીર વગેરેના] સ્વરૂપનો નિર્ણય કર્યા પછી જ તેમની માર્ગમાં [મેક્ષા પ્રાપ્તિ વગેરેમાં] ઉપયોગિતા વિચારવી જોઈએ. તેથી કાર્યાર્થી પુરુષોએ પણ સૌ પ્રથમ તેમના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. [શરીરના સ્વરૂપની પરીક્ષાની જેમ] ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે કે આહારિક, વગેરે વિવેચના દ્વારા અમે ઇન્દ્રિયસ્વરૂપની પરીક્ષા કરીશું. અર્થો પણ કેટલા છે અને શા ગુણો ધરાવે છે એની પરીક્ષા પણ અમે કરીશું. વળી, બુદ્ધિ પણ શું પ્રધાનનો ‘મહત્’ શબ્દ વાચ્ય પ્રથમ વિકાર છે કે આત્મનો જ્ઞાન નામનો ક્ષણિક ધર્મ છે એની પરીક્ષા અમે કરીશું. આમ સર્વત્ર સમજવું જોઈએ.

10. તત્ર પાર્થિવમેવાસ્મદાદિશરીરમિતિ કેચિત્, અસાધારણો હિ ઘરણિ-ધર્મો ગન્ધસ્તસ્મિન્નુપલભ્યતે ઇતિ ।

પૃથિવ્યુદકકારણમિત્યન્યે, કલ્પેદસ્યાપિ તસ્મિન્ દર્શનાત્, અસતિ હિ સલિલ-સંસર્ગે ન પાર્થિવાવયવાઃ કલ્પેદમનુભવન્તીતિ ।

ક્ષિતિજલજ્વલનજનિતમિત્યપરે, ગન્ધકલ્પેદવદૂષ્મગોઽપિ તત્રોપલભ્યાદિતિ ।

વસુમતીસલિલસિતેતરસરણિસમીરણરચિતમિતિ ચાન્યે, રચનાવિશેષસ્ય પવન-કાર્યસ્ય તત્રાવધારણાદિતિ ।

અવનિવનદહનપવનગગનવિનિર્મિતમિતિ ચાપરે, ગન્ધાદિવદવકાંશસ્યાપ્યાકાશ-કાર્યસ્ય તત્ર દર્શનાત્ । સુપિરં હિ શરીરમુપલભ્યતે । અવકાશે ચાકાશૈકદેશેઽપ્ય-વચ્છેદામિપ્રાયેણ શ્રોત્રવદ્ ભક્તયા તત્કાર્યત્વવ્યપદેશ ઇતિ ।

10. શરીરસ્વરૂપની ખાખતમાં, આપણાં માનવ શરીરે પાર્થિવ જ છે એમ કેટલાક માને છે કારણ કે પૃથ્વીનો અસાધારણ ધર્મ ગંધ તેમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

પૃથ્વી અને ઉદક એ સમવાયીકારણોથી ઉત્પન્ન થયેલું તે છે એમ કેટલાક માને છે, કારણ કે તેમાં બીનાશ પણ દેખાય છે. પાણી સાથે સંબંધમાં આવ્યા વિના પાર્થિવ અવયવો બીનાશ પામતા નથી.

શરીર પૃથ્વી, પાણી અને અગ્નિ એ ત્રણ સમવાયીકારણોથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ કેટલાક માને છે, કારણ કે શરીરમાં ગંધ અને બીનાશની જેમ ઉચ્છ્વેદતાની પણ ઉપલબ્ધિ છે.

શરીર પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ અને વાયુ એ ચાર સમવાયીકારણોથી ઉત્પન્ન થયેલું છે એમ કેટલાક માને છે, કારણ કે શરીરમાં પવનના કાર્યરૂપ રચનાવિશેષનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન આપણને થાય છે.

પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ સમવાયીકારણોથી શરીર રચાયું છે એમ કેટલાક માને છે. કારણ કે ગંધ વગેરેની જેમ આકાશના કાર્યરૂપ અવકાશનું દર્શન પણ શરીરમાં થાય છે. શરીર દિગ્ગુણ દેખાય છે. અવકાશ એ આકાશનો એક ભાગ હોવા છતાં શ્રોત્રની જેમ અવચ્છેદાભિપ્રાયથી ઉપચારથી આકાશનું કાર્ય કહેવાય છે.

11 તદ્વત્ કિં તત્ત્વમ્ ? પાર્થિવમેવાસ્મદાદિશરીરમિતિ, વિજાતીયકાર્યસ્યાવયવિનોડનુપપત્તઃ, પાર્થિવાવયવસમવેતશરીરાવયવિગ્રાહિણશ્ચાભેદપ્રત્યયસ્ય તુળપર્ણપાષાણમૂલકાદ્યભેદપ્રત્યયવદપવાદાસમ્ભવાત્ । ન ચ વયમિહ ભૂતાન્તરાણાં કારણભાવનિષેધં શિક્ષમઃ, કેવલપાર્થિવતયા નિર્વિવાદસિદ્ધેડપિ કુમ્ભાદાવમ્ભઃપ્રભૃતીનાં કારણત્વાનપાયાત્ તદ્વ્યતિરેકેણ ઘટાદેર્ઘટાયિતુમશક્યત્વાત્ । કિન્તુ ઘટાદૌ ઇવ શરીરેડપિ સમવાયિકારણતાં પૃથિવ્યવયવાનામેવાચ્છમહે, તદાશ્રિતત્વસ્યાસ્ય પ્રત્યક્ષેણ ગ્રહણાત્ । સહકારિકારણત્વાનુપ્રવિષ્ટભૂતાન્તરસમ્બન્ધનિબન્ધનસ્તુ તસ્મિન્ ક્લેદોષમ્બ્યૂહાવકાશસમ્પ્રત્યયઃ । તદ્વથાડડગમપઠિતેષુ વરુણલોકાદૌ કેવલજલાદિજન્યેષુ શરીરેષુ સહકારિત્વાનુપ્રવિષ્ટપાર્થિવાવયવાવષ્ટમ્ભવશેન સ્થૈર્યાદિપલમ્ભ ઇતિ । તસ્માદસ્મદાદિશરીરં પાર્થિવમ્ ।

11. શંકાકાર — તે અહીં સાચી વાત શી છે ?

નૈયાયિક — આપણા માનવશરીર પાર્થિવ છે, કારણ કે જેમાં પરસ્પરવિરોધી ગતિઓ રહેતી હોય એવો એક કાર્યરૂપ અવયવી ઘટતો નથી. વળી, તુલ્યમૂલક, પાણ્યમૂલક, પાપાણ્યમૂલક, વગેરેના અભેદજ્ઞાનની જેમ પાર્થિવ અવયવોમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા શરીરરૂપ અવયવીનું ગ્રહણ કરનાર અભેદજ્ઞાનમાં કોઈ અપવાદ સંભવતો નથી. [અનેક ગતિના અવયવોથી અનેલા અવયવીમાં એકત્વગ્રાહી જ્ઞાન સંભવે નહિ. પરંતુ અવયવીમાં એકત્વગ્રાહી જ જ્ઞાન થાય છે — અનેકત્વગ્રાહી જ્ઞાનનો સંભવ જ નથી. તેથી અવયવીના આરંભક — સમવાયીકારણરૂપ — અવયવો એક ગતિના જ હોવા જોઈએ, અનેક ગતિના નહિ. કોઈ પણ વસ્તુના આરંભક પરમાણુઓ એક જ ગતિના હોય છે. એક વસ્તુના આરંભક પરમાણુઓ અનેક ગતિના માનતાં સંકરદોષ આવે છે.] અમે અહીં અન્ય ભૂતોનો કારણ તરીકે નિષેધ કરવાનું શિખવતા નથી, કારણ કે કુંભ વગેરે નિર્વિવાદપણે કેવળ પાર્થિવ હોવા છતાં કુંભ વગેરેમાં પાણી વગેરેનું કારણપણું નથી એમ નહિ. પાણી વગેરે વિના ઘટ વગેરેને ઘડવા અશક્ય છે. પરંતુ ઘટ વગેરેની જેમ શરીરનું પણ સમવાયીકારણ પાર્થિવ અવયવો છે એમ અમે કહીએ છીએ, કારણ કે શરીરનું પાર્થિવ અવયવોમાં સમવાયસંબંધથી રહેવું એ પ્રત્યક્ષથી ગૃહીત થાય છે. સહકારીકારણરૂપે [સમવાયીકારણ સાથે] જોડાયેલા અન્ય ભૂતોના લીધે શરીરમાં ભીનાશ, ઉષ્ણતા, રચનાવિશેષ અને અવકાશનું જ્ઞાન થાય છે. આગમવર્ણિત વરુણલોક, [આદિત્યલોક] વગેરેમાં પ્રાપ્ત

અનુક્રમે કેવળ જનન-ન્ય, [કેવળ અગ્નિજન-ન્ય] વગેરે શરીરોમાં, સહકારીકારણ તરીકે બેડાયેલા પાર્થિવ આદિ અવયવોની સદાયને લીધે સ્થાયી વગેરેની ઉપલબ્ધિ થાય છે. તેથી આપણાં મનુષ્ય આદિનાં શરીરો પાર્થિવ છે.

12. વેદે ચ તથૈવ વ્યવહારો દૃશ્યતે । અગ્નીષોમીયાદિપશોઃ પ્રલયકાલે યજમાનસ્ય વા પ્રેતસ્ય પાત્રચયનકર્મણિ 'સૂર્યં તે ચક્ષુર્ગમયતાત્' इत्याद्युपक्रम्य 'पृथिवी ते शरीरम्' इति पठ्यते । तच्च प्रकृतिगामित्ववचनं, यद्यतः प्रकृतेरुत्थितं तत्तस्यामेव लीयतामित्यर्थः । तत्र यथा तैजસं चक्षुरिति सूर्याख्ये तेजसि उद्गमन-मुपदिष्टमेवं पृथिव्यां शरीरस्येति ।

12. વેદમાં પણ તેવાં જ વચનો દેખાય છે અગ્નિષોમીય પશુના પ્રલયકાળે કે મૃત યજમાનના પાત્રચયનકર્મમાં 'તારી ચક્ષુ સૂર્ય પ્રતિ જાઓ' એ વાક્યથી શરૂ કરી 'તાડુ' શરીર પૃથ્વી પ્રતિ જાઓ' એમ કહ્યું છે. પ્રકૃતિ (=ઉપાદાનકારણ=સમવાયીકારણ) પ્રતિ જવાનું કહેતું આ વચન છે. જે વસ્તુ જે પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તે વસ્તુ તે પ્રકૃતિમાં લય પામે એવો એનો અર્થ છે. ત્યાં જેમ ચક્ષુ તૈજસ (અર્થાત્ તેજ - અગ્નિરૂપ ઉપાદાનકારણમાંથી જન્મેલી) હોઈ સૂર્ય નામના તેજમાં - અગ્નિમાં જવાનો તેને ઉપદેશ છે, તેમ શરીર પાર્થિવ હોઈ પૃથ્વીમાં જવાનો શરીરને ઉપદેશ છે.

13. तस्मात् पृथिव्यवयवैरयमस्मदादि—

देहो निबद्ध इति नात्र सतां विवादः ।

सोऽयं च दुःखवसतेर्भवमन्दिरस्य

स्तम्भः कटोर इति यत्नत एव हेयः ॥

13. નિષ્કર્ષ એ કે આપણાં માનવ આદિનાં શરીરો પાર્થિવ અવયવો વડે બનેલાં છે એ બાબતે અહીં કોઈ સત્પુરુષોને વિવાદ નથી. દુઃખનો જ્યાં વસવાટ છે એવા લયમંદિરનો કોર સ્તંભ શરીર છે, માટે તેને પ્રયત્નપૂર્વક ત્યજવું જોઈએ.

[इन्द्रियपरीक्षा]

14. घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः । [न्यायसूत्र १.१.१२] । अत्रेन्द्रियाणां विषयोपलब्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं प्रसिद्धमेव । विभागोऽपि पञ्चबाह्येन्द्रियाणीत्येष सूत्रित एव । स चानन्तरमेव तीर्थान्तरकथितकर्मेन्द्रियनिषेधात् साधयिष्यते ।

[૨. ઇન્દ્રિયપરીક્ષા]

14. ઘ્રાણ, રસન, ચક્ષુ, સ્પર્શન અને શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયો [અનુક્રમે પૃથ્વી, જળ, તેજ (અગ્નિ), વાયુ અને આકાશ એ] ભૂતોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે [ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૧૨]. ૩૫ આદિ વિષયોના જ્ઞાનનું કારણ હોવાપણું એ ઇન્દ્રિયોનું સામાન્ય લક્ષણ પ્રસિદ્ધ જ છે. બાહ્યેન્દ્રિયો પાંચ છે એ પ્રમાણે આ ઇન્દ્રિયવિભાગ પણ આ સૂત્રમાં જણાવી દીધો.

છે જ. અન્ય દાક્ષિણિકોએ કહેલ કમેન્દ્રિયોનો નિષેધ કરીને તે દ્વારા આ ઇન્દ્રિયવિભાગને હવે પછી અમે પુરવાર કરોશું.

15. વિશેષલક્ષણાનિ તુ પઞ્ચાનાં પઞ્ચ સમાહ્યાનિર્વચનસામર્થ્યાત્ પ્રમાણ-
વદવગન્તવ્યાનિ । જિગ્રત્યનેનેતિ ગ્રાણં ગન્ધં ગૃહ્ણતીતિ ગન્ધોપલબ્ધાવસાધારણં કારણં
ગ્રાણં, રસયત્યનેનેતિ રસનં રસં ગૃહ્ણતીતિ રસોપલબ્ધાવસાધારણં કારણં રસનમ્ ।
ચષ્ટેડનેનેતિ ચક્ષુઃ રૂપં પશ્યતીતિ રૂપોપલબ્ધાવસાધારણં કારણં ચક્ષુઃ દૃક્ષણં લોચનં
તદુચ્યતે । સ્પૃશત્યનેનેતિ સ્પર્શનં સ્પર્શં ગૃહ્ણતીતિ સ્પર્શોપલબ્ધાવસાધારણં કારણં
સ્પર્શનમ્ ।

15. પ્રમાણોના વિશેષલક્ષણોની જેમ ઇન્દ્રિયોના વિશેષલક્ષણો પાંચ ઇન્દ્રિયોના પાંચ નામોના વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી બાણી લેવા જેઠાએ જેનાથી સુધવામાં આવે છે તે ગ્રાણ ગન્ધને ગ્રહણ કરે છે, તેથી ગન્ધના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ ગ્રાણ છે. જેનાથી રસનો અનુભવ થાય છે તે રસનેન્દ્રિય રસને ગ્રહણ કરે છે તેથી રસના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ રસનેન્દ્રિય છે જેના વડે દેખાય છે તે ચક્ષુ રૂપને દેખે છે, તેથી રૂપના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ ચક્ષુ છે, તેને ઈક્ષણ કે લોચન પણ કહેવામાં આવે છે. જેના વડે સ્પર્શ કરવામાં આવે છે તે સ્પર્શનેન્દ્રિય સ્પર્શને ગ્રહણ કરે છે, તેથી સ્પર્શના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ સ્પર્શનેન્દ્રિય છે.

16. સ્પર્શનમિતિ વક્તવ્યે ત્વગ્રહણમુપચારાદ્ મઞ્ચાઃ ક્રોશન્તીતિવત્ તદધિષ્ઠાનં
દર્શયિતુમ્ । યથા ત્રિપુટિકાધિષ્ઠાનં ગ્રાણં, જિહ્વાધિષ્ઠાનં રસનં, ગોલકાધિષ્ઠાનં ચક્ષુઃ,
તથા સકલત્વગધિષ્ઠાનં સ્પર્શનં, શિરઃપ્રમથ્યાપાદાઙ્ગુષ્ઠં સ્પર્શોપલમ્ભાત્ । ત્વમિતિ
ચ ન બાહ્યમેવ ચર્મ કેવલમુચ્યતે અપિ તુ સકલશરીરવ્યાપિ, તુહિનકણશિશિર-
સલિલપાનસમયે અન્તર્હૃદયેડપિ શીતસ્પર્શોપલમ્ભાદિતિ ।

16. જેમ ‘મંચસ્થ બાળકો રડે છે’ એમ કહેવાને બદલે ‘મંચો રડે છે’ એમ ઉપચારથી કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે રડનારનું અધિષ્ઠાન મંચ છે એ દર્શાવવું, તેમ ‘સ્પર્શનેન્દ્રિય’ એમ કહેવું જેઠાએ ત્યારે ‘ત્વયા’ એમ ઉપચારથી કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે સ્પર્શનેન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન ત્વયા છે એ દર્શાવવું જેમ ગ્રાણેન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન ત્રિપુટિકા (=ત્રિકોણાકાર રચના) છે, રસનેન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન ગુલ છે, ચક્ષુરિન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન ડોળો છે તેમ સ્પર્શનેન્દ્રિયનું અધિષ્ઠાન ત્વયા છે, કારણ કે મરતકથી માંડી પગના અંગૂઠા સુધી સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે. ત્વયાનો અર્થ કેવળ બાહ્ય ચામડી જ નથી પરંતુ સકલ શરીરમાં વ્યાપ્ત ચામડી છે, કારણ કે અરુદના ગાંગડા નાખવાથી ઠંડા થયેલા પાણીને પીતી વખતે અંદર હૃદયમાં પણ શીતસ્પર્શનો અનુભવ થાય છે.

17. સ્વાવયવસમવાયિત્વે ચેન્દ્રિયાણાં ત્રિપુટિકાદ્યાશ્રયત્વમાશ્રયત્વમાત્રાપેક્ષયોચ્યતે,
ન સમવાયિત્વાદિતિ । શૃણોત્યનેનેતિ શ્રોત્રં, શબ્દં ગૃહ્ણતીતિ શબ્દોપલબ્ધાવસાધારણં

કારણં શ્રોત્રમ્ । તદ્વાકાશૈકદેશત્વાદનાશ્રિતમપિ કર્ણશક્ત્યવિષ્ઠાનમુચ્યતે ।
તદેવં ત્રિશેષલક્ષણાનિ પઞ્ચ પઞ્ચાનામુક્તાનિ ભવન્તિ ।

17. અરેખર તો ધન્દ્રિયો સમવાયસંબધથી પોતાના અવયવોમાં રહે છે, તેમ છતાં તેમને ત્રિપુટિકા વગેરેમાં આશ્રય કરતી કહી છે તે તો કેવળ આશ્રયત્વની અપેક્ષાએ અને નહિ કે સમવાયિત્વની અપેક્ષાએ. [જેનામાં સમવાયસંબધથી કોઈ રહેતું હોય તેને સમવાયી કહેવામાં આવે છે અને જે રહેતું હોય તેને સમવેત કહેવામાં આવે છે.]

જેનાથી સંભળાય છે તે શ્રોત્રેન્દ્રિય શબ્દને ગ્રહણ કરે છે, તેથી શબ્દના જ્ઞાનનું અસાધારણ કારણ શ્રોત્રેન્દ્રિય છે. શ્રોત્ર આકાશનો જ એક ભાગ હોવાથી અનાશ્રિત છે, છતાં કર્ણશક્ત્યુત્તીને તેનું અધિષ્ઠાન કહેવામાં આવેલ છે. આમ પાંચ ધન્દ્રિયોનાં પાંચ વિશેષલક્ષણો અમે જણાવ્યાં.

18. તાનીમાનીન્દ્રિયાણિ સ્વવિષયગ્રહણાન્યાત્મનો મોગસાધનત્વાત્ સંસાર-કારણાનીતિ હેયતથા ભાવયિતવ્યાનિ । તથા ભાવ્યમાનાનિ નિર્વેદોત્પાદનાદિદ્વારેણા-પવર્ગાય કલ્પયિષ્યન્તે ઇતિ ।

18. પોતપોતાના વિષયોનું ગ્રહણ કરવાનું લક્ષણ ધરાવતી આ ધન્દ્રિયો, મોગનું સાધન હોઈ, સંસારનાં કારણો છે, એટલે તેમને હેય તરીકે લાવવી જોઈએ. એ પ્રમાણે તેમને લાવતાં નિર્વેદ આદિને ઉત્પન્ન કરીને તે દ્વારા તેઓ અપવર્ગને અપાવવા સમર્થ બને છે.

19. ‘ભૂતેભ્યઃ’ ઇતિ કિમર્થમ્ ? ઉક્તં હીન્દ્રિયાણાં સ્વવિષયગ્રહણલક્ષણત્વમ્ । તત્ર ન ભૂતગ્રહણં લક્ષણાર્થમ્, અપિ તુ તદ્વિનિશ્ચયાર્થમ્ યથા ‘આત્મોપદેશઃ શબ્દઃ’ ઇત્યત્રાત્મગ્રહણં લક્ષણવિનિશ્ચયાર્થમ્ । સ્વસ્વવિષયોપલબ્ધિલક્ષણત્વં હીન્દ્રિયાણાં ભૂતપ્રકૃતિત્વે સતિ નિર્વહતિ, નાન્યથેતિ । તાનિ પુનરિન્દ્રિયકારણાનિ પૃથિવ્યપ્તેજો-વાયુરાકાશમિતિ ભૂતાનિ । ભૂતેભ્યઃ પઞ્ચમ્યો યથાસંકુલ્યં ગ્રાણરસનચક્ષુસ્ત્વક્-શ્રોત્રાણિ પઞ્ચેન્દ્રિયાણિ ભવન્તિ । ભૂતપ્રકૃતિત્વમિતિ ભૂતસ્વભાવત્વં વ્યાખ્યાયમાનં પઞ્ચસ્વપિ સમ્ભવતિ । ભૂતકારણકત્વં ત્વન્યેષુ ચતુર્ષ્વપિ તથૈવ, શ્રોત્રે તુ કથञ્ચિત્ કર્ણશક્ત્યવચ્છિન્નનભોમાગાભિપ્રાયેણ વ્યવહારતઃ સમર્થનીયમ્ । एवं મોત્તિકાનીન્દ્રિયાણિ સ્વં સ્વં વિષયમધિગન્તુમુત્સહન્ત ઇતિ તલ્લક્ષણત્વમેષાં સિદ્ધતીતિ । અતો ‘ભૂતેભ્યઃ’ ઇત્યુક્તમ્ ।

19. શંકાકાર — ‘ભૂતોમાંથી [ઉત્પન્ન થયેલી છે]’ એમ શા માટે તમે કહ્યું ?

તેનાથીક — એમ કહ્યું કારણ કે પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણે એવું ધન્દ્રિયોનું લક્ષણ કહ્યું છે. જેમ ‘આત્મનો ઉપદેશ શબ્દ છે’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૭]એ સૂત્રમાં ‘આત્મ-

પદનું અહણ્ય લક્ષણનો નિશ્ચય કરવા માટે છે તેમ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં 'ભૂત'પદનું અહણ્ય લક્ષણને માટે નથી પણ તે લક્ષણનો નિશ્ચય કરવા માટે છે. ઇન્દ્રિયો તે તે ભૂતની બનેલી હોય તો જ ૩૫ આદિ પોતપોતાના વિષયનું અહણ્ય કરવું એ ઇન્દ્રિયોનું લક્ષણ નિર્વાહ પામે, અન્યથા ન પામે. પૃથ્વી, અપ, તેજ, વાયુ અને આકાશ આ ભૂતો ઇન્દ્રિયોના સમવાયી-કારણો (ઉપાદાનકારણો) છે. આ પાંચ ભૂતોમાંથી યથાક્રમે દ્રાણ, રસન, ચક્ષુ, સ્પર્શન અને શ્રોત્ર આ પાંચ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. 'ભૂતો ઇન્દ્રિયોની પ્રકૃતિ છે' એવી વ્યાખ્યા 'ભૂતો ઇન્દ્રિયોનો સ્વભાવ છે' એવી કસીએ તો તે પાંચે ઇન્દ્રિયોમાં ભૂતપ્રકૃતિત્વ સંભવે છે. ભૂતકારણતા તો શ્રોત્ર સિવાય અન્ય ચારમાં તો તે રીતે જ અર્થાત્ મુખ્યાર્થમાં જ સંભવે છે, પરંતુ શ્રોત્રની આગતમાં શ્રોત્ર પોતે કર્ણશબ્દોદયથી ઘેરાયેલો આકાશનો ભાગ છે એ અભિપ્રાયથી ગૌણાર્થમાં વ્યવહારથી તેની ભૂતકારણક્રતાનું સમર્થન કરવું જોઈએ. આમ હોવાને કારણે ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના ૩૫ આદિ વિષયને અહણ્ય કરવાને માટે ઉત્સાહ કરે છે, એટલે તે તેમનું લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે. માટે, 'ભૂતોમાંથી [ઉત્પન્ન થયેલી છે]' એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે.

20. તત્રૈતત્ત્વ પરીક્ષણીયં વર્તતે—કિં ભૌતિકાનામિન્દ્રિયાણાં સ્વવિષયગ્રહણકરણ-ત્વમુતાન્યથેતિ ? एवं हि साङ्ख्याः संप्रवदन्ते आहङ्कारिकाणीन्द्रियाण्यर्थं साधयितुमर्हन्ति, नान्यथा । तथा हि—कारकं कारकत्वादेव प्राप्यकारि भवति । भौतिकानि चेन्द्रियाणि कथं प्राप्यकारीणि दूरवर्तिनि विषये भवेयुः ? आहङ्कारिकाणां तु तेषां व्यापकत्वाद्विषयाकारपरिणामात्मिका वृत्तिवृत्तिमतोऽनन्या सती सम्भवत्येवेति सुवचं प्राप्यकारित्वम् । अपि च महदणुग्रहणमाहङ्कारिकत्वे तेषां कल्पते, न भौतिकत्वे । भौतिकत्वे हि यत्परिमाणं ग्रहणं तत्परिमाणं ग्राह्यं गृहीयात्, अस्ति च गोलकादधिकपरिमाणस्य पटपिठरादेर्ग्रहणं, हीनपरिमाणस्य च वटधानादेः । अतोऽपि न भौतिकानीन्द्रियाणि । भौतिकानामपि दीपादीनां परं प्रकाशयतां स्वात्मप्रकाशकत्वमपि दृष्टम् । एवमिन्द्रियाण्यपि पटादिस्वरूपं प्रकाशयन्ति स्वरूपमपि प्रकाशयेयुः । न च प्रकाशयन्तीत्यतोऽपि न भौतिकानि ।

20. શંકાકાર— આ પરીક્ષણીય છે કે સ્વવિષયને અહવામાં કરણત્વ ભૌતિક ઇન્દ્રિયોનું છે કે અભૌતિક ઇન્દ્રિયોનું ? સાંખ્યો આમ કહે છે—આહંકારિક ઇન્દ્રિયો અર્થને જાણવાને પાત્ર છે, અન્યથા તે પાત્ર નથી (અર્થાત્ ભૌતિક ઇન્દ્રિયો અર્થને જાણવાને પાત્ર નથી.) તે આ પ્રમાણે—કારક કારકપણાને કારણે જ પ્રાપ્યકારી બને છે. [અર્થાત્ કરકનો સ્વભાવ જ એવો છે કે તે પ્રાપ્યકારી હોય જ. ઇન્દ્રિયો કારક હોઈ પ્રાપ્યકારી હોવી જોઈએ જ. પરંતુ ઇન્દ્રિયો જો ભૌતિક હોય તો તેઓ પ્રાપ્યકારી ન બની શકે. આમ ઇન્દ્રિયો કારક હોઈ તેમણે પ્રાપ્યકારી હોવું જોઈએ પણ જો તેઓ ભૌતિક હોય તો તેઓ પ્રાપ્યકારી ન

જની શકે.] દૂર રહેલા વિષયની આપ્તતામાં ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્તકારી કેવી રીતે અને ? આહંકારિક ઇન્દ્રિયો તો વ્યાપક છે, વિષયાકાર પરિણામને પામેલી ઇન્દ્રિયવૃત્તિ વૃત્તિમાન ઇન્દ્રિયથી અભિન્ન હોવાથી ઇન્દ્રિયોનું પ્રાપ્તકારીત્વ સંભવે છે જ, એટલે ઇન્દ્રિય પ્રાપ્તકારી છે એ વચન સુવચન છે. વળી, મહત્પરિમાણ અને અણુપરિમાણનું ગ્રહણ ઇન્દ્રિયોને આહંકારિક માનતાં ઘટે છે, ભૌતિક માનતાં ઘટતું નથી. ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હોય તો ઇન્દ્રિયના પરિમાણ જેટલા પરિમાણવાળા વિષયને જ તે ગ્રહણ કરે. પરંતુ ચક્ષુના ગોલકના પરિમાણથી અધિક પરિમાણવાળા પટ પિંટ વગેરેનું ગ્રહણ ચક્ષુ કરે છે અને ઝોઝા પરિમાણવાળા, વડના ટેટાના બીજ આદિનું ગ્રહણ પણ તે કરે છે. તે કારણે પણ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક નથી ઉપરાંત, ભૌતિક દીપ વગેરે બીજને પ્રકાશિત કરતાં પોતાને પણ પ્રકાશિત કરે છે એ આપણે દેખીએ છીએ. એ જ રીતે ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પણ પટ આદિના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતાં પોતાના રૂપને પણ પ્રકાશિત કરે. પરંતુ ઇન્દ્રિયો પોતાના રૂપને પ્રકાશિત કરતી નથી. એ કારણે પણ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક નથી.

21. અત્રામિધીયતે । यत् तावत् प्राप्यकारित्वं भौतिकत्वपक्षे नावकरूपते इति जल्पितवानसि तत् मन्ये 'त्वया गोलकमेव चक्षुरिति चेत्तसि गृहीतम्, अन्यथा कथमित्थमकथयिष्यः ? स चायमायुष्मतो महान् भ्रमः । न खलु कृष्णसारं चक्षुः, तदधिकरणं तु तेजश्चक्षुः । तच्च वेगवद्द्रव्यत्वाद् दूरमपि प्रसरतीति कोऽस्य प्राप्यकारितायां प्रमादः ?

21. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. ભૌતિકત્વપક્ષમાં ઇન્દ્રિયોનું પ્રાપ્તકારીપણું ઘટતું નથી એમ તમે જે કહ્યું તે આપતે અમને લાગે છે કે તમે મનમાં એવું ધાર્યું છે કે ગોલક જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે, અન્યથા તમે આવું કેમ કહો ! તે આપ આયુષ્માનનો મોટો ભ્રમ છે. ખરેખર કોઈ ચક્ષુરિન્દ્રિય નથી પરંતુ તેના આશ્રયભૂત તેજ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે અને તેજ વેગવાળું દ્રવ્ય હોઈ દૂર દૂર પણ પ્રસરે છે, એટલે એની પ્રાપ્તકારીતા માનવામાં પ્રમાદ કેવો (=ભૂલ કેવી ?)

22. ननु गोलके चिकित्सादिप्रयोगात् गोलकगुणदोषानुवर्तित्वाच्च विषयो-पलब्धेर्गोलकमेव चक्षुः स्यात् । अनुपलभ्यमानं च तेजः कथमिन्द्रियमुच्यते ? कथं च तेजसा वेगवताऽपि सहसैव विस्फारिते चक्षुषि योजनशतसहस्रव्यवहित-सितकरतरणितारकादि ग्रहीतुं शक्यते ? कथं वा तदल्पकं वराकं नायनं तेजः समन्ततः प्रसरता सकलभुवनप्रथितप्रभावेन महीयसापि मिहिरमहसा न प्रतिहतगति भवेदिति भास्करदर्शनमित्थं न सम्पद्यते । तेजःपक्षे च काचाभ्रकपटलस्फटि-कान्तरितपदार्थोपलब्धिः कथं समर्थेत । तस्माद् वरं शक्तिविशेषयुक्तं गोलकमेव साधो ! चक्षुरभ्युपगच्छेति ।

22. શંકાકાર — ગોલકમાં ચિકિત્સા આદિનો પ્રયોગ થતો હોવાથી અને ગોલકના ગુણ-દોષ અનુસાર વિષયના જ્ઞાનમાં ગુણ-દોષ આવતો હોવાથી ગોલક જ અક્ષરિન્દ્રિય અને ન જણાતા તેજને કેમ ઇન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે ? તેજ વેગવાન દ્રવ્ય હોય તો પણ ચક્ષુ ખુલ્લતાં જ એકાએક લાખો યોજન દૂરના સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા વગેરેને તેજ કેવી રીતે ગ્રહી શકે ? અથવા તો નયનનું બિચારું અલ્પ તેજ ચારે બાજુ પ્રસરતા, સકલ ભુવનમાં ફેલાયેલા પ્રભાવવાળા વિપુલ સૂર્યતેજથી પોતાની ગતિમાં ટુકાવટ પામે, પરિણામે આ રીતે તો આપણને સૂર્યનું દર્શન ન થાય. વળી ચક્ષુ તેજસ્ દ્રવ્ય છે એ પક્ષને સ્વીકારી તમે કાચ, અભ્રપટલ, સ્ફટિકથી અન્તરિત પદાર્થના આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષનું સમર્થન કેવી રીતે કરશો ? તેથી હું સમજી જાય ! શક્તિવિશેષથી યુક્ત ગોલક જ અક્ષરિન્દ્રિય છે એમ સ્વીકારો.

23. ઉચ્ચતે । ન ચલુ ભવદનુશાસનેન યુક્તિવિરુદ્ધમર્થમન્યુપગચ્છામઃ । પ્રાપ્યકારિ હિ કારકં દૃષ્ટમ્ । કૃષ્ણસારપક્ષે ચ કુતઃ પ્રાપ્યકારિત્વમ્ ? શક્તિરપિ કલ્પમાના નિરાશ્રયા ન પરિકલ્પનીયૈવેતિ તદાશ્રયચિન્તાયાં ન ગોલકમાત્રમાશ્રયો ભવિતુમર્હતિ, અપ્રાપ્યકારિત્વપ્રસજ્ઞાત્ ઇતિ તદધિકરણં તેજ એવ શક્તેરાશ્રયો ભવેત્ ।

23. નૈમાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અમે તમારા હુકમથી યુક્તિ-વિરુદ્ધના અર્થનો સ્વીકાર નહિ કરીએ. કારકને અમે પ્રાપ્યકારી હેખ્યું છે. હવે કાકા ચક્ષુ છે એ પક્ષમાં ચક્ષુની પ્રાપ્યકારીતા ક્યાંથી ઘટશે ? શક્તિની કલ્પના કરો તો પણ શક્તિને નિરાશ્રય તો ન કલ્પવી જોઈએ. એટલે શક્તિના આશ્રયનો વિચાર કરવો જોઈએ. તે વિચારણામાં ગોલકમાત્ર તેનો આશ્રય બનવાને લાયક નથી, કારણ કે તેમ માનતાં ચક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી બની જવાની આગતિ આવશે. તેથી, ગોલકના અધિકરણભૂત તેજ જ શક્તિનો આશ્રય બને.

24. નનુ ચ પ્રાપ્યકારિત્વમેવ ચિન્ત્યં વર્તતે । તદ્વિ રસનસ્પર્શનયોઃ કેવલ-મવલોક્યતે લોકે । ચક્ષુઃશ્રોત્રે તુ દૂરદેશવ્યવસ્થિતત્રિવિષયગ્રાહિણી કથં પ્રાપ્યકારિણી સ્યાતામ્ ? ગ્રાણં તુ ત્રિપુટિકાનિકટનિહિતપદાર્થગન્ધમપિ ગૃહ્ણતિ; દૂરતોઽપિ ચ પ્રચલદનિલબલવેહ્લિતફુલ્લમલ્લિકાદિસૌરમમુપલભતે । ત્રિપુટિકોપકણ્ઠદૌકિતેનાપિ દ્રવ્યેણ ન તસ્ય સન્નિકર્ષ ઇતિ તદપ્યપ્રાપ્યકાર્યેવ । તસ્માચ્છક્તિવિશેષણમઘિષ્ટાન-મેવ તત્તદિન્દ્રિયમિતિ ગૃહ્ણતામ્ । ઉત્સૃજ્યતાં પ્રાપ્યકારિત્વપક્ષઃ । ચક્ષુષિ ચ ચન્દ્રાર્કગ્રહાદિગ્રાહિણિ નિતરાં પ્રાપ્યકારિત્વમયુક્તમેવ ।

24. શંકાકાર — પ્રાપ્યકારીત્વ વિચારણીય છે. લોકમાં તો કેવળ રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયની પ્રાપ્યકારીતા દેખાય છે. ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોત્રેન્દ્રિય તો દૂર દેશમાં રહેલા વિષયનું ગ્રહણ કરે છે, એટલે તે કેવી રીતે પ્રાપ્યકારી બને ? ઘ્રાણેન્દ્રિય તો નાક પાસે રાખેલા પદાર્થની ગંધને પણ ગ્રહણ કરે છે અને વાતા પવનના બળે હાલતા વિકસિત મલ્લિકાપુષ્પની સુગંધને પણ તે દૂરથી ગ્રહણ કરે છે. નાક પાસે લવાયેલા દ્રવ્ય સાથે પણ ઘ્રાણેન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ નથી, એટલે તે અપ્રાપ્યકારી જ છે. તેથી શક્તિથી વિશિષ્ટ

અધિષ્ઠાન જ તે તે ઇન્દ્રિય છે તેમ તમે સ્વીકારો, પ્રાપ્તકારિતાનો પક્ષ છોડી દો. ચન્દ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ વગેરેને ગ્રહણ કરનારી ચક્ષુને પ્રાપ્તકારી ગણવી એ તો સદંતર અયોગ્ય જ છે.

25. અત્રોચ્યતે । ન પ્રાપ્તકારિત્વમુત્સષ્ટુ' શક્તુમ્ : । કારકત્વમેવ હિ તથા સત્યેષામુત્સૃજેમ । કારકં ચાપ્રાપ્તકારિ ચેતિ ચિત્રમ્ । અદૃષ્ટમપિ કારક-માત્મનો વ્યાપકત્વાત્ તદ્વૃત્તિ ધર્માદિકં ન અપ્રાપ્તકારિ ભવેત્ , કિમુત દૃષ્ટં ચક્ષુરાદિ કારકમિતિ ? અપ્રાપ્તકારિત્વે ચ શક્તેરવિશેષાત્ કુહવાદિવ્યવહિતમપિ વસ્તુ ચક્ષુષા દૃશ્યેત । તત્ર કાર્યાનુપલભ્યાન્ન શક્તિઃ કલ્પ્યતે इति चेत्, किं शक्तिः कल्प्यते ? ।

25. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. અમે પ્રાપ્તકારિતાને છોડી શકીએ નહિ. એમ કરીએ તો અમે કારકતાને જ છોડી દીધી ગણાય. કારક હોય અને છતાં અપ્રાપ્તકારી હોય એ તો વિચિત્ર ગણાય. આત્મા વ્યાપક હોઈ તેમાં સમવાયક બંધથી રહેતા ધર્મ આદિ અદૃષ્ટ કારક પણ અપ્રાપ્તકારી ન હોય તો પછી ચક્ષુ આદિ દૃષ્ટ કારક અપ્રાપ્તકારી ક્યાંથી હોય ? ચક્ષુ અપ્રાપ્તકારી હોય તો તેનામાં અપ્રાપ્ત (=અસન્નિકૃષ્ટ) બંધી વસ્તુઓને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ સમાનપણે હોઈને ભીંત વગેરેથી વ્યવહિત વસ્તુને પણ ચક્ષુ દેખે, ભીંત વગેરેથી વ્યવહિત વસ્તુના દર્શનરૂપ કાર્યની અનુપલબ્ધિ ઉપરથી ત્યાં શક્તિને કલ્પવામાં નથી આવતી એમ જો તમે કહો તો અમે કહીશું કે તો પછી શક્તિની કલ્પના જ તમે શા માટે કરો છો ?

26. किं तेज इति ? तेजःसम्प्रधारणायां तेजसो द्रव्यत्वात् व्यवधाना-वनुगुणम्, अमूर्तायास्तु शक्तेर्व्यवधानमबाधकं भवेदिति तेज एवेन्द्रियं कल्पनीयं न शक्तिः, शक्तिमदधिष्ठानं वा ।

26. શંકાકાર — ચક્ષુરિન્દ્રિય તેજ છે એવી કલ્પના તમે કેમ કરો છો ? [તે ધારણાનું શું પ્રયોજન છે ?]

નૈયાયિક — ચક્ષુરિન્દ્રિય તેજ છે એવી ધારણા અમે કરીએ છીએ કારણ કે તેજ દ્રવ્ય હોઈ, તે વ્યવધાન વગેરેને અનુકૂળ છે, અર્થાત્ વ્યવધાન વગેરેને કારણે ચક્ષુ વિષયનું ગ્રહણ કરી શકતી નથી, જ્યારે શક્તિ તો અમૂર્ત હોઈ વ્યવધાન વિષયગ્રહણમાં બાધક ન બને; એટલે તેજ જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એમ કલ્પવું જોઈએ અને નહિ કે શક્તિ કે શક્તિયુક્ત અધિષ્ઠાન ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એમ.

27. પ્રાપ્તકારિતા ચ શ્રોત્રસ્ય તાવત્ વીચીસન્તાનસદૃશશબ્દપરમ્પરામ્ભન-દ્વારેણ દર્શિતા શબ્દાધિકરણે । ઘ્રાણસ્યાપિ સમીરણાન્દોલિતકુન્દલતાદિપ્રસૂતતત્પર-માણુનિકરાધિકરણગન્ધગ્રહણાત્ પ્રાપ્તકારિતા । ન ચ પરમાણૂનામપસર્પણે દ્રવ્યપરિક્ષયાવાશઙ્કનીયં, ભૂયસ્ત્વાત્ પરમાણૂનામ્ । અત એવ ગન્ધદ્વારકતદ્દ્રવ્યસમ્પર્ક-દોષનિર્હરણાય પ્રાયશ્ચિત્તમશુચિદ્રવ્યઘ્રાણે સમામનન્તિ ।

27. શ્રોત્રેન્દ્રિયની પ્રાપ્યકારિતા જળતરંગોની હારના જેવી શબ્દની હારની ઉત્પત્તિ દ્વારા શબ્દાધિકરણમાં ફર્કાવી છે. પવનથી આંદોલિત કુંદલતા વગેરેમાંથી ફેલાતા પરમાણુઓ-૩૫ અધિકરણમાં રહેલી ગંધને ગ્રહણ કરવાને કારણે શ્રોત્રેન્દ્રિયની પ્રાપ્યકારિતા છે. પરમાણુઓના અપસર્પણમાં દ્રવ્યના ક્ષય વગેરેની આશંકા ન કરવી જોઈએ, કારણ કે પરમાણુઓ ધણા હોય છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય પ્રાપ્યકારી હોવાથી જ ગંધ દ્વારા થતા તે દ્રવ્યના સંપર્કનો દોષ દૂર કરવા અશુચિ દ્રવ્યને સુંઘવામાં શાસ્ત્રો પ્રાયશ્ચિત્ત જણાવે છે.

28. ચક્ષુષસ્તેજઃપ્રસરણાત્ પ્રાપ્યકારિતા । અનુપલભ્યમાનં તેજ इति चेत्, किं चन्द्रमसः परभाग उपलभ्यते पृथिव्याश्चाधोभागः ? न खलु प्रत्यक्षैकशरणाः पदार्थाः, अनुमानादिभिरप्येषामुपलम्भः सम्भवत्येव । उक्तं चानुमानम् । रूपोपलब्धिकार्येण तैजસमेव चक्षुरनुमीयते, तेजोद्रव्यं हि दीपादि रूपस्य प्रकाशकं दृष्टमिति ।

28. તેજના પ્રસારના કારણે ચક્ષુની પ્રાપ્યકારિતા છે. તેજ દેખાતું નથી એમ જો તમે કહો તો અમે કહીશું કે શું ચંદ્રનો પાછલો ભાગ દેખાય છે, પૃથ્વીનો નીચલો ભાગ દેખાય છે ? પદાર્થોનું અસ્તિત્વ કેવળ પ્રત્યક્ષથી જ સિદ્ધ થતું નથી. અનુમાન આદિ વડે પણ એમની ઉપલબ્ધિ સંભવે છે જ, અને અમે અનુમાન આપ્યું છે. ૩૫ની ઉપલબ્ધિ ૩૫ કાર્ય ઉપરથી ચક્ષુ તૈજસ જ છે એવું અનુમાન થાય છે, કારણ કે દીપ આદિ તેજસ દ્રવ્ય ૩૫નું પ્રકાશક છે એવું દેખ્યું છે.

29. प्रत्यक्षेण तु नायनं तेजः किमिति नोपलभ्यते इति ? तदुच्यते । विचित्रा हि द्रव्यगुणानामुद्भवविभवादिवशेन गतयो भवन्ति । तद्यथा – सर्वतः प्रसरता बहलबहलेन शीतस्पर्शश्रयेण द्रव्येण व्याप्तौ हेमन्तशिशिरौ ऋतू भवतः, निराधारस्य शीतस्पर्शगुणस्यानुपलब्धेः । अथ सत्यपि तत्र सलिलद्रव्ये तद्गुणस्य शीतस्पर्शस्यैवोपलब्धिर्न शुक्लरूपस्येति । तेजोद्रव्येण च निर्गलं विजम्भमाणेन भूयसा ग्रीष्मो भवति । तत्र सत्यपि तेजोद्रव्ये तद्गुणस्योष्णस्पर्शस्यैव ग्रहणं, न भास्वररूपस्येति । भास्वरं च कार्त्तस्वरादौ तैजसद्रव्ये रूपमुपलभ्यते, नोष्ण-स्पर्शः । उदकान्तर्गते च तेजसि ज्वलनतप्ते जले ज्वलनगुण उष्णस्पर्शोऽनुभूयते, न भास्वरं रूपमिति । एवमिह नयनरश्मौ तेजसि द्रव्ये द्वावपि रूपस्पर्शौ नोपलभ्येते इति कमुपालभेमहि । उक्तं च—‘दृष्टानुमितानां हि नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात्’ इति [न्यायसूत्र ३.१.५३] । न च सर्वत्र नयनरश्मेरनुपलम्भः । क्वचिद्धि वृषदंशप्रभृतीनां नक्तञ्चराणां निशि निबिडतमतमःपङ्कपटल-वलिप्ते वेश्मनि सञ्चरतां चाक्षुषं तेजो भास्वरं रूपं दूरमपि प्रसरदुपलभ्यत एव ।

અન્યત્ર તુ મધ્યદિનોલ્કાપ્રકાશવદગ્રહણમસ્મદાદિનયનરસમેઃ । અયં તુ વિશેષઃ
 ઉલ્કારૂપસ્ય દિવાકરકરવિભવાભિભૂતત્વાદગ્રહણં, નયનરશ્મિરૂપસ્ય ત્વનુદ્ભૂતત્વાદેવેતિ ।
 યત્તુ કાચાભ્રપટલસ્ફટિકાન્તરિતપદાર્થોપલમ્બનં, તત્ર કાચાદીનાં કેષાંચિત્
 અતિસ્વચ્છત્વાત્ કેષાંચિચ્ચ સસુષિરત્વાચ્ચાક્ષુષતેજઃપ્રસરનિરોધકૌશલં નાસ્તીતિ
 નાપ્રાપ્યકારિત્વં ચક્ષુષસ્તાવતા ભવતિ ।

29. શંકાકાર — પ્રત્યક્ષ વડે નયનનું તેજ કેમ ઉપલબ્ધ થતું નથી ?

નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. ઉદ્ભવ, અભિભવ વગેરેને લીધે
 દ્રવ્યો અને ગુણોની વિચિત્ર દશાઓ થાય છે. ઉદાહરણાર્થ, ચારે બાજુ પ્રસરતા, શીત-
 સ્પર્શના આશ્રયભૂત પુષ્કળ દ્રવ્યથી (જલથી) હેમન્ત અને શિશિર બંને ઋતુઓ વ્યાપ્ત
 હોય છે, કારણ કે આધાર વિનાના શીતસ્પર્શગુણની ઉપલબ્ધિ થતી નથી; ત્યાં જલદ્રવ્ય
 હોવા છતાં શીતસ્પર્શની જ ઉપલબ્ધિ થાય છે, શુક્ર રૂપની ઉપલબ્ધિ થતી નથી. તેજસ
 દ્રવ્ય નિરર્ગલ ખૂબ જ વિસ્તરતાં ગ્રીષ્મ ઋતુ થાય છે; ત્યાં તેજસ દ્રવ્ય હોવા છતાં તેના
 ગુણ ઉષ્ણસ્પર્શનું જ ગ્રહણ થાય છે, ભાસ્વરરૂપનું ગ્રહણ થતું નથી. સુવર્ણ આદિ તેજસ
 દ્રવ્યમાં ભાસ્વર રૂપનું ગ્રહણ થાય છે, ઉષ્ણસ્પર્શનું ગ્રહણ થતું નથી. ઉદ્ઘાતનગત તેજસ
 દ્રવ્યમાં ઉષ્ણસ્પર્શનો અનુભવ થાય છે, ભાસ્વર રૂપનો અનુભવ થતો નથી. એ જ રીતે
 અહીં ચક્ષુમાંથી નીકળતાં કિરણોમાં-તેજસ દ્રવ્યમાં રૂપ અને સ્પર્શ બંને અનુભવાતા નથી,
 એટલે શેને અનુભવીએ ? અને કહ્યું પણ છે કે ‘દષ્ટ અને અનુમિત અર્થોને તમે આવા
 થાવ અને આવા ન થાવ એવો વિધિ કે નિષેધ કરવો પ્રમાણે એ ધટતો નથી, કારણ કે
 પ્રમાણોનું કામ તો અર્થોના તત્ત્વને — સ્વભાવને જ ગ્રહણ કરવાનું છે’. વળી, સર્વત્ર ચક્ષુ-
 કિરણોની અનુપલબ્ધિ નથી. કેટલીક વાર બિલાડા વગેરે નિશાચર પ્રાણીઓ જ્યારે રાત્રે ઘેર
 અંધકારથી ઘેરાયેલા ઘરમાં સંચરે છે ત્યારે તેમની ચક્ષુનું ભાસ્વર રૂપ ધરાવતું તેજ દૂર
 સુધી પ્રસરતું આપણને જણાય છે જ. અન્ય પ્રાણીઓની બાબતમાં, મધ્યાહને જેમ ઉદ્ઘા-
 તપ્રકાશનું ગ્રહણ નથી થતું તેમ આપણા ચક્ષુકિરણોનું ગ્રહણ નથી થતું — ફેર માત્ર એટલો
 કે સૂર્યકિરણોના પ્રતાપથી અભિભૂત થવાને કારણે ઉદ્ઘાતના રૂપનું ગ્રહણ નથી થતું જ્યારે
 ચક્ષુકિરણોનું રૂપ અનુદ્ભૂત હોવાથી તેનું ગ્રહણ નથી થતું. કાચ, અપરખ, સ્ફટિકથી
 અન્તરિત પદાર્થોનું ગ્રહણ ચક્ષુ કરે છે તેમાં કાચ વગેરેમાંથી કેટલાક અતિસ્વચ્છ હોવાને
 કારણે અને કેટલાક છિદ્રાળુ હોવાને કારણે કાચ વગેરે ચાક્ષુષ તેજના પ્રસારનો અવરોધ કરી
 શકતા નથી, એટલે કાચ વગેરેથી અન્તરિત પદાર્થોનું ચક્ષુરિન્દ્રિય ગ્રહણ કરે છે એટલા
 માત્રથી ચક્ષુરિન્દ્રિય અપ્રાપ્યકારી નથી બની જતી.

30 યત્તુ કુતો નયનરસમેરીદશી ગતિર્ગગનમાક્રમ્ય યદ્ગમસ્તિમાલિનં સ્પૃશતિ,
 ન પ્રતિહન્યતે ચ સાવિત્રેણ વેગવતા તેજસેતિ । ઉક્તમત્ર દષ્ટાનુમિતાનાં નિયોગપ્રતિ-
 પેધાનુપપત્તિરિતિ । કાર્યસત્તયા હિ તથાવિધં કારણં કલ્પ્યતે, યદ્ દૂરમપિ

પ્રસરતિ, પ્રસરદપિ પરેણ ન નિરુદ્ધયતે । દૃષ્ટશ્ચાનિરોધો મર્જનકપાલાદૌ તેજસઃ
પચ્યમાનદ્રવ્યપાકસિદ્ધેઃ । કલશે ચ નિષિક્તાનામપાં વહિઃ શીતસ્પર્શપ્રહ્ણાદનિરોધઃ ।
એવં નયનરશ્મેરપિ મવિષ્યતિ । ન તુ ગોલકસ્યૈવ શક્તિકલ્પના લઘ્વીતિ વક્તવ્યમ્,
પ્રાપ્યકારિકારકસ્વરૂપપરિત્યાગપ્રસજ્ઞાત્ । પ્રાપ્યકારીણિ ચક્ષુઃશ્રોત્રે, ત્વગાદિવત્ इति ।
અત એવ સર્વેન્દ્રિયાણાં પ્રાપ્યકારિત્વં પश्यद्भिः । શાસ્ત્રજ્ઞૈરિન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષઃ । ષટ્પ્ર-
કારો વ્યાખ્યાતઃ ।

30. નયનકિરણોની આખતમાં એવું કેમ કે ગગનને ઉત્તરથી તે સૂર્યને સ્પર્શ છે અને સૂર્યના વેગવાન તેજથી તે પ્રતિધાત પામતા નથી । — આ જે પ્રશ્ન તમે પૂછો છો તેના ઉત્તરમાં અમે કહ્યું છે કે દૃષ્ટ અને અનુભૂત અર્થોને તમે આવા થાય અને આવા ન થાય એવો વિધિ કે નિષેધ પ્રમાણોએ કરવો ઘટતો નથી. કાર્યની સત્તા ઉપરથી તેવા પ્રકારનું કારણ કલ્પવામાં આવે છે જે દૂર દૂર પ્રસરે છે અને પ્રસરતું તે બીજાથી અવરોધ પામતું નથી; કઠાઈ, તાવડી, આદિમાં તેજનો અવરોધ થતો દેખ્યો નથી કારણ કે રાંધરા મૂકેલ દ્રવ્યનો પાક થાય છે; ઘડામાં નાખેલા પાણીના શીતસ્પર્શનું ઘડાની બહાર ગ્રહણ થાય છે એ ઉપરથી પુરવરા થાય છે કે જલદ્રવ્યનો અવરોધ થતો નથી; એવી જ રીતે નયનકિરણોનું પણ થશે. ગોલકની શક્તિની કલ્પના કરવામાં લાઘવ છે એમ ન કહેવું જોઈ એ કારણ કે કારકના પ્રાપ્યકારીતારૂપ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરવાની આપત્તિ આવે. ચક્ષુ અને શ્રોત્ર પ્રાપ્યકારી છે, ત્વક આદિની જેમ. એટલે જ અધી જ ઇન્દ્રિયોને પ્રાપ્યકારી દેખતા શાસ્ત્રનોએ ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષના છ પ્રકારો સમજાવ્યા છે.

31. પ્રાપ્યકારિતા ચ ન ગોલકસ્યોપપચ્યતે, તદપ્રાતસ્ય પર્વતાદેર્પ્રહ્ણાત્
પ્રાતસ્ય ચ પ્રત્યુતાઞ્જનશલાકાદેર્પ્રહ્ણાત્ । અતો ન ગોલકં ચક્ષુઃ ।

ચિકિત્સાદિપ્રયોગસ્તુ ગોલકે યઃ પ્રવર્તતે ।

સોડયમાધારસંસ્કારઃ આધેયસ્યોપકારકઃ ॥

અત એવ ગોલકગુણદોષાનુવર્તિત્વમપિ વિષયોપલબ્ધેર્ઘટમાનમ્, આધારદ્વારકૌ
હિ તદાધેયસ્યૈવ તૌ ગુણદોષાવિતિ । તસ્માદપ્રાપ્તવિષયપ્રહ્ણાનુપપત્તેર્ગોલકચક્ષુઃપક્ષો
મિશ્રૂત્પ્રેક્ષિતઃ પ્રેક્ષાવતાં હૃદયેષુ ન વિશ્રામ્યતીતિ પ્રાપ્યકારિ તેજ એવ ચક્ષુરિતિ
સ્થિતમ્ ।

31. ગોલકની પ્રાપ્યકારીતા ઘટતી નથી. કારણ કે ગોલક સાથે સંયોગ ન પામેલા પર્વત વગેરેનું ગ્રહણ થાય છે જ્યારે ગોલક સાથે સંયોગ પામેલાં અંજન, શલાકા આદિનું ગ્રહણ થતું નથી. તેથી ગોલક ચક્ષુ નથી. ગોલક ઉપર ચિકિત્સા વગેરેનો જે પ્રયોગ કરવામાં આવે છે તેનાથી ચક્ષુરિન્દ્રિયના આશ્રયરૂપ ગોલકનો સંસ્કાર થાય છે જેના દ્વારા આધેયરૂપ

ચક્ષુરિન્દ્રિયનો ઉપકાર થાય છે. એટલે જ ગોલકના ગુણ-દોષ અનુસાર વિષયના જ્ઞાનમાં પણ ગુણ-દોષ ધટે છે, કારણ કે આધાર દ્વારા તે આધારના આધેયમાં તે ગુણ-દોષ આવે છે. અપ્રાપ્ત વિષયનું ગ્રહણ ન થતું હોઈ, ગોલક જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એ બોલ્યોએ કહેલો પક્ષ બુદ્ધિમાનોના હૃદયમાં સ્થિર થતો નથી. એટલે પ્રાપ્યકારી તેજ જ ચક્ષુરિન્દ્રિય છે એ નિશ્ચિત થયું.

32. इत्थं भौतिकेन्द्रियवद्रेऽपि प्राप्यकारित्वसिद्धेर्न कापिलकथितमाहङ्कारिकत्वमिन्द्रियाणामुपपद्यते ।

32 આમ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે એ સિદ્ધાન્તમાં પણ ઇન્દ્રિયોની પ્રાપ્યકારીતા સિદ્ધ થતી હોઈ, સાંખ્યોએ કહેલ ઇન્દ્રિયોની આહંકારિકતા ધટતી નથી.

33. ननु पक्षद्वयेऽपि प्राप्यकारित्वोपपत्तेः कोऽयं भौतिकत्वं प्रत्यभिनिवेशातिशयो भवतामिति ? उच्यते । एकप्रकृतिकत्वे हीन्द्रियाणामेकमेव सर्वविषयप्रकाशनकुशलमिन्द्रियं भवेत् सर्वाणि वा सर्वविषयग्राहीणि भवेयुः, कारणस्याविशेषात् । कारणनियमाधीनो हि कार्यानियमः । अहङ्काराख्यं च कारणं सकलविषयप्रकाशनशक्तियुक्तम् । इन्द्रियाण्यपि तथा भवेयुः । एकविषयप्रकाशनशक्तियुक्ते तस्मिन् कथमिन्द्रियान्तराणि विषयान्तरग्राहीणि भवेयुः ? भौतिकत्वे तु भूतानां भेदात् गुणोत्कर्षयोगित्वान्नियतविषयग्राहीन्द्रियप्रकृतित्वम् । तथा च प्रदीपादितेजः रूपरसाद्यनेक-विषयसन्निधानेऽपि रूपस्यैव प्रकाशकमुपलब्धम् । अतस्तेजःप्रकृति चક્ષુરિન્દ્રિયમपि रूपस्यैव પ્રકાશકં ભવિતુમર્હતિ । એવમિન્દ્રિયાન્તરેષ્વપિ વક્તવ્યમ્ । તદેષ વિષયનિયમઃ પ્રકૃતિનિયમકારિત્વે ઇન્દ્રિયાણામિતિ ભૌતિકાનાંન્દ્રિયાણિ ।

33. શંકાકાર — ઉપર્યુક્ત બન્ને પક્ષોમાં પ્રાપ્યકારીતા ધટતી હોઈ, ઇન્દ્રિયોના ભૌતિકત્વ પ્રત્યે તમને નૈયાયિકોને કેમ પક્ષપાત છે ?

નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. જે બધી ઇન્દ્રિયોનું ઉપાદાનકારણ એક જ હોય તો કાં તો બધા વિષયોને જાણનારી એક જ ઇન્દ્રિય હોય, કાં તો બધી ઇન્દ્રિયો બધા વિષયોને જાણનારી હોય કારણ કે તેમનું ઉપાદાનકારણ એક જ છે. અમુક કારણને અધીન અમુક કાર્ય હોય છે. અહંકાર નામનું ઉપાદાનકારણ બધા વિષયોને જાણવાની શક્તિ ધરાવે છે, તેથી ઇન્દ્રિયો પણ તેવી જ હોય. જે અહંકાર એક વિષયને જ જાણવાની શક્તિ ધરાવતું હોય તો બીજી ઇન્દ્રિયો બીજા વિષયને કેવી રીતે જાણી શકે ? ઇન્દ્રિયોને ભૌતિક માનતાં, જૂતો તો લિન્ન લિન્ન સ્વભાવવાળાં હોઈ, અમુક જ વિષયને ગ્રહણ કરનારું તે તે ઇન્દ્રિયનું તે તે ઉપાદાનકારણ છે. પ્રદીપ આદિનું તેજ રૂપ, રસ આદિ અનેક વિષયો નજીક હોવા છતાં રૂપને જ પ્રકાશિત કરે છે. તેથી તેજ જેનું ઉપાદાનકારણ છે એવી ચક્ષુરિન્દ્રિય પણ રૂપને જ પ્રકાશિત કરવાને લાયક છે. આમ જ બીજી ઇન્દ્રિયોની જાણતમાં

કહેવું જોઈએ. તેથી અમુક ઇન્દ્રિય અમુક જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે એનું નિયામક છે અમુક ઇન્દ્રિયનું ઉપાદાનકારણ અમુક જ ભૂત છે એ, એટલે ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે.

34. યદ્યેવં તૈજસેન ચક્ષુષા કથં પાર્થિવસ્ય રૂપસ્ય ગ્રહણં પૃથિવ્યા એવ વા, આપ્યેન ચ રસનેન પાર્થિવસ્ય રસસ્ય, વાયવીયેન સ્પર્શનેન્દ્રિયેણ ચ પૃથિવ્યાદિ-સ્પર્શસ્ય, તદિદં પ્રકૃતિનિયમેડપિ કથં વિષયસાંકર્ષ્યમિતિ ? નૈવ દોષઃ, રૂપાદિ-વિષયવિષયોડપિ હોષાં નિયમો ન તદાશ્રયવિષયઃ । તૈજસં હિ પ્રદીપાદિદ્રવ્યં રૂપમેવ પ્રકાશયદ્ દૃશ્યતે, ન તેજોવૃત્ત્યેવ રૂપમ્ । આપ્યમપિ દ્રવ્યં રસમેવ વ્યનક્તિ, ન તુ સલિલસ્થમેવેતિ । ઘ્રાણે તુ ન કશ્ચિદ્દોષઃ, તદ્ગ્રાહ્યસ્ય ગન્ધસ્ય પૃથિવ્યેકવૃત્તિ-ત્વાદિતિ । દ્રવ્યસ્યાપિ દર્શનસ્પર્શનગ્રાહ્યત્વમવિરુદ્ધમિત્યં ભૌતિકત્વેડપીતિ ।

34. શંકાકાર — જો એમ હોય તો તૈજસ ચક્ષુરિન્દ્રિય પાર્થિવ રૂપનું કે પૃથ્વીના જ રૂપનું ગ્રહણ કેમ કરે છે ? જલીય રસનેન્દ્રિય પાર્થિવ રસનું ગ્રહણ કેમ કરે છે ? વાયવીય સ્પર્શનેન્દ્રિય પૃથ્વી વગેરેના સ્પર્શનું ગ્રહણ કેમ કરે છે ? આમ અમુક ઇન્દ્રિય અમુક જ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થઈ હોવા છતાં વિષયસાંકર્ષ્ય કેમ ?

નૈયાયિક — આ દોષ (વિષયસાંકર્ષ્ય રૂપ દોષ) આવતો નથી, અમુક ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલી ઇન્દ્રિય અમુક જ વિષયને ગ્રહણ કરે છે એ નિયમ રૂપ આદિ વિષયવિષયક છે અને નહિ કે રૂપ આદિ વિષયના આશ્રયવિષયક, કારણ કે તૈજસ પ્રદીપ આદિ દ્રવ્ય રૂપને જ પ્રકાશિત કરતું દેખાય છે અને નહિ કે તેજદ્રવ્યમાં જ રહેલા રૂપને, જલીય દ્રવ્ય રસને જ પ્રકાશિત (અભિવ્યક્ત) કરે છે અને નહિ કે જળમાં જ રહેલા રસને, ઘાણની ખાખતમાં તે કોઈ દોષ નથી કારણ કે ઘાણેન્દ્રિયને ગ્રાહ્ય વિષય ગંધ કેવળ પૃથ્વીમાં જ સમવાયસંબંધથી રહે છે. આમ ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હોવા છતાં પણ દ્રવ્ય ચક્ષુરિન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય છે એ ખાખતમાં કોઈ વિરોધ કે બાધા આવતી નથી.

35. યદુક્તં મહદણુગ્રહણાચ્ચાભૌતિકાનીન્દ્રિયાણીતિ, પરિહતં તત્ , ગોલકા-અધિષ્ઠાનાત્તિરિક્તસ્યેન્દ્રિયસ્ય દર્શિતત્વાત્ । તત્ત્વ વિતતત્વાત્ વિતતગ્રાહિ ભવત્યેવ । વિતતેનાપિ ચ તેજસાડણુદ્રવ્યં પ્રકાશ્યમાનં દૃશ્યતે દીપાદિના તળુલાદીતિ । અતોડપિ નાહકારિકત્વમ્ ।

35. ઇન્દ્રિયો મહત્પરિમાણુવાણી અને અણુપરિમાણુવાણી વસ્તુઓને ગ્રહણ કરતી હોવાથી તે ભૌતિક નથી એમ તમે જે કહ્યું તેનું નિરાકરણ અમે કર્યું છે, કારણ કે અમે દર્શાવ્યું છે કે ઇન્દ્રિય ગોલક આદિ અધિષ્ઠાનોથી અતિરિક્ત છે અને તેવી ઇન્દ્રિય મહત્પરિમાણુવાણી અને અણુપરિમાણુવાણી વસ્તુઓનું ગ્રહણ કરે છે, તે વિતત હોઈ વિતતને ગ્રહણ કરે જ. તેજ દ્રવ્ય વિતત હોવા છતાં અણુદ્રવ્યને પણ પ્રકાશિત કરતું દેખાય છે, જેમકે દોષ આદિ ચોખાના કણ આદિને પ્રકાશિત કરે છે. તેથી પણ ઇન્દ્રિયો આહકારિક નથી.

36. યત્ પુનરભ્યઘાયિ ભૌતિકત્વે પરગુણવત્ સ્વગુણ્યાપિ પ્રકાશકમિન્દ્રિયં સ્યાદિતિ, તદયુક્તમ્, સગુણસ્યેન્દ્રિયસ્યેન્દ્રિયભાવાત્ । ઇન્દ્રિયેણ હિ સતા તેન વિષયઃ પરિચ્છિદ્યતે । સગુણસ્ય ચાસ્યેન્દ્રિયત્વં, સ્વગુણરહિતં તદિન્દ્રિયમેવ ન સ્યાત્, અનિન્દ્રિયં ચ કથં ગ્રાહકમ્ ? અતઃ ઇન્દ્રિયગુણાનામ્ પ્રમાણકોટયન્તઃપતિતત્વાન્ન પ્રમેયત્વમ્ । તસ્માદ્ ભૌતિકાનીન્દ્રિયાણિ સ્વં સ્વં વિષયમુપલભન્ત ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

36. વળી, તમે જે કહ્યું કે ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હોય તો તેઓ પરગુણની જેમ સ્વગુણને પણ પ્રકાશિત કરે, તે યોગ્ય નથી કારણ કે સગુણ ઇન્દ્રિય જ ઇન્દ્રિય છે. ઇન્દ્રિય હોવાથી જ ઇન્દ્રિય વિષયને જાણે છે. સગુણ ઇન્દ્રિયમાં જ ઇન્દ્રિયપણું છે, સ્વગુણરહિત ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રિય જ ન બને, અને જે ઇન્દ્રિય ન હોય તે ગ્રાહક કેવી રીતે બને ? તેથી ઇન્દ્રિયગુણો પ્રમાણની કોટિમાં પડતા હોવાથી તેઓ પ્રમેય નથી. તેથી ભૌતિક ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને જ જાણે છે એ પુરવાર થયું.

37. પ્રયોગસ્તુ-પાર્થિવં વ્રાણં, દ્રવ્યત્વે સતિ રૂપાદિમધ્યે ગન્ધસ્યૈવ વ્યઙ્ગ-કત્વાત્, ગન્ધયુક્તદ્રવ્યવત્ । તત્ર વ્યઙ્ગકત્વમાત્રમનૈકાન્તિકમિતિ ગન્ધસ્યૈવ વિશે-ષ્યતે । સોડયમસિદ્ધો હેતુર્ભવેત્, ગન્ધત્વસ્યાપિ ઘ્રાણવ્યક્ત્યત્વાદિતિ રૂપાદિમધ્ય-ઇત્યુક્તમ્ । તથાડપિ સન્નિકર્ષેણ વ્યભિચાર ઇતિ તદ્વચુદાસાય દ્રવ્યત્વે સતીતિ વિશેષણમ્ । एवं रसनादिष्वपि प्रयोगा योजनीयाः । श्रोत्रं त्वाकाशैकदेश इति शब्दाधिकरणे निर्णीतम् । गन्धादिविषयोपलब्धिनिबन्धनसुखदुःखोपभोगहेतुभूतधर्मा-धर्मोपनिबद्धानां चेन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमिति तद्वशाच्चथा यथा नियतविषयग्रहणकरणता घटते तथा तथा कल्प्यते इति सर्वमनवद्यम् ।

37. અનુમાનપ્રયોગ આ પ્રમાણે છે-ઘ્રાણતુ' ઉપાદાનકારણ પૃથ્વી છે, કારણ કે ઘ્રાણ દ્રવ્ય હોવા સાથે રૂપ આદિમાંથી કેવળ ગંધતુ' જ વ્યંગક (પ્રકાશક) છે, ગંધયુક્ત દ્રવ્યની જેમ. ત્યાં 'કારણ કે તે વ્યંગક છે' એટલું જ કહેતાં હેતુ અનેકાન્તિક બની જાય, એટલે 'ગંધતુ' જ એ વિશેષણ મૂકવામાં આવ્યું છે. 'તે ગંધતુ' જ વ્યંગક છે' એટલેા હેતુ અસિદ્ધ બની જાય, કારણ કે ગંધત્વ પણ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી વ્યંગ્ય છે, એટલે 'રૂપ આદિમાંથી' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. તો પણ સન્નિકર્ષથી વ્યભિચારદોષ આવે, એટલે તે દૂર કરવા 'દ્રવ્ય હોવા સાથે' એવું વિશેષણ મૂક્યું છે. આ જ પ્રમાણે રસનેન્દ્રિય આદિની બાબતમાં પણ અનુમાનપ્રયોગો કરવા જોઈએ. શ્રોત્રેન્દ્રિય તો આકાશનો જ ભાગ છે એ વસ્તુ સપ્તાધિકરણમાં નિર્ણીત કરવામાં આવી છે. ગંધ આદિ વિષયોના ગ્રહણને કારણે થતા સુખ-દુઃખના ઉપભોગના હેતુભૂત ધર્મ-અધર્મ અનુસાર ઘટિત ઇન્દ્રિયોતુ' ઇન્દ્રિયપણું છે, એટલે તેને વશે જેમ જેમ નિયત વિષયના ગ્રહણની કરણતા ઘટે તેમ તેમ કલ્પવામાં આવે છે, તેથી સધળું નિર્દોષ છે.

38. આહ — મવન્તુ ભૌતિકાનીન્દ્રિયાણિ, પચ્ચેતિ તુ ન યુક્તમુક્તમ્ । ત્વગેવ હ્યેકમિન્દ્રિયં મત્રિતુમર્હતિ, સર્વત્રાનપાયાત્ । કરતલકપોલકણ્ઠાદિવર્તિનાપિ ત્વગિન્દ્રિયેણ રૂપોપલમ્ભપ્રસજ્ઞાં ઇતિ ચેત્, ન, અવયવવિશેષે શક્તિવિશેષનિયમાત્ । ન હિ પાણિના પાદેન વોપસ્થકાર્યં કર્તું શક્યતે । અસ્તિ ચાત્રયવવિશેષે સ્વભાવવિશેષવૈચિત્ર્યમ્ ।

તુષારકર્પૂરાપૂર્ણવારિણ્યુત્તરમાનસે ।

યથા ચ વૃષણૌ સ્નાતુઃ સ્ફુટતો ન તથા સ્ફિચૌ ॥

ક્લિન્નાર્દ્રિતૃણકાષ્ઠાદિધૂમેન કટુના યથા ।

મૂર્ધાઽક્ષિવેદનોદેતિ ન તથાઽવયવાન્તરે ॥

તસ્માદવયવવિશેષવ્યવસ્થિતનાનાશક્તિસ્ત્વચિતં ત્વગેવૈકમિન્દ્રિયમિતિ ।

38. શંકાકાર — ભણે ઇન્દ્રિયો ભૌતિક હો, પરંતુ ઇન્દ્રિયો પાંચ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ત્વગા જ એકમાત્ર ઇન્દ્રિય બનવાને પાત્ર છે, કારણ કે તે સર્વત્ર વ્યાપી છે.

નૈયાયિક — [એમ માનતાં] કરતલ (=હથેલી), ગાત્ર, કંઠ આદિમાં રહેલી ત્વગિન્દ્રિય વડે રૂપના ગ્રહણની આપત્તિ આવશે.

શંકાકાર — ના, આ આપત્તિ આવશે નહિ, કારણ કે જલ, નાક વગેરે અવયવ-વિશેષોમાં જ અમુક શક્તિવિશેષો છે. હાથ કે પગ ઉપસ્થિતું કાર્ય કરવા સમર્થ નથી. અવયવવિશેષોમાં સ્વભાવવિશેષની વિવિધતા છે. તુષાર અને કર્પૂરથી પૂણું જળખાણા ઉત્તરમાનસ સરોવરમાં સ્નાન કરનારના જેમ વૃષણો ફાટે છે તેમ ફૂલા ફાટતા નથી. વળી, ભેજવાળા અને સીના તૃણ, કાઠ વગેરેના તીવ્ર ધુમાડાથી જેમ મૂર્ધા અને અક્ષીમાં વેદના થાય છે તેમ બીજા અવયવોમાં થતી નથી. તેથી અવયવવિશેષોમાં રહેલી જુદી જુદી શક્તિઓથી ખચિત ત્વગા જ એકમાત્ર ઇન્દ્રિય છે.

39. ઉચ્યતે । કુતોઽયમપૂર્વં એષ મહાપ્રાજ્ઞો વાદી સરલમતીનસ્માન્ વચ્ચયિતુ-માગતઃ યોઽવયવવિશેષે શક્તિવિશેષમાશ્રયન્નપ્યેકમિન્દ્રિયં મન્યતે । શક્તિભેદાદાશ્રયભે-દાચ્ચ નાનાત્વમેવૈતદિન્દ્રિયાણાં યુક્તમિત્યલં મહાત્મભિઃ સહ કલહેન ।

મનુષ્યૈઃ સહ સંવાદો માદશાનાં હિ શોભતે ।

દેવાસ્તુ નરરૂપેણ ત ઇમે માન્તિ વાદિનઃ ॥

39. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. આ અપૂર્વ મહાપ્રાજ્ઞ વાદી અમને સરળ શુદ્ધિચાળાને છેતરવા ક્યાંથી આવ્યો, જે અવયવવિશેષમાં શક્તિવિશેષ માનીને પણ એક ઇન્દ્રિય માને છે ? શક્તિભેદ અને આશ્રયભેદે ઇન્દ્રિયોનું અનેક હોવું જ યુક્ત છે, એટલે એ મહાત્માઓ સાથે કલહ (=વિવાદ) કરવો રહેવા દઇએ. મારા જેવાઓએ મનુષ્યો સાથે સંવાદ કરવો શોભે, જ્યારે આ વાદીઓ તો નરરૂપે ભમતા દેવો જણાય છે.

એ શ્રોત્ર અને એ ચક્ષુ એક એક ઇન્દ્રિય જ કેમ ? એ એ કેમ નહિ ? ૨૬૫

40. નનુ નાનાત્વપક્ષેऽપિ પञ્ચત્વનિયમઃ કથમ્ ।

દ્વે શ્રોત્રે ચક્ષુષી દ્વે ચ કથં તે એકમિન્દ્રિયમ્ ॥

ચક્ષુઃજાતેરેકત્વાદિતિ चेत्, तर्हीन्द्रियत्वजातैरेकत्वादेकमिन्द्रियं स्यात् ।

40. શંકાકાર — ઇન્દ્રિયો અનેક છે એ પક્ષમાં પણ તે પાંચ જ છે એમ કેમ ? એ શ્રોત્રને અને એ ચક્ષુને એક એક ઇન્દ્રિય જ કેમ ગણા છે ? જો તેમ નૈયાયિકો કહે કે ચક્ષુત્વ જાતિ એક હોઈ, એ ચક્ષુઓ અભિન્ન છે, તો અમે કહીશું કે ઇન્દ્રિયત્વ જાતિ એક હોઈ, એક જ ઇન્દ્રિય છે.

41. उच्यते । आह च 'सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्' इति [न्यायसूत्र ३.१.७] । चक्षुस्तावत् तेज इति निर्णीतम् । तच्चैकमेव, तदधिष्ठानमप्येकमेव, घोणावंशव्यवहितमनेकमिवोपलभ्यते । भिन्नं वा तदभवत्, तेजस्तत्कार्यैक्यादाश्रय-भेदेऽप्येकमेव । श्रोत्रमपि कर्णछिद्रद्वयानुस्यूतमेकमेव नभोदेशप्रायं वेदितव्यं, कार्यैकत्वस्य तत्रापि भावात् ।

तेनाधिष्ठानभेदेऽपि कार्यैकत्वस्य दर्शनात् ।

तत्सामान्यस्य चैकत्वादेकत्वं શ્રોત્રચક્ષુષોઃ ॥

ન જેન્દ્રિયજાતેરેકત્વાદેકમિન્દ્રિયમ્ । કાર્યસ્યોપલબ્ધિલક્ષણસ્ય, કારણસ્ય પૃથિવ્યાદેઃ, વિષયસ્ય ગન્ધાદેઃ, અધિષ્ઠાનસ્ય ત્રિપુટિકાદેઃ, ગતેશ્ચ બહિઃપ્રસરણાત્મિકાયાઃ, આકૃતેશ્ચ પરિમાણસ્વભાયાઃ, જાતેશ્ચ વ્રાણત્વાદેઃ, યોનેર્વા પૃથિવ્યાદેઃ પञ્ચવિધત્વાત્ પञ्चैवेन्द्रियाणि कल्पन्ते, यथा परमाणुत्वसामान्याविशेषेऽपि पृथिव्यादिचतुर्विधकार्यदर्शनाच्चतुर्विधाः परमाणवः कल्पन्त इति ।

41. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. [ન્યાયસૂત્રકાર ગૌતમે] કહ્યું છે કે ડાખી ચક્ષુઓ દેખેલાને જમણી ચક્ષુ ઓળખી કાઢે છે એ કારણે [એ ચક્ષુઓનો અભેદ છે] [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૭]. વળી, ચક્ષુરિન્દ્રિય તો તેજ છે એ અમે પુરવાર કયું છે અને તેજ દ્રવ્ય તો એક જ છે, તેનું અધિષ્ઠાન પણ એક જ છે પણ નાકની દાંડીથી વિભક્ત હોઈ અનેક જેનું લાગે છે. અથવા તો અધિષ્ઠાન ભલે ભિન્ન હો, તેજ દ્રવ્યના તે આશ્રયો ભિન્ન હોવા છતાં તેજ દ્રવ્ય તેના કાર્યના એકથને કારણે એક જ છે. કાનનાં બે છિદ્રોમાં અનુસ્યૂત નભોદેશરૂપ શ્રોત્રને પણ એક જ જાણવું જોઈએ, કારણ કે તેના કાર્યનું પણ એકત્વ છે. નિષ્કર્ષ એ કે અધિષ્ઠાનો જુદાં હોવા છતાં કાર્યેકત્વ દેખાતું હોવાથી તેમ જ તેમની જાતિ એક હોવાથી એ ચક્ષુઓનું એકત્વ છે તેમ જ એ શ્રોત્રનું એકત્વ છે. ઇન્દ્રિયત્વ જાતિ એક હોઈ ઇન્દ્રિય એક નથી. જેમ પરમાણુત્વ જાતિ એક હોવા છતાં પૃથ્વી આદિ ચાર પ્રકારનું કાર્ય દેખાતું હોઈ ચાર પ્રકારના પરમાણુઓ કલ્પવામાં

આત્મા છે તેમ ઇન્દ્રિયત્વ જાતિ એક હોવા છતાં ઉપલબ્ધિરૂપ કાર્યના, પૃથ્વી આદિ કારણના, ગંધ આદિ વિષયોના, ત્રિપુટિકા આદિ અધિષ્ઠાનોના, બહિઃપ્રસરણાત્મક ગતિના, પરિભ્રમણ સ્વભાવવાળી આકૃતિના, ધ્રાણત્વ આદિ જાતિના અને પૃથ્વી આદિ યોનિના પાંચ પ્રકાર હોવાથી પાંચ પ્રકારની ઇન્દ્રિયો કલ્પવામાં આવી છે.

42. નનુ તથાઽપિ ન પઞ્ચેન્દ્રિયાણિ । કથમ્ ? બુદ્ધીન્દ્રિયવત્ કર્મેન્દ્રિયાણામપિ પઞ્ચાનામુપસંલ્લેયત્વાત્ । તદુક્તં 'વાક્પાણિપાદપાયૂપસ્થાઃ કર્મેન્દ્રિયાણ્યાહુઃ' [સાં૦ કાં૦ ૨૬] । તેષાં ચ વચનાદાનવિહરણોત્સર્ગાનન્દાત્મકપઞ્ચવિધકાર્યસાધનાદિન્દ્રિયત્વં, તત્કાર્યસ્યાનિતરેતરસાધ્યત્વાદિતિ ।

42. શંકાકાર — તો પણ ઇન્દ્રિયો પાંચ નથી.

નૈયાયિક — કેમ ?

શંકાકાર — જ્ઞાનેન્દ્રિયોની જેમ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોને પણ ગણાવવી જોઈએ. તેથી કહ્યું છે કે 'વાક, હાથ, પગ, પાચ અને ઉપસ્થ એ કર્મેન્દ્રિયો કહેવાય છે' [સાંખ્ય કાં૦ ૨૬].

વચન, આદાન, વિહરણ, ઉત્સર્ગ અને આનન્દરૂપ પાંચ પ્રકારનાં કાર્યો સાધી આપતી હોઈ, તેમનું ઇન્દ્રિયપણું છે, કારણ કે એકનું કાર્ય બીજી સાધી આપતી નથી.

43. અત્રાહુઃ — અત્યુલ્પમિદમુચ્યતે પઞ્ચ કર્મેન્દ્રિયાણીતિ । અન્યાન્યપિ खलु न सन्ति કર્મેન્દ્રિયાણિ ? તથા હિ કણ્ઠોઽન્નનિગરણેન, સ્તનકલશાલિજ્જનાદિના વક્ષઃ, મારવહનેન ચાંસદ્વયમિન્દ્રિયમુચ્યતે ન કથમ્ ? તત્કાર્યસ્ય શરીરાવયવાન્તરેઽપિ દર્શનાદિતિ ચેત્ કિં નુ ભવાનન્નપાનં પાણિપાદેન નિગિરતિ પાયુના વા ? આદાનમપિ કિમાસ્યાદિના વા ન કુર્વતે તિર્યજ્જ્વો મનુષ્યા અપિ હિ ક્વચિત્ ? અસત્સ્વપિ ભવત્કલ્પિતેષુ કર્મેન્દ્રિયેષુ તત્કાર્યં યાવત્ તાવદન્યથાઽપિ દૃશ્યતે, ન ત્વેવં બુદ્ધીન્દ્રિયેષુ ।

ભવત્યુત્પાટિતાક્ષસ્ય ન મનાગપિ રૂપધીઃ ।

ઈષદ્વિહારાદાનાદિ દૃષ્ટં લૂનાઙ્ગિપાણિષુ ॥

અપિ ચ વિહરણમપિ ન કેવલં ચરણયુગલકાર્યમ્, અપિ તુ જાનૂરુજઙ્ઘાદિસહિતપાદસમ્પાદ્યમાનમપિ । આદાનમપિ બાહુસહિતાભ્યાં પાણિભ્યામભિનિર્વર્ત્યતે, ન કેવલાભ્યામ્ । વાગિન્દ્રિયં તુ નામેરૂર્ધ્વં સર્વમેવ સ્યાત્ । એવં હ્યાહુઃ—'વાયુર્નાભેરુશ્ચિત્ ઉરસિ વિસ્તીર્ણઃ કણ્ઠે વિવર્તિતો મૂર્ધાનમાહત્ય પરાવૃત્તો વક્ત્રે ચરન્ વિવિધાન્ શબ્દાનભિવ્યનક્તિ' इति । અસ્તિ ચેદ્દગનુભવો જલપતાં, વિશેષતસ્ત્વલ્પહરિગેયં ગાયતામિતિ । એવં ચ કર્મેન્દ્રિયમયમેવ વિશ્વમિતિ ન શરીરમિન્દ્રિયવ્યતિરિક્તં

કિંચિદ્ ભવેત્ । અથ શરીરાવયવેષ્વેવ મિત્રકાર્યકારિણુ કર્મેન્દ્રિયવ્યવહારસ્તર્હિ કળ્પાદિ-
મિરતિપ્રસન્ન ઇત્યુક્તમ્ । ઉપસ્થેન્દ્રિયં ચ કથમેકં ગણ્યતે તેનાનન્દવત્ મૂત્રોત્સર્ગસ્યાપિ
સાધનાત્ ।

43. નૈયાયિક — આ તો તમે અત્યંત ઓછું કહ્યું કે ‘પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે’. શું
બીજી કર્મેન્દ્રિયો નથી ? [છે જ], જેમકે કંઠ અન્નને ગળતો હોવાથી, વક્ત્ર સ્તનકલશને
આલિંગન આદિ કરતું હોવાથી, એ ખસા બાર વહન કરતા હોવાથી કર્મેન્દ્રિય છે એમ
કેમ કહેતા નથી ? જો તમે કહો કે તેમનું કાર્ય શરીરના બીજા અવયવો કરતા દેખાય છે
તેથી તે કર્મેન્દ્રિયો નથી, તો અમે પૂછીએ છીએ કે શું આપ અન્ન-પાનનું નિગરણ
હાથથી, પગથી કે પાચથી કરો છો ? [અન્ન-પાનનું નિગરણ તમે ગણાવેલી કોઈ પણ
કર્મેન્દ્રિય કરતી નથી, કંઠ જ કરે છે, છતાં કંઠને તમે કર્મેન્દ્રિય ગણતા નથી]. વળી, અમે
પૂછીએ છીએ કે શું કોઈક વાર મનુષ્ય કે પશુ મુખ વગેરે વડે આદાન નથી કરતા ? [કરે
છે, છતાં તમે હાથને કર્મેન્દ્રિય ગણો છો]. તમે કહેવો કર્મેન્દ્રિયો ન હોતાં તેમનું કાર્ય જ્યારે
ત્યારે જેમ તેમ બીજી રીતે પણ થતું દેખાય છે. તેથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોની બાહ્યતામાં સંભવતું
નથી. જેની ચક્ષુરિન્દ્રિયનો નાશ થયો હોય તેને જરા પણ રૂપજ્ઞાન થતું નથી, પરંતુ જેના
હાથ અને પગ કપાઈ ગયા હોય તે વ્યક્તિને કંઈક આદાન અને વિહાર કરતી આપણે
દેખીએ છીએ. વળી, વિહારણ એ કેવળ ચરણયુગ્મનું કાર્ય નથી પરંતુ જાનુ, ઉડુ, જ ધા
વગેરે સહિતનો ચરણ તે કરે છે. આદાન પણ એ બાહ્ય સહિતના એ પાણિ કરે છે, કેવળ
એ પાણિ કરતા નથી. વાગિન્દ્રિય તો નાભિથી ઉપરનો સર્વ પ્રદેશ અને આમ કહેવામાં
પણ આંખું છે કે ‘નાભિમાંથી ઊઠેલો વાયુ ઉરમાં વિસ્તરે છે, કંઠમાં વિવર્તન પામે છે,
મૂર્ધાને અથડાઈને પાછો ફરેલો મુખમાં વિચરતો વિવિધ શબ્દોને વ્યક્ત કરે છે.’ આવો અનુભવ
બ્રાહ્મણનારઓને થાય છે, વિશેષતઃ તો અખંડ ગેયને ગાનારાઓને થાય છે. અને આમ, આંખું
શરીર કર્મેન્દ્રિય બની જાય છે, એટલે ઇન્દ્રિયથી જુદું શરીર જેવું કંઈ રહેશે જ નહિ.
જો તમે કહો કે સિન્ન સિન્ન કાર્યો કરનારા શરીરના અવયવોમાં કર્મેન્દ્રિયનો વ્યવહાર
થાય છે તો અમે કહીશું કે એમ માનતાં તો કંઠ વગેરેને કર્મેન્દ્રિય માનવાની આપત્તિ
આવે એ અમે અગાઉ કહ્યું જ છે. વળી ઉપરથને એક ઇન્દ્રિય કેમ ગણાય કારણ કે તે
આનન્દની જેમ મૂત્રોત્સર્ગને પણ સાધી આપે છે.

44. વાગિન્દ્રિયં તુ સુતરામહદયજ્ઞમ્ । સંયોગવિભાગનિર્વયો હિ બાહ્યઃ શબ્દ
ઉપલભ્યતે । તદ્મેદાચ્ચ મિથ્યન્તે । યાદશો મેરીદણ્ડસંયોગજઃ શબ્દો ન તાદૃશઃ
કૂર્મીકોણસંયોગજઃ । एवं विचित्रस्थानकरणसंयोगाद् विचित्रो वर्णात्मकः शब्द उदे-
तीति न वागिन्द्रियं नाम किञ्चित् । लोकश्च वाक्शब्देन वर्णात्मकं शब्दमेव
व्यपदिशति । शब्दश्चेन्द्रियविषयो, नेन्द्रियम् । तस्मादनेकविधसुखदुःखोपभोगाक्षेपक्ष-
मकर्मपरिणामनिर्मितमेतच्छरीरं तैस्तैरवयवैस्तं तं कर्मफलोपभोगमात्मनः सम्पादयती-
त्यलमेवंविधेन्द्रियकल्पनाऽऽर्जवेन ।

44. વાફ ઇન્દ્રિય તો સુતરાં હૃદયને અડુચ્છિકર છે. સંયોગ-વિભાગજન્ય બાહ્ય શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. સંયોગવિભાગના બેદોને આધારે શબ્દોમાં પણ ભિન્નતા આવે છે, કારણ કે ભેરી અને દાંડના સંયોગથી જન્ય શબ્દ જેવો છે તેવો ડૂમિં અને ડોણના સંયોગથી જન્ય શબ્દ નથી. એ જ રીતે ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનો અને કરણોના સંયોગમાંથી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો વર્ણાત્મક શબ્દ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે વાફ ઇન્દ્રિય નામનું કંઈ નથી. વળી, લોકો ‘વાફ’ શબ્દથી વર્ણાત્મક શબ્દને જ જણાવે છે; અને શબ્દ તો ઇન્દ્રિયનો વિષય છે, પોતે જ ઇન્દ્રિય નથી. તેથી, અનેકવિધ દુઃખોના ઉપભોગને આપવામાં સમર્થ કર્મપરિણામ દ્વારા નિર્મિત આ શરીર તે તે અવયવો વડે તે તે કર્મફલનો ઉપભોગ આત્માને સંપાદન કરાવી આપે છે, એટલે આવી વાફ ઇન્દ્રિયની કલ્પના કરવાની ઋણુતાનું કંઈ પ્રયોગન નથી.

45. અન્તઃકરણસ્યાપિ ત્રૈવિધ્યમનુપપન્નમ્, એકેન મનસૈવ પર્યાપ્તેઃ । બુદ્ધિસ્તુ ઉપલબ્ધિસ્વભાવત્વાત્ કરણકાર્યમ્, ન તુ કરણમ્ । અહઙ્કારોઽપિ જ્ઞાનવિષય એવ, ન કરણમ્ । એતચ્ચ સત્રિસ્તરં બુદ્ધિલક્ષણે વક્ષ્યામઃ । તસ્માન્ન ત્રયોદશવિધં કરણમિતિ સિદ્ધમ્ ।

45 અન્તઃકરણની ત્રિવિધતા પણ વટતી નથી, કારણ કે એક મન જ પર્યાપ્ત છે. ઉપલબ્ધિસ્વભાવ હોઈ, બુદ્ધિ તો કરણનું કાર્ય છે, સ્વયં કરણ નથી. અહઙ્કાર પણ જ્ઞાનનો વિષય છે, કરણ નથી. આ બધું વિસ્તારથી બુદ્ધિના લક્ષણના પ્રસંગમાં અમે જણાવીશું. તેથી કરણો તેર પ્રકારના નથી એ સિદ્ધ થયું.

46. ન્યૂનાધિકત્વશમનાદત્ત ઇન્દ્રિયાણિ

પઞ્ચૈવ બાહ્યવિષયાધિગમક્ષમાણિ ।

અન્તઃસુલાદિવિષયગ્રહણોપયોગિ

ષઠં મનસ્તુ કથયિષ્યતિ સૂત્રકારઃ ॥

46. ન્યૂન કે અધિક સાંખ્યાનો વિવાદ શમાવવા, બાહ્ય વિષયોનું જ્ઞાન કરવા સમર્થ ઇન્દ્રિયો પાંચ જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે. સુખ આદિ આંતર વિષયોના ગ્રહણમાં ઉપયોગી છઠ્ઠા મનને સૂત્રકાર ગૌતમ જણાવશે.

47. તસ્માદિમાનિ વિષયપ્રસમોપભોગ—

લુબ્ધાનિ ચોરચટુલાનિ યથેન્દ્રિયાણિ ।

પુંસો મવાલ્લિપતિતસ્ય વિવેકરત્ન—

માનન્દદાયિ ન હરન્તિ તથા વિધેયમ્ ॥

47. તેથી, વિષયોના આત્મીય કે ઉપભોગમાં લુબ્ધ આમ તેમ ભમતા ચોરા જેવી આ ઇન્દ્રિયો સંસારસાગરમાં પડેલા પુરુષનું આનન્દદાયી વિવેકરત્ન ન હરે એનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

૩. ઇન્દ્રિયાર્થપરીક્ષા]

48. ‘ગન્ધરસરૂપસ્પર્શશબ્દાઃ પૃથિવ્યાદિગુણાસ્તદર્થાઃ’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૪] । ‘તદર્થાઃ’ इत्यत एवापकृष्य वा प्रक्रमाद्वा ‘अर्थाः’ इति लक्ष्यपदं दर्शयितव्यम् । ‘तदर्थः’ इति लक्षणम् । तदिति प्रकृतेन्द्रियपरामर्शः । तेषाम् अर्थाः विषयाः, इन्द्रियविषया अर्था इत्यर्थः । एतच्च तेषां सामान्यलक्षणम् । गन्धरसरूपस्पर्श-शब्दा इति विभागः ।

[૩. ઇન્દ્રિયાર્થપરીક્ષા]

48. ‘ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ’ અને શબ્દ જે અનુક્રમે પૃથ્વી આદિના ગુણો છે તે તદર્થો છે (=તેમના અર્થો છે—વિષયો છે) - આ સૂત્રમાંથી જ ‘તદર્થો’ એ પદને છૂટ પાડીને, અથવા પ્રમેયોને ગણાવતા સૂત્રમાં જે ‘અર્થ’ પદ આવે છે તેને લઈને ‘અર્થ’ એ ‘લક્ષ્ય પદને દર્શાવતું’ બેઠ્યું. ‘તદર્થો’ એ લક્ષણ છે. [આમ લક્ષણ બનશે — ‘તદર્થાઃ અર્થાઃ’ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોના વિષયો અર્થો છે]. ‘તત્’ થી પ્રકૃત ઇન્દ્રિયોનો પરામર્શ કરાયો છે. ‘તેમના અર્થો અર્થાત્ વિષયો—ઇન્દ્રિયવિષયો અર્થો છે’ એવો અર્થ છે. અર્થોનું આ સામાન્યલક્ષણ છે. ‘ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ’ અને શબ્દ એ અર્થોના વિભાગ છે—અર્થોના બેઠો છે.

49. विशेषलक्षणं तु पुनः ‘तदर्थः’ इत्येवं योजनीयम् । तदिति प्राणादीनां विशेषसंज्ञानिर्दिष्टानामवमर्शः । एवं च प्राणस्य विषयो गन्धः, रसनस्य विषयो रसः इत्यादि विशेषलक्षणमुक्तं भवति । गन्धत्वादीनां तु प्राणादिग्राह्यत्वादतिव्याप्तिरिति पृथिव्यादिगुणा इति विशेषणोपादानम् । ते चामी गन्धादय इन्द्रियार्था भोग्याः सन्तः सक्तिहेतवः संसारद्राधिमाणमावहन्तीति हेयतया भावयितव्याः ।

49. પરંતુ વિશેષલક્ષણ તો ફરીથી ‘તદર્થો’ એમ યોગ્યું બેઠ્યું. ‘તત્’ થી વિશેષ સંજ્ઞાઓથી નિર્દિષ્ટ ગ્રાહ્યો આદિનો પરામર્શ થાય છે; અને આમ ગ્રાહ્યોના વિષય ગંધ, રસનો વિષય રસ, વગેરે વિશેષલક્ષણ કહ્યું ગણાય. ગંધત્વ આદિ પણ ગ્રાહ્ય આદિથી ગ્રાહ્ય હોવાને કારણે વિશેષલક્ષણો અતિવ્યાપ્તિદોષયુક્ત બની જાય, તે દોષના નિવારણ માટે ‘પૃથ્વી આદિના ગુણો’ એ વિશેષણને સૂત્રમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. આ ગંધ આદિ ઇન્દ્રિયવિષયો હોઈ ભોગ્ય છે અને ભોગ્ય હોવાથી આસક્તિના અર્થાત્ રાગના જનક છે, પરિણામે તેઓ સંસારને દીધાં બનાવે છે, એટલે તેમને હેય તરીકે લાવવા બેઠ્યું.

50. नन्वेवं गन्धादिगुणाधिकरणस्यावयविनः प्रथमस्य रागहेतोरसंग्रहः स्यात् । वक्ष्यति च ‘तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः’ [न्यायसूत्र ४.२.३] इति । संख्यापरि-माणादिगुणान्तराणामपि रागहेतुत्वमस्त्येव, यथा हि बह्विकलापानुकारिपरिमृदितकुसु-मदलपटलशबलविलासिनीकेशपाशवृत्ति रूपं हरति हृदयं यूनाम्, तथा तद्रता बहुत्व-संख्याऽपि; उत्तमकनकशिलानिभनितम्बविम्बरूपवत् तत्परिमाणमपि; हरति च सरभसम्

અવયવસંયોગવિભાગાદ્યપિ, તથા કન્દુકાદિક્રીડાસુ કિસલયિતવિલાસરસમધુરપરિભ્ર-
મણાદિ કર્મજાતમ્, તથાન્યજાત્યાદિપરિહારેણ સ્વાનુરૂપજાતિયોગિત્વમપીત્યાદિ સર્વ
દ્રવ્યગુણકર્માદિ સત્તિકારણમનુક્તં સ્યાત્ ।

50 શંકાકાર - આમ (અર્થાત્ અર્થની આવી વ્યાખ્યા કરતાં) ગંધ વગેરે ગુણોના અધિકરણભૂત અવયવીને (શરીરનો) - જે રાગનો પ્રધાન જનક છે તેનો - અર્થમાં સમાવેશ નહિ થાય. [પરંતુ તેનો સમાવેશ થવો જોઈએ કારણ કે ગોતમે] કહ્યું પણ છે કે 'અવયવીનું અભિમાન દોષનું નિમિત્ત છે.' સંખ્યા, પરિમાણ, વગેરે અન્ય ગુણો પણ રાગના જનક છે જ, કારણ કે મેરના કલાપના જેવા અને ચોળી નાખેલા કુસોની પાંદડી-ઓના જેવા રંગમેરંગી, વિલાસી તરુણીના કેશપાશનું ૩૫ જેમ તરુણોનાં મનને હરે છે તેમ કેશપાશગત અહુત્વસંખ્યા પણ તરુણોનાં મનને હરે છે; તપાવેલી સોનાની પાટો જેવા ગોલકાકાર નિર્તંબ્રોનું ૩૫ જેમ તરુણોનાં મનને હરે છે તેમ તેમનું પરિમાણ પણ તરુણોનાં મનને હરે છે; એકાન્તમાં અત્યંત વેગ અને તીવ્રતાથી થતો અવયવોનો સંયોગ અને વિભાગ પણ તરુણોનાં મનને હરે છે. વળી, દડા વગેરેની સ્મતમાં નવપરલવના જેવી હાથની લીલાના રસમાધુર્યથી પૂણું પરિભ્રમણ આદિ ક્રિયાઓ તરુણોનાં મનને હરે છે. અન્ય જાતિ આદિના પરિહાર દ્વારા પોતાને અનુરૂપ જાતિનો સમવાયસંબંધથી યોગ પણ તરુણોનાં મનને હરે છે. આમ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ વગેરે અર્થો, જે રાગના જનક છે તે જણાવાયાં વિનાનાં રહે.

51. તત્ર કેચિત્ પૃથિવ્યાદિગુણા इति द्वन्द्वसमासं व्याचक्षते — પૃથિવ્યાદીનિ
ચ ગુણાસ્તેતિ । પૃથિવ્યાદિપદેન ગુણાધિકરણમવયવિ દ્રવ્યમુક્તમ્ । આશ્રિતત્વ-
વિશેષણત્વાભ્યાં સર્વે ગુણા इति । ગુણગ્રહણેન ચ સંખ્યાપરિમાણાદિવત્ કર્મસામા-
ન્યાદ્યપિ સર્વમુક્તમ્ । અતો નાસંગ્રહ इति ।

51. આના ઉત્તરમાં કેટલાક નૈયાયિકો કહે છે — 'પૃથિવ્યાદિગુણો' એ દ્વન્દ્વ સમાસ છે તેથી તે સમાસપદનો અર્થ છે — 'પૃથ્વી વગેરે અને ગુણો'. 'પૃથિવ્યાદિ' પદથી ગુણોના અધિકરણભૂત અવયવીને - દ્રવ્યને જણાવાયું છે. આશ્રિતત્વ અને વિશેષણત્વ એ બે પોતાનામાં હોવાને કારણે [દ્રવ્ય સિવાયના] અર્થો ગુણો છે. એટલે 'ગુણ' પદને સૂત્રમાં મૂકીને સંખ્યા, પરિમાણ વગેરેની જેમ કર્મ, સામાન્ય વગેરે અર્થોને જણાવ્યાં છે. તેથી તેમનો સમાવેશ નથી થતો એમ નહિ.

52. તદિદમનુપપન્નં, ગન્ધાદિગ્રહણસ્ય हि तदानीमानर्थक्यम्, 'ગુણાઃ' इत्यनेनैव
गतार्थत्वात् । विशेषसंख्यापनार्थं तदुपादानमिति चेत्, तर्हि किं द्वन्द्वसमासवर्णनेन ?
अयमेवास्तु समाधिः । यद्यपि द्रव्यकर्मसामान्यानाम् अन्येषां च संख्यापरिमाणा-
दिगुणानामस्त्येव सक्तिहेतुता, तथापि प्राधान्येन गन्धादीनामेव सा दृश्यते । न हि

રૂપાદિનિરપેક્ષસ્ય દ્રવ્યસ્ય સંખ્યાદેઃ સામાન્યસ્ય વા સક્તિહેતુત્વં સમસ્તીતિ રૂપાદય
એવ મુખ્યં રાગકારણં, તત્ર ણ્ટિતિ બુદ્ધેઃ પ્રસરણાત્ । ઉક્તં ચ—

તથાપિ નિતરાં રાગદ્વયૈ રૂપાદયો નૃણામ્ ।

ત એવ કવિમિર્ગીતાઃ પઞ્ચેષોઃ પશ્ચ સાયકાઃ ॥

તસ્માત્ પૃથિવ્યાદીનાં ગુણા इति षष्ठीसमास एव श्रेयान् । गुणव्यतिरिक्तश्च
गुणी पूर्वमेव साधितः ‘यमहमद्राक्षं तं स्पृशामि’ इति प्रत्ययप्रामाण्यात् ।

52. જ્યનં આદિ નૈયાયિકો — આ ઘટનું નથી કારણ કે તો પછી ગંધ અદિને
સૂત્રમાં જણાવવાનું નિર્ધારક બની જાય [કેમ ?] કારણ કે ‘ગુણો’ એ પદ્ધતી જ તે
સમન્નર્થ જાય છે. જો કહો કે ગુણવિશેષો જણાવવા માટે તેમને (=ગંધ વગેરેને) સૂત્રમાં
જણાવવા છે, તો અમે પૂછીએ છીએ કે તો પછી ‘પૃથિવ્યાદિગુણો’ને દ્વન્દ્વસમાસ તરીકે
વર્ણવવાની શી જરૂર ? [મૂળ શંકાનું] સમાધાન આ હો — જો કે દ્રવ્ય, કર્મ, સામાન્ય
અને અન્ય સંખ્યા, પરિમાણ વગેરે ગુણો રાગના જનક છે તેમ છતાં રાગની જનકતા
પ્રધાનપણે તો ગંધ વગેરેમાં જ દેખાય છે, કારણ કે ૩૫ આદિથી નિરપેક્ષ એવા દ્રવ્ય કે
સંખ્યા વગેરે કે સામાન્યની રાગજનકતા ઘટતી નથી એટલે ૩૫ આદિ જ રાગનું મુખ્ય
કારણ છે; ૩૫ આદિ જ રાગનું મુખ્ય કારણ છે કારણ કે તેમનામાં જ શુદ્ધિ ઝડપથી પ્રસરે
છે. અને કહેવાયું પણ છે કે ‘તેમ છતાં ૩૫ વગેરે મનુષ્યોમાં રાગને યોગ્યપણે સદા વધારે
છે. તેથી ૩૫ વગેરેને જ કામદેવના પાંચ બાણ તરીકે કવિઓ વર્ણવે છે.’ માટે ‘પૃથિવ્યા-
દિગુણો’ એ પદને ષષ્ઠીસમાસ ગણી તેનો વિગ્રહ ‘પૃથ્વી વગેરેના ગુણો’ કરવો એ જ વધુ
સારું છે. ગુણથી અતિરિક્ત એવા ગુણીને (=દ્રવ્યને) તો ‘જેને મેં જોયું હતું’ તેને હું
સ્પર્શું છું’ એવા જ્ઞાનના પ્રામાણ્યને આધારે પહેલાં જ અમે પુરવાર કરી દીધો છે.

53. પૃથિવ્યાદીનાં ગુણા इति यदुक्तं तदिदानीं त्रिमज्ज वण्यते कस्य कति
गुणा इति । तत्र—

गन्धादयो नियोक्तव्याश्चत्वारः पृथिवीगुणाः ।

अप्तेजोમरुतामेकं पूर्वपूर्वमपोह्य तु ॥

ગન્ધવર્જ રસરૂપસ્પર્શાઃ અપાં, રસવર્જ રૂપસ્પર્શૌ તેજસઃ, રૂપવર્જ સ્પર્શ એવ
વાયોરિતિ । આકાશસ્ય તુ ગુણઃ શબ્દઃ ।

53. ‘પૃથ્વી વગેરેના ગુણો’ એમ જે કહ્યું છે તેને જ હવે વિભાગ કરી કોના કેટલા
ગુણો એ વર્ણવવામાં આવે છે. ગંધ, રસ, ૩૫ અને સ્પર્શ એ ચારને પૃથ્વીના ગુણો
તરીકે યોજવા; જલ, તેજ અને વાયુમાં પૂર્વ પૂર્વના એક એકને દૂર કરી બાકીના યોજવા,
અર્થાત્ જલમાં ગંધને છોડી રસ, ૩૫ અને સ્પર્શ, તેજમાં રસને છોડી ૩૫ અને સ્પર્શ,
અને વાયુમાં ૩૫ને છોડી સ્પર્શ જ. આકાશનો ગુણ શબ્દ છે.

54. નતુ નાર્યં ગુણવિનિયોગઃ સાધીયાન્, પૃથિવ્યાશ્ચતુર્ગુણત્વે પાર્થિવેન પ્રાણેન્દ્રિયેણ ચતુર્ણામપિ તદ્ગુણાનાં ગ્રહણં સ્યાત્, એવમુત્તરેષ્વપિ વક્તવ્યમ્ । તસ્માદે-
કૈકગુણત્વમેવ ભૂતાનામુચ્યતામ્ ।

54. શંકાકાર — તે તે પૃથ્વી વગેરેમાં ગુણોના આ જે વિનિયોગ તમે કર્યો તે યોગ્ય નથી, કારણ કે પૃથ્વીમાં ચાર ગુણો હોવાથી ધ્રાણેન્દ્રિય વડે પૃથ્વીના ચારે ગુણોનું ગ્રહણ થાય. એમ જ પછીના જલ વગેરેની આગતમાં કહેવું જોઈએ. તેથી ભૂતોમાં એક એક ગુણ જ તમારે કહેવો જોઈએ.

55. નૈતદેવં, ન હિ ગુણાઃ સ્વેચ્છયા ઉપલભ્યન્તે, કિન્તુ યથોપલભ્યન્તે તથા વ્યવસ્થાપ્યન્તે, પ્રતીતિપ્રમાણકા વયમ્ । તત્ર પાર્થિવે દ્રવ્યે ચતુર્ણામપિ ગુણાનામુપલભ્યાત્ કથમેકગુણાં પૃથિવીં વ્રમઃ । રૂપૈકગુણે ચ તેજસિ, પૃથિવ્યુદક-
યોર્વાયુદરૂપત્વાદપ્રત્યક્ષત્વં સ્યાત્ । તસ્માત્ ત્રીણિ રૂપવન્તિ દ્રવ્યાણિ ।

55. નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે ગુણો આપણી ઇચ્છા મુજબ પ્રતીત થતા નથી પરંતુ જેવી રીતે પ્રતીત થાય છે તે મુજબ જ તેમની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે, કારણ કે અમે તે પ્રતીતિને પ્રમાણ માનનારા છીએ. પાર્થિવ દ્રવ્યમાં ચારે ગુણોની પ્રતીતિ થતી હોવાથી પૃથ્વીમાં એક જ ગુણ છે એમ અમે કેવી રીતે કહી શકીએ ! તેજમાં જ એકલો રૂપ ગુણ હોય તો પૃથ્વી અને જળ વાયુની જેમ રૂપગુણરહિત બની જાય અને પરિણામે આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષથી અગ્રાણ બની જાય, [પરંતુ તેજની જેમ પૃથ્વી, અને જલ પણ આકૃષ્ટ પ્રત્યક્ષ વડે ગ્રાહ્ય છે]. તેથી પૃથ્વી, જલ અને તેજ ત્રણે દ્રવ્યો રૂપગુણવાળાં છે.

56. યદ્દેવં સર્વેષાં સર્વત્રોપલભ્યાત્ સર્વાણિ સર્વગુણાનિ ભવન્તુ ભૂતાનિ । પટપટાયતે પૃથિવી, છલછલાયતે આપઃ, ધગધગાયતે તેજઃ, કથકથાયતે વાયુરિતિ સર્વેષાં ગુણઃ શબ્દઃ સ્યાત્ ।

56. શંકાકાર — જે ભૂતમાં જે ગુણની ઉપલબ્ધિ થતી હોય તે ભૂતનો તે ગુણ છે એવું જો હોય તો બધા ભૂતોમાં બધા ગુણોની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી બધા ભૂતો સર્વ ગુણો ધરાવે. પૃથ્વી પડ પડ શબ્દ કરે છે, જલ છલ છલ શબ્દ કરે છે, તેજ ધગ ધગ શબ્દ કરે છે અને વાયુ કથ્ કથ્ અવાજ કરે છે, એટલે બધા ભૂતોના ગુણ શબ્દ બને.

57. ઉચ્યતે । ન સર્વે ગુણાઃ સર્વત્રોપલભ્યન્તે, નિર્ગન્ધાનામપિ સર્વત્ર દર્શનાત્ । કિલ્નરૂપાદૌ તુ પાર્થિવાવયવસદ્ક્રાન્ત્યા ગન્ધઃ પયસ્યુપલભ્યતે । એવં સુવર્ણાદૌ તૈજસે દ્રવ્યે સંયુક્તસમવાયાત્ રસાદ્યુપલબ્ધિઃ । શબ્દસ્તુ સર્વકાલમાકાશ-
વૃત્તિરેવ પ્રતીયતે । પૃથિવ્યાદિવયવસંયોગવિભાગપ્રભવસ્ત્વસાવિતિ તદાશ્રિતત્વભ્રમમાવહતિ, ન ત્વાકાશાદ્વિના તસ્ય ગ્રહણમિતિ આકાશ ગુણ એવ શબ્દ इत्येतच्च પ્રાઙ્નિર્ણીતમ્ । તસ્માત્ ન સર્વેષાં સર્વગુણત્વમ્ ।

57, નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. બધા ગુણો બધાં ભૂતોમાં ઉપલબ્ધ થતા નથી, કારણ કે સર્વત્ર પાણી ગંધરહિત ઉપલબ્ધ થાય છે પરંતુ જ્યારે જલ પૃથ્વીના સંપર્કમાં આવે છે ત્યારે પાર્થિવ કણોના સંક્રમણને કારણે જલમાં ગંધની ઉપલબ્ધિ થાય છે [આમ જલમાં ઉપલબ્ધ થતી ગંધ જલની સ્વાભાવિક નથી પણ ઔપાધિક છે]. તેવી જ રીતે તૈજસ દ્રવ્ય સુવર્ણમાં ગંધ-રસની ઉપલબ્ધિ, ગંધ-રસ જેમનામાં સમવાય સંબંધથી રહે છે તે પાર્થિવ-જલીય દ્રવ્યોનો સુવર્ણ સાથે સંયોગ થવાને કારણે થાય છે. શબ્દ તો સદાય આકાશમાં જ રહેતો જણાય છે. પૃથ્વી વગેરેના અવયવોના સંયોગ અને વિભાગથી શબ્દ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તે પૃથ્વી વગેરેમાં આશ્રિત છે એવો ભ્રમ પેદા કરે છે, પરંતુ આકાશ વિના તેનું અદ્યથ્ય થતું નથી, એટલે શબ્દ આકાશનો જ ગુણ છે, આ અમે અગાઉ પુરવાર કર્યું છે. તેથી સર્વ ભૂતોના સર્વ ગુણો નથી.

58 यच्च पृथिव्याश्चतुर्गुणत्वे तद्गुणानां चतुर्णामपि पार्थिवघ्राणेन्द्रियग्राह्यत्वं स्यादिति, तन्न, गुणोत्कर्षस्य नियामकत्वात् । सातिशयगन्धगुणाधिकरणैः विजातीयद्रव्यावयवसंस्पर्शलेशरहितैः केवलपृथिव्यवयवैरदृष्टसहकारिभिर्घटितं घ्राणेन्द्रिय-मिति गन्धस्यैव ग्राहकम् । एतदेव च भूयस्त्वमाचक्षते, यथाऽऽह कणव्रतः ‘भूयस्त्वादगन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञानप्रकृतिः’ [वैशेषિકसूत्र ८.२५] । इहायुक्तम्—‘तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात्’ इति [न्यायसूत्र ३.१.७१] । दृश्यन्ते च केवलपृथिव्यवयवोपादानेष्वपि पदार्थेषु व्यवस्थितकार्यनियमाः शक्तयः, यथा—

પાર્થિવત્વાવિશેષેઽપિ વિષં મરણકારણમ્ ।

અગદ્રવ્યમન્યત્તુ જીવિતાય પ્રકલપતે ॥

તસ્માદપર્યનુયોગોઽયં ‘પાર્થિવેન ઘ્રાણેન ગન્ધવત્ તદ્રસાદયોઽપિ કથં ન ગૃહ્યન્તે ?’ इति । सातिशयप्रकृतिगुणयोगेऽपि च न स्वगुणग्रहणनैपुण्यमिन्द्रियाणामितीन्द्रियचिन्तायां निर्णीतम् । श्रोत्रेण तु स्वगुणस्य शब्दस्य ग्रहणमिति परिशेषानुमानप्रमाणकोऽयमर्थः शब्दपरीक्षायामेव परीक्षित इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

58. પૃથ્વી ચાર ગુણો ધરાવતી હોય તો તેના ચારે ગુણો પાર્થિવ ઘ્રાણેન્દ્રિયથી ગ્રાહ્ય અને એમ જે તમે કહ્યું તે યોગ્ય નથી, કારણ કે ગુણોત્કર્ષ નિયામક છે. વિજાતીય દ્રવ્યના અવયવોનો જરા પણ સંસ્પર્શ ન ધરાવતા અને ઉત્કટ ગંધગુણના આશ્રયભૂત એવા કેવળ પૃથ્વીના અવયવો અદૃષ્ટનો સહકાર પામી ઘ્રાણેન્દ્રિયને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલે ઘ્રાણેન્દ્રિય ગંધની જ ગ્રાહક છે. આને જ ભૂયસ્ત્વ કહેવામાં આવેલ છે, જેમકે કણાદે કહ્યું છે કે ‘ભૂયસ્ત્વને કારણે અને ગંધસ્ત્વને કારણે ઘ્રાણનું ઉપાદાનકારણ પૃથ્વી છે.’

[વૈ. સૂ. ૮૨૫]. અહીં ન્યાયશાસ્ત્રમાં પણ ગૌતમે કહ્યું છે કે 'ભૂયસ્ત્વને કારણે ઇન્દ્રિયો અમુક નિયત વિષયની જ આહક છે' [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૭૧]. કેવળ પૃથ્વીના અવયવો જેના ઉપાદાનકારણ છે તે પદાર્થોમાં પણ અમુક નિયત કાર્યો કરવાની શક્તિઓ હોય છે. વિષ અને રોગશમનમાં ઉપાયભૂત અન્ય દ્રવ્ય બંને પાર્થિવ હોવા છતાં વિષ મરણતું કારણ છે જ્યારે અન્ય દ્રવ્ય રોગીને જીવાડવા સમર્થ છે. તેથી આવો પ્રશ્ન કરવો અયોગ્ય છે કે પાર્થિવ ધાતુન્દ્રિય ગંધની જેમ રસ આદિનું કેમ અહણ કરતી નથી ? પોતાના ઉપાદાનકારણના ઉત્કટ ગુણનો યોગ ઇન્દ્રિયોને હોવા છતાં ઇન્દ્રિયો સ્વગુણને અહણ કરવાનું નૈપુણ્ય ધરાવતી નથી, એ અમે ઇન્દ્રિયની વિચારણા વખતે નિર્ણય કર્યું છે. પરંતુ શ્રોત્ર વડે સ્વગુણ શબ્દનું અહણ થાય છે એ વસ્તુ પરિશેષાનુમાનરૂપ પ્રમાણથી પુરવાર થાય છે, એની પરીક્ષા શબ્દપરીક્ષા વખતે જ કરી છે, એટલે વધુ વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

59. इति निपुणधियामसम्मत्तैषा

सकलगुणैकगुणत्वकल्पना ।

तदयमकलुषोऽभ्युपेयतां

गुणविनियोगविधिर्यथोदितः ॥

59. તેથી નિપુણબુદ્ધિવાળાઓ બધાં ભૂતોમાં બધા ગુણો છે એ કલ્પનાને કે એક ભૂતમાં એક ગુણ છે એ કલ્પનાને સ્વીકારતા નથી. માટે, અમે જણાવ્યા મુજબને નિર્દોષ ગુણવિનિયોગવિધિ સ્વીકારો.

60. तेऽमी हेयाः कृतकमधुरं रूपमादर्शयन्त-

स्तित्काहाराः परिणतिविपत्कारिणो हीन्द्रियार्थाः ।

त्यक्ताश्चैते व्यपगतमहामोहपङ्કેन पुंसा

तीर्णश्चायं भवजलनिधिः क्लेशकल्लोलरौद्रः ॥

60. બનાવટી મધુર રૂપ દર્શાવતા આ ઇન્દ્રિયોના વિષયો તીખા તમતમતા આહારની જેમ પરિણામે દુઃખ દેનાર છે, એટલે હેય છે. મહામોહરૂપ કાદવ દૂર થવાથી નિર્ભંગ બનેલો પુરુષ તેમને ત્યજે છે અને [પરિણામે] ક્લેશરૂપા મોહનઓ ઊઠવાથી ભયંકર બનેલા ભવસાગરને તરી જાય છે.

[૪. બુદ્ધિપરીક્ષા]

61. 'बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्' [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૫] । ननु पर्यायो-
च्चारणमेतत् , न बुद्धेर्लक्षणाभिधानम् । न, पर्यायप्रयोगस्यैव लक्षणक्षमत्वात् । लक्षणं
हि तदुच्यते येन समानेतरजातीयेभ्यो लक्ष्यं व्यवच्छिद्यते । व्यवच्छिद्यते च
बुद्धिर्बुद्ध्यादिपर्यायवाच्यतयैव तेभ्य इति नाभिधानमालामात्रमिदम्

[૧. બુદ્ધિપરીક્ષા]

61. નૈયાયિક — 'બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ, જ્ઞાન એ શબ્દો એકાર્થવાચી છે' [ન્યાય-
સૂ. ૧.૧.૧૫].

શંકાકાર — આ તો પર્યાયશબ્દોનું ઉચ્ચારણ છે, બુદ્ધિના લક્ષણનું પ્રતિપાદન નથી.

નૈયાયિક — ના, એમ નથી, કારણ કે પર્યાયશબ્દોનો પ્રયોગ જ લક્ષણ બનવા સમર્થ છે. જે સમ્બંધિત અને વિગ્નતીયથી લક્ષ્યનો વ્યવસ્થા કરે, લક્ષ્યને જુદું પાડી આપે તેને લક્ષણ કહેવામાં આવે છે. બુદ્ધિ વગેરે પર્યાયશબ્દોથી વાચ્ય હોવાપણું જ બુદ્ધિને સમ્બંધિત અને વિગ્નતીયથી જુદો પાડે છે, એટલે આ કેવળ નામો જ નથી.

62. નનુ સામયિકત્વાચ્છદ્યાર્થપ્રત્યયસ્ય, સમયસ્ય ચ પુરુષેચ્છાનુવર્તિત્વાત્ કથમિદં વ્યવસ્થિતં લક્ષણં સ્યાત્ ? મૈવમ્, સાર્વજનીનસ્ય સમયસ્ય વિપ્લાવયિતુમશક્યત્વાત્ તદ્વિશિષ્ટસ્ય તદ્વાચ્યસ્ય ચ લક્ષણત્વાત્ ।

62. શંકાકાર — શબ્દાર્થનું જ્ઞાન તો સંકેતસમયને આધારે થાય છે અને સંકેતસમય તો પુરુષેન્દ્રાધીન છે, એટલે આ લક્ષણ બુદ્ધિનું જ છે એ કેવી રીતે નક્કી થાય ?

નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે સાર્વજનીન સંકેતસમયનો અનાદર કરવો કે એને તોડવો અશક્ય છે, વળી અમુક શબ્દથી વિશિષ્ટ છે અને અમુક શબ્દથી વાચ્ય છે એમ જણાવવું એમાં લક્ષણનું લક્ષણપણું છે.

63. પ્રકારાન્તરેણ લક્ષણમસ્યાઃ કિમિતિ નોક્તમિતિ ચેત્, શિશિપાચોદ્યમિદમ્ । તસ્મિન્નપ્યુક્તેડનુયુજ્જીત મવાન્ ‘ઇત્યં કિમિતિ નોક્તમ્’ ઇતિ ।

63. શંકાકાર — બીજી રીતે બુદ્ધિનું લક્ષણ કેમ નથી કહ્યું ?

નૈયાયિક — આ તો શિશિપાપ્રશ્ન જેવો પ્રશ્ન છે [શિશિપાપ્રશ્ન શું છે ? ‘અશોક-વાટિકામાં તો તાલ, તમાલ વગેરે અનેક વૃક્ષો હતા, તો પછી સીતાને શિશિપાવૃક્ષની નીચે કેમ રાખી ?’ — આવો પ્રશ્ન કરનારને જો કહેવામાં આવે કે ‘સીતાને શિશિપાવૃક્ષની નીચે નહિ અન્ય વૃક્ષની નીચે રાખી હતી તો તે પૂછશે કે ‘સીતાને શિશિપાવૃક્ષની નીચે કેમ રાખી ન હતી ?’ આમ આ પ્રાશ્નિકના પ્રશ્ન જેવો આપને પ્રશ્ન છે.] જો અમે બીજી રીતે લક્ષણ કહીશું તો આપ પૂછશે કે ‘લક્ષણ આમ કેમ ન કહ્યું ?’

64. અસ્તિ ચ પ્રયોજનં પર્યાયદ્વારકલક્ષણોપવર્ણનસ્ય યત્ સાદ્ઘ્યાનાં વ્યામોહનિરસનમ્ । एवं हि सांख्याः सङ्गिरन्ते—‘बुद्धिरन्या, ज्ञानमन्यत्, उपलब्धि-रन्या’ इति । तद्भ्रમાपनयनायेदमुच्यते—बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् एक एवार्थ इत्यर्थः । इत्थं च स्वरूपतो निर्ज्ञाता बुद्धिर्भोगस्वभावत्वात् तत्साधनत्वाच्च संसारहेतुरिति हेयत्वेन भाव्यते । सुखादिबुद्धिर्भोगः, तत्साधनबुद्धिस्तु भोगसाधनमिति ।

64 પર્યાયશબ્દો દ્વારા લક્ષણ કહેવાનું એ પ્રયોજન છે કે તેથી સાંખ્યોના વ્યામોહનું નિરસન થઈ જાય, કારણ કે સાંખ્યો કહે છે કે બુદ્ધિ જુદો છે, જ્ઞાન જુદું છે અને ઉપલબ્ધિ જુદો છે. તેમનો ભ્રમ દૂર કરવા માટે અમે એમ કહ્યું છે કે બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ, જ્ઞાન એ અનર્થાન્તર છે અર્થાત્ તેમનો વાચ્ય અર્થ એક જ છે. આ પ્રમાણે સ્વરૂપથી જ્ઞાત થયેલા

બુદ્ધિ ભોગસંભાવ હોવાથી અને ભોગસાધન હોવાથી સંસારનું કારણ છે, એટલે એને હેય તરીકે ભાવનામાં આવે છે. સુખાદિબુદ્ધિ ભોગ છે અને ભોગસાધનબુદ્ધિ ભોગસાધન છે.

65. કથં પારમર્ષાઃ પ્રવદન્તિ 'બુદ્ધિરન્યા, જ્ઞાનમન્યત્, ઉપલબ્ધિરન્યા' इति ? નિત્યાં हि बुद्धिं ते मन्यन्ते । तत् किमात्मैवैतैः बुद्धिरिति गृहीतः ? न, अचेतनाया भोग्यायाः प्रकृतेः प्रथमा विकृतिर्मेहच्छब्दवाच्या बुद्धिः । पुरुषस्तु चेतनो भोक्ताऽन्य एव । ताविमौ प्रकृतिपुरुषौ विवेकेनापश्यतां संसारः । प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानान्मोक्षः ।

65. શંકાકાર — સાંખ્યો કેમ કહે છે કે બુદ્ધિ જુદી છે, જ્ઞાન જુદું છે અને ઉપલબ્ધિ જુદી છે ?

નૈયાયિક — [કારણ કે] તેઓ બુદ્ધિને નિત્ય માને છે.

શંકાકાર — તો શું તેઓ 'બુદ્ધિ' શબ્દથી આત્મા સમજે છે ?

નૈયાયિક — ના. અચેતન અને ભોગ્ય પ્રકૃતિની પ્રથમ વિકૃતિ બુદ્ધિ છે જે 'મહત્' - શબ્દવાચ્ય છે. પરંતુ ચેતન અને ભોક્તા પુરુષ તો પ્રકૃતિથી અન્ય જ છે. આ બે પ્રકૃતિ અને પુરુષને વિવેક કરી ન દેખનારાઓને સંસાર છે, જ્યારે પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેક-જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.

66. का पुनः प्रकृतिर्नाम ? सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिः । प्रधानमव्यक्तं च तदुच्यते यत् साम्यावस्थागतं गुणत्रयमिति ।

66. શંકાકાર — પ્રકૃતિ શું છે ?

નૈયાયિક — [સાંખ્ય મતમાં] સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોની સામ્ય-વસ્થા પ્રકૃતિ છે. સામ્યાવસ્થાપ્રાપ્ત જે ગુણત્રય છે તેને પ્રધાન અને અવ્યક્ત કહેવામાં આવે છે

67. ननु तत्सत्त्वे किं प्रमाणम् ? अनुमानमित्याह । तथा हि—चराचर-मिदं विश्वं सुखदुःखमोहाविनाभूतमुपलभ्यते । न हि ब्रह्मादौ स्तम्बपर्यन्ते जगति तथाभूतं किमपि भूतमुपलभ्यते यत् सुखदुःखमोहैर्विनाकृतम् । तत्र सुखस्वभावं सत्त्वं, दुःखस्वभावं रजः, मोहस्वभावं तमः । सर्वत्र प्रीत्यप्रीतिविषाददर्शनात् प्रकाश-प्रवृत्तिनियमावगमाच्च सर्वं त्रिगुणात्मकम् जगत् । कार्यं च यत् परस्परान्वितरूपं तदेकरूपात् कारणादुत्पद्यमानं दृश्यते, मृदन्वितानि हि घटशरावोदञ्चनप्रभृतीनि कार्याण्येकस्मान्मृदात्मनः कारणादुद्भवन्ति । तदिदं विश्वं सुखदुःखमोहान्वितमिति तदात्मककारणकार्यं भवितुमर्हति । यत् सुखदुःखમોહાત્મકં કારણં સા સત્ત્વરજસ્તમો-રૂપા પ્રકૃતિઃ । એવમન્વયપુરસ્સરાઃ પરિમાણાદિહેતવોઽપિ વક્તવ્યાઃ । इयत्तया वा चतुरश्रतादिना वा परिमाणेन तद्वतां कार्याणामेकप्रकृतिवददर्शनात् । विषमवृत्तयश्चैते गुणाः कार्येषु दृश्यन्ते । क्वचित् सत्त्वमधिकमूने रजस्तमसी, क्वचित् रजः प्रकृष्ट-

મલ્પે સત્ત્વતમસી, ક્વચિત્તમઃ પ્રવૃદ્ધં તુચ્છે સન્નરજસી इति । तदेषां वैषम्यमेदो-
पदर्शितविश्वरूपकार्याणां क्वचित् साम्यावस्थया भाव्यं, सा प्रकृतिरुच्यते । सेयम-
चेतना भोग्या प्रकृतिः । तस्यास्तु भोक्ता चेतनः पुरुषः ।

67. શંકાકાર — તેના અસ્તિત્વમાં શું પ્રમાણ છે ?

નૈયાયિક — ‘અનુમાન’ એમ સાંખ્યો કહે છે. આ ચત્તાર વિશ્વ સુખ-દુઃખ-મોહથી
યુક્ત જ ઉપલબ્ધ થાય છે, કારણ કે બ્રહ્મથી માંડી તણખલા સુધીના સમગ્ર જગતમાં એવું
કોઈ ભૂત ઉપલબ્ધ થતું નથી જે સુખ-દુઃખ-મોહથી રહિત ઉત્પન્ન થયું હોય. સત્ત્વનો
સ્વભાવ સુખ છે, રજસૂનો સ્વભાવ દુઃખ છે અને તમસૂનો સ્વભાવ મોહ છે. સર્વ ત્રીણી,
અત્રીણી અને વિષાદ દેખાતા હોવાથી અને સર્વ ત્રણ પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને નિયમ જણાતા
હોવાથી સર્વ જગત ત્રિગુણાત્મક છે. એક અન્વિત રૂપ ધરાવતાં કાર્યો તે એક રૂપવાળા
કારણમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દેખાય છે; માટી જેમાં અનુસૂત છે તે ઘટ શરાવ, ઉદ્યન
વગેરે કાર્યો માટીરૂપ એક કારણમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ વિશ્વ સુખ-દુઃખ-મોહથી
અન્વિત છે એટલે સુખ-દુઃખ મોહાત્મક કારણનું તે કાર્ય હોય એ યોગ્ય છે. જે સુખ-
દુઃખ-મોહાત્મક કારણ છે તે સત્ત્વ-રજસૂ-તમસાત્મક પ્રકૃતિ છે. આ રીતે [સાંખ્યકારિકા
૧૫માં] અન્વયપુરસ્સર જણાવાયેલા પરિમાણ વગેરે હેતુઓ પણ જણાવવા જોઈએ. ધ્યતા
અને અતુરસ્ત્વ વગેરે પરિમાણવાળાં [ઘટ, શરાવ વગેરે] કાર્યોનું ઉપાદાનકારણ એક
[માટી] દેખાતું હોવાથી, જુદાં જુદાં પરિમાણવાળાં જગતનાં બધાં કાર્યોનું એક ઉપાદાન-
કારણ પ્રકૃતિ પુરવાર થાય છે. સત્ત્વ આદિ ગુણો કાર્યોમાં ઓછાવતા પ્રમાણમાં રહેલા
દેખાય છે. કયાંક સત્ત્વ અધિક માત્રામાં હોય છે અને રજસૂ-તમસૂ એ ઓછી માત્રામાં
હોય છે, કયાંક રજસૂ પ્રકૃષ્ટ હોય છે અને સત્ત્વ-તમસૂ એ અંધ હોય છે, કયાંક તમસૂ
વધારે માત્રામાં હોય છે અને સત્ત્વ-રજસૂ તુચ્છ માત્રામાં હોય છે. આમ વિષમતાજન્ય
ભેદો જેમના દર્શાવાયા છે તે બધાં કાર્યોની કયાંક સામ્યાવસ્થા હોવી જોઈએ. તે સામ્યાવસ્થા
પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તે પ્રકૃતિ અચેતન છે અને ભોગ્ય છે. તેનો ભોક્તા છે ચેતન પુરુષ.

68. પુરુષ इदानीं किमनुमानकः ? उक्तमेव भोग्येन भोक्तुरनुमानम् । न
ह्यचेतनस्य भोग्यस्य भोक्तारमन्तरेण भोग्यतोपपद्यते । दृष्टा च सेति भोक्ता
कल्प्यते । स च चित्तिशक्तिस्वभावक एव सर्वप्रकारकर्तृत्वादिव्यवहारनिवहबहिष्कृत-
स्वरूपः । द्रष्टृत्वमेव पुरुषस्य स्वरूपमाहुः । यथा भवन्तः एनमात्मानमव्यवसा-
यादिधर्मयोगिनं मन्यन्ते न तथाऽसौ भवितुमर्हति, अव्यवसायादेर्बुद्धिधर्मत्वात् ।

68. શંકાકાર — પુરુષને પુરવાર કરતું અનુમાન શું છે ?

નૈયાયિક — ભોગ્ય ઉપરથી ભોક્તાનું અનુમાન સાંખ્યોએ જણાવ્યું છે જ.
અચેતન ભોગ્યની ભોગ્યતા ભોક્તા વિના ઘટતી નથી, અને ભોગ્યતા તો દેખાય છે, એટલે
ભોક્તાની કલ્પના કરવામાં આવે છે. ભોક્તાનો સ્વભાવ ચિત્તિશક્તિ જ છે, સર્વ પ્રકારના

કર્તૃત્વ આદિ વ્યવહારથી તેનું સ્વરૂપ અહિંકૃત છે, દ્રષ્ટૃત્વ જ પુરુષનું સ્વરૂપ કહેવાયું છે. [સાંખ્યો અમને નૈયાયિકાને ઉદ્દેશાને કહે છે કે] આપ આ આત્માને અધ્યવસાય વગેરે ધર્મોવાળો માનો છો, પણ તેવા હોવું તેને માટે યોગ્ય નથી, કારણ કે અધ્યવસાય વગેરે તો શુદ્ધિના ધર્મો છે, [આત્માના નહિ].

69. કર્તુ શક્નોતિ પુરુષસ્તૃણસ્યાપિ ન કુબ્જતામ્ ।

અન્યોપનીતમર્થ તુ સ પश्यत्येव केवलम् ॥

પ્રકૃતિરેવૈનં ભોગાપવર્ગાભ્યાં સંયુનક્તિ । ન ચ નિર્વિકારા સતી ભોગસમ્પાદ-
નસમર્થાઽસૌ ભવતીતિ મહદાદિવિકૃતીઃ પ્રતિપદ્યતે । પઙ્ક્વન્ધન્યાયેન પ્રકૃતિપુરુષો
સંયુજ્યેતે । પ્રકૃતિરચેતના દશ્યા ભોગ્યા દષ્ટારં ભોક્તારં પુરુષમપેક્ષતે । પુરુષોઽપિ
દષ્ટા ભોક્તા દશ્યં ભોગ્યમપેક્ષતે इत्येवं तयोः पङ्क्वन्धवत् संयोगो भवति । दर्शन-
શક્ત્યા પજ્ઞોર્ગમનશક્ત્યા ચાન્ધસ્યૈકત્ર મેલનાત્ કાર્યસિદ્ધિઃ । એવં પ્રકૃતિપુરુષ-
સંયોગાત્ સર્ગઃ પ્રવર્તતે । તદુક્તમ્—

પુરુષસ્ય दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

પઙ્ક્વન્ધવદુભયોરપિ સંયોગસ્તત્કૃતઃ સર્ગઃ ॥ [સાંકા ૦૨૧]

69. પુરુષ તણુખસાને પણ વાળવા શક્તિમાન નથી. તે તો અન્યે (=શુદ્ધિએ) રજૂ કરેલ અર્થને કેવળ દેખે જ છે. પ્રકૃતિ જ એને ભોગ અને અપવર્ગ સાથે જોડે છે. પ્રકૃતિ નિર્વિકાર હોય તો ભોગને સંપાદન કરી આપવા અસમર્થ બની જાય, એટલે પ્રકૃતિની મહત્ વગેરે વિકૃતિઓનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પંચુ-અધન્યાયે પ્રકૃતિ અને પુરુષ જોડાય છે. પ્રકૃતિ અચેતન, દશ્ય અને ભોગ્ય હોવાથી દ્રષ્ટા અને ભોક્તા પુરુષની અપેક્ષા રાખે છે, પુરુષ પણ દ્રષ્ટા અને ભોક્તા હોઈ દશ્ય અને ભોગ્ય પ્રકૃતિની અપેક્ષા રાખે છે; એટલે આમ પંચુ-અધની જેમ તેમનો સંયોગ થાય છે. જેવી રીતે પંચુની દર્શનશક્તિ અને અધની ગમનશક્તિ એકત્ર મળવાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, તેવી રીતે પુરુષ અને પ્રકૃતિના સંયોગથી સર્ગની ઉત્પત્તિ થાય છે. પુરુષને દર્શન થાય એ માટે તથા પ્રધાનનું કેવલ્ય થાય એ માટે પંચુ-અધની જેમ પ્રકૃતિ-પુરુષનો પણ સંયોગ થાય છે. તે સંયોગને કારણે સર્ગ થાય છે. [સાં. કા. ૨૧]

70. यच्चेत्प्रधानान्महत्तत्त्वमुत्पद्यते, सा बुद्धिरव्यवसायात्मिका धर्मज्ञान-
वैराग्यैश्वर्यतद्वિपर्ययरूपवृत्तियोगिनी महत्तत्त्वमेवोच्यते । बुद्धेरहङ्कार उदेति, स
चाभिमानस्वभावः । अहङ्कारात् प्राणादीनि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, बागादीनि पञ्च
कर्मेन्द्रियाणि, संकल्पकमेकादशं मनः, गन्धादितन्मात्राणि च पञ्चेति षोडशको
गणः प्रभवति । ततो गन्धादितन्मात्रपञ्चकात् पञ्च पृथिव्यादीनि महाभूतानि
जायन्त इति । आह च—

પ્રકૃતેર્મહાંસ્તતોઽહઙ્કારસ્તસ્માદ્ગણશ્ચ ષોડશકઃ ।

તસ્માદપિ ષોડશકાત્ પञ्चમ્યઃ પञ્ચ ભૂતાનિ ॥ [સાંકા. ૨૨]

તાનીમાનિ પञ્ચવિંશતિતત્ત્વાનિ સञ્ચક્ષતે ।

70. આમ પ્રકૃતિ-પુરુષના સંયોગને કારણે પ્રધાનમાંથી જે મહત્ત્વ ઊત્પન્ન થાય છે તે અધ્યવસાયસ્વભાવવાળી બુદ્ધિ છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય અને તેમના વિશેષો (અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય) એ આઠ રૂપોવાળી વૃત્તિઓ ધરાવતી બુદ્ધિ મહત્ત્વ કહેવાય છે. બુદ્ધિમાંથી અહંકાર ઊત્પન્ન થાય છે, અહંકારનો સ્વભાવ અભિમાન છે. અહંકારમાંથી ધ્રાણુ વગેરે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, વાફ્ર વગેરે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, સંકલ્પ કરનારું અગ્નીઆરમું મન અને ગંધ વગેરે પાંચ તન્માત્ર એમ સોળનો સમૂહ ઊત્પન્ન થાય છે. ગંધ આદિ પાંચ તન્માત્રોમાંથી પૃથ્વી આદિ પાંચ મહાભૂતો ઊત્પન્ન થાય છે. અને કણ પણ છે કે પ્રકૃતિમાંથી મહત્, મહત્માંથી અહંકાર, અહંકારમાંથી સોળનો સમૂહ, તે સોળના સમૂહગત પાંચ તન્માત્રોમાંથી પાંચ ભૂતો ઊત્પન્ન થાય છે. [સાં. કા. ૨૨]. આમને પચીસ તત્ત્વો કહેવામાં આવે છે.

71. પ્રધાનં પ્રકૃતિરેવ, ન વિકૃતિઃ । મહદહઙ્કારતન્માત્રાણિ સત્ પૂર્વ-પૂર્વાપેક્ષયા વિકૃતયઃ, ઉત્તરોત્તરકાર્યાપેક્ષયા પ્રકૃતયઃ । એકાદશેન્દ્રિયાણિ પञ્ચ ભૂતાનિ વિકૃતય એવ । અપ્રકૃતિવિકૃતિરૂપસ્તુ શુદ્ધઃ પુરુષઃ ઇતિ । તદાહ—

મૂલપ્રકૃતિરવિકૃતિર્મહદાદ્યાઃ પ્રકૃતિવિકૃતયઃ સત્ ।

ષોડશકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥ [સાંકા. ૨૩]

71. પ્રધાન પ્રકૃતિ જ છે, તે વિકૃતિ નથી. મહત્, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રો એ સાત પૂર્વ પૂર્વ કારણની અપેક્ષાએ વિકૃતિઓ છે અને ઉત્તર ઉત્તર કાર્યની અપેક્ષાએ પ્રકૃતિઓ છે. અગ્નીઆર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ ભૂતો વિકૃતિઓ જ છે. શુદ્ધ પુરુષ પ્રકૃતિ પણ નથી કે વિકૃતિ પણ નથી. તેથી કણ છે કે મૂલ પ્રકૃતિ અવિકૃતિ છે. મહત્ વગેરે સાત પ્રકૃતિ પણ છે અને વિકૃતિ પણ છે, સોળનો સમૂહ વિકૃતિ છે, પુરુષ પ્રકૃતિ પણ નથી કે વિકૃતિ પણ નથી. [સાં. કા. ૩]

72. एवं મહદાદિવિકારવતી પ્રકૃતિરાત્મનો ભોગં સાધયતિ । કશ્ચાસ્ય ભોગઃ ? બુદ્ધિવૃત્ત્યનુપાતિત્વમ્ । વિષયાકારપરિણતેન્દ્રિયવૃત્ત્યનુરક્તાં બુદ્ધિવૃત્તિ જ્ઞાનાત્મિકાં પુરુષઃ પશ્યતિ । દર્શનેઽપિ ન તસ્ય કિઞ્ચિદન્યત્વમ્ । તદેવ દર્શનં યત્ તત્ર પ્રતિબિંબનમિતિ । इत्थं तयोर्बुद्धिपुंसोः संयोगे सति पुरुषधर्मश्चेतयितृलक्षणो बुद्धावसन्नपि सन्निव लक्ष्यते, बुद्धिधर्मश्च कर्तृत्वादिः आत्मनि साक्षीस्थानीयेऽसन्नपि सन्निव विभाव्यते । તદાહ—

તસ્માત્ તત્સંયોગાદચેતનં ચેતનાવદિવ લિङ्ગમ્ ।

ગુણકર્તૃત્વેઽપિ તથા કર્તૃત્વં ભવત્યુદાસીનઃ ॥ [સાં.કા. ૨૦]

72. મહત્ આદિ વિકારોવાળી પ્રકૃતિ આત્માનો ભોગ સાધી આપે છે.

શંકાકાર — આત્માનો ભોગ શું છે ?

નૈયાયિક — [સાંખ્ય મતમાં] આત્માનો ભોગ એટલે આત્માનું બુદ્ધિવૃત્તિને અનુસરવું તે અર્થાત્ બુદ્ધિની વૃત્તિની સરપતાને ધારણ કરવી તે. વિષયના આકારે પરિણુમેલી ઇન્દ્રિય-વૃત્તિથી અનુરક્ત બનેલી જ્ઞાનાત્મક બુદ્ધિવૃત્તિને પુરુષ દેખે છે. દર્શનમાં પણ તેનું (=આત્માનું) જરા પણ અન્યાય થતું નથી—તેનો જરા પણ પરિણામ થતો નથી. પુરુષમાં બુદ્ધિવૃત્તિનું પ્રતિબિંબ પડવું એ જ પુરુષનું દર્શન છે. આમ તે બુદ્ધિ-પુરુષનો સંયોગ થતાં ચેતયિતૃત્વલક્ષણ પુરુષનો ધર્મ બુદ્ધિમાં ન હોવા છતાં જાણે હેય એમ જણાય છે અને કર્તૃત્વ વગેરે બુદ્ધિના ધર્મો સાક્ષીસ્થાનીય આત્મામાં ન હોવા છતાં જાણે હેય એમ લાગે છે. તેથી કહ્યું છે કે તેથી તેમના સંયોગના કારણે અચેતન બુદ્ધિ જાણે ચેતનાવાળી હોય એવી જણાય છે અને ઉદાસીન પુરુષમાં કર્તૃત્વ ગૌણ હોવા છતાં તેવી જ રીતે તે જાણે મુખ્ય કર્તા હોય એમ લાગે છે [સાં. કા. ૨૦].

73. અથ અપવર્ગાય કથમાત્મનઃ પ્રકૃતિરવકલ્પતે ? સ્વરૂપં પ્રકાશયતીત્યાચક્ષતે ।
અનવબૃતપ્રકૃતિસ્વરૂપઃ પુમાન્ પ્રકૃતિકૃતમખિલમાત્મકૃતમિતિ મન્યમાનસ્તદુપાર્જિતં
મુહુક્તે । યદા તુ પૃથગ્ભૂતામેનાં મન્યતે, તદા ‘મવવિયમાયાસહેતુરેવ મમ’ ઇતિ
બુદ્ધ્યમાનસ્તત્કૃતમનુપમુજ્જાનઃ સ્વરૂપનિષ્ઠ એવાવતિષ્ઠતે, પ્રકૃતિરપિ ‘મવતુ, દૃષ્ટાડહ-
મનેન, પૃથક્ મામેષ મન્યતે’ ઇતિ ન તદમિમુખીભવિતુમુત્સહતે । તદાહ—

પ્રકૃતેઃ સુકુમારતરં ન કિઞ્ચિદસ્તીતિ મે મતિર્ભવતિ ।

યા દૃષ્ટાડસ્મીતિ પુનર્ન દર્શનમુપૈતિ પુરુષસ્ય ॥ [સાં. કા. ૬૧]

73. શંકાકાર — પ્રકૃતિ આત્માના અપવર્ગને (=મોક્ષને) કેવી રીતે સાધી આપે છે ?

નૈયાયિક — [સાંખ્ય મતમાં] પોતાના સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતી [પ્રકૃતિ આત્માના અપવર્ગને સાધી આપે છે.] પ્રકૃતિના સ્વરૂપને ન જાણતો પુરુષ પ્રકૃતિ જે જે કરે છે તે બધું પોતે કયું છે એમ માનતો પ્રકૃતિએ ઉપાર્જિત કરેલું ભોગવે છે. પરંતુ જ્યારે પુરુષ પ્રકૃતિને પોતાનાથી જુદી માને છે ત્યારે ‘વાડુ, મારા દુઃખનું કારણ જ આ પ્રકૃતિ છે’ એમ સમજતો તે પ્રકૃતિકૃત કર્મોને ન ભોગવતો પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવસ્થિતિ પામે છે, ‘વાડુ, એણે મને દેખી લીધી, એ મને એનાથી જુદી ગણે છે’ એમ સમજતી પ્રકૃતિ પણ પુરુષની સામે આવવા ઉત્સાહ ધરાવતી નથી. તેથી કહ્યું છે કે ‘હું’ પુરુષને દેખાઈ ગઈ’ એમ જાણી ફરીથી પુરુષના દર્શનનો વિષય ને બનતી નથી તે પ્રકૃતિથી વધારે સુકુમાર બીજું કંઈ જ નથી એમ મને લાગે છે [સાં. કા. ૬૧].

74. પરસ્પરં ચ મગ્નરસયોઃ પ્રકૃતિપુરુષયોર્વ્યાપકત્વાત્ સત્યપિ સંયોગે
સર્ગો ન પ્રવર્તત એવત્યાહ—

દૃષ્ટા મયેત્યુપેક્ષક ઈકો દૃષ્ટાઽહમિત્યુપરમત્યન્યા ।

સતિ સંયોગેઽપિ તયોઃ પ્રયોજનં નાસ્તિ સર્ગસ્ય ॥ [સાંકા ૦ ૬૬]

74. પ્રકૃતિ-પુરુષનો એકબીજામાં રસ ઊડી જવાથી, તે બન્ને વ્યાપક હોય તેમને સંયોગ હોવા છતાં, સર્ગ ઉત્પન્ન થતો નથી જ. એટલે જ કહ્યું છે કે 'મે' તેને દેખી લીધો છે' એમ વિચારી પુરુષ ઉપેક્ષા કરે છે, જ્યારે 'તેણે મને દેખી લીધો છે' એમ જાણી પ્રકૃતિ વિરમી જાય છે; તેથી તેમનો સંયોગ હોવા છતાં સર્ગનું કોઈ પ્રયોજન નથી [સાં. કા. ૬૬].

75. અપરિમ્લાનકુતૂહલો હિ પુમાન્ વચ્ચયિતું શક્યતે, ન દૃષ્ટતસ્વમિતિ મત્વા સત્યામપિ યોગ્યતાયાં નિવર્તતે પ્રકૃતિર્નટીવ રજ્જભૂમૌ પ્રદર્શિતનિશ્ચિલનિજનૃત્ત-વૃત્તાન્તનૈપુણા તત ઇત્યાહ-

રજ્જસ્ય દર્શયિત્વા નિવર્તતે નર્તકી યથા નૃત્યાત્ ।

પુરુષસ્ય તથાઽઽત્માનં પ્રકાશ્ય ત્રિનિવર્તતેઃ પ્રકૃતિઃ ॥ [સાં. કા. ૫૯]

75. જેનું કુતૂહલ શમ્યું નથી એવા પુરુષને છેતરવો શક્ય છે, પરંતુ જેને તત્ત્વ-દર્શન થયું છે એવા પુરુષને છેતરવો શક્ય નથી એમ સમજીને યોગ્યતા હોવા છતાં, પોતાના સકલ નૃત્યપ્રયોગનું નૈપુણ્ય રંગભૂમિ પર પ્રદર્શિત કરી ચૂકેલી નટીની જેમ પ્રકૃતિ વિરમે છે, એટલે જ કહ્યું છે કે જેમ નર્તકી પ્રેક્ષકોને પોતાની જાત દેખાડી નૃત્યમાંથી વિરમે છે તેમ પ્રકૃતિ પુરુષ સમક્ષ પોતાની જાત પ્રગટ કરી વિરમે છે. [સાં. કા. ૫૯]

76. તદેવં પ્રકૃતિરેવ સંસારે પ્રવર્તતે, પ્રકૃતિરેવ મોક્ષમનુભવતીત્યાહ-

તસ્માન્ન બંધ્યતેઽદ્વા નાપિ મુચ્યતે નાપિ સંસરતિ કશ્ચિત્ ।

સંસરતિ બંધ્યતે મુચ્યતે ચ નાનાઽઽશ્રયા પ્રકૃતિઃ ॥ [સાં.કા. ૬૨]

76. આ રીતે પ્રકૃતિ જ સંસારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને પ્રકૃતિ જ મોક્ષ અનુભવે છે. એટલે જ કહ્યું છે, 'નિષ્કર્ષ' એ કે કોઈ પુરુષ બંધાતો નથી કે સંસરણ કરતો નથી. નાનાશ્રયા (ધર્મ) આદિ આઠના આશ્રયભૂત કે દેવશરીર આદિ શરીરોના આશ્રયભૂત) પ્રકૃતિ સંસરણ કરે છે, બંધાય છે અને મુક્ત થાય છે' [સાં. કા. ૬૨]

77. કિમર્થં પુનરસાવેવં ચેષ્ટતે પ્રકૃતિરિતિ ? કિં ક્રિયતે ? સ્વભાવ એવૈષ દૈવહતિકાયાસ્તસ્યાઃ -

નાનાવિઘૈરુપાયૈરુપકારિણ્યનુપકારિણઃ પુંસઃ ।

ગુણવ્રત્યગુણસ્ય સતસ્તસ્યાર્થમપાર્થકં ચરતિ ॥ [સાંકા ૦ ૬૦]

77. શંકાકાર — આ પ્રકૃતિ આમ કેમ વર્તે છે ?

નૈયાયિક — [આના ઉત્તરમાં સાંખ્યો જણાવે છે કે] અમે શું કરીએ ? કમનસીબ પ્રકૃતિનો એ સ્વભાવ જ છે. પુરુષ અનુપકારી અને નગુણો હોવા છતાં તેના ઉપર ગુણવત્તી પ્રકૃતિ અનેકવિધ ઉપાયોથી ઉપકાર કરે છે પરંતુ પુરુષ માટેનું તેનું આ આચરણ નિર્ઘર્ષ છે [સાં. કા. ૬૦].

78. અચેતનત્વાદસ્યાઃ કથમેવંકારિત્વમિતિ ચેદુક્તમત્ર —

વત્સવિવૃદ્ધિનિમિત્તં ક્ષીરસ્ય યથા પ્રવૃત્તિરજ્ઞસ્ય ।

પુરુષત્રિમોક્ષનિમિત્તં તથા પ્રવૃત્તિઃ પ્રધાનસ્ય ॥ [સાં.કા. ૫૭]

78. શંકાકાર — પ્રકૃતિ અચેતન હોય, આ પ્રમાણેનું આચરણ કેવી રીતે સંભવે ?
નૈયાયિક — આના ઉત્તરમાં સાંખ્યો જણાવે છે કે જમ અન્ન (=જડ) ક્ષીર વાછરડાની વૃદ્ધિ માટે વહે છે તેમ પ્રધાન પુરુષના મોક્ષને માટે પ્રવૃત્ત થાય છે [સાં. કા. ૫૭]

79. નનૂત્પન્નતત્ત્વજ્ઞાને પુંસિ પ્રકૃતેર્મોગાનુકૂલમહદાદિકાર્યારમ્ભપરાડ્મુખ-
ત્વાત્ તસ્યાશ્ચૈકત્વાદેકસ્મિન્તત્ત્વવિદિ મુક્તે સતિ સર્વે મુક્તાઃ સ્યુઃ । નૈષ દોષઃ,
તત્ત્વવિદમેવ પુમાંસં પ્રતિ તસ્યા ઔદાસીન્યાત્, અન્યસાધારણત્વેન તત્કાર્યાનપાયાત્,
તથા ચ પતઃજ્જલિઃ ‘કૃતાર્થ’ પ્રતિ નષ્ટમધ્યનષ્ટં તદન્યસાધારણત્વાત્’
[યોગસૂત્ર ૨.૨૨] ।

79 શંકાકાર — પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન થતાં જોગને અનુકૂળ મહત્ આદિ કાર્યોની ઉત્પત્તિ કરવામાંથી પ્રકૃતિ અટકી જતી હોવાથી અને પ્રકૃતિ એક હોવાથી એક તત્ત્વવિદ પુરુષની મુક્તિ થતાં સર્વ પુરુષો મુક્ત થઈ જાય.

નૈયાયિક — [આના સનાધાનમાં સાંખ્યો કહે છે કે] આ દોષ નથી આવતો કારણ કે તત્ત્વવિદ પુરુષની જાણતમાં જ પ્રકૃતિની ઉદ્દસીનતા હોય છે. તત્ત્વવિદ પુરુષ અને અન્ય (અતત્ત્વવિદ) પુરુષ વચ્ચે એક સાધારણ પ્રકૃતિ હોવાથી અતત્ત્વવિદ પુરુષ માટેનાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવામાંથી પ્રકૃતિ વિરમતી નથી. પતંજલિએ પણ કહ્યું છે કે કૃતાર્થ પુરુષ પ્રતિ પ્રકૃતિ નષ્ટ થઈ હોવા છતાં તે પ્રકૃતિ અકૃતાર્થ પુરુષ પ્રતિ અનષ્ટ છે કારણ કે પ્રકૃતિ કૃતાર્થ અને અકૃતાર્થ બધા પુરુષને સાધારણ છે — એક છે. [યોગસૂત્ર ૨.૨૨]. [જો પ્રકૃતિ પુરુષબોદે ભિન્ન હોત તો એક જ પ્રકૃતિ નષ્ટ અને અનાટ ન સંભવેત. પરંતુ પ્રકૃતિ એક સામાન્ય છે એટલે એક જ પ્રકૃતિમાં કૃતાર્થ અને અકૃતાર્થ પુરુષની અપેક્ષાએ નષ્ટત્વ અને અનાટત્વ સંભવે છે]

80. નન્વેવં યદૈવ તત્ત્વજ્ઞાનમુત્પન્નં તદૈવ પ્રકૃત્યુપાર્જિતકર્મફલોપભોગપરિહારિણઃ
પુંસઃ શરીરપાતઃ સ્યાત્ । ન, ઇત્યાહ—‘તિષ્ઠતિ સંસ્કારવશાચ્ચક્રભ્રમિવદ્ધૃતશરીરઃ’
[સાં.કા. ૬૭] । તતઃ સંસ્કારવિરતૌ સત્યામ્—

પ્રાપ્તે શરીરમેદે ચરિતાર્થત્વાત્ પ્રધાનત્રિનિવૃત્તૌ ।

એકાન્તિકમાત્યન્તિકમભયં કૈવલ્યમાપ્નોતિ ॥ [સાં.કા. ૬૮] इति ।

80. શંકાકાર — આમ હોય તો ખરેખર તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ પ્રકૃતિથી ઉપાગિત ક્રમોનાં ફળોના ઉપભોગને ત્યજી દેતા પુરુષના શરીરનો પાત થાય.

નૈયાયિક — [સાંખ્યો કહે છે કે] ના, એવું નથી. એટલે જ કહ્યું છે, 'કુંભારના ચાકડાની જેમ વેગવશે (સંસ્કાર વશે) તે પુરુષ શરીર ધારી રાખે છે' [સાં. કા. ૬૭]. પછી સંસ્કાર સમાપ્ત થતાં જ્યારે શરીર પડે છે અને પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાથી પ્રધાન નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે એકાન્તિક (=અવશ્યભાવી), આત્યંતિક (=અચ્યુત, અવિનાશી) અને અભય (=જન-માદિભીતિશૂન્ય) કૈવલ્યને તે પામે છે. [સાં. કા. ૬૮]

81. અહો તુ खलु कपिलकविकथारसाक्षिप्तहृदयैरतिबहुप्रसक्तानुप्रसक्त्या लिखितमस्माभिः । तदियं प्रधानविकृतिः प्रथमा महच्छब्दवाच्या सा बुद्धिस्तत्त्व-विदं प्रति नष्टाऽप्यन्यसाधारणत्वादनष्टैवेति नित्या, नित्यत्वाच्च प्रत्यभिज्ञानु-सन्धानादिव्यवहारप्रबन्धनिर्वहणक्षमा बुद्धिः । ज्ञानं तु तस्याः वृत्तिः । उपलब्धिस्तु पुंसो वृत्तिमद्बुद्धिदर्शनमिति नैषां पर्यायशब्दत्वमिति ।

81. અહો ! ખરેખર કપિલકવિની કથાના રસથી આકૃષ્ટ હૃદયોવાળા અમે અત્યંત લગાવથી આ લખ્યું છે. પ્રધાનની પ્રથમ વિકૃતિ બુદ્ધિ છે, જે 'મહત્'શબ્દવાચ્ય છે. તત્ત્વવિદ્ પુરુષ પ્રતિ તે બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ હોવા છતાં [અતત્ત્વવિદ્ પુરુષ પ્રતિ] અનષ્ટ છે કારણ કે તત્ત્વવિદ્ અને અતત્ત્વવિદ્ બંનેની તે એક સામાન્યા છે. આમાંથી એ ફલિત થાય છે કે બુદ્ધિ નિત્ય છે અને તે નિત્ય હોવાથી પ્રત્યભિજ્ઞા, અનુસંધાન આદિ વ્યવહારો પાર પાડવા સમર્થ છે. પરંતુ જ્ઞાન તો બુદ્ધિની વૃત્તિ છે, અને ઉપલબ્ધિ એ વૃત્તિવાળી બુદ્ધિનું પુરુષને થતું દર્શન છે. એટલે, [સાંખ્ય અનુસાર] બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ઉપલબ્ધિ એ પર્યાયશબ્દો નથી.

82. अत्र प्रतिविधीयते । आत्मन्येव नित्ये व्यापिनि बोद्धरि ज्ञातर्यध्यव-सातरि धर्माधर्मादियोगिनि प्रत्यभिज्ञानादिकार्याणां कर्तरि सेयं 'बुद्धि'संज्ञा सांख्यैः कल्पिता । चेतनत्वं तु ज्ञानादियोगिन्या अपि यत् त्वस्या नाभ्युपगतम्, सोऽयमतीव तपस्विनां भ्रमः । य एव बुध्यते जानात्यध्यवस्यति स एव पश्यति चेतयते च । न खल्वत्र वस्तुस्वरूपमेदं पश्यामः । तत्र बुद्धिर्बुध्यते जानात्यध्यवस्यति, पुरुषस्तु पश्यति चेतयते चेति वञ्चनायैवमुच्यते मुग्धतया वा ।

82. અમે નૈયાયિકો તેનું ખાંડન કરીએ છીએ. નિત્ય, વ્યાપક, બોધ કરનાર, જ્ઞાન કરનાર, અધ્યવસાય કરનાર, ધર્મ-અધર્મ આદિ ધરાવનાર, પ્રત્યભિજ્ઞા વગેરે કાર્યોના કરનાર આત્મા માટે 'બુદ્ધિ' સંજ્ઞા સાંખ્યોએ કલ્પેલી છે. પરંતુ બુદ્ધિ જ્ઞાન વગેરે ધરાવતી હોવા છતાં તેનું

૨૮૪ 'બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ દેખે છે' એ સાંખ્ય મતનું ખંડન

ચેતનત્વ સાંખ્યોએ સ્વીકાર્યું નથી એ તે ખિયાનાઓનો તીવ્ર બ્રમ છે. જે બોધ કરે છે, જાણે છે અને અધ્યવસાય કરે છે તે જ દેખે છે, તે જ ચેતનાથી પ્રકાશે છે. અહીં વસ્તુભેદ કે સ્વરૂપભેદ અમે દેખતા નથી (અર્થાત્ સાંખ્યકલ્પિત બુદ્ધિ અને પુરુષ એ જુદાં તરવા નથી, એક જ તરવ છે). બુદ્ધિ બોધ કરે છે, જાણે છે, અધ્યવસાય કરે છે જ્યારે પુરુષ દેખે છે, ચેતનાથી પ્રકાશે છે એમ હેતુના માટે અથવા અણુસમજથી કહેવાયું છે.

૪૩. યચ્ચેદમુચ્યતે 'બુદ્ધિઘાવ્યવસિતમર્થ પુરુષઃ પશ્યતિ' इति, तद् व्याख्येयं किमिदं तस्य द्रष्टृत्वमिति ? प्रतिबिम्बनमिति चेत्, किं स्वच्छे पुंसि वृत्तिमती बुद्धिः संक्रामति, उत वृत्तिमत्यां बुद्धौ पुमानिति ? तत्र चितिशक्तिरपरिणामिन्य-प्रतिसंक्रमेति न बुद्धौ पुरुषस्य संक्रमणम् । बुद्धौ तु पुंसि संक्रान्तायामपि पुंसः किं वृत्तं येन द्रष्टा संपन्नः । द्रष्टृत्वं स्वभाव एवास्येति चेत्, किं बुद्धिप्रति-बिम्बनेन ? विशिष्टविषयावच्छेद इति चेत्, ततः पूर्वमनालम्बनं द्रष्टृत्वमघटमान-मिति न नैसર્ગिकं द्रष्टृरूपत्वं पुंसः स्यात् । दर्शनशक्तिः स्वाभाविकीति चेन्न, तस्या भेदाभेदाभ्यां निरूपयितुमशक्यत्वात् । प्रतिबिम्बपक्षे च परस्परानुरागस्य तुल्यत्वादवियोगाच्च कथमिदं निर्धार्यतामसी बुद्धिधर्माः, असी पुंघर्मा इति । न हि तयोः पार्थगर्थ्येन कदाचित् स्वरूपावधारणं वृत्तम् । अनवधारितकार्यभेदत्वाच्च नानાત્વમपि तयोर्दुर्वचम् । चेतनाचંતનत्वाद् भोक्तृभोग्यत्वाच्च विस्पष्टं तयोर्નાનાત્વमिति चेत्, न, જ્ઞાનાદિયોગિત્વં ચ બુદ્ધેરચેતનત્વં ચેતિ ચિત્રમ્ । અપિ ચ કલ્પયિત્વાડપિ બુદ્ધિપુંસોર્નાનાત્વમ્ બુદ્ધિધર્માઃ પુંસિ પુંઘર્માશ્ચ બુદ્ધાવારોપણીયા इति किं भेदेन ? ભેદે ચ બુદ્ધેર્જ્ઞાનાદિયોગિત્વેન ચેતનત્વાપત્તેરેકત્ર કાર્યકારણસંઘાતે ચેતનદ્વયમનિષ્ઠં પ્રસજ્યતે ।

૪૩. 'બુદ્ધિથી અધ્યવસિત અર્થને પુરુષ દેખે છે' એમ સાંખ્યોએ જે કહ્યું છે તેને તેમણે સમજાવવું જોઈએ. પુરુષનું આ દ્રષ્ટાપણું શું છે ? પ્રતિબિંબ પડવું એ દ્રષ્ટાપણું હોય તો પ્રશ્ન જાહે છે કે શું સ્વચ્છ પુરુષમાં વૃત્તિવાળી બુદ્ધિ સંક્રમણ કરે છે કે વૃત્તિવાળી બુદ્ધિમાં પુરુષ સંક્રમણ કરે છે ? પુરુષ અપરિણામી અને અપ્રતિસંક્રમા છે, એટલે બુદ્ધિમાં પુરુષ સંક્રમણ કરતો નથી. હવે જો પુરુષમાં બુદ્ધિ સંક્રમણ કરતી હોય તો પણ તેથી પુરુષને શું થાય કે જોઈ તે દ્રષ્ટા અને ? જો તમે સાંખ્યો કહો કે દ્રષ્ટાપણું એ પુરુષનો સ્વભાવ જ છે તો પછી બુદ્ધિનું પુરુષમાં પ્રતિબિંબ પડવાથી શું ? તેનાથી વિશિષ્ટ વિષયનું દર્શન થાય છે એમ જો તમે કહો તો અમે કહીશું કે વિશિષ્ટ વિષયના દર્શન પહેલાં અનાદિઅન દ્રષ્ટાપણું અઘટમાન રહે છે, એટલે દ્રષ્ટાપણું પુરુષનું નૈસર્ગિક રૂપ નહિ અને. પુરુષમાં સ્વાભાવિક દર્શનશક્તિ છે એમ જો તમે સાંખ્યો કહો તો તે યોગ્ય નથી કારણ કે [દર્શનશક્તિ પુરુષથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ બે વિકલ્પો વિચારતાં એકે વિકલ્પ ઘટતો ન હોય] દર્શનશક્તિને પુરુષથી ભિન્ન પણ કહી શકાતી નથી કે અભિન્ન પણ કહી શકાતી નથી.

[આ પુરુષાર કરે છે કે પુરુષમાં સ્વાભાવિક દશનશક્તિ નથી જ.] અને પ્રતિબિંબપદ્ધતિમાં એકબીજાનું અનુરંજન તુલ્ય હોવાથી તેમ જ તેવા તે અનુરંજનનો અભાવ કદી ન થતો હોવાથી તમે સાંખ્યો એ કેવી રીતે નક્કી કરશો કે આ બુદ્ધિના ધર્મો છે અને આ પુરુષના ધર્મો છે. કારણ કે તે એને પૃથક્ કરીને તેમના સ્વરૂપનો નિશ્ચય તમે કદી કર્યો નથી. આ કાર્યો પુરુષનાં છે અને આ કાર્યો બુદ્ધિનાં છે એમ તેમનાં કાર્યોના બોદનો નિશ્ચય ન હોવાથી તે એનું જુદાપણું જણાવવું મુશ્કેલ છે. ચેતનત્વ-અચેતનત્વ અને લોકત્વ-લોગ્યત્વને કારણે તે બંનેનું જુદાપણું સ્પષ્ટ છે એમ જો તમે સાંખ્યો કહો તો તે અશભર નથી કારણ કે બુદ્ધિ જ્ઞાન આદિ ધરાવે છે અને સાથે સાથે તે અચેતન પણ છે એમ કહેવું એ તો વિચિત્ર કહેવાય. વળી, બુદ્ધિ અને પુરુષનું જુદાપણું કદપીને પણ બુદ્ધિના ધર્મો પુરુષમાં અને પુરુષના ધર્મો બુદ્ધિમાં આરોપવા પડે છે, તો પછી તેમને જુદા માનવાનું શું પ્રયોજન ? એને જુદા માનવાથી, બુદ્ધિ જ્ઞાન આદિ ધરાવતી હોવાને કારણે બુદ્ધિમાં ચેતનત્વ આવી પડે અને બુદ્ધિમાં ચેતનત્વ આવી પડવાના કારણે કાર્યકારણના સંઘાતરૂપ એક શરીરમાં એ ચેતન (=આત્મા) માનવાના અનિષ્ટની આપત્તિ આવે.

84. નિત્યમન્તઃકરણમન્તરેણ પુંસ ઉપલબ્ધિર્ન મવેદિતિ બુદ્ધેઃ કલ્પના ચેત્ , અસ્ત્યેવ નિત્યમન્તઃકરણં મનઃ । તેન કરણેન કર્તુરાત્મનો વિષયોપલબ્ધિક્રિયા નિર્વર્યતે । સૈવ ચ બુદ્ધિરિત્યાહ્યાયતે, ન ત્વન્યા નિત્યા બુદ્ધિરસ્તીતિ । કિઞ્ચ કસ્ય કૃતે પરિદેશ્યમાનમાત્મનો જ્ઞાનાદિક્રિયાકર્તૃત્વમુત્સૃજ્ય બુદ્ધેરદેશ્યમાનમુપેયતે, કોડત્રાશયઃ ?

84. નિત્ય અન્ત કરણ વિના પુરુષને વિષયોપલબ્ધિ ન થાય, એટલે બુદ્ધિને કલ્પવામાં આવી છે એમ જો તમે સાંખ્યો કહો તો અમે કહીએ છીએ કે નિત્ય અન્તઃકરણ મન તો છે જ, તે કરણથી કર્તા આત્માની વિષયોપલબ્ધિરૂપ ક્રિયા પાર પડે છે, તે વિષયોપલબ્ધિરૂપ ક્રિયાને જ બુદ્ધિ નામથી જણાવવામાં આવે છે, બીજી કોઈ નિત્ય બુદ્ધિ નથી. વળી, શા માટે આત્માનું જ્ઞાન વગેરેનું દેખાતું કર્તૃત્વ છોડી બુદ્ધિનું જ્ઞાન વગેરેનું ન દેખાતું કર્તૃત્વ તમે સ્વીકારો છો ? તમારો અહીં શો આશય છે ?

85. નનુ પુરુષસ્ય સ્વાતન્ત્ર્યાત્મકકર્તૃત્વે સતિ સ્વકૃતકર્મફલોપભોગાનન્ત્યાદ- નિર્મોક્ષઃ સ્યાત્ , ન હિ કર્મણાં પરિક્ષયો જન્મકોટિશતૈરપિ શક્યક્રિયઃ । યદા તુ અકર્તારમુદાસીનં પ્રકૃતિર્વિવ્રાતિ તદા સૈવ જ્ઞાતા સતી મોક્ષ્યતીતિ ન દૂરં મોક્ષવર્ત્મ મવિષ્યતિ ।

85. સાંખ્ય — પુરુષનું સ્વાતન્ત્ર્યાત્મક કર્તૃત્વ હોય તો પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ફળોનો ઉપભોગ અનન્ત હોઈ મોક્ષ જ ન થાય, કારણ કે એમાં કર્મોનાં ફળ અપજો જન્મેથી પણ કરવો શક્ય નથી. પરંતુ જો અકર્તા ઉદાસીન પુરુષને આમ પ્રકૃતિ બાંધે તો પ્રકૃતિ પોતે જ જ્ઞાતા હોવાથી પુરુષને મુક્ત કરશે, એટલે મોક્ષનો માર્ગ લાંબો નહિ થાય.

86. અહો વત ! નિઃશિલમેવ મૌહ્યં સાંખ્યહૃદયેષ્વેવ પ્રતિષ્ઠિતમિતિ કથમન્યો જન ઇદાનીં મૂર્ખો ભવિષ્યતિ ? અચેતને હિ નિરંકુશે પ્રધાને બંધન્યતરિ સુતરામ-નિર્મોક્ષઃ સ્યાત્ । તત્ત્વવિદમપિ પુમાંસં ન બંધનાતિ પ્રકૃતિરિતિ કોઽસ્યા નિયન્તા ? પક્ષવન્ધન્યાયેન સંયોગસ્ય તદાપિ તુલ્યત્વાત્ । નિવૃત્તકુતૂહલઃ પુમાનિતિ ચેત્ , પ્રકૃતિરનિર્મુક્તકૌતુક્રાઽમિનવવધૂરિવ સ્થિતૈવ ।

86 નૈયાયિક — અરે ! સધળી જ મૂખંતા સાંખ્યોના હૃદયોમાં પ્રતિષ્ઠિત છે, એટલે ખીજો કયો માણસ હવે મૂખં બનશે ? નિરંકુશ, અચેતન પ્રધાન પુરુષને બાંધનાર હોય તો પુરુષનો મોક્ષ કહી શાય જ નહિ. તત્ત્વવિદ્ પુરુષને પ્રકૃતિ બાંધતી નથી, આમાં પ્રકૃતિનો નિયન્તા કોણ છે ? [અર્થાત્ તત્ત્વવિદ્ પુરુષને ન બાંધવામાં અને અતત્ત્વવિદ્ પુરુષને બાંધવામાં પ્રકૃતિનું નિયમન કોણ કરે છે ? આ પ્રશ્ન જોએ શાય છે] કારણ કે જ્યારે પ્રકૃતિ તત્ત્વવિદ્ પુરુષને બાંધતી નથી ત્યારે પણ પંચ-બંધન્યાયે પ્રકૃતિ-પુરુષને સંયોગ તો તુલ્ય જ છે. જો તમે કહો કે ત્યારે પુરુષનું કુતૂહલ નિવૃત્ત થઇ ગયું હોય છે તો અમે કહીએ છીએ કે પ્રકૃતિ તો ત્યારે પણ અનિર્મુક્તકૌતુકવાળી નવવધૂ જેવી જ હોય છે.

87. અપિ ચ રે મૂઢ ! પૂર્વમેવ તપસ્વિના પુંસાં કિં કૃતં યદસૌ બદ્ધોઽભૂત્ ? દ્રષ્ટૃત્વં તુ તસ્ય રૂપં તદવિનાભૂતમિતિ કૈવલ્યદશાયમપિ તન્ન નશ્યત્યેવેતિ તદાઽપિ તસ્ય બંધનાય કથં ન પ્રવર્તેત નિર્મર્યાદા પ્રકૃતિઃ ।

87. વળી, અરે મૂખ ! બિચારા પુરુષે પહેલાં થું કયું કે જેથી તે બાંધાયે ? દ્રષ્ટૃત્વ તો તેનું સ્વરૂપ છે, તેથી તે તેનું નિત્ય સહચર છે, એટલે કૈવલ્યદશામાં પણ તેનો નાશ થતો નથી જ. મારે ત્યારે પણ તેને બાંધવા મર્યાદારહિત પ્રકૃતિ કેમ પ્રવૃત્ત ન થાય ?

88. દૃષ્ટાઽસ્મીતિ વિરમતીતિ ચેત્ , મૈવમ્ , ન હ્યસાવેકપત્નીવ્રતદુર્ગ્રહગૃહીતા, નિઃસંલ્પપુરુષોપભોગસૌભાગ્યા પપ્પવન્નિતેવ, નાસૌ નિયમેન વ્યવહર્તુર્મહતીત્યાસ્તામેતત્ ।

88. 'મને તેણે દેખી લીધી' એમ સમજી પ્રકૃતિ વિરમે છે એમ તમારું કહેવું છે, પરંતુ એવું નથી. પોતાના પતિ સાથે જ સહચાર રાખવાનું ગ્રહણ કરવું દૃષ્ટર મત પ્રકૃતિએ લીધું નથી, તે તો વેશ્યા જેવી અસંખ્ય પુરુષોના ઉપભોગનું સૌભાગ્ય પામેલી છે, એટલે 'તે આની જ છે, ખીજની નથી' એમ નિયમથી કરવામાં આવતા વ્યવહારને યોગ્ય તે નથી. હવે આ ચર્ચા રહેવા દઇએ.

89. યચ્ચ 'સત્ત્વરજસ્તમોભિસ્ત્રિભિર્ગુણૈઃ સમાવસ્થાયાઃ પ્રધાનશબ્દવ્યપદેશભાજઃ પ્રકૃતેઃ મહન્નામ્ના બુદ્ધિરુત્પદ્યતે' इत्यादि प्रक्रियाजालमालपितं तत् सर्वं महान्वधपरम्परान्यायप्रवृत्तगुरुपाठक्रमोपनतमेव, न प्रमाणमूलम् । कार्याद्धि कारणमल्पपरिमाणमुपलभ्यते, न तु विपर्ययः, स्वावयवाश्रितस्य घटादेस्तथा दर्शनात्, तदवयवानां तदपेक्षयाऽल्पत्वात्, अन्यस्या मृदो महापरिमाणत्वमप्रयोजकम् ।

89. સર્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા૩૫ પ્રકૃતિ જે 'પ્રધાન'-શબ્દવાચ્ય છે તેમાંથી 'મહત્' નામ ધરાવતી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. વગેરે જે પ્રક્રિયાબળને સાંખ્યોએ જણાવી છે તે ખરી મહા અન્વયપરંપરાન્યાયથી ચાલતા ગુરુપાઠના ક્રમે સાંખ્યોને પ્રાપ્ત થઈ છે, તે પ્રમાણુમૂલક નથી, કારણ કે કાર્યના પરિમાણ કરતાં કારણનું પરિમાણ અલ્પ દેખાય છે, એનાથી ઊલટું દેખાતું નથી; પોતાના અવયવોમાં રહેતા ઘટ, પટ આદિના ફર્શન ઉપરથી આ પુરવાર થાય છે. ઘટ, પટ આદિના પરિમાણની અપેક્ષાએ તેમના અવયવોનું પરિમાણ અલ્પ હોય છે. ઘટાવયવોથી અન્ય મુદ્દનું (=માટીનું) મહા-પરિમાણ ધટના પરિમાણનું કારણ નથી. [સાંખ્યો અનુસાર કાર્યના પરિમાણ કરતાં કારણનું પરિમાણ મોટું હોય છે, જે પ્રમાણુવિરુદ્ધ છે.]

90. અપિ ચ બુદ્ધિર્નામ વિષયોપલમ્ભઃ । અહંકારોઽપ્યહંપ્રત્યયરૂપોઽમિ-માનો બુદ્ધિવિશેષ એવ । તેન બાહ્યાનીન્દ્રિયાણિ જન્યન્તે ગન્ધાદયશ્ચ ગુણાઃ, ગુણૈશ્ચ પૃથિવ્યાદીનિ ભૂતાનીતિ મહાવ્યામોહઃ । इदं च चित्रम् — વિષયજન્યા હિ સુખાદયઃ પ્રસિદ્ધાઃ, અત્ર સુખાદિજન્યા વિષયાઃ સંવૃત્તા इति नवेयं विश्वामित्रस्येव सांख्यमुनेः सृष्टिः ।

90. ઉપરાંત, બુદ્ધિ એ તો ખરેખર વિષયોપલબ્ધિ છે. અહંકાર પણ અહંપ્રત્યય૩૫ અભિમાન છે જે બુદ્ધિવિશેષ જ છે. અહંકારમાંથી બાહ્યેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, ગંધ આદિ ગુણો ઉત્પન્ન થાય છે અને ગુણોમાંથી પૃથ્વી વગેરે ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવું એ મહાવ્યામોહ છે વળી આ પણ વિચિત્ર છે કે સુખ, દુઃખ વગેરે ખરેખર વિષયમાંથી જન્મે છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે જ્યારે અહીં સાંખ્યદર્શનમાં તો વિષયો સુખ, દુઃખ, વગેરેમાંથી જન્મે છે. આમ વિશ્વામિત્રની સૃષ્ટિના જેવી સાંખ્યમુનિની આ નવીન સૃષ્ટિ છે.

91. न च प्रधानास्तित्वमपि प्रमाणवत्, अन्वयादिहेतूनामसाधनत्वात्, चेतनानां हि भवेदपि सुखदुःखमोहान्वितत्वम् । अचेतनानि भूतानि सुखदुःखमो-हवन्तीति सुभाषितम् । घटे पटे शकटे च सुखदुःखमोहाः सन्तीति कः प्रति-पद्येत ? प्रकाशप्रवृत्तिनियमा अपि चेतनेष्वेव दृश्यन्ते, नाचेतनेष्वित्यसिद्धत्वाद्धेतोर्न प्रधानसिद्धिः । अपि च सत्कार्यवादमूल एष तपस्विनां विभ्रमः सर्वं सर्वत्रास्तीति । ततोऽन्वयसिद्धिं बुद्ध्यमानास्ते प्रधानसिद्धावध्यवसिताः । सत्कार्यवादश्च विचार्य-माणो न समस्त्येवेति कुतस्त्या हेतुसिद्धिः ?

91. પ્રધાનનું અસ્તિત્વ પણ પ્રમાણુસિદ્ધ નથી કારણ કે અન્વય વગેરે હેતુઓ તેના સાધક નથી. અન્વય વગેરે હેતુઓ પ્રધાનના અસ્તિત્વના સાધક નથી કારણ કે ચેતન પુરુષો ખરેખર સુખ-દુઃખ-મોહાન્વિત હોય છે. અચેતન ભૂતો સુખ-દુઃખ-મોહવાળા છે એમ કહેવું એ તો ખરેખર સુભાષિત છે ! ઘટમાં, પટમાં અને શકટમાં સુખ-દુઃખ-મોહ છે એમ કોણ સ્વીકારે ? પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને નિયમ ચેતનોમાં જ દેખાય છે, અચેતનોમાં દેખાતાં નથી,

એટલે હેતુ અસિદ્ધ હોઈ તેનાથી પ્રધાનની સિદ્ધિ થતી નથી. વળી, બિચારા સાંખ્યોનો 'સર્વ સર્વત્ર છે' આ ભ્રમ સત્કાર્યવાદમૂલક છે. તે ભ્રમને લીધે અન્યથાને સિદ્ધ માની તેઓ પ્રધાનની સિદ્ધિ કરવા કૃતનિશ્ચય બન્યા છે. પરંતુ વિચાર કરતાં તે સત્કાર્યવાદ જ ઘટતો નથી તો પછી હેતુસિદ્ધિ ક્યાંથી ?

92. નનુ સત્કાર્યવાદે કાર્યકારણભાવો ભવતિ માંવાનાં, નાન્યથા । તથા હિ ચતુષ્ટયી ગતિરિહ સ્યાત્ । ઘટાદિકાર્ય મૃત્પિણ્ડાદિના કારણેન ક્રિયમાણમપિ સદ્વા ક્રિયતે, અસદ્વા, સદસદ્વા, અનુભયં વેતિ ।

92. સાંખ્ય - [ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય કારણમાં અવ્યક્ત દશામાં હોય છે જ એવું અમે માનીએ છીએ એટલે અમને સત્કાર્યવાદી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અમારા] સત્કાર્યવાદમાં જ વસ્તુઓનો કાર્યકારણભાવ બને છે, અન્યથા બનતો નથી. તે આ પ્રમાણે — અહીં ચાર જ ગતિ છે : મૃત્પિંડ આદિથી ઉત્પન્ન કરાતું ઘટાદિ કાર્ય જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ હતું તેને ઉત્પન્ન કરાય છે, જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ હતું તેને ઉત્પન્ન કરાય છે, જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે સદસત્ હતું તેને ઉત્પન્ન કરાય છે કે જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અનુભયસ્વભાવ (અર્થાત્ ન સત્ ન અસત્) હતું તેને ઉત્પન્ન કરાય છે ?

93. તત્રાસતઃ કરણે સ્વરવિષાણાદેરપિ કરણં સ્યાત્ । અસત્ત્વે હિ ઘટસ્ય સ્વરવિષાણસ્ય ચ કો વિશેષઃ ? ઘટસ્યાપિ ચ પ્રાગભાવપ્રધ્વંસાભાવદશયોરસત્વા-વિશેષાત્ પ્રાગભાવદશાયમિત્વ પ્રધ્વંસાવસ્થાયમપિ કરણં ભવેત્ । અસત્કરણે નિયતો-પાદાનગ્રહણં ન પ્રાપ્નોતિ । તૈલાર્થી હિ તિલસર્પપાનુપાદત્તે, ન સિકતાઃ । અસત્ત્વે ચ તૈલસ્ય કો વિશેષઃ સર્પપાણાં સિકતામ્બઃ ? અસત્તિ કાર્યે નિરાલમ્બનઃ કારક-વ્યાપારો ભવેત્, ન હ્યસૌ મૃત્પિણ્ડાદિવિષયો ભવિતુમર્હતિ, કાર્યં ચાસત્ । અપિ ચાવિદ્યમાને કારણવ્યતિરિક્તે ચ કાર્યે જન્યે કારણસ્ય મૃત્પિણ્ડાદેર્ઘટાદિકાર્યં જનિતવતઃ કિમિતિ ન સ્વરૂપમુપલભ્યતે ।

93. અસત્ને ઉત્પન્ન કરાય તો અરશુંગને પણ ઉત્પન્ન કરાય. અસત્ ઘટની અરશુંગથી શી વિશેષતા છે ? પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવની બે દશામાં પણ ઘટ સમાનપણે અસત્ હોવાથી જેમ પ્રાગભાવદશામાં ઘટની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે તેમ પ્રધ્વંસદશામાં પણ ઘટની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે. ઉત્પત્તિ પૂર્વે જે અસત્ હોય તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાનું હોય તો અમુક નિયત ઉપાદાનકારણને ગ્રહણ કરવાનું પ્રાપ્ત ન થાય. તૈલાર્થી તલ, સરસવને ગ્રહણ કરે છે, રેતીને ગ્રહણ કરતો નથી. તૈલ જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ હોય તો સરસવને ગ્રહણ કરે કે રેતીને, એમાં શો ફરક પડે છે ? તથા જે ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્ય અસત્ હોય તો કારકવ્યાપારનું કોઈ આલંબન (= વિષય) નહિ રહે. કારણ કે કારકવ્યાપારને વિષય બનવા મૃત્પિંડ આદિ યોગ્ય નથી અને [જે યોગ્ય છે તે] કાર્ય (=ઘટ) તો અસત્ છે. વળી, અવિદ્યમાન (=ઉત્પત્તિપૂર્વે અસત્) અને કારણથી ભિન્ન કાર્ય ઉત્પાદ્ય હોય તો કારણ મૃત્પિંડ આદિનું સ્વરૂપ ઘટ આદિ કાર્યો ઉત્પન્ન કરી દીધા પછી કેમ ઉપલબ્ધ થતું નથી ?

ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ છે કે સત્-અસત્ છે એ એ પક્ષોનું સામ્યકૃત ખંડન ૨૮૬

94. અથ સ્વવિનાશેન કારણં કાર્યસ્ય જનકમિષ્યતે, તદિયમભાવાદ્ માત્રોત્પત્તિર્ભવેત્ । તસ્યાં ચ કુતોઽયં નિયમો યદનન્તરવૃત્ત એવ મૃત્પિણ્ડાભાવઃ કુમ્ભમભિ- નિર્વર્તયતિ, ન ચિરાતિક્રાન્ત ઇતિ । અતશ્ચ પરુન્મૃત્પિણ્ડે નષ્ટે ઇષોઽથ કુમ્ભોત્પાદઃ સ્યાત્ । અથ સ્વાવ્યતિરિક્તમેવ કારણેન કાર્યં જન્યતે, તર્હિ કારણસ્ય સત્ત્વાત્ તદવ્યતિરિક્તં કાર્યં સદેવેતિ નાસતઃ કરણમ્ ।

94. જો સ્વવિનાશ દ્વારા કારણને કાર્યનું જનક બનતું ઈચ્છવામાં આવે તો અભાવમાંથી ભવતી ઉત્પત્તિ થાય. તેમાં આ નિયમ ક્યાંથી બનશે કે બનન્તર પૂર્વભાવી જ મૃત્પિંડાભાવ ઘટને ઉત્પન્ન કરે છે, ચિરાતિક્રાન્ત મૃત્પિંડાભાવ ઘટને ઉત્પન્ન કરતો નથી ? અને તેથી (અર્થાત્ આ નિયમ ન બનવાથી) હોદ્દા વર્ષમાં મૃત્પિંડ નાશ પામતાં અત્યારે આ ઘટની ઉત્પત્તિ થાય. જો કારણ પોતાનાથી અભિન્ન એવા કાર્યને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો કારણ સત્ હોઈ તેનાથી અભિન્ન એવું કાર્ય સત્ જ હોય, એટલે અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ કરાતી નથી.

95. સદસદપિ ન કાર્યં વક્તું યુક્તં, સદસતોર્વિપ્રતિષેધેનૈકત્ર સમાવેશ- યોગાત્ । રૂપમેદાદવિરોધ ઇતિ चेन्न, કાર્યસ્ય વિચાર્યમાણસ્યૈકત્વાત્ । તતશ્ચ તેનૈવ સ્વેન કાર્યેણ રૂપેણ સચ્ચેત્, નાસદ્ ભવેત્; અસચ્ચેત્, ન સદિતિ । પરરૂપેણ ત્વસચ્ચં સમસ્તભાવાનામસ્ત્યેવ ।

95. કાર્યને સત્ અસત્ રૂપ કહેવું યોગ્ય નથી, કારણ કે સત્-અસત્માં એકબીજાનો પ્રતિષેધ હોઈ તે બેનો સમાવેશ એક સ્થાનમાં (અકાર્યમાં) ઘટતો નથી. સત્ અને અસત્ બે જુદાં રૂપ હોઈ, વિરોધ નથી એમ જો તમે કહો તો તે બરાબર નથી, કારણ કે વિચાર કરતાં કાર્યનું એકત્વ જ જણાય છે. જો પોતાના રૂપથી કાર્ય સત્ હોય તો તે અસત્ ન હોય, અને જો પોતાના રૂપથી કાર્ય અસત્ હોય તો તે સત્ ન હોય. પરંતુ રૂપથી અસત્-પણું તો બધી જ વસ્તુઓને છે જ.

96. અનુમયાત્મકં તુ નામ વસ્તુ નાસ્ત્યેવેતિ । તત્પારિશેષ્યાત્ સદેવ કાર્યમ્ । કિમિતિ ચ તદા નોપલભ્યતે ઇતિ ? અનુમાનેનાપિ યદુપલબ્ધં તત્ કિમનુપલબ્ધં ભવતિ ? પ્રત્યક્ષેણ તુ તદાનીમનુપલમ્બોઽનભિવ્યક્તત્વાત્ । અભિવ્યક્તિસમ્પાદન એવ ચ કારક- પ્રયત્નસાફલ્યં, કાર્યં તુ સદેવેતિ । અત્રાભિધીયતે । કેન રૂપેણ તદાનીં કાર્યં સદિતિ મન્યતે ? યદિ કારકવ્યાપારાભિનિર્વર્ત્યેન સલિલાહરણાદ્યર્થક્રિયાસમર્થેન પૃથુબુધ્નોદરાકારવતા રૂપેણ ચંક્રમૂર્ધનિ ઘટોઽસ્તિ, તદાઽભિવ્યક્તેનાપિ રૂપેણ સત્ત્વાદ- ત્યન્તાય કારકવ્યાપારવૈફલ્યમ્, ઇત્યમપિ ચ કારકપ્રવૃત્તૌ તદ્યાપારાનુપરમપ્રસન્નઃ, કિં હિ તદોપલભ્ય કારકાણિ નિવર્તેન્ ? , કાર્યસ્ય પ્રાગ્બુલ્લઘ્વત્વાત્ ।

૨૬૦ ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય સત્ છે પણ અનભિવ્યક્ત છે એ સાંખ્ય મત અને તેનું ખડન

૭૬. વસ્તુ અનુભયાત્મક તો છે જ નહિ. એટલે, પરિણાનુમાનથી કાર્ય (ઉત્પત્તિ પૂર્વે) સત્ જ છે.

નૈયાયિક - જો કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ હોય તો ત્યારે ઉપલબ્ધ કેમ થતું નથી.

સાંખ્ય - અનુમાનથી જો ઉપલબ્ધ હોય છે તે શું અનુપલબ્ધ હોય છે ? ત્યારે કાર્ય પ્રત્યક્ષથી ઉપલબ્ધ થતું નથી કારણ કે તે ત્યારે અનભિવ્યક્ત હોય છે. કાર્યની અભિવ્યક્તિનું સંપાદન કરવામાં જ કારકોના પ્રયત્નનું સાક્ષ્ય છે. કાર્ય તો સત્ જ હોય છે.

નૈયાયિક - આના પ્રતિષેધમાં અમે કહીએ છીએ કે ક્યા રૂપે કાર્યને તમે ત્યારે (= ઉત્પત્તિ પૂર્વે) સત્ માને છો ? જો કારકવ્યાપાન્થી ઉત્પન્ન થયેલ, જલાદરણુ આદિ અર્થક્રિયા કરવાને સમર્થ અને પૃથુ-સુધ્ધનોદરાકારવાળા રૂપે ચાકડાના માથા ઉપર સ્થિત ઘટ તે વખતે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તો તે વખતે તે અભિવ્યક્તરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવાથી કારકોના વ્યાપારનું અત્યંત વૈફલ્ય આવી પડે, અને વળી કારકોના વ્યાપાર ન વિરમવાની આપત્તિ પણ આવે કારણ કે શું પામીને કારકો અટકે ?, કેમકે કાર્ય તો પહેલેથી જ પ્રાપ્ત છે.

૭૭. અથ મૃત્પિણ્ડરૂપેણ તદાનીં ઘટોડસ્તીતિ કથ્યતે, તર્હિ ન હ્યસૌ તદાનીં ઘટોડસ્તિ, મૃત્પિણ્ડ એવાસાવસ્તિ । ન હિ અન્યરૂપેણાન્યોડસ્તીતિ શક્યતે વક્તુમ્ । ઉષ્દ્રોડપ્યસન્ મૃત્પિણ્ડરૂપેણાસ્તીતિ સ્યાત્ ।

૭૭. જો તમે કહો કે મૃત્પિંડરૂપે તે વખતે ઘટનું અસ્તિત્વ છે તો અમારે કહેવું જોઈએ કે તે વખતે ઘટનું અસ્તિત્વ નથી, મૃત્પિંડનું જ અસ્તિત્વ છે. અન્યના રૂપથી અન્યનું અસ્તિત્વ છે એમ કહેવું શક્ય નથી. [જો સ્વરૂપથી અસત્ ઘટ મૃત્પિંડરૂપથી ત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતો હોય તો સ્વરૂપથી] અસત્ જોડ પણ મૃત્પિંડરૂપથી ત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ માનવું પડે.

૭૮. અથોષ્ટ્રરૂપમુત્તરકાલમપિ ન નિર્વર્ત્યતે, ઘટસ્તુ તતો નિર્વર્ત્યતે । યદેવં, યદૈવાસૌ નિર્વર્ત્યતે તદૈવાસ્તિ, ન તતઃ પૂર્વમિતિ ।

૭૮. સાંખ્ય - મૃત્પિંડમાંથી ઉત્તરકાળે જોડરૂપ ઉત્પન્ન થતું નથી પણ ઘટ તો મૃત્પિંડમાંથી ઉત્તરકાળે ઉત્પન્ન થાય છે. [એટલે ત્યારે મૃત્પિંડરૂપથી ઘટ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ કહી શકાય પણ ત્યારે મૃત્પિંડરૂપથી જોડ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એમ ન કહી શકાય].

નૈયાયિક - જો એમ હોય તો જ્યારે ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ તેનું અસ્તિત્વ છે, ઉત્પત્તિ પહેલાં નથી.

૭૯. અથ પૂર્વે શક્યાત્મના તસ્યાસ્તિત્વમિદાનીમભિવ્યક્ત્યાત્મના ક્રિયતે ઇતિ । તદપ્યનુપપન્નમ્, અભિવ્યક્તિરપિ તત્સ્વરૂપાદ્ ભિન્નાઽભિન્ના વા સત્યસતી વેતિ વિકલ્પમાના ન પૂર્વોક્તં દોષમતિવર્તતે ।

૭૯. સાંખ્ય - ઉત્પત્તિ પહેલાં શક્તિરૂપે ઘટનું અસ્તિત્વ છે, અત્યારે અભિવ્યક્તિરૂપે તેને અસ્તિત્વમાં લાવવામાં આવે છે.

નૈયાયિક - તે ઘટનું નથી. અભિવ્યક્તિ પણ ઘટસ્વરૂપથી બિન્ન છે કે અભિન્ન, સત્ છે કે અસત્ ? એવા પ્રશ્નો ઉભા કરી અભિવ્યક્તિને વિચારવામાં આવતાં પૂર્વોક્ત શેષથી તે અસ્પૃષ્ટ રહી શકતી નથી.

100. કા ચેયમભિવ્યક્તિઃ ? કિં કાર્યાત્મનાઽવસ્થાનમ્, અથ સંસ્થાન-વિશેષઃ, ઉત પ્રતીતિરિતિ ? યદિ કાર્યાત્મનાઽવસ્થાનં, તત્ પૂર્વં નામૂત્, તદધુના ભૂતમિત્યસત્કાર્યમ્ । પૂર્વમપિ વા યદિ તદાસીત્, તદા પુનઃ કારકવૈફલ્યમ્ । સંસ્થાનમપ્યવયવસન્નિવેશવિશેષઃ । સ ચાસન્નેવ ક્રિયતે । અવયવાસ્તુ સન્તીતિ કસ્યાત્ર વિવાદઃ ? ન યત્તુ પરમાણવોઽસ્મામિર્નાજ્ઞીકૃતાઃ ।

100. આ અભિવ્યક્તિ શું છે ? શું અભિવ્યક્તિ એ કાર્યરૂપે અવસ્થાન છે. કે સંસ્થાનવિશેષ છે કે પ્રતીતિ છે ? જો કાર્યરૂપે અવસ્થાન એ અભિવ્યક્તિ હોય તો તે પહેલાં ન હતું અને હવે થયું, એટલે કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ થયું. જો પહેલાં પણ તે હતું તો ફરી પાછું કારકવૈફલ્ય આવી પડ્યું. સંસ્થાન પણ અવયવસ્થાનાવિશેષ છે. તે સંસ્થાન જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે અસત્ હતું તેને જ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, અવયવો તો કાર્યની ઉત્પત્તિ પહેલાં સત્ હોય છે જ એમાં અહીં કોને વિવાદ છે ? અમે પરમાણુઓનો સ્વીકાર નથી કર્યો એમ નહિ.

101. પ્રતીતિસ્તુ ઘટસ્ય ચક્ષુરાદિકારકસામગ્રયઘીના, ન મૃત્પિખ્દદણ્ડચક્રા-દિકારકચક્રસાધ્યેતિ, સા ચક્રમૂર્ધનિ ઘટસ્ય નાસ્ત્યેવેત્યસન્ ઘટઃ ।

દર્શનાદર્શનાધીને સદસત્ત્વે હિ વસ્તુનઃ ।

દૃશ્યસ્યાદર્શનાત્ તેન ચક્રે કુમ્ભસ્ય નાસ્તિતા ॥

ચક્રમૂર્ધવત્ પ્રધ્વંસદશાયામપ્યનુપલમ્ભાદ્ ઘટસ્ય નાસ્તિત્વમેવેતિ । અતશ્ચ 'નાસતો વિદ્યતે માત્રો નામાત્રો વિદ્યતે સતઃ' [ગીતા ૨. ૧૬] इत्यप्रमाणकं, पूर्वापरान्तयोर्भावस्वरूपादर्शनात् ।

101. ઘટની પ્રતીતિ ચક્ષુ વગેરે કારકોની સામગ્રીને અધીન છે, તે મૃત્પિંડ, દંડ, ચક્ર વગેરે કારકોથી ઉત્પાદ્ય નથી, ચાકડાના માથા ઉપર (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પહેલાં) ઘટની પ્રતીતિ થતી નથી જ, એટલે ત્યારે ઘટ અસત્ છે. વસ્તુનું સત્ત્વ અને અસત્ત્વ ક્રમથી દર્શન અને અદર્શનને અધીન છે. તેના દર્શન માટે આવશ્યક બધી સામગ્રી ઉપલબ્ધ હોવા છતાં તેનું દર્શન થતું ન હોવાથી ચાકડા ઉપર (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પૂર્વે) ઘટનું અસત્ત્વ છે. જેમ ચાકડાના માથા ઉપર (અર્થાત્ ઉત્પત્તિ પહેલાં) તેમ પ્રધ્વંસદશામાં પણ ઘટ દેખાતો ન હોઈ, ઘટનું અસત્ત્વ જ છે. અને એટલે જ 'અસત્ત્વો જાવ થતો નથી અને સત્ત્વો અજાવ થતો નથી' [ગીતા ૨. ૧૬] એ વચન પ્રમાણ્યૂત નથી, કારણ કે પૂર્વ અન્ત (= પ્રાગજાવ) અને અપર અન્ત પ્રધ્વંસાજાવ)નું જાવસ્વરૂપ દેખાતું નથી.

102. શક્યાત્મનાઽપિ યદસ્તિત્વમસ્યોચ્યતે, તત્રાપિ ચિન્ત્યમ્—કેયં શક્તિ-

નમિત્તિ ? यदि घटस्वरूपाद्विन्नासौ, तर्हि पररूपेण घटोऽस्ति, स्वरूपेण च नास्तीत्यसत् कार्यमुक्तं स्यात् । घटादभिन्नत्वे तु शक्तेः शक्तिरूपेण घटोऽस्तीति स्वरूपेणैव घटास्तित्वमुक्तं भवेत् । तच्च प्रत्यक्षविरोधान्निरस्तम् ।

102. ઉત્પત્તિ પહેલાં કાર્યનું શક્તિરૂપે જે અસ્તિત્વ તમે કહ્યું છે તેની આખતમાં પણ વિચારવું જોઈએ કે આ શક્તિ શું છે ? જે તે ઘટસ્વરૂપથી લિન્ન હોય તો પરસ્પથી ઘટનું સત્ત્વ અને સ્વરૂપથી ઘટનું અસત્ત્વ થાય, પરિણામે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસત્ છે એમ તમે કહ્યું ગણાય. જે શક્તિ ઘટસ્વરૂપથી અલિન્ન હોય તો ઉત્પત્તિ પૂર્વે સ્વરૂપથી જ ઘટનું સત્ત્વ તમે કહ્યું ગણાય; પરંતુ તે વખતે સ્વરૂપથી ઘટના સત્ત્વનો અમે નિરાસ કર્યો છે, કારણ કે તેમાં પ્રત્યક્ષનો વિરોધ છે.

103. असत्करणपक्षे च यच्चोदितं 'शशविषाणाद्यपि क्रियेत' इति, तन्न, वचनव्यक्त्यपरिज्ञानात् । 'यदसत् तत् क्रियते' इति नेयं वचनव्यक्तिः, अपि तु 'यत् क्रियते तदसत्' इति ।

સ્વરૂપસહકાર્યાદિહેતવો યદ્વિધાયિનઃ ।

દૃશ્યન્તે જન્યતે તદ્વિ ન વ્યોમકુસુમાદિકમ્ ॥

103. અસત્ને ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે એ પક્ષમાં જે આપત્તિ આપવામાં આવી કે 'તો શશવિષાણ વગેરેની પણ ઉત્પત્તિ કરાય', તે બરાબર નથી, કારણ કે અમારા વચનને ન સમજવાથી તમે તે આપત્તિ આપી છે 'જે અસત્ છે તે કરાય છે' એવું અમારું વચન નથી, પરંતુ 'જે કરાય છે તે અસત્ છે' એવું અમારું વચન છે. ઉપાદાનકારણ સહકારીકારણ વગેરે કારણો જેને ઉત્પન્ન કરવા વ્યાપાર કરતાં દેખાય છે તે જ ઉત્પન્ન થાય છે, આકાશકુસુમ વગેરે ઉત્પન્ન થતાં નથી.

104. प्रागभावदशायां च हेतुव्यापारदर्शनम् ।

न तु प्रध्वंसवेलायामतः कमनुयुज्जमहे ॥

104. કાર્યની પ્રાગભાવદશામાં ઉત્પાદક કારણોનો વ્યાપાર દેખાય છે, પ્રધ્વંસ વખતે ઉત્પાદક કારણોનો વ્યાપાર દેખાતો નથી; તેથી અમે કોને પૂછીએ [કે આમ કેમ ?], કારણ કે અસત્ત્વ તો બંને દશાઓમાં છે. [ઉત્પત્તિ પૂર્વેનું અસત્ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રધ્વંસ પછીનું અસત્ ઉત્પન્ન થતું નથી. ઉત્પત્તિ પહેલાં જે ઘટ અસત્ છે તે કારણવ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પછી જે ઘટ અસત્ થઈ ગયો છે તે ફરી ઉત્પન્ન થતો નથી, તેને ઉત્પન્ન કરવા કારકો વ્યાપાર કરતાં નથી. આવું દેખાય છે. 'આમ કેમ ?' એવો પ્રશ્ન ઊઠાવવો નિરર્થક છે. જે દેખાતું હોય, જે પ્રત્યક્ષ હોય તેને સ્વીકારવું જ જોઈએ, તેની આખતમાં પ્રશ્ન ઊઠાવવો યોગ્ય નથી.]

105. उपादानं तु सर्वस्य यन्न सर्वत्र दृश्यते ।

तन्न कार्यस्य सद्भावादपि त्वेवं निरीक्षणात् ॥

અદ્યત્વે વ્યવહારોડપિ નૈવાર્પૂર્વઃ પ્રવર્તેતે ।
 યથોપલબ્ધં વૃદ્ધેભ્યસ્સ તથૈવાનુગમ્યતે ॥
 તૈલાર્થી સિકતાઃ કશ્ચિદાદદાનો ન દૃશ્યતે ।
 અદૃષ્ટ્વા ચાચ નાન્યોડપિ તદર્થી તાસુ ધાવતિ
 અન્વયવ્યતિરેકૌ ચ ગૃહ્યેતે વ્યવહારતઃ ।
 અનાદિશ્ચૈષ સંસાર ઇતિ કસ્યાનુયોજ્યતા ॥

105. બધાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરવા બધાં ઉપાદાનકારણોને ગ્રહણ કરવામાં આવતાં નથી (અર્થાત્ અમુક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે ગમે તે ઉપાદાનકારણને ગ્રહવામાં નથી આવતું) તેનું કારણ ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય સત્ છે એ નથી પરંતુ તેનું આપણે નિરીક્ષણ ક્યું છે એ છે. વર્તમાનમાં આપણે જે વ્યવહાર કરીએ છીએ તે પણ અપૂર્વ હોતો નથી જ; વૃદ્ધો પાસેથી જે જાણ્યું હોય તે પ્રમાણે જ અત્યારે માણસ વ્યવહાર કરે છે, તૈલાર્થી ઉપાદાનકારણ તરીકે રેતીને ગ્રહણ કરતો કોઇને દેખાતો નથી. દેખ્યા વિના વર્તમાનમાં ખીજો કે.ક પણ તૈલાર્થી રેતી લેવા દોડતો નથી. અન્વય અને વ્યતિરેક પણ વ્યવહારથી જ ગૃહીત થાય છે. અને આ સંસાર અનાદિ છે એટલે કોને પૂછવું પ્રાપ્ત થાય કે અમુક કાર્ય માટે અમુક જ કારણને તેણે સૌપ્રથમ કેમ ગ્રહણ ક્યું ?]

106. અથ વા શક્તિનિયમાદેવોપાદાનનિયમ ઉપપત્સ્યતે ।

શક્તિસ્તુ નિત્યા સૂક્ષ્મા ચ નેહ કાચિદુપેયતે ।

તદમ્યુપગમે નિત્યં કાર્યોત્પાદપ્રસક્તિઃ ॥

106. સાંખ્ય — અમુકમાં જ અમુકને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે; એટલે તેને ઉત્પન્ન કરવા માટે તે જ ઉપાદાનકારણનું ગ્રહણ કરવામાં આવે એ ધટે છે.

નૈયાયિક — શક્તિ તો નિત્ય અને સૂક્ષ્મ છે, એટલે અહીં તેનું ગ્રહણ કોઈથી થતું નથી વળી, શક્તિને સ્વીકારવામાં આવે તો સદા કાર્યોત્પત્તિ થતી રહેવાની આપત્તિ આવશે.

107 કિન્તુ યોગ્યતાવચ્છિન્નસ્વરૂપસહકારિસન્નિધાનમેવ શક્તિઃ । સૈવેયં દ્વિવિધા શક્તિરુચ્યતે — અવસ્થિતા, આગન્તુકી ચ । મૃત્વાદ્યવચ્છિન્નં સ્વરૂપમ્ અવસ્થિતા શક્તિઃ, આગન્તુકી તુ દણ્ડચક્રાદિસંયોગરૂપા । શક્તિદ્વયકૃતા ચ કાર્યનિષ્પત્તિરસકૃદ્ દૃષ્ટેતિ તદર્થિભિસ્તુ તદુપાદાનમ્ ।

107. સાંખ્ય — કાર્યને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતાથી અવચ્છિન્ન (=વિશિષ્ટ) સ્વરૂપને (અર્થાત્ ઉપાદાનકારણને) મળેલું સહકારીકારણોનું સન્નિધાન જ શક્તિ છે. આ શક્તિ બે પ્રકારની કહેવાય છે — અવસ્થિત અને આગન્તુક. મૃત્યુ વગેરેથી અવચ્છિન્ન સ્વરૂપ અવસ્થિત શક્તિ છે. દંડ, ચક્ર વગેરેના સંયોગરૂપ શક્તિ આગન્તુક શક્તિ છે. આ બે શક્તિઓ વડે કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી વારંવાર દેખી છે, એટલે કાર્યાર્થી તેમનું ગ્રહણ કરે છે.

108 યોગ્યતાઽપિ નાર્યાન્તરં કિઞ્ચિત્, કિન્તુ વસ્તુવિશેષ એત્યેવં વસ્તુ-
વિશેષનિયમાદુપાદાનનિયમસિદ્ધેર્ન સત્ કાર્યમ્ ।

108. નૈયાયિક — યોગ્યતા પણ વસ્તુવિશેષથી જુદો કોઈ અર્થ નથી, પરંતુ વસ્તુવિશેષ જ છે એટલે આમ વસ્તુવિશેષના નિયમના આધારે (અર્થાત્ અમુક વસ્તુવિશેષ જ અમુક વસ્તુવિશેષને ઉત્પન્ન કરે છે એને આધારે) ઉપાદાનનિયમની સિદ્ધિ થતી હોઈ (અર્થાત્ અમુક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા અમુક ઉપાદાનકારણને જ ગ્રહણ કરવાનું સિદ્ધ થતું હોઈ), કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે સત્ નથી.

109 ન ચ શક્તિરેવ કાર્યમિતિ વક્તવ્યમ્, કાર્યસ્વરૂપસ્ય તતઃ પૃથગ્ભૂ-
તસ્ય પ્રતીત્યા વ્યવસ્થાપનાત્ । શક્તેષ્ચ કાર્યત્વે કાર્યાદેવ કાર્યોત્પાદોઽઙ્ગીકૃતઃ
સ્યાત્ । ન ચ ઘટાદ્ ઘટ ઉત્પત્તમર્હતિ । શક્તેષ્ચ કાર્યમુત્પચતે इत्यभ्युपગતમ્ ।
અતોઽન્યત્ કાર્યમ્, અન્યા ચ શક્તિઃ ।

109. વળી, શક્તિ જ કાર્ય છે એમ તમારે ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે શક્તિથી પૃથક્ કાર્યસ્વરૂપની સ્થાપના પ્રતીતિ ઉપરથી કરવામાં આવી છે. શક્તિ પોતે જ કાર્ય હોય તો કાર્યમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કર્યો ગણાય, પરંતુ ઘટમાંથી ઘટ ઉત્પન્ન થવાને લાયક નથી; ઉપરાંત, શક્તિમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ તમે સ્વીકાર્યું છે, એટલે કાર્ય જુદું છે અને શક્તિ જુદી છે.

110 નનુ વાચ્યવાચકયોઃ શબ્દાર્થયોઃ, વ્યજ્ઞચવ્યઞ્જકયોશ્ચ દીપઘટયોરુ-
ભયાશ્રિતા શક્તિદેષ્ટેતિ કાર્યકારણયોરપ્યસૌ ઉભયાધિષ્ઠાના ભવિતુમર્હતિ । અસતિ
ચ દ્વિતીયે કાર્યાલ્યે તદાશ્રયે કથમિયમુભયાશ્રિતા સ્યાદિતિ ।

110. કોઈકે શંકાકાર — વાચક શબ્દ અને વાચ્ય અર્થ એ બંનેમાં આશ્રિત તેમ જ વ્યંજક દીપ અને વ્યંજ્ય ઘટ એ બંનેમાં આશ્રિત શક્તિ અમે દેખી છે, એટલે કારણ અને કાર્યમાં પણ શક્તિનું ઉભયાશ્રિત હોવું યોગ્ય છે. હવે જો કાર્ય નામનો ખીન્નો આશ્રય અસત્ હોય તો શક્તિ કેવી રીતે ઉભયાશ્રિત અને ?

111. નૈતદેવં, યથાદર્શનં શક્તેરભ્યુપગમાત્ । ન ચૈકત્ર દૃષ્ટં રૂપમન્યત્રાપિ
મૃગ્યતે । વાચ્યવાચકયોર્વ્યજ્ઞચવ્યઞ્જકયોર્ચ દ્વયોઃ પૃથક્ત્વેન દર્શનાદુભયાશ્રિતા
શક્તિરઙ્ગીકૃતેતિ હેતુદ્વયસ્યાનુપલમ્ભાત્ કેવલકારણવૃત્તિરેવ શક્તિઃ, તત્કૃતશ્ચોપાદાન-
નિયમ ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

111. સાંખ્ય — ના, એવું નથી કારણ કે દર્શન મુજબ શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. વળી, એકમાં દેખેલા રૂપને ખીન્નમાં પણ શોધવામાં આવતું નથી. વાચ્ય અને વાચક એ બે પૃથક્ દેખાતા હોવાથી તેમ જ વ્યંજ્ય અને વ્યંજક એ બે પણ પૃથક્ દેખાતા હોવાથી તેમનામાં ઉભયાશ્રિત શક્તિ સ્વીકારવામાં આવી છે, પરંતુ કારણ

ઉપાદાનનિયમ અસત્કાર્યવાદમાં ધટે છે, સત્કાર્યવાદમાં ધટતો નથી ૨૬૫

અને કાર્ય અન્ને પૃથક્ દેખાતા ન હોય, કેવળ કારણમાં જ શકિત છે અને તે શક્તિને લીધે જ અમુક જ ઉપાદાનકારણનું અણુ કરવામાં આવે છે એ પુરવાર થયું છે.

112. અસત્કાર્યપક્ષ એવોપાદાનનિયમવિચારો યુક્તઃ ।

ઉત્પત્તૌ खलु सिद्धायामुपादानं विचार्यते ।

सतस्तु सैव नास्तीति किमुपादानचिन्तया ॥

112. નૈયાયિક — અસત્કાર્યપક્ષમાં જ, અમુક કાર્યને ઉત્પન્ન કરવા માટે અમુક જ ઉપાદાનકારણનું અણુ કરવામાં આવે છે એનું નિયામક શું છે એનો વિચાર થોડો છે. ઉત્પત્તિ એક વાર સિદ્ધ થાય પછી ઉપાદાનકારણનો વિચાર કરાય. પરંતુ ઉત્પત્તિ પૂર્વે જ કાર્ય સત્ હોય તો કાર્યની ઉત્પત્તિ જ સિદ્ધ ન થાય, તો પછી તેના ઉપાદાનકારણનો વિચારનો શો અર્થ ?

113. સત્કાર્યવાદે ચ સુતરામુપાદાનનિયમો દુર્ઘટઃ, સર્વસ્ય સર્વત્ર ભવાત્ , સિકતાવિલસરિત્તીરકેદારવ્યુપ્તવીજજનિતાઙ્કુરાદિક્રમોત્પાદમાનતિલસ્વરૂપપર્યાલોચનયા તિલેષ્વિવ સિકતાસ્વપિ તૈલસમ્ભવાત્ । સર્વસ્ય સર્વત્ર ચાસ્તિત્વે નિયતપદાર્થપ્રતિષ્ઠિત-હાનોપાદાનાદિવ્યવહારઃ સકલ્ એવ વિપ્લવેત । અપિ ચ પ્રાયશ્ચિત્તમેષ તપસ્વી તપ્તકૃચ્છ્રમતિકષ્ટં કથં ચરિષ્યતીતિ મહન્ મમ મનસિ કારુણ્યમ્ । અન્નં ચ તાવદયમર્શનાતિ, અન્ને ચ વર્ચોઽસ્તીતિ વિદ્મક્ષણાત્ પ્રાયશ્ચિત્તીયત એવાયમિત્યલં સત્કાર્યવાદપ્રમાદેન ।

113. વળી, સત્કાર્યવાદમાં અમુક કાર્યની ઉત્પત્તિ માટે અમુક જ ઉપાદાનકારણના અણુનો નિયમ અતીવ દુર્ઘટ છે, કારણ કે અધું બધે જ છે તેમ જ રેતથી કાઢવિલ નદીકિનારે ક્યારામાં વાવેલા બીજથી જનિત અંકુર આદિ ક્રમે ઉત્પન્ન થતા તલનું સ્વરૂપ વિચારતાં લાગે છે કે તલની જેમ રેતમાંથી પણ તેલ નીકળવું સંભવે છે. અધું બધે જ હોતાં અમુક નિયત પદાર્થોના ઉપર સ્થિર થયેલો હાન-ઉપાદાન વગેરે વ્યવહાર બધો જ રૂપ ધર્મ ગ્રાય. વળી, આ પ્રિયારો અતિકષ્ટદાયક તપ્તકૃચ્છ્ર નામનું પ્રાયશ્ચિત્ત શા માટે કરતો હશે એ વિચારે મારા મનમાં મહત્ કારુણ્ય ઉદ્ભવે છે; ઉપરાંત તે અન્ન તો ખાય છે અને અન્નમાં તો પુરીષ છે, એટલે વિદ્મક્ષણથી આ પ્રાયશ્ચિત્ત તો તે સહા કરે છે જ. બહુ થયું, હવે સત્કાર્યવાદના દોષને દર્શાવવા રહેવા દઈએ.

114. યત્ પુનરત્રામાણિ—કારણાનુપમદેન કાર્યાનુત્પાદાદભવાદ્ ભવોત્પત્તિર્ભવેત્, તત્ર ચાનન્તરવૃત્ત્યુત્પત્તિનિયમો ન સ્યાત્ इति, तदप्ययुक्तम्, मूर्तानां समानदेशत्वविरोधात् कार्यकारणयोरेकदेशत्वं नेष्यते । नैतावता भावोत्पत्तिरभावाद् भवितुमर्हति, कारणधीनतदुत्पाददर्शनात् । अत एवानन्तर्यनियमोऽप्युपपन्नः । न च कार्यकारणयोर्भेदात् सत्कार्यमिति वक्तव्यम्, तयोः प्रत्यक्षसिद्धभिन्नस्वरूपत्वात् ।

114. અસત્કાર્યવાદમાં દોષ દર્શાવતાં જે કહેવામાં આવ્યું કે કારણતા વિનાશ વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી ન હોઈ અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થાય, વળી ત્યાં કારણ પછી તરત જ કાર્યોત્પત્તિ થાય છે એ નિયમ નહિ અને, તે પણ યોગ્ય નથી. મૂત્ વસ્તુઓ એક દેશમાં હોવામાં વિરોધ છે, એટલે કાર્ય અને કારણને એક દેશમાં રહેતા ઇચ્છવામાં નથી આવ્યા. એટલામાત્રથી અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ થવને કાયક નથી, કારણ કે ભાવની ઉત્પત્તિ કારણોને અધીન રહી થતી દેખાય છે. તેથી કારણ પછી તરત જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એ નિયમ પણ ઘટે છે. કાર્ય અને કારણનો અભેદ હોઈ કાર્ય ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ સત્ છે એમ તમારે ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે તેમની ભિન્ન સ્વરૂપતા પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે.

115. યત્તુ નિરાલમ્બના કારકપ્રવૃત્તિરિતિ ચોદિતં, પરિદ્વિતં તત્ સૂત્રકારેણ 'બુદ્ધિસિદ્ધં તુ તદસત્' [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૫૦] इति । वृद्धव्यवहारतः कार्यकारण-भावमन्वगम्यामुष्मात् कारणादिदर्शनात् कार्यमुत्पद्यत इति बुद्धौ निर्धार्य कारकाणि कर्ता नियुङ्क्ते इति न निर्विषयः कारकव्यापारः ।

115. જે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસ્ત હોય તે કારકોનો વ્યાપાર નિરાલંબ અને જાય એમ જે આપત્તિ તમે સાંખ્યોએ આપી તેનો પરિહાર ન્યાયસૂત્રકાર ગૌતમે 'બુદ્ધિસિદ્ધં તુ તદસત્' એમ કહીને કર્યો છે. [અર્થાત્ સૂત્રકાર કહે છે કે ઉત્પત્તિ પૂર્વે કાર્ય અસ્ત છે પરંતુ બુદ્ધિસિદ્ધ છે; આ આની ઉત્પત્તિ કરવા સમર્થ છે, અર્થાત્ સમર્થ નથી — એ રીતે ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ નિયતકારણતાનું કાર્ય બુદ્ધિથી સિદ્ધ છે.] વૃદ્ધોના વ્યવહાર ઉપરથી કાર્યકારણભાવ જાણીને, આ કારણમાંથી આવું આ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ બુદ્ધિમાં નિશ્ચય કરીને, કર્તા કારકોને યોગે છે, એટલે કારકવ્યાપાર નિરાલંબન (=નિર્વિષય) નથી.

116. तदेवं सत्कार्यवादस्य निष्प्रमाणकत्वात् तन्मूलान्वयादिहेतुसिद्धयभावान्न प्रधानास्तित्वसिद्धिः । तदभावाच्च न तद्विकृतिर्नित्या बुद्धिः, अपि तु ज्ञानोपलब्धि-रूपैवैति सम्यक् सूत्रितं 'बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्' इति । इतश्चानित्या बुद्धिः, जानामि ज्ञास्याम्यज्ञासिषमित्युपजननापायधर्मतया पाकादिवत् कालत्रयेऽपि प्रकाश-मानत्वात्, ज्ञानव्यतिरिक्तायाश्च बुद्धेरप्रतिभासनात् । अयं तु विशेषः — पाकादि-क्रियाणामोदनादिफलवच्छेदद्वारकं कालत्रैतयमपि भवति, उपलब्धेस्तु वस्तुस्वरूप-प्रकाशनमात्रपरिसमाप्तप्रयोजनायाः कालवैतयं नास्त्येव । अत एवानित्यत्वेऽप्युपन्नाप-वर्गिणीमेव बुद्धिमाचक्षते शब्दवत्, न घटादिवत् कालान्तरस्यायिनीमिति ।

116. પરિણામે, સત્કાર્યવાદ નિષ્પ્રમાણક હોઈ તન્મૂલક અન્ય વગેરે હેતુઓ અસ્તિ અને જતાં પ્રધાનતા અસ્તિત્વની સિદ્ધિ થતી નથી. પ્રધાનતા અભાવે બુદ્ધિ પ્રધાનની વિકૃતિ નથી અને નિત્ય નથી, પરંતુ જ્ઞાન અને ઉપલબ્ધિ રૂપ જ તે છે, એટલે સૂત્રમાં

યોગ્ય જ કહ્યું છે કે 'બુદ્ધિ, ઉપસન્નિય અને જ્ઞાન એ એકાથ'ક છે.' બુદ્ધિ અનિત્ય છે, કારણ કે 'હું જાણું છું', 'જાણીશ, મેં જાણ્યું' એમ ઉત્પત્તિ-વિનાશધર્મ દ્વારા પાક વગેરેની જેમ ત્રણે કાળમાં બુદ્ધિ પ્રકાશે છે અને જ્ઞાનથી જુદી તે દેખાતી નથી. પાક વગેરે ક્રિયાઓ અને બુદ્ધિ વચ્ચે આ ભેદ છે કે પાક વગેરે ક્રિયાઓનું ઓદન આદિ ફળોના અવચ્છેદ દ્વારા કાલવૈતત્ય પણ થાય છે, [અર્થાત્ ઓદન આદિ ફળોનો પ્રાદુર્ભાવ થવા માટે આદિથી માંડી અત સુધી જેટલો સમય લાગે તેટલા સમય સુધી અવસ્થાથી (=સ્થિત) પાક આદિ ક્રિયાઓ છે] ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપનું પ્રકાશનમાત્ર કરવાના પ્રયોજનવાળી ઉપસન્નિયનું (=બુદ્ધિનું) કાલવૈતત્ય નથી જ. તેથી જ અનિત્ય હોવા છતાં બુદ્ધિને શબ્દની જેમ ઉત્પન્ન થતાં જ નાશ પામનારી કહી છે, ઘટ વગેરેની જેમ કાલાન્તરસ્થાયિની કહી નથી.

117. સા ચેયં બુદ્ધિરાત્માન્તઃકરણશબ્દદીપેન્દ્રિયાર્થાદ્યનેકકારકકલાપકાર્યાડપિ સતી ન બાહ્યે ન બાહ્યકર્મણિ સમવૈતિ, ન બાહ્યકરણે ચક્ષુરાદૌ નાન્તઃકરણે મનસિ, કિન્તુ કર્તૃયૈવ । કર્તાડપિ ચ નિત્યો વિમુરાર્ત્મા । ન ભૂતસજ્ઞાતસ્વભાવઃ કાર્યસ્તસ્યા આશ્રય ઇત્યાત્મપરીક્ષાયાં નિર્ણાતમ્ । ગુણત્વમપિ ચ તસ્યાસ્તત્રૈવ દર્શિતમ્ ।

117. આ બુદ્ધિ આત્મા, અન્તઃકરણ, શબ્દ, રૂપ, ઇન્દ્રિય, અર્થ' વગેરે અનેક કારકોથી ઉત્પન્ન થતી હોવા છતાં તે જાણ કારકોમાં કે જાણ કારકોના કર્મમાં સમવાય-સંબંધથી રહેતી નથી. તે જાણ કરણ યક્ષુ વગેરેમાં કે અન્તઃકરણ મનમાં સમવાયસંબંધની રહેતી નથી. પરંતુ કર્તામાં જ તે સમવાયસંબંધથી રહે છે અને કર્તા તો નિત્ય અને વિભુ આત્મા છે. ભૂતસંઘાતસ્વભાવવાળું કાર્ય' (=શરીર) તેના (=બુદ્ધિનો) આશ્રય નથી એ અમે આત્મપરીક્ષામાં નિર્ણીત કર્યું છે. તે (=બુદ્ધિ) ગુણ છે એ પણ ત્યાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

118. નન્વેવં તર્હિ ન બુદ્ધેરનિત્યત્વં, વિનાશકારણાભાવાત્ । દ્વિવિધો હિ ગુણાનાં વિનાશહેતુઃ—આશ્રયાવનાશો વિરોધિગુણપ્રાદુર્ભાવો વા । નેહાશ્રયવિનાશો નિત્યત્વાદાત્મનઃ । ન ચ વિરોધિનમસ્યાઃ કઞ્ચિદ્ ગુણમુપલભામહે ।

118. શંકાકાર — જો એમ હોય તો (અર્થાત્ જો બુદ્ધિ ગુણ હોય તો) બુદ્ધિ અનિત્ય નથી, કારણ કે તેના વિનાશના કારણોનો અભાવ છે. ગુણોના વિનાશનું કારણ દ્વિવિધ છે — આશ્રયવિનાશ અથવા વિરોધી ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ. અહીં આશ્રયવિનાશ નથી કારણ કે આત્મા નિત્ય છે અને બુદ્ધિનો વિરોધી કોઈ ગુણ અમને દેખાતો નથી.

119. ન, શબ્દવદાશુવિનાશિત્વાત્ । નિત્યાકાશગુણોડપિ શબ્દઃ શબ્દાન્તરમારમ્ય યથા વિનશ્યતિ તથા બુદ્ધિર્બુદ્ધ્યન્તરમારમ્ય વિનશ્યતીતિ તથા દર્શનાત્ કલ્પ્યતે । યાવાંશ્ચ કશ્ચન વિનાશદર્શનભેદોપલમ્ભાદિઃ શબ્દસ્યાનિત્યતાયાં ન્યાય

ઉક્તઃ, સ સર્વોપિ બુદ્ધાવપિ યોજનીયઃ । અત એવ ન બુદ્ધીનામેકપ્રમાતૃવૃત્તીનાં યૌગપદ્યં વિદ્યતે વર્ણાનામિવૈકલ્યકૃત્પ્રયુક્તાનામ્ । વિનશ્યદવિનશ્યદશયોસ્તુ બુદ્ધધોરા-શુભિનાશિત્વેऽપિ યૌગપદ્યમનુભવાદુપેયત इत्यलमतिविस्तरेण । બુદ્ધેરનિત્યતાયાં ચ પ્રાયેણ સર્વવાદિનામવિવાદઃ । તથા ચાહ જૈમિનિઃ ‘સત્સમ્પ્રયોગે પુરુષસ્યેન્દ્રિયાણાં બુદ્ધિજન્મ તત્પ્રત્યક્ષમ્’ ઇતિ । [મીઠસૂ૦ ૧.૧.૪] ।

119. નૈયાયિક — ના, બુદ્ધિ અનિત્ય છે, કારણ કે શબ્દની જેમ તે આશુવિનાશી છે. જેમ નિત્ય આકાશનો ગુણ હોવા છતાં શબ્દ બીજા શબ્દને ઉત્પન્ન કરી નાશ પામે છે તેમ [નિત્ય આત્માનો ગુણ હોવા છતાં] બુદ્ધિ બીજી બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે એમ, તેવું દેખાતું હોય, કલ્પવામાં આવ્યું છે. શબ્દની અનિત્યતા પુનરાવર કરવા માટે વિનાશનું દર્શન, બેદોની ઉપલબ્ધિ વગેરે જે કોઈ તર્ક કહ્યો છે તે અથો બુદ્ધિની અનિત્યતા પુનરાવર કરવા માટે પણ યોગ્યો નોંધાયે. તેથી જ એક પ્રમાતામાં રહેલી અનેક બુદ્ધિઓ યુગપત્ હોતી નથી — જેમ એક વક્તાએ પ્રયોજેલા વર્ણો યુગપત્ હોતા નથી તેમ બુદ્ધિ આશુવિનાશી હોવા છતાં વિનશ્યદશાવાળી બુદ્ધિ અને અવિનશ્યદશાવાળી બુદ્ધિનું યૌગપદ્ય અનુભવાતું હોઈ, અમે સ્વીકારીએ છીએ [બુદ્ધિ બીજી બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે — આ વિધન દર્શાવે છે કે એક ક્ષણ એવી છે જ્યારે બે બુદ્ધિઓ સાથે રહે છે આ ક્ષણે નાશ પામતી બુદ્ધિ પણ છે અને તાજ જ ઉત્પન્ન થયેલી બુદ્ધિ પણ છે પહેલીને વિનશ્યદશાવાળી કહી છે અને બીજીને અવિનશ્યદશાવાળી કહી છે. પહેલીને માટે વિનશ્યદશાના ક્ષણ પછી વિનશ્યદશાની ક્ષણ આવે છે.] આનો વધુ વિસ્તાર રહેવા હોઈએ. બુદ્ધિની અનિત્યતાની બાબતમાં પ્રાયઃ સર્વ વાદોએને કોઈ વિવાદ નથી અને જૈમિનિએ કહ્યું છે કે ‘ઇન્દ્રિયનો અર્થ’ સાથે સંયોગ થતાં પુરુષમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.’ [જૈમિનિસૂત્ર ૧.૧.૪]

120. અચિરરુચિવત્ તસ્માદ્ બુદ્ધિર્નિર્સર્ગવિનશ્ચરી

भवति जनकः स्वात्मा तस्याः स एव तदाश्रयः ।

भवमरुभवैस्तापैः या जातमेव युनक्ति सा

व्यसनजननीमेनामस्मात् त्यजेत् परमार्थवित् ॥

120. નિષ્કર્ષ એ કે અનિત્ય બુદ્ધિની જેમ બુદ્ધિ સ્વભાવથી વિનશ્યવર છે. પોતાનો આત્મા જ બુદ્ધિનો જનક છે અને તે જ બુદ્ધિનો આશ્રય છે. તેને (= આત્માને) જ, જન્મતાં જ, બુદ્ધિ સસારરૂપ રણમાં ઉદ્ભવતા સંતાપે સાથે જોડે છે. તેથી પરમાર્થના જાણકારે દુઃખોની આ જનનીને (= બુદ્ધિને) ત્યાગવી જોઈએ.

[૫. મનઃપરીક્ષા]

121. યુગપજ્ઞાનાનુત્પત્તિર્મનસો લિङ्गम् [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૬] । મનસો યદેવ સત્ત્વે પ્રમાણં તદ્ ગમ્યતામેવાસ્ય લક્ષણં, સમાનેતરજાતીયવ્યવચ્છેદકારિત્વાત્ ।

[૫. મનઃપરીક્ષા]

121. નૈયાયિક — ‘જ્ઞાનોની યુગપત્ અનુત્પત્તિ મનના અસ્તિત્વને પુનરાવર કરતો હેતુ

છે [ન્યાયમૂલ ૧.૧.૧૨]. મનના અસ્તિત્વમાં જે પ્રમાણ છે તેને જ મનના લક્ષણ તરીકે બાહ્ય કારણ કે તે મનને સગતીય અને વિગતીયથી વ્યાપ્ત કરે છે.

122. નનુ મનસ ઇન્દ્રિયત્વાત્ તદ્વર્ગ એવ પઠનં યુક્તં, કિમર્થોઽયં પૃથક્ નિર્દેશઃ ? ન, ધર્મમેદાત્ । મૌતિકાનીન્દ્રિયાણિ નિયતવિષયાણિ । સગુણાનાં ચૈષામિન્દ્રિયભાવઃ । મનસ્તુ ન મૌતિકં, ન નિયતવિષયં, ન ચાસ્ય સગુણસ્યેન્દ્રિય-ભાવ ઇતિ ।

122. શંકાકાર — મન ઇન્દ્રિય હોય, ઇન્દ્રિયવર્ગમાં જ તેનું પઠન યોગ્ય છે શા માટે તેનો ઇન્દ્રિયોથી પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે ?

નૈયાયિક — તમારી શંકા યોગ્ય નથી ઇન્દ્રિયોથી તેનો પૃથક્ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કારણ કે ઇન્દ્રિયોના ધર્મથી મનનો ધર્મ જુદો છે. ઇન્દ્રિયો ભૌતિક છે અને તેમના વિષયો પણ નિયત છે. ગંધ આદિ ગુણોવાળી હોવાથી એ ચક્ષુ વગેરેમાં ઇન્દ્રિયપણું છે. પરંતુ મન ભૌતિક પણ નથી કે નિયતવિષયગ્રાહી પણ નથી ગંધ આદિ ગુણોવાળા હોવા ઉપર તિલ્લર ઇન્દ્રિયપણું મનમાં નથી.

123. તત્ત્વ ન મૌતિકમ્, અકાર્યત્વાત્ । અત એવ ન તદ્ગુણયોગિ । ન નિયતવિષયમ્ । સર્વવિષયત્વં ત્વસ્ય સકલબાહ્યેન્દ્રિયાણામધિષ્ઠાતૃત્વાત્ તદનધિગમ્ય-સુખાદિવિષયગ્રાહિત્વાચ્ચ । બાહ્યેન્દ્રિયાણિ હિ મનોઽધિષ્ઠિતાનિ સ્વવિષયેષુ પ્રવર્તિતુ-મુત્સહન્તે ચક્ષુરાદીનિ, નાન્યથા ।

123. મન ભૌતિક નથી કારણ કે તે કાર્ય નથી. એટલે જ તેનામાં ગંધ વગેરે ગુણો નથી તે નિયત વિષયને ગ્રહણ કરતું નથી. તે સર્વ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે કારણ કે તે સકલ બાહ્યેન્દ્રિયોનું અધિષ્ઠાતા (= પ્રેરક) છે તેમ જ બાહ્યેન્દ્રિયો વડે અગ્રાહ્ય સુખ વગેરે વિષયોને પણ ગ્રહણ કરનારું છે. મનથી અધિષ્ઠિત ચક્ષુ વગેરે બાહ્યેન્દ્રિયો પોતાના વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થવા ઉત્સાહ દાખવે છે, અન્યથા ઉત્સાહ દાખવતી નથી.

124. કસ્માદેવમિતિ ચેત્, યુગપજ્ઞાનાનુપપત્તેઃ, ઉત્તરકાલં ચ બાહ્યેન્દ્રિય-વ્યાપારવિરહેઽપિ તદર્થાવમર્ષાત્ ।

124. આવું માનવામાં થું હેતુ છે એમ જો અમને પૂછવામાં આવે તો અમારો ઉત્તર એ છે કે તે હેતુ છે જ્ઞાનોની ઉત્પત્તિ યુગપત્ થતી નથી એ તેમ જ ઉત્તરકાળે બાહ્યેન્દ્રિયનો વ્યાપાર અટકી ગયો હોય છે ત્યારે પણ અર્થનો અનુવ્યવસાય થાય છે એ.

125. અસ્ત્યેકેન્દ્રિયગમ્યેષુ ક્વચિજ્ઞાતિગુણાદિષુ ।

વિજ્ઞાનાયૌગપદ્યં યન્મનસસ્તન્ન સાધનમ્ ॥

તત્ર વિષયાદિદોષેણ દૂરત્વાદિના જાત્યાદેયુગપદ્ પ્રહીતુમશક્યત્વાત્ ।

125. અમુક ઇન્દ્રિય વડે ગ્રાહ્ય જ્ઞાતિ, ગુણ, વગેરેની આપ્તમાં કેટલીક વાર તેમનાં જ્ઞાનો યુગપત્ ઉત્પન્ન નથી થતાં પણ તેમાં મન કારણભૂત નથી, કારણ કે ત્યાં વિષય વગેરેના દૂરપણું વગેરે દોષોને લીધે જ્ઞાતિ વગેરેને યુગપત્ ગ્રહવા શક્ય નથી.

૩૦૦ જ્ઞાનોની યુગપત્ ઉત્પત્તિ ન થવાનું કારણ જ્ઞાનોત્પત્તિ મનની અપેક્ષા રાખે છે એ

126. યત્તુ નાનેન્દ્રિયગ્રાહ્યેષુ યુગપત્સન્નિહિતેષ્વપિ ગન્ધરસરૂપાદિષુ વિષયેષુ તદ્ગ્રહણેષુ ચ સ્વકાર્યાનુમિતસન્નિધાનેષુ સત્સ્વપિ અવિકલેષુ કારણેષુ યુગપદુપલબ્ધયો ન ભવન્તિ । તતોડવસીયતે નૂનં કારણાન્તરમેભિરપેક્ષયતે, તત્ત્વ મન ઇત્યાલ્યાયતે ।

126 પરંતુ અનેક ઇન્દ્રિયોના ગ્રાહ્ય વિષયો ગંધ, રસ, રૂપ વગેરે એક સાથે સન્નિહિત હોવા છતાં અને અવિકલ કારણસામગ્રીઓ તે જ વખતે હાજર હોવા છતાં તે ગંધ, રસ, રૂપ વગેરેનાં જ્ઞાનો યુગપત્ ઉત્પન્ન થતાં નથી, તે ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે ખરેખર આ અર્થાં જ્ઞાનો ખીજા કોઈ કારણની અપેક્ષા રાખે છે, અને તે ખીજા કારણને મન કહેવામાં આવે છે.

127. નનુ ચ—

સુગન્ધિ શીતલાં દીર્ઘામશનન્તઃ શુષ્કશક્તુલીમ્ ।

કપિલબ્રાહ્મણાસ્સન્તિ યુગપત્ પચ્ચબુદ્ધયઃ ॥

અપિ ચ અયં સ્વલ્પધ્યાપકોડધીતે, વ્રજતિ, કમખડલું ધારયતિ, પન્થાનં પશ્યતિ, શ્રુતોત્તરણ્યજાન્ શબ્દાન્, વિમ્બદ્વચાલલિજ્ઞાનિ બુભુક્સત ઇતિ ક્રમાગ્રહણાદ્ યુગપદેતા બુદ્ધયોડસ્ય ભવન્તીતિ ।

127. શંકાકર — સુગંધી, શીતલ, દીર્ઘ અને શુષ્ક જલેખી ખાતા માણસોને પાંચ જ્ઞાનો યુગપત્ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કપિલ મુનિના અનુયાયી બ્રાહ્મણો કહે છે. વળી, આ અધ્યાપક અધ્યયન કરે છે, ચાલે છે, કમડેણુ ધારણ કરે છે, માર્ગને દેખે છે, અરણ્યજન્ય શબ્દો સાંભળે છે ખીજો વાદનાં ચિહ્નો જાણવા ઇચ્છે છે — અહીં કમનું ગ્રહણ ન થતું હોઈ અધ્યાપકને આ જ્ઞાનો યુગપત્ થાય છે.

128. ન, આશૂત્પત્તેઃ સૂચ્યગ્રભિધમાનકોકનદલકદમ્બકાલવદતિસૂક્ષ્મત્વાત્ કાલસ્ય ક્રમસ્તત્ર ન વિભાવ્યતે, મવિતવ્યં તુ તેનેતિ ।

128. નૈયાયિક — ના, તે જ્ઞાનો યુગપત્ ઉત્પન્ન થતાં નથી, કારણ કે જેમ એક ઉપર એક ગોઠવેલી કમળની પાંદડીઓના સમૂહને સોયની અણીથી બેદતાં કાળનો ક્રમ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતો નથી તેમ અહીં પણ કાળનો ક્રમ અતિસૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતો નથી, પણ કાળનો ક્રમ અહીં નથી એમ નહિ.

129. યદિ કરણાન્તરનિરપેક્ષચક્ષુરાદિકરણસાધ્યા એવ રૂપાદિવિષયોપલબ્ધયઃ, તદુત્તરકાલમુપહતકરણાનામપિ કથં સ્મરણાદિરૂપસ્તદવમર્શઃ ? અતો નૂનં નયનાદિવત્ કરણાન્તરં તદ્ગ્રાહિ વિદ્યતે ।

129. જે કરણાન્તર મનથી નિરપેક્ષ ચક્ષુ વગેરે કરણો વડે જ રૂપ વગેરે વિષયોનાં જ્ઞાનો થતાં હોય તો પછીથી ચક્ષુ વગેરે કરણો જેમના નાશ પામ્યા છે તેમને રૂપ વગેરેનો સ્મરણરૂપ અવમર્શ કેમ થાય ? તેથી, ખરેખર ચક્ષુ વગેરેની જેમ રૂપ વગેરેને ગ્રહણ કરનાર કરણાન્તર મન છે.

130. અવ્યાપકં ચ તત્ । વ્યાપિત્વે હિ બુદ્ધીનાં યોગપદ્યં ન નિવર્તેત ।
અસ્તિ ચાયં વ્યવહાર ઉક્તેઽપિ ક્વચિદ્વચસિ કશ્ચિદાહ 'નાહમેતદશ્રૌષમ્, અન્યત્ર મે
મનોઽભૂત્' ઇતિ । તસ્માન્ન વ્યાપકં મનઃ ।

પ્રતિશરીરમેકં ચ તત્, અનેકત્વે પુનરપિ જ્ઞાનયોગપદ્યાનપાયાત્ ।

ક્રિયાવચ્ચ તત્, નિષ્ક્રિયેનેન્દ્રિયાણામધિષ્ઠાતુમશક્યત્વાત્ ।

મૂર્તં ચ તત્, અમૂર્તસ્ય ક્રિયાનુપપત્તેઃ । મૂર્તત્વે સતિ નિત્યં ચ તત્,
નિરવયવત્વાદનાશ્રિતત્વાચ્ચ । મૂર્તત્વં ત્વનિત્યતાયામપ્રયોજકમિતિ વક્ષ્યામઃ ।

નિરવયવં ચ તત્, અવયવકલ્પનાયાં પ્રમાણાભાવાત્ ।

વેગવચ્ચ તત્, આશુસઙ્ચારાત્, આશુસઙ્ચારમન્તરેણોપલબ્ધિશૈઘ્યસ્ય દૃષ્ટ્યાનુપપત્તેઃ ।

ઈન્દ્રિયસંયોગિ ચ તત્, દ્રવ્યત્વાત્ । દ્રવ્યં ચ તત્, વેગાદિગુણયોગાત્,
ક્રિયાવત્ત્વાત્, અનાશ્રિતત્વાચ્ચ ।

અચેતનં ચ તત્, કારણત્વાત્; ઇતરથા હ્યેકત્ર શરીરે ચેતનદ્વયસમાવેશ-
દ્રવ્યવહારઃ સ્યાદિતિ । તસ્માદેવંરૂપં મનઃ ।

સાંખ્યોક્તં તુ તસ્ય રૂપમયુક્તમિતિ તત્પ્રક્રિયાનિષેધાદેવ વ્યાખ્યાતમ્ ।

130. મન અવ્યાપક અર્થાત્ અણુ છે, કારણ કે તેને વ્યાપક માનતાં જ્ઞાનોનું યોગ-
પદ્ય દૂર થતું નથી. કોઈ વાર કોઈકે વાક્ય 'ઉચ્ચાયુ' હોય છે ત્યારે કોઈક કહે છે, 'મે'
સાંભળ્યું' નથી, માત્ર મન બીજે હતું' -- આ પ્રમાણેના આ વ્યવહાર થાય છે. તેથી મન
વ્યાપક નથી. પ્રત્યેક શરીરમાં એક એક મન છે. કારણ કે અનેક મન માનતાં વળી પાછું
જ્ઞાનોનું યોગપદ્ય દૂર ન થાય. મન ક્રિયાવાળું છે કારણ કે નિષ્ક્રિય મન ઇન્દ્રિયોનું
અધિષ્ઠાન કરી શકે નહિ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોને ટ્રેરી શકે નહિ. તે મૂર્ત છે કારણ કે અમૂર્તમાં
ક્રિયા થતી નથી. મૂર્ત હોવા છતાં તે નિત્ય છે કારણ કે તે નિરવયવ છે અને અનાશ્રિત
છે. મૂર્તપણું અનિત્યતા પુરવાર કરવામાં અપ્રયોજક છે એ અમે હવે પછી જણાવીશું. તે
નિરવયવ છે કારણ કે તેના અવયવોની કલ્પના કરવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. તે વેગવાળું છે
કારણ કે ઝડપી ગતિ વિના જ્ઞાનોની જે શીઘ્રતા દેખાય છે તે થટશે નહિ. તે ઇન્દ્રિયો
સાથે સંયોગ પામે છે કારણ કે તે દ્રવ્ય છે. તે દ્રવ્ય છે કારણ કે તે વેગ વગેરે ગુણો
ધરાવે છે, ક્રિયાવાન છે અને અનાશ્રિત છે. તે અચેતન છે, કારણ કે તે કારણ છે. જે તે
ચેતન હોય તે એક શરીરમાં એ ચેતનોનો સમાવેશ થવાથી વ્યવહારનો અભાવ થશે. તેથી
મન આવા સ્વરૂપવાળું છે. સાંખ્યે જણાવેલું મનનું સ્વરૂપ અયોગ્ય છે એ એમનો પ્રક્રિયાના
નિષેધ દ્વારા જ અમે સમજાવ્યું છે.

131. અન્યાન્યપિ સ્મૃત્યનુમાનાગમસંશયપ્રતિભાસ્વપ્નોહજ્ઞાનાનિ આન્તરસુખદુઃ-
લેચ્છાદ્વેષાદિવિષયગ્રાહીણિ ચ જ્ઞાનાનિ મનસો લિંગાનિ સન્ત્યેવ, તેષાં બાહ્યેન્દ્રિય-

વ્યાપારસાધ્યત્વાસંભવાત્, કરણરહિતાયાશ્ચ ક્રિયાભિર્નિર્વૃત્તેરર્શનાદિતિ ।

131 સ્મૃતિ, અનુમાન, આગમ, સંશય, પ્રતિભા, સ્વપ્ન, જીહ્વે એ જ્ઞાનો તેમ જ સુષ્પ, દુઃષ્પ, ઇચ્છા, દ્વેષ વગેરે આન્તર વિષયોને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાનો મનને પુરવાર કરનાર ખીખાં કિંગો છે જ, કારણ કે તેઓ બાહ્યેન્દ્રિયના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થવા અસંભવ છે અને કરણ વિના તે ક્રિયા પાર પડતી દેખાતી નથી.

132. સ્મૃતિસ્તાવન્મનોજન્યૈવ । અનુમાનાગમજ્ઞાનં તુ પરોક્ષાર્થવિષયત્વાન્માનસમ્ । સંશયો માનસોઽપિ કશ્ચિદ્વક્ષ્યતે । પ્રતિભા માનસી દર્શિતૈવ—‘શ્ચો મે ભ્રાતાઽઽગ્નતા’ ઇતિ । સ્વપ્નજ્ઞાનમુપરતેન્દ્રિયગ્રામસ્ય ભવત્ કથં ન માનસમ્ ? તર્કોઽપિ સંશયવત્ ક્વચિદ્વિષયે માનસો ભવત્યેવ । સુખાદીનાં તુ જ્ઞપ્તિવદુત્પત્તિરપિ મનોનિબન્ધનૈવ, કાર્યાણામાત્મગુણાનામુત્પત્તૌ પ્રત્યાસન્નકારણાન્તરસંભવેઽધ્યાત્મમનઃસંયોગસ્યાવધૃત-સામર્થ્યસ્યાસમવાયિકારણત્વાત્ । અતશ્ચ વિષયાનુભવજન્યેઽપિ સુખાદૌ મનસ્સંયોગઃ કારણમ્ । સુખાદીનાં ચ બોધસ્વરૂપત્વં સ્વસંવેદ્યત્વં ચ નિરસ્તમ્ । અતસ્તદુપલબ્ધૌ મનસ એવ કારણતા ।

132. સ્મૃતિ મનોજન્ય જ છે, અનુમાનજ્ઞાન અને આગમજ્ઞાન પરોક્ષ અર્થ વિષયક હોય માનસ છે. કોઈક સંશય માનસ પણ કહેવાય છે. ‘કાલે મારો બાપ આવશે’ એ આકારનું પ્રતિભજ્ઞાન માનસ છે એ અમે દર્શાવ્યું છે જ. જેની ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર જ્ઞાન થઈ ગયા છે એવી વ્યક્તિને થતું સ્વપ્નજ્ઞાન માનસ કેમ નહિ ? તર્ક પણ સંશયની જેમ ક્યારેક માનસ હોય છે જ. સુષ્પ વગેરેના જ્ઞાનની જેમ સુષ્પ વગેરેની ઉત્પત્તિ પણ મનને કારણે જ થાય છે, કારણ કે આત્મગુણરૂપ જ્ઞાન વગેરે કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં ખીખાં પ્રત્યાસન્ન કારણોનો સંભવ હોવા છતાં જે આત્મમનઃસંયોગનું સામર્થ્ય આ કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં નિર્ણીત થઈ ગયું છે તે આ કાર્યોની ઉત્પત્તિમાં અસમવાયીકારણ છે. અને એટલે જ સુષ્પ વગેરે વિષયાનુભવજન્ય હોવા છતાં તેમની ઉત્પત્તિમાં મનઃસંયોગ કારણ છે. સુષ્પ વગેરે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને સ્વસંવેદ છે એનો (= એ બૌદ્ધ મતનો) નિશાસ અમે કર્યો છે. તેથી સુષ્પના જ્ઞાનમાં મન જ કારણ છે.

133. તદિદં મનઃ પૂર્વકૃતશુભાશુભકર્મસંસ્કારવતાઽઽત્મના તદ્વશાદેવ શરીર-દેશે સંયોગં પ્રતિપદ્યતે । તત્રૈવ ચ જીવનવ્યવહારઃ । વિપચ્ચમાનકર્માશયસહિતઃ આત્મમનઃસંયોગો જીવનમિતિ હિ વદન્તિ । સંયુક્તં ચાત્મના મનસ્તેષુ તેષૂપપત્તિ-સ્થાનેષુ નાનાવિધમોગસાધનતયા સંસારકારણં ભવતિ । નિત્યત્વાદાત્મમનસોઃ અનાદિત્વાચ્ચ સંસારસ્ય નેદં ચોદનીયં – પ્રથમમેવ કથમાત્મમનસોસ્સંયોગ ઇતિ । ન હિ પ્રથમો નામ કશ્ચિત્ કાલઃ સમસ્તિ, આદિસર્ગસ્યાપિ પૂર્વસર્ગસાપેક્ષત્વાત્ । ઈશ્વરોઽપિ કર્માપેક્ષ એવ વિચિત્રસ્ય જગતઃ સ્પષ્ટેતિ નિર્ણીતમેતદિતિ કૃતં વિસ્તરેણ ।

133. પૂર્વકૃત શુભ-અશુભ કર્મોના સંસ્કારને લીધે જ પૂર્વકૃત શુભ-અશુભ કર્મોના સંસ્કારવાળા આત્માની સાથે આ મન શરીરદેશમાં સંયોગ પામે છે. તે સંયોગમાં જ 'જીવન'શબ્દનો વ્યવહાર થાય છે. ફલદાનાભિમુખ કર્મોના સંસ્કાર સહિતનો આત્મમનઃસંયોગ જીવન છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. આત્મા સાથે સંયોગ પામેલું મન તે તે ઉપપત્તિસ્થાનોમાં — જ્યાં જ્યાં દેહસંપર્ધ અનુભવાય છે તે તે સ્થાનોમાં — નાનાવિધ ભોગનું સાધન બની તે દ્વારા સંસારનું કારણ બને છે. આત્મા અને મન નિત્ય હોઈ તેમ જ સંસાર અગાદિ હોઈ આ પ્રશ્ન ન ઊઠાવવો જોઈએ કે સૌપ્રથમ આત્મા અને મનનો સંયોગ ક્યારે થયો ? 'પ્રથમ' નામનો કોઈ કાળ સંભવતો નથી, કારણ કે આદિસર્ગ પશુ પૂર્વસર્ગસાપેક્ષ છે. ઈશ્વર પશુ કર્મોના ઉપર આધાર રાખીને જ વિચિત્ર જગતનું સર્જન કરે છે એ અમે નિષ્કૃંપિત કયું છે, એટલે વધુ વિસ્તાર રહેવા દઈએ.

134. વિદઘત્ સુખાદિભોગં વહ્ચ્ચ તરલેન્દ્રિયાશ્ચસારથિતામ્ ।

વન્ધનિમિત્તં મન ઇતિ મનસ્વિના યત્નતો હ્રેયમ્ ॥

134. સુખ વગેરે ભોગ સાધી આપતું અને ચંચળ ઇન્દ્રિયોનું સારથિપણું વહન કરતું મન બંધનું કારણ છે એમ સમજીને ડાહ્યા પુરુષે પ્રયત્નપૂર્વક મનને ત્યજવું જોઈએ.

[૬. પ્રવૃત્તિપરીક્ષા]

135. પ્રવૃત્તિર્વાબુદ્ધિશરીરામ્ભઃ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૭] ।

વાગિતિ ષર્ણાત્મકશબ્દકારણસંયોગાદ્યુચ્યતે, નેન્દ્રિયમિતિ વ્યાખ્યાતમ્ ।
બુદ્ધિરિતિ મન ઇહોચ્યતે, નોપલબ્ધિઃ । શરીરં પ્રસિદ્ધમ્ । તેષામારમ્ભો વ્યાપારઃ,
તૈર્વા આરમ્ભ ઇતિ સર્વથા તદીયક્રિયા પ્રવૃત્તિરિત્યુચ્યતે ।

[૬. પ્રવૃત્તિપરીક્ષા]

135. નૈયાયિક — 'પ્રવૃત્તિ એટલે વાહ, બુદ્ધિ અને શરીરનો આરંભ' [ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૧૭]. 'વાહ' શબ્દ વડે અહીં વર્ણ્યાત્મક શબ્દના કારણજૂત સંયોગ વગેરે કહેવાયા છે, વાહ ઇન્દ્રિય નથી એ અમે અગાઉ સમજાવ્યું છે. 'બુદ્ધિ' શબ્દ વડે અહીં મન કહેવાયું છે, જ્ઞાન નહિ. શરીર તો પ્રસિદ્ધ છે. તેમનો આરંભ અર્થાત્ વ્યાપાર, અથવા તો તેમના વડે થતો આરંભ અર્થાત્ વ્યાપાર; આમ સર્વથા તેમની ક્રિયાને પ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે.

136. સા ચ દ્વિવિધા પુણ્યા પાપિકા ચ । તત્ર પાપિકા વાચા ચતુર્વિધા,
મનસા ત્રિવિધા, શરીરેણ ત્રિવિધૈવેતિ દશવિધા । વાચા પ્રવૃત્તિઃ તત્રાનૃતપરુષ-
સૂચનાસમ્બદ્ધવચનરૂપા ચતુર્વિધા । પરદ્રોહપરદ્રવ્યાભિલાષનાસ્તિક્યાનુધ્યાનરૂપા
ત્રિવિધા મનસા પ્રવૃત્તિઃ । હિંસાસ્તેયપ્રતિષિદ્ધમૈથુનાચરણરૂપા ત્રિવિધા શરીરેણ પ્રવૃત્તિઃ ।
મૈથુનપ્રહણમેર્વપ્રકારસુરાપાનાદ્યુપલક્ષણાર્થમ્ । સેયં દશવિધા પ્રવૃત્તિરનવરતમભિજ્વલતો
નિરતિશયદુઃખવેદનાદાયિનો નરકાનલસ્યેન્ધનમ્ ।

136. તે એ પ્રકારની છે — પુણ્યત્મક અને પાપાત્મક. ત્યાં પાપાત્મક વાંફપ્રવૃત્તિ ચાર પ્રકારની છે, પાપાત્મક માનસ પ્રવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની છે અને પાપાત્મક શારીરિક પ્રવૃત્તિ ત્રણ જ પ્રકારની છે. આમ પાપાત્મક પ્રવૃત્તિના કુલ દસ પ્રકાર છે. ત્યાં પાપાત્મક વાંફપ્રવૃત્તિ અનૃતવચનરૂપ, પરુપવચનરૂપ, આડીચૂગલીવચનરૂપ અને અસંબદ્ધવચનરૂપ એમ ચાર પ્રકારની છે. પાપાત્મક માનસ પ્રવૃત્તિ પરદ્રોહરૂપ, પરદ્રવ્યાભિલાષરૂપ અને નારિકથાનુ-ધ્યાનરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારની છે. પાપાત્મક શારીરિક પ્રવૃત્તિ હિસાચરણરૂપ, ચૌથાચરણરૂપ અને નિષિદ્ધમથુનાચરણરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારની છે. અર્થાત્ ‘મૈથુન’ શબ્દ મૂક્યો છે તે એવા પ્રકારના (અર્થાત્ નિષિદ્ધ) સુશાપાન વગેરેને ગર્ભિત રીતે સૂચવવા માટે છે. આ દસ પ્રકારની પાપાત્મક પ્રવૃત્તિ તેા સતત પ્રવળતા તેમ જ નિરતિશય દુઃખ અને વેદનાના દેનારા નરકાગ્નિનું ઇન્ધન છે.

137. પુણ્યાડપિ સત્યપ્રિયહિતવચનસ્વાધ્યાયાધ્યયનરૂપા અતુર્વિધા વાચા પ્રવૃત્તિઃ । અસ્પૃહાડનુકમ્પાપરલોકશ્રદ્ધાત્મિકા ત્રિવિધા મનસા પ્રવૃત્તિઃ । દાનપરિત્રાણપરિચરણરૂપા ત્રિવિધા શરીરેણ પ્રવૃત્તિરિતીયમપિ દશવિધૈવ । एषा च स्वर्गसदनद्वारसोपानकल्पा ।

137. પુણ્યાત્મક વાંફપ્રવૃત્તિ સત્યવચનરૂપ, પ્રિયવચનરૂપ, હિતવચનરૂપ અને સ્વાધ્યાયાધ્યયનરૂપ (≡વેદાધ્યયનરૂપ) એમ ચાર પ્રકારની છે. પુણ્યાત્મક માનસ પ્રવૃત્તિ અસ્પૃહારૂપ, અનુકંપારૂપ અને પરલોકશ્રદ્ધારૂપ એમ ત્રણ પ્રકારની છે. પુણ્યાત્મક શારીરિક પ્રવૃત્તિ દાનરૂપ, પરિત્રાણરૂપ અને પરિચરણરૂપ એમ ત્રણ પ્રકારની છે. આમ, પુણ્યાત્મક પ્રવૃત્તિના ત્રણ કુલ દસ પ્રકાર છે આ પુણ્યાત્મક પ્રવૃત્તિ સ્વર્ગના મહેલના દ્વાર પહોંચવાના પગથિયાઓ જેવી છે.

138. સેયમુભયતો વિંશતિમેદા પ્રવૃત્તિઃ સંક્ષેપતો દ્વિવિધૈવ, વિધિનિષેધાત્મકતદવગમોપાયમેદાત્ । વિધિનિષેધાવગમશરણ એવં હિ સદસત્કર્માવગમઃ । તત્ર વિહિતાનુષ્ઠાનં સ્વર્ગાય, નિષિદ્ધાચરણં નરકાયેત્યેવં સુલ્લુઃખોપભોગસ્થાનશરીરેન્દ્રિયાદ્યમિસમ્બન્ધનિવન્ધનમેષા પ્રવૃત્તિર્ભવન્તી સંસારસ્ય પરમં કારણં ભવતિ ।

138. બન્ને બાજુએથી બધા મળી કુલ વીસ બેદો (=પ્રકારો) ધરાવતી પ્રવૃત્તિ દુઃકમાં એ પ્રકારની જ છે કારણ કે તેને બંધનવાના ઉપાય એ પ્રકારના છે — વિધ્યાત્મક અને નિષેધાત્મક. વિધિ અને નિષેધ દ્વારા જ સત્કર્મ અને અસત્કર્મનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં વિહિત કર્મનું અનુષ્ઠાન સ્વર્ગને માટે છે અને નિષિદ્ધ કર્મનું આચરણ નરકને માટે છે. આમ સુખ-દુઃખના ઉપભોગ માટેના આયતન શરીરનું તેમ જ ઇન્દ્રિય વગેરે સાથે આત્માના સંયોગનું કારણ આ પ્રવૃત્તિ છે, એટલે આ પ્રવૃત્તિ સંસારનું પરમ કારણ છે.

139. યો હ્યયં દેવમનુષ્યતિર્યગ્યોનિષુ શરીરસંસર્ગઃ, યશ્ચ પ્રતિવિષયં બુદ્ધિસંસર્ગઃ, યશ્ચાત્મના સહ મનાસઃ સંસર્ગઃ, સ સર્વઃ પ્રવૃત્તેરેવ પરિણામવિભવઃ । પ્રવૃત્તેશ્ચ

સર્વસ્યાઃ ક્રિયાત્વાત્ ક્ષણિકત્વેઽપિ તદુપગતો ધર્માધર્મશબ્દવાચ્ય આત્મસંસ્કારઃ કર્મ-
ફલોપમોગપર્યન્તસ્થિતિરસ્યેવ । ન ચ ફલમદત્ત્વા ધર્માધર્મૌ ક્ષીયેતે । અન્યસુલ-
દુઃખસંત્રિદ્વિપાકિનૌ હિ ધર્માધર્માવુદાહરન્તિ । ન ચ જગતિ તથાવિઘ્નં કિમપિ
કાર્યમસ્તિ વસ્તુ યત્ ધર્માધર્માભ્યામનાક્ષિપ્તસમ્ભવમિતિ તદુચ્છેદે મુમુક્ષુણા યત્ન
આસ્થેયઃ ।

139. દેવ, મનુષ્ય અને તિર્થંચ યોનિઓમાં આત્માનો શરીર સાથે જે સંસર્ગ
થાય છે તે, પ્રત્યેક વિષય સાથે બુદ્ધિનો જે સંસર્ગ થાય છે તે, આત્મા સાથે મનનો જે
સંસર્ગ થાય છે તે — આ બધો સંસર્ગ પ્રવૃત્તિનો જ પરિણામવિસ્તાર છે. બધી પ્રવૃત્તિ
ક્રિયારૂપ હોય ક્ષણિક હોવા છતાં તેનાથી પ્રાપ્ત, ‘ધર્મ’-‘અધર્મ’શબ્દવાચ્ય, આત્માનો
સંસ્કાર કર્મનું ફળ ભોગવાય નહિ ત્યાં સુધી ટકે છે જ, અને ફળ આપ્યા વિના ધર્મ-
અધર્મનો ક્ષય થતો નથી. આમાં અન્ય સુખ, દુઃખ અને સંવિત્તનો વિપાક દેનારા
ધર્માધર્મને ઉદાહરણ તરીકે આપવામાં આવે છે. આ જગતમાં એવી કોઈ કાર્યરૂપ વસ્તુ
નથી જે ધર્માધર્મથી પ્રભાવિત થયા વિના ઉત્પન્ન થતી હોય, માટે ધર્માધર્મનો નાશ
કરવા મુમુક્ષુએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

140. इति वितनुतः पुण्यापुण्यप्रवृत्तिसमुद्भवौ

निगडवदिमौ धर्माधर्मौ रुजं भवबन्धने ।

यदि निरवचेर्दुःखस्यान्तं चिकीर्षसि सर्वथा

परिहर मनोवाक्काયાનાं प्रवृत्तिमनर्गलाम् ॥

140. પુણ્યાત્મક અને પાપાત્મક પ્રવૃત્તિમાંથી જન્મેલા આ ધર્મ-અધર્મ, ભવરૂપી
બંધનમાં પડેલાને બેડીની જેમ દુઃખનું કારણ છે. જો તું નિરવધિ દુઃખનો અંત કરવા
છેત્તો હોય તો મન-વાક-કાયાની નિર્ગળ ચાલતી પ્રવૃત્તિનો સર્વથા ત્યાગ કર.

[૭. દોષપરીક્ષા]

141. प्रवर्तनालक्षणा दोषाः [न्यायसूत्र १.१.१८] । प्रवर्तना प्रवृत्तिं प्रति
प्रयोजकता । सा लक्षणं येषामिति प्रवर्तनालक्षणा दोषाः । दोषप्रयुक्तो हि पुरुषः
पुण्ये कर्मणि पापे वा प्रवर्तते ।

[૭. દોષપરીક્ષા]

141. નૈયાયિક — પ્રવર્તના જેમનું લક્ષણ છે તે દોષો છે [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧૮].
પ્રવર્તના એટલે પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજક કારણ. તે જેમનું લક્ષણ છે તે પ્રવર્તનાલક્ષણવાળા
દોષો છે દોષથી પ્રયુક્ત પુરુષ પુણ્યકર્મમાં કે પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

142. ननु च प्रत्यात्मवेदनीयतया दोषाणां स्वरूपमपरोक्षमेव तत्किमेतेषां लक्षणतो
रूपं निरूप्यते ? सत्यम्, प्रत्यात्मवेदनीयत्वेऽपि यदेषां प्रवर्तनालक्षणत्वमुपदिश्यते

તદનેન રૂપેણ સંસારકારણત્વજ્ઞાપનાર્થમ્ । ધર્માધર્મનિર્મિતો હિ શરીરાદિદુઃસ્વાધિષ્ઠાન-
સમ્બન્ધઃ । તદ્બીજસ્ય ચ કર્મણઃ કારણં દોષાઃ કર્મણિ પુમાંસં પ્રવર્તયન્તીતિ
પ્રવર્તનાલક્ષણા इत्युक्ताः ।

142. શંકાકાર — દોષોનું સ્વરૂપ પ્રત્યેક આત્માને સાક્ષાત્ અનુભવાતું હોય, પ્રત્યક્ષ જ છે, તો પછી શા માટે દોષોના સ્વરૂપને લક્ષણથી નિરૂપવામાં આવે છે ?

નૈયાયિક — તમારી વત સાચી છે. તેમનું સ્વરૂપ પ્રત્યેક આત્માને અનુભવાતું હોવા છતાં, એમનું જે પ્રવર્તનાલક્ષણત્વ જણાવાયું છે તે તો આ પ્રવર્તનારૂપે દોષો સંસારનું કારણ છે એ જણાવવા માટે છે. શરીર વગેરે દુઃસ્વાધિષ્ઠાનો સાથેનો આત્માનો સંબંધ ધર્માધર્મથી નિર્મિત છે, ધર્માધર્મના કારણભૂત કર્મ (=પ્રવૃત્તિ) છે અને કર્મનું કારણ દોષો છે. દોષો પુરુષને કર્મમાં પ્રવૃત્ત કરે છે, એટલે દોષોને પ્રવર્તનાલક્ષણ કહ્યા છે.

143. પરસન્તાનવર્તિનાં દોષાણામપ્રત્યક્ષત્વાત્ તદ્વ્રતીતયે પ્રવર્તનાલક્ષણત્વકથ-
નમિતિ ત્વપવ્યાખ્યાનમ્, અલ્પપ્રયોજનત્વાદિતિ ।

143. ખીજાઓના આત્માઓમાં રહેલા દોષો અપ્રત્યક્ષ હોય, તે અપ્રત્યક્ષ દોષોના જ્ઞાન માટે પ્રવર્તનાલક્ષણત્વનું કથન કરવામાં આવ્યું છે એમ સમજાવવું એ અપવ્યાખ્યાન છે, કારણ કે આ વ્યાખ્યાનથી કંઈ ખાસ અર્થ સરતો નથી.

144. તેષાં દોષાણાં ત્રયો રાશયો મન્વન્તિ — રાગો દ્વેષો મોહ इति ।
તત્રાનુકૂલેષ્વર્થેષ્વભિલાષલક્ષણો રાગઃ । પ્રતિકૂલેષ્વસહનલક્ષણો દ્વેષઃ । વસ્તુપારમાર્થ્યા-
પરિચ્છેદલક્ષણો મિથ્યાધ્યવસાયો મોહઃ ।

144. તે દોષોના ત્રણ વર્ગો છે — રાગ, દ્વેષ અને મોહ. અનુકૂળ અર્થોમાં થતો અભિલાષ જેનું લક્ષણ છે તે રાગ છે. પ્રતિકૂળ અર્થોમાં થતું અસહન જેનું લક્ષણ છે તે દ્વેષ છે. વસ્તુના યાચાર્થનું અજ્ઞાન જેનું લક્ષણ છે તે મિથ્યા અધ્યવસાય મોહ છે.

145. નનુ ચેર્ષ્યાસૂયાલોભમાનમદમત્સરાદિદોષાન્તરસમ્ભવાત્ કથં ત્રય एव
દોષાઃ ? ન, ર્ષ્યાદીનાં યથાનિર્દિષ્ટેષ્વેવાન્તર્ભાવાત્ ।

145. શંકાકાર — ઇર્ષ્યા, અસૂયા, લોભ, માન, મદ, મત્સર વગેરે ખીજા દોષો સંબંધતા હોય, દોષો ત્રણ જ છે એમ કેમ કહેવાય ?

નૈયાયિક — દોષો ત્રણ જ છે, કારણ કે ઇર્ષ્યા વગેરેનો સમાવેશ નિર્દિષ્ટ ત્રણમાં જ થઈ જાય છે.

146. કામો મત્સરઃ સ્પૃહા તૃષ્ણા લોભ इति પञ્ચપ્રકારો રાગપક્ષઃ ।
હ્રીસંભોગેચ્છા કામઃ । યદન્યસ્મૈ નિવેદ્યમાનમપિ વસ્તુ ઘનવન્ન ક્ષીયતે તદપરિ-
ત્યાગેચ્છા મત્સરઃ । અનાત્મીયવસ્ત્વાદિત્સા સ્પૃહા । પુનર્ભવપ્રતિસન્ધાનહેતુભૂતેચ્છા
તૃષ્ણા । નિષિદ્ધદ્રવ્યગ્રહણેચ્છા લોભ इत्यભિલાષપ્રકારમેદાત્ રાગપક્ષ एवायम् ।

146 કામ, મત્સર, સ્પૃહા, તૃષ્ણા અને લોભ એમ રાગ પાંચ પ્રકારનો છે. સ્ત્રીસંગતી ઇચ્છા કામ છે બીજાને આપવા છતાં જે વસ્તુ ધનની જેમ ક્ષય પામતી નથી તે વસ્તુને ન છોડવાની ઇચ્છા મત્સર છે. પોતાની ન હોય તે વસ્તુને લઇ લેવાની ઇચ્છા તે સ્પૃહા છે. પુનર્ભવના પ્રતિસંધાનમાં હેતુભૂત ઇચ્છા તે તૃષ્ણા છે. નિષિદ્ધ દ્રવ્યને ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છા તે લોભ છે. આમ અભિલાષના જ વિવિધ પ્રકારો હોઇ, કામ વગેરે રાગ જ છે.

147. દ્રેષપક્ષોઽપિ પञ्चविधः, क्रोधेर्ण्यासूयाद्रोहोऽमर्ष इति । अक्षिभूआदिविकारहेतुः प्रज्वलनात्मकः क्रोधः । साधारणेऽपि वस्तुनि परस्य दर्शनाद्यसहनमीर्ण्या । परगुणेष्वक्षमाऽसूया । परापकारो द्रोहः । अदर्शितमुखादिविकारः परं प्रति मन्युरमर्ष इत्यसहनप्रकारमेदादेव द्वेषपक्षः ।

147. ક્રોધ, ઇર્ષ્યા, અસૂયા, દ્રોહ અને અમર્ષ એમ દ્રેષ પચ્ચ પાંચ પ્રકારનો છે. આંખ, ભવાં વગેરેના વિકારનું કારણ, પ્રજ્વલનસ્વરૂપ ક્રોધ છે. સાધારણ વસ્તુની આપતમાં પણ બીજાના દર્શન આદિને સહન ન કરી શકવું તે ઇર્ષ્યા છે. બીજાના ગુણોને અનુલક્ષી અક્ષમા તે અસૂયા છે. પરાપકાર દ્રોહ છે. મુખ આદિના વિકાર દેખાડ્યા વિના બીજા પ્રત્યેનો ગુસ્સો અમર્ષ છે. આમ અસહનના વિવિધ પ્રકારો હોઇ, ક્રોધ આદિ દ્રેષ જ છે.

148. મોહપક્ષસ્તુ ચતુर्विधः — मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद इति । अतस्मिन्स्तदिति ज्ञानं मिथ्याज्ञानम् । किं स्थितिर्हि विमर्शो विचिकित्सा । असद्गुणाध्यारोपेण स्वोत्कर्षबुद्धिर्मानः । कियदेतदित्यवज्ञया कर्तव्याकरणं प्रमादः । स एव मद इत्याख्यायते । सोऽयं तत्त्वापरिज्ञानप्रकारमेदान्मोहपक्षः ।

148. મિથ્યાજ્ઞાન, વિચિકિત્સા, માન અને પ્રમાદ એમ મોહ ચાર પ્રકારનો છે. અન્ય વસ્તુમાં અન્ય વસ્તુનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે. ‘શું આમ હશે ?’ એવો સંશય વિચિકિત્સા છે. પોતાનામાં ન હોય એ ગુણોનો પોતાનામાં આરોપ કરી પોતાની જાતને મોટી માનવી એ માન છે. આ તુચ્છ છે એમ અવગણી કર્તવ્ય કર્મ ન કરવું એ પ્રમાદ છે; તે જ મદ છે એમ કહેવાય છે તત્ત્વાપરિજ્ઞાનના વિવિધ પ્રકારો હોઇ, આ મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે મોહ જ છે.

149. एवं त्रय एवैते दोषाः । शोकहर्षौ तु सुखदुःखे उच्येते, न दोषान्तरम् । तेषां तु मोहः पापतमः, इतरयोस्तु तदधीनात्मलाभत्वात् । मूढस्य हि रागद्वेषौ भवतः, मिथ्यासङ्कल्पादुत्पद्यमानयोरनुभवात् । कुसङ्कल्पश्च मिथ्याज्ञानप्रकृतिः । एवं मिथ्याज्ञानस्यैव भगवतः सर्वमिदं विलसितं योऽयमनेकप्रकारः संसारदुःखभारः ।

149. આમ દોષો ત્રણ જ છે. શોક દુઃખ કહેવાય છે, હર્ષ સુખ કહેવાય છે, એટલે શોક-હર્ષ દોષાન્તર નથી. ત્રણમાં મોહ જ પાપતમ છે, કારણ કે બાકીના એ તો મોહજન્ય

છે. મૂઠને જ રાગ-દ્વેષ થાય છે, કારણ કે મિથ્યા સંકલ્પમાંથી ઉત્પન્ન થતા તે અનુભવાય છે. મિથ્યા સંકલ્પ મિથ્યાજ્ઞાનનો સ્વભાવ છે. આમ ભગવાન મિથ્યાજ્ઞાનનો જ આ બધો વિસ્તાર છે, જે અનેક પ્રકારના સાંસારિક દુઃખનો ભાર છે.

150. યદ્યેવં ન તર્હિ મોહસ્ય દોષત્વં, દોષકારણત્વાદિતિ । ન, લક્ષણા-
નપાયાત્ । સત્યપિ દોષાન્તરહેતુત્વે સ્વયમપિ પુરુષપ્રવૃત્તિપ્રયોજકત્વલક્ષણયોગાત્
રાગવદ્ દોષત્વં ન મોહોઽપિ જહાતિ । ત ઇમે દોષાઃ સંસારહેતવ્વેતિ યત્નતઃ
શમનીયાઃ ।

150. શંકાકાર — જો એમ હોય તો મોહ દોષ નથી, કારણ કે તે દોષનું કારણ છે.

નૈયાયિક — ના, મોહ દોષ છે, કારણ કે દોષનું લક્ષણ મોહમાં છે જ. તે ખીળા
એ દોષોનું કારણ હોવા છતાં યોતે પણ પુરુષની પ્રવૃત્તિના પ્રયોજકત્વરૂપ લક્ષણને રાગની
જેમ ધરાવે છે, એટલે મોહ પણ દોષપણું ઓડતો નથી. આ દોષો સંસારના કારણ હોઈ,
પ્રપન્નપૂર્વક તેમનું શમન કરવું જોઈએ.

151. કયં પુનરમી શમયિતું શક્યાઃ ? ઉક્તમત્ર નાકસ્મિકાઃ, ન નિત્યાઃ,
નાજ્ઞાતશમનોપાયાઃ, ન ચાશક્યપ્રતિક્રિયા ઇતિ । વિસ્તરતશ્ચૈતદપવર્ગાદિકે પરીક્ષિ-
યતે । મિથ્યાજ્ઞાનનિમિત્તાઃ સ્વત્વેતે દોષાઃ । તસ્મિન્ સમ્યગ્જ્ઞાનપ્રભાવનિહતે હેતોરભા-
વાન્ન ભવન્ત્યેવેતિ ।

151. શંકાકાર — પણ આ દોષોનું શમન કરવું શી રીતે શક્ય છે ?

નૈયાયિક — અહીં કહ્યું છે કે દોષો આકસ્મિક નથી, નિત્ય નથી, તેમના શમનના
ઉપાયો અજ્ઞાત નથી અને તેમની પ્રતિક્રિયા અશક્ય નથી. આની વિસ્તારથી પરીક્ષા
અપવર્ગ આહનિકમાં અમે કરીશું. આ દોષોનું કારણ અરેખર મિથ્યાજ્ઞાન છે. જ્યારે
મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યક્ જ્ઞાનના પ્રભાવથી નાશ પામી જાય છે ત્યારે કારણનો અભાવ થઈ
જવાથી દોષો ઉત્પન્ન થતા નથી.

152. નન્વેવં પ્રસવત્રિનાશકારણયોરેકત્વાદેક એવ દોષો ભવેદિતિ ત્રિત્વં
નોપપદ્યતે । ન, અનુભવસિદ્ધમેદત્વાત્ । અનુભૂયતે હિ રાગદ્વેષમોહાનામિતરેતરવિભક્તં
સ્વરૂપમ્ । કારણેકત્વં તુ ન પ્રયોજકમ્, એકસ્માદેવ જ્વલનસંયોગાદુત્પદ્યમાનાનાં
વિનશ્યતાં ચ પાર્થિવપદાર્થવૃત્તીનાં ગન્ધરસરૂપસ્પર્શાનાં નાનાત્વદર્શનાત્ । અતઃ સૂક્તં
દોષાણાં ત્રૈરાશ્યમિતિ ।

152. શંકાકાર — ત્રણે દોષોની ઉત્પત્તિનું કારણ એક જ છે અને ત્રણે દોષોના
વિનાશનું કારણ પણ એક જ છે. તેથી દોષ એક જ હોય, એટલે દોષનું ત્રિત્વ ધટતું નથી.

નૈયાયિક — ના, દોષ ત્રણ છે કારણ કે દોષના ત્રણ ભેદો અનુભવસિદ્ધ છે; રાગ,
દ્વેષ, મોહનું એકખીળથી ભિન્ન સ્વરૂપ અનુભવાય છે. કારણનું એકત્વ કાર્યનું એકત્વ

સિદ્ધ કરવામાં પ્રયોજક હેતુ નથી, કારણ કે અગ્નિસંયોગથી ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા, પાર્થિવ પદાર્થોમાં રહેતારા ગંધ, રસ, રૂપ અને સ્પર્શનું અનેકલ્પ દેખાય છે.

153. સંસારકારાભવનપ્રવેશ—

માર્ગાસ્તિ એતે ત્રય એવ દોષાઃ ।

एषां ग्रहाणोद्यममादधानो

न जन्ममृत्यू पुनरभ्युपैति ॥

153. સંસારરૂપ કારાગારના મકાનમાં પ્રવેશવાના માર્ગો આ ત્રણ જ દોષો છે. આ ત્રણ દોષોનો નાશ કરવા ઉદ્યમ કરનારો [તેમનો નાશ કરી] ફરીથી જન્મ-મરણ પામતો નથી.

[૮. પ્રેત્યભાવપરીક્ષા]

154. પુનરુત્પત્તિઃ પ્રેત્યભાવઃ [ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૧૯] । કસ્યેયં પુનરુત્પત્તિરુચ્યતે આત્મનઃ શરીરસ્ય વા ? તત્રાત્મનો નિત્યત્વાદુત્પત્તિરેવ નાસ્તિ, કા કથા 'પુનઃ'શબ્દાર્થસ્ય ? શરીરસ્ય તૂત્પત્તિરસ્તિ, ન તુ પૌનઃપુન્યેન । ન હિ મૃતં શરીરં તદેવ પુનરુત્પદ્યતે । તસ્માત્ પુનરુત્પત્તિઃ પ્રેત્યભાવ ઇત્યવાચકં સૂત્રમ્ ।

[૮. પ્રેત્યભાવપરીક્ષા]

154. નૈયાયિક — પ્રેત્યભાવ એટલે પુનઃ ઉત્પત્તિ [ન્યાયસૂત્ર ૧. ૧. ૧૯].

શંકાકાર — કોની પુનઃ ઉત્પત્તિ તમે કહો છો — આત્માની કે શરીરની ? ત્યાં આત્મા તો નિત્ય હોઈ, તેની ઉત્પત્તિ નથી જ, તો પછી 'પુનઃ'શબ્દના અર્થની તો વાત જ શી ? શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ ફરી ફરીને નહિ. મરણ શરીર તેનું તે જ ફરી ઉત્પન્ન થતું નથી. તેથી 'પ્રેત્યભાવ એટલે પુનઃ ઉત્પત્તિ' એ સૂત્ર અવાચક છે, અનર્થક છે.

155. ઉચ્યતે । 'પુનઃ'શબ્દાર્થસ્ય યત્નત ઉપદિષ્ટસ્ય પરિહર્તુમશક્યત્વાદાત્મનશ્ચ સ્થાયિત્વેન ક્રિયામ્યાવૃત્તિસમ્ભવાત્ તસ્યૈવ પુનઃ પુનરુત્પત્તિઃ બ્રૂમઃ, ઉત્પત્તિવન્મરણમપિ । સોડયમાત્મન એવ મૃત્વા પુનર્જન્મ પ્રેત્યભાવ ઇતિ ।

155. નૈયાયિક — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. 'પુનઃ'શબ્દનો અર્થ જે પ્રયત્ન-પૂર્વક ઉપદેશવામાં આવેલ છે તેને છોડી દેવો. શક્ય ન હોઈ અને આત્મા સ્થાયી હોવાથી આત્મામાં એકની એક ક્રિયાની પુનરાવૃત્તિ સંભવતી હોઈ, અમે આત્માની જ પુનઃ ઉત્પત્તિ કહી છે. ઉત્પત્તિની જેમ મરણ પણ આત્માનું જ કહ્યું છે. આત્માનું જ મરીને પુનઃ જન્મનું એ પ્રેત્યભાવ છે.

156. નનુ જન્મમરણે ડમે અપિ નિત્યત્વાદાત્મનો ન સંસ્ત ઇત્યુક્તમ્ । સત્યં, શરીરાદિસંયોગવિયોગયોસ્તુ તથાઽભિધાનાન્ન દોષઃ । મરણમાત્મનો ભોગાયતનદેહેન્દ્રિયાદિવિયોગ ઉચ્યતે, જન્મ તુ તત્સમ્બન્ધઃ । તે એતે વિપચ્યમાનકર્માશયાનુસા-

રેણ દેહેન્દ્રિયાદિત્યાગોપાદાને એવ મરણજન્મની ક્રિયામ્યાવૃત્ત્યા મન્વન્તી પ્રેત્યભાવ
ઇત્યુચ્યતે । સ એવ ચ સંસારઃ । તદિત્યમનુધ્યાયતઃ કસ્ય સચેતસો નિર્વેદો
નોદીયાત્ ? તદુક્તમ્—

જરાવિયોગમરણવ્યાધયસ્તાવદાસતામ્ ।

જન્મેવ કિં ન ધીરસ્ય ભૂયો ભૂયસ્પાકરમ્ ॥

156. શંકાકાર — આત્મા નિત્ય હોઈ, તેને જન્મ અને મરણ બન્ને નથી એમ
અમે કહ્યું છે.

નોંધાયિક — તે સાચું, પરંતુ આત્માના શરીર વગેરે સાથેના સંયોગ-વિયોગને
જન્મ-મરણ નામે આપવામાં આવ્યાં હોઈ, દોષ નથી આવતો. મરણને આત્માનો
ભોગાયનન (=શરીર), ઇન્દ્રિય વગેરેથી વિયોગ કહેવામાં આવેલ છે. જન્મને આત્માનો તેમની
સાથે સંયોગ કહેવામાં આવેલ છે. ફળ આપવા તત્પર થયેલા કર્મસંસ્કારો અનુસાર અનુરૂપ
દેહ ઇન્દ્રિય આદિના ત્યાગ ગ્રહણ જ મરણ-જન્મ છે અને ક્રિયાની અભ્યાવૃત્તિ કારણે પુનઃ
પુનઃ થતા મરણ-જન્મ જ પ્રેત્યભાવ છે એમ અમે કહીએ છીએ. તે જ સંસાર છે. આ
પ્રમાણે વિચાર કરતાં કોના ચિત્તમાં નિર્વેદ ન જાગે. તેથી કહ્યું છે કે જરા, વિયોગ,
મરણ, વ્યાધિને તો બાજુએ રાખો; વારંવાર લેવો પડતો જન્મ જ શું ધીર પુરુષને
શરમજનક નથી ?

157. અથ યૈરુત્પદ્યમાનૈર્દેહેન્દ્રિયાદિભિરાત્મનઃ સમ્બન્ધસ્તેષાં કથમુત્પત્તિરિત્યુક્તં
સૂત્રકૃતા, ‘વ્યક્તાત્ વ્યક્તાનામુત્પત્તિઃ પ્રત્યક્ષપ્રામાણ્યાત્’ इति [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૧૧] ।
વ્યક્તાદિતિ કપિલામ્યુપગતત્રિગુણાત્મકાવ્યક્તરૂપકારણનિષેધેન પરમાણૂનાં શરીરાદૌ
કાર્યે કારણત્વમાહ । તથા હિ — પાર્થિવમાપ્યં તૈજસં વાયવીયમિતિ ચતુર્વિધં કાર્યં
સ્વાવયવાશ્રિતમુપલમ્બ્યતે । તત્ર યથા ઘટઃ સાવયવઃ કપાલેષ્વાશ્રિતઃ, एवं કપાલા-
ન્યપિ સાવયવત્વાત્ તદવયવેષુ, તદવયવા અપિ તદવયવાન્તરેષ્વિત્યેવં તાવદ્યાવત્ પર-
માણવો નિરવયવા इति । યત્ર યાવતઃ કાર્યજાતસ્ય સ્વાવયવાશ્રિતસ્ય પ્રત્યક્ષેણ
ગ્રહણં તત્ર તદેવ પ્રમાણમ્ । તત ઊર્ધ્વમનુમાનમ્ । તદપિ હિ કાર્યં સ્વાવયવા-
શ્રિતમ્, સાવયવત્વાત્, પરિદૃશ્યમાનકાર્યવત્ । નિરવયવત્ત્વે તુ તસ્ય પરમાણુત્વમેવ ।
પરમાણુષુ ચ સાવયવત્વસ્ય ચ હેતોરસિદ્ધતાન્નાવયવાન્તરકલ્પના । તેષાં હિ સાવ-
યવત્ત્વે તદવયવાઃ પરમાણવો ભવેયુઃ । ઉત્પત્તિક્રમવત્ વિનાશક્રમેણાપિ પરમાણવોડનુ-
મીયન્તે । લોષ્ટસ્ય પ્રવિભજ્યમાનસ્ય ભાગાઃ, તદ્ભાગાનાં ચ ભાગાન્તરાણીત્યેવં
તાવદ્યાવદશક્યમક્લત્વમદર્શનવિષયત્વં ચ મન્વતિ । તદ્યતઃ પરમવયવવિભાગો ન સમ્ભવતિ
તે પરમાણવ ઉચ્યન્તે । તેષ્વપિ હિ વિભજ્યમાનેષુ તદવયવાઃ પરમાણવો ભવેયુઃ ।
તદેવમુત્પત્તિવિનાશક્રમસ્યેદૃશો દર્શનાત્ સન્તિ પરમાણવઃ ।

157. શંકાકાર — ઉત્પન્ન થતાં જે દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ સાથે આત્માનો સંબંધ થાય છે તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ?

નૈયાયિક — ન્યાયસૂત્રકાર ગૌતમે કહ્યું છે કે ‘વ્યક્તમાંથી વ્યક્તની ઉત્પત્તિ થાય છે, કારણ કે તેમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.’ [ન્યાયસૂત્ર ૪. ૧ ૧૧]. ‘વ્યક્તમાંથી’ એમ કહીને તેમણે કપિને સ્વીકારેલ ત્રિગુણાત્મક અવ્યક્તરૂપ કારણના નિષેધપૂર્વક શરીર વગેરે કાર્યોના કારણ તરીકે પરમાણુઓને જણાવ્યા છે; તે આ રીતે — પાર્થિવ, જલીય, તૈજસ અને વાયવીય એ ચાર પ્રકારનું કાર્ય પોતપોતાના અવયવોમાં આશ્રિત જણાય છે, ત્યાં જેમ સાવચક ઘટ કપાલોમાં આશ્રિત છે તેમ કપાલો પણ સાવચક હોવાથી તેમના અવયવોમાં આશ્રિત છે, તે અવયવો પણ પોતાના અવયવોમાં આશ્રિત છે, એમ કરતાં કરતાં છેવટે નિરવચક પરમાણુઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યાં જેટલાં કાર્યો પ્રત્યક્ષ વડે પોતપોતાના અવયવોમાં આશ્રિત રહેલાં ગૃહીત થાય ત્યાં તે જ પ્રમાણ છે. તેનાથી આગળ અનુમાન પ્રમાણ છે — [તે આ પ્રમાણે], તે કાર્ય પણ પોતાના અવયવોમાં આશ્રિત છે, કારણ કે તે સાવચક છે, પ્રત્યક્ષ દેખાતા કાર્યની જેમ, નિરવચક હોય તો તે પરમાણુ જ હોય. પરમાણુઓમાં ‘સાવચક હોવાથી’ હેતુ અસિદ્ધ હોઈ, ખીજા અવયવોની કલ્પના કરવામાં નથી આવી. તે સાવચક હોતાં તેમના અવયવો પરમાણુઓ અને જેમ ઉત્પત્તિક્રમથી પરમાણુઓનું અનુમાન થાય છે તેમ વિનાશક્રમથી પણ પરમાણુઓનું અનુમાન થાય છે. માટીના દેહાનું વિભાજન થતાં તેના ભાગો થાય છે. તે ભાગોનું વિભાજન થતાં ખીજા ભાગો થાય છે. આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં છેવટે આગળ વિભાજન ન થઈ શકે અને દર્શનનો વિષય તે ન અને એવું થાય. તેથી જેમનાથી આગળ અવચકવિભાજન સંભવતું નથી, તેમને પરમાણુઓ કહેવામાં આવે છે જે તેમનું પણ વિભાજન થતું હોય તો તેમના અવયવો પરમાણુઓ અને તેથી આમ ઉત્પત્તિક્રમની જેમ વિનાશક્રમમાં આવું દેખાતું હોઈ, પરમાણુઓ છે.

158. અત્ર હિ ત્રયી ગતિરસ્ય ઘટાદેઃ કાર્યસ્ય — નિરવચકત્વમેવ વા, અવચ-
વાનન્ત્યં વા, પરમાણ્વન્તતા વા । તત્ર નિરવચકત્વમનુપપન્નમ્, અવચવાનાં પટે તન્તુનાં
ઘટે ચ કપાલાનાં પ્રત્યક્ષમુપલમ્ભાત્ । અનન્તાવચવયોગિત્વમપિ ન યુક્તં, મેરુસર્પ-
પયોરનન્તાવચવયોગિત્વાવિશેષેણ તુલ્યપરિમાણત્વપ્રસજ્ઞાત્ । તસ્માત્ પરમાણ્વન્તતૈવ
યુક્તિમતી ।

158. અહીં ત્રણ ગતિ છે — આ ઘટ વગેરે કાર્યો કાં તો નિરવચક હોય, કાં તો તેના અવયવોનો (=અવયવોના વિભાજનનો) ક્યાંય અન્ત ન હોય, કાં તો તેના અવયવોનો (=અવયવોના વિભાજનનો) અન્ત પરમાણુઓએ આવતો હોય. તેમાં કાર્યનું નિરવચક હોવું ઘટતું નથી, કારણ કે પટમાં તન્તુરૂપ અવયવોનું અને ઘટમાં કપાલરૂપ અવયવોનું

પ્રત્યક્ષ થાય છે. કાર્યના અવયવોનો(=અવયવોના વિભાજનનો) ક્યાંય અન્ત ન હોય એ પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે તો અવયવોનો(=અવયવોના વિભાજનનો) અન્ત ન હોવો એ મેરુ અને સર્પાંબ બન્નેમાં સમાન હોઈ મેરુ અને સર્પાંબનું પરિમાણ તુલ્ય બની જવાની આપત્તિ આવે. [જો વિભાજનને કોઈ અન્ત ન હોય તો, કલ્પનાની મદદથી નીચે મુજબ કહી શકાયું વિભાજન આદ્યશે.

$$ક > \frac{ક}{૨} > \frac{ક}{૪} > \frac{ક}{૮} > \frac{ક}{૧૬} > \frac{ક}{૩૨} > \frac{ક}{૬૪} > \frac{ક}{૧૨૮} > \frac{ક}{૨૫૬} > \frac{ક}{૫૧૨} > \frac{ક}{૧૦૨૪} \dots$$

આ પ્રમાણે અનંતની તરફ આગળ વધતા જ જવું અને વિભાજનની પ્રક્રિયાનો ક્યાંય અન્ત નહિ આવે આને અનવસ્થા કહેવાય, કારણ કે આમાં ક્યાંય વિરામની શક્યતા જ નથી. આવી અનવસ્થામાં પર્યાંબ અને રાષ્ટ્ર બન્નેનું પરિમાણ એકસરખું બની જશે. કેમ ? કારણ કે બન્નેના વિભાજનને ક્યાંય અન્ત નથી અને તેથી જેમ પર્યાંબના અવયવ

$$૫ > \frac{૫}{૨} > \frac{૫}{૪} > \frac{૫}{૮} > \frac{૫}{૧૬} > \frac{૫}{૩૨} > \frac{૫}{૬૪} > \frac{૫}{૧૨૮} \dots \dots$$

અનંત છે, તેમ રાષ્ટ્રના અવયવો પણ

$$૨૧ > \frac{૨૧}{૨} > \frac{૨૧}{૪} > \frac{૨૧}{૮} > \frac{૨૧}{૧૬} > \frac{૨૧}{૩૨} > \frac{૨૧}{૬૪} > \frac{૨૧}{૧૨૮} \dots \dots$$

અનંત છે. તો પર્યાંબ અને રાષ્ટ્રના પરિમાણમાં ભેદ કેવી રીતે થઈ શકે ? ન જ થઈ શકે.] તેથી કાર્યના અવયવોનો(=અવયવોના વિભાજનનો) અન્ત પરમાણુઓએ જ આવે છે એ ત્રીજી ગતિ યોગ્ય છે.

159. ત इमे परमाणवश्चेतनेच्छाप्रेरणमन्तरेण विशिष्टक्रमकमितरेतरसंघटनम-
लभमानाः कार्यसिद्धये न पर्याप्तयुः, अचेतनत्वादिति । चेतन एषामधिष्ठाता सकलभुवन-
निपुणनिर्माणमतिरीश्वरोऽभ्युपगतः । तत्सिद्धये च सकलश्रुतर्कतिमिरतिरस्कारपूर्वकं
पूर्वमेव निरवद्यमनुमानमुपपादितम् । ईश्वरोऽपि नानेकात्मवृत्तिविपाकोन्मुखधर्माधर्म-
संस्कारवैचित्र्यमननुरुध्यमानो विचित्रस्य जगतो जन्म निर्मातुमर्हतीत्येतदपि दर्शितम् ।

159. ચેતનની ઇચ્છાથી ચેતનની પ્રેરણા પામ્યા વિના આ પરમાણુઓ વિશિષ્ટ ક્રમવાળું અન્યો-ન્યું સંઘટન ન પામે અને પરિણામે કાર્યસિદ્ધિએ ન પહોંચે, કારણ કે પરમાણુઓ અચેતન છે. પરમાણુઓનો અધિષ્ઠાતા (=પ્રેરક) અને સકલ ભુવનોનું નિર્માણ કરવા માટેની નિપુણમતિ ધરાવતો ચેતન ઈશ્વર અમે સ્વીકાર્યો છે. ઇશ્વરને પુરવાર કરવા માટે સકળ કૃતકંઈપી અધિકારનો તિરસ્કાર કરી નિર્દોષ અનુમાનને અમે આ અગાઉ રજૂ કર્યું છે જ. ઈશ્વરે પણ અનેક આત્માઓમાં રહેલ, વિપાકોન્મુખ ધર્માધર્મરૂપ સંસ્કારના વૈચિત્ર્યને ગણતરીમાં લીધા વિના વિચિત્ર જગતની ઉત્પત્તિ કરવી યોગ્ય નથી એ પણ અમે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

160. ન ચ સકૃદેવ નિર્વર્ત્યમાનકાર્યપરિમાણાનુગુણસંખ્યાઃ પરમાણવ એકત્ર સંયોજ્ય કાર્યમારમન્તે, કિન્તુ દ્વચણુકાદિક્રમેણ । સકૃદારમ્મે હિ કુમ્ભે મજ્યમાને કપાલશર્કરાકણચૂર્ણાદિક્રમમપહાય પ્રથમમેવ પરમાણ્વન્તતા ભવેત્, સર્વસંયોગ-સ્ય સર્વવિભાગેન સહસૈવ વિનાશાત્, અતશ્ચ કર્પરાદિક્રમદર્શનં વિરુદ્ધેત । અવિનષ્ટેડપિ પટાદૌ તન્ત્વાદ્યવયવાશ્રિતત્વમુપલભ્યમાનં કથં વા સમથ્યેત ? પરમાણૂનામપ્રત્યક્ષત્વેન તદાશ્રિતત્વસ્ય ગ્રહીતુમશક્યત્વાત્, પરમાણૂનાં પટસ્ય ચ મધ્યે કાર્યાન્તરાનારમ્ભા-દિતિ । તસ્માદ્ દ્વચણુકાદિક્રમેણ પરમાણવઃ કાર્યમારમન્તે ।

160. ઉત્પન્ન થનારા કાર્યના પરિમાણુને અતુરૂપ સંખ્યા ધરાવતા પરમાણુઓ એક સમયે જ એક સાથે સંયોજન પામીને કાર્યને ઉત્પન્ન કરતા નથી, પરંતુ પરમાણુઓ દ્વચણુક વગેરે ક્રમે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે પરમાણુઓથી એક સમયે સીધો જ ઉત્પત્તિ પામેલો ધટ નાશ પામતાં કપાલ, શર્કરા, કણ, ચૂર્ણ વગેરે ક્રમે છોડી સીધો જ પરમાણુ-ઓમાં અંત પામે, કારણ કે આ માન્યતા પ્રમાણે સર્વ પરમાણુઓના પિલાગથી સર્વ પરમાણુઓના સંયોગનો એકદમ જ નાશ થઈ ગય અને તેથી કર્પર આદિના ક્રમનું આપણને થતું દર્શન વિરોધ પામે. વળી, પટ વગેરેનો નાશ થયો ન હોય ત્યારે પણ તન્તુ વગેરે અવયવોમાં પટ આદિનું જ્ઞાત થતું આશ્રિતત્વ કેવી રીતે સમર્થન પામે ?, કારણ કે પરમાણુ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી તેમાં પટ આદિનું આશ્રિતપણું ગ્રહણ કરતું અશક્ય છે, અને પરમાણુઓ અને પટની વચ્ચે બીજાં કાર્યો તો ઉત્પન્ન થતાં નથી નિષ્કર્ષ એ કે દ્વચણુક આદિ ક્રમે પરમાણુઓ કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે.

161. નનુ દ્વાવેવ પરમાણૂ પ્રથમં સંઘટેતે इत्यत्र का युक्तिः ? उच्यते । बहुत्वसंख्याया महत्परिमाणकारणत्वदर्शनात् त्रिषु परमाणुषु प्रथमं मिलत्सु तत्कार्ये बहुत्वसंख्यायाः महत्त्वारम्भकत्वात् तत्प्रत्यक्षत्वं प्रसज्येत, न च तत्प्रत्यक्षत्वम्, अतिसूक्ष्मत्वात् । अतो द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्वचणुकमादावुत्पद्यते । तच्च परमाणु-वदप्रत्यક્ષमेव महत्त्वानुत्पादात् । द्वचणुकद्वयेन तु कार्यारम्भ इष्यमाणे तदविशेषप्रसङ्गः, द्वचणुक इव तत्रापि महत्त्वोत्पत्तौ कारणाभावात् । अतस्त्रિभिर्द्वચणुकैस्त्र्यणुकमारम्यते । तत्र च बहुत्वसंख्यया महत्त्वमप्यारप्स्यते प्रत्यक्षं च तद्भविष्यति । ततः परं तु क्रमसामान्ये प्रमाणमस्ति, लोष्टादिभङ्गे स्वावयवखण्डावयवदर्शनम् । क्रमविशेषે तु પ્રમાણં નાસ્તીત્યમારમ્ભ इति । यत्र वा दर्शनमस्ति तत्र तदस्तु क्रमविशेषे प्रमाणमिति ।

161. સંકાકાર — સૌપ્રથમ એ પરમાણુઓ જોડાય છે એમ માનવામાં શું તક છે ?

તેવાચિક — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. બહુત્વસંખ્યા મહત્પરિમાણુનું કારણ છે એ દેખાતું હોઈ જો ત્રણ પરમાણુઓ સૌપ્રથમ જોડાય તો તેમનું જ કાર્ય થાય તેમાં

૩૧૪ કારણ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી પછી બીજા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એનો વિરોધ

બહુત્વસંખ્યાએ મહત્ત્વ ઉત્પન્ન કર્યું હોય તે કાર્ય પ્રત્યક્ષ બની જવાની આપત્તિ આવે. પરંતુ તે કાર્ય પ્રત્યક્ષ નથી કારણ કે અતિસૂક્ષ્મ છે. તેથી સૌપ્રથમ પરમાણુઓ વડે દ્રવ્યજુક ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પરમાણુઓની જેમ અપ્રત્યક્ષ જ છે કારણ કે તેમાં મહત્ત્વપરિમાણની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ દ્રવ્યજુક વડે કાર્યની ઉત્પત્તિ માનતાં તે કાર્યને દ્રવ્યજુકથી કોઈ વિશેષ (એવું) નહિ બનવાની આપત્તિ આવશે કારણ કે દ્રવ્યજુકની જેમ ત્યાં પણ મહત્ત્વપરિમાણની ઉત્પત્તિ માટે જરૂરી કારણનો અભાવ છે. એટલે ત્રણ દ્રવ્યજુક ગ્રથજુકને ઉત્પન્ન કરે છે. બહુત્વસંખ્યા તેમાં મહત્ત્વપરિમાણને ઉત્પન્ન કરશે અને તેથી તે પ્રત્યક્ષ બનશે. ત્યાર પછી ક્રમસામાન્યમાં પ્રમાણુ છે, જેમકે માટીના દેહના અવયવોનું અને તે અવયવોના અવયવોનું દર્શન ક્રમવિશેષમાં તે પ્રમાણુ નથી કે 'આ પ્રમાણુ ઉત્પત્તિ થાય છે', અથવા બીજાં દર્શન હોય ત્યાં તે ક્રમવિશેષમાં તે પ્રમાણુ હો.

161. આરમ્બ્યારમ્બકત્વં તુ નેષ્યતે, મૂર્તાનાં સમાનદેશત્વવિરોધાત્ । ન હિ પરમાણ્વઃ પ્રથમં કાર્યમારમ્બ્ય તદનુ ત એવોત્તરોત્તરકાલં કાર્યાણ્યારમ્બન્તે । કિન્તુ યત્ પરમાણુનિર્વૃત્તં કાર્યં દ્વયણુકં તત્ કાર્યાન્તરસ્યારમ્બકં તદપ્યન્યસ્ય કાર્ય-સ્યેત્યેવં તાવદ્યાવત્ પરિપૂર્ણાવયવિનિષ્પત્તિઃ । इत्थं च तन्तुभिः पटः क्रियते, न तन्वव-यवैरंशुभिः; इतरथा ह्युत्तरोत्तरकार्यारम्भेऽपि पूर्वपूर्वकारणानपायान्मूर्तानामेकदेशत्वं स्यात्, न च तद् दृश्यते इति यथोक्त एव क्रमः श्रेयान् । तदेवमनेकात्मसम-वेतधर्माधर्मसंસ્कारपरिपाकानुरूपप्रसरदीश्वरेच्छाप्रयमाणपरमाणुक्रियानુपूर्वीनिर्वर्त्यमानद्वय-णुकादિકાર्यक्रमेण शरीराद्यवयवિनिर्वृत्तिरिति स्थितम् ।

162 કારણ એક કાર્યને ઉત્પન્ન કરી પછી બીજા કાર્યને પણ ઉત્પન્ન કરે છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી કારણ કે મૂર્ત વસ્તુઓને એક સાથે એક દેશમાં રહેવામાં વિરોધ છે. [કાર્ય કારણમાં સમવાયસંબંધથી રહે છે. આમ કારણ કાર્યને આશ્રય છે. હવે જો એક કારણ ક્રમથી અનેક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતું હોય તો તે ક્રમોત્પન્ન બધાં કાર્યો એક સાથે એક કારણમાં રહે — જેમાં વિરોધ સ્પષ્ટ છે.] પરમાણુઓ પ્રથમ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી ત્યાર બાદ તે જ પરમાણુઓ ઉત્તર ઉત્તર કાળે બીજાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરતા નથી. પરંતુ પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થયેલું દ્રવ્યજુક કાર્ય બીજા કાર્યને (ગ્રથજુકને) ઉત્પન્ન કરે છે, તે બીજું કાર્ય વળી ત્રીજા કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ છેવટે પરિપૂર્ણ અવયવોની (=અંત્યાવયવોની) ઉત્પત્તિ થાય ત્યાં સુધી ચાલ્યા કરે છે અને આમ તંતુઓ પટને ઉત્પન્ન કરે છે અને નહિ કે તંતુઓના અવયવો અંશુઓ. અન્યથા, ઉત્તર ઉત્તરના કાર્યોની ઉત્પત્તિ વખતે પણ પૂર્વ પૂર્વ કારણોને નાશ ન થવાથી મૂર્ત વસ્તુઓનું એક જ દેશમાં રહેવું બને. પરંતુ તેવું દેખાતું નથી, એટલે અમે જણાવ્યા પ્રમાણેનો ક્રમ જ વધુ સારો છે. [મે મૂર્તદ્રવ્યો એક કાળે એક જ દેશમાં રહેતા નથી. પરંતુ ન્યાય વૈશેષિક સિદ્ધાન્ત અનુસાર કારણદ્રવ્ય અને કાર્યદ્રવ્ય એ બે તદ્દન લિન્ન મૂર્તદ્રવ્યો એક જ દેશમાં રહે છે. બીજાં તંતુઓ રહે છે ત્યાં જ પટ પણ રહે છે. પણ બે મૂર્ત દ્રવ્યો એક જ દેશમાં તે

રહી શકે જ નહિ, એટલે ન્યાય-વૈશેષિકો કહે છે કે તે બંને એક જ દેશમાં ક્યાં રહે છે ? તંતુઓ અંશુઓમાં રહે છે અને પટ તંતુઓમાં રહે છે. આમ તેમણે 'દેશ'નો અર્થ સમવાયિકારણ્ય કર્યો. હવે જો તેઓ એમ માને કે અંશુઓ તંતુઓનું અને પટનું પણ સમવાયિકારણ્ય બની શકે છે તો તંતુ અને પટ એ બે મૂર્ત દ્રવ્યો એક 'દેશ'માં રહેવાની આપત્તિ આવે. એટલે તેઓએ ઉપર વર્ણવેલો ક્રમ સ્વીકાર્યો છે] તેથી, આમ અનેક આત્માઓમાં સમવાયસંબંધથી રહેતા ધર્માધર્મરૂપ સંસ્કારોના વિષાકને અનુરૂપ થતી ધર્મવરચ્છાથી પ્રેરાતા પરમજીવોની ક્રિયાની આનુપૂર્વીથી ઉત્પન્ન થતાં દ્રવ્યજીવ વગેરે કાર્યોના ક્રમે શરીર આદિ અવયવોની ઉત્પત્તિ થાય છે એ સ્થિર થયું.

163. एतद्विपरीतानि तु मतान्तराणि प्रमाणविरुद्धानि । तथा हि — नित्य-मेव शरीरादि अनुत्पत्तिधर्मकमिति प्रत्यक्षविरुद्धम् । पृथिव्यादेरप्यवयवसन्निवेशवि-शिष्टत्वात् कार्यत्वमितीश्वरसिद्धौ निर्णीतम् । आकस्मिकत्वमपि शरीरादेः कार्यस्य न युक्तम्, कारणनियमोपलम्भादनिमित्तायाश्च भावोत्पत्तेरनुपपत्तेः । अभावाद् भा-वोत्पत्तिरपि तादृगेवेति । त्रिगुणात्मकप्रधानविकारमहदहंकारादिकारणकत्वमपि कार्यस्य पृथिव्यादेः प्रागेव प्रपञ्चतः प्रतिषिद्धम् । अनारब्धावयविरूपकार्याः परमाणव एवैते सञ्चयविशिष्टाः सन्तो लोकयात्रां वहन्तीत्येतदपि न समीचीनं, सञ्चयस्य भेदाभेदविकल्पाभ्यामनुपपद्यमानत्वात्, परमाणूनां चातिसौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वात् । पोद्ग-लिककार्यपक्षेऽपि पर्यायान्तरेण परमाणूनां कथनम् अप्रामाणिकम् । शब्दविवर्तत्वे तद-नुगमाग्रहणादनुपपन्नम् । परमात्मोपादानत्वमपि न सम्भवति, तस्यैव निष्प्रमाणक-त्वात् । न च 'न कदाचिदनीदृशं जगत्' इति पादप्रसारिकामात्रं कर्तुमुचितं, सर्गप्रलयप्रबन्धस्य समर्थितत्वादिति ।

अतश्च पक्षान्तरदुर्बलत्वा—

वथोदितः सिद्ध्यति भूतसर्गः ।

तं यस्तु पश्यन्नपि निह्नुवीत

तस्मै नमः पण्डितशेखराय ॥

163 એનાથી વિપરીત મતાન્તરે પ્રમાણવિરુદ્ધ છે, જેમકે શરીર વગેરે અનુત્પત્તિ-ધર્મક હોઈ નિત્ય જ છે એ માન્યતા પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે પૃથ્વી વગેરે પણ અવયવોના સન્નિવેશવિશેષો હોઈ કાર્ય છે એ ધર્મવરસિદ્ધિમાં અમે પુરવાર મ્યું છે શરીર વગેરે કાર્ય આકસ્મિક છે એ મત પણ યોગ્ય નથી કારણ કે અમુક કારણ અમુક કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે એ આપણે દેખીએ છીએ અને ભાવરૂપ વસ્તુની ઉત્પત્તિ કારણ વિના થવી ઘટતી નથી. અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ પણ તેવી જ છે — ઘટતી નથી. પૃથ્વી આદિ કાર્યનું કારણ

ત્રિગુણાત્મક પ્રધાનના મહત્, અહંકાર આદિ વિકાર છે એ મતનો પ્રતિષેધ તો અમે અગાઉ કરી દીધો છે જ. પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થતું અવયવીરૂપ કાર્ય જ નથી, સંઘાત-રૂપ પરમાણુઓ પોતે જ લોકયાત્રાનું વહન કરે છે એમ માનવું પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે સંઘાત પરમાણુઓથી લિન્ન છે કે અલિન્ન એ બે વિકલ્પો વિચારતાં આ મત ધટતો નથી, વળી પરમાણુઓ તો અતિસૂક્ષ્મ હોઈ અપ્રત્યક્ષ છે. કાર્ય પૌદ્ગલિક છે એ પક્ષમાં પણ પર્યાયાન્તરથી(= પૌદ્ગલિક-શબ્દથી) બધાં કાર્યોનું કારણ પરમાણુઓ છે એમ જે કહેવાયું છે તે અપ્રમાણિક છે. કાર્ય એ શબ્દનો વિવત છે - પરિણામ છે — એ ઘટતું નથી કારણ કે કાર્યમાં શબ્દની અનુવૃત્તિ ગૃહીત થતી નથી. કાર્યનું ઉપાદાનકારણ પરમાત્મા છે એ મત પણ સંભવતો નથી કારણ કે તેમાં કોઈ પ્રમાણ નથી. ‘જગત કહી પણ આવું ન હતું એમ નહિ’ એમ માની પગ લાંબાવી વિચારવું બંધ કરવું યોગ્ય નથી, કારણ કે અમે સર્ગ અને પ્રવચનું સમર્થન કયું છે. નિષ્કર્ષ એ કે બીજા બધા પક્ષો દુર્બલ હોઈ, ભૂતસર્ગ જેવો અમે કહ્યો છે તેવો શિદ્ધ થાય છે. જે તેને દેખવા છતાં નિષેધ છે તે પડિતશેખરને નમસ્કાર.

164. અનાદૌ સંસારે સ્થિતમિદમહો મૂઢમનસાં

જનિત્વા જન્તૂનાં મરણમથ મૃત્વાડપિ જનનમ્ ।

इयं सा दुःखानां सरणिरिति सञ्चिन्त्य कृतिना

निधातव्यं चेतो जननमरणोच्छेदिनि पदे ॥

164. અનાદિ સંસારમાં મૂઢ મનવાળા પ્રાણીઓને તો જન્મીને મરવાનું અને મરીને જન્મવાનું જ લાંબાયું છે. દુઃખોનો આ પરંપરા છે એમ વિચારીને ડાહ્યા માણસે જન્મ-મરણના ઉચ્છેદવાળા પદમાં — દશામાં ચિત્તને ચોંટાડવું જોઈએ.

[૧. ફલપરીક્ષા]

165. પ્રવૃત્તિદોષજનિતોડર્થઃ ફલમ્ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨૦] ।

પ્રવૃત્તિદોષાશ્ચ વ્યાખ્યાતાઃ । તજ્જનિતોડર્થઃ ફલમિત્યુચ્યતે । ‘અર્થ’પ્રહણં ગૌણ-મુખ્યભેદપ્રદર્શનાર્થમ્ । સુસ્વદુઃખે મુખ્યં ફલં, તત્સાધનં તુ શરીરેન્દ્રિયવિષયાદિ ગૌણમ્ । સર્વં હીદં પ્રવૃત્તિદોષાક્ષિપ્તં ફલમિત્યુક્તમ્ । તદિદમનાદિના પ્રબન્ધેન પ્રવર્તમાનં ફલં પુનઃ પુનરુપમુજ્યતે इति મહતઃ સ્વેદસ્ય હેતુરિતિ ભાવ્યમાનં નિવેદવૈરાગ્યાદિમાર્ગેણાપવર્ગોપયોગિતાં પ્રતિપદ્યતે ।

आत्तमात्तं विजहतस्त्यक्तं त्यक्तं च गृह्यतः ।

पुंसः फलघटीयन्त्रमहो कष्टः परिश्रमः ॥

[૯. ફલપરીક્ષા]

165. નૈયાયિક — ‘પ્રવૃત્તિ અને દોષ બન્નેથી ઉત્પન્ન અર્થ ફલ છે’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨૦]. પ્રવૃત્તિ અને દોષોને તો અમે સમજાવ્યા છે. તેમનાથી જનિત અર્થ ફળ છે

એમ એમ કહીએ છીએ. ‘અથ’ પદને સૂત્રમાં મૂક્યું છે તે ગૌણ-મુખ્યનો ભેદ દર્શાવવા માટે. સુખ અને દુઃખ એ મુખ્ય ફળ છે. તે સુખદુઃખનાં સાધન શરીર, ઇન્દ્રિય, વિષય વગેરે ગૌણ ફળ છે. પ્રવૃત્તિ અને દોષથી ઉત્પન્ન આ બધું ફળ છે એમ એમ કહ્યું છે. અનાદિ પરપરાથી થતું રહેતું ફળ જીવ ફરી ફરીને ભોગવે છે, એટલે ફળ મોટા ખેદનું કારણ છે એમ ભાવવામાં આવતું ફળ નિવેદન, વૈરાગ્ય વગેરે માર્ગે અપવર્ગ મારેની ઉપયોગિતા પામે છે ફળને ગ્રહણ કરી કરીને છોડતા અને છોડી છોડીને ગ્રહણ કરતા પુરુષને આ ફળનું ધટીયન્ત્ર (રેંટ) કષ્ટરૂપ પરિશ્રમ કરાવે છે.

166. તત્ પુનઃ ફલં કર્મણા કિં સઘ એવ સમ્પદ્યતે, કાલાન્તરેણ વા ?
ઉચ્ચતે । દ્વિવિધં કર્મ — ત્રિહિતં ત્રિવિદ્રં ચ । તત્ર ત્રિવિધફલાનાં કાલનિયમો નાસ્તિ । ક્રિયાફલં ‘દોગ્ધિ’ ‘પચતિ’ ઇતિ સમનન્તરમુત્પદ્યમાર્ગ દૃશ્યતે । વિધિફલાનાં તુ નૈષ નિયમ ઇતિ શબ્દપરીક્ષાયાં ચિત્રાક્ષેપપરિહારાવસરે નિરૂપિતમેતત્ ।

166. શંકાકાર — તે ફળ કર્મથી તરત જ પ્રાપ્ત થાય છે કે કાલાન્તરે પ્રાપ્ત થાય છે ?

નૈયાયિક — આનો ઉત્તર એમ આપીએ છીએ. કર્મ એ પ્રકારનું છે — વેદવિહિત અને વેદનિષિદ્ધ. તેમાં વેદવિહિત કર્મના ફળની આખતમાં કોઇ કાળનિયમ નથી. ‘દોહે છે’ ‘રાધે છે’ એવી ક્રિયાઓનું ફળ તો તરત પછી ઉત્પન્ન થતું દેખાય છે. વેદવિહિત કર્મના ફળની આખતમાં કાળનિયમ છે જ નહિ એ એમ શબ્દપરીક્ષામાં ચિત્રાક્ષેપપરિહારપ્રસંગે નિર્ણય છે.

167. વિધિફલમપિ ચ કિઞ્ચન ચોદનાવચનપર્યાલોચનયા સઘ ઇતિ નિશ્ચીયતે, વૃષ્ટિરિવ કારીર્યાઃ । કિઞ્ચદૈહિકફલમપિ કર્મ વસ્તુબલાત્ કાલાન્તરાપેક્ષં ભવતિ પુત્રેષ્ટ્યાદિ । ન હિ સહસૈવ નિધિલાભવત્ પુત્રલાભઃ સમ્ભવતિ, ગર્ભ-સમ્ભવહેતુભૂતભાર્યાપરિરમ્ભણાદિક્રમાપેક્ષત્વાત્ । જ્યોતિષ્ટોમાદિ તુ સ્વર્ગફલં કર્મફલ-સ્વરૂપમહિન્નૈવ પારલૌકિકફલમવતિષ્ટતે । સ્તર્ગો હિ નિરતિશયા પ્રીતિઃ । તદન્યથાનુપપત્તિપરિકલ્પિતઃ, કનકગિરિશિખરાદિર્વા ભોગદેશઃ । ઉભયથાડપિ નૈતદ્દેહોપભોગયોગ્યતાં પ્રતિપદ્યતે । અનિયતફલં તુ ચિત્રાદિ કૈરિચદુક્તમ્ । તદ્ધ યુક્તમયુક્તં વૈતિ તત્રૈવ પરીક્ષિતમ્ ।

167. વિહિત કર્મનું કોઇક ફળ પણ તરત જ પ્રાપ્ત થાય છે એમ વેદવચનની પર્યાલોચના દ્વારા નિર્ણય થાય છે, જેમકે કારીરિકર્મમાંથી વૃષ્ટિ, કોઇક વિહિત કર્મનું ફળ આ જન્મમાં જ થતું હોવા છતાં પણ વસ્તુબલાત્ [તરત જ નહિ પણ] કાલાન્તરે થાય છે, જેમકે પુત્રેષ્ટિ વગેરે. નિધિલાભની જેમ સહસ્રા પુત્રલાભ સંભવતો નથી, કારણ કે ગર્ભોત્પત્તિમાં કારણભૂત પત્નીપરિરમ્ભણ વગેરે કર્મની અપેક્ષા છે. જ્યોતિષ્ટોમાદિ વિહિત કર્મનું સ્વર્ગફળ તે ફળના સ્વરૂપની મહિમાથી જ પારલૌકિક સ્થિત થાય છે સ્વર્ગ એ નિરતિશય પ્રીતિ છે, આવી પ્રીતિ સ્વર્ગની કદપના કર્યા વિના ઘટતી ન હોઇ, સ્વર્ગની

કલ્પના કરવામાં આવી છે. અથવા સ્વર્ગ એટલે કનકગિરિનું શિખર આદિ ભોગદેશ. બન્ને રીતે તે ભોગવવાની યોગ્યતા આ હેતુમાં નથી. કેટલાક કહે છે કે ચિત્રા આદિ વિહિત કર્મનું ફળ અનિયમિત છે, પરંતુ તેમ માનવું તર્કસંગત છે કે નહિ એની પરીક્ષા અમે ત્યાં જ કરી છે.

168. નિષિદ્ધસ્ય તુ કર્મણઃ સર્વસ્યૈવ પ્રાયેણ પરલોક એવ ફલમ્ । પરદારા-
મિમર્ષણાદૌ હિ ક્રિયાફલં સુરતસુખાદિ સઘઃ ફલમ્ । નિવેષવિધિફલં તુ નરકપતનં
પારલૌકિકમ્ । સ્વર્ગવત્ નરકસ્યાપિ નિરતિશયદુઃખાત્મનસ્તદન્યથાઽનુપપત્તિપરિ-
કલ્પિતસ્ય દેશસ્વભાવસ્ય વા એતચ્છરીરાનુપભોગયોગ્યત્વાત્ ।

168. વેદનિષિદ્ધ બધાં કર્મોનું ફળ પ્રાયઃ પરલોકમાં જ મળે છે. પરસ્ત્રીસંગ આદિ ક્રિયાઓનું ફળ સુરતસુખ આદિ તરત જ મળે છે. વેદનિષિદ્ધ ક્રિયાનું ફળ નરકપતન પરલોકમાં મળે છે. જેમ સ્વર્ગ નિરતિશય સુખાત્મક છે તેમ નરક નિરતિશય દુઃખાત્મક છે, આવું નિરતિશય દુઃખ નરકની કલ્પના કર્યા વિના ઘટતું નથી એટલે નરકની - નિરતિશય દુઃખાત્મક નરકની અથવા જ્યાં નિરતિશય દુઃખનો ભોગ થાય છે તે સ્થાનની - કલ્પના કરવામાં આવી છે, કારણ કે તે ભોગ આ શરીરથી ભોગવાવાને યોગ્ય નથી.

169. તીવ્રસંવેગનિર્વૃત્તં કર્મ વિહિતમિતરદ્વા પ્રત્યાસન્નવિપાકમિદૈવ ભવતિ,
નન્દીશ્વરનદુષયોરિવેત્યાગમવિદઃ । ચૌરબ્રહ્મનાદયશ્ચ કેચિત્ પ્રત્યાસન્નપ્રત્યવાયાઃ
પ્રાયેણ દૃશ્યન્તે એવેત્યેવમેષાં ત્રિચિત્રઃ કર્મણાં વિપાકઃ ।

169 તીવ્રસંવેગપૂર્વક કરાયેલું કર્મ — વિહિત હોય કે ઇતર હોય — ઇહલોકમાં જ તરત જ આપે છે, જેમકે નન્દીશ્વર અને નુહ્યનું કર્મ, એમ આગમના ન્દાનુકાર કહે છે કેટલાકને અર્થાત્ ચોર, બ્રહ્મહત્યા વગેરેને તરત જ વિદ્યો આવી પડે છે એવું પ્રાયઃ દેખાય છે જ. આમ આ કર્મોનો વિપાક વિચિત્ર છે, અકળ છે.

170. યદપિ ચોચ્યતે કર્મકાલે ફલં નાસ્તિ, ફલકાલે કર્મ નાસ્તિ,
કાલાન્તરે ચ ફલસ્યાન્યત્ પ્રત્યક્ષં કારણમુપલબ્યતે સેવાદિકમ્ ઇતિ, તદપિ પૂર્વ
પરિહૃતમ્, કર્મણાં વિનાશેઽપિ તઽજ્જનિતસ્યાત્મસંસ્કારસ્ય ધર્માધર્મશબ્દાચ્ચસ્ય ભાવાત્,
દૃષ્ટસ્ય ચ સેવાદેઃ કારણસ્ય વ્યભિચારાદદૃષ્ટકલ્પનાયા અવશ્યં ભાવિત્વાત્ ।

170. વળી એવો જે આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો કે કર્મકાળે ફળ હોતું નથી અને ફળકાળે કર્મ હોતું નથી, તથા કાલાન્તરે થતા ફળનું સેવા આદિ અન્ય પ્રત્યક્ષ કારણ દેખાય છે, તે આક્ષેપનો પરિહાર પણ અમે અગાઉ કરી દીધો છે. તે આક્ષેપ બરાબર નથી કારણ કે કર્મો નાશ પામી જાય છે ત્યારે પણ કર્મજનિત સંસ્કાર - જે ધર્માધર્મ-શબ્દનાર્થ છે તે - આત્મામાં હોય છે જ. વળી, [કેટલીક વાર] દષ્ટ કારણ સેવા આદિ હોવા છતાં તેનું ફળ ન મળતું હોવાથી અદૃષ્ટની કલ્પના અવશ્યપણે કરવી પડે છે જ.

171. ધર્માદેરાત્મનિ સમવાયાત્, ફલસ્ય ચ પુત્રપદ્માદેરન્યત્ર સમવેતત્વાત્ મિન્નાધિકરણત્વં કર્મફલયોરિત્યપિ ન ચોદ્યમ્, મુલ્યસ્ય સુખદુઃખાત્મનઃ ફલસ્ય મિન્નાશ્રયત્વાનુપપત્તેઃ । સુખદુઃખે હ્યાત્મનિ વર્તેતે, ધર્માધર્મૌ ચ તત્સ્થાવેતેતિ ।

171. ધર્મ-અધર્મ આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહે છે અને તેનું ફળ પુત્ર, પશુ, વગેરે ખીજે સમવાયસંબંધથી રહે છે. એટલે કર્મ અને ફળનાં અધિકરણો ભિન્ન ભિન્ન થાય છે - એ આપણે પણ ન આપવી જોઈએ, કારણ કે સુખદુઃખરૂપ મુખ્ય ફળનું અધિકરણ કર્મના અધિકરણથી જુદું થઈતું નથી. સુખદુઃખરૂપ ફળ આત્મામાં સમવાયસંબંધથી રહે છે અને ધર્માધર્મ પણ આત્મામાં જ સમવાયસંબંધથી રહે છે.

172. દૃષ્ટં નૈવ સુખસ્ય કારણમતસ્તદ્વેતુરાગેણ કિં ?

દુઃખસ્યાપિ ન તન્નિબન્ધનમિતિ દ્વેષસ્તદર્થેષુ કઃ ? ।

તસ્માત્ કર્મનિમિત્તકં ફલમિતિ ધ્યાયન્ન કુર્યાત્ કૃતી

સજ્જં કર્મણિ યેન દુસ્તરમસૌ સંસારમાપદ્યતે ॥

172. સુખનું કારણ દૃષ્ટ નથી, તો પછી સુખના (માની લીધેલા દૃષ્ટ કારણ પ્રત્યે રાગ રાખવાથી શું ? દુઃખનું કારણ દૃષ્ટ નથી, તો પછી દુઃખના (માની લીધેલા દૃષ્ટ કારણરૂપ) અર્થો પ્રતિ દ્વેષ કરવાથી શું ? સુખદુઃખરૂપ ફળનું કારણ કર્મ છે એમ વિચારતા હાહા માણસે કર્મમાં આસક્તિ ન રાખવી કે જે આસક્તિથી દુસ્તર આ સંસાર આવી પડે છે.

[૧૦. દુઃખપરીક્ષા]

173. વાધનાલક્ષણં દુઃખમ્ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨૧] । વાધના પીડનં સન્તાપનમ્ । સા લક્ષણમસ્યેતિ વાધનાલક્ષણં દુઃખમ્ । તત્ર મુલ્યે દુઃખે લક્ષ્યે, લક્ષણશબ્દો યથાશ્રુત એવં । વાધનયૈવ હિ દુઃખસ્વરૂપં લક્ષ્યતે વાધયતિ પીડયતીતિ । ગૌણે તુ દુઃખે શરીરાદૌ લક્ષ્યે, વાધનાલક્ષણં વાધનાનુષક્તમિતિ વ્યાખ્યેયમ્ ।

[૧૦. દુઃખપરીક્ષા]

173. નૈયાયિક — વાધનારૂપ લક્ષણવાળું દુઃખ છે [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨૧]. વાધના એટલે પીડા, સંતાપ વાધના લક્ષણ જેનું છે તે છે વાધનાલક્ષણ દુઃખ જ્યારે મુખ્ય દુઃખ લક્ષ્ય હોય છે ત્યારે 'લક્ષણ' શબ્દ યથાશ્રુત જ છે, કારણ કે વાધના વડે જ દુઃખનું સ્વરૂપ લક્ષિત થાય છે — જે વાધ કરે છે. પીડા કરે છે તે દુઃખ છે. શરીર આદિ ગૌણ દુઃખ જ્યારે લક્ષ્ય હોય છે ત્યારે 'વાધનાલક્ષણ'ની વ્યાખ્યા 'વાધનાનુષક્ત — વાધનાસમ્બંધ' એમ કરવી જોઈએ.

174. નનુ પૂર્વસૂત્રવ્યાખ્યાતેન ફલપ્રહણેનૈવ દુઃખસ્યોપદિષ્ટત્વાત્ કિમર્થં પુનરુપદેશઃ ? સુખપ્રત્યાહ્વાનાર્થં ઇતિ ચેન્ન, પૂર્વાપરવિરોધાત્, સકલપ્રાણમૃદનુભવ-

સાક્ષિકત્વેન ચ સુખસ્ય પ્રત્યાહ્યાતુમશક્યત્વાત્ । તદ્વપ્રત્યાહ્યાને ચ વિવક્ષિતે
કિમર્થં પ્રમેયસૂત્રે ફલપદોપાદાનમ્ ? ફલે લલુ સુખદુઃખે इति व्याख्यातम् । તતશ્ચ
સુખે પ્રત્યાહ્યાતે દુઃખમેવાવશિષ્યતે । તત્ત્વચાનેન દુઃખશબ્દેનૈવ નિર્દિષ્ટમિતિ કિં
ફલપ્રહણેન ?

174. શંકાકાર — પૂર્વ સૂત્રમાં વ્યાખ્યાત 'ફલ' શબ્દના અહલ્યથી દુઃખનો ઉપદેશ થઈ
ગયો હોઈ શા માટે ફરી દુઃખનો ઉપદેશ આપો છો ? જો તમે નૈયાયિકો કહેતા હો કે
સુખનો પ્રતિષેધ કરવા માટે દુઃખનો ફરી ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે તો અમે કહીએ
છીએ કે તેમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે તેમાં પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે [તેમાં પૂર્વાપર
વિરોધ આવે છે કારણ કે પહેલાં તો તમે નૈયાયિકાએ જ દુઃખની જોમ સુખનું પશ્ય
ફળ તરીકે પ્રતિપાદન કર્યું છે.] વળી, સકલ પ્રાણીઓનો અનુભવ સાક્ષીરૂપ હોઈ, સુખનો
પ્રતિષેધ કરવો અશક્ય છે. જો સુખનો પ્રતિષેધ વિવક્ષિત હોય તો પ્રમેયસૂત્રમાં 'ફળ' શબ્દનું
અહલ્ય શા માટે કર્યું ? સુખ-દુઃખ બે ફળ છે જોમ તમે સમજાવ્યું છે. પશ્ય સુખનો
પ્રતિષેધ થતાં તો દુઃખ જ બાકી રહે. તે દુઃખનો જ 'દુઃખ' શબ્દ વડે નિર્દેશ છે, એટલે
'ફલ' શબ્દનું અહલ્ય પ્રમેયસૂત્રમાં શા માટે ?

175. ઉચ્યતે । ન સુખલેશસ્ય સંસારે જન્તુભિરન્તરાન્તરાડ્ઠનુભૂયમાનસ્ય
પ્રત્યાહ્યાનાય દુઃખપ્રહણમ્, કિન્તુ સર્વત્ર તથાત્વભાવનોપદેશાર્થમ્, સોડપિ સુખલ્લવો
દુઃખમેવેતિ ભાવયિતવ્યઃ, તત્સાધનમપિ સર્વં દુઃખમેવેતિ મન્તવ્યમ્ ।

ન તદ્ વ્યવસિતં પુંસાં ન તદ્ કર્મ ન તદ્ વચઃ ।

ન તદ્ ભોગ્યં સમસ્તીહ યન્ન દુઃખાય જાયતે ॥

તદિત્યં દુઃખમુત્કૃષ્ટં તિરશ્ચાં, મધ્યમં મનુષ્યાણાં, હીનં દેવાનાં, હીનતરં વીત-
રાગાણામિત્યાગમત્રિદઃ । વીતરાગાણાં દુઃખતાનવં યુક્તિતોડપ્યવગમ્યતે, દુઃખસ્ય
રાગનિબન્ધનત્વાત્ ।

175. નૈયાયિક — અમે ઉત્તર આપીએ છીએ. સંસારમાં પ્રાણીઓ વચ્ચે વચ્ચે
લેશમાત્ર જે સુખ અનુભવે છે તેનો પ્રતિષેધ કરવા 'દુઃખ' શબ્દનું અહલ્ય સૂત્રમાં કર્યું
નથી પરંતુ સંસારમાં સર્વત્ર દુઃખ જ છે એવી ભાવનાનો ઉપદેશ કરવા માટે 'દુઃખ' શબ્દનું
અહલ્ય સૂત્રમાં કર્યું છે. તે લેશમાત્ર સુખ પશ્ય દુઃખ જ છે એમ બતાવવું જોઈએ, તે સુખના
બધાં સાધનો પશ્ય દુઃખ જ છે એમ માનવું જોઈએ. પુરુષોનો એવો કોઈ વિચાર નથી,
એવું કોઈ કર્મ નથી, એવું કોઈ વચન નથી, એવું કોઈ ભોગ્ય નથી જે દુઃખને માટે ન
હોય આમ ઉત્કૃષ્ટ દુઃખ તિરશ્ચાને, મધ્યમ દુઃખ મનુષ્યોને, હીન દુઃખ દેવાને અને હીનતર
દુઃખ વીતરાગીઓને હોય છે એમ આગમના જાણકારો કહે છે. વીતરાગીઓના દુઃખની
અત્યલ્પતા તકથી પશ્ય જાણી શકાય છે, કારણ કે દુઃખનું કારણ રાગ છે.

176. તત્ત્વતશ્ચિન્ત્યમાનં હિ सर्वं दुःखं विवेकिनः ।

विषसम्पृक्तमधुवत् सुखं दुःखीभवत्यदः ॥

सुखाधिगमलोमेन यतमानो हि पुरुषः ।

सहस्रशाखमाप्नोति दुःखमेव तदर्जने ॥

एवं सर्वमिदं दुःखमिति भावयतोऽनिशम् ।

सर्वोपपत्तिस्थानेषु निर्वेदोऽस्य प्रवर्तते ॥

निर्विण्णस्य च वैराग्यं विरक्तस्य च देहिनः ।

क्लेशकर्मप्रहाणादिद्वારો निःश्रेयસોદયઃ ॥

176. તત્ત્વતઃ વિચારતાં વિવેકીઓને તો અધુનું દુઃખરૂપ જ છે, કારણ કે વિષમિશ્રિત મધની જેમ સુખ પણ દુઃખ બની જાય છે. વળી, સુખને પામવાના લોકથી પ્રયત્ન કરતો પુરુષ હજાર શાખાઓવાળું દુઃખ જ સુખને પામવાના પ્રયત્નમાં મેળવે છે. આમ આ અધુનું દુઃખ જ છે એમ સદા ભાવતા પુરુષને અર્ધા ઉપપત્તિસ્થાનો પ્રતિ નિર્વેદ થાય છે; નિર્વિ-
ણ્ણ તે પુરુષને વૈરાગ્ય જાગે છે અને વિરક્ત દેહધારી તે પુરુષમાં કલેશોનું પ્રહાણ, કર્મોનું પ્રહાણ વગેરે દારોવાળો મોક્ષ ઉદય પામે છે.

177. नन्वेवं तर्हि फलग्रहणं न कर्तव्यं, दुःखपदेनैव गतार्थत्वादित्युक्तम् ।
मैवं, तस्यान्यप्रयोजनत्वात् । प्रवृत्तिदोषजनितत्वेन सुखदुःखे भावयितव्ये अभ्यासेन
च वर्तमाने इति, कर्मदोषजनितत्वेन हि फलमनुचिन्तितवत्स्तत्कारणयोरनुकूलप्रति-
कूलयोरस्य रागद्वेषौ मा भूताम् । अभ्यावृत्त्या च ससाधनस्य फलस्य हानोपा-
दानस्रोतसोद्यमानस्तत्रात्यन्ताय निर्विचितामिति फलग्रहणम् । तदेवमन्यथा फलस्य
निःश्रेयसोपयोगित्वम्, अन्यथा तु फलत्वे सत्यपि दुःखस्येति ।

177. શંકાકાર — એમ જ હોય તો ‘ફલ’ શબ્દનું ગ્રહણ સૂત્રમાં ન કરવું જોઈએ, કારણ કે ‘દુઃખ’ શબ્દથી જ ફળનો અર્થ સમજાઈ ગયો છે એમ અમે કહ્યું છે.

નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે ‘ફલ’ શબ્દને સૂત્રમાં ગ્રહણ કરવાનું ખીનું જ પ્રયોજન છે. પ્રવૃત્તિ અને દોષથી જનિતરૂપે સુખ-દુઃખની ભાવના કરવી જોઈએ અને અભ્યાસથી તે વર્તમાન છે એમ ભાવવું જોઈએ, જેથી કર્મ અને દોષથી જનિત રૂપે ફળની ભાવના કરનારને તેમના કારણભૂત અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વસ્તુ પ્રતિ અનુક્રમે રાગ અને દ્વેષ ન થાય. [અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ] સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત ફળ સુખ અને દુઃખના ગ્રહણ અને ત્યાગના પ્રવાહ વડે ખેંચાતા પુરુષને પુનઃ પુનઃ ભાવના દ્વારા તેમાં આત્મતિકપણે નિર્વેદ થાય એટલા ખાતર ‘ફળ’ શબ્દનું સૂત્રમાં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. આમ ફળ એક રીતે નિશ્ચેયસમાં ઉપયોગી છે તો ફળ હોવા છતાં દુઃખ ખીલ રીતે નિશ્ચેયસમાં ઉપયોગી છે.

178. દીર્ઘસ્ય દુઃખસ્ય નિમિત્તભૂતં

સુખં ચ દુઃખાત્મકમેવ સર્વમ્ ।

મુમુક્ષુણા હેયતયા વિચિન્ત્યં

દેહાદિદુઃખાન્તમિદં પ્રમેયમ્ ॥

इति निपुणमतिर्यो दुःखमेवेति सर्वं

परिहरति शरीरे क्लेशकर्मादिजातम् ।

अजममरमनन्तं चिन्तयन्नात्मतत्त्वं

गतमयमपवर्गं शाश्वतं सोऽभ्युपैति ॥

इति भट्टजयन्तस्य कृतौ न्यायमञ्जर्यामष्टममाह्निकम् ॥

178. દીર્ઘં દુઃખનાં નિમિત્તભૂત બધું સુખ દુઃખાત્મક જ છે. પ્રમેયસૂત્રમાં દેહથી માંડી દુઃખ સુખીનાં બધાં પ્રમેયોને મુમુક્ષુએ હેયરૂપે ચિંતવવા જોઈએ.

જે નિપુણમતિવાળો બધું દુઃખ જ છે એમ ચિંતવી શરીરમાં ક્લેશ, કર્મ વગેરે સંધ્યું ત્યજી દે છે અને અજ, અમર, અનન્ત આત્મતત્ત્વનું ચિંતન કરે છે તે અમરદિત, શાશ્વત અપવર્ગને પામે છે.

જયંત ભટ્ટ વિરચિત ન્યાયમંજરીનું

આઠમું આહ્નિક સમાપ્ત

નવમમ્ આદિકમ્

૧. एवं शरीरादौ दुःखपर्यन्ते हेये प्रमेये निर्णीते, यदर्थमेतदुपदेशो, यत्पर-
मुपादेयं प्रमेयं, यदर्थः शास्त्रारम्भः, तमपवर्गं लक्षयितुमाह—तदत्यन्तविमोक्षोऽप-
वर्गः । [न्यायसूत्र १.१.२२] ।

તદિતિ પ્રક્રાન્તસ્ય દુઃખસ્યાવમર્શઃ । ન ચ મુખ્યમેવ દુઃખં વાઘનાસ્વભાવ-
મવમૃશ્યતે, કિન્તુ તત્સાધનં તદનુષક્તં ચ સર્વમેવ । તેન દુઃખેન વિયોગોઽપવર્ગઃ ।

નવમ્ આદિક

૧. નૈયાયિક — આમ શરીરથી માંડી દુઃખ સુધીનાં પ્રમેયો હેય છે એ જ્યારે નિર્ણીત થઈ ગયું છે ત્યારે જેના માટે આ ઉપદેશ છે, જેના લક્ષી દળેલાં પ્રમેય ઉપાદેય બને છે, જેના માટે આ શાસ્ત્ર લખાયું છે તે અપવર્ગનું લક્ષણ બાંધવા માટે ન્યાયસૂત્રકાર ગૌતમ કહે છે, “તેમાંથી અત્યન્ત છૂટકારો અપવર્ગ છે” [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨૨]. ‘તેમાંથી’ એ શબ્દથી જે સી ચર્ચા ચાલતી હતી તે દુઃખનો નિર્દેશ થયો છે. કેવળ બાધનાસ્વભાવ મુખ્ય દુઃખનો જ નહિ પરંતુ તે મુખ્ય દુઃખનાં સાધનો અને તે મુખ્ય દુઃખ સાથે સમ્બંધ સર્વનો નિર્દેશ સમજવો. તે દુઃખથી મુક્તિ અપવર્ગ (=મોક્ષ) છે.

૨. अस्ति प्रलयवेलायामप्यात्मनो दुःखवियोगः । स त्वपवर्गो न भवति, सर्गसमये पुनरक्षीणकर्माशयानुरूपशरीरादिसम्बन्धे सति दुःखसम्भवात् । अतस्तस्या-
वृत्त्यर्थमत्यन्तग्रहणम् ।

૨. પ્રત્ય તખતે પશુ આત્માને દુઃખનો વિયોગ હોય છે, પરંતુ તે અપવર્ગ નથી બનતો, કારણ કે અક્ષીણ કર્મસંસ્કારને અનુરૂપ શરીર આદિ સાથે સર્ગકાળે આત્માનો પુનઃ સંબંધ થતાં દુઃખ સંભવે છે. તેથી પ્રલયકાલીન દુઃખવિયોગને વ્યાવૃત્ત કરવા ‘અત્યન્ત’ પદનું સૂત્રમાં ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે.

૩. आत्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिरपवर्गो, न सावधिका । द्विविधदुःखावमर्शिना सर्वनाम्ना सर्वेषामात्मगुणानां दुःखवदवमर्शात्, ‘अत्यन्त’ग्रहणेन च सर्वात्मना तद्वियोगाभिधानात् नवानामાત્મગુણાનાં બુદ્ધિસુખદુઃખેચ્છાદ્વેષપ્રયત્નધર્માધર્મસંસ્કારાનાં નિર્મૂલોચ્છેદોઽપવર્ગો ઇત્યુક્તં ભવતિ ।

૩. આત્યન્તિક દુઃખનિવૃત્તિ અપવર્ગ છે, અમુક કાળની અવધિવાળી દુઃખનિવૃત્તિ અપવર્ગ નથી. મુખ્ય અને ગૌણ દ્વિવિધ દુઃખનો નિર્દેશ કરતાં સર્વનામ વડે આત્માના બધા ગુણોનો દુઃખની જેમ નિર્દેશ થતો હોય, અને ‘અત્યન્ત’પદના સૂત્રમાં ગ્રહણથી સર્વથા સંપૂર્ણપણે દુઃખનો વિયોગ કહેવાયો હોય, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ અને સંસ્કાર એ આત્માના નવ ગુણોનો નિર્મૂલ ઉચ્છેદ અપવર્ગ છે એમ કહ્યું ગણાય.

4. યાવદાત્મગુણાઃ સર્વે નોચ્છિન્ના વાસનાદયઃ ।
 તાવદાત્યન્તિકી દુઃખવ્યાવૃત્તિર્નાવકરપતે ॥
 ધર્માધર્મનિમિત્તો હિ સમ્ભવઃ સુખદુઃખયોઃ ।
 મૂલભૂતૌ ચ તાવેવ સ્તમ્ભૌ સંસારસદ્મનઃ ॥
 તદુચ્છેદે તુ તત્કાર્યશરીરાદેરુપ્પ્લવાત્ ।
 નાત્મનઃ સુખદુઃખે સ્ત ઇત્યસૌ મુક્ત ઉચ્યતે ॥
 ઇચ્છાદ્વેષપ્રયત્નાદિ ભોગાયતનબન્ધનમ્ ।
 ઉચ્છિન્નભોગાયતનો નાત્મા તૈરપિ યુજ્યતે ॥
 પ્રાણસ્ય ક્ષુત્પિપાસે દ્વે લોભમોહૌ ચ ચેતસઃ ।
 શીતાતપૌ શરીરસ્ય ષટ્કર્મિરહિતઃ શિવઃ ॥

તદેવં નવાનામાત્મવિશેષગુણાનાં નિર્મૂલોચ્છેદોડપવર્ગં ઇતિ યદુચ્યતે, તદેવેદમુક્તં ભવતિ 'તદત્યન્તવિમોક્ષોડપવર્ગઃ' ઇતિ ।

4. જ્યાં સુધી સંસ્કાર આદિ આત્માના બધા ગુણો નાશ ન પામે ત્યાં સુધી આત્યન્તિક દુઃખનિવૃત્તિ ધટતી નથી. ધર્મ-અધર્મના નિમિત્તો સુખ-દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સંસારરૂપી મહેલના આ બે જ મૂળભૂત સ્તંભ છે. તેમનો નાશ થતાં તેમના કાયંભૂત શરીર આદિનો નાશ થવાથી આત્માને સુખ-દુઃખ થતાં નથી, એટલે તે મુક્ત કહેવાય છે. ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન આદિ ભોગાયતનને (=શરીરને) લીધે થાય છે. એટલે જે આત્માના ભોગાયતનનો નાશ થઈ જાય છે તે આત્મા સાથે ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન વગેરે સમવાયસંબંધથી જોડાતા નથી. પ્રાણને લાગતી ભૂખ અને તરસ, મનમાં થતા લોભ અને મોહ, શરીરને અનુભવાતા ટાક અને તાપ એ જ ઊર્મિઓથી રહિત આત્મા શિવ છે - મુક્ત છે. તેથી આત્માના વિશેષ નવ ગુણોનો નિર્મૂલ ઉચ્છેદ અપવર્ગ છે એમ કહેવાય છે. એટલે જ આ કહેવામાં આવ્યું છે કે 'અત્યન્ત દુઃખવિયોગ અપવર્ગ' છે.

5. નનુ તસ્યામવસ્થાયાં કીદગાત્માડવશિષ્યતે ? ।

સ્વરૂપૈકપ્રતિષ્ઠાનઃ પરિત્યક્તોડખિલૈર્ગુણૈઃ ॥

ઝર્મિષ્ટ્કાતિગં રૂપં તદસ્યાદુર્મનીષિણઃ ।

સંસારબન્ધનાધીનદુઃખક્લેશાદ્યદૂષિતમ્ ॥

5. સંસ્કાર — તે મુક્ત અવસ્થામાં આત્મા કેવો બાકી રહે છે ?

નૈયાયિક — અખિલ [વિશેષ] ગુણોથી રહિત અનેલો આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં જ અવસ્થાન પામે છે. જ ઊર્મિઓથી પર એવું તેનું રૂપ છે એમ મનીષીઓ કહે છે — જે રૂપ સંસારરૂપી બંધનને અધીન દુઃખ, ક્લેશ વગેરેથી દૂષિત નથી.

6. અત્ર વેદાન્તિન આહુઃ — નાયમીદશો મોક્ષઃ પ્રેક્ષાવતાં પ્રયત્નભૂમિર્ભવિતુમર્હતિ । કો હિ નામ શિલાશકલકલ્પમપગતસકલસુખસંવેદનસંસ્પર્શમાત્માનમુપપાદયિતું યતેત ? સોપાધિસાવધિકપરિમિતાનન્દનિષ્યન્દાત્ સ્વર્ગાદપ્યધિકમનવધિકનિરતિશયનૈસર્ગિકાનન્દસુન્દરમપરિમ્લાનતત્સમ્વેદનસામર્થ્ય ચતુર્થ પુરુષાર્થમાચક્ષતે વિચક્ષણાઃ । યદિ તુ જડઃ પાષાણનિર્વિશેષ એવ તસ્યામવસ્થાયામાત્મા ભવેત્, તત્ કૃતમપવર્ગેણ । સંસાર એવ વરમસ્તુ યત્ર તાવદન્તરાન્તરાડપિ દુઃખકલ્પિતમપિ સ્વરૂપમપિ સુખમુપભુજ્યતે । ચિન્ત્યતાં તાવદિદં કિમરૂપસુખાનુભવો ભદ્રક ઉત સર્વસુખોચ્છેદ એવ । તસ્માન્નિત્યસુખમાત્મનો મહત્ત્વવદસ્તીત્યાગમપ્રામાણ્યાદુપગમ્યતામ્ । તન્ન સંસારદશાયામવિદ્યાવરણવશેન નાનુભૂયતે । તત્ત્વજ્ઞાનાભ્યાસમાવનાભિભૂતનિરસ્તતરાવિદ્યાવરણસ્વાત્મા તસ્યામવસ્થાયાં તદનુભવતીતિ ।

6. અહીં વેદાન્તીઓ કહે છે — આવો મોક્ષ બુદ્ધિમાનોને મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવા પ્રેરવાની યોગ્યતા ધરાવતો નથી સકલ સુખ અને સંવેદનથી રહિત, પથ્થરના ટુકડા જેવા આત્માને પામવાને કોણુ પ્રયત્ન કરે ? સોપાધિક, સાવધિક, પરિમિત આનન્દના નિષ્યન્દરૂપ સ્વર્ગથી પણ અધિક, અનવધિક, નિરતિશય, નૈસર્ગિક આનન્દને લીધે સુન્દર અને તે આનન્દનું સંવેદન કરવાના અણુવીલાયેલા સામર્થ્યવાળો યોથો પુરુષાર્થ [મોક્ષ] છે એમ બુદ્ધિમાનો કહે છે. જો તે અવસ્થામાં (=મોક્ષમાં) આત્મા પાપાણુથી કોઈ રીતે નીરાળો નહિ એવો જડ ખની જતો હોય તો તેવા અપવર્ગથી સર્જુ; સંસાર જ વધુ સારો કે જ્યાં વચ્ચે વચ્ચે દુઃખકલ્પિત અને અસ્પ પણ સુખ તો ભોગવાય છે. તમે જ વિચારો કે આ અસ્પ સુખનો અનુભવ સારો કે સર્વ સુખનો ઉચ્છેદ જ સારો ? તેથી, આગમપ્રમાણને આધારે આત્માના વિભુત્વની જેમ આત્મામાં નિત્ય સુખ સ્વીકારો. તે નિત્ય સુખ સંસારદશામાં અવિદ્યાના આવરણને લીધે અનુભવાતું નથી. તત્ત્વજ્ઞાન, અભ્યાસ અને ભાવનાથી અભિભૂત થઈ ઝડપથી દૂર થઈ ગયેલા અવિદ્યારૂપ આવરણવાળો આત્મા તે અવસ્થામાં (=મોક્ષમાં) તે નિત્ય સુખ અનુભવે છે.

7. તદિદમનુપપન્નમ્, આત્મનો નિત્યસુખસત્તાયાં પ્રમાણાભાવાત્ । પ્રત્યક્ષં તાવદસ્મદાદીનામન્યેષાં વા કેષાઞ્ચિદસ્મિન્નર્થે ન પ્રભવતીતિ કેયં કથા ? । અનુમાનમપિ ન સમ્ભવતિ, લિઙ્ગલેશાનવલોકનાદિતિ ।

7. નૈયાયિક — આ ઘટનું નથી, કારણ કે આત્મામાં નિત્ય સુખ હોવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. આપણું કે બીજા કોઈનું પ્રત્યક્ષ અને પુરવાર કરવાની બાબતમાં સમર્થ નથી, એટલે આ વાત જ ક્યાં રહે છે ? અનુમાન પણ એને પુરવાર કરવા સમર્થ નથી કારણ કે તેને પુરવાર કરતો જરા જેટલો હંદુ પણ દેખાતો નથી.

૮. નનૂક્તમેવાનુમાનમપવર્ગાય યત્ર પ્રેક્ષાવતાં પ્રયત્નઃ । સુલસિદ્ધયે હિ બુદ્ધિમન્તો યતન્તે, નાશ્મકલ્પમાત્માનં કર્તુમિતિ । તદયમિષ્ટાધિગમાર્થો મુમુક્ષોઃ પ્રયત્નઃ, પ્રેક્ષાપૂર્વકારિપ્રયત્નત્વાત્, કૃષ્યાદિપ્રયત્નવદિતિ ।

૮. વેદાન્તી — જેને ખાતર બુદ્ધિમાનો પ્રયત્ન કરે છે તે અપવર્ગને પુરવાર કરવા માટે અમે અનુમાન આપ્યું છે. સુખની સિદ્ધિ માટે બુદ્ધિમાનો પ્રયત્ન કરે છે, આત્માને પથર જેવો બનાવવા માટે પ્રયત્ન કરતા નથી. આ છોટને (=સુખને) પ્રાપ્ત કરવા મુમુક્ષુનો પ્રયત્ન હોય છે, કારણ કે પ્રયત્ન વિચારપૂર્વક કરવામાં આવે છે, ખેતી વગેરે માટેના પ્રયત્નની જેમ.

૯. નાનિષ્ઠોપરમાર્થત્વાદનિષ્ઠસ્યાપિ શાન્તયે ।

સન્તઃ પ્રયતમાના ાહ દૃશ્યન્તે વ્યાધિલેહિતાઃ ॥

અતિદુર્બહશ્ચાયં સંસારદુઃખમાર ઇતિ તદુપશમાય વ્યવસ્યન્તઃ સન્તો ન નિષ્પ્રયોજનપ્રયત્ના ભવન્તીત્યનૈકાન્તિકો હેતુઃ ।

૯. નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે અનિષ્ઠનો (= દુઃખનો) ક્ષય કરવા માટે મુમુક્ષુ પ્રયત્ન કરે છે. વ્યાધિથી ખેદ પામેલા સન્તો અનિષ્ઠની શાન્તિ માટે પણ પ્રયત્ન કરતા દેખાય છે. સંસારના દુઃખનો ભાર વહેવો અત્યન્ત મુશ્કેલ છે, એટલે તે દુઃખના ઉપશમ માટે પ્રયત્ન કરતા સન્તોનો એ પ્રયત્ન નિષ્પ્રયોજન (અર્થાત્ વગર વિચાર્યો) નથી. તેથી 'કારણ કે પ્રયત્ન વિચારપૂર્વક કરવામાં આવે છે' એ તમે આપેલો હેતુ અનૈકાન્તિક છે.

૧૦. અથાગમાદવમ્યતે વિમુત્ત્વેનેવ નિત્યેન સુલેનાવિયુત આત્મેતિ । તથા ચ પઠ્યતે 'વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ' ઇતિ । સ્યાદેતદેવં યદ્યેતદેવ કેવલમાગમવચનમશ્રોણ્યત । વચનાન્તરમપિ તુ શ્રૂયતે 'ન હ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશરીરં વાવ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ.' [છાન્દોગ્ય ૮.૧૨] ઇતિ ।

૧૦. વેદાન્તી — આગમમાંથી પણ આપણે જાણીએ છીએ કે જેમ વિમુત્તવધી તેમ નિત્ય સુખથી અવિયુત આત્મા છે. અને આગમમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'બ્રહ્મ વિજ્ઞાન છે અને બ્રહ્મ આનન્દ છે.'

નૈયાયિક — જેમ બને જે કેવળ આ જ આગમવચન આપણે સાંભળ્યું હોય. પરંતુ બીજું આગમવચન પણ સાંભળાય છે, તે એ કે 'જ્યારે આત્મા સશરીરી હોય છે ત્યારે તેને સુખદુઃખનો નાશ નથી હોતો (અર્થાત્ જ્યાં સુધી શરીર હોય છે ત્યાં સુધી આત્માને સુખ-દુઃખ હોય છે જ). જ્યારે તે અશરીરી બને છે ત્યારે સુખ-દુઃખ તેને સ્પર્શતાં નથી.' [છાન્દોગ્ય ૮.૧૨]

૧૧. નનુ ભવત્પઠિતમાગમવચનમન્યથાપિ વ્યાખ્યાતું શક્યતે । સશરીર-સ્યેતિ પ્રક્રમાત્ સાંસારિકે સુખદુઃખે અનુકૂલેતરવિષયોપલમ્ભસમ્ભવે તદાનીમશરીર-માત્માનં ન સ્પૃશત ઇત્યર્થઃ ।

મોક્ષમાં નિત્યસુખનું સંવેદન છે એના સમર્થનમાં આપેલ અગમપ્રમાણનું ખંડન કરે છે

11. વેદાન્તી — આપે જણાવેલું આગમવચન ખીજી રીતે પણ સમજાવવું શક્ય છે. ‘સશરીરસ્ય (=સશરીરીને)’ શબ્દથી તે વચન શરૂ થતું હોય, અનુકૂલ-પ્રતિકૂલ વિષયોમાંથી જન્મતા સાંસારિક સુખ-દુઃખ ત્યારે [=મોક્ષમાં] અશરીરી આત્માને સ્પર્શતાં નથી એમ અર્થ છે.

12. હન્ત તર્હિ ત્વદઘીતમપિ વેદવચનમ્ ‘આનન્દં બ્રહ્મ’ इति संसारदुःखपरिहार-
પ્રકરણાદેવ તદ્દુઃખાપાયવિષયં વ્યાખ્યાસ્યતે । ન લલુ વ્યાખ્યાનસ્ય મગવતઃ
કાચિદભૂમિરસ્તિ । દૃષ્ટાશ્ચ દુઃખોપરમે સુખશબ્દપ્રયોગાઃ ।

ચિરજ્વરશિરોત્તર્યાદિવ્યાધિદુઃખેન લેદિતાઃ ।

સુખિનો વયમઘેતિ તદપાયે પ્રયુજ્જતે ॥

12 નૈયાયિક — અરે ! તો તો તમે કહેલું ‘બ્રહ્મ આનન્દ છે’ એ વેદવચન પણ સંસારદુઃખપરિહારના પ્રકરણમાંથી લેવામાં આવ્યું હોય, સંસારદુઃખનાશવિષયક છે એમ સમજાવવામાં આવશે. ભગવાન વ્યાખ્યાનની કોઈ અભૂમિ નથી. ‘સુખ’ શબ્દના પ્રયોગો દુઃખનાશના અર્થમાં થતા જોવા છે. ભાંખા સમયથી આવતો તાવ અને ભાંખા સમયની શિરોવેદના વગેરે વ્યાધિઓના દુઃખથી ખેદ પામેલા માણસો જ્યારે તે વ્યાધિઓ દૂર થાય છે ત્યારે ‘અમે આજ સુખી થયા’ એવાં વાક્યો પ્રયોજે છે.

13. यदि चानन्दमिति वचनान्नित्यं सुखमात्मन इष्यते, तर्हि ब्रह्मेति
વચનાદ્ વ્યાપકત્વમિવ વિજ્ઞાનમિતિ વચનાત્ જ્ઞાનમપિ નિત્યમસ્યામ્યુપગન્તવ્યમ્ ।
અતશ્ચ સુખવત્ જ્ઞાનસ્યાપિ નિત્યત્વાત્ સંસારેડપિ નિત્યસુખોપલબ્ધિઃ સ્યાત્ ।
તતશ્ચ ધર્માધર્મફલાભ્યાં સુખદુઃખાભ્યામસ્ય નિત્યસ્ય સુખસ્ય સાહચર્યમનુભૂયેત ।
અપિ ચ—

સુખવદ્ જ્ઞાનવચ્ચાસ્ય કામં દેહેન્દ્રિયાદ્યપિ ।

નિત્યં પ્રકલ્પ્યતામિત્યં મોક્ષો રમ્યતરો ભવેત્ ॥

અથ કાર્ય સુખજ્ઞાનં, હેતુરસ્ય ચિન્તનીયો યત ઉત્પદ્યતે इति । ધર્માચ્ચેત્ ,
સોડપિ કિંપ્રભવ इति વાચ્યમ્ । યોગસમાધિજ इति ચેત્ , તસ્ય સ્વકાર્યત્વાત્
સ્વકાર્યસુખસંવેદનાવસાનત્વાન્ન શાશ્વતિકત્વં સ્યાત્ । અપ્રકૃયશ્ચ ધર્મસ્ય નિરનુ-
માનકઃ । ન હિ યોગસમાધિજો ધર્મો ન ક્ષીયતે इत्यत्र किञ्चिदनुमानमस्ति ।
વિપર્યયે તુ પ્રસિદ્ધમેવાનુમાનં, સર્વસ્ય કૃતકસ્યાનિત્યત્વદર્શનાદિતિ । ક્ષીણે ચ ધર્મે
તત્કાર્યજ્ઞાનાભાવાત્ સદપિ સુખમનુપલભ્યમાનમસતો ન વિશિષ્યતે ।

13. જો ‘આનન્દ’ એ આગમવચનથી આત્મામાં નિત્ય સુખ તમે ઇચ્છતા હો તો
એમ ‘બ્રહ્મ’ એ વચનથી વ્યાપકત્વને તમે નિત્ય સ્વીકારો છો તોમ ‘વિજ્ઞાન’ એ વચનથી

જ્ઞાનને પણ આત્મામાં નિત્ય સ્વીકારવું જોઈએ. તેથી, સુખની જેમ જ્ઞાન પણ નિત્ય હોવાથી સંસારમાં પણ નિત્ય સુખનો અનુભવ થાય, એને પરિણામે ધર્માધર્મના ફળરૂપ સુખ-દુઃખની સાથે નિત્ય સુખનું સાહચર્ય અનુભવાય. વળી, સુખની અને જ્ઞાનની જેમ આત્માનાં દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેને પણ નિત્ય કલ્પો, આમ મોક્ષ વધારે રમ્ય બને. જો કહો કે નિત્ય સુખનું જ્ઞાન(=અનુભવ) કાર્ય છે તો અમે કહીશું કે તેનું કારણ વિચારવું જોઈએ કે જેમાંથી તે ઉત્પન્ન થાય છે. જો ધર્મ તેનું કારણ હોય તો તે ધર્મની પણ ઉત્પત્તિ શેમાંથી થાય છે તે જણાવવું જોઈએ. જો કહો કે યોગસમાધિજન્ય તે ધર્મ છે તો સુખાનુભવ ધર્મનું પોતાનું કાર્ય હોવાથી અને પોતાના કાર્યભૂત એ સુખાનુભવનો નાશ થતો હોવાથી ધર્મનું શાશ્વત-પણું ન થાય. ધર્મનો અવિનાશ પુરવાર કરવા કોઈ અનુમાન નથી. યોગસમાધિજન્ય ધર્મ નાશ પામતો નથી એમ પુરવાર કરવું કોઈ જ અનુમાન નથી. જિલ્દુ, યોગસમાધિજન્ય ધર્મ વિનાશી છે એ પુરવાર કરવા તો પ્રસિદ્ધ અનુમાન છે, કારણ કે જે કૃતક છે તે બધાં જ અનિત્ય દેખાય છે. ધર્મનો ક્ષય થતાં ધર્મના કાર્યભૂત સુખજ્ઞાનનો (=સુખાનુભવનો) અભાવ થઈ જવાથી નિત્ય સુખ હોવા છતાં અનુભવાતું નથી, એટલે અસત્ સુખથી તેનો કોઈ વિશેષ (=બેદ) નથી.

14. સ્વપ્રકાશં તત્ સુખમિતિ चेत्, न, संसारेऽपि तदुपलब्धिप्रसङ्गात् । शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेन्न, शरीरादीनामुपभोगार्थत्वात् । भोगार्थाः शरीरादयस्ते भोगप्रतिबन्धं विदधतीति न साध्वी कल्पना । अविद्यावरणात् संसारे स्वप्रकाशसुखानुपलम्भ इति चेन्न, प्रकाशस्य तुच्छेनावरीतुमशक्यत्वात् ।

14. જો તમે વેદાન્તી કહો કે નિત્ય સુખ સ્વપ્રકાશ છે તો અમે નૈયાયિકો કહીશું કે ના, કારણ કે તેમ માનતાં સંસારમાં પણ તેના અનુભવની આપત્તિ આવે. સંસારમાં તેનો અનુભવ નથી થતો કારણ કે શરીર આદિ સાથેનો સંબંધ તેમાં પ્રતિબંધક કારણ છે એમ જો તમે વેદાન્તી કહો તો તે બરાબર નથી, કારણ કે શરીર વગેરે તો સુખના ઉપભોગ માટે છે. ભોગ માટેના શરીર વગેરે ભોગના પ્રતિબંધક બને એ કદના સારી નથી. અવિદ્યારૂપ આવરણને કારણે સંસારમાં સ્વપ્રકાશ સુખનો અનુભવ નથી થતો એમ જો તમે વેદાન્તી કહો તો તે પણ બરાબર નથી કારણ કે તુચ્છ ચીજ પ્રકાશનું આવરણ કરે એ શક્ય નથી.

15. न हि प्रकाशरूपं पारमार्थिकमात्मनः सुखं तद्विपरीततुच्छस्वभावेयम-विद्या न परीतुमर्हति, मेवादिना दिनकरकिरणावरणावधारणात् ।

अविरलगवलमलीमसबलाहकव्यूहपिहितरविबिम्बम् ।

तदपि न रजनीसदृशं दिनमिति सहसा मोहमहिमा ॥

15. વેદાન્તી — આત્માના પ્રકાશરૂપ પારમાર્થિક સુખને તેનાથી વિપરીત એવી તુચ્છ સ્વભાવવાળી અવિદ્યા ચારે બાજુથી આવૃત કરવા સમર્થ નથી એમ નહિ, કારણ કે મેઘ આદિ વડે સૂર્યકિરણો આવરિત થાય છે એવો આપણને નિમ્નય છે; સૂર્યબિંબ જંગલી ભેંસો જેવાં ગાદ કાળાં વાદળોથી ઢાંકાયેલું હોવા છતાં [તે વખતે] 'દિવસ રાત એવો નથી હોતો' એમ કહેવું એ મોહની પ્રબળ અસર દર્શાવે છે.

16. મેઘા અપિ રવેરન્યે સ્વરૂપેણ ચ વાસ્તવાઃ ।

તત્ત્વાન્યત્વાદ્યચિન્ત્યા તુ નાવિદ્યાઽઽચરણક્ષમા ॥

તસ્માન્ન નિત્યાનન્દસ્વમાત્મનઃ સુવચમ્ ।

અપિ ચ મોક્ષે નિત્યસુખસ્વભાવે તદ્રાગેણ પ્રયતમાનો મુમુક્ષુર્ન મોક્ષમધિગ-
ચ્છેત્ । ન હિ રાગિણાં મોક્ષોઽસ્તીતિ મોક્ષત્રિદઃ ।

16. નૈયાયિક — વાદળાં સૂર્યથી ભિન્ન હોવા છતાં પોતાના સ્વરૂપથી સત્ છે —
વાસ્તવ છે, પરંતુ અવિદ્યા સત્રૂપે કે અસત્રૂપે અનિર્વચનીય છે, એટલે તે પ્રકાશનું
આવરણ કરવા અસમર્થ છે. વળી, મોક્ષ નિત્યાનન્દસ્વભાવ હોતાં તેના રાગથી મોક્ષ માટે
પ્રયત્ન કરતો મુમુક્ષુ મોક્ષ પામે નહિ, કારણ કે મોક્ષવિદો કહે છે કે રાગીઓનો મોક્ષ
થતો નથી.

17. દુઃખનિવૃત્ત્યાત્મકેઽપિ મોક્ષે દુઃખદ્વેષાત્ પ્રયતમાનસ્ય સમાનો
દોષ इति चेन्न, મુમુક્ષોર્દ્વેષાભાવાત્ । રાગદ્વેષો હિ સંસારકારણમિતિ ચ જાનાતિ
મુમુક્ષુઃ, દ્વેષ્ટિ ચ દુઃખમિતિ કથમિદં સજ્જચ્છતે ।

17. વેદાન્તી — મોક્ષ દુઃખનિવૃત્ત્યાત્મક હોતાં દુઃખ પ્રતિના દ્વેષથી મોક્ષ માટે
પ્રયત્ન કરતાં મુમુક્ષુને સમાન દોષ લાગે.

નૈયાયિક — ના, ન લાગે, કારણ કે મુમુક્ષુને દ્વેષ હોતો નથી મુમુક્ષુને દ્વેષ હોતો
નથી કારણ કે રાગ દ્વેષ સંસારનું કારણ છે એ મુમુક્ષુ જાણે છે. તે મુમુક્ષુ છે અને તે
દુઃખનો દ્વેષ કરે છે એ બેનો મેળ કેવી રીતે ખાય ?

18. સુખેઽપ્યસ્ય રાગો નાસ્ત્યેવેતિ चेन्न, સ્વર્ગનિર્વિશેષેઽપવર્ગે સ્વર્ગવદ્ રાગસ્ય
સમ્ભાવ્યમાનત્વાત્ । દુઃખેન તુ નિર્વિણ્ણસ્ય મુમુક્ષોર્વૈરાગ્યં જાયતે, ન દુઃખ-
વિષયો દ્વેષઃ । વિરક્તસ્ય ચાસ્ય મોક્ષં પ્રતિ યત્નો ભવતિ, ન દુઃખં દ્વિષત इति
ન સમાનો ન્યાયઃ ।

18. વેદાન્તી — સુખમાં પણ મુમુક્ષુને રાગ હોતો નથી જ.

નૈયાયિક — ના, કારણ કે સ્વર્ગથી જેનો ભેદ નથી એવા અપવર્ગમાં સ્વર્ગની
જેમ રાગનો સંભવ છે પરંતુ દુઃખથી નિર્વિણ્ણ મુમુક્ષુને દુઃખ પ્રતિ વૈરાગ્ય જન્મે છે,
દુઃખવિષયક દ્વેષ જન્મતો નથી. વિરક્ત મુમુક્ષુ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરે છે, દુઃખનો દ્વેષ કરતો
નથી આમ નિત્યાનન્દસ્વભાવ મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરનાર મુમુક્ષુને વિશે અને દુઃખનિવૃત્ત્યાત્મક
મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરનાર મુમુક્ષુને વિશે સમાન ન્યાય નથી.

19. યત્તૂક્તં નિરાનન્દો મોક્ષઃ પ્રેક્ષાવતાં પ્રયત્નવિષયો ન ભવતીતિ, તદપિ
ન સામ્પ્રતમ્, પ્રયોજનાનુસારેણ પ્રમાણવ્યવસ્થાઽનુપપત્તેઃ । ન હિ પ્રયોજનાનુવર્તિ
પ્રમાણં ભવિતુમર્હતિ । યદિ નિરાનન્દો મોક્ષઃ પ્રેક્ષાવતાં ન રુચિરઃ, કામં મા

ભૂત; ન ત્વપ્રમાણકમાનન્દં તત્ર કર્ત્વયિતું શક્નુમઃ । ન ચ સર્વાત્મના સાધૂના-
મનમિત એવ તથાવિધો મોક્ષઃ । ન ચ તદવાસ્યે ન પ્રયતન્તે । તે હ્યેવં વિવેચય-
ન્તિ — દુઃખસંસ્પર્શશૂન્યશાશ્વતિકસુખસમ્ભોગાસમ્ભવાદ્ દુઃખસ્ય ચાવશ્યં હાતવ્યત્વાદ્
વિવેકહાનસ્ય ચાશક્યત્વાદ્ વિષમધુનીં રૂઢૈકત્ર પાત્રો પતિતે ઉમે અપિ સુખદુઃખે
ત્યજ્યેતામિતિ । અતઃચ સંસારાન્મોક્ષઃ શ્રેયાન્ યત્રાયમિયાનતિદુઃસહો દુઃખપ્રબન્ધો-
ઽવલુપ્યતે, વરમિયતી કદાચિત્કી સુખકર્ણિકા ત્યક્તા, ન તસ્યાઃ કૃતે દુઃખમાર
ર્યાનૂહં રિતિ । તસ્માન્ન સુખોપભોગાત્મકો મોક્ષ રિતિ ।

19. ઉપરાંત, આનંદરહિત મોક્ષ બુદ્ધિમાનોના પ્રયત્નનો વિષય નથી બનતો એમ
તમે વેદાન્તીઓએ જો કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રયોજન અનુસાર પ્રમાણુવ્યવસ્થા
ઘટતી નથી; પ્રયોજનને અનુસરતું પ્રમાણુ પ્રમાણુ બનવાને યોગ્ય નથી. જો આનંદરહિત મોક્ષ
બુદ્ધિમાનોને ન ડુચ્છો હોય તો ભરે ન ડુચ્છો, પરંતુ અપ્રમાણુક આનંદ મોક્ષમાં કર્ત્વવા
અમે શક્તિમાન નથી. અને તેવો આનંદરહિત મોક્ષ સધુઓને સંપૂર્ણપણે અનભિમત છે
એવું નથી, તેની પ્રાપ્તિ માટે તેઓ પ્રયત્ન નથી કરતા એવું નથી; તેઓ આ પ્રમાણુ
વિવેચના કરે છે — દુઃખસંસ્પર્શશૂન્ય શાશ્વત સુખનો ભોગ સંભવતો ન હોઈ, દુઃખ
અવશ્ય હાતવ્ય હોઈ, સુખથી દુઃખને જુદું તારવી તેનો નાશ કરવો અશક્ય હોઈ, એક
પાત્રમાં પડેલા વિષ મધુની જેમ સુખ-દુઃખ બન્નેને ત્યજો, અને તેથી જ સંસારથી મોક્ષ
વધુ શ્રેયસ્કર છે જ્યાં આટલો અતિદુઃસહ આ દુઃખપ્રમ-ધ નાશ પામે છે; આટલી નાની
અનિત્ય સુખની કણિકા તજવી વધુ સારી છે, તે સુખકર્ણિકા ખાતર આટલો મોટો દુઃખનો
ભાર વહેવો જોઈએ નહિ તેથી મોક્ષ સુખભોગાત્મક નથી.

20. અન્યસ્ત્વાહ — તિષ્ઠતુ તાવન્મોક્ષઃ, સંસારેઽપિ ન સુખં નામ
કિન્ચિદસ્તીતિ સર્વે એવાયં દુઃખાભાવમાત્રો સુખવ્યવહારઃ । તથા હિ—

તૃષા શુખ્યત્યાસ્યે પિબતિ સલિલં સ્વાદુ સુરભિ

ક્ષુધાર્તઃ સન્ શાલીન્ કવલયતિ માંસ્પાકવલિતાન્ ।

પ્રદીપ્તે રાગાગ્નૌ ઘનનિબિડમાશ્લિષ્યતિ વશૂં

પ્રતીકારો વ્યાધેઃ સુખમિતિ વિપર્યસ્યતિ જનઃ ॥ [મર્તુહરિવૈરાગ્યશતક]

20. બીજો કોઈ કહે છે — મોક્ષની વાત ખાજુએ રહો, સંસારમાં પણ સુખ
નામનું કંઈ નથી, એટલે દુઃખાભાવમાત્રમાં આ બધો જ ‘સુખ’શબ્દનો વ્યવહાર છે.
ઉદાહરણ્યર્થ, “મોટું તરસથી સૂકાતું હોય ત્યારે સ્વાદુ સુરભિ જલ તે પીએ છે, ક્ષુધથી
પીડાતો તે માંસના પાકના આવરણવાળા શાલી ભાતને ખાય છે, કામાગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં

વધૂને તે અત્યંત ગાઢ આલિંગન આપે છે, આમ વ્યાધિના પ્રતીકારને લોક બ્રાન્તિથી 'સુખ' કહે છે" [ભટ્ટરિકૃત વૈશગ્યશતક].

21. ઉચ્ચતે—તદિદમતીવકૃતકવૈરાગ્યપ્રકટનકૌરુકુચીકૂર્ચકૌશલમ્, આનન્દાત્મનઃ પ્રતિપ્રાણિસંવેદ્યસ્ય સુખસ્ય નિહ્નોતુમશક્યત્વાત્ । અનિવૃત્તેડપિ દુઃખે ક્વચિત્ સુખ-સંવેદનાન્ન દુઃખાભાવઃ સુખમ્ । નિરભિલાષસ્યાપ્યતર્કિતોપનતસુખસાધનવિષયસમ્પર્કે સતિ સુખસંવેદનદર્શનાદભિલાષાત્મકદુઃખાભાવઃ સુખમિત્યપિ ન મનોજ્ઞમ્ । યસ્તુ દુઃખાભાવે ક્વચિત્ સુખમિત્યપિ વ્યપદેશઃ પ્રશાન્તરોગાનામિવ પૂર્વદર્શિતઃ, સ ભાક્ત ઇતિ ન તાવતા સંવેદનસાક્ષિકસુખાપહ્રવઃ કર્તુમુચિતઃ । મોક્ષે તુ નિત્યસુખમસં-ભવત્પ્રમાણત્વાત્ નામ્યુપગમ્યતે । અપિ ચ મોક્ષે સુખમસ્તિ ન વેતિ વિચારેષુ ન પ્રામાણિકજનોચિતઃ । સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થાનમાત્મનો મોક્ષ ઇતિ મોક્ષવિદઃ । તત્રાત્મ-સ્વરૂપમેવ કીદૃગિતિ ચિન્ત્યં, ન પૃથક્ મોક્ષસ્વરૂપમ્ । આત્મનરચ સુખદુઃખબુદ્ધ્યાદય આગન્તુકા ગુણાઃ, ન મહસ્ત્વત્ સાંસિદ્ધિકા ઇતિ નિર્ણાતમેતદાત્મલક્ષણે, સુખાદિકાર્યેણ ચાત્મનોડનુમાનાદિતિ । અત એવ કપિલકથિતચિત્તિશક્તિસ્વભાવ-ત્વમપિ ન યુક્તમાત્મનઃ ।

સચેતનરિચિતા યોગાત્ તદ્યોગેન વિના જડઃ ।

ચિત્તિર્નામાર્થવિજ્ઞાનં કાદાચિત્કં તુ તસ્ય તત્ ॥

નાર્થસંવેદનાદન્યચ્ચૈતન્યં નામ વિદ્યતે ।

તત્ત્વ સામપ્રચઘ્નીનત્વાત્ કથં મોક્ષે ભવિષ્યતિ ॥

21. નૈયાયિક — આ તો અત્યંત ખનાવડી વૈશગ્યનું પ્રદર્શન કરવાના દંભનું કૌશલ છે, કારણ કે પ્રત્યેક પ્રાણી વડે અનુભવાતા આનન્દસ્વરૂપ સુખનો પ્રતિષેધ કરવો અશક્ય છે. દુઃખનો નાશ નથી થયો હોતો ત્યારે ક્યારેક સુખનો અનુભવ થતો હોઈ, દુઃખનો અભાવ સુખ નથી. તૃણારહિત પુરુષને પણ એકાએક આવી પડેલા, સુખના સાધનભૂત વિષયનો સંપર્ક થતાં સુખનો અનુભવ થાય છે, તેથી તૃણારૂપ દુઃખનો અભાવ એ સુખ છે એમ માનવું એ પણ ખતને રુચે એવું નથી. જેમનો રોગ અત્યંત શાન્ત થઈ ગયો છે તેઓની જેમ દુઃખના અભાવમાં ક્યારેક આપણા વડે કરાતો 'સુખ' શબ્દનો જે પ્રયોગ પૂર્વે દર્શાવ્યો તે ગૌણ છે, એટલે તેટલા માત્રથી સંવેદન જેવું સાક્ષી છે એવા સુખનો પ્રતિષેધ કરવો ઉચિત નથી. પરંતુ મોક્ષમાં તો નિત્ય સુખ અમે સ્વીકારતા નથી કારણ કે તેમાં કેંઈ પ્રમાણ સંભવતું નથી. વળી, મોક્ષમાં સુખ છે કે નહિ એનો આ વિચાર પ્રામાણિક જનોએ કરવો ઉચિત નથી આત્માનું પોતાના સ્વરૂપમાં અવસ્થાન મોક્ષ છે એમ મોક્ષના જાણકારો કહે છે. ત્યાં આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે એ વિચારવું જોઈએ, એનાથી પૃથક્ મોક્ષનું સ્વરૂપ ન વિચારવું જોઈએ. સુખ, દુઃખ, સુદ્ધિ વગેરે આત્માના

ગુણ આગન્તુક છે, વિભુત્વની જેમ સાંસિદ્ધિક (સ્વાભાવિક) નથી એ અમે આત્મલક્ષણમાં નિર્ણયિત કર્યું છે. [સુખ વગેરે આત્માના ગુણો આગન્તુક છે] કારણ કે સુખ વગેરે કાર્ય ઉપરથી આત્માનું અનુમાન થાય છે. એટલે જ આત્માનો સ્વભાવ ચિત્તિશક્તિ છે એમ કપિને જે કહ્યું છે તે પણ યોગ્ય નથી. આત્મા ચિત્તા(=જ્ઞાનના) સંબંધથી ચેતન છે, ચિત્તા સંબંધ વિના જડ છે. ચિત્તિ એ અર્થનું જ્ઞાન છે, તે અર્થજ્ઞાન આત્માને કારક હોય છે. અર્થજ્ઞાનથી અન્ય ચૈતન્ય નામનું કંઈ જ નથી. તે અર્થજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ સામગ્રીને અધીન હોય મોક્ષમાં તે કેવી રીતે હોય ?

22. જાગ્રતઃ સ્વપ્નવૃત્તેર્વા સુષુપ્તસ્યાપિ વાડાત્મનઃ ।

જ્ઞાનમુત્પદ્યતેડન્યા તુ ચતુર્થી નાસ્તિ તાદૃશી ॥

જાગ્રદશાયાં સ્વપ્ને ચ બુદ્ધેઃ પ્રત્યાત્મવેદતા ।

સુખં સુતોઽહમથેતિ પશ્ચાત્ પ્રત્યવમર્શનાત્ ॥

તદા ત્વવેદમાનાડપિ સુષુપ્તે ધીઃ પ્રકલ્પ્યતે ।

તુર્યાવસ્થા તુ સંવિત્તિશૂન્યસ્ય સ્થિતિરાત્મનઃ ॥

તુર્યાવસ્થાતિમં રૂપં યદાહુઃ કેચિદાત્મનઃ ।

પ્રમાણાગોચરત્વેન કલ્પનામાત્રમેવ તત્ ॥

સંવિત્પ્રસવસામર્થ્યં સામગ્રીસન્નિધાનતઃ ।

યદિ નામાત્મનોડસ્યસ્ય તાવતા ન ચિદાત્મતા ॥

યદિ તુ દર્શનશક્તિયોગ્યતામાત્રમેવ પુંસરચૈતન્યમુચ્યતે, તર્હિ તથાવિધસ્ય તસ્ય કૈવલ્યસ્યાસ્માકીનમોક્ષસદૃશત્વમેવ, સંવિત્પ્રસવયોગ્યતામાત્રસંભવેડપિ દૃશ્યેન્દ્રિય-સંયોગાદિસામગ્રીવૈકલ્યાત્ કૈવલ્યાવસ્થાયામાત્મનો દ્રષ્ટૃત્વાસંભવાદ્ દર્શનશૂન્યસ્ય ચાન્યસ્ય ચૈતન્યસ્ય નિરસ્તવાદિતિ ।

22. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્ત દશામાં રહેલા આત્માને જ્ઞાન થાય છે, તે ત્રણથી અન્ય એવી ચોથી દશા તેવી (=જ્ઞાનવાળી) નથી. જાગ્રતદશામાં અને સ્વપ્નદશામાં જ્ઞાનનો અનુભવ પ્રત્યેક આત્માને થાય છે. ‘આજ હું સુખથી સૂતો’ એવો જે પ્રત્યવમર્શ જાગેલાને થાય છે તે ઉપરથી સુપ્તાવસ્થામાં જ્ઞાન અનુભવનું ન હોવા છતાં અનુભવ છે. ચોથી દશા તો જ્ઞાન-રહિત આત્માની સ્થિતિ છે. ચોથી અવસ્થાથી પર એવું આત્માનું જે રૂપ કેટલાક જણાવે છે તે પ્રમાણનો વિષય ન હોવાને કારણે કલ્પનામાત્ર જ છે. સામગ્રીની સન્નિધિના લીધે જ જે આત્મામાં જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય હોય તો તેટલાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવ નથી જે દર્શનશક્તિની યોગ્યતા જ માત્ર પુરુષનું ચૈતન્ય છે એમ તમે કાપિને કહેતા હો તો તમારા તથાવિધ કૈવલ્યનું અમારા નૈયાયિકોના મોક્ષ સાથે સાદૃશ્ય જ બને છે, કારણ કે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા માત્રનો સંભવ હોવા છતાં, દૃશ્ય

વિષય, ઇન્દ્રિય, સન્નિકર્ષ* આદિ સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી કેવલ્યાવસ્થામાં આત્માનાં દ્રષ્ટૃત્વનો અસંભવ હોય છે અને દર્શનરહિત આત્માના ચૈતન્યનો અમે નિરાસ કરી દીધો છે. [સાંખ્ય-યોગ અનુસાર ચિત્ત અને આત્મા એ જુદી વસ્તુ છે. ચિત્તનો ધર્મ જ્ઞાન છે અને આત્માનો ધર્મ દર્શન છે. નૈયાયિકો ચિત્તને સ્વીકારતા જ નથી પરંતુ ચિત્તધર્મ જ્ઞાનને સ્વીકારી તેને આત્માનો વિશેષ ગુણ માને છે. સાંખ્ય-યોગમાં ચિત્તના જ્ઞાનનો વિષય ઘટ, પટ વગેરે બાહ્ય પદાર્થો છે. ચિત્ત ઘટ, પટ, વગેરેના આકારે પરિણમે છે. આ ચિત્તપરિણામને ચિત્તવૃત્તિ કહે છે. પુરુષના દર્શનનો વિષય ઘટ પટ વગેરે બાહ્ય પદાર્થો નથી પરંતુ ચિત્તવૃત્તિ છે. કેવલ્યમાં, ચિત્તનો પ્રકૃતિમાં લય થઈ ગયો હોય છે, એટલે પુરુષના દર્શનના વિષયભૂત ચિત્તવૃત્તિનો પણ અભાવ હોય છે પરંતુ પુરુષ દ્રષ્ટા મટી નથી જતો. તેનામાં દર્શનની યોગ્યતા તો છે, પણ વિષયના અભાવમાં તે કેનું દર્શન કરે ? જેમ સાંખ્ય-યોગ મતે કેવલ્યમાં આત્મામાં દર્શન નથી પણ દર્શનયોગ્યતા છે તેમ નૈયાયિક મતે મોક્ષમાં આત્મામાં જ્ઞાન નથી પણ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવાની યોગ્યતા છે.]

23. નિર્વાણાદિપદાલ્લેયમપર્વગં તુ સૌમતાઃ ।

સન્તત્યુચ્છેદમિચ્છન્તિ સ્વચ્છાં વા જ્ઞાનસન્તતિમ્ ॥

મતદ્વિતયમપ્યેતત્ પ્રત્યુક્તં પૂર્વમેવ યત્ ।

ધ્વસ્તશ્ચ જ્ઞાનસન્તાનઃ નિત્યશ્ચાત્મા સમર્થિતઃ ॥

સન્તત્યુચ્છેદપક્ષસ્તુ નૈયાયિકમતાદપિ ।

શોચ્યો યત્રાશ્મકલ્પોઽપિ ન કશ્ચિદવશિષ્યતે ॥

23. બૌદ્ધો અપવર્ગને નિર્વાણ વગેરે પદોથી જણાવે છે. તેઓ જ્ઞાનસન્તતિના ઉચ્છેદને કે નિર્ભાગ જ્ઞાનસન્તતિને અપવર્ગ માને છે. આ બંને મતનો આ અગાઉ અમે પ્રતિષેધ કર્યો છે. અમે નૈયાયિકો જ્ઞાનસન્તતિનો નાશ માનીએ છીએ અને નિત્ય આત્માનું સમર્થન કરીએ છીએ. જ્ઞાનસન્તતિના ઉચ્છેદનો બૌદ્ધ પક્ષ તો નૈયાયિક મત કરતાં પણ વધુ શાન્ત્યનીય છે કે જ્યાં પથ્થર જેવો પણ કોઈ બાકી રહેતો નથી.

24. અર્હત્પક્ષેઽપિ યદ્રૂપમન્યસાપેક્ષમાત્મનઃ ।

ન કેવલસ્ય તદ્રૂપમિત્યસ્મન્મતતુલ્યતા ॥

વિકારિત્વં તુ જીવાનામત્યન્તમસમઙ્ગસમ્ ।

શબ્દપુદ્ગલવચ્ચૈતત્ પ્રત્યાલ્લેયમસમ્ભવાત્ ॥

24. જૈનમતમાં પણ આત્માનું જે રૂપ અન્ય સાપેક્ષ છે તે રૂપ કેવલ આત્માનું નથી. આ મત અમારા નૈયાયિકના મત સાથે તુલ્ય છે. જીવોનું વિકારીપણું અત્યન્ત અસમંજસ છે, કારણ કે જેમ શબ્દનું પૌદ્ગલિકત્વ અસંભવ હોઈ પ્રતિષેધ્ય છે તેમ જીવોનું વિકારીપણું અસંભવ હોઈ પ્રતિષેધ્ય છે. [જૈન મતે આત્મા શરીરપરિમાણુ છે, સંકેત-વિકાસશીલ છે, પરિણામી છે, કર્મના સંબંધને લીધે મિથ્યાદર્શન આદિ વિકારો

પામે છે. જૈન મત અનુસાર શબ્દ પૌદ્ગલિક છે, તે પુદ્ગલનો એક પર્થાય છે. અર્થાત્, તે દ્રવ્ય છે (કાર્યદ્રવ્ય છે). ગુણ નથી — આકાશનો ગુણ નથી. આ બંને માન્યતાઓ નૈયાયિકના મતથી વિરુદ્ધ છે. નૈયાયિકો આત્માને ફૂટસ્થનિત્ય અને વિશુ માને છે, અને શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે. અલબત્ત, જૈન અને નૈયાયિક બંને શબ્દને અનિત્ય ગણે છે.]

25. તસ્માન્ન વેદાન્તવિદો વદન્તિ

મોક્ષં ન સાંખ્યા ન ચ સૌગતાદ્યાઃ ।

इत्यक्षपादामिहितोऽपवर्गः

श्रेयांस्तदत्यन्तविमोक्ष एव ॥

25. નિષ્કર્ષ એ કે વેદાન્તીઓ, સાંખ્યો અને સૌગત વગેરેએ મોક્ષનું સમ્યક્ પ્રતિપાદન કયું નથી. એટલે બુદ્ધિ આદિ નવ ગુણોના અત્યન્ત ઉચ્છેદ ૩૫ જ, અક્ષપાદે કહેલો અપવર્ગ વધુ શ્રેયસ્કર છે.

26. આહ — ભવત્વયમીદમપવર્ગઃ । સ તુ કથમધિગમ્યતે इत्युच्यताम् । ઉક્તમેવ ભગવતા સૂત્રકારેણ — ‘દુઃખજન્મપ્રવૃત્તિદોષમિથ્યાજ્ઞાનાનામુત્તરોત્તરાપાયે તદનન્તરાપાયાદપવર્ગઃ’ इति [न्यायसूत्र १.१.२] । દુઃખોચ્છેદસ્તાવદપવર્ગ इति કથિતમ્ । કાર્યત્વાच्च दुःखस्य कारणोच्छेदात् तदुच्छेदः । कारणं चास्य जन्म । जन्मनि हि सति दुःखं भवति । जायते इति जन्म देहेन्द्रियादिसम्बन्ध आत्मनः । तदपि जन्मकारणोच्छेदादेवोच्छेदम् । अतस्तत्कारणं प्रवृत्तिरुच्छेद्या । तस्या अपि उच्छेदो हेतूच्छेदादिति तद्वेतवो दोषा उच्छेद्याः । तेषां तु निमित्तं मिथ्याज्ञानम् । तस्मिन्नुच्छिन्ने दोषा उच्छिन्ना भवन्तीति मिथ्याज्ञानमुच्छेदव्यम् । तदुच्छिद्ये च तत्त्वज्ञानमुपायः । प्रसिद्धो ह्ययमर्थः समर्थितश्च पूर्व विस्तरतस्तत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञानस्य बाधकमिति । तस्मात् तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखनिवृत्तिक्रमेणापवर्ग इति ।

26. શંકાકાર — ભણે, આવો અપવર્ગ હો પરંતુ તે કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય એ તમે કહો.

નૈયાયિક — ભગવાન સૂત્રકારે કહ્યું જ છે કે ‘દુઃખ, જન્મ, પ્રવૃત્તિ, દોષ અને મિથ્યાજ્ઞાન એ બધાંમાં ઉત્તર ઉત્તરનો નાશ થતાં તેના અનન્તર પૂર્વ પૂર્વવર્તીનો નાશ થવાથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૨]. દુઃખનો નાશ અપવર્ગ છે એમ તેમણે કહ્યું છે. દુઃખ કાર્ય હોઈ તેના કારણના ઉચ્છેદથી તેનો ઉચ્છેદ થાય છે. દુઃખનું કારણ જન્મ છે. જન્મ હોતાં દુઃખ થાય છે. પેદા થવું તે જન્મ; આત્માનો દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરે સાથેનો સંબંધ તે જન્મ. તે જન્મનો વિનાશ પણ જન્મકારણના વિનાશથી થાય છે. તેથી જન્મના કારણભૂત પ્રવૃત્તિનો નાશ કરવો જોઈ એ. પ્રવૃત્તિનો વિનાશ પણ પ્રવૃત્તિના

કારણભૂત દોષોના વિનાશથી થાય છે એટલે પ્રવૃત્તિના કારણભૂત દોષોનો વિનાશ કરવો જોઈએ. દોષોનું કારણ મિથ્યાજ્ઞાન છે. મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ કરવાનો ઉપાય તત્ત્વજ્ઞાન છે. તત્ત્વજ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાનનું બાધક છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે અને એનું સમર્થન અને પહેલાં વિસ્તારથી કયું છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન વડે ક્રમથી મિથ્યાજ્ઞાન, દોષ, પ્રવૃત્તિ, જન્મ અને દુઃખની નિવૃત્તિ થતાં અપવર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે.

27. यद्यपि च मिथ्याज्ञानमपि जन्मकार्यम्, अशरीरस्यात्मनो मिथ्याज्ञानानुपपत्तेः, इतरेतरकार्यकारणभावेन च बीजाङ्कुरवदनादिप्रबन्धप्रवृत्तेन प्रवर्तमाना मिथ्याज्ञानादयो भावाः संसार इत्युच्यते, तथाऽपि तत्कारणोच्छेदचिन्तायां कुतः प्रभृति उच्छेद उपक्रम्यतामिति विचार्यमाणे विशेषनियमाभावत् यतः कुतश्चिदिति प्राप्ते मिथ्याज्ञानस्य प्रतिकूलमुच्छेदकारणं तत्त्वज्ञानमुपलब्धमिति विशेषे प्रमाणाभावात् तदुच्छेद एवोपक्रम्यते ।

27. જે કે શરીર વિનાના, આત્માને મિથ્યાજ્ઞાન ઘટતું ન હોય, મિથ્યાજ્ઞાન પણ જન્મનું કાર્ય છે, અને પરસ્પર કાર્યકારણ ભાવથી ખીજ અને અંકુરની જેમ અનાદિ પ્રવાહમાં વહેતા રહેવાથી વર્તમાન અનેલા મિથ્યાજ્ઞાન વગેરે ભાવો સંસાર કહેવાય છે, તેમ છતાં તેમનાં કારણોના ઉચ્છેદની વિચારણા વખતે 'ક્યાંથી ઉચ્છેદ શરૂ કરાય ?' એમ વિચારતાં વિશેષ નિયમ ન હોવાથી 'એમ ત્યાંથી' એમ પ્રાપ્ત થતાં, મિથ્યાજ્ઞાનનું પ્રતિરૂઢ એવું એનું ઉચ્છેદકારણ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપલબ્ધ થયું છે એટલે [અમુકના ઉચ્છેદથી શરૂ કરવું એવા] વિશેષમાં કોઈ પ્રમાણ ન હોવાથી, મિથ્યાજ્ઞાનના ઉચ્છેદથી શરૂઆત કરવામાં આવે છે.

28. अत एव मिथ्याज्ञानमूलः संसार उच्यते, तस्मिन्नुच्छिन्ने तदुच्छेदसम्भावात् । न ततः प्रभृति संसारः प्रवर्तते इति निपुणमतिभिरपि निर्धारयितुं शक्यम्, अनादित्वात् तस्येति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाये तत्कार्यदोषापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापायः, स एवापवर्ग इति । तदिदमुक्तम् 'उत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायात्' इति ।

28. એટલે જ સંસારનું મૂળ મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે, કારણ કે મિથ્યાજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ થતાં સંસારનો ઉચ્છેદ સંભવે છે. અમુક વખતથી સંસાર શરૂ થયો છે એમ નિપુણમતિવાળાઓએ પણ નક્કી કરવું શક્ય નથી કારણ કે સંસાર અનાદિ છે. તેથી આમ તત્ત્વજ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થતાં મિથ્યાજ્ઞાનના કાર્ય દોષનો નાશ થાય છે, દોષનો નાશ થતાં પ્રવૃત્તિનો નાશ થાય છે, પ્રવૃત્તિનો નાશ થતાં જન્મનો નાશ થાય છે, જન્મનો નાશ થતાં દુઃખનો નાશ થાય છે, તે દુઃખવિનાશ જ અપવર્ગ છે. એટલા માટે જ સૂત્રકારે કહ્યું છે કે 'ઉત્તર ઉત્તરનો નાશ થતાં તેમના અનન્તર પૂર્વ પૂર્વનો નાશ થવાથી'.

29. આહ વિદિતોડયં સૂત્રાર્થઃ । કિન્ત્વઘટમાનમનોરથવિડમ્બનામાત્રમિદ-
મલીકશ્રદ્ધાનતાપ્રકટનં વા । દુરધિગમસ્તુ સઙ્કટો મોક્ષમાર્ગઃ ।

સાધ્યસ્ત્રિવર્ગ એવં ધર્મકામાર્થલક્ષણઃ ।

ચતુર્થઃ પુરુષાર્થસ્તુ કથાસ્વેવ વિરાજતે ॥

યદા પ્રિયવિયોગાદિ ભવત્યુદ્વેગકારણમ્ ।

તદા મોક્ષકથાઃ કામં ક્રિયન્તાં શોકશાન્તયે ॥

ન તૂદ્યમસમયે તદધિગમસમર્થામુપલભામહે સરણિમ્, ઋણક્લેશપ્રવૃત્ત્યનુબન્ધસ્ય
દુસ્તરત્વાત્ ।

29. શંકાકાર કહે છે — આ સૂત્રાર્થ તો અમે જાણ્યો, પરંતુ એ કાં તો ફળે નહિ
એવા મનોરથની વિડંબનામાત્ર છે કાં તો ખોટી શ્રદ્ધાનું પ્રદર્શનમાત્ર છે. મોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત
કરવો મુશ્કેલ અને સંકટપૂર્ણ છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ લક્ષણોવાળો આ ત્રિવર્ગ
જ સાધ્ય છે. પરંતુ ચતુર્થ પુરુષાર્થ મોક્ષ તો કથાઓમાં જ શોધે છે. જ્યારે ઉદ્વેગનું
કારણ પ્રિયવિયોગ વગેરે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે શોકને શાન્ત કરવા ભલે મોક્ષની કથા તમે
કરો. પરંતુ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરવાના ઉદ્યમ વખતે તેની પ્રાપ્તિ કશવવામાં સમર્થ એવી કોઈ
સરણિ અમને ઉપલબ્ધ થતી નથી, કારણ કે ઋણાનુબંધ, ક્લેશાનુબંધ અને પ્રવૃત્ત્યનુબંધ
દુસ્તર છે.

30. ઋણાનુબન્ધસ્તાવત્ 'જાયમાનો હ વૈ બ્રાહ્મણસ્ત્રિમિઋજૈઋણવાન્
જાયતે બ્રહ્મચર્યેણ ઋષિભ્યઃ યજ્ઞેન દેવેભ્યઃ પ્રજયા પિતૃભ્યઃ' इति । इदं हि वेदे
पठ्यते । तत्र प्रथममृषीणामनृणः स्यामिति ब्रह्मचर्यमाचरति । ततः पितृणामनृणः
स्यामिति कृतदारसङ्ग्रहः प्रजोत्पादनाय व्यवहरति । तदनु गृहस्थ एव दर्शपूर्ण-
मासादिषु सहस्रसंवत्सरपर्यन्तेषु कर्मस्वधिकृतः क्रतूननुतिष्ठतीति देवानामनृणः स्या-
मिति । कोऽस्य मोक्षव्यवसायावसरः ?

30. ઋણાનુબંધ આ છે — 'જન્મતો (અર્થાત્ જન્મતાની સાથે જ) બ્રાહ્મણ ત્રણ
ઋણો વડે ઋણુવાન જન્મે છે. બ્રહ્મચર્ય' વડે ઋષિઓને, યજ્ઞ વડે દેવાને અને પ્રજા વડે
પિતૃઓને [ઋણ ચૂકવે છે]' એમ વેદમાં કહ્યું છે તેમાં પ્રથમ 'ઋષિઓના ઋણમાંથી મુક્ત
થાઉં' એમ વિચારી તે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે. પછી 'પિતૃઓના ઋણમાંથી મુક્ત
થાઉં' એમ વિચારી લગ્નમાં સ્ત્રીનું સમ્પદ વિધિવત્ ગ્રહણ કરી પ્રજોત્પત્તિ માટે વ્યવહાર
કરે છે. ત્યાર પછી 'દેવાના ઋણમાંથી મુક્ત થાઉં' એમ વિચારી હજારો વર્ષ સુધી ચાલતા
દર્શપૂર્ણમાસ વગેરે યજ્ઞકર્મમાં અધિકૃત એવો તે ગૃહસ્થ જ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરે છે
આમાં મોક્ષ માટે વ્યવસાય કરવાનો (વિચાર કરવાનો) એને અવસર જ ક્યાં છે ?

31. નનુ ચ 'ઋણાનિ ત્રીણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્' इति मन्वा-
दिस्मरणादस्त्येव तदवसरः । न, श्रुतिवाक्यविरोधात् । एवं हि श्रूयते 'जरामर्यं वा

एतत्सत्रं यदग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासौ च जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वा' इति । न च कर्मप्रयोगाशक्त्या कर्मभ्यो विरन्तुं शक्यते, स्वयमशक्तस्य बाह्य-शक्त्युपदेशात्—‘अन्तेवासी वा जुहुयाद् ब्रह्मणा हि स परिक्रीतः । क्रीतो वा जुहुयात् घनेन हि स परिक्रीतः । क्षीरहोता वा जुहुयाद् घृतेन हि स परिक्रीतः ।’ अशक्तस्य च मोक्षोपायानुष्ठानेऽप्यस्य कथं शक्तिः ?

૩ . નૈયયિક — ‘ત્રણ ઋણો ચૂકવી મોક્ષમાં મન લગાવવું’ એવી મનુસ્મૃતિ હોઈ મોક્ષ માટે વ્યવસાય કરવાનો અવસર છે જ.

શંકાકર — ના, નથી, કારણ કે તે સ્મૃતિનો શ્રુતિવાક્ય સાથે વિરોધ છે; શ્રુતિમાં કશું છે કે ‘જે અગ્નિહોત્ર અને દર્શ-પૂર્ણમાસ એ સત્ર છે તે જરા પર્યંત કે મરણ પર્યંત છે; તેમાંથી આ કાં તો જરાને લીધે મુક્ત થાય છે કાં તો મૃત્યુના લીધે મુક્ત થાય છે.’ કર્મનો પ્રયોગ કરવાની અશક્તિને લીધે કર્મેમાંથી વિરમવાનું શક્ય નથી, કારણ કે જે સ્વયં અશક્ત હોય છે તેને બાહ્ય શક્તિ માટે ઉપદેશ આપવામાં આવે છે — ‘અથવા અન્તેવાસી હોમ કરે કારણ કે બ્રહ્મ વડે (=વેદલક્ષણ મૂલ્ય વડે) તે ખરીદાયો છે; અથવા ખરીદાયેલો તે હોમ કરે કારણ કે તે ધનથી ખરીદાયો છે; અથવા ક્ષીરહોતા અથવા ઘૃત હોમ કરે કારણ કે લીધો તે ખરીદાયેલો છે’. જે અશક્ત છે તેને મોક્ષના ઉપાયોના અનુષ્ઠાનમાં પણ શક્તિ કેમ હોય ?

૩૨. કલેશાનુબંધાદપિ અપવર્ગાભાવઃ ।

ये हि रागादयो दोषा आत्मनश्चिरसंभृताः ।

कस्तान् शमयितुं शक्तः पुनरावृत्तिधर्मकान् ॥

कार्मं चिरं विजित्यापि क्रोधं वा लोभमेव वा ।

.. पुनर्गच्छन् वशं तेषां लोकः प्रायेण दृश्यते ॥

તથા હિ — ચિરમપિ તપસિ નિયમિતમતિરવિજિતવિષમશરાવક્રુતિઃ તનુપવના-પનીતવસનકામિનીસ્તનજઘનદર્શનાદેવ વશં વિશ્વામિત્રઃ કુસુમધન્વનો ગત ઇતિ શ્રૂયતે । અલં હ્યાલ્યાયિકયા, અઘત્વેઽપ્યેવં શતશો દૃશ્યન્તે ઇતિ દુરુચ્છેદા દોષાઃ । ‘વીતરાગજન્માદર્શનાત્’ ઇતિ [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૨૫] ચ વિચારિતમાત્મપરીક્ષાયામ્ । અવિયુક્ત એવ દોષર્જન્તુર્જાયતે ઇતિ । દોષવિવૃદ્ધિહેતવશ્ચ રૂપાદયો વિષયાઃ, તે કથમિવ સ્વકર્મણ્યુદાસતે ?

ताम्बूलं कुसुमसुगन्धयस्समीराः

सौधेषु प्रतिफलिताः शशाङ्कभासः ।

वाचश्च प्रणयनवामृतद्रवाद्राः

दूतीनां दधति न कस्य रागवृद्धिम् ॥

અપિ ચ —

મુગ્ધસ્મિતસુધાઘૌતમધુરાલાપશાલિના ।

મુસ્ત્રેન પદ્મલાક્ષીણાં કસ્ય નાક્ષિપ્યતે મનઃ ॥

इत्येवं निदानानुपशमनादपि स्थित एव क्लेशानुबन्धः ।

32. કલેશાનુબંધના કારણે પણ અપવર્ગનેો અભાવ છે, કારણ કે ફરી ફરીને ઉત્પન્ન થવાના ધર્મવાળા જે રાગ વગેરે દોષોને આત્માએ લાંબા સમયથી ધારણ કરેલા છે તેમને શમાવવા કોણ શક્તિમાન છે ? ખરેખર જ લાંબા વખતે ક્રોધ કે લોભને છૂટીને પણ લોકો વળી પાછા તેમને વશ થતા મોટે ભાગે દેખાય છે. ઉદાહરણાથ, લાંબા કાળ સુધી તપમાં બુદ્ધિ નિયંત્રિત કરવા છતાં વિશ્વામિત્ર કામદેવના વિકારને છૂટી શક્યા નહિ અને મંદ પવનથી વસ્ત્ર ખસી જવાથી કામિનીનાં સ્તન અને જઘન દેખાઈ જતાં જ તે કામદેવને વશ થઈ ગયા એમ સંભળાય છે. અહીં આખ્યાયિકાની જરૂર નથી. આજે પણ એ પ્રમાણે કામદેવને વશ થતા સેંકડો પુરુષો દેખાય છે. એટલે દોષો છેલ્લા મુશ્કેલ છે. ‘વીતરાગનો જન્મ દેખ્યો ન હોઈ’ એ ન્યાયસૂત્રનો વિચાર આપણે આત્મપરીક્ષામાં કર્યો છે. [એ સૂત્રનો આશય એ છે કે જન્તુ દોષથી જોડાયેલો જ જન્મે છે. વળી, દોષને વધારનાર હેતુઓ રૂપ, રસ વગેરે વિષય છે, તેઓ પોતાના કામમાં ઉદાસીન કેમ બને ? તાંબૂલ, કુસુમવાસિત સમીર, મહેલોમાં પ્રતિબિંબિત થતી ચાંદની, દૂતીની પ્રજ્વલંબી અમૃતના સ્પર્શનથી આદ્ર વાણી કોના રાગની વૃદ્ધિ નથી કરતી ? ઉપરાંત, લાંબી અણીયાળી સુંદર આંખોવાળી સ્ત્રીઓના મુગ્ધ સ્મિતની સુધાથી તરખોળ મધુર આલાપોથી શોભતા મુખથી કોનું મન ચલિત ન થાય ? આમ જ કલેશોનાં કારણોનો ઉપશમ ન થવાને કારણે કલેશોનો અનુબંધ રહે છે જ.

33. પ્રવૃત્ત્યનુબન્ધઃ સ્વસ્તપિ —

રાગાદિપ્રેર્યમાણો हि कर्माण्यारभते नरः ।

दीर्घदीर्घाः प्रतायन्ते यैर्धર્माधर्मवासनाः ॥

स प्रवृत्त्यनુबन्धश्च हेतुरन्यस्य जन्मनः ।

तेन जन्मान्तरेणान्या जन्यते कर्मवासना ॥

एकमेवेदं कर्म कर्तुमापतति क्वचित् ।

जन्मायुષशतेनापि यत्फलं भुज्यते न वा ॥

क्લेशकर्मानુબન્ધોત્થા જન્મદુઃખાદિશ્રૃંક્ષલા ।

પુનરાવર્તમાનૈષા કેનોપાયેન મજ્યતામ્ ॥

ચિના ફલોપભોગેન ન હિ નાશોઽસ્તિ કર્મણામ્ ।

તેષાં જ્ઞાનાગ્નિના દાહ ઇતિ શ્રદ્ધાવિજૃમ્ભિતમ્ ॥

કાર્યકારણભાવો હિ શાસ્ત્રાદેવાવધારિતઃ ।

કર્મણાં ચ ફલાનાં ચ સ કથં વા નિવર્તતામ્ ॥

ન ચાપ્યજ્ઞાનસાપેક્ષં કર્મેષ્ટં બન્ધકારણમ્ ।

યેનાત્મજ્ઞાનયુક્તાનાં તદુદાસીત તાન્ પ્રતિ ॥

અજ્ઞાનનૈરપેક્ષ્યેણ કર્મણાં સ્વભાવ એવૈષ યત્ ફલાવિનાભાવિત્વમિતિ ।

તસ્માદિત્યમૃણક્લેશપ્રવૃત્ત્યમ્યનુબન્ધતઃ ।

ન મોક્ષસિદ્ધિરસ્તીતિ તદર્થો વિફલઃ શ્રમઃ ॥

અશક્યેડથેં વૃથાડડયાસ ઇતિ મત્વા મનીષિભિઃ ।

મોક્ષચર્ચાઃ પરિત્યજ્ય સ્વે ગૃહે સુખમાસ્યતામ્ ॥

૩૧. અરબર પ્રવૃત્તિનો અનુબંધ પણ છે જ રામ આદિ દોષોથી પ્રેરાતો માણસ કર્મો (=પ્રવૃત્તિ) આરંભે છે કર્મોથી ધર્મઅધર્મરૂપ સંસ્કારો ધણા લાંબા વિસ્તરે છે. આ છે પ્રવૃત્તિનો અનુબંધ જે અન્ય જન્મનું કારણ છે. તે અન્ય જન્મથી અન્ય કર્મસંસ્કાર જન્મે છે. કોઇક વાર એક જ એવું કર્મ કરવા માટે માણસ ધસી જાય છે કે જેનું ફળ સેંકડો જન્મ અને સેંકડો આયુષોથી ભોગવાય છે અથવા તો સેંકડો જન્મ અને સેંકડો આયુષોથી પણ ભોગવાતુ નથી. કલેશ અને કર્મના અનુબંધોમાંથી જન્મેલી જન્મ, દુઃખ આદિ રૂપ ફરી ફરીને આવતી પામતી આ સાંકળ કયા ઉપાયથી તૂટે? ફળને ભોગવ્યા વિના કર્મો નાશ પામતાં નથી કર્મો જ્ઞાનાગ્નિથી બળીને ભસ્મ થાય છે એમ માનવું એ તો કેવળ શ્રદ્ધાનું પ્રદર્શન છે. કર્મો અને ફળોનો જે કાર્યકારણભાવ શાસ્ત્રમાંથી જ નિશ્ચિતપણે જાણેલો છે તે કેવી રીતે અટકે? અને અજ્ઞાનસાપેક્ષ કર્મને જ અનુબંધ કારણ ઇચ્છવામાં આવ્યું નથી કે જેથી આત્મજ્ઞ નથી યુક્ત પુરુષોનું કર્મ તેમના અંધ પ્રતિ ઉદાસીન બને. ફળ વિના ન હેવું એ અજ્ઞ નિરપેક્ષપણે કર્મનો સ્વભાવ જ છે. નિષ્કર્મ એ કે આમ ઋણાનુબંધ, કલેશાનુબંધ અને પ્રવૃત્તિનુબંધને લીધે મોક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી, એટલે મોક્ષ માટેનો શ્રમ નિષ્ફળ છે. મોક્ષ માટેનો શ્રમ એ તો અશક્ય વસ્તુમાં વૃથા પ્રયત્ન છે એમ સમજીને મનીષીઓએ મોક્ષચર્ચા છોડી પેતાના ઘરમાં સુખે રહેવું.

૩૪. અત્રાભિધીયતે — યત્તાવદુક્તમૃણાનુબન્ધાદિતિ, તદયુક્તમ્, વિધિપદા-શ્રવણાદૌપચારિકમૃણશબ્દં જાયમાનશબ્દં ચ પ્રયુજ્ય કર્મસ્તુતિરિયં ક્રિયતે ‘જાયમાનો હ વૈ બ્રાહ્મણઃ’ ઇતિ, ન તદ્વ્યતિરિક્તપુરુષાર્થવિષયપ્રયત્નપ્રતિષેધો વિધીયતે ।

૩૪ નૈવાયિક — આનો ઉત્તર અમે અપીએ છીએ. ‘ઋણાનુબંધને લીધે’ એમ તમે જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી. [ઉદ્ધૃત શ્રુતિમાં] વિધિપદ ન હોઈ, ઔપચારિક ‘ઋણ’ શબ્દ અને ઔપચારિક ‘જાયમાન (=જન્મનો)’ શબ્દનો પ્રયોગ કરી, ‘જન્મનો બ્રાહ્મણ’ એમ કહી, [અભયય’, પ્રજ્ઞેત્પાદન અને અધ્વરપ્રયોગ એ] કર્મની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે તેનાથી (=કર્મસ્તુતિથી) અતિરિક્ત, મોક્ષપુરુષાર્થવિષયક પ્રયત્નનો પ્રતિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી.

35. તથા હિ ઋણશબ્દોડયં વિષયાન્તરે મુખ્યાર્થઃ પ્રસિદ્ધો યત્રોત્તમર્ણઃ 'સલામમમુતઃ પ્રતિગ્રહીધ્યામિ' इति धनमधमर्णाय प्रयच्छति, अधमर्णोऽपि 'सलाममस्मै प्रदास्यामि' इति मत्वा गृह्णाति । सोऽयमृणशब्दस्य मुख्यो विषय इह नास्त्येव । जायमानोऽपि मुख्य उत्पद्यमानोऽपि मातुः कुक्षिकुहरान्निस्सरन्नभिधीयते, न चासौ बालकः कर्मभिरभिसम्बध्यते । तस्माद् ब्रह्मचर्यमपत्योत्पादनमध्वरप्रयोग इति त्रितय-मिदम् ऋणवदवश्यकर्तव्यमिति कर्मस्तुतिरियमौपचारिकपदप्रयोगाद् गम्यते । न चैता-वता मोक्षव्यवसायावसरविरह इति परिशङ्कनीयम्, आश्रमान्तरस्य तदौपयिकस्य दर्शनात् ।

35. વિષયાન્તરમાં આ 'ઋણ' શબ્દ મુખ્યાર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ વિષયાન્તર આ છે કે જ્યાં દિતમણુ' (=જેતું દેવું કરવામાં આવે છે તે = લેણદાર) 'હું' અમુક પાસેથી લાભ સહિત ધન પાછું મેળવીશ' એમ વિચારી ધન આપે છે, અધમણુ' (જે દેવું કરે છે તે = દેવાદાર) પણ 'હું' લાભસહિત એને ધન પાછું આપીશ' એમ વિચારી ધન ગ્રહણ કરે છે. 'ઋણ' શબ્દનો આ મુખ્યાર્થ છે, તે અહીં શ્રુતિમાં છે જ નહિ. 'જાયમાન'શબ્દનો — 'ઉત્પદ્યમાન'શબ્દનો — મુખ્ય અર્થ 'માતાની કુક્ષીની બાજુમાંથી બહાર નીકળતો' એ કહેવાય છે, અને એ બિચારું બાળક આ કર્મો (=બ્રહ્મચર્ય, પ્રજ્ઞેત્પાદન અને અધ્વરપ્રયોગ) સાથે સંબંધ ધરાવતું નથી. તેથી જેમ ઋણુ અવશ્ય ચૂકવવું જોઈએ તેમ બ્રહ્મચર્ય, પ્રજ્ઞેત્પાદન અને અધ્વરપ્રયોગ એ ત્રણ કર્મો અવશ્ય કરવા જોઈએ એવી કર્મસ્તુતિ આ છે એમ ઔપચારિક પદના પ્રયોગ ઉપરથી સમજાય છે. એટલા માટેથી (=કર્મસ્તુતિમાત્રથી) મોક્ષવ્યવસાયના — મોક્ષ માટેના પ્રયત્નના — અવસરના અભાવની શંકા ન કરવી જોઈએ, કારણ કે મોક્ષના સાધનભૂત અને યોગ્ય એવા અન્ય આશ્રમને (=ચોથા સંન્યાસ આશ્રમને) આપણે દેખીએ છીએ.

36. નનુ મરणावधि दर्शपूर्णमासादिकर्मोपदेशात् कथमाश्रमान्तरग्रहणम् ? न, जरामर्यवादस्याप्यपरित्यागप्रतिपादनाय कर्मप्रसंसार्थत्वात् । 'ये चत्वारः पथयो देवयानाः' [तैत्ति०सं० ५.७.२.८] इत्यादयो हि चतुर्थाश्रमशंसिनो भूयांसः सन्ति मन्त्रार्थवादाः । मन्वादिस्मृतिवचनानि चतुर्थाश्रमोपदेशीनि चतुर्थाश्रमोचितश्रौताचारादीतिर्कर्तव्यतावितानविधानपराणि च प्रबन्धेनैव दृश्यन्ते ।

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत् स्नातको द्विजः ।

वने वसेत् सुनियतो भैक्षभुग्विजितेन्द्रियः ॥ [मनु अ० ६ श्लो० १]

इत्युપક્રમ्य चतुर्थाश्रमोचितમોક્ષોપાયાનુષ્ઠાનોપદેશાય ષષ્ઠોડ્યયાયઃ સમસ્ત એવ મનુનાડનુક્રાન્તઃ । જાબાલશ્રુતૌ ચ વિધાયકેનૈવ બ્રાહ્મણવાક્યેન પ્રતિપદમાશ્રમચતુષ્ટ-

યમુપદિષ્ટમ્—‘બ્રહ્મચારી ભૂત્વા ગૃહી ભવેત્, ગૃહી ભૂત્વા વની ભવેત્, વની ભૂત્વા પ્રવ્રજેત્’ इति । अग्निसमारोपणविधानोपदेशश्च प्रत्यक्षश्रुतः कथमपहनूयेत—‘आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद् गृहात्’ इति । अपि च उपनिषदामध्ययनमसति मोक्षोपायप्रयोगसमर्थं चतुर्थाश्रમે निरर्थकमेव प्राप्नोति । क्रियाकाण्डानुष्ठाननिष्ठत्वे हि वेदस्य ज्ञानकाण्डोपदेशः किंप्रयोजनः स्यात् ?

36. શંકાકાર — દર્શ-પૂર્ણમાસ આદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન મનુષ્ય સુધી કરવાનો ઉપદેશ હોઈ, અન્ય આશ્રમનું (=સંન્યાસ આશ્રમનું) પ્રહણુ કોઈ કેવી રીતે કરી શકે ?

નૈયાયિક — ના, એવું નથી, કારણ કે કર્મની પ્રશંસા કરવાનું પ્રયોજન હોઈ, જરા-મરણપર્યંત પણ કર્મના અપરિત્યાગનું પ્રતિપાદન કરવા માટે છે. ‘જે ચાર દેવયાનમાર્ગો છે’ [તૈત્તિ. સં. ૫.૭.૨.૮] છતાંદિ જેવા, ચોથા આશ્રમને જણાવનારા ધણા મંત્રો અને અર્થવાદો છે. ચતુર્થ આશ્રમનો ઉપદેશ કરનારાં અને ચતુર્થ આશ્રમને ઉચિત શ્રીત આચાર વગેરેની ઇતિકર્તવ્યતાનું વિધાન કરવામાં લાગેલાં સત્ત્વ વગેરેનાં રમૂતિવચનો સતત દેખાય છે. ‘આમ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા પછી વિધિવત્ સ્નાન કરી બ્રાહ્મણ વનમાં સુનિયત, ભિક્ષાગ્રહી અને જિતેન્દ્રિય થઈ રહે’ આ રીતે શરૂઆત (=ઉપક્રમ) કરી ચતુર્થ આશ્રમને યોગ્ય મોક્ષોપાયના અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ કરવા આખો છટ્ટો અધ્યાય મનુષ્યે લખ્યો છે અને જગ્યાલશ્રુતિમાં ‘બ્રહ્મચારી થયા પછી ગૃહી થાય, ગૃહી થયા પછી વની થાય, વની થયા પછી પ્રવ્રજ્યા લે’ એ વિધાયક બ્રાહ્મણવાક્ય દ્વારા પ્રત્યેક પદે ચાર આશ્રમોનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. અગ્નિસમારોપણનું વિધાન અને એનો ઉપદેશ શ્રુતિમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતો હોઈ, તેનો પ્રતિષેધ કેવી રીતે થાય ? [એ શ્રુતિ આ રહી —] ‘પોતાની અંદર અગ્નિઓને સ્થાપીને બ્રાહ્મણે ગૃહમાંથી નીકળી પ્રવ્રજ્યા લેવી.’ વળી, મોક્ષના ઉપાયોનો પ્રયોગ કરવાને સમર્થ એવો ચોથો આશ્રમ હોય જ નહિ તો ઉપનિષદોનું અધ્યયન નિરર્થક બની જાય કારણ કે વેદ ક્રિયાકાંડના અનુષ્ઠાનનો ઉપદેશ આપવામાં વ્યસ્ત હોઈ, જ્ઞાનકાંડના ઉપદેશનું શું પ્રયોજન રહે ?

37. તદેવં વર્ણવદાશ્રમાણામપિ ચતુર્ણાં પ્રત્યક્ષોપદેશસિદ્ધત્વાચ્ચતુર્થાશ્રમિણાં ચ મોક્ષાધિગમોપાયતત્ત્વજ્ઞાનભાવનાભ્યાસાવસરસમ્ભવાત્ સોડયં જરામર્યવાદઃ પ્રશંસામાત્રપરેવાવતિષ્ઠતે । ‘जरया ह वा एष एतस्मान्मुच्यते मृत्युना वा’ इति च वचनात् जरसा कर्मत्यागानुष्ठानात् स एव चतुर्थाश्रमावसर इति गम्यते । तदुक्तम् —

गृहस्थस्तु यदा पश्येद् बलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदाऽऽरण्यं समाश्रयेत् ॥ [મનુ અ૦ ૬ શ્લો૦ ૨]

इतरथा हि ‘मृत्युनैव च तस्मान्मुच्यते’ इत्यवश्यतः, न त्वेवमब्रवीत् । तस्माद् वार्धक्यदशोचितं चतुर्थमाश्रममनुमन्यन्ते ।

૩૪૨ ચોથો આશ્રમ સંભવતો હોઈ મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયોનો અભ્યાસ સંભવે છે

37. આમ પણની જેમ ચાર આશ્રમો પણ પ્રત્યક્ષોપદેશથી સિદ્ધ હોઈ, ચોથા આશ્રમ-વાળાઓને મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયભૂત તત્ત્વજ્ઞાન અને ભાવનાના અભ્યાસનો અવસર સંભવતો હોવાથી આ જગ-મરણુવચન કર્મપ્રશંસામાત્ર પરક જ રહે છે. વળી, 'જરાને લીધે કે મૃત્યુને લીધે એમાંથી એ મુક્ત થાય છે' એ વચન તો જરાને કારણે કર્મત્યાગ કરવાની અનુરા આપતું હોવાથી તે (=કર્મત્યાગ) જ ચોથા આશ્રમનો અવસર છે એમ જણાય છે એટલે જ કહ્યું છે કે 'ગૃહસ્થ જ્યારે પોતાને કરચલીઓવાળો અને પળિયાંવાળો દેખે અને હીકરાના હીકરાને દેખે ત્યારે તે અરણ્યમાં જાઈ સમ્યક્પણે રહે' [મનુસ્મૃતિ ૧૨] અન્યથા 'મૃત્યુથી જ તેમાંથી મુક્ત થાય છે' એમ અહીં કહ્યું હોત, પણ તેમ કહ્યું નથી. તેથી, વૃદ્ધાવસ્થાને ઉચિત એવા ચતુર્થ આશ્રમને અનુમતિ આપવામાં આવી છે.

38. તિષ્ઠતુ વા વાર્ષિકદશા । યૂનોડપિ પરિપક્વકષાયસ્યાશ્રમચતુષ્ટયક્ર-મમનપેક્ષયૈવ મોક્ષાધિકાર આલ્યાતઃ । યથોક્તં 'બ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્' इति । अत एव द्विविधो ब्रह्मचारी भवति — उपकुर्वाणो नैष्ठिकश्च । तत्रोपकुर्वाणको यो ब्रह्मचर्यमनुभूय गृहस्थाश्रममनुभवति । स चापरिपक्वकषायोऽनुपशान्तरागः । तमेव प्रतीदमुच्यते -

अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य च सन्ततिम् ।

अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च મોક્ષમિચ્છન્ વ્રજત્યધઃ ॥ [મનુ૦અ૦૬શ્લો૦૩૭] इति

યસ્તુ પરિપક્વકષાયઃ સ નૈષ્ઠિક એવ બ્રહ્મચારી ભવતિ, ન ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રતિપદ્યતે । ગૃહસ્થોડપિ પરિપક્વકષાયો વાનપ્રસ્થાશ્રમમુલ્લઙ્ઘ્ય યતિત્વેડધિક્રિયતે । યથોક્તમ્, 'ગૃહાદ્ વનાદ્ વા પ્રવ્રજેત્' इति ।

કેચિત્ તુ કર્મફલાભિસન્ધિરહિતસ્ય કર્તવ્યમિતિ કર્મ કુર્વતઃ ક્ષીણરાગ-સ્યાત્મવિદો ગૃહસ્થસ્યાપિ મોક્ષમાચક્ષતે । યથાઽઽહ યાજ્ઞવલ્ક્યઃ—

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

શ્રાદ્ધકૃદ્ વેદવિદ્યાવિદ્ ગૃહસ્થોડપિ વિમુચ્યતે ॥ इति ।

તસ્માદ્ ઋણાનુબન્ધાદપવર્ગાભાવ इत्ययुक्तम् ।

38. વૃદ્ધાવસ્થા તો બાળુએ રહો, જુવાન પણ જે તેના કષાયો પરિપક્વ થઈ ગયા હોય તો ચાર આશ્રમના કર્મની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ મોક્ષના અધિકારને પામે છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે જેમકે કહ્યું છે કે 'બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી સીધો જ તે વ્રતગ્યા લે છે.' એટલે જ બ્રહ્મચારી એ પ્રકારનો હોય છે — ઉપકુર્વાણ અને નૈષ્ઠિક તેમાં ઉપકુર્વાણ બ્રહ્મ-ચારી એ છે જે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ અનુભવી પછી ગૃહસ્થાશ્રમ અનુભવે છે, અને તેના કષાયો અપકવ હોય છે અને રાગ અનુપશાન્ત હોય છે. તેને અનુલક્ષીને આ કહ્યું છે કે 'વેદોનું અધ્યયન કર્યા વિના, સન્તતિને ઉત્પન્ન કર્યા વિના અને યજ્ઞોને કર્યા વિના મોક્ષ મળતો

બ્રાહ્મણ અધઃપાત પામે છે' [મનુસ્મૃતિ ૧.૩૭] પરંતુ જેના કપાયો પરિપક્વ હોય છે તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી છે, તે ગૃહસ્થ શ્રમ સ્વીકારતો નથી. ગૃહસ્થ પણ પરિપક્વ કપાયવાળો હોય તો વાનપ્રસ્થાશ્રમનું ઉત્સાધન કરી સીધો સંન્યાસાશ્રમ સ્વીકારવાનો અધિકારી છે, જેમકે કહ્યું છે કે 'ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી કે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંથી તે પ્રવળ્યા લે'. કર્મફળની ઇચ્છા વિનાના, કન્ય છે માટે કર્મ કરનારા, વીતરાગી, આત્મજ ગૃહસ્થનો પણ મોક્ષ થાય છે એમ કેટલાક કહે છે, જેમકે યાજ્ઞવલ્કય કહે છે કે 'ન્યયથી ધન કમાનાર, તત્ત્વજ્ઞાનનિષ્ઠ, અતિથિપ્રિય, શ્રદ્ધ કરનાર, વેદવિદ્યા બળુનાર ગૃહસ્થ પણ મુક્તિ પામે છે.' તેથી ઋણાનુબંધને કારણે અપવર્ગનો અભાવ છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે.

૩૭. યત્ કલેશાનુબન્ધાદિતિ તદાપ્યનવ્યવસાયમાત્રમ્, પ્રતિપક્ષભાવનાદિના કલેશોપશમસ્ય સુશકત્વાત્ । યદિ હિ દોષા નિત્યા ભવેયુઃ, અનિત્યત્વેડપ્યાકસ્મિકા વા, સહેતુત્વેડપિ યદ્યેષાં નિત્યો હેતુર્ભવેત્, કાર્યોડપિ વા યદ્યસૌ ન જ્ઞાયેત, જ્ઞાતસ્ય વાડસ્ય શમનોપાયો યદિ ન જ્ઞાયેત, ઉપાયઃ જ્ઞાતોડપિ વાડનુષ્ઠાતુમસૌ યદિ ન શક્યેત, તદા ક એવૈતાનુચ્છિન્ધ્યાત્ ? કિન્તુ

નાકસ્મિકા ન નિત્યાસ્તે ન નિત્યાજ્ઞાતહેતુકાઃ ।

નાજ્ઞાતશમનોપાયા ન ચાશક્યપ્રતિક્રિયાઃ ॥

ન હિ દોષાણામાત્મસ્વરૂપવત્ નિત્યત્વમ્, ઉપજનનાપાયધર્મકત્વેન પ્રહ્ણાત્ । મિથ્યાજ્ઞાનં ચ પ્રસવકારણમેષામવદ્યુતમિતિ નાકસ્મિકત્વમવિનાશિહેતુકત્વમજ્ઞાતહેતુકત્વં વા । મિથ્યાજ્ઞાનસ્ય ચ સમ્યગ્જ્ઞાનં પ્રતિપક્ષઃ । પ્રતિપક્ષભાવનામ્યાસેન ચ સમૂહ-મુન્મૂલયિતું શક્યન્તે દોષા इति નાજ્ઞાતપ્રતીકારત્વં તેષામ્ । ઉક્તં ચ કેનચિત્ -

સર્વેષાં સવિપક્ષત્વાન્નિર્હાસાતિશયાશ્રિતાત્ ।

સાત્મીભાવાત્ તદમ્યાસાદ્વીયેરન્નાસ્રવાઃ ક્વચિત્ ॥ इति

[પ્રમાણવાર્તિક ૩.૨૨૦]

૩૭. 'કલેશાનુબંધને લીધે' એમ તમે જે કહ્યું તે પણ સ્થિર નિશ્ચયરૂપ નથી, કારણ કે પ્રતિપક્ષભાવના વગેરે વડે કલેશોનો ઉપશમ કરવો સહેલાઈથી શક્ય છે. જે દોષો નિત્ય હોય કે અનિત્ય હોવા છતાં આકસ્મિક હોય, જે દોષોનો ઉત્પાદક હેતુ હોવા છતાં તે હેતુ નિત્ય હોય, જે દોષોનો ઉત્પાદક હેતુ કાર્ય (=અનિત્ય) હોવા છતાં એ જ્ઞાત ન થતો હોય, જે તે હેતુ જ્ઞાત હોવા છતાં તેના શમનનો ઉપાય બળ્યાતો ન હોય, જે તેના શમનનો ઉપાય જ્ઞાત હોવા છતાં એનું અનુષ્ઠાન શક્ય ન હોય તો કોણ દોષોનો ઉત્તેજ કરી શકે ? પરંતુ દોષો આકસ્મિક નથી, નિત્ય નથી, તેમના ઉત્પાદક હેતુઓ સદા અજ્ઞાત નથી, તેમને શમાવવાના ઉપાયો પણ અજ્ઞાત નથી અને તેમની પ્રતિક્રિયા અશક્ય નથી. જેમ આત્મસ્વરૂપ નિત્ય છે તેમ દોષો નિત્ય નથી કારણ કે તે ઉત્પત્તિ-વિનાશધર્મવાળા ગૃહીત છે, અને મિથ્યાજ્ઞાન એમની ઉત્પત્તિનું કારણ છે એમ નિશ્ચયપણે બઢ્યું છે, એટલે દોષો આકસ્મિક

નથી કે તેમનો હેતુ અવિનાશી નથી કે અજ્ઞાત નથી. મિથ્યાજ્ઞાનનો પ્રતિપક્ષ (=વિરોધી) સમ્યગ્જ્ઞાન છે. પ્રતિપક્ષની બાવના અને અભ્યાસ દ્વારા દોષોતું સમૂળ ઉન્મૂલન શક્ય છે; એટલે દોષોનો પ્રતીકાર અજ્ઞાત નથી. કોઈએ કહ્યું છે ‘આસ્ત્રવોને (=રાગ વગેરે દોષોને) પ્રતિપક્ષ હોવાથી પ્રતિપક્ષના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષને કારણે આસ્ત્રવોનો હાસ-અતિશય થાય છે, પ્રતિપક્ષનો અભ્યાસ કરવાથી અને પ્રતિપક્ષ સાથે તન્મય બનવાથી કોઈક ચિત્તમાં આસ્ત્રવો નાશ પામે છે’ [પ્રમાણ્યાર્તિક ૩.૨૨૦]

40. વિષયદોષદર્શનેન હિ તેષુ સત્તિલક્ષણો રાગઃ શામ્યતિ યદા હોવં ચિન્તયતિ વિવેકી -

અસૌ તરલતારાક્ષી પીનોત્તુઙ્ગધનસ્તની ।
 વિલુપ્યમાના કાન્તારે વિહગીરથ દશ્યતે ॥
 વિભાતિ બહિરેવાસ્યાઃ પદમગન્ધનિમં વપુઃ ।
 અન્તર્મજ્જાસ્થિવિળ્મૂત્રમેદઃક્રિમિકુલાકુલમ્ ॥
 અસ્થીનિ પિત્તમુચ્ચારાઃ ક્લિન્નાન્યાન્ત્રાણિ શોણિતમ્ ।
 ઇતિ ચર્મપિનદ્રં તત્ કામિનીત્યભિધીયતે ॥
 મેદોઘ્રન્થી સ્તનૌ નામ તૌ સ્વર્ણકલશૌ કથમ્ ? ।
 વિષ્ટાદૃતૌ નિતમ્બે ચ કોડયં હેમશિલાભ્રમઃ ॥
 મૂત્રાસૃગ્ધ્વારમશુચિ છિદ્રં ક્લેદિ ઝુગુપ્સિતમ્ ।
 તદેવ હિ રતિસ્થાનમહો પુંસાં વિડમ્બનાં ॥
 પ્રીતિર્યથા નિજાસ્યોત્થં લિહતઃ શોણિતં શુનઃ ।
 શુષ્કેઽસ્થિનિ તથા પુંસઃ સ્વઘાતુસ્યન્દિનઃ સ્ત્રિયામ્ ॥
 વ્યાત્તાનના વિવૃત્તાક્ષી ત્રિવર્ણા શ્વાસધુર્ધુરા ।
 કથમથ ન રાગાય મ્રિયમાણા તપસ્વિની ॥
 અહો વત વરાકોડયમકાલે તૃષિતઃ ફળી ।
 પ્રસારિતમુખોઽસ્માકં શોણિતં પાતુમાગતઃ ॥
 કિમનેનાપરાદ્ધં નઃ સ્વભાવો વસ્તુનઃ સ્વયમ્ ।
 સ્પૃશ્યમાનો દહત્યગ્નિરિતિ કસ્મૈ પ્રકુપ્યતિ ॥
 નાનુકૂલઃ પ્રિયે હેતુઃ પ્રતિકૂલો ન વિપ્રિયે ।
 સ્વકર્મફલમશ્નામિ કઃ સુદૃત્ કશ્ચ મે રિપુઃ ॥

एवमहर्निशं चिन्तयतो नितान्तं मनसः समचित्तता सर्वत्र समुद्भवतीति
त्रिलीयन्ते दोषग्रन्थयः ।

अत एवोपदिश्यन्ते मोक्षशास्त्रेष्वनेकशः ।

तस्य तस्योपघाताय तास्ताः प्रत्यूहभावनाः ॥

40. જ્યારે વિવેકી આ પ્રમાણે વિચારે છે ત્યારે વિષયગત દોષોના દર્શનથી વિષયોમાં આસક્તિરૂપ રાગ રમે છે— ચંચળ કીકીઓ ધરાવતી આંખોવાળી, પીત ઉન્નત અને ધન સ્તનોવાળી આ સુંદરી જંગલમાં આજે પંખીઓથી ફાડી ખરાતી દેખાય છે. એનું પદ્ય જેવી સુગંધવાળું શરીર [ફાડી ખાધું હોવાથી] આંતરડાં, મજ્જા, હાડકાંના દુકડા, મૂત્ર, મેદ એને કૃમિઓથી ખદખદતું બહાર જ દેખાય છે. હાડકાં, પિત્ત, મળ મૂત્ર, બીનાં પોચાં આંતરડાં, લોહી એ બધું જ્યારે ચામડીથી મટેલું હોય છે ત્યારે તે કામિની કહેવાય છે. સ્તનો ખરેખર માંસની ગાંઠો છે, તે સુવર્ણકલશો કેવી રીતે ? વિષ્ટા ભરેલી કોથળી રૂપ નિર્તંબ્રોમાં આ હેમશિલાનો ભ્રમ શો ? મૂત્ર અને લોહીના અશુચિ દ્વારરૂપ, સ્ત્રાવોથી બીનું છિદ્ર જુગુપ્સા જન્માવે છે, તે જ રતિનું સ્થાન છે. અહો ! પુરુષોની વિરૂપ્પના ! જેમ પોતાના જ મોઢામાંથી નીકળતા લોહીને ચાટતા ફૂતરાને શુષ્ક હાડકામાં આસક્તિ હોય છે તેમ પોતાના વીર્યને ઝરતા પુરુષને સ્ત્રીમાં આસક્તિ હોય છે ઉપાડા મોઢાવાળી, ધુમ-રાતી આંખોવાળી, ફિક્કી પડી ગયેલી, શ્વાસ લેતી વખતે ધર્ર ધર્ર અવાજ કરતી, મરવા પડેલી બિચારી સ્ત્રી આજે કેમ પુરુષને રાગ જન્માવતી નથી ? અહો ! અરે ! અકાળે તરસ્યો થયેલો બિચારો ફલિધર મોં ફાડીને આપણું લોહી પીવા આવ્યો છે. [પણ એમાં] એણે આપણો શો અપરાધ કર્યો ? [કંઈ જ નહિ] એ તો વસ્તુનો પોતાનો સ્વભાવ જ છે કે અગ્નિને અડતાં તે દહાડે. એટલે માણસ કોના ઉપર કોષ કરે ? સુખનું કારણ અતુ-કૂળ વસ્તુ નથી કે દુઃખનું કારણ પ્રતિકૂળ વસ્તુ નથી. પોતાનાં કરેલાં કર્મનાં ફળ હું તો ભોગવું છું. મારો મિત્ર કોણ કે મારો દુશ્મન કોણ ? [કોઈ જ નહિ].’ આ પ્રમાણે અહ-ર્નિશ વિચારતા માણસના મનમાં નિતાન્ત સમતા સર્વત્ર (=સર્વ પ્રતિ) ઉદ્ભવે છે, એટલે દોષની ગાંઠો નાશ પામે છે. તેથી જ તે તે દોષના નાશ માટે તે તે પ્રતિપક્ષની ભાવનાઓ મોક્ષશાસ્ત્રમાં અનેક રીતે ઉપદેશવામાં આવી છે

41. ननु च प्रतिपक्षभावेऽपि न सर्वात्मना दोषपक्षः क्षयमुपयाति
निम्बाभ्युपयोगे इव क्रियमाणे कफघातुरिति । नैतदेवं, तत्र निम्बोपयोगवत्
तदनुकूलस्यान्नपानादेरुपयोगदर्शनात् । अपि च —

धर्मिलोपभयात्तत्र नेष्टः सर्वात्मना क्षयः ।

कफाधिक्यं तु हन्तव्यं घातुसाम्यस्य सिद्धये ॥

इह सर्वात्मनोच्छेद्याः क्लेशाः संसारकारिणः ।

छेदश्चैकान्ततस्तेषાં પ્રતિપક્ષોપસેવનાત્ ॥

ન ચ પ્રતિપક્ષભાવનામ્યાસમેકમલ્લમપાસ્ય તદુપશમે નિમિત્તાન્તરં કિમપિ ક્રમતે ।

41. શંકાકાર — જેમ લીમડાનો ઉપયોગ કરવા છતાં સંપૂર્ણપણે કફધાતુનો નાશ થતો નથી તેમ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવા છતાં સંપૂર્ણપણે દોષપક્ષનો ક્ષય થતો નથી

નૈયાયિક — ના, એવું નથી. [લીમડાના ઉપયોગ છતાં કફધાતુનો સંપૂર્ણ નાશ થતો નથી] કારણ કે લીમડાના ઉપયોગની જેમ કફધાતુને અતુકૂળ અન્ન પાન વગેરેનો ઉપયોગ પણ દેખાય છે. વળી, મણસરૂપ ધર્મીના નાશના ભયથી કફનો સંપૂર્ણ ક્ષય ઇષ્ટ નથી. ત્રણ ધાતુઓના સામ્યની સિદ્ધિ માટે કફનું આધિક્ય જ માત્ર હણવું જોઈએ એથી ઉલ્લુ અહીં તો સંસારના કારણભૂત કવેશોનો સંપૂર્ણ નાશ કરવો જોઈએ. અને તેમનો અંકાન્તતઃ (=સંપૂર્ણ) નાશ પ્રતિપક્ષની ભાવના કરવાથી થાય છે. પ્રતિપક્ષની ભાવનાના અભ્યાસનું એક અસ્ત્ર અવગણી આજુએ કરીએ તો ખીજું કોઈ પણ નિમિત્ત કવેશોના ઉપશ્મભમાં કામ કરવું નથી

42. ન હિ વિષયાભિલાષસ્તદુપભોગેન વિરસ્યતિ । યથાઽઽહ —

ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હવિષા કૃષ્ણવર્ત્તેવ ભૂય દ્વાભિવર્ધતે ॥ [મહાભા.૦આદિ.૦૮૫.૧૨]

અન્યત્રાપ્યુક્તમ્ — ‘ભોગામ્યાસમનુ વિવર્ધન્તે રાગાઃ કૌશલાનિ ચેન્દ્રિયાણામ્’ इति

[યોગભાષ્ય ૨.૧૫] ।

પારાશર્યોઽપિ —

તૃષ્ણાલ્પનિરગાધેયં દુષ્પૂરા કેન પૂર્યતે ।

યા મહદ્ભિરપિ ક્ષિપ્તૈઃ પૂરણૈરેવ લ્પ્યન્તે ॥ इति ।

42. વિષયતૃષ્ણા વિષયના ઉપભોગથી વિરમતી નથી, જેમકે કહ્યું છે કે ‘તૃષ્ણા ઇચ્છિત વસ્તુઓના ઉપભોગથી શમતી નથી તે તો હવિષા (=ધીથી) જેમ અગ્નિ ખૂબ જ વધે છે તેમ ઉપભોગથી ખૂબ જ વધે છે’ [મહાભારત આદિ. ૮૫.૧૨]. ખીજે પણ કહ્યું છે કે ‘ભોગના અભ્યાસ પછી રાગ વધે છે, ઇન્દ્રિયોનું કૌશલ વધે છે’ પારાશર્યે પણ કહ્યું છે, ‘આ તૃષ્ણારૂપ ખાણ અગાધ છે, પૂરવી મુશ્કેલ છે તેને કોણ પૂરે ? તેને પૂરવા માટે તેમાં નાખવામાં આવતી મોટી મોટી વસ્તુઓ વડે જ તે ખોદાય છે, [પૂરાતી નથી].’

43. તસ્માત્ પ્રતિપક્ષભાવનૈવ ભગવતી મીમકાન્તિરન્તઃકરણકાન્તારે નિરન્તરમભિજ્વલન્તી દાવદહનદીધિતિરિવ દહતિ દોષવિટપકાનિતિ । તદેવં દોષાનુ-બન્ધવિધ્વંસોપાયસમ્ભવાત્ ન તત્કૃતો મોક્ષમાર્ગોઽમિદ્યાતવ્યઃ ।

43. ભયંકર તેજવાળી, અન્તઃકરણરૂપ જંગલમાં નિરન્તર સળગતી લગવતી પ્રતિપક્ષ ભારના જ, જંગલને આગી નાખનાર પ્રકાશકિરણની જેમ, દોષરૂપ વૃક્ષોને આગી નાખે છે. નિષ્કર્ષ એ કે આમ દોષાનુબંધના નાશનો ઉપાય સંભવતો હોઈ, દોષાનુબંધને કારણે મોક્ષ માર્ગનો અભાવ છે એમ ન કહેવું જોઈએ.

44. અત એવ કેચન ચેતનસ્ય પ્રકૃત્યા નિર્મલત્વાત્ , મલાનામાગન્તુકત્વાત્ , મલનિર્બર્હણહેતોરચ યયોક્તસ્ય સમ્ભવાત્ , તદાચરણાત્ તદપાયે સતિ સ્વતઃ સકલ-પદાર્થદર્શનસામર્થ્યસ્વભાવચિત્તતત્ત્વાવસ્થાનાત્ સર્વજ્ઞત્વસિદ્ધિમદૂરવર્તિનીમેવ મન્યન્તે ।

44. તેથી જ, ચેતનતત્ત્વ સ્વભાવથી જ નિર્મળ હોઈ, મળો આગન્તુક હોઈ, મળોના નાશનો જણાવ્યા મુજબનો હેતુ સંભવતો હોઈ અને તે હેતુને અચરવાથી મળો દૂર થતાં સ્વતઃ સકલ પદાર્થોનું દર્શન કરવાના સામર્થ્ય રૂપ સ્વભાવવાળું 'ચિત્ત' નામનું ચેતનતત્ત્વ અવસ્થાન કરતું હોઈ, સર્વજ્ઞત્વસિદ્ધિ નજીકમાં જ છે એમ કેટલાક (=ખૌદો) માને છે.

45. યદપ્યુચ્યતે 'કલેશશૂન્યત્વમાત્મનો ન કદાચિદપિ દૃષ્ટમ્ , અનુબન્ધવૃત્તિત્વાત્ કલેશાનામ્' ઇતિ, તદપ્યસત્યમ્ , સુષુપ્તાવસ્થાયામસ્પૃષ્ટસ્ય દોષૈરાત્મનઃ પ્રત્યહ-મુપલમ્ભાત્ । જાગ્રતોઽપિ કાચન તાદૃશી દશા દૃશ્યત એવ યસ્યામસાવાત્મસ્વરૂપ એવાત્મા નિર્મલોઽવતિષ્ટતે । યયોક્તમ્ 'અહરહર્ષલોકં યાન્તિ' ઇતિ । તદલમનેન દોષાનુબન્ધકથાનુબન્ધેન ।

45. આત્માને કલેશશૂન્ય કહી પણ દેખ્યો નથી, કારણ કે કલેશોનો અનુબન્ધ — સતત પ્રવાહ — ચાલ્યા જ કરે છે, એમ જે કહ્યું તે પણ અસત્ય છે કારણ કે સુષુપ્તાવસ્થામાં દોષોથી અસ્પૃષ્ટ આત્માની દરરોજ ઉપલબ્ધિ થાય છે. જગ્રત અવસ્થાવાળાની પણ ક્યારેક તેવી દશા થતી દેખાય છે જ, જે દશામાં આત્મસ્વરૂપમાં જ આ મળારહિત આત્મા અવસ્થાન કરે છે, જેમકે કહ્યું છે કે 'દરરોજ બ્રહ્મલોકમાં ભેગો જાય છે.' તો હવે આ દોષાનુબન્ધની કથાના પ્રવાહને પણ અટકાવીએ.

46. યદપિ પ્રવૃત્ત્યનુબન્ધાદિતિ, તદપિ સૂત્રકૃતા સમાહિતમ્ 'ન પ્રવૃત્તિઃ પ્રતિસન્ધાનાય હીનકલેશસ્ય' ઇતિ [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪] । દોષેષુ બન્ધહેતુષુ વિગલિતેષુ પ્રવૃત્તિરપિ 'ન દેહેન્દ્રિયાદિજન્મને પ્રભવતીતિ ।

46. 'પ્રવૃત્તિના અનુબન્ધને લીધે' એમ તમે જે પ્રતિપાદન ક્યું તેનું પણ સમાધાન સૂત્રકર ગૌતમે 'કલેશરહિત પુરુષની પ્રવૃત્તિ પુનર્જન્મને માટે નથી' [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪] એમ કહી કરી દીધું છે. બન્ધના કારણભૂત દોષો નાશ પામતાં પ્રવૃત્તિ પણ દેહ, ઇન્દ્રિય, આદિ સંબન્ધ રૂપ જન્મને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી.

47. નનુ દોષક્ષયાન્મા મૂદુત્તરઃ કર્મસંગ્રહઃ ।

કથં ફલમદત્ત્વા તુ પ્રાક્તનં કર્મ શામ્યતિ ? ॥

અત્ર કેચિદાહુઃ — દદત્યેવ કર્માણિ ફલં, નાદત્ત્વા શામ્યન્તિ, તથાપિ બન્ધહેતવો ન ભવન્તિ, યતઃ શમસન્તોષાદિજનિતં યોગિનઃ સુખમુત્પાદ્ય ધર્મો વિનિહ્ક્ષ્યતિ અધર્મરચ શીતાતપકલેશાદિદ્વારકં દુઃખં દત્ત્વેતિ ।

47. શંકાકાર — દોષનો નાશ થવાથી પછીથી કર્મેની સંગ્રહ ભલે ન થાઓ, પરંતુ પહેલાંનાં કર્મે ફળ આપ્યું વિના કેવી રીતે નાશ પામે ?

નૈયાયિક — અહીં કેટલાક કહે છે કે કર્મે ફળ આપે છે જ, ફળ આપ્યા વિના કર્મે નાશ પામતા નથી, તેમ છતાં અધર્મ કારણે તેઓ ખતનાં નથી, કારણ કે શમ, સન્તોષ આદિથી જનિત સુખ યોગીમાં ઉત્પન્ન કરી ધર્મ નાશ પામશે અને શીત-આતપ દ્વારા દુઃખ દર્દને અધર્મ નાશ પામશે.

48. નન્વમુખ્માત્ કર્મણંદં ફલં ભવતીતિ કર્મફલાનાં કાર્યકારણભાવનિયમાત્ કથમિયતા કર્મફલોપભોગો ભવેદિત્યન્યથા તદુપભોગમપરે વર્ણયન્તિ । યોગી હિ યોગદ્વિસિદ્ધ્યા વિહિતનિશ્ચિલનિજધર્માધર્મકર્મા નિર્માય તદુપભોગયોગ્યાનિ તેષુ તેષૂપ-પત્તિસ્થાનેષુ તાનિ તાનિ સેન્દ્રિયાણિ શરીરાણિ સ્વપ્નઢાન્તઃકરણાણિ ચ મુક્તૈરાત્મભિરુપેક્ષિ-તાનિ ગૃહીત્વા સકૃદેવ સકલકર્મફલમનુભવતિ પ્રાપ્તૈશ્વર્યં ઇતીત્યમુપભોગેન કર્મણાં ક્ષયઃ ।

48. શંકાકાર — આ કર્મમાંથી આ ફળ થાય છે એમ કર્મે અને ફળ વચ્ચે કાપ-કારણભાવનો નિયમ હોવાથી, અટકા સમયમાં (=અનિતમ એક જન્મમાં) અધાં કર્મેનાં ફળોનો ઉપભોગ કેવી રીતે થઈ શકે ?

નૈયાયિક — એટલે જ તો તેમનો ઉપભોગ ખીળાઓ ખીળી રીતે વર્ણવે છે. પોતે કરેલાં અધાં ધર્મરૂપ અને અધર્મરૂપ કર્મેવાળો અશ્વયપ્રાપ્ત યોગી યોગની સિદ્ધિને પરિણામે તે કર્મેને ભોગવવાને યોગ્ય સેન્દ્રિય શરીરોને તે તે ઉપપત્તિસ્થાનોમાં નિર્માણ કરી તેમ જ મુક્ત આત્માઓએ ત્યજી દીધેલાં ખંડ અંતઃકરણોને (=મનોને) ગ્રહણ કરી [અનિતમ જન્મમાં] એકા વખતે અધાં કર્મેનાં અધાં ફળોને ભોગવી લે છે, એટલે આમ ઉપભોગ વડે કર્મેનો ક્ષય થાય છે.

49. અન્યે ત્વાચક્ષતે—કિમનેન મોગાયાસેન ? અદત્તફલાન્યેવ કર્માણિ યોગિનો નહ્શ્ચન્તિ । તત્ત્વજ્ઞાનસ્યૈવ મગવતઃ ઇયાન્ પ્રમાંવો યદસ્મિન્નુત્પન્ને ચિરસન્નિચિતા-ન્યપિ કર્માણિ સહસૈવ પ્રલયમુપયાન્તિ । યથા મોગાદપિ તેષાં પ્રક્ષયઃ શાસ્ત્રપ્રામા-ણ્યાદેવ તત્ત્વજ્ઞાનાદપિ તત્પ્રક્ષયં પ્રતિપત્સ્યામહે । તથા ચાહ—

યથૈર્ધાસિ સમિદ્ધોઽગ્નિર્મસ્મસાત્કુરુતેઽર્જુન । ।

જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ મસ્મસાત્કુરુતે તથા ॥ ઇતિ [ગીતા ૪.૩૭]

ન ચેદં શ્રદ્ધામાત્રાં, વેદવિદામગ્રણ્યા વ્યાસમુનિનૈવ સમભિધાનાત્, અવેદાર્થં હિ નાસાવભિદધીતેતિ ।

49. પરંતુ ખીળાઓ કહે છે કે આ ભોગ કરવાના આયાસથી શું ? યોગીનાં કર્મે ફળો આપ્યા વિના જ નાશ પામશે. ભગવાન તત્ત્વજ્ઞાનનો જ એટલો પ્રભાવ છે કે તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ લાંબા વખતથી સંચિત કર્મે એકાએક જ નાશ પામી જાય છે. જેમ

કર્મેનો સંપૂર્ણ નાશ થતો નથી પણ તેમની ક્ષેત્રબંધનશક્તિનો જ નાશ થાય છે ૩૪૬

બોગથી સંચિત કર્મેનો ક્ષય પણ શાસ્ત્રપ્રામાણ્યથી જ જ્ઞાત થયો છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી સંચિત કર્મેનો નાશ પણ અમે શાસ્ત્રપ્રામાણ્યથી જ જાણીએ છીએ. અને શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે 'હે! અણુ'ન! જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિ ઇંધણને બાળીને બરમ કરી નાખે છે તેમ જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મેને બાળીને બરમ કરી નાખે છે' [ગીતા ૪.૩૭]. આ કેવળ શ્રદ્ધા નથી, કારણ કે વેદના જાણકારોમાં અગ્રણી એવા વ્યાસમુનિએ જ સમ્યક્ પ્રકારે ન કહ્યું છે. જે અર્થ વેદને સંમત ન હોય તેને તેઓ કહે નહિ

50. તદન્યે ન મન્યન્તે । ન સર્વાત્મના કર્મણાં દાહઃ, કિન્તુ સ્વરૂપેણ સતામપિ સહકારિવૈકલ્યાત્ સ્વકાર્યકરણોદાસીનતા તેષાં ભવતિ મૃષ્ટાનામિવ બીજાના-મહકુરકરણકૌશલહાનિઃ, યતઃ સામગ્રી કાર્યસ્ય જનિકા, ન કેવલં કારકમ્ । અતો ન કર્માણ્યેવ કેવલાનિ ફલોપભોગયોગ્યશરીરેન્દ્રિયાદિજન્મનિમિત્તામુપયાન્તિ, કિન્તુ મિથ્યાજ્ઞાનેન દોષૈશ્ચ સહિતાનિ । તદુક્તમ્—'અવિદ્યાતૃષ્ણે ધર્માધર્મૌ ચ જન્મકારણમ્' इति ।

50. તે મતને કેટલાક મંનતા નથી. જ્ઞાનાગ્નિથી કર્મેનો સંપૂર્ણ દાહ થતો નથી, પરંતુ સ્વરૂપથી કર્મેની સત્તા હોવા છતાં સહકારીકારણોની વિકલતાને કારણે પોતાનું કાર્ય કરવામાં કર્મે ઉદાસીન બને છે — જેમ ભુજાએલાં ખીજેનું અંકુરને ઉત્પન્ન કરવાનું કૌશલ નાશ પામે છે તેમ, કારણ કે કારણસામગ્રી કાર્યની ઉત્પાદક છે, કેવળ કારક કાર્યનું ઉત્પાદક નથી. એટલે કેવળ કર્મે ક્ષેત્રબોગયોગ્ય શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરે ઉત્પન્ન કરનારું કારણ નથી પરંતુ મિથ્યાજ્ઞાન અને દોષો સહિતનાં કર્મે કારણ છે. તેથી કહ્યું છે કે અવિદ્યા-તૃષ્ણા અને ધર્મ-અધર્મ [સાથે મળીને] જન્મનું કારણ છે.

51. તત્ત્વત્રિદશ તત્ત્વત્રિદશાદેવ નાવિદ્યા મિથ્યાજ્ઞાનાત્મિકા ભવતિ । દોષા-ણાં તુ પ્રશમે દર્શિત એવ ક્રમઃ । તદભાવે ભવન્તાવપિ ધર્માધર્મૌ ન બન્ધાય કલ્પેતે । ન હિ સ્વકાર્યમહકુરાદિ કુસૂલવર્તીનિ બીજાનિ જનયિતુમુસહન્તે । મૃષ્ટ-બીજાનામપિ સ્વરૂપશક્તિરપિ તાનંવં ગતા । તદ્વત્ કર્મણાં સ્વરૂપશક્તિશૈથિલ્યં મા નામ ભૂત્ તથાપિ કુસૂલવર્તિબીજવત્ સહકારિવૈધુર્યાત્ કાર્યાનારમ્ભ इति । તદિદમુક્તમ્ 'ન પ્રવૃત્તિઃ પ્રતિસન્ધાનાય હીનક્લેશસ્ય' इति [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪] ।

51. તત્ત્વને જાણ્યો હોવાને લીધે તત્ત્વજ્ઞાનીને મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ અવિદ્યા હોતી નથી. દોષોના પ્રશમનો ક્રમ અમે જણાવ્યો છે જ. દોષોનો અભાવ થતાં ધર્મ અને અધર્મ (=કર્મે) બંધન કરવા સમર્થ નથી. કોઠીમાં રહેલાં ખીજે અંકુર આદિ પોતાનાં કાર્યો ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી. ભુજાએલાં ખીજેની પણ સ્વરૂપશક્તિ પાતળી પડી જાય છે — મંદ બની જાય છે; તેની જેમ કર્મેની સ્વરૂપશક્તિ શિથિલ ન થાયો તેમ છતાં કોઠીમાં રહેલા ખીજની જેમ, સહકારી કારણોથી રહિત હોવાથી, કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી. કહ્યું છે કે 'હીનક્લેશવાળાની પ્રવૃત્તિ પુનર્જન્મ માટે નથી' [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪].

૩૫૦ કર્મેનો નાશ થતો ન હોય તો મોક્ષમાં ધર્માધર્મનો ઉચ્છેદ કહ્યો છે તેનું શું ?

52. નનુ સ્વરૂપસત્તાયાં ધર્માધર્મયોઃ કથમિદમુક્તં 'નવાનામાત્મગુણાનાં નિર્મૂલોચ્છેદોડપવર્ગઃ' ઇતિ । નૈષ દોષઃ, મનઃસંયોગવદકિઞ્ચિત્કરયોરવસ્થાનમપ્યુ-ચ્છેદાત્ ન વિશિષ્યતે । ઉક્તસ્થાત્મનો ત્રિભુત્વાદપરિહાર્યો મનઃસંયોગઃ । ન ચ તદા-નીમસૌ સત્તપિ સુખદુઃખજ્ઞાનાદિજન્મનિ વ્યાપ્રિયતે । एवं ધર્માધર્મૈ સન્તાવપિ ફલમનાક્ષિપન્તૌ કિં કરિષ્યત ઇતિ ફલત ઉચ્છિન્નાવેવ ભવતઃ । તસ્માન્નવાનામાત્મ-ગુણાનામુચ્છેદોડપવર્ગઃ ઇત્યવિરુદ્ધમ્ । एवं પ્રવૃત્ત્યનુબન્ધસ્યાપિ બન્ધહેતોરભાવાત્ ન દુર્ગમોડપવર્ગઃ ।

52. શંકાકાર — જો ધર્મ-અધર્મની (=કર્મેની) સ્વરૂપસત્તા રહેતી હોય તો તમે એમ કેમ કહ્યું કે નવ આત્મગુણોનો નિર્મૂલ ઉચ્છેદ મોક્ષ છે ?

નૈયાયિક — આ દોષ નથી આવતો. મનના સંયોગની જેમ અકિંચિત્કર ધર્મ-અધર્મના અવસ્થાનનો પણ ઉચ્છેદથી કોઈ વિશેષ નથી. આત્મા વિભુ હોઈ, મુક્ત આત્માને મનઃ-સંયોગ અપરિહાર્ય છે મુક્તિમાં મનઃસંયોગ હોવા છતાં સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન આદિને ઉત્પન્ન કરવામાં તેનો વ્યાપાર નથી. તેવી જ રીતે ધર્મ-અધર્મ હોવા છતાં ફળ ન હેતા તેઓ શું કરશે ? [કંઈ જ નહિ]. એટલે ફલતઃ તેઓ ઉચ્છિન્ન જ છે. તેથી આત્માના નવ ગુણોનો ઉચ્છેદ અપવર્ગ છે એમાં કોઈ વિરોધ નથી. આમ પ્રવૃત્ત્યનુબંધ રૂપ બંધના હેતુનો અભાવ હોવાથી અપવર્ગ દુર્ગમ નથી.

53. અપરે પુનરાદ્યુઃ-કર્મફલાનાં શાલ્ભતઃ કાર્યકારણભાવનિયમાવગતેઃ શમસ-ન્તોષશીતાતપાદિદ્વારકસુખદુઃખમાત્રોપપાદનેન કર્મપરિક્ષયાનુપપત્તેઃ, યોગદ્વર્ચા ચ દીર્ઘ-કાલાવધિસુખદુઃખોપભોગસ્ય સક્રુદેવ સમ્પાદયિતુમશક્યત્વાત્, જ્ઞાનાગ્નિના ચ દાહે તત્કર્મોપદેશિવૈદિકવચનસાર્થાનર્થક્યપ્રસજ્ઞાત્, અદત્તફલસ્ય કર્મણોડનુપરમાત્, અવસ્થા-નપક્ષે ચિરમપ્યુષિત્વા કુસૂલાવસ્થિતબીજવત્ કાલાન્તરેણાપિ તત્ફલાક્ષેપપ્રસજ્ઞાત્, અવશ્યં સ્વફલોપભોગદ્વારક એવ કર્મક્ષયો વાચ્યઃ, ન ચાનિર્મોક્ષ આશઙ્કનીયઃ, ચિરાદપિ તત્સિદ્ધિસમ્ભવાત્ । તથા ચ મુમુક્ષુર્નિત્યનૈમિત્તિકં કર્માવશ્યમનુતિષ્ઠેત્, અનનુતિષ્ઠન્ પ્રત્યવેયાદિતિ તત્કુતોડસ્ય બન્ધઃ સ્યાત્ ? કામ્યં નિષિદ્ધં ચ કર્મ સ્વર્ગનરકકારિ વિસ્પષ્ટમેવ બન્ધસાધનમિતિ તત્પરિહરેદેવેત્યેવં તાવદુત્તરોડસ્ય ન કર્મસન્ન્યયઃ પ્રવ-ર્તતે । તદાહ—

નિત્યનૈમિત્તિકે કુર્યાત્ પ્રત્યવાયજિહાસયા ।

મોક્ષાર્થી ન પ્રવર્તેત તત્ર કામ્યનિષિદ્ધયોઃ ॥ ઇતિ [શ્લોક૦વા૦સંબન્ધા૦ ૧૧૦]
પ્રાક્તનસ્ય તુ કર્મસન્ન્યયસ્ય મોગાદેવ ક્ષયઃ । આત્મવિદશ્ચ મુમુક્ષોરયમનુ-

ષ્ઠાનક્રમો ભવતિ, નેતરસ્યેતિ સ એવેત્યમપવચ્ચેતેતિ । આહ ચ—

આત્મજ્ઞે ચૈતદસ્તીતિ તજ્ઞાનમુપયુજ્યતે ।

તત્ર જ્ઞાતાત્મતત્ત્વાનાં મોગાત્ પૂર્વક્રિયાક્ષયે ॥

ઉત્તરપ્રચયાસત્ત્વાદેહો નોત્પદ્યતે પુનઃ । [શ્લોકવાં ૦ સંબંધા. ૧૧૧, ૧૦૮]

53. વળી ખીખ્ખો (મીમાંસકો) કહે છે કે શાસ્ત્રમાંથી કર્મો અને ફળોનો કાર્યકારણ-ભાવનિયમ જાણ્યો હોવાથી શ્રમ-સંતોષ આદિ દ્વારા સુખ અને શીત-આતપ આદિ દ્વારા દુઃખનો જ માત્ર ખુલાસો થાય છે પણ તેનાથી કર્મના ક્ષયનો ખુલાસો થતો ન હોવાથી, અને યોગની ઋદ્ધિ વડે દીર્ઘ કાલની અવધિમાં ભોગથી શકાય એવાં સુખ-દુઃખનો ભોગ એક સાથે જ કરી નાખવો અશક્ય હોવાથી, જ્ઞાતાગ્નિ વડે કર્મોનો દહ માનતાં તે કર્મોનો ઉપદેશ દેતાં વેદનાં વચનોના આનંદક્રિયાની આપત્તિ આવી પડતી હોવાથી, ફળ આપ્યા વિના કર્મનો નાશ થતો ન હોવાથી, કર્મોના અવસ્થાનના પક્ષમાં લાંબા સમય સુધી સત્તામાં રહી કોઠીમાં રહેલા ખીખ્ખો જેમ કાલાન્તરે પણ ફળ આપવાની આપત્તિ આવતી હોવાથી, કર્મના ફળના ઉપભોગ દ્વારા જ કર્મનો ક્ષય કહેવો જોઈએ; અને મોક્ષના અભાવ કે અસંભવની શંકા ન કરવી જોઈએ કારણ કે લાંબા સમયે પણ મોક્ષની સિદ્ધિ સંભવે છે અને મુમુક્ષુએ નિત્ય કર્મો અને નૈમિત્તિક કર્મો અવશ્ય કરવાં જોઈએ, ન કરે તો વિધન આવે, એટલે આ કર્મો કરવાથી એને અંધ ક્યાંથી થાય ? કામ્ય કર્મો અને નિષિદ્ધ કર્મો ક્રમથી સ્વર્ગ અને નરક આપે છે અર્થાત્ તે તદ્દન સ્પષ્ટપણે અંધનું કારણ છે, એટલે મુમુક્ષુ તેમનો પરિચાગ કરે; આમ ત્યાર પછી કર્મોનો સંચય તેને થતો નથી. તેથી કહ્યું છે કે ‘મુમુક્ષુએ વિધનેને દૂર કરવાની ઇચ્છાથી નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મો કરવાં જોઈએ, અને કામ્ય કર્મો અને નિષિદ્ધ કર્મો ન કરવાં જોઈએ’ [શ્લોકવાર્તિક, સંખ્યાલેખપરિહાર ૧૧૦]. પૂર્વે સંચિત કરેલાં કર્મોનો ક્ષય ભોગથી જ થાય છે આત્મજ્ઞ મુમુક્ષુની બાબતમાં જ અનુષ્ઠાનનો આ ક્રમ હોય છે, ખીખ્ખો બાબતમાં હોતો નથી, એટલે તે જ આ પ્રમણે મુક્તિ પામે; અને કહ્યું પણ છે કે ‘આત્મજ્ઞની બાબતમાં આ (=પૂર્વે સંચિત કર્મોનો ક્ષય) છે, એટલે એમાં આત્મજ્ઞાન ઉપયોગી છે. ત્યાં આત્મતત્ત્વના જ્ઞાતાઓનાં પૂર્વકર્મો (=સંચિતકર્મો) ભોગથી નાશ પામવાથી અને હવે પછી તેમનાં નવાં કર્મોનો સંચય ન થતો હોવાથી ફરીથી દેહની ઉત્પત્તિ થતી નથી’ [શ્લોકવાર્તિક, સંખ્યાલેખપરિહાર ૧૧૧, ૧૦૮].

54. નનુ નિત્યકર્માનુષ્ઠાનપક્ષે નાસ્ત્યેવ મોક્ષઃ । યાન્યેવ હિ નિત્યાનિ દર્શ-પૌર્ણમાસાદિકર્માણિ ‘યાવજ્જીવં દર્શપૌર્ણમાસામ્યાં યજેત’ इत्यादिचोदनोपदिष्टानि ता-न्येव फलवन्ति श्रूयन्ते इति काम्यान्यपि भवितुमर्हन्ति, ‘दर्शपौर्णमासाम्यां स्वर्ग-कामो यजेत’, ‘अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः’ इति ।

54 શંકાકાર—મુમુક્ષુએ નિત્ય કર્મો કરવાં જોઈએ એ પક્ષમાં મોક્ષ સંભવતો નથી જ. ‘જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી દર્શ અને પૂર્ણિમાસ યજ્ઞો કરે’ ઇત્યાદિ વેદના વિધિવાક્યથી

ઉપદેશમાં આવેલાં જે દર્શ, પૂર્ણમાસ વગરે નિત્ય કર્મો છે તે શ્રુતિમાં ફળવાળાં જણાવાયાં છે. એટલે તેઓ માથે સાથે કામ્ય કર્મો પણ બનવાને પાત્ર છે. તેમને ફળવાળાં જણાવતાં શ્રુતિવાક્યો — ‘સ્વર્ગની કામનાવાળો દર્શ’ અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞ કરે’, ‘સ્વર્ગની કામનાવાળો અગ્નિહોત્ર હોમ કરે’.

55. ન, ફલાભિસન્ધાનપૂર્વકત્વેનાપ્રયોગાત્ । યથાઽઽહ—

પ્રાર્થ્યમાનં ફલં જ્ઞાતં નાનિચ્છોસ્તદ્ ભવિષ્યતિ । ઇતિ [શ્લોઁવાઁસંબન્ધાઁ ૧૧૧]

સોડયં પ્રવૃત્તૌ વિશેષઃ । પ્રયોગેઽપિ વિશેષઃ । કામ્યં કર્મ સર્વાજ્ઞો-પસંહારેણ પ્રયુજ્યમાનં ફલસાધનમિતિ ન યથાશક્તિ યથા તથા પ્રયોક્તવ્યમિતિ । નિત્ય-સ્ય કર્મણોઽકરણાત્ પ્રત્યવાય ઇતિ યથાશક્ત્યપિ તત્ પ્રયોક્તવ્યમ્, અનનુષ્ઠિતાત્ યાદક્ તાદક્ અનુષ્ઠિતશ્રેયઃ, પ્રત્યવાયપરિહારોપપત્તેઃ । કામ્યે તુ સર્વાણ્યજ્ઞાનિ યથસાવુપસંહર્તુ ન શક્નુયાત્ મા પ્રવર્તિષ્ઠ, ન હિ અપ્રવર્તમાનઃ પ્રત્યવેયાદિતિ । एवं च तदेव दर्शपूर्णमासादिकर्म ‘यावज्जीवम्’ इति चोदनयोपदिष्टं नित्यं सत् तत्फलानभिસन्धानात् प्रयुक्तं न बन्धाय कल्पते ।

55. મીમાંસક — ના, એવું નથી, કારણ કે મોક્ષાથી° ફળની ઇચ્છાપૂર્વક નિત્ય કર્મો કરતો નથી. અને કહ્યું પણ છે કે ‘જેની ઇચ્છા કરવામાં આવે છે તેને ફળ જણાવવામાં આવે છે. જે ઇચ્છા કરતો નથી તેને ફળ મળશે નહિ’ [શ્લોકવાર્તિક, સંબંધાદ્યપરિહાર ૧૧૧]. પ્રવૃત્તિમાં જે આ વિશેષતા છે તે કહી પ્રયોગમાં પણ વિશેષતા છે. કામ્ય કર્મ જે સર્વા-ગોપસંહારથી (=જ્યાં જ અંગોને ભેગાં કરી યોજીને) કરવામાં આવે તો ફળને સાધી આવે છે, એટલે યથાશક્તિ જેમ તેમ તેને કરવું ન જોઈએ. નિત્ય કર્મને ન કરવાથી વિધન આવે છે, એટલે શક્તિ પ્રમાણે પણ તેને કરવું જોઈએ; તેને ન કરવા કરતાં જેવું તેવું શક્તિ પ્રમાણે કરવું સારું કારણ કે તેનાથી વિધનનો પરિહાર થઈ શકે છે. પરંતુ કામ્ય કર્મની આબ-તમાં જે જ્યાં અંગોને ભેગાં કરી યોજવા શક્તિમાન ન હો તો કામ્ય કર્મને કરો નહિ કારણ કે કામ્ય કર્મ ન કરો તો વિધન આવે એવું નથી. વળી, ‘જ્યાં સુધી જીવે ત્યાં સુધી’ એ વેદના વિધિવાક્યથી ઉપદેશાયેલું તે જ દર્શ-પૂર્ણમાસ આદિ કર્મો નિત્ય હોતાં, ફળની ઇચ્છા ન હોવાને કારણે, કરાય તો બંધ કરવા સમર્થ નથી.

56. क्व सा स्वर्गसाधनशक्तिरस्य गतेति चेत्, न वयं कर्मणां शक्तिमशक्तिं वा प्रत्यक्षतः पश्यामः । शास्त्रैकशरणास्तु श्रोत्रिया वयम् । चोदनैव धर्मं प्रमाण-मिति नः कुलव्रतमेतत् । सा च चोदनैकत्र कामिनमधिकारिणमाश्रित्य प्रवृत्ता । तदधिकारश्च फलनिवृत्तेर्विना न स्यादिति फलपर्यन्ततां प्रतिपद्यते । अन्यत्र तु यावत्पदोपबद्धजीवनपदार्थावच्छिन्नाधिकारिणमेव प्रवर्तमाना न फलाय भवति । अक्रियमाणे तु शास्त्रार्थे प्रत्यवायो भवति, अधिकृतेन सता शास्त्रार्थस्यक्त इति ।

કામ્યે ત્વનુત્પન્નકામોઽધિકૃત એવ ન ભવતિ इति નાધિકૃતેન સતા વિધિસ્ત્યક્ત इति ન પ્રત્યવૈતીતિ । ઉપક્રમ્ય ત્વન્તરારાલે ત્યક્તું ન લભ્યત એવ । વીતાયાં ફલેચ્છાયામવાપ્તે વા ફલે તત્કર્મસમાપનમવશ્યકર્તવ્યમેવ । અહં શાસ્ત્રાન્તરગર્ભેણ ભૂયસા કથાવિસ્તરેણ ।

56. શંકાકાર — તેની સ્વર્ગ સાધી આપવાની શક્તિ ક્યાં ગઈ ?

મીમાંસક — અમે કર્મની શક્તિ કે અશક્તિને પ્રત્યક્ષ દેખતા નથી. અમે તો શાસ્ત્રનું (=વેદનું) જ એકમાત્ર શરણ લેનારા શ્રોત્રિયો છીએ. કર્મની ખાખતમાં વેદ જ પ્રમાણ છે એમ માનવાનું અમારું આ કુલવત છે. અને તે વેદ એક ઠેકાણે ફળની કામનાવાળા અધિકારીને અનુલક્ષી પ્રવૃત્ત થાય છે અને તે અધિકાર ફળની પૂર્ણતા થયા વિના ન બને એટલે તે અધિકાર ફળ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધીની અવધિનું પ્રતિપાદન કરે છે. જ્યારે અન્ય ઠેકાણે તે વેદ 'વાવત્ (=જ્યાં સુધી)' પદથી સમ્યક્ 'જીવન' પડના અર્થથી અવચ્છિન્ન (=મર્યાદીકૃત =વિશિષ્ટ) અધિકારીના લાલથી પ્રવૃત્ત થતો ફળને માટે સમર્થ નથી; શાસ્ત્ર વડે આદિષ્ટ અર્થને (=કર્મને) ન કરાતાં વિધન આવે છે કારણ કે અધિકૃત હોવા છતાં શાસ્ત્ર વડે આદિષ્ટ અર્થનો તેણે ત્યાગ કર્યો, પરંતુ કામ્ય કર્મની ખાખતમાં તો કામનારહિત પુરુષ અધિકૃત જ બનતો નથી, એટલે તે કામનારહિત પુરુષની ખાખતમાં અધિકૃત હોવા છતાં તેણે વિધિનો ત્યાગ કર્યો એવું નથી, તેથી તે વિધન પામતો નથી. કર્મ શરૂ કરી અધવચ્ચે છોડવું પ્રાપ્ત થતું જ નથી. ફલેચ્છાથી કર્મ શરૂ કર્યા પછી ફલેચ્છા દૂર થઈ જાય કે ફળ મળી જાય તો પણ તે કર્મને પૂરું કરવું જોઈએ જ, [જો અધવચ્ચે છોડી દેવામાં આવે તો શિષ્ટા નિંદા કરે].

નૈયાયિક — શાસ્ત્રાન્તરની (=મીમાંસાશાસ્ત્રની) ગર્ભરૂપ કથાનો વધુ પડતો વિસ્તાર કરવો રહેવા દઈએ

57. સર્વથા સુષ્ટૂક્તં નિત્યનૈમિત્તિકે કુર્યાદિતિ । નનુ મોગાત્ પ્રાક્તન-કર્મક્ષયપક્ષે દીર્ઘકાલપેક્ષણાત્ અપ્રત્યાસન્ન ઇવ મોક્ષો લક્ષ્યતે । કિં ત્વયા જ્ઞાતમધુનૈવ હંકૃત્યા નિર્વિલમ્બમેવ મોક્ષમાપ્નુયાદિતિ । ન લ્હલુ સુલભોઽયં પુરુષાર્થઃ । કિં ન શ્રુતમિદમાયુષ્મતા વ્યાસવચનમ્—

‘અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાં ગતિમ્’ इति [ગીતા ૬.૪૫]

જ્ઞાનાગ્નિદાહવચનં તુ જ્ઞાનપ્રશંસાર્થમેવ, સોઽયં જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયાન્મોક્ષ ઉચ્યતે इति ।

57. મીમાંસક — બાધી રીતે એ સારું કહેવાયું છે કે નિત્ય કર્મ અને નૈમિત્તિક કર્મ કરવાં જોઈએ.

શંકાકાર — મોક્ષાથી નાં સંચિત કર્મો મોગથી નાશ પામે છે એ પક્ષમાં દીર્ઘ કાલની અપેક્ષા હોય, મોક્ષ જાણે ધણો દૂર હોય એવો જણાય છે.

જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયવાદી — શું તમે એમ જાણ્યું છે કે અત્યારે જ 'હુંકૃતિ'મંત્રથી વિશ્વ'ન વિના જ મોક્ષ મળે ? આ મોક્ષપુરુષાર્થ ખરેખર સુલભ નથી. શું આપે વ્યાસનું આ વચન સંભળ્યું નથી કે 'અનેક જન્મોથી સંસિદ્ધ બની પછી તે મોક્ષ પામે છે' [ગીતા ૪. ૬૫]. જ્ઞાનાગ્નિથી કર્મદહનની વાત તો જ્ઞાનની પ્રશંસા માટે જ છે તેથી આ મોક્ષ જ્ઞાન-કર્મના સમુચ્ચયથી જ થાય છે એમ કહેવાયું છે.

58. અત્રાભિધીયતે । ન ચલુ ફલોપમોગદ્વારકઃ કર્મણાં પરિક્ષયઃ જન્મશતૈ-
રપિ શક્યક્રિયઃ । ઉક્તં હિ—

એકમેવેદશં કર્મ કર્તુમાપતતિ ક્વચિત્ ।

જન્માયુઃશતેનાપિ યત્ફલં મુચ્યતે ન વા ॥

દેહૈસ્તત્કર્મભોગાર્થૈઃ કર્માન્યન્ન કરિષ્યતે ।

બન્ધસાધનમિત્યેષા દુરાશૈવ તપસ્વિનામ્ ॥

તદીદશમેનં મોક્ષપથમુપદિશદ્ભિર્યાજ્ઞિકૈર્મોક્ષોપેક્ષગમનક્ષરમુપદિષ્ટં ભવતીતિ ।

તસ્માત્ પૂર્વોક્તનીત્યૈવ કર્મણાં બન્ધહેતુત્વમપાકરણીયમ્ ।

58. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર એમ આપીએ છીએ, જ્ઞાનના ઉપભોગ દ્વારા કર્મનો ક્ષય કરેડો જન્મે પણ થવો શક્ય નથી. કહ્યું છે કે કોઈક વાર એક જ એવું કર્મ કરવાનું આવી પડે છે કે જેનું જ્ઞ સેકડો જન્મોના આયુષોથી ભોગવાય અથવા સેકડો જન્મોના આયુષોથી પણ ન ભોગવાય તે કર્મોનો ભોગ કરવા માટેના શરીરો વડે બંધના કારણથી બીજું કર્મ કરાશે નહિ એ તો મિત્તરાઓની દુરાશા જ છે. આવો આ મોક્ષમાર્ગ ઉપદેશતા યાજ્ઞિકોએ (=ભાદ્રોએ) મોક્ષની ઉપેક્ષાનો અનાક્ષર ઉપદેશ આપ્યો છે. તેથી તો પૂર્વોક્ત રીતે જ કર્મોની બંધહેતુતા દૂર કરવી જોઈએ.

59. નનુ પક્ષચતુષ્ટયેડપિ દોષ ઉક્તઃ । ન, ચતુર્થપક્ષસ્ય નિરવચત્વાત્ ।
સહકારિવૈકલ્યાત્ કુસૂલાવસ્થિતવીજવત્ કર્મણામનારમ્ભકત્વે સતિ ન કશ્ચિદ્દોષઃ ।
એવ એવ ચ તેષાં દાહો યત્ કાર્યાનારમ્ભકત્વમ્ ।

59. શંકાકાર — તમે તો આરે પક્ષમાં દોષ દર્શાવ્યો છે.

નૈયાયિક — ના, કારણ કે એથી પક્ષ નિર્દોષ છે. સહકારીવૈકલ્યને કારણે કોઈમાં રહેલા બીની જેમ કર્મો જ્ઞાનનક ન હોવાથી કોઈ દોષ આવતો નથી. આ જ તો કર્મોનો દાહ છે જે કર્મોનું ફલાજનકત્વ છે.

60. નન્વવિનષ્ટસ્વરૂપાણિ કુસૂલવીજવદેવ કદાચિદારપ્સ્યન્તે કાર્યમ્ ।
તસ્માદ્ વરમુચ્છિદ્યન્તામેવ । કિમિદાનીં નિત્યમાત્માનમપ્યુચ્છેત્તું યતામહે ? સ હિ
પુરા મોક્ષાદ્ભૂદિતિ મુક્તોડપિ પુનર્મેક્ષતાં પ્રતિપદ્યેતેતિ વરમુચ્છિદ્યન્તામેવ ।

60. શંકાકાર — સ્વરૂપ વિનષ્ટ ન થયું હોવાથી કોઈના બીની જેમ કર્મો લાંબા સમયે કાર્ય (=જ્ઞ) ઉત્પન્ન કરશે. માટે, વધુ સારું તો એ છે કે તેઓ ઉચ્છેદ જ પામે.

નૈવાયિક — [તમારા તક અનુસાર મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરતા] અમે શું નિત્ય આત્માનો પણ ઉચ્છેદ કરવા માટે પ્રયત્ન કરીએ ? [તમારા તક અનુસાર તો] તે આત્મા પહેલાં બોક્તા હોતો એટલે મુક્ત થયેલો આત્મા પણ ફરીથી બોક્તા પશુ પામે એ બધે તેનો પણ ઉચ્છેદ જ થાય એ વધુ સાડું.

61. સામગ્ર્યમાવાત્ કથં મોક્ષતાં ગચ્છેદિતિ ચેત્ કર્માણ્યપિ સહકાર્યમાવાત્ કથં કાર્યમારભેરન્ ? ન ચ કર્મણાં બન્ધકારણે રાગાદયો ન સહકારિણ इति વક્તું શક્યતે, 'વીતરાગસ્ય જન્માદર્શનાત્' इत्यસકૃદુક્તત્વાત્ [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૨૪] । તસ્માદયમેવ સૂત્રકારોપદિષ્ટઃ પન્થાઃ પેશલઃ—'ન પ્રવૃત્તિઃ પ્રતિસન્ધાનાય હીનક્લેશસ્ય' इति [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪] ।

61. શંકાકાર — સામગ્રીના અભાવમાં તે ફરીથી કેવી રીતે બોક્તા બને ?

નૈવાયિક — કર્મો પણ સહકારીના અભાવમાં કેવી રીતે કાર્યને (નિર્ણયને) ઉત્પન્ન કરે ? કર્મો બંધ કરે છે એમાં રાગ વગેરે સહકારીકારણો નથી એમ કહેવું શક્ય નથી, કારણ કે 'વીતરાગનો જન્મ થતો દેખ્યો ન હોવાથી' [ન્યાયસૂત્ર ૩.૧.૨૪] એમ અનેક વાર કહ્યું છે. તેથી સૂત્રકાર ગૌતમે ઉપદેશ્યો આ માર્ગ જ સારો છે કે 'હીનક્લેશવાળાની પ્રવૃત્તિ પુનર્જન્મને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ નથી' [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૬૪].

62. યચ્ચેદમુચ્યતે 'જ્ઞાનકર્મસમુચ્ચયાન્મોક્ષઃ' इति, તત્તોર્દ વક્તવ્યમ્— કર્મણાં કીદશો મોક્ષ પ્રત્યક્ષમાત્રઃ ? ન હિ કર્મસાધ્યો મોક્ષઃ, સ્વર્ગાદિવદનિત્યત્વપ્રસજ્ઞાત્ । અપિ ચાત્મૈવ સ્વરૂપાવસ્થિતો મોક્ષ इत्यુચ્યતે । ન ચાત્મસ્વરૂપં કર્મસાધ્યમ્, અનાદિનિધનત્વેન સિદ્ધત્વાત્ ।

62. અને જ્ઞાન-કર્મના સમુચ્ચયથી મોક્ષ થાય છે એમ જે કહ્યું તેની આમતમાં એ જણાવવું જરૂરી છે કે કર્મોનો મોક્ષ પ્રત્યે કેવો અંગભાવ છે ? મોક્ષ કર્મસાધ્ય નથી, કારણ કે તેમ માનતાં મોક્ષ પણ સ્વર્ગ વગેરેની જેમ અનિત્ય બની જવાની આપતિ આવે. વળી, સ્વરૂપમાં અવસ્થાન પામેલો આત્મા જ મોક્ષ છે એમ કહેવાય છે, અને આત્મસ્વરૂપ કર્મસાધ્ય નથી કારણ કે તે અનાદિનિધનરૂપે સિદ્ધ છે.

63. નનુ નિત્યકર્માનુષ્ઠાને પ્રત્યવેયાદિતિ તદ્દ્વારકબન્ધપરિહારોપાયત્વાત્ કર્માપિ મોક્ષાજ્ઞં સ્યાત્ । ન, સંન્યાસવિધાનસ્ય પ્રત્યક્ષોપદેશાદિત્યુક્તત્વાત્ । અપરિપક્વકષાયાણાં શનૈઃ શનૈસ્તત્પરિપાકૌપયિકત્વેન કર્માનુષ્ઠાનં પારમ્પર્યેનાપવર્ગોપાય इति તુ બાદમભ્યુપગમ્યતે । યથાઽઽહ મનુઃ—

મહાયજ્ઞૈશ્ચ યજ્ઞૈશ્ચ બ્રાહ્મીયં ક્રિયતે તનુઃ । इति [૨. ૩૮] ।

અધ્યાત્મવિદશ્ચ જ્ઞાનકાણ્ડૌપયિકમેવ ક્રિયાકાણ્ડં મન્યન્તે । સાક્ષાત્ તુ

કર્મસાધ્યેડપવર્ગે સ્વર્ગવદપાયિત્વપ્રસજ્ઞાત, કૃતકસ્ય સર્વસ્યાનિત્યત્વાત્ । તસ્માત્ તત્ત્વજ્ઞાનમેવ મોક્ષોપાય ઇત્યુક્તમ્ ।

63. મીમાંસક — નિત્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન ન કરે તો વિઘ્ન આવે, એટલે તે દ્વારા (=વિઘ્નવારણ દ્વારા) નિત્ય કર્મ બંધના પરિહારનો ઉપાય હોઈ મોક્ષનું અંગ બને.

નૈયાયિક — ના, કારણ કે સંન્યાસવિધાનનો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ છે એમ અમે કહ્યું છે જ. જેમના કષાયો પરિપક્વ થયા નથી તેમના કષાયો ધીમે ધીમે પરિપાક પામે તેમાં કર્મનુષ્ઠાન ઉપાયભૂત હોઈ, પરંપરાથી કર્મ અપવર્ગનું કારણ છે એ અમે ચોક્કસ સ્વીકારીએ છીએ; જેમકે મનુએ કહ્યું છે કે 'મહાયજ્ઞેથી અને યજ્ઞેથી આ શરીરને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિયોગ્ય કરવામાં આવે છે' [મનુસ્મૃતિ ૨.૩૮]. અધ્યાત્મવિદો કર્મકાંડને જ્ઞાનકાંડનો ઉપાય જ માને છે. જો મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ કર્મ માનીએ તો સ્વર્ગની જેમ મોક્ષના નાશની આપત્તિ આવે, કારણ કે કૃતક બધું અનિત્ય હોય છે. તેથી તત્ત્વજ્ઞાન જ મોક્ષનો ઉપાય છે એમ કહ્યું છે.

64. યદપિ યમનિયમાદિસાધ્યજ્ઞાનાન્નમૂલં કર્મજાતં, તદપિ તદક્ષતાં ગચ્છન્ન વાર્યતે । તત્કાર્યત્વેડપિ યાવદ્ગુણપ્રધ્વંસાભાવસ્વભાવત્વાદ્ મોક્ષસ્ય ન ક્ષયિત્વં સ્વર્ગવત્, અન્યસ્તુ ન મોક્ષ ઇત્યુક્તમ્ ।

તત્પૂર્વોક્તપ્રક્રમેણાપવર્ગ—

પ્રાપ્તેસ્તત્ત્વજ્ઞાનમેવાભ્યુપાયઃ ।

કર્મ ત્વજ્ઞં તત્ર શૌચાદિ કિંચિત્

કિંચિત્તત્સ્યાદાત્મસંસ્કારપૂર્વમ્ ॥

64. યમ, નિયમ, વજેરથી સાધ્ય તત્ત્વજ્ઞાનના અંગભૂત જે સધણાં કર્મો છે તેમને પણ મોક્ષના અંગ બનતાં કોણુ રોડી શકે ? મોક્ષ [પરંપરાથી] કર્મનું કાર્ય હોવા છતાં આત્માના જેટલા વિશેષ ગુણો છે તે બધાના પ્રધ્વંસાભાવરૂપ મોક્ષ હોઈ મોક્ષ સ્વર્ગની જેમ ક્ષય પામતો નથી, અને બીજો કોઈ મોક્ષ નથી, એમ અમે કહ્યું છે. તેથી પહેલાં જણાવી ગયા એ કર્મે અપવર્ગ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાન જ મોક્ષનું સાક્ષાત્ કારણ છે, શ્રીય આદિ કર્મ તો મોક્ષનું ગોણુ (અર્થાત્ પરંપરાથી) કારણ છે — જે આત્માનો કંઈક કંઈક સંસ્કાર કરીને(=આત્મામાં મોક્ષપ્રાપ્તિ મારેલી કંઈક કંઈક યોગ્યતા જન્માવીને) મોક્ષનું કારણ બને છે.

65. આહ—તત્ત્વજ્ઞાનમિદાનીં ચિન્ત્યતામ્ । કિંવિષયં તદપવર્ગાય કલ્પતે । કુતો વા તસ્ય નિઃશ્રેયસસાધનત્વમવગતમિતિ । નન્વાત્મજ્ઞાનમપવર્ગહેતુરિતિ બહુશઃ કથિતમેવૈતદિતિ કોડયં પ્રશ્નઃ ?

65. શંકાકાર — હવે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિચાર કરો. કયા વિષયનું તત્ત્વજ્ઞાન મોક્ષપ્રાપ્ત કરાવવા સમર્થ છે ? તે મોક્ષનું સાધન છે એ શેમાંથી બન્યું ?

નૈયાયિક — આત્મજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે એમ અમે ઘણી વાર કહ્યું જ છે, એટલે આ પ્રશ્ન કેવો ?

66. ન, વિપ્રતિપત્તેઃ । વિપ્રવદન્તે હ્યત્ર વાદિનઃ । એક એવાયમવિદ્યાપરિકલ્પિતજીવાત્મપરમાત્મવિભાગઃ । પરમાત્મતત્ત્વજ્ઞાનાદવિદ્યાપાયે મોક્ષ ઇતિ બ્રહ્મવાદિનઃ । શબ્દાદ્વૈતનિશ્ચયાદિતિ વૈયાકરણાઃ । વિજ્ઞાનાદ્વૈતદર્શનાદિતિ શાક્યમિક્ષવઃ । પ્રકૃતિપુરુષવિવેકવિજ્ઞાનાદિતિ પારમર્ષાઃ । ઈશ્વરપ્રાણિધાનાદિતિ ચાન્યે । તદેવં કસ્મૈ તત્ત્વજ્ઞાનાય સ્પૃહ્યન્તુ મુમુક્ષવ ઇતિ વાચ્યમ્ ।

ઉચ્યતે । મિન્નાસ્તાવદાત્માન ઇતિ ગૃહ્યતામાત્મજ્ઞાનમેવ ચ નિઃશ્રેયસાક્ષમિતિ ।

66. શંકાકાર — ના, મતભેદ હોવાથી આ પ્રશ્ન કર્યો છે. વાદીઓ આ બાબતમાં જુદા જુદા મતો આપે છે. એક મત આ છે — જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ અવિદ્યાએ જામે કર્યો છે; પરમાત્માનું તત્ત્વજ્ઞાન થવાથી અવિદ્યા દૂર થતાં મોક્ષ થાય છે એમ બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે. શબ્દાદ્વૈતનો નિશ્ચય થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ વૈયાકરણો કહે છે. વિજ્ઞાનાદ્વૈતનું દર્શન થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ કહે છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવેકનું (=ભેદનું) જ્ઞાન થવાથી મોક્ષ થાય છે એમ પરમર્ષી કપિલના અનુયાયીઓ કહે છે. ઈશ્વરપ્રાણિધાનથી મોક્ષ થાય છે એમ બીજાઓ (=પાતંજીઓ) કહે છે. તો આમ કયા તત્ત્વજ્ઞાન માટે મુમુક્ષુઓ ઇચ્છા કરે એ તમારે જણાવવું જોઈએ.

નૈયાયિક — અમે જણાવીએ છીએ. આત્માઓ જુદા જુદા અનેક છે એમ ગ્રહો અને આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષનું કારણ છે એમ ગ્રહો.

67. યત્તુ કુતસ્તસ્ય નિઃશ્રેયસસાધનત્વમવગતમિતિ, અક્ષપાદવચનાદિતિ બ્રમઃ । અક્ષપાદસ્તાવદિદમુપદિષ્ટવાન્ ‘આત્મજ્ઞાનાન્નિઃશ્રેયસાધિગમઃ’ ઇતિ । ન ચ નિષ્પ્રમાણકર્મર્થમેષ ઋષિરુપદિશતિ ઇતિ ભવિતવ્યમત્ર પ્રમાણેન । તત્તુ વૈદિકવિધિવાક્યમ્ ‘આત્મા જ્ઞાતવ્યઃ’ ઇતિ । સ એવ તાવન્ન નિરધિકારો વિધિઃ । અધિકારરહિતસ્ય ચ વિધેઃ પ્રયોગયોગ્યત્વાભાવાદધિકારાન્વેષણમુપક્રમણીયમ્ । પરપ્રકરણપરિપઠનવિરહાદ્ નાસ્ય સમિદાદિવિધિવત્ પ્રધાનાધિકારનિવેશિત્વમ્ । અતો વિશ્વજિદધિકરણન્યાયેન સ્વર્ગકામમધિકારિણમિહ યાવદુપાદાતુમધ્યવસ્યામસ્તાવદેવ ‘ન સ પુનરાવર્તતે’ इत्यर्थवादसमर्पितेयमपुनरावृत्तिरेव हृदयपथमवतरति, रात्रिसत्र इव प्रतिष्ठेति, तामेवास्य फलत्वेन प्रतिपद्यामहे ।

સા ચેયં સાધ્યમાનાઽપિ રૂપાદેવ હિ શાશ્વતી ।

ચકાસ્ત્યપુનરાવૃત્તિર્ન સ્વર્ગવદપાયિની ॥

67. આત્મજ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે એ કયાંથી જાણ્યું એવો પ્રશ્ન તમે પૂછ્યો તેના

ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે અક્ષપાદનાં વચનમાંથી, અક્ષપાદે આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો છે — ‘આત્મજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે’ [ન્યાયસૂત્ર ૧.૧.૧]. આ ઋષિએ નિષ્પ્રમાણક અર્થને ઉપદેશ આપ્યો છે એવું નથી, એટલે એમાં પ્રમાણ હોવું જોઈએ. તે પ્રમાણ છે વૈદિક વિધિવાક્ય — ‘આત્માને જાણવો જોઈએ.’ આ વિધિ અધિકાર વિનાની હોય નહિ કારણ કે અધિકાર વિનાની વિધિ પ્રયોગયોગ્ય હોતી નથી. તેથી આ વિધિના અધિકારને શોધવાનું શરૂ કરવું જોઈએ. પરંપરાઓમાં આ વિધિનું પરિપક્વ ન હોઈ, સમિધાદિ વિધિની જેમ પ્રધાન અધિકારમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી. એટલે વિશ્વગિત્-અધિકરણન્યાયે સ્વર્ગકામ અધિકારીને જેવો અહીં પ્રદણ કરવાનો અમે નિર્ણય કરીએ છીએ તેવી જ ‘તે ફરી જન્મતો નથી’ એ અર્થવાદે આપેલી અપુનરાવૃત્તિ જ મનમાં આવે છે—જેમ રાત્રિસત્રમાં અર્થવાદશ્રુત પ્રતિષ્ઠા મનમાં આવે છે તેમ —, એટલે તે અપુનરાવૃત્તિને જ ફળરૂપે અમે જણાવીએ છીએ. અને આ અપુનરાવૃત્તિ સાધ્યમાન હોવા છતાં સ્વરૂપથી શાશ્વતી પ્રકાશે છે, તે સ્વર્ગની જેમ નાશવંત નથી.

68. નનુ દૃષ્ટપ્રયોજનાલાભે સતિ અદૃષ્ટપ્રયોજનપરિકલ્પનાવસરઃ । इह च दृष्ट-
मेव प्रयोजनमात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमुपलभ्यते । नित्येनात्मना विना भूतेष्वे-
वाचेतनेषु श्मशानावधिषु बहुवित्तव्ययायाससाध्यानि को नाम ज्योतिष्टोमादिकर्माण्य-
नुतिष्ठेदिति नित्य आत्मा परलोकी ज्ञातव्यः । एवं हि निर्विशङ्कः कर्मसु प्रवर्तेतेति ।

68. શંકાકાર — જ્યારે દૃષ્ટ પ્રયોજન પ્રાપ્ત ન હોય ત્યારે અદૃષ્ટ પ્રયોજનની કલ્પના કરવાનો અવસર છે. અહીં તો યજ્ઞકર્મરૂપ પ્રવૃત્તિમાં આત્મજ્ઞાનની હેતુતારૂપ દૃષ્ટ જ પ્રયોજન આત્મજ્ઞાનનું ઉપલબ્ધ છે. આત્મા નિત્ય ન હોય તો અચેતન ભૂતો તો શ્મશાન સુધી જ અસ્તિત્વ ધરાવે, પરિણામે ધણા ખર્ચ અને શ્રમથી સાધ્ય જ્યોતિષ્ટોમ વગેરે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કોણ કરે ? એટલે આત્મા નિત્ય જ છે જે પરલોકમાં જાય છે એમ જાણવું જોઈએ. આમ જાણતાં, શંકારહિત થઈ માણસ યજ્ઞકર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે. [આમ આત્મજ્ઞાનનું પ્રયોજન મોક્ષપ્રાપ્તિહેતુતા નથી પણ યજ્ઞકર્મપ્રવૃત્તિહેતુતા છે].

69. तदिदमुपपन्नम्, अन्यत एव सिद्धत्वात् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षप्रत्ययेन जैमिनीयैः, अनुमानमहिम्ना च नैयायिकादिभिरात्मा नित्य इति निश्चित एव ।
किमत्र विधिः करिष्यति ? इतिकर्तव्यताकलापोपदेशश्च तदानीमत्यन्तनिष्प्रयोजनः
स्यात् । अमी च तथा नामातिमहान्तो वेदग्रन्था इत्येव पर्यवसिता इति ।
तदिदमुपपन्नं सेयं महतो वंशस्तम्बाल्लदूवा निष्कृष्यते इति । तस्मादर्थवादसमर्पि-
तमपुनरावृत्तिरूपमेव फलमात्मज्ञानविधिरवलम्बत इत्येवं केचित् ।

69. અન્ય કોઈ — આ ઘટનું નથી, કારણ કે ખીજી રીતે આત્માનું નિત્યત્વ પુરવાર થયું છે. પ્રત્યભિજ્ઞારૂપ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી જૈમિનિના અનુયાયીઓએ અને અનુમાનના મહિમાથી નૈયાયિક વગેરેએ આત્મા નિત્ય છે એ નિશ્ચિત કયું છે. તો અહીં [‘આત્માને જાણવો જોઈએ’ એ] વિધિ શું કરશે ? [કંઈ જ નહિ.] ઉપાસના વગેરેનાં કર્મનું પ્રતિ-પાદન કરનારા વાક્યવિશેષો તે વખતે અત્યંત નિષ્પ્રયોજન બની જાય અને આ અતિમહાન

વેદમંથો આટલામાં જ પર્યાવસાન પામે. આ તો મોટા વાંસમાંથી તુચ્છ રમકડું કારી કાઢવા જેવું આ આવી પડે છે. તેથી અર્થવાદે જણાવેલ અપુનરાવૃત્તિરૂપ ક્ષણે જ આત્મજ્ઞાનવિધિ અવલંબે છે એમ કેટલાક કહે છે.

70. સૂક્ષ્મદર્શિનસ્ત્વાહુ:-દ્યમપિ મહતી દુર્ગતિર્યદર્થવાદમુલ્લપ્રેક્ષિત્વમસ્યોક્ત-મધિકારવિદ્યેઃ । વિશ્વજિતિ રાત્રિસત્રો વા કિમન્યત્ ક્રિયતામ્ ? ન હિ વિશ્વજિદ્-રૂપપર્યાલોચનાતઃ કશ્ચિદધિકારી લભ્યતે इति बलात् स्वर्गकामादिः कल्प्यते वा, अर्थवादसमर्पितો वाऽवलम्ब्यते । यत्र तु विधिस्वरूपमहिम्नैव तदुपलम्भः तत्र किं कल्पनया, किमर्थवादवदनावलोकनदैर्न्येन वा ?

70. સૂક્ષ્મદર્શીઓ કહે છે — અધિકારવિધિ અર્થવાદની અપેક્ષા રાખે છે એમ કહેવું એ પણ મોટી દુર્ગતિ છે. વિશ્વજિત્તમાં કે રાત્રિસત્રમાં બીજું શું તમે કરો ? વિશ્વજિત્તની પર્યાલોચના દ્વારા કોઈ અધિકારી ઉપલબ્ધ થતો નથી એટલે ન છૂટકે કાં તો સ્વર્ગકામ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવે છે કાં તો અર્થવાદસમર્પિત અધિકારીનું અવલંબન લેવામાં આવે છે. પરંતુ જ્યાં વિધિસ્વરૂપના મહિમાથી જ અધિકારી ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં કલ્પનાની શી જરૂર કે અર્થવાદના મુખ સામે જોઈ રહેવાના દૈન્યની પણ શી જરૂર ?

71. इह च 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इतिवत् 'अग्नीनादधीत' इतिवद्वा कृत्येन द्वितीयया वेप्सिततमनिर्देशात् तन्निष्ठत्वमेवावतिष्ठते । तत्र यथाऽग्न्यर्थतयाऽऽधानवि-धिरवगम्यमानोऽग्नीनामनेकविधपुरुषार्थौपयिककर्मकलापोपयोगात् तददर्जनेनैव कृतार्थत्वमु-पगत इति न फलान्तरमपेक्षते, यथा वा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यक्षरग्रहणार्थत्वात् अस्य विधेरक्षरग्रहणस्य च फलवत्कर्मावबोधद्वारेण परमपुरुषार्थत्वावधारणान्न तदतिरिक्तधृतमधुकुल्यादिफलान्तरापेक्षित्वं, न चाध्ययनविध्यङ्गत्वं स्वमहिम्नैवेप्सित-तमसंस्कारद्वारकाधिकारलाभात्, एवमिहाप्यपहतपाप्माद्यात्मस्वरूपपरिज्ञानमेव तस्य परमपुरुषार्थतामवबोधयन्नस्य विधेरन्यप्रयोजनतामापादयति ।

71. અને અહીં 'સ્વાધ્યાયોઽध्येતવ્યઃ'ની જેમ કે 'અગ્નીન્ આદધીત'ની જેમ વિધ્યથ-પ્રત્યય કે દ્વિતીયા વિભક્તિ વડે ઇષિતતમત્વનો નિર્દેશ હોઈ, આત્માનું ઇષિતતમતા-નિષ્ઠપણું અવસ્થાન પામે છે. ત્યાં જેમ અગ્નિઅર્થતાથી જણાતો આધાનવિધિ, અગ્નિઓ અનેકવિધ પુરુષાર્થોના ઉપાયભૂત કર્મોને ઉપયોગી હોઈ, અગ્નિની પ્રાપ્તિથી જ કૃતાર્થતા પામે છે એટલે તેને ફલાન્તરની અપેક્ષા નથી; અથવા જેમ 'સ્વાધ્યાયનું (વેદનું) અધ્યયન કરવું જોઈએ' એ વિધિનો અર્થ અક્ષરગ્રહણ હોઈ અને અક્ષરગ્રહણના ફલવત્કર્માવબોધ દ્વારા અક્ષરગ્રહણના પરમપુરુષાર્થપણાને નિર્ણય થતો હોઈ, તેનાથી અતિરિક્ત ધૃતમધુકુલ્યા વગેરે ફલાન્તરની અપેક્ષા નથી, ન તો આ વિધિ અધ્યાપનવિધિનું અંગ છે કારણ કે

પોતાના મહિમાથી જ ઇચ્છિતતમ સંસ્કાર દ્વારા તેને અધિકારનો લાભ થાય છે, તેમ અહીં પણ ‘અપહતપાત્રા’ વગેરે આત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ તેની પરમપુરુષાર્થતાને જણાવી તે વિધિની (આત્મજ્ઞાનવિધિની) અન્યપ્રયોજનતાનું આપાદન કરતું નથી.

72. કશ્ચિત્ કિલ સંસ્કારવિધિઃ સંસ્ક્રિયમાણનિષ્ઠોઽપિ સંસ્ક્રિયમાણપ્રયોજના-
પેક્ષયા પરમુલ્લપ્રેક્ષી ભવતિ ‘ત્રીહિન્ પ્રોક્ષતિ’ इतिवत् । कश्चित्तु संस्क्रियमाणप्रयोज-
नमलभमानस्तदीप्सिततमत्वानिर्वहणात् संस्कारविधित्वमेव जहाति ‘सक्तून् जुहोति’
इतिवत् । यथोक्तम्—

भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कार्यमिष्यते ।

सक्तवो नोपयोक्ष्यन्ते नोपयुक्ताश्च ते कश्चिद् ॥ इति ।

[તન્ત્રવા. ૨.૧.૪ પૃ. ૪૧૧]

72. કોઇક સંસ્કારવિધિ સંસ્કારાતી વસ્તુનિષ્ઠ હોવા છતાં સંસ્કારાતી વસ્તુના પ્રયોજનની અપેક્ષાને કારણે પરમુલ્લપ્રેક્ષી બને છે, ‘ત્રીહિન્ પ્રોક્ષતિ’ એ સંસ્કારવિધિની જેમ. [ત્રીહિ પુરોહિતપાત્રનું કારણ હોઇ ત્રીહિની ઉપયોગિતા છે અને આ ઉપયોગિતા જ તેનું સંસ્કારવિધિપણ છે.] કોઈ સંસ્કારવિધિ સંસ્કારાતી વસ્તુના પ્રયોજનને પ્રાપ્ત ન કરતો, તેના ઇચ્છિતતમત્વના અનિર્વહણને લીધે, સંસ્કારવિધિપણ્યને જ છોડી દે છે, ‘સક્તૂન્ જુહોતિ’ એ સંસ્કારવિધિની જેમ કહ્યું છે કે ભૂતમાં કે ભાવિમાં ઉપયોગ ધરાવતું દ્રવ્ય જ સંસ્કાર્ય તરીકે સ્વીકારાયું છે. સક્તૂઓ તો બવિષ્યમાં ઉપયોગમાં લેવાવાના નથી કે ભૂતમાં ઉપયોગમાં લેવાયા નથી.

73. यस्य तु संस्कार्यमनर्घमिव रत्नमपयुषितमिवामृतमनस्तमितमिव चन्द्रबिम्ब-
मपरिम्लानमिव शतपत्रमस्ति कस्तर्हि तस्य प्रकरणपाठापेक्षायामर्थवादमुखप्रेक्षणेन
फलकल्पनायां वाऽभिलाषः ? अत एव न कामश्रुतिप्रयुक्तत्वमाधानस्य, न चाचा-
र्यकरणत्रिधिप्रयुक्तत्वमध्ययनस्येति । तस्मात् स्वाध्यायाध्ययनाग्न्याधानविधिसमान-
योगक्षेमत्वादात्मज्ञानविधेस्तत्कृतमात्मज्ञानमपवर्गार्थमवगम्यते । तथाविधस्वरूप आत्मैव
परोपाधिजनितधर्मरहितोऽपवर्ग इत्युच्यते, यतः तदिदमित्यमात्मज्ञानमेव निःश्रेयससा-
धनमनन्यलभ्यमिति तमेवोपदिष्टवानाचार्योऽक्षपादः । यत्तु विज्ञानसत्तात्मशब्दाद्यद्वै-
तदर्शनं तन्मिथ्याज्ञानमेवेति न निःश्रेयસસાધનમિતિ ।

73. જેને સંસ્કાર્ય વસ્તુ પોતે જ કીમતી રત્ન જેવી, તાજા અમૃત જેવી, અનસ્તમિત ચંદ્રબિંબ જેવી, તાજા ખીલેલા શતપત્ર જેવી છે, તેને પ્રકરણપાઠની અપેક્ષાનો કે અર્થવાદ-
મુખપ્રેક્ષણથી ફલકલ્પનાનો અભિલાષ કેવો ? તેથી જ આધાનનું કામશ્રુતિપ્રયુક્તત્વ નથી અને અધ્યયનનું આચાર્યવિધિપ્રયુક્તત્વ નથી. તેથી, સ્વાધ્યાયાધ્યયનવિધિ અને અગ્ન્યાધાન-
વિધિની સાથે આત્મજ્ઞાનવિધિ સમાનયોગક્ષેમ ધરાવતી હોવાથી આત્મજ્ઞાનવિધિથી થયેલું

આત્મજ્ઞાન અપવર્ગ માટે છે એમ જણાય છે. તથાવિધસ્વરૂપ અને પરક્રિયાધિજનિતધર્મશક્તિ આત્મા જ અપવર્ગ કહેવાય છે, કારણ કે આ આત્મા આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે અને અનન્યલબ્ધ છે એમ સમજીને આત્મા અક્ષપાદે તેનો જ ઉપદેશ આપ્યો છે. વિજ્ઞાનાદૈત, સત્તાદૈત, શબ્દાદૈત વગેરે અદ્વૈત દર્શન મિથ્યાજ્ઞાન જ છે, એટલે તે મોક્ષનું સાધન નથી.

74 નનુ કથમદ્વૈતદર્શનં મિથ્યા કથ્યતે તત્ ? પ્રત્યુત દ્વૈતદર્શનમવિદ્યા માયાઽપિ મિથ્યજ્ઞાનમિતિ યુક્તમ્ । તથા હિ પ્રત્યક્ષમેવ તાવન્નિપુર્ણં નિરૂપયતુ ભવાન્ । તત્ર હિ યદન્યાનપેક્ષતયા જ્ઞાનિતિ પદાર્થસ્વરૂપમવમાસતે તત્ પારમાર્થિકમિતરત્ કાર્પનિકમિતિ ગમ્યતે, સદ્રૂપમેવ ચ તત્રાભિન્નમન્યનિરપેક્ષમવમાતિ । મેદસ્ત્વન્યાપેક્ષયેતિ નાક્ષજવિજ્ઞાનવિષયતામુપયાતિ, તત્ર યથા મૃદ્રૂપતાતઃ પ્રવૃત્તિ યાવત્કુમ્ભાવસ્થેત્યસ્મિન્નન્તરાલે આર્વિર્ભવતાં તિરોભવતાં ચ ઘટકપાલશકલશર્કરાકળાદીનાં કાર્યાણાં રૂપમપરમાર્થસદેવ વ્યવહારપદવીમવતરતિ । પરમાર્થતસ્તુ મૃત્તિકૈવ । યથાઽઽહુઃ ‘મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્’ ઇતિ [છાન્દોગ્ય ૬.૧.૪] । एवं તદપિ મૃત્તિકારૂપં સત્તાપેક્ષયા ન પરમાર્થસદિતિ સત્તૈવ સર્વત્ર પરમાર્થા । તદેવ સલ્લક્ષણં બ્રહ્મેત્યાહુઃ । આગમશ્ચ ‘એકમેવાદિતીયમ્’ ઇત્યાદિઃ [છાન્દોગ્ય ૬.૨.૧] અમેદમેવ દર્શયતિ ‘નેહ નાનાઽસ્તિ કિઞ્ચન । મૃત્યોસ્સ મૃત્યુમાપ્નોતિ ય ઇહ નાનેવ પશ્યતિ’ ઇતિ ચ । વેદસ્ય ચ સિદ્ધેઽર્થે પ્રામાણ્યમુપવર્ણિતમેવ ભવદ્ભિઃ । ન ચ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધત્વમમેદશંસિનો વક્તુઃ શક્યમાગમસ્ય । ન હ્યન્યનિષેધે પ્રત્યક્ષં પ્રભવતિ, સ્વરૂપમાત્રગ્રહણપરિસમાપ્તવ્યાપારત્વાત્ । પરરૂપનિષેધમન્તરેણ ચ મેદસ્ય દુરુપપાદત્વાદ્ મેદે કુળ્લમેવ પ્રત્યક્ષમિતિ કથમમેદપ્રાહિણમાગમં વિરુદ્ધ્યાત્ ? તદુક્તમ્—

આહુર્વિદ્યાત્ પ્રત્યક્ષં ન નિષેદ્ય વિપરિચિતઃ ।

નૈકત્વ આગમસ્તેન પ્રત્યક્ષેણ વિરુદ્ધ્યતે ॥

74. અદ્વૈત વેદાન્તી — તે અદ્વૈતદર્શનને મિથ્યા કેમ કહે છે ? બીજા, દ્વૈતદર્શન અવિદ્યા છે, માયા પણ છે, મિથ્યાજ્ઞાન છે, એમ કહેવું યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે — પ્રત્યક્ષને જ નિપુણ રીતે આપ નિરૂપે કારણ કે પ્રત્યક્ષમાં બીજાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના એકાએક પદાર્થનું જે સ્વરૂપ પ્રકાશે છે તે પારમાર્થિક સ્વરૂપ છે, બીજું બધું કાર્પનિક છે એમ સમજાય છે. પ્રત્યક્ષમાં સત્સ્વરૂપ જ અભિન્ન અને અન્યનિરપેક્ષ પ્રકાશે છે. પરંતુ ભેદ અન્યાપેક્ષ પ્રકાશે છે, એટલે ભેદ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની વિષયતાને પામતો નથી ત્યાં મૃદ્રૂપતાથી માંડી છેવટે કુલાવસ્થા સુધીમાં વચ્ચે આર્વિર્ભાવ અને તિરોભાવ પામતાં ઘટ, કપાલ, શકલ, શર્કરા, કળ વગેરે કાર્યોનું રૂપ અપરમાર્થ સત્ જ હોઈ વ્યવહારની કક્ષામાં સરી પડે છે.

પરમાર્થતઃ સત્ તો મૃતિકા જ છે. કહ્યું પણ છે કે ‘મૃતિકા જ સત્ છે’ [છાંદોગ્ય. ૬.૧.૮]. એ જ રીતે, તે મૃતિકારૂપ પણ સત્તાની અપેક્ષાએ પરમાર્થસત્ નથી, સત્તા જ સર્વત્ર પરમાર્થસત્ છે. તે સત્તાને જ સત્ત્વક્ષણુ બ્રહ્મ કહેવાયું છે. ‘એક જ છે, અદ્વિતીય છે’ [છાંદોગ્ય ૬.૨.૧] ઇત્યાદિ આગમ અભેદનું જ દર્શન કરાવે છે અને કહે છે કે ‘અહીં કંઈ નાના નથી. જો અહીં નાના જુએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુ પામે છે’. [તે એક જ છે, અદ્વિતીય છે] એ આગમવચન સિદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કરતું હોઈ અપ્રમાણ છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે જે સિદ્ધ અર્થમાં પણ પ્રમાણ છે એમ તમે નૈયાયિકોએ નિરૂપ્યું છે. અભેદવાચી આગમ પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે એમ કહેવું શક્ય નથી અન્યનો નિષેધ કરવામાં પ્રત્યક્ષ સમર્થ નથી, કારણ કે સ્વરૂપભાવને ગ્રહણ કરવામાં જ તેનો વ્યાપાર પૂર્ણ થઈ જાય છે. અને પરરૂપનિષેધ વિના ભેદ દુર્ઘટ હોઈ, ભેદ ગ્રહણ કરવામાં પ્રત્યક્ષ કુઠે જ છે. એટલે તે પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે અભેદગ્રાહી આગમનો વિરોધ કરે ? તેથી જ કહ્યું છે કે ‘બુદ્ધિમાનો પ્રત્યક્ષને વિધાયક કહે છે, નિષેધક કહેતા નથી. તેથી એકત્વપ્રતિપાદક આગમનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ કરતું નથી.’

75. નનુ યથેકમેવ બ્રહ્મ, ન દ્વિતીયં કિંચિદસ્તિ, તર્હિ તદ્ બ્રહ્મ નિત્ય-શુદ્ધબુદ્ધસ્વભાવત્વાત્ મુક્તમેવ અસ્તે । કેન તદ્ વદ્ધમિતિ ? કિમર્થોઽયં મુમુક્ષુણાં પ્રયત્નઃ ? કુતસ્ત્યો વાઽયં વિચિત્રજગદવભાસઃ ? અવિદ્યોચ્છેદાર્થો મુમુક્ષુપ્રયત્નઃ ।તિ બ્રૂમઃ । તતસ્ત્ય એવાયં વિચિત્રજગદવભાસઃ ।

75. નૈયાયિક — જો બ્રહ્મ એક જ હોય, બીજું કંઈ હોય જ નહિ તો તે બ્રહ્મ નિત્ય-શુદ્ધ-શુદ્ધસ્વભાવનું હોઈ, મુક્ત જ રહે. તે શેનાથી બદ્ધ છે ? મુમુક્ષુઓ શા માટે આ પ્રયત્ન કરે છે ? વિચિત્ર જગતનું જ્ઞાન શાના કારણે થાય છે ?

અદ્વૈતવેદાન્તી — અવિદ્યાનો નાશ કરવા માટે મુમુક્ષુઓ પ્રયત્ન કરે છે. અવિદ્યાને કારણે જ વિચિત્ર જગતનું જ્ઞાન થાય છે.

76. કેયમવિદ્યા નામ ? બ્રહ્મણો વ્યતિરિક્તા ચેત્, નાદ્વૈતમ્ । અવ્યતિરેકે તુ બ્રહ્મૈવ સા, તતો નાન્યાઽસ્ત્યેષેતિ કથમુચ્છિદ્યેત ? મૈવં, વસ્તુનીદૃશિ તાર્કિક-ચોદ્યાનિ ક્રમન્તે । અવિદ્યા ત્વિયમવસ્તુરૂપા માયા મિથ્યાભાસસ્વભાવાઽભિધીયતે । તત્ત્વાગ્રહણમવિદ્યા । અગ્રહણં ચ નામ કથં વસ્તુધર્મૈઃ વિકલ્પયતે ?

76. નૈયાયિક — અવિદ્યા શું છે ? જો તે બ્રહ્મથી અતિરિક્ત હોય તો અદ્વૈત રહેતું નથી. જો તે બ્રહ્મથી અભિન્ન હોય તો તે બ્રહ્મ જ છે, બ્રહ્મથી અન્ય તે છે જ નહિ, એટલે તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થાય ?

અદ્વૈતવેદાન્તી — ના, એવું નથી. તાર્કિકો આવા આક્ષેપો વસ્તુઓ ઉપર કરી શકે. પરંતુ આ અવિદ્યા તો અવસ્તુરૂપ છે, માયા છે, મિથ્યા અવભાસ તેનો સ્વભાવ છે, એમ કહેવાયું છે. તત્ત્વનું અગ્રહણ અવિદ્યા છે. અગ્રહણની બાબતમાં વસ્તુધર્મોને લઈ વિકલ્પો કેવી રીતે થાય ?

77. નનુ તત્ત્વાગ્રહણરૂપાડપિ કસ્યેયમવિદ્યા ? ન હિ બ્રહ્મણો નિત્યપ્રબુદ્ધસ્વ-
ભાવત્વાદવિદ્યા ભવતિ । અન્યસ્તુ નાસ્ત્યેવ તદાશ્રયઃ । ન ચ નિરધિકારણમેવ
મિથ્યાજ્ઞાનં ભવિતુમર્હતિ । ઉચ્યતે । જીવાત્મનામવિદ્યા, ન બ્રહ્મણઃ ।

77. નૈયાયિક — તત્ત્વના અગ્રહણરૂપ પણ આ અવિદ્યા કોને છે ? અવિદ્યા જ્ઞાને
નથી કારણ કે તે નિત્યબુદ્ધ સ્વભાવ છે. બીજો કોઈ અવિદ્યાનો આશ્રય છે જ નહિ. અને
અધિકરણ વિનાતું જ મિથ્યાજ્ઞાન હોવું ધટતું નથી.

અદ્વૈતવેદાન્તી — આનો દત્તર અમે આપીએ છીએ. અવિદ્યા જીવાત્માઓને છે,
જ્ઞાને નથી.

78. નનુ કે તે જીવાત્માનઃ ? તેડપિ બ્રહ્મણોડન્યાનન્યતયા ચિન્ત્યા એવ ।
આઃ ! ક્ષુદ્રતાર્કિક ! સર્વત્રાનભિજ્ઞોડસિ । બ્રહ્મૈવ જીવાત્માનઃ, ન તતોડન્યે । ન હિ
દહનપિણ્ડાદ્ મેદેનાપિ માન્તઃ સ્ફુલિન્ના અગ્નિસ્વરૂપા ન ભવન્તિ ।

78 નૈયાયિક — તે જીવાત્માઓ શું છે ? તે જ્ઞાત્રથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે
એ વિચારવું જોઈએ.

અદ્વૈતવેદાન્તી — આ ક્ષુદ્ર તાર્કિક ! તું સર્વત્ર અજ્ઞાતી છે. જ્ઞાત્ર જ જીવાત્માઓ
છે, જ્ઞાત્રથી અન્ય તેઓ નથી. અગ્નિપિંડથી જુદા દેખાતાં સ્ફુલિંગો અગ્નિસ્વરૂપ નથી
એમ નહિ.

79. તત્ કિં બ્રહ્મણ એવાવિદ્યા ? ન ચ બ્રહ્મણોડવિદ્યા । યથા ચૈકમેવ
ઘટાઘાવરણોપહિતમેદતયા મિન્નમિવ વિમાતિ નમઃ પટાકાશં ઘટાકાશમિતિ, તદાવ-
રણવશાદેવ ચ રજોધૂમાદિકલુપિતમપિ ભવતિ, તદાવરણવિરતૌ તુ ગલ્લિતકાલુષ્યમલે તત્રૈવ
પરમે વ્યોમ્નિ લીયતે, તથૈવ ચ જીવાત્માનોડપિ અવિદ્યાપરિકલ્પિતમેદાઃ તત્કૃતમનેક-
પ્રકારકાલુષ્યમનુભવન્તિ, તદુપરમે ચ પરબ્રહ્મણિ લીયન્તે ઇતિ ।

79. નૈયાયિક — તો શું જ્ઞાનેને જ અવિદ્યા છે ?

અદ્વૈતવેદાન્તી — જ્ઞાનેને અવિદ્યા નથી. જેમ ઘટ વગેરે આવરણોથી ઊભા થયેલા
ખોટા ભેદોથી એક જ આકાશ જાણે ભિન્ન ભિન્ન હોય એવું દેખાય છે — ઘટાકાશ,
પટાકાશ; વળી, તે આવરણોને લીધે જ આકાશ રજ-ધૂમ વગેરેથી કલુપિત પણ બને છે,
પરંતુ તે આવરણો હટી જતાં કાલુષ્યમલ દૂર થઈ જાય છે અને કાલુષ્યમલ દૂર થઈ જતાં
તે ઘટાકાશ, પટાકાશ આદિ ભેદો પરમ આમશમાં લય પામે છે, તેવી જ રીતે જીવાત્માઓ
પણ અવિદ્યાએ જ્ઞાત્રમાં ઊભા કરેલા ખોટા ભેદો છે, અવિદ્યાકૃત અનેક પ્રકારતું કાલુષ્ય
તે જીવાત્માઓ અનુભવે છે અને તે અવિદ્યા દૂર થતાં જીવાત્માઓ પરમ જ્ઞાત્રમાં લીન થાય છે.

80. નન્વેવં સત્યમ્પ્રવિદ્યાપરિકલ્પિત એવં બ્રહ્મજીવાત્મત્રિભાગઃ । સા ચ જીવા-
ત્મનામવિદ્યત્યુચ્યતે । તદેતદિતરેતરાશ્રયમાપદ્યતે, અવિદ્યાકલ્પનાયાં સત્યાં જીવાત્માનઃ,

જીવાત્મસુ ચ સત્સ્વવિદ્યેતિ । મત્તત્તિરેતરાશ્રયત્વમ્ । અવિદ્યાપ્રપન્નચ વ્યાયમશેષઃ ।
કસ્યૈષ દોષઃ ? અથ વાડનાદિત્વમસ્ય પરિહારો બીજાડકુરવત્ ભવિષ્યતિ । મત્તદ્વિરપિ
ચાયમનાદિરેવ સંસારોડમ્યુપગતઃ । અવિદ્યયૈવ ચ સંસાર ઇત્યુચ્યતે ।

80 નૈયાયિક — આમ હોતાં જીવાત્મા અને બ્રહ્મનો આ વિભાગ (=ભેદ) અવિદ્યા-
પરિકલ્પિત છે. અને તે અવિદ્યા જીવાત્માઓને છે એમ કહેવાય છે. તેથી ઇતરેતરાશ્રયદોષ
આવી પડે છે — અવિદ્યા વડે કલ્પના થતાં જીવાત્માઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે (અર્થાત્
અવિદ્યાકલ્પિત જીવાત્માઓ છે) અને જીવાત્માઓ હોતાં અવિદ્યા છે.

અહૃવૈતવેદાન્તી — ભણે, ઇતરેતરાશ્રય હો આ બધો અવિદ્યાનો જ પ્રપન્ન છે. એમાં
દોષ કોનો ? અથવા, આ દોષનો પરિહાર બીજાડકુરવતી જેમ અવિદ્યા-જીવાત્માના અના-
દિત્વથી થશે. આપ નૈયાયિકોએ પણ આ સંસારને અનાદિ જ સ્વીકાર્યો છે અને અવિદ્યાને
કારણે જ સંસાર છે એમ આપે કહ્યું છે.

81. નન્વનાદેરવિદ્યાયાઃ કથમુચ્છેદઃ ? કિમનાદેરુચ્છેદો ન મત્તતિ ભૂમે
રૂપસ્ય ? મત્તદ્ભિર્વા કથમનાદિઃ સંસાર ઉચ્છેદ્યતે ?

81. નૈયાયિક — જો અવિદ્યા અનાદિ હોય તો તેનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે થાય ?

અહૃવૈતવેદાન્તી — શું ભૂમિના અનાદિ રૂપનો (=રંગનો) ઉચ્છેદ નથી થતો ? અથવા
આપ નૈયાયિકો અનાદિ સંસારનો ઉચ્છેદ કેવી રીતે કરો છો ?

82. નનૂપાયે સત્યનાદિરપ્યુચ્છેદ્યતે । અદ્વૈતવાદિનાં તુ કસ્તદુચ્છે-
દોપાયઃ ? અવિદ્યૈત્રેતિ બ્રૂમઃ । શ્રવણમનનનિદિધ્યાસનાદિરપ્યવિદ્યૈવ । સા ત્વમ્યસ્યમાના
સતી અવિદ્યાન્તરમુત્સાદયતિ સ્વયમપ્યુત્સીદતિ, યથા પયઃ પથો જરયતિ સ્વયં ચ જીર્યતિ,
વિષં વિષાન્તરં શમયતિ સ્વયં ચ શામ્યતિ, યથા વા દ્રવ્યાન્તરરજઃ ક્ષિપ્તં રજઃકલુ-
ષિતેડમ્ભસિ તત્ત્વાત્માનં ચ સંહ્રાય સ્વચ્છમમ્બુ કરોતિ । તદેવમિયમવિદ્યૈવાવિદ્યાન્તરમુ-
ચ્છિન્દન્તી અવિદ્યોચ્છેદોપાયતાં પ્રતિપદ્યતે ।

82. નૈયાયિક — ઉપાય હોય તો અનાદિનો પણ ઉચ્છેદ થાય છે. અહૃવૈતવેદાન્તીઓના
મતમાં અવિદ્યાના ઉચ્છેદનો ઉપાય શો છે ?

અહૃવૈતવેદાન્તી — અવિદ્યા જ ઉપાય છે એમ અમે કહીએ છીએ. શ્રવણ, મનન,
નિદિધ્યાસન વગેરે પણ અવિદ્યા જ છે. તે શ્રવણાદિરૂપ અવિદ્યાનો અભ્યાસ કરતાં તે
શ્રવણાદિરૂપ અવિદ્યા અવિદ્યાન્તરનો નાશ કરે છે અને પોતે પણ નાશ પામે છે. દૂધ દૂધને
પચાવે છે અને સ્વયં પચે છે. વિષ વિષાન્તરનું શમન કરે છે અને પોતે પણ શમે છે.
અથવા દ્રવ્યાન્તરની રંગ રંગકલુષિત પાણીમાં નાંખતાં પેલો રંગને અને પોતાને એકઠી
કરીને પાણીને સ્વચ્છ કરે છે. એ જ રીતે આ અવિદ્યા જ અવિદ્યાન્તરનો ઉચ્છેદ કરતી
અવિદ્યાના ઉચ્છેદનો ઉપાય અને છે.

83. નનુ સ્વરૂપેનાસત્યૈવેયમવિદ્યા કથં સત્યકાર્યં કુર્યાત્ ? ઉચ્યતે—

૭૧. નિત્યશુદ્ધ બ્રહ્મથી અભિન્ન હોઈ ૭૧માં અવિદ્યા કેવી રીતે અવકાશ પામે ? ૩૬૫

અસત્યાદપિ સત્યાર્થસમ્પત્તિરુપત્સ્યતે ।

માયાસર્પાદયો દૃષ્ટાઃ સત્યપ્રલયહેતવઃ ॥

રેસ્વાગકારાદયશ્ચાસત્યાઃ સત્યાર્થપ્રતીત્યુપાયા દૃશ્યન્તે ।

84. નૈયાયિક — આ અવિદ્યા સ્વરૂપથી અસત્ય જ છે તેા તે કેવી રીતે સત્યકાર્યને કરે ?

અદ્વૈતવેદાન્તી — અસત્યમાંથી પણ સત્યાર્થસંપત્તિ થટે છે. માયાસર્પ વગેરેને સત્યમૃત્યુના કારણે અનતા દેખ્યા છે. રેખા, ગંકાર વગેરે અસત્ય છે છતાં તેઓ સત્યાર્થના જ્ઞાનના ઉપાયો અનતાં દેખાય છે.

84. સ્વરૂપેણ સત્યાસ્તે ઇતિ ચેત્, કિં તેન ક્રિયતે ? ગકારાદિત્વેન હિ તે પ્રતિપાદકાઃ, તત્ત્વૈષામસત્યમિતિ ।

84. નૈયાયિક — રેખા, ગંકાર વગેરે સ્વરૂપથી સત્ છે.

અદ્વૈતવેદાન્તી — તે સ્વરૂપ શું કરે છે ? [કંઈ જ નહિ]. ગંકાર આદિ રૂપે તેઓ પ્રતિપાદક છે અને તે ગંકાર આદિ રૂપ તેા તેમનું અસત્ રૂપ છે.

85. નનુ બ્રહ્મણો નિત્યશુદ્ધત્વાત્ જીવાનાં ચ તતોડનન્યત્વાત્ કથં તેષ્વવિદ્યાડવ-કાશં લભતે ? પરિહતમેતદ્ ઘટાકાશદૃષ્ટાન્તોપવર્ણનેનૈવ । અપિ ચ યથા વિશુદ્ધ-મપિવદનન્નિમ્બમમ્બુમણિકૃપાણદર્પણાદુપાધિવશેન શ્યામદીર્ઘસ્થૂલાદિરૂપમપારમાર્થિકમેવ દર્શયતિ તથા બ્રહ્મણસ્તદભાવેડપિ જીવેષુ તદવકાશ ઇતિ ।

85. નૈયાયિક — બ્રહ્મ તેા નિત્ય શુદ્ધ હોઈ અને ૭૧માં તેનાથી અભિન્ન હોઈ, ૭૧માં અવિદ્યા કેવી રીતે અવકાશ પામે ? [ન જ પામે.]

અદ્વૈતવેદાન્તી — ઘટાકાશના દૃષ્ટાન્તના વર્ણન દ્વારા આ દોષનો પરિહાર અમે કરી દીધો છે. વળી જેમ વિશુદ્ધ મુખખિંબ પણ પાણી, મણિ, તલવાર, દર્પણ આદિ વશે શ્યામ, દીર્ઘ, સ્થૂલ, આદિ અપારમાર્થિક રૂપ જ દર્શાવે છે, તેમ બ્રહ્મને અવિદ્યા ન હોવા છતાં ૭૧માં તેને (=અવિદ્યાને) અવકાશ છે. [વિશુદ્ધ બ્રહ્મનાં પ્રતિબિંબો ભિન્ન સંસ્કાર અને ભિન્ન કલેશો ધરાવતાં ચિત્તોમાં પડતાં, ચિત્તમાધ્યમભેદે ભિન્ન ભિન્ન અપારમાર્થિક રૂપ દર્શાવે છે. વિશુદ્ધ બ્રહ્મનાં ચિત્તમાં પડતાં આ અપારમાર્થિક પ્રતિબિંબો જ ૭૧માં છે.]

86 નનુ પરમાત્મનો અનન્યત્વાત્ જીવાનામપ્યન્યોન્યમનન્યત્વમિત્યેકસ્મિન્ બદ્ધે મુક્તે વા સર્વે વદ્ધાઃ મુક્તા વા સ્યુઃ । અયિ કુતર્કકલુષિતમતે ! કથં બોધ્ય-માનોડપિ ન બુદ્ધ્યસે ? ઘટાકાશે ઘટમજ્ઞાત્ પરમાકાશપ્રતિષ્ઠે જાતે ન પટા-કાશોડપિ તથા ભવતિ । એકસ્યાપિ જીવાત્મન ઉપાધિમેદાત્ સુખદુઃખાનુભવભેદો દૃશ્યતે ‘પાદે મે વેદના’ ‘શિરસિ મે વેદના’ ઇતિ । તીવ્રતરતરણિતાપોપનતાતનુતરક્લમસ્ય ચ યત્રૈવ શરીરાવયત્રે શિશિરહરિચન્દનપદ્મસ્થાસકમુપરચયતિ પરિજનસ્તત્રૈવ તદ્દુઃખો-

પરમાનુભવો નેતરત્રેતિ । એવમેકસ્મિન્નપિ પરમાત્મનિ કલ્પનામાત્રપ્રતિષ્ઠેષ્વપિ જીવા-
ત્મસુ બદ્ધમુક્તવ્યવસ્થા સિદ્ધયત્યેવેતિ એકાત્મવાદ એવાયમાગમાનુગુણ ઉપગન્તું યુક્તઃ,
નાનન્ત્યમાત્મનામ્ ।

બ્રહ્મદર્શનમેવાતો નિઃશ્રેયસનિવન્ધનમ્ ।

મેદદર્શનમૂઢાનાં સંસારવિરતિઃ કુતઃ ॥ इति ।

૪૬ નૈયાયિક — પરમાત્માથી જીવો અનન્ય હોવાથી, જીવો પણ અન્યોન્ય અનન્ય છે, એટલે એક બદ્ધ થતાં કે મુક્ત થતાં બધા બદ્ધ થાય કે મુક્ત થાય.

અદ્વૈતવેદાન્તી — ઓ કૃતક કલુષિતમતિ ! કેમ સમજાવવા છતાં સમજતો નથી ? ઘટકાશની બાબતમાં ઘટ ભાંગી જતાં પરમાકાશમાં ઘટકાશ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જાય છે, [પરંતુ તે વખતે] પટકાશ પણ પરમાકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત થતું નથી. એક જ જીવને પણ ઉપાધિ-ભેદે સુખદુઃખના અનુભવોનો ભેદ થતો દેખાય છે — ‘મને પગે વેદના થાય છે’ ‘મને માથામાં વેદના થાય છે’ એમ. તીવ્રતર સૂર્યતાપને કારણે અત્યંત વ્યાકુળ બનેલા માણસનાં જે શરીરાવયવ ઉપર સેવકો શિશિરહરિયંદનનો લેપ કરે છે ત્યાં જ તાપજનિત દુઃખના ઉપરમનો અનુભવ થાય છે, અન્યત્ર થતો નથી તેવી જ રીતે, એક પરમાત્મામાં કલ્પનામાત્રથી પ્રતિષ્ઠિત જીવાત્માઓમાં બદ્ધમુક્તવ્યવસ્થા ઘટે છે જ. એટલે આગમસંમત એકાત્મવાદને જ સ્વીકારવો યોગ્ય છે. અનન્ત આત્માઓને સ્વીકારવા યોગ્ય નથી. તેથી પ્રત્યક્ષદર્શન જ નિઃશ્રેયસતું કારણ છે. ભેદદર્શનથી મૂઢોને સંસારનો ઉપરમ (=નાશ) ક્યાંથી થાય ?

૪૭. અત્રાભિધીયતે । કપટનાટકરહસ્યપ્રક્રિયાકૂર્ચોપરચને તદનુગુણદૃષ્ટાન્તપર-
મ્પરોપપાદને ચ કિમુચ્યતે પરં કૌશલં ભવતામ્ ! પ્રમાણવૃત્તનિરૂપણે તુ તપસ્વિન
એવ ભવન્તઃ । તથા હિ—મેદસ્ય પ્રમાણવાચિતત્વાત્ કિમયમમેદાભ્યુપગમો ભવતામ્,
ઉત સ્વિદમેદસ્યૈવ પ્રમાણસિદ્ધત્વાદિતિ ? દ્વયમપિ નાસ્તિ । પ્રત્યક્ષાદીનિ હિ સર્વા-
ણ્યેવ મેદપ્રતિષ્ઠાનિ પ્રમાણાનિ । યત્ તાવદ્ મેદસ્ય પરાપેક્ષત્વાત્ અક્ષજ્ઞાનગમ્યતા
નાસ્તીતિ તદયુક્તમ્, અમેદસ્ય સુતરાં પરાપેક્ષત્વાત્ । મૃત્પિણ્ડાત્ પ્રમૃતિ
ઘટકર્પરચૂર્ણપર્યન્તકાર્યપરમ્પરાપરિચ્છેદે તદનુગતમૃદ્રૂપતાગ્રહણે ચ સતિ મૃદસ્તદમિ-
નરૂપત્વમવધાર્યતે, નાન્યથા । મિશ્રવદ્વાચક્ષતે ચાક્ષુષં વ્યાવૃત્તસ્વલક્ષણગ્રાહિ, નામેદ-
વિષયમ્, અમેદસ્ય પરાપેક્ષત્વાદિતિ ।

૪૭. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. કપટનાટકની રહસ્યપૂણ્ડ પ્રક્રિયાઓ સ્વયંમાં અને તેમને અનુરૂપ દૃષ્ટાન્તોની હારમાળા રજૂ કરવામાં, શું કહીએ ? આપનું પરમ કૌશલ છે પરંતુ પ્રમાણવૃત્તના નિરૂપણમાં તો આપ બિચારા જ છો તે આ પ્રમાણે — ભેદ પ્રમાણબાધિત હોવાથી શું આપે અભેદનો સ્વીકાર કર્યો છે કે અભેદ જ પ્રમાણસિદ્ધ હોવાથી આપે અભેદનો સ્વીકાર કર્યો છે ? બંને વિરૂધ્ધો ઘટતા નથી, કારણ કે પ્રત્યક્ષ આદિ બધાં પ્રમાણોનો પાયો ભેદ છે. ભેદ પરાપેક્ષ હોય તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનો વિષય નથી એમ તમે જે કહ્યું તે ખરાબ નથી, કારણ કે અભેદ પણ સુતરાં પરાપેક્ષ છે. મૃત્પિંડથી

માંડી ઘટ, કર્પૂર, ચૂર્ણ સુધીનાં કાર્યોનું જ્ઞાન થતાં અને તે કાર્યો તેમનામાં અનુગત મૂદનું સ્વરૂપ ધરાવે છે એવું જ્ઞાન થતાં મૂદથી તેઓ અભિન્ન છે એવો નિશ્ચય થાય, અન્યથા ન થાય. બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ તો કહે છે કે આકુષ્ઠ જ્ઞાન વ્યાવૃત્ત સ્વલક્ષણનું ગ્રહણ કરે છે, અબેદનું ગ્રહણ કરતું નથી કારણ કે અબેદ પરાપેક્ષ છે.

૪૮. અયમસ્માદન્ય इतीयं परापेक्षा प्रतीतिरिति चेत्, अयमस्मिन्ननुस्यूत इतीयमपि परापेक्षैव । तदत्रमवांश्च भिक्षवश्च द्वावपि दुर्ग्रहोपहतौ । भेदाभेदग्रहण- निपुणमक्षजमिति परीक्षितमेतद्विस्तरतः सामान्यचिन्तायाम् । अङ्गुलिचतुष्टयं हि प्रति- भासमानमितरेतरविविक्तरूपमप्यनुगतरूपमपि प्रकाशते इत्युक्तम् ।

व्यावृत्तिरनुवृत्तिर्वा परापेक्षाऽस्तु वस्तुषु ।

असङ्कोर्णस्वभावा हि भावा मान्त्यक्षबुद्धिषु ॥

૪૮. અદ્વૈતવેદાન્તી — ‘આ આનાથી અન્ય છે’ એવી પ્રતીતિ પરની અપેક્ષા રાખનારી છે.

નૈયાયિક — ‘આ આમાં, અનુસ્યૂત છે’ એવી આ પ્રતીતિ પણ પરની અપેક્ષા રાખનારી જ છે. તેથી અહીં આપ અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ બન્ને મિથ્યા સ્ત્રીકારથી ઉપહત છે. પ્રત્યક્ષ બેદ અને અબેદ બન્નેના ગ્રહણમાં નિપુણ છે એ અમે સામાન્યની વિચારણામાં વિસ્તારથી પરીક્ષ્યું છે. પ્રતિભાસતું અંગુલિચતુષ્ટય છતરેતરવિવિક્ત રૂપને અને અનુગત રૂપને પણ પ્રકાશે છે એમ અમે કહ્યું છે. વસ્તુઓમાં વ્યાવૃત્તિ કે અનુવૃત્તિ પરાપેક્ષ ભડે હો પરંતુ અસંકીર્ણસ્વભાવવાળા (=એકબીજાથી વ્યાવૃત્ત સ્વભાવવાળા) ભાવો (=વસ્તુઓ) તો પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનોમાં પ્રકાશે છે.

૪૯. यदप्युक्तम्—‘आहुर्विधात् प्रत्यक्षं न निषेद्वृ’ इति, तदप्यसाधु । विधात् इति कोऽर्थः ? इदमपि—

वस्तुस्वरूपं गृह्णाति नान्यरूपं निषेधति ।

प्रत्यक्षमिति चेन्मैवम् ज्ञानं तर्हि न तद् भवेत् ॥

અન્યરૂપનિષેધમન્તરેણ તત્સ્વરૂપપરિચ્છેદસ્યાપ્યસમ્પત્તેઃ । પીતાદિવ્યવચ્છિન્નં हि नीलं नीलमिति गृहीतं भवति, नेतरथा । तथा चाह—‘तत् परिच्छिनत्ति अन्यद् व्यव- च्छिनत्ति’ इति । भाववदभावमपि ग्रहीतुं प्रभवति प्रत्यक्षमिति च साधितमस्माभिरेवैतत् । तस्मादितरेतरविविक्तपदार्थस्वरूपप्राहित्वान्नाभेदविषयं प्रत्यक्षम् ।

૪૯. ‘પ્રત્યક્ષને વિધાયક કહ્યું છે, તે નિષેધક નથી’ એમ આપે જે કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી. ‘વિધાયક (=વિધાતૃ)’નો શો અર્થ છે ? પ્રત્યક્ષ વસ્તુસ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે, અન્ય રૂપનો નિષેધ કરતું નથી એવો અર્થ જે હોય તો અમે કહીએ છીએ કે એવું નથી, કારણ કે એવું હોય તો જ્ઞાન જ ન થાય. [કેમ ?] કારણ કે અન્યના રૂપના નિષેધ વિના તેના સ્વરૂપનું જ્ઞાન પણ થતું નથી. પીત આદિથી વ્યવચ્છિન (=વ્યાવૃત્ત) નીલ વસ્તુ ‘નીલ’

એમ ગૃહીત થાય છે, અન્યથા 'નીલ' એમ ગૃહીત થતી નથી. અને કહ્યું પણ છે કે 'તેને જાણે છે, અન્યનો વ્યવચ્છેદ (=વ્યાવૃત્તિ) કરે છે'. ભાવની જેમ અભાવને ગ્રહણ કરવા પ્રત્યક્ષ સમર્થ છે એ અમે સિદ્ધ કર્યું છે જ. તેથી ધનરેતરવિવિક્ત પદાર્થના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ કરતું હોય, પ્રત્યક્ષનો વિષય કેવળ અબોદ નથી.

90. શબ્દાનુમાનયોસ્તુ સમ્બન્ધગ્રહણાધીનસ્વવિષયવ્યાપારયોર્મેદમન્તરેણ સ્વરૂપ-મેવ નાવકલ્પતે इति તાવુભાવપિ મેદવિષયાવેગા વિશેષવિષયત્વાભાવેડપિ લિङ્ગિસામાન્યસ્ય તદિતરવિલક્ષણસ્ય પરિચ્છેદાત્ મેદવિષયમનુમાનમ્ । શબ્દસ્ય પદાત્મનઃ તદ્દદા-દિવાચ્યમેદરૂપસ્ય તુ પરસ્પરોપરક્તપદાર્થપુञ्जસ્વભાવઃ इतरપદાર્થવિશેષિતાન્યતમ-પદાર્થરૂપો વા વાક્યાર્થો વિષય इति પૂર્વમેવ નિરૂપિતમ્ । અતઃ સર્વથા ન મેદસ્ય પ્રમાણબાધિતત્વમ્ ।

90. શબ્દ અને અનુમાનનો વિષયને ગ્રહણ કરવાનો વ્યાપાર સંબંધગ્રહણાધીન છે, એટલે બોદ વિના તેમનું સ્વરૂપ જ ઘટતું નથી. તેથી તે બંનેનો વિષય બોદ જ છે. અનુમાનનો વિષય વિશેષ ન હોવા છતાં વિશેષથી ધનરે એવા વિલક્ષણ લિંગીસામાન્યનું જ્ઞાન અનુમાનથી થતું હોવાથી અનુમાનનો વિષય બોદ છે.

પદાત્મા શબ્દનો તદ્દવત્ વગેરે વાચ્યબોદરૂપ પદાર્થ વિષય છે પરસ્પર ઉપરક્ત પદાર્થો વાક્યાર્થનું સ્વરૂપ છે, અથવા ધનરેપદાર્થવિશેષિત અન્યતમ પદાર્થ વાક્યાર્થનું સ્વરૂપ છે. આવો વાક્યાર્થ વાક્યનો છે એમ અમે પહેલાં જ નિરૂપ્યું છે. તેથી કોઈ પણ રીતે બોદ પ્રમાણબાધિત નથી.

91. નાપ્યમેદગ્રાહિ કિञ्चન પ્રમાણમસ્તિ यथोक्तेनैव न्यायेन । यस्त्वागमः पठितः 'एकमेवाद्वितीयम्, नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिः, तस्यार्थवादत्वाच्च यथाश्रुत एवार्थो ग्रहीतव्यः ।

91. ઉપર જણાવ્યા મુજબના જ ન્યાયે કોઈ પ્રમાણ [કેવળ] અબોદગ્રાહી નથી. 'એક જ અદ્વિતીય છે' 'અહીં નાના કંઈ નથી' વગેરે પાઠિત આગમવાક્યો અર્થવાદરૂપ હોય તેમનો યથાશ્રુત જ અર્થ ગ્રહણ કરવો ન બેઠે એ.

92. નનુ સિદ્ધેડપ્યર્થે વેદસ્ય પ્રામાણ્યમભ્યુપગતમેવ ભવદ્ભિઃ । વાઢમભ્યુપગતં, કિન્તુ 'ધૂમ એવાગ્નેર્દિવા દદશે નાર્ચિઃ' इत्येवमादीनां प्रत्यक्षादिविरुद्धार्थाभिधायिना-मर्थवादानां मुख्यां वृत्तिमपहाय गौण्या वृत्त्या व्याख्यानमाश्रितम् । एवमिदमपि वचनम् इतरप्रमाणविरुद्धमर्थमभिदधत् अन्यथा व्याख्यायते । ये तु प्रमाणान्तर-विरुद्धार्थानुवादिनो न भवन्त्यर्थवादास्तेषामस्तु स्वरूपे प्रामाण्यं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्येवमादीनाम् । तस्मात् सुखदुःखाद्यवस्थामेदेडपि नावस्थातुरात्मनो मेदः, देहेन्द्रियादिनानात्वेडपि वा न तस्य नानात्वमित्येवं यथाकथञ्चिदयमर्थवादो योजनीयः । अमेदोपदेशी तु तत्परः शब्दो विधिरूप इह नास्त्येव । एवमागमबलादपि नाद्वैतसिद्धिः ।

92. અદ્વૈતવેદાન્તી — સિદ્ધ અર્થમાં પણ વેદનું પ્રામાણ્ય આપે સ્વીકાર્યું જ છે.

નૈયાયિક — હા, સ્વીકાયું છે. પરંતુ ‘અગ્નિના હુમાકાને જ દિવસે તેણે જોયો, અગ્નિને ન જોઈ’ આવા પ્રત્યક્ષ આદિથી વિરુદ્ધ અર્થનું અભિધાન કરતા અર્થવાદોની મુખ્યવૃત્તિને છોડી ગોણી વૃત્તિ વડે તેમનું વ્યાખ્યાન કરવાનું અમે સ્વીકાયું છે. એ જ રીતે, ઈતરપ્રમાણથી વિરુદ્ધ અર્થનું અભિધાન કરતા આ વચનને પણ અમે અન્યથા સમજાવીએ છીએ.

પરંતુ જે અર્થવાદો પ્રમાણાન્તરથી વિરુદ્ધ અર્થને ન જણાવતા હોય તેઓનું સ્વરૂપમાં પ્રમાણ્ય છે, જેમકે ‘વાયુ ક્ષેપિષ્ઠ દેવતા છે’ આદિ અર્થવાદો.

તેથી, સુખ, દુઃખ અવસ્થાભેદે પણ અવસ્થાવાન્ આત્માનો ભેદ થતો નથી; ઇન્દ્રિય, આદિનું નાનાત્વ હોવા છતાં આત્માનું નાનાત્વ થતું નથી — આમ ખંધ એસે તેમ આ અર્થવાદને યોગ્યે જોઈએ. અભેદોપદેશી, અભેદપરક વિધિરૂપ શબ્દ તો અહીં છે જ નહિ. આમ આગમના બળે પણ અદ્વૈતની સિદ્ધિ થતી નથી.

૭૨. યત્ પુનરવિદ્યાદિભેદચોદમાશક્કયાશક્ક્ય પરિહતં તન્નાશક્કા સાધીયસી, સમાધાનં તુ ન પેશલમ્ । તન્નાન્યત્વાભ્યામનિર્વચનીયેયમવિદ્યેતિ કોડર્થઃ ?

અનાદિના પ્રબન્ધેન પ્રવૃત્તાઽઽવરણક્ષમા ।

યત્નોચ્છેદ્યાઽપ્યવિદ્યેયમસતી કથ્યતે કથમ્ ॥

૭૩. વળી, અવિદ્યા વગેરેના ભેદ અંગે ઉઠાવવામાં આવેલા વાંધાને તમે આશંકા કરી કરીને દૂર કર્યો. ત્યાં તમે કરેલી આશંકાઓ વધારે સારી છે, તેમનું તમે કરેલું સમાધાન સારું નથી. બ્રહ્મ(=સત્)થી અવિદ્યા ભિન્ન છે કે અભિન્ન એ વિકલ્પો જાણા કરી વિચારતાં તે અનિર્વચનીય છે એમ તમે કહ્યું; એનો શો અર્થ ? અનાદિ પ્રવાહથી ચાલતી આવેલી, આવરણ કરવાને સમર્થ, પ્રયત્નપૂર્વક નાશ્ય આ અવિદ્યાને અસત્ કેવી રીતે કહી શકાય ?

૭૪. અસ્તિત્વે ક્વ એનામુચ્છિન્દ્યાદિતિ ચેત્, કાતરસન્નાસોડયં । સતામેવ હિ વૃક્ષાદીનામુચ્છેદો દશ્યતે, નાસતાં શશવિષાણાદીનામ્ । તદિયમુચ્છેદત્વાદવિદ્યા નિત્યા મા ભૂત્, સતી તુ ભવત્યેવ ।

નિત્યં ન શક્યમુચ્છેત્તું સદનિત્યં તુ શક્યતે ।

અસત્ત્વમન્યદન્યા ચ પદાર્થાનામનિત્યતા ॥

૭૪. અદ્વૈતવેદાન્તી — અવિદ્યા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય તો એનો ઉચ્છેદ કોણ કરે ?

નૈયાયિક — આના પ્રશ્નથી તો ખાયલો અકળાય. અસ્તિત્વ ધરાવનાર વૃક્ષોનો જ ઉચ્છેદ થતો જોવાય છે, અસત્ શશવિષાણુ આદિનો ઉચ્છેદ થતો દેખાતો નથી. તેથી ઉચ્છેદ હોવાથી અવિદ્યા નિત્ય ન હોય પણ સત્ તો હોય જ. નિત્યનો ઉચ્છેદ કરવો શક્ય નથી, પરંતુ સત્નું અનિત્ય હોવું શક્ય છે. અસત્ત્વ જુદી વસ્તુ છે અને પદાર્થોની અનિત્યતા એ જુદી વસ્તુ છે.

95. ન ચ તત્ત્વાગ્રહણમાત્રમવિદ્યા, સંશયવિપર્યયાવપ્યવિદ્યૈવ, તૌ ચ ભાવ-
સ્વભાવત્વાત્ કથમસન્તૌ ભવેતામ્ ? ગ્રહણપ્રાગભાવોઽપિ નાસન્નિતિ શક્યતે વક્તુમ્,
અભાવસ્યાપ્યસ્તિત્વસમર્થનાદિતિ સર્વથા નાસતી અવિદ્યા ।

અસત્ત્વે ચ નિષિદ્ધેઽસ્યાસ્સત્ત્વમેવ બલાદ્ભવેત્ ।

સદસદ્વચતિરિક્તો હિ રાશિરત્યન્તદુર્લભઃ ॥

સત્ત્વે ચ દ્વિતીયાયા અવિદ્યાયા ભાવાન્નાદ્વૈતમ્ ।

યત્તુ બ્રહ્મણઃ સતતપ્રબુદ્ધત્વાદવિદ્યાક્ષેત્રતા નેતિ જીવાનામવિદ્યારૂપદત્ત્વમભિહિતમ્,
અવિદ્યોપરમે ચ બ્રહ્મણિ પરમે ત એવ ઘટાકાશવહ્નીયન્તે इति, તદપિ ન ચતુરશ્ચમ્,
આકાશાવચ્છેદહેતોર્ઘટાર્ઘટમાનત્વાત્, અવિદ્યાયાસ્ત્વસત્ત્વાત્ તત્કૃતઃ પરમાત્મનોઽવચ્છેદ
इति વિષમો દૃષ્ટાન્તઃ । અવચ્છેદકાભાવાચ્ચ જીવવિભાગકલ્પનાઽપિ નિરવકાશૈવ ।

95. તત્ત્વનું અગ્રહણમાત્ર અવિદ્યા નથી. સંશય અને વિપર્યય પણ અવિદ્યા જ છે. સંશય અને વિપર્યય ભાવસ્વભાવ હોઈ, તેઓ કેવી રીતે અસત્ અને ? અહજના પ્રાગભાવને અસત્ કહેવો શક્ય નથી કારણ કે અમે તો અભાવના ય અસ્તિત્વનું સમર્થન કરીએ છીએ. એટલે અવિદ્યા સર્વથા અસત્ નથી. તેના અસત્ત્વનો નિષેધ થતાં ન છૂટકે તેનું સત્ત્વ જ થાય. સત્ અને અસત્ થી અતિરિક્ત ત્રીજો રાશિ અત્યન્ત દુર્લભ છે અવિદ્યા સત્ હોય તો દ્વિતીય અવિદ્યા અસ્તિત્વ ધરાવતી હોઈ અદ્વૈત રહેતું નથી. જ્યાં સતત પ્રચુદ્ધ હોઈ, તે અવિદ્યાનું ક્ષેત્ર નથી; એટલે જીવોને અવિદ્યાના પાત્ર કહ્યા છે, અને અવિદ્યાનો ઉપરમ થતાં ઘટાકાશની જેમ તે જીવો પરમ જ્ઞાનમાં લીન થાય છે એમ જે તમે કહ્યું તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે આકાશના અવચ્છેદનું કારણ ઘટ વગેરે સત્ છે પરંતુ પરમાત્માના (=જ્ઞાનના) અવચ્છેદનું કારણ અવિદ્યા તો અસત્ છે, એટલે ઘટાકાશનું દૃષ્ટાન્ત વિષમ છે અને અવચ્છેદકનો અભાવ હોવાથી જીવવિભાગની કલ્પનાને કોઈ અવકાશ નથી જ.

96. યચ્ચેતરેતરાશ્રયત્વં પરિહર્તુમનાદિત્વમાવેદિતમવિદ્યાયાસ્તત્ર બીજાડ્કુરવત્
વાદ્યન્તરોપગતસંસારવચ્ચ તસ્યાઃ સત્યત્વમેવ સ્યાત્ । અનાદિપ્રબન્ધપ્રવૃત્તત્વે સત્ત્વે
ચાસ્યાઃ પ્રતિકૂલહેત્વન્તરોપનિપાતકૃતમપાકરણમુચિતમ્ । એકાત્મવાદિનાં તુ તદતિ-
દુર્ઘટમિત્યનિર્મોક્ષ એવ સ્યાત્ । યથાહ મદ્ઃ—

સ્વાભાવિકીમવિદ્યાં ચ નોચ્છેતું કશ્ચિદર્હતિ ।

વિલક્ષણોપપાતે હિ નશ્યેત્ સ્વાભાવિકં ક્વચિત્ ॥

ન ત્વેકાત્મામ્યુપાયાનાં હેતુરસ્તિ વિલક્ષણઃ ॥ इति ॥

[શ્લો. વા. સંબંધા, ૮૫-૮૬]

96. ઈતરેતરાશ્રયહોષનો પરિહાર કરવા આપે અવિદ્યાના અનાદિત્વની જે વાત કરી
ત્યાં બીજાડ્કુરની જેમ અને અન્ય વાદીઓએ સ્વીકારેલા સંસારની જેમ અવિદ્યા પણ સત્

જ થાય. અવિદ્યા અનાદિ પ્રવાહથી ચાલી આવતી હોય અને સત્ હોય તો પ્રતિકૂલ ખીન્ને હેતુ એકાએક આવી તેને દૂર કરે એ ઉચિત છે. પરંતુ એકાત્મવાદીઓની બાબતમાં તો આ અચંત દુષ્ટ છે, એટલે મોક્ષ જ ન થાય. કુમારિલ ભટ્ટે કહ્યું છે કે ‘સ્વાભાવિક અવિદ્યાનો નાશ કરવાને માટે કોઈ લાયક નથી. વિરોધી લક્ષણુવાળી વસ્તુ એકાએક આવી પડતાં કેટલીક વાર સ્વાભાવિક હોય તેના પશ્ચ નાશ થાય. પરંતુ એકમાત્ર આત્માનો જ સ્વીકાર કરનાર આત્માદર્પિતવાદીઓને ત્યાં તો વિરોધી લક્ષણુ ધરાવતો કોઈ હેતુ જ નથી [શ્લો. વા. સંમંધાક્ષેપપરિહાર ૮૫-૮૬]

૭૭. યત્ પુનરવિદ્યૈવાવિદ્યોપાય ઇત્યત્ર દૃષ્ટાન્તપરમ્પરોદ્ઘાટનં કૃતમ્, તદપિ ક્લેશાય, નાર્થસિદ્ધયે, સર્વત્રોપાયસ્ય સ્વરૂપેણ સત્ત્વાત્, અસતઃ લ્વપુષ્પાદેરુપાયત્વાભાવાત્ । રેલાગકારાદીનાં તુ વર્ણરૂપતયા સત્ત્વં યદ્યપિ નાસ્તિ તથાપિ સ્વરૂપતો વિદ્યત એવ ।

૭૭. વળી, અવિદ્યા જ અવિદ્યાનો ઉપાય છે એ રજૂઆતમાં આપે દૃષ્ટાન્તોની દારમાળા દર્શાવી તે પશ્ચ કલેશકર છે, અર્થની સિદ્ધિ કરનાર નથી, કારણ કે સર્વત્ર ઉપાય પોતે સ્વરૂપથી સત્ હોય છે, સ્વરૂપથી અસત્ આકાશકુસુમ વગેરે કશાના ઉપાય બનતા નથી. રેખા, ગકાર વગેરે વર્ણરૂપે જો કે સત્ નથી તેમ છતાં સ્વરૂપથી તો તેઓ સત્ છે જ.

૭૮. નનુ ગકારોડયમિતિ ગૃહ્યમાણઃ સ રેલાસન્નિવેશોડર્થપ્રત્યાયકો ભવતિ, ન ચાસૌ તેન રૂપેણાસ્તિ । મૈવમ્, સ્વરૂપેણ સતોડર્થસ્ય રૂપાન્તરેણાપિ ગૃહ્યમાણસ્ય કૂટકાર્પાપણાદેરિવ વ્યવહારહેતુતા દૃશ્યતે ચ યુક્તા ચ । યસ્તુ સ્વરૂપત એવ નાસ્તિ ન તસ્ય સ્વાત્મના પરાત્મના વા વ્યવહારાજ્ઞતા સમસ્તિ । રેલાસન્નિવેશસ્થ સ્વરૂપેણ સન્નિતિ વર્ણોત્મત્વેનાસન્નપિ તત્કાર્યાય પર્યાપ્નુયાત્ । નત્વયમવિદ્યાયાં ન્યાયઃ, સ્વરૂપાસત્ત્વાત્ તસ્યાઃ । સર્પાદૌ તુ સર્પાદિસ્વરૂપવત્ તજ્ઞાનસ્યાપિ તત્કાર્યત્વમવગતમ્ । અત એવ શક્કાવિષસ્યાપિ સ્વશાસ્ત્રેષુ ચિકિત્સામુપદિશન્તિ । એવં વનગુહાકુહરાદેષ નિઃસૃતઃ કેસરી સરોષમિત એવાભિવર્તતે ઇત્યસત્યેડપ્યુક્તે યત્ મીરૂણાં પલાયનાદિ શૂરાણાં ચ સોત્સાહમાયુધોદ્યમનાદિ સત્યં કાર્યમુપલભ્યતે તત્ર સિંહજ્ઞાનસ્ય તત્કાર્યત્વાત્ નાસત એવોપાયત્વમ્ । એતેન પ્રતિબિમ્બદૃષ્ટાન્તોડપિ પ્રત્યાચ્યાતઃ, લ્વહ્માદેર્મુલાદિકાલુષ્યકલ્પનાકારણસ્ય તત્ર સદ્ભાવાત્, ઇહ તુ તદભાવાદિતિ ।

૭૮. અદ્વૈત વેદાન્તી — ‘આ ગકાર છે’ એમ ગ્રહણ કરાતો તે રેખાસન્નિવેશ અર્થનું જ્ઞાન કરાવે છે અને છતાં તે રેખાસન્નિવેશ તે ગકારવર્ણરૂપે તો અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી. નૈયાયિક — ના, એવું નથી. કૂટકાર્પાપણની જેમ (=ખોટા રૂપિયાની જેમ) સ્વરૂપથી સત્ એવો અર્થ (=વસ્તુ) પરરૂપથી ગ્રહણ કરાતો હોવા છતાં વ્યવહારનો હેતુ બનતો હોવાય

છે અને તે યુક્ત છે. પરંતુ જે સ્વરૂપથી જ અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી તે સ્વરૂપથી કે પરરૂપથી વ્યવહારનો હેતુ અને એ ધટતું નથી; રેખાસન્નિવેશ સ્વરૂપથી સત્ છે એટલે વર્ણરૂપે અસત્ હોવા છતાં વર્ણનું કાર્ય કરવા શક્તિમાન અને. આ ન્યાય (તર્ક) અવિદ્યામાં નથી કારણ કે અવિદ્યા તો સ્વરૂપથી અસત્ છે. સર્પ વગેરેની આત્મતામાં, સર્પ આદિના સ્વરૂપની જેમ સર્પ આદિનું જ્ઞાન પણ સર્પ આદિનું કાર્ય (ચરણ આદિ) કરતું જાય છે. એટલે જ શંકાવિષયની પણ ચિકિત્સા કરવાનો ઉપદેશ આયુર્વેદ આપે છે. એ જ રીતે, ‘વનની યુક્તિની અખોલના પ્રદેશમાંથી કોધે ભરાયેલા આ સિંહ નીકળી આ તરફ જ આવી રહ્યો છે’ આમ અસત્ય ખોલાતાં, ભીરુઓનું પલાયન આદિ અને શૂરવીરોનું સૌતસાહ આયુધો ઉગામવા આદિ સત્ કાર્ય ઉપલબ્ધ થાય છે; ત્યાં સિંહજ્ઞાન સિંહનું કાર્ય કરે છે એટલે ઉપાય અસત્ જ નથી. આનાથી જ પ્રતિબિંબના દષ્ટાન્તનું પણ પ્રત્યાખ્યાન થઈ ગયું, કારણ કે મુખ આદિના કાલુષ્યની કલ્પનાનું કારણ અણ વગેરે ત્યાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, સત્ છે, પરંતુ અહીં તો તેનો અભાવ છે.

99. यदपि बद्धमुक्तव्यवस्थासिद्धये पादवेदनाद्युदाहृतम्, तदप्येवमपाकृतम्, अवच्छेदकस्य पादादेस्तत्र तात्त्विकत्वात्, इह तु भेदकल्पनाबीजमद्वैतवादिनो दुर्धटमिति बहुशः प्रदर्शितम् ।

99. વળી, બદ્ધ-મુક્તની વ્યવસ્થા સિદ્ધ કરવામાં પાદવેદના વગેરેનાં જે ઉદાહરણો આપ્યાં તેમનું પણ આ રીતે ખંડન થઈ જાય છે, કારણ કે ત્યાં અવચ્છેદક પાદ વગેરે તાત્ત્વિક છે; પરંતુ અહીં ભેદકલ્પનાનું બીજ અદ્વૈતવાદીઓને મારે દુર્ધટ છે એ અમે અનેક રીતે દર્શાવ્યું છે.

100. तदेवमत्र वस्तुसंक्षेपः — अविद्यायामसत्यां सर्व एवायं यथोदाहृतो व्यवहारप्रकारस्तत्कृत इति नावतिष्ठते । सत्यां तु तस्यां नाद्वैतमिति । अत एवाह सूत्रकारः ‘संख्यैकान्तसिद्धिः प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्याम्’ [न्यायसूत्र ४. १. ४१] इति ।

100. તો અહીં આ રહ્યો સાર — અવિદ્યા અસત્ હોતાં, ઉદાહરણોથી સમજાવવામાં આવેલો આ બધો જ વ્યવહારપ્રકાર અવિદ્યાકૃત છે એ સ્થિતિ થતું નથી અને જે અવિદ્યા સત્ હોય તો અદ્વૈત સ્થિતિ થતું નથી. એટલે જ સૂત્રકારે કહ્યું છે કે ‘તત્ત્વ એક જ છે, બે જ છે, ત્રણ જ છે વગેરે સંખ્યૈકાન્તવાદો અસિદ્ધ છે કારણ કે તે એક, બે, ત્રણ વગેરે તત્ત્વોથી અતિરિક્ત એવું તેમને પુરવાર કરતું સાધન છે કે નહિ એ વિકલ્પો વિચારતાં તે સંખ્યૈકાન્તવાદો ધટતા નથી.’ [ન્યાયસૂત્ર ૪.૧.૪૧]

101. यदि तावदद्वैतसिद्धौ प्रमाणमस्ति, तर्हि तदेव द्वितीयमिति नाद्वैतम् । अयं नास्ति प्रमाणं, तथापि न तरामद्वैतम्, अप्रामाणिकायाः सिद्धेरभावादिति ।

મન્ત્રાર્થવાદોત્થવિકલ્પમૂલ—

મદ્વૈતવાદં પરિહૃત્ય તસ્માત્ ।

ઉપેયતામેષ પદાર્થભેદઃ

પ્રત્યક્ષલિङ્ગાગમગમ્યમાનઃ ॥

એતેન શબ્દાદ્વૈતવાદોઽપિ પ્રત્યુક્તઃ ।

101. જો અદ્વૈતને સિદ્ધ કરતું પ્રમાણ હોય તો તે પ્રમાણ જ ખીણું તરવ થયું, એટલે અદ્વૈત ન રહ્યું. હવે જો અદ્વૈતને સિદ્ધ કરવામાં પ્રમાણ ન હોય તો વધુ છકપણે અદ્વૈતની સિદ્ધિનો અભાવ થશે, કારણ કે અપ્રામાણિક સિદ્ધિનો અભાવ છે. તેથી, મંત્ર અને અર્થવાદોમાંથી ભેદના વિકલ્પોમાં મૂળ ધરાવતા અદ્વૈતવાદનો પરિહાર કરીને પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ પ્રમાણોથી જ્ઞાત થતા આ પદાર્થભેદને સ્વીકારો. આનાથી શબ્દાદ્વૈતવાદનું પશ્ચ અંડન થઈ ગયું.

102. અનાદિનિધનં બ્રહ્મ શબ્દતત્ત્વં યદક્ષરમ્ ।

વિવર્તિતેઽર્થભાવેન પ્રક્રિયા જગતો યતઃ ॥ ઇતિ [વાક્યપ૦ ૧.૧]

102 શબ્દાદ્વૈતવાદી — ‘શબ્દતત્ત્વરૂપ બ્રહ્મ આદિ અને અન્ત વિનાનું’ છે (=અનાદિ-નિધન છે), વર્ણોના નિમિત્તભૂત છે, તે શબ્દતત્ત્વ [ષટ્ વગેરે] અર્થરૂપે બાંધે છે અને તેમાંથી જગતની [ઉત્પત્તિ વગેરે] પ્રક્રિયા થાય છે.’ [વાક્યપદીય ૧.૧].

103. ઉચ્યતે—તત્ર ‘અનાદિનિધન’પદનિવેદિતા પૂર્વાપરાન્તરહિતા વસ્તુસત્તા નિત્યત્વં, ‘બ્રહ્મ’પદપ્રતિપાદિતં ચ વ્યાપિત્વમિત્યુભયમપિ શબ્દસ્ય પ્રાગેવ નિરસ્તમ્ । નિરવયવશ્ચ સ્ફોટાત્મા શબ્દઃ પ્રતિશ્ક્ષિપ્ત એવ । યત્તુ નિત્યં વ્યાપિ ચ કિઞ્ચિદુચ્યતે તત્ત્વશબ્દતત્ત્વમિત્યત્ર કા યુક્તિઃ ?

103. નૈયાયિક — આની વિરુદ્ધ અમે કહીએ છીએ. ત્યાં ‘અનાદિનિધન’પદથી પૂર્વ અને અપર અન્તોથી સહિત વસ્તુસત્તા અર્થાત્ નિત્યત્વને જણાવવામાં આવેલ છે, અને ‘બ્રહ્મ’ પદથી વ્યાપિત જણાવવામાં આવેલ છે. શબ્દમાં નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વ બન્નેનો નિરાસ અમે પહેલાં જ કરી દીધો છે. વળી, નિરવયવ સ્ફોટાત્મા શબ્દનો પણ પ્રતિષેધ અમે કર્યો છે જ. જે કંઈ વ્યાપક અને નિત્ય કહેવાય છે તે શબ્દતત્ત્વ છે એ પુરવાર કરવામાં શો તર્ક છે ?

104. આહ શબ્દોપગ્રાહ્યતયા ઉપગ્રાહીતયા ચ શબ્દતત્ત્વમ્ । તથા હિ સર્વ-પ્રત્યય ઉપજાયમાનો નાનુલ્લિખિતશબ્દ ઉપજાયતે, તદુલ્લેખવિરહિણોઽનાસાદિત-પ્રકાશસ્વભાવસ્ય પ્રત્યયસ્યાનુપન્નનિર્વિશેષત્વાત્ । એવમીદશમિત્યાદિપરામર્શપ્રમુષિતવપુષિ વેદને વેદનાત્મકતૈવ ન ભવેત્ । યેઽપિ વૃદ્ધવ્યવહારોપયોગવૈધુર્યાત્ અનવાપ્તશબ્દાર્થ-સમ્બન્ધવિશેષવ્યુત્પત્તયો બાલદારકપ્રાયાઃ પ્રમાતારઃ, તેઽપિ નૂનં ‘યત્’ ‘સત્’ ‘તત્’ ‘કિમ્’ ઇત્યાદિ શબ્દજાતમનુલ્લિખન્તો ન પ્રતિયન્તિ કિમપિ પ્રમેયમ્ । અતઃ શબ્દોન્મેષ-

પ્રભાવપ્રાપ્તપ્રકાશસ્વભાવત્વાત્ સર્વપ્રત્યયાનાં શબ્દાનુવિદ્ધં बोधकत्वमिति सर्वं
શબ્દતત્ત્વમિત્યવધાર્યતામ્ ।

ન સોડસ્તિ પ્રત્યયો લોકે યઃ શબ્દાનુગમાદતે ।

અનુવિદ્ધમિવ જ્ઞાનં સર્વં શબ્દેન ગમ્યતે ॥ इति ॥ [વાક્યપ. ૧.૧૩૧]

एवमनभ्युपगमे तु संविदः प्रकाशशून्यतयाऽनधिगतविषयः सर्व एवान्ध-
मूकप्रायो लोकः स्यात् । आह च—

वाग्रूपता चेदुक्तामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥ इति ॥ [વાક્યપ. ૧. ૧૩૨]

104. શબ્દાદૈતવાદી — કહ્યું છે કે ‘પદાર્થો શબ્દોપગ્રાહી છે (અર્થાત્ પદાર્થોનું ગ્રહણ હમેશાં શબ્દો વડે થાય છે) અને જ્ઞાન શબ્દોપગ્રાહી છે (અર્થાત્ જ્ઞાન હમેશાં શબ્દો સાથે જોડાયેલું હોય છે), એટલે શબ્દતત્ત્વ વ્યાપક અને નિત્ય છે.’ ઉત્પન્ન થતાં બધાં જ્ઞાનો શબ્દના ઉલ્લેખ વિના ઉત્પન્ન થતાં નથી. શબ્દના ઉલ્લેખ વિનાનું [અને તેથી] પ્રકાશસ્વભાવને નહિ પામેલું જ્ઞાન અનુત્પન્ન જ્ઞાનથી કોઈ વિશેષતા ધરાવતું નથી. આમ, ‘આતુ’ વગેરે પ્રામર્થ્યથી રહિત શરીરચાળા જ્ઞાનમાં જ્ઞાનાત્મકતા જ ન હોય. વૃદ્ધોના વ્યવહારનો ઉપયોગ ન કર્યો હોવાથી શબ્દ-અર્થના સંબંધવિશેષનો બોધ ન પામેલા, બાળકો જેવા જે પ્રમાતાઓ છે તેઓ પણ ખરેખર ‘યત્’ ‘સત્’ ‘તત્’ ‘કિમ્’ વગેરે સઘળા શબ્દોમાંથી કોઈ પણ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરતા નથી અને પરિણામે કોઈ પણ પ્રમેયને જાણ્યતા નથી. તેથી શબ્દના ઉન્મેષને લીધે પ્રકાશસ્વભાવને પામેલા હોવાને કારણે બધાં જ્ઞાનોનું બોધકત્વ શબ્દાનુવિદ્ધ છે, અર્થાત્ શબ્દો સાથે જોડાયેલાં જ્ઞાનો જ બોધક અને છે. એટલે બધું જ્ઞાન શબ્દતત્ત્વ છે એવો નિશ્ચય કરો. એટલે જ કહ્યું છે કે ‘જગતમાં એવું કોઈ જ્ઞાન નથી જે શબ્દનાં સહાય વિનાનું હોય; બધું જ્ઞાન શબ્દ વડે અનુગ્રહિત (=વ્યાપ્ત) ભાસે છે’ [વાક્યપદીય ૧.૧૩૧]. આ ન સ્વીકારો તો જ્ઞાન પ્રકાશશૂન્ય ખની જાય અને જ્ઞાનની પ્રકાશશૂન્યતાને કારણે સર્વ જનને કોઈ વિષયનું જ્ઞાન ન થાય, પરિણામે બધાં અન્ધ-મૂક જેવાં ખની જાય. અને કહ્યું પણ છે કે ‘જ્ઞાન સાથે હંમેશની [પ્રાપ્ત થતી] વાગૂરૂપતા જે ઉત્તરેક પામે તો જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશ પ્રકાશે નહિ. તે વાગૂરૂપતા જ જ્ઞાનની પ્રકાશિકા છે.’ [વાક્યપદીય ૧.૧૩૨]

105. અતઃ ક્રમેણ તાવદેવં बोध्यसे शब्दाख्यविशेषणानुबोधविशेषणानुभवात्
सर्वं निर्विकल्पकमिन्द्रियजं सविकल्पकं वा ज्ञानं शब्दविशिष्टमर्थमवबोधोतयति ‘गौः शुक्लो
गच्छति’ इति जातिगुणक्रियावच्छिन्नविषयावभासिनि प्रत्यये शब्दविशिष्ट एवार्थः
प्रस्फुरतीति बुद्ध्यस्व । एवं चेत् बोद्धुमवतीर्णोऽसी । शब्दाख्यविशेषणानुरक्तस्य तस्य
विशेष्यस्य स्वरूपं पृष्ठः शब्देनैव दर्शयसि, शब्दापरित्यागलब्धप्रकाशस्वरूपयैव

વાડનુભૂત્યાડનુભવસીતિ સોડપિ વિશેષ્યઃ શબ્દરૂપ એવેતિ જાનીહિ । તદેવં શબ્દ
 એવાર્થોપારૂઢઃ પ્રતિમાતીતિ વ્યવતિષ્ઠતે ।

105. ખીજી પ્રસ્તુત બાબતને વિશે તમે આ પ્રમાણે જાણો છો — શબ્દ નામના
 વિશેષણના અનુવેધરૂપ (= યોગરૂપ) વિશેષણના અનુભવને લીધે બહુ ઇન્દ્રિયજન નિર્વિકલ્પક
 જ્ઞાન અને સવિકલ્પક જ્ઞાન શબ્દવિશિષ્ટ અર્થને જ પ્રકાશિત કરે છે, જાણે છે, જેમકે
 'શુક્લ ગાય જાય છે', એટલે જાતિ, શુભ્ર અને ક્રિયાથી વિશિષ્ટ વિષયને પ્રકાશિત કરતા
 જ્ઞાનમાં શબ્દવિશિષ્ટ જ અર્થ રહે છે, પ્રકાશે છે એમ તમે જાણો. જો એમ હોય તો
 બોધ કરવા માટે તું [કદાચક છોડી] આમ નીચે જિતરી આવ્યો છે શબ્દ નામના વિશેષણથી
 અતુરકત તે વિશેષણનું સ્વરૂપ તમને પૂછવામાં આવતાં તમે તેના સ્વરૂપને શબ્દ વડે જ
 દર્શાવો છો; અથવા શબ્દ ન છોડવાને પરિણામે પ્રાપ્ત પ્રકાશસ્વરૂપવાળી જ અનુભૂતિથી
 તેના સ્વરૂપને અનુભવો છો. એટલે તે વિશેષ્ય (=પદાર્થો) પણ શબ્દરૂપ જ છે એમ તમે
 જાણો. તેથી અર્થથી ઉપારૂઢ (=વર્ણિત, વિશેષિત) શબ્દ જ જ્ઞાત થાય છે એમ સ્થિર
 થાય છે.

106. इत्यमियन्तमध्वानं चेत् प्राप्तोऽसि तदधुना यदुपारूढः शब्दः
 પ્રકાશતે તસ્ય પૃથક્ પ્રદર્શયિતુમનુભવિતું ચાશક્યત્વાત્ શબ્દ એવ તથા તથા
 પ્રતિમાતીતિ શબ્દવિવર્ત એવાયમર્થઃ, નાન્યઃ કશ્ચિદિતિ પ્રતિપત્તુમર્હસિ ।

106. આમ આટલે રસતે તું જો પહોંચ્યો છે તો હવે જેનાથી ઉપારૂઢ (=વર્ણિત,
 વિશેષિત) શબ્દ પ્રકાશે છે તેને શબ્દથી પથક દર્શાવવું કે અનુભવવું અશક્ય હોઈ, શબ્દ
 જ તે તે રૂપે જ્ઞાત થાય છે; એટલે આ, શબ્દનો વિવર્ત છે (આભાસ છે), ખીજું કશું
 નથી એમ જાણવા-સમજવાને તું યોગ્ય છે.

107. यथा चायमिन्द्रियजेषु प्रतिभासेषु प्रक्रमस्तथा शाब्देष्वपि प्रत्ययेषु
 શબ્દવિશિષ્ટો વાડર્યઃ પ્રતિમાતિ શબ્દો વાર્થારૂઢઃ, શબ્દ એવાર્થરૂપેણ વિવર્તત્ इति
 ગૃહ્યતામ્ । अतश्च शब्दब्रह्मेदमेकमविद्योपाधिदर्शितविचित्रमेदमविद्योपरमे यथावस्थित-
 રૂપં પ્રકાશત્ इति युक्तम् ।

107. જેમ ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનેમાં આ પ્રક્રમ છે તેમ શાબ્દ જ્ઞાનેમાં પણ શબ્દવિશિષ્ટ
 અર્થ જણાય છે અથવા અર્થથી આરૂઢ (=વર્ણિત, વિશેષિત) શબ્દ; એટલે શબ્દ જ અર્થ
 રૂપે ભસે છે એમ તમે સમજો. અને એટલે એક શબ્દબ્રહ્મ જ છે, અવિચારૂપ ઉપાધિ તેમાં
 વિચિત્ર ભેદો દર્શાવે છે, અવિદ્યાનો નાશ થતાં યથાવસ્થિતરૂપે શબ્દબ્રહ્મ પ્રકાશે છે, એમ
 માનવું યોગ્ય છે.

108. तत्राभिधीयते—न च लु प्रकारत्रयमपीदमुपपद्यते, पदपदार्थसम्बन्ध-
 વ્યુત્પત્તિવિરહિણામનવાસ્તશબ્દયોજનાવૈલક્ષણ્યસ્વરૂપમાત્રપ્રતિષ્ઠશુદ્ધવસ્તુપ્રવર્ણનપ્રવર્ણનદ્વિય-

જપ્રત્યયદર્શનાત્, વૃદ્ધવ્યવહારપરિચયાધિગતશબ્દાર્થસમ્બન્ધસંસ્કૃતધિયામપિ શબ્દસ્મરણ-
સંસ્કારપ્રબોધહેતુભૂતપ્રથમોદ્ભૂતવિશુદ્ધવસ્તુવમાસસ્યાપરિહાર્યત્વાત્, યત્ર હિ વસ્તુનિ
નિવિશમાનઃ શબ્દઃ શબ્દવિદ્યવહારેષુ યોડવશૃતસ્તદર્શને તત્સંસ્કારપ્રબોધાત્ સ સ્મૃતિપથ-
મેતિ, નાન્યથેતિ । સામાન્યશબ્દેષ્વપિ 'યત્' 'તત્' 'સત્' 'કિમ્' इत्यादिषु विशेषशब्देष्विव
સૈવ વાર્તા । તેષામપિ વ્યુત્પત્ત્યુપયોગચિરહે ત્રિવિધવનવિહારિવિહક્કૂજિતાદિવદ્યેપ્રતીતિ-
હેતુત્વાનુપપત્તેઃ । સવિકલ્પકદશાયામપિ ન વાચકવિશિષ્ટં વાચ્યં મેચકગુણલક્ષિતમિવ
કુત્તલયમવલોકયતિ લોક इति विस्तरतः प्रत्यक्षलक्षणे परीक्षितमेतत् । आह च—

ન શબ્દાભેદરૂપેણ બુદ્ધિરર્થેષુ જાયતે ।

પ્રાકૃશબ્દાઘાદશી બુદ્ધિઃ શબ્દાદપિ હિ તાદૃશી ॥ इति । [શ્લોક. વા. પ્ર. ૧૭૨]

સંજ્ઞિત્વમાત્રમધિકમધુના ધ્વનિસન્નિધાને બુદ્ધિમધિરોહતિ, ન તંદ્વિશિષ્ટોડર્થઃ,
તસ્ય હિ ન નેત્રેણ ન શ્રોત્રેણ નોભામ્યાં ન કેવલેન મનસા વા ગ્રહણમુપપદ્યતે,
અતિપ્રસન્નગાત્ ।

શબ્દો હ્યનેકધર્મકે ધર્મિણ્યેકતરધર્માવધારણામ્યુપાયો ભવતિ, ન તત્રાત્માન-
મારોપયતિ । ન હિ દીપેન્દ્રિયપ્રમૃતયઃ પ્રતીત્યુપાયાસ્તદુપેયે રૂપાદાવાત્માનમારોપયન્તિ ।
અત એવ તદુપાયત્વભ્રમકૃતસ્તદભેદવાદોડપિ ન યુક્તઃ ।

ન હ્યુપાયાદભિન્નત્વં તદુપેયસ્ય યુજ્યતે ।

રૂપસ્ય ન હ્યભિન્નત્વં દીપાદ્વા ચક્ષુષોડપિ વા ॥

108. નૈયાયિક -- અમે આનો ઉત્તર આપીએ છીએ એ ત્રણ પ્રકારો (૬ પ્રકારો) ધટતા નથી, કારણ કે પદ-પદાર્થના સમય-સંબંધનું જ્ઞાન ન ધરાવતા પુરુષોને શબ્દોજ્જ્વાલાની યોગ્યતાને ન પામેલું, વૈલક્ષણ્યરૂપ (=સગ્નતીય-વિગ્નતીય વિલક્ષણતારૂપ) સ્વરૂપમાત્રમાં જ ખોડાયેલું અને વિશુદ્ધ વસ્તુના ગ્રહણ તરફ અભિમુખ એવું ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ થતું આપણે દેખ્યું છે; વળી વૃદ્ધોના વ્યવહારના પરિચયને લીધે જાણેલા શબ્દ-અર્થના સમય-સંબંધથી સંસ્કૃત બુદ્ધિવળા પુરુષોને પણ, શબ્દનું સ્મરણ થવામાં કારણભૂત જે સંસ્કારપ્રબોધ છે તે સંસ્કારપ્રબોધના હેતુભૂત સૌપ્રથમ થયેલું વિશુદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન અપરિહાર્ય છે, કારણ કે જે શબ્દ સંકેતકાળે અમુક વસ્તુમાં સમય-સંબંધથી જોડવામાં આવતો હોય છે અને વ્યુત્પત્તિકાળે શબ્દના વૃદ્ધોના વ્યવહારોમાં પેલી જ વસ્તુના વાચક તરીકે ગૃહીત થતો હોય છે તે શબ્દના સંસ્કાર તે જ વસ્તુનું દર્શન થતાં જાગવાથી તે શબ્દનું જ સ્મરણ વ્યવહારકાળે થાય છે, અન્યથા તેનું સ્મરણ થતું નથી. વિશેષશબ્દોની જેમ 'યત્' 'તત્' 'કિમ્' વગેરે સામાન્યશબ્દોની બાબતમાં પણ આ જ વાત છે. વ્યુત્પત્તિના ઉપયોગનો અભાવ હોય તો, વનવિહારી વિવિધ પંખીઓના ફૂજન આદિની જેમ તે સામાન્યશબ્દોનું પણ અર્થના જ્ઞાનનું કારણપણું ધટતું નથી. સવિકલ્પક દશામાં પણ, ચિત્રરૂપથી ખચિત કુવલયની

જેમ વાચક શબ્દથી વિશિષ્ટ વાચ્ય અર્થને આપણે દેખતા નથી એ વાત અમે પ્રત્યક્ષ-લક્ષ્યમાં પરીક્ષી છે, અને કહ્યું પણ છે કે ‘અર્થો વિષયક ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન અર્થોને શબ્દથી અભિનરૂપે ગ્રહણ કરતું નથી, કારણ કે શબ્દપ્રયોગ પહેલાં જ્ઞાન જેવું હોય છે તેનું જ શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન હોય છે, [અર્થાત્ શબ્દમોધમાં પણ અર્થો શબ્દથી અભિનરૂપે ગૃહીત થતા નથી.]’ [સ્તોકવાર્તિક, પ્રત્યક્ષ ૧૭૧]. ધ્વનિનો(=શબ્દનો) સન્નિકર્ષ થતાં શબ્દમોધમાં હવે કેવળ સંસિત્વ વધારામાં ભાસે છે, પરંતુ ધ્વનિથી(=શબ્દથી) વિશિષ્ટ અર્થ ભસતો નથી કારણ કે નેત્રથી, શ્રોત્રથી, નેત્ર-શ્રોત્ર બન્નેથી કે કેવળ મનથી ધ્વનિથી(=શબ્દથી) વિશિષ્ટ અર્થનું ગ્રહણ થતું નથી; ન થતવાનું કારણ એ કે શબ્દથી વિશિષ્ટ અર્થનું તેમના વડે ગ્રહણ માનતાં અતિપ્રસંગદોષ આવે છે. [શબ્દ-વિશિષ્ટ અર્થનું ગ્રહણ નેત્રથી થાય છે એમ માનતાં શબ્દને પણ નેત્રનો વિષય માનવો પડે, અને તો પછી રસ, ગંધ પણ નેત્રનો વિષય બનવાની આપત્તિ આવે.] અનેક ધર્મો ધરાવતા ધર્મોમાં અમુક એક ધર્મનો નિશ્ચય કરવા માટે શબ્દ ઉપાય બને છે, શબ્દ પોતે પોતાનો આરોપ તે ધર્મમાં(=અર્થમાં) કરતો નથી. દીપક, ઇન્દ્રિય, વગેરે જ્ઞાનના ઉપાયો તેમના ઉપેય રૂપ વગેરેમાં પોતાનો આરોપ કરતા નથી. તેથી જ શબ્દના ઉપાયપણાના આરોપને લીધે પેદા થયેલો, શબ્દથી અર્થના અભેદનો વાદ પણ યોગ્ય નથી. ઉપાયથી ઉપેયનો અભેદ યોગ્ય નથી દીપકથી કે ચક્ષુથી રૂપનો અભેદ નથી.

109. અપિ ચ यदि शब्दादभिन्नोऽर्थः प्रतिभात्येव, कोऽध्यासार्थः ?
अभेदेऽपि शब्दमयमेव विश्वमिति तत्रापि कोऽध्यासार्थः ? अध्यासभ्रमस्तु वैयाकरण-
नामेकाकारनिर्देशदोषनिर्मितः । यथाऽऽह ‘गौरित्येष हि निर्देशो वाच्यस्तद्वबुद्धिवाचिनाम्’
इति । [श्लो. वा. प्रत्यक्ष. १८२] । ‘कस्त्वया दृष्टोऽर्थः’ इति पृष्ठो वक्ति ‘गौः’ इति,
‘कीदृशं ते ज्ञानमुत्पन्नम्’ ‘गौः’ इति, ‘कीदृशं शब्दं प्रयुक्तवानसि’ ‘गौः’ इति । तत एषा
भ्रान्तिः, वस्तुतस्तु विविक्ता एवैते शब्दज्ञानार्थाः । तदुक्तम्—

गवि सास्नादिमद्रूपा गादिरूपाऽभिधायके ।

निराकारोभयज्ञाने संवित्तिः परमार्थतः ॥ इति । [શ્લો. વા. પ્રત્યક્ષ ૧૮૫]

109. વળી, જે શબ્દથી અર્થ અભિન્ન દેખાતો જ હોય તો, અધ્યાસાર્થ કયો ? અભેદમાં પણ શબ્દમય જ વિશ્વ છે એમ કહ્યું છે, ત્યાં પણ અધ્યાસાર્થ કયો ? અધ્યાસરૂપ ભ્રમ વૈયકરણને થાય છે તેનું કારણ છે એકાકારનિર્દેશદોષ, જેમકે કહ્યું છે કે ‘વાચ્ય(ગોપશુ), વાચ્યનું જ્ઞાન (ગોજ્ઞાન) અને વાચક (ગોશબ્દ) આ ત્રણેનો નિર્દેશ એક ગોશબ્દથી જ થાય છે. [આ છે એકાકારનિર્દેશ]. [સ્તોકવાર્તિક, પ્રત્યક્ષ. ૧૮૨] ‘તે’ કયો અર્થ દેખ્યો ?’ એમ પૂછવામાં આવતાં તે કહે છે ‘ગો’. ‘કેવું જ્ઞાન તને થયું છે ?’ એમ પૂછવામાં આવતાં તે કહે છે ‘ગો’. ‘કેવો શબ્દ તે પ્રયોજ્યો ?’ એમ પૂછવામાં આવતાં તે કહે છે ‘ગો’. તેમાંથી (=આ એકાકારનિર્દેશમાંથી) આ ભ્રાન્તિ (શબ્દ-અર્થજ્ઞાનના અભેદની ભ્રાન્તિ) થાય છે.

હકીકતમાં તો શબ્દ, અર્થ અને જ્ઞાન બુદ્ધિ બે છે. તેથી કહ્યું છે કે ‘પરમાર્થતઃ ગોપયુ-
વિષયક જ્ઞાન સાસ્ત્રના આદિ યુક્ત હોવાપણાના આકારવાળું હોય છે, ગોશબ્દવિષયક જ્ઞાન ગ
વગેરે વર્ણોના આકારનું હોય છે. અને આ બંને જ્ઞાનોનું જ્ઞાન નિરાકાર હોય છે [અથવા આ
બંને જ્ઞાનોમાં અનુસ્યૂત જે જ્ઞાન છે તે નિરાકાર છે]. [શ્લોકવાર્તિક પ્રત્યક્ષ ૧૮૫]

110. एवमिन्द्रियजेष्विव शब्देष्वपि प्रत्ययेषु न शब्दस्वरूपमध्यस्थतीति
युक्तम् । यदि च शब्दः स्वरूपेणार्थं प्रतिपादयति तदा अक्षशब्दस्यैक्याद् देवन-
विभीतकरथाक्षेऽ तुल्या प्रतीतिः स्यात् । न चाक्षशब्दा भिन्ना इति वक्तव्यं, स्वरूप-
प्रत्यभिज्ञाऽनपायात्, तदुच्चारणे चार्थत्रय्यां संशयदर्शनात् ।

110. ઇન્દ્રિયજ્ઞ જ્ઞાનોની જેમ શબ્દજ્ઞાનોમાં પણ શબ્દસ્વરૂપનો [અર્થ ઉપર] અધ્યસ
(=આરોપ) કરાતો નથી એમ કહેવું યોગ્ય છે જે શબ્દ સ્વરૂપથી અર્થનું પ્રતિપાદન કરતો
હોય તો ‘અક્ષ’શબ્દ એકતો એક હોય, દેવન, વિભીતક અને રથાક્ષમાં એકસરખું અર્થજ્ઞાન
થાય. ‘અક્ષ’શબ્દો ભિન્ન છે એમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે સ્વરૂપનું પ્રત્યભિજ્ઞાન દૂર થતું
નથી તેમ જ ‘અક્ષ’શબ્દના ઉચ્ચારથી ‘ત્રણ અર્થોમાંથી કયો અર્થ?’ એવો સંશય થતો
દેખાય છે. [આ દર્શાવે છે કે નાનાર્થવાચી શબ્દોની આત્મતામાં શબ્દ અને અર્થનો અભેદ
ઘટતો નથી. શબ્દથી અર્થનો અભેદ હોય તો એક શબ્દ નાના અર્થનો વાચક કેવી રીતે
બને ? જે કહો કે તે એક શબ્દ નથી તો તે પણ યોગ્ય નથી કારણ કે તે શબ્દનું સ્વરૂપ
તો તેનું તે જ રહે છે. અમુક નિયત ક્રમમાં રહેલા વર્ણો એ તે શબ્દનું સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપ
તો તેનું તે જ રહે છે. કારણ કે તે સ્વરૂપનું પ્રત્યભિજ્ઞાન દૂર થતું નથી]

111. ‘भवति’शब्दयोश्च सुप्तिङन्तयोस्तुल्यरूपत्वादध्यासपक्षे तुल्यार्थप्रतीति-
हेतुत्वं प्राप्नोति, तथा च सिद्धसाध्यबुद्धिः संवेद्यमानाऽपि निह्नूयेत । एवमगादित्यश्च
इति, अजापय इत्यादावपि द्रष्टव्यम् ।

111 સુપન્ત ‘भवति’શબ્દ (અર્થાત્ ભવાન્તું સમગ્ર એકવચન) અને તિડન્ત ‘भवति’
શબ્દનું (અર્થાત્ મૂ ધાતુનું વર્તમાનકાળ ત્રીજો પુરુષ એકવચન — ‘भवति’શબ્દનું) રૂપ
તુલ્ય હોવાથી અધ્યાસપક્ષમાં તે બંને ભવતિ શબ્દોથી તુલ્ય અર્થજ્ઞાન થાય અને પરિણામે
સુપન્તમાં સિદ્ધતી બુદ્ધિ અને તિડન્તમાં સાધ્યતી બુદ્ધિ જે સંવેદાય છે તેનો પ્રતિષેધ પણ
થાય. આમ ‘મગાદ્’ એટલે અશ્વ થાય; ‘અજાપય’ વગેરેમાં પણ આમ સમજવું જોઈએ.

112. शब्दस्य सिद्धरूपत्वात् तदध्यासेनार्थबुद्धाविष्यमाणायां ‘यजेत’
‘दद्यात्’ ‘जहुयात्’ इत्यादौ न कश्चित् साध्यबुद्धिर्भवेत्, सिद्धाध्यासेन
साध्यबुद्धेरनुरूपत्वात् ।

112 શબ્દ પોતે સિદ્ધ રૂપવાળો હોય, અર્થ ઉપર તેના આરોપથી અર્થનું જ્ઞાન
ઇચ્છામાં આપતાં ‘યજેત’ (=યજ કરે), ‘દદ્યાત્’ (=દે), ‘જહુયાત્’ (=હોમ કરે) વગેરેમાં કયાંય
સાધ્યનું જ્ઞાન નહિ થાય કારણ કે સિદ્ધતા અધ્યાસની સાથે સાધ્યનું જ્ઞાન અનુરૂપ

નથી. [જોને અધ્યાસ હોય તેનું જ્ઞાન થાય છે. શુકિત ઉપર રજતનો અધ્યાસ હોય છે ત્યારે રજતનું જ્ઞાન થાય છે સાધ્ય ઉપર સિદ્ધનો અધ્યાસ હોય ત્યારે સિદ્ધનું જ જ્ઞાન થાય.]

113. જાતિગુણક્રિયાશબ્દાશ્ચ 'ગૌઃ શુક્લો ગચ્છતિ' इत्यादयः केन कारणेन नियतमध्यासमनुरुन्धत इति नावगच्छामः, शब्दस्यार्थानपेक्षनिसर्गसिद्धवैश्वरूप्य-कल्पनाबीजाभावात्, प्रतिनियतशब्दवृत्तेश्च कस्यचिद्लक्षणस्यानुपलक्षणात् ।

113. ગૌઃ શુક્લઃ ગચ્છતિ વગેરે જાતિશબ્દો, ગુણશબ્દો અને ક્રિયાશબ્દો કયા કારણે નિયત અધ્યાસને કરે છે એ અમે જાણતા નથી, કારણ કે અર્થાનપેક્ષ નિરાગતસિદ્ધ વૈશ્વ-રૂપ્યની કલ્પનાનું બીજ શબ્દ નથી અને શબ્દનો વ્યાપાર અમુક અર્થમાં થવાનું પણ કોઈ લક્ષણ નજરે ચડતું નથી.

114. वृक्षप्लक्षशब्दयोश्च घटपटशब्दयोरिव स्वरूपभेदाविशेषादर्थानपेक्षित्वाच्च विशेषणविशेष्यभावसामानाधिकरण्ये शब्दाध्यासवादिनो न भवेताम् । न ह्येकत्र वस्तुनि वाच्ये कचिदनयोः शब्दयोर्वृत्तिः । एतेन नीलोत्पलमपि प्रत्याख्यातम् ।

114, 'વૃક્ષ' અને 'પ્લક્ષ' એ એ શબ્દો 'ઘટ' 'પટ' એ એ શબ્દોની જેમ સ્વરૂપભેદ સમાનપણે ધરાવતા હોવાથી અને તેમને અર્થની અપેક્ષા ન હોવાથી શબ્દાધ્યાસવાદીઓને વિશેષણવિશેષ્યભાવ અને સામાનાધિકરણ્ય અનશે નહિ, કારણ કે કોઈ એક વાચ્ય વસ્તુમાં કયાંય આ એ શબ્દોનો વ્યાપાર નથી. આનાથી જ 'નીલોત્પલ' પણ પ્રતિષેધ પામ્યું.

115. तत्रैतत् स्यात्—न नीलगुणविशेषितमिदमुत्पलं नाम किञ्चिदस्ति विशेष्यम्, अपि तु निरस्तावयवार्थं अश्वकर्णादिवत् अर्थान्तरमेवेदं; व्युत्पत्तिप्रकारमात्रं तु विशेषणविशेष्यभाववर्णनमिति ।

115. શબ્દાદ્વૈનવાદી — ત્યાં (=નીલોત્પલની આવૃત્તમાં) આમ થાય — નીલગુણથી વિશેષિત આ ઉત્પલ નામનું કોઈ વિશેષ્ય નથી, પરંતુ અવયવાર્થો ન ધરાવતો અવયવાર્થોથી જુદો જ કોઈ અર્થ — અશ્વકર્ણની જેમ — આ છે. વિશેષણવિશેષ્યભાવનું વર્ણન તો કેવળ વ્યુત્પત્તિપ્રકાર છે.

116. तदेतदसमीचीनम्, अनुभूयमानावयवार्थप्रतीतिनिह्वनिमित्तानुप-लम्भात् । अश्वकर्णादौ हि युक्तमर्थान्तरत्वं, तत्र हि नाश्वार्थो न कर्णार्थः । निरवयववाक्यार्थवादश्च प्रागेव विस्तरेण निरस्त इत्यलं पुनरुक्तालापेन ।

116. નૈયાયિક — આમ કહેવું બરાબર નથી, કારણ કે અનુભવમાં આવતા અવય-વાર્થોના જ્ઞાનના પ્રતિષેધનું કોઈ ગિમિત ઉપલબ્ધ નથી. અશ્વકર્ણ વગેરેમાં અવયવાર્થોથી અન્ય અર્થનું હોવું ઘટે છે; ત્યાં અશ્વાર્થ પણ નથી કે કર્ણાર્થ પણ નથી. નિરવયવ-

વાક્યાથવાદનું વિસ્તારથી ખડન આ પૂર્વે અમે કહ્યું છે, એટલે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી.

117. અથ શબ્દદ્વયાભ્યાસનિબંધનમેવ સામાનાધિકરણ્યં 'વૃક્ષઃ પ્લક્ષઃ' इत्युच्यते । तदपि न चारु, वृक्षस्तरुरिति पर्याययोरपि तत्सम्भवे सति सामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् ।

અપિ ચ પર્યાયેષુ 'હસ્તઃ કરઃ પાણિઃ' इत्यादिषु शब्दरूपभेदाभ्यासपक्षेऽर्थ-बुद्धिभेदः प्राप्नोति, न चासावस्तीति नाभ्यासः ।

117. શબ્દાદેતવાદી — એ શબ્દોનો એક અર્થ ઉપર અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોવાને કારણે જ સામાનાધિકરણ્ય 'વૃક્ષઃ પ્લક્ષઃ' એમ કહેવાય છે.

નોંધાયેલું — આમ કહેવું સારું નથી, કારણ કે 'વૃક્ષ' તરુ' એ એ પર્યાયશબ્દોની આગતનાં પણ એક અર્થ ઉપર એ શબ્દોનો અભ્યાસ સંભવતો હોઈ, તેમના સામાનાધિકરણ્યનો આપત્તિ આવે વળી, શબ્દાભ્યાસપક્ષમાં, 'હસ્ત' 'કર' 'પાણિ' વગેરે પર્યાયોની આગતમાં, શબ્દરૂપભેદ અર્થબુદ્ધિભેદ પ્રાપ્ત થાય, પણ અર્થબુદ્ધિભેદ તો છે નહિ, એટલે અભ્યાસ પણ નથી.

118. किञ्च सम्बन्धग्रहणनिरपेक्षोऽपि शब्दः स्वसामर्थ्यमनुरुध्यमानः स्वाध्यासेन बुद्धिं विदध्यात् । तदपेक्षायां वा कस्य केन सम्बन्ध इति न बुध्यामहे, शब्दार्थस्य पृथग्व्यवस्थितात्मनस्त्वनमते दुर्लभत्वात्, शब्दव्यतिरिक्तार्थोपगमे वा किमनेन शब्दाभ्याससमर्थनाडम्बरेण ? विरम्यतामतो मृगतृष्णानुसरणरणकात् ।

118. વળી, સંબંધગ્રહણનિરપેક્ષ હોવા છતાં પણ શબ્દ પોતાના સામર્થ્યને અનુસરી પોતાનો અભ્યાસ કરીને જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. સંબંધગ્રહણની અપેક્ષા માનતાં કોનો કોની સાથે સંબંધ છે એ અ.પણે જાણતા નથી કારણ કે શબ્દથી પૃથક્ અવસ્થિતિ ધરાવતો અર્થ તો તમારા મતમાં દુર્લભ છે અને જો શબ્દથી અતિરિક્ત અર્થનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો શબ્દાભ્યાસનું સામર્થ્ય ન કરતા આ આડઅરની શી જરૂર ? માટે તમે મૃગજળ પાછળ દોડવાના ત્રાસમાંથી વિરમો.

119. अपि चाध्यासः क्वचित् सादृश्याद्भवति शुक्ताविव रजतस्य, क्वचिदनुरागाद् भवति लाक्षाया इव स्फटिके । शब्दार्थयोर्मूर्तामूर्ततयाऽतिदूरभिन्नस्वरूपयोः सादृश्यं तावदनुपपन्नम् । अनुरागोऽपि तत एव दुर्घटः, पृथग्देशत्वाद्, भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाच्च । प्रतिबिम्बवर्णनमपि न सुन्दरम्, दूरदेशत्वेन शब्दार्थयोः प्राप्तेरभाभात् । अप्राप्तयोश्च प्रतिबिम्बोदये द्वारकोद्याननिवासिवासुदेवसुन्दरीवदनतामरसानि

સાગરતરક્ષપવનપરિચયચલદલકલતિકાલાઞ્છિત્તાનિ સ્વચ્છેષુ જ્યોત્સ્નાવરાતદ્યુતિષુ
તુષારગિરિગહ્વરગતતુહિનશિલાકર્પૂરદર્પણેષુ પ્રતિબિम्બતાનિ દશ્યેરન્ ।

119. વળી, અધ્યાસ કેટલીક વાર સાદર્યને કારણે થાય છે, શુક્તિકામાં રજતના અધ્યાસની જેમ; કેટલીક વાર અનુરંજનને કારણે થાય છે, સ્ફટિકમાં લાક્ષાના અધ્યાસની જેમ. શબ્દ અને અર્થ મૂર્તતા-અમૂર્તતાને કારણે અત્યંત ભિન્ન સ્વરૂપવાળા છે એટલે તેમનામાં સાદર્ય ધટતું નથી. અનુરંજન પણ તેથી જ દુર્ઘટ છે, કારણ કે શબ્દ અને અર્થ જુદા જુદા દેશમાં રહેલા છે અને જુદી જુદી ઇન્દ્રિયો વડે ગ્રાહ્ય છે. પ્રતિબિંબની તો વાત પણ કરવી ટુચકર નથી કારણ કે શબ્દ અને અર્થ એકબીજા દૂર દેશમાં રહેલા હોઈ તેમની પ્રાપ્તિનો અભાવ છે અને જેમની પ્રાપ્તિ નથી તેમનું પ્રતિબિંબ માનતાં, દારકાના ઉદ્ધાનમાં રહેતી વાસુદેવની સુંદરીઓનાં મુખક્રમણો — સાગરના તરંગો પરથી વાતા પવનના સંયોગથી હાલતી વાળની લટોથી શોભતા મુખક્રમણો — જ્યોત્સ્નાના નિર્મળ પ્રકાશવાળા અને તુષારગિરિની ગુફામાં રહેલી તુહિનશિલા પરના કર્પૂરદર્પણોમાં પ્રતિબિંબિત થતાં દેખાય.

120. અથ સર્વયત્ત્વેન શબ્દાનામર્થદેશે પ્રાપ્તિરભિધીયતે, તર્હિ સકલશબ્દ-સાર્થસાધારણ્યાદત્યન્તમધ્યાસસાંકર્યમનવધાર્યમાણવિશેષનિયમકારણમાપદ્યત इत्यलमति-પ્રસક્તેન । સર્વથા ન સમ્બદ્ધઃ શબ્દાધ્યાસવાદઃ ।

120. જો કહો કે શબ્દો સર્વગત હોઈ, શબ્દોની અર્થદેશમાં પ્રાપ્તિ કહેવાઈ છે, તો અમે કહીશું કે બધા શબ્દો બધા અર્થોને સમાનપણે પ્રાપ્ત હોઈ અધ્યાસોનું અત્યંત સાંકર્ય આવી પડશે તથા પરિણામે વિશેષનિયમનો અનિશ્ચય આવી પડશે, એટલે આ અતિપ્રસંગદોષથી સારું: શબ્દાધ્યાસવાદ સર્વથા અસંબદ્ધ છે.

121. વિવર્તવાદોઽપિ ન સમજ્જસઃ । તથા હિ 'વિવર્તેતેઽર્થમાવેન' इति कोऽर्थः ? न तावदर्थोत्पन्ना शब्दः परिणाममुपयाति क्षीरमिव दधिरूपेण, परिणामित्वेन विकारितया वा क्षीरादेरिवानित्यत्वप्रसङ्गात् । तथाभावेऽपि च नाद्वैतसिद्धिर्दध्न इव क्षीरविकारस्य शब्दविकारस्यार्थस्य ततोऽन्यत्वात्, अन्यत्वाच्च बाधकारणकालुष्या-द्युपप्लवविरहितप्रतीतिसामर्પितमेदत्वात् ।

121. શબ્દવિવર્તવાદ પણ અસામંજસ છે, તે આ પ્રમાણે — 'શબ્દ અર્થરૂપે વિવર્તન પામે છે (વિવર્તેતે અર્થમાવેન)' એનો શો અર્થ ?

(૧) એનો અર્થ એ નથી કે જેમ દૂધ દહીં રૂપે પરિણમે છે તેમ શબ્દ અર્થરૂપે પરિણમે છે, કારણ કે જેમ માનતાં પરિણામીપણાને કારણે કે વિકારીપણાને કારણે દૂધની જેમ શબ્દમાં અનિત્યત્વ માનવાનો આપત્તિ આવે. અર્થ શબ્દનો પરિણામ (=વિકાર) હોય તો પણ શબ્દ-અર્થના અદ્વૈતની શિદ્ધિ ન થાય, કારણ કે જેમ ક્ષીરનો વિકાર દહીં

ક્ષીરથી અન્ય છે તેમ શબ્દનો વિકાર અર્થ શબ્દથી અન્ય છે; અને અન્ય હોવાથી બાધના કારણરૂપ કાલુષ્ય આદિ વિધાતકોથી રહિત એવું જ્ઞાન શબ્દ અને અર્થના બેદને રજૂ કરે છે.

122. અથાર્થપ્રતિભાસમસત્યમપીન્દ્રજાલવદુપદર્શયતિ શબ્દ इत्ययं विवर्तार्थः, सोऽपि न युक्तः, बाह्यस्य वस्तुनः पदाभिधेयस्य जातिव्यक्त्यादेर्वाक्यवाच्यस्यापि भावनादेः पूर्वप्रसाधितत्वात्, अवयव्यादेश्चादूर एवाग्रे समर्थयिष्यमाणत्वात् । न चेन्द्रजालमायादिवदयथार्थतायामिह किमपि कारणमुत्पश्यामः ।

122. (૨) શબ્દ ઇન્દ્રજાલની જેમ અર્થના અસત્ પ્રતિભાસને દર્શાવે છે — આ છે શબ્દવિવર્તનો અર્થ એમ જે કહેવામાં આવે તો અમે કહીએ છીએ કે તે અર્થ પણ અયોગ્ય છે, કારણ કે પદાભિધેય જ્ઞાતિ, વ્યક્તિ વગેરે અને વાક્યવાચ્ય ભાવના વગેરે બાહ્ય વસ્તુને પણ પહેલાં અમે પુરવાર કરી છે, વળી અવયવી આદિનું હવે પછી નજીકમાં જ અમે સમર્થન કરવાના છીએ, તથા જેમ ઇન્દ્રજાલની માયા વગેરેની અયથાર્થતામાં કોઈક કારણ આપણે દેખીએ છીએ તેમ અહીં અર્થોની અયથાર્થતામાં કંઈ જ કારણ આપણે દેખતા નથી.

123. અથાર્થરૂપેણ શબ્દઃ શુક્તિરિવ રજતાકારતયાઽવભાસત इतीयं विवर्तवाच्योयुक्तिः । इयमपि न साधीयसी, शुक्तिका हि रजतवत् प्रकाशत इति शक्यं वक्तुं, शुक्तेराकारसारूप्येण तथाऽवभाससम्भवात्, इह तु शब्दार्थयोरत्यन्तवि-सदृशवપુષોરાકારसमारोपकारणानवधारणात् कथमितररूपेणेतरस्यावभासः, शुक्तिका-रजतादिषु च बाधकवशात् तथात्वमवगतम्, इह तु न बाधकं किञ्चिद् भवति भविष्यति वेति वर्णितम् ।

123. (૩) જેમ છીપ રજતરૂપે ભાસે છે તેમ શબ્દ અર્થરૂપે ભાસે છે એમ શબ્દ-વિવર્તને સમજાવતી આ ચતુર વાણી જે તમારી હોય તો તે પણ સારી નથી, કારણ કે છીપ રજતની જેમ ચળકે છે એમ કહેવું શક્ય છે. કેમ ? કારણ કે છીપના આકારનું રજતના આકાર સાથે સાદૃશ્ય હોઈ છીપ રજત રૂપે ભાસે એ સંભવે છે. પરંતુ અહીં તો શબ્દ અને અર્થના શરીરો અત્યંત વિસદૃશ હોઈ એકના આકારનો અન્ય ઉપર સમારોપ થવાનું કારણ શું છે તેનું અનવધારણ હોવાથી કેમ કરીને એકના રૂપથી બીજાનો અવભાસ થાય ? છીપરજત વગેરેમાં તો બાધક જ્ઞાનને લીધે રજતનું મિથ્યાપણું જણાય છે, પરંતુ અહીં તો કંઈ જ બાધક નથી કે ભવિષ્યમાં થવાનું નથી એમ અમે જણાવ્યું છે.

124. अथ स्वानुवेधमजहत् सत्यामसत्यां वाऽर्थबुद्धिमादधाति शब्द इत्ययं विवर्तार्थः । एषोऽपि सम्प्रत्येव प्रतिक्षिप्तः, शब्दानुवेधविरहिणीनां प्राचुर्येण प्रतिपत्तीनां प्रदर्शितत्वात् ।

124 (૪) શબ્દ પોતાનો સંસર્ગ છોડ્યા વિના (અર્થાત્ પોતાના સંસર્ગ સાથે જ) સત્ય કે અસત્ય અર્થબુદ્ધિને દિપ્ત્યન કરે છે — આ વિવર્તાર્થ છે એમ જે તમે કહો તો આ વિવર્તાર્થનો પ્રતિષેધ તો અમે હમણા જ કરી ગયા છીએ, કારણ કે શબ્દસંસર્ગરહિત જ્ઞાનોને પ્રચુરપ્રમાણમાં અમે દર્શાવ્યા છે.

125. ન ચાન્યઃ કશિચ્દ્ વિપશ્ચિચ્ચેતસિ વિપરિવર્તેતે વિવર્તપ્રકારઃ ક્યવા-
ચકમુચ્યતે ‘વિવર્તેતેઽર્થભાવેન’ इति ।

125. [આ ચારથી] અન્ય એવો વિવર્તનો કોઈ પ્રકાર (=અર્થ) બુદ્ધિમાનના ચિત્તમાં સ્ફુરતો નથી, એટલે ‘વિવર્તેતેઽર્થભાવેન (=શબ્દ અર્થરૂપે વિવર્તન પામે છે)’ એ અવાચક (=અનર્થક) છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

126. અથ શબ્દબ્રહ્મૈવ સૃજતિ જગદિત્યયં વિવર્તપ્રકાર ઉચ્યતે, સોઽપિ ન સમ્યક્, અચેતનત્વેન શબ્દસ્યેશ્વરસ્યેવ સ્પૃત્વાનુપપત્તેઃ, ન ચ પરમાણુવદસ્ય કારણત્વમ્, અવયવસમવાયિત્વેન પૃથિવ્યાદેઃ કાર્યસ્ય પ્રહણાત્ ।

126. ‘શબ્દબ્રહ્મ જ જગતનું સર્જન કરે છે’ — આ વિવર્તનો પ્રકાર છે એમ જે તમે કહો તો તે વિવર્તપ્રકાર પણ બરાબર નથી, કારણ કે શબ્દ અચેતન હોઈ ઈશ્વરની જેમ તેનું સ્પૃષ્ટાપણું ધટતું નથી; વળી પરમાણુની જેમ તે જગતનું કારણ નથી કારણ કે શબ્દમાં સમવાયસંબંધથી રહેનાર તરીકે નહિ પણ અવયવોમાં સમવાયસંબંધથી રહેનાર તરીકે પૃથ્વી આદિ કાર્યનું પ્રહણ થાય છે.

127. અથ ‘વિજ્ઞાનમાનન્દં બ્રહ્મ’ इत्यागमवचनमनुसरता विभुत्वमिव चेतनत्वमपि શબ્દબ્રહ્મણો વર્ણયતે, તર્હિ ईश्वरस्यैव શબ્દબ્રહ્મેતિ નામ કૃતં સ્યાત્ ।

127. જે તમે કહો કે ‘બ્રહ્મ એ વિજ્ઞાન છે, આનન્દ છે’ એ આગમવચનને અનુસરી વિભુત્વની જેમ ચેતનત્વ પણ શબ્દબ્રહ્મનું અમે વર્ણવીએ છીએ, તો અમારે કહેવું જોઈએ કે ઈશ્વરનું જ ‘શબ્દબ્રહ્મ’ એવું નામ તમે ક્યું છે એમ થાય.

128. યદપ્યુચ્યતે—

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये શબ્દબ્રહ્મ પરં ચ યત્ ।

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ પરં બ્રહ્માધિગચ્છતિ ॥ इति । [મૈત્રા. ઉપ. ૬.૨૨]

તદપિ સુમિક્ષમત્યન્તમલૌકિકમ્, એકતરસ્ય બ્રહ્મણઃ કાલ્પનિકત્વાત્ । અકાલ્પ-
નિકત્વે વા કથમદ્વૈતવાદઃ ? તસ્માત્ કૃતમનેન શબ્દબ્રહ્મણા, સ્વસ્તિ પરસ્મૈ
બ્રહ્મણે ભૂયાત્ ।

128. ‘એ બ્રહ્મ ગણવાં જોઈએ — શબ્દબ્રહ્મ અને જે પર છે તે (અર્થાત્ પરબ્રહ્મ).
શબ્દબ્રહ્મમાં જે નિષ્ણાત હોય છે તે પરબ્રહ્મને ગણે છે — પામે છે’ [મૈત્રા. ઉપ. ૬.૨૨]

એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અત્યંત અલૌકિક છે, કારણ કે એમાંથી એક બ્રહ્મ કાલ્પનિક છે. અને જે તે કાલ્પનિક ન હોય તો અદ્વૈતવાદ કેવી રીતે ધટે? તેથી શબ્દબ્રહ્મને રહેવા દો. પરબ્રહ્મને પણ સ્વસ્તિ હો.

129. અવિદ્યામાયાવિનિર્મિતવિવિધભેદપ્રથનકલ્પશ્ચ સત્તાદ્વૈતદૂષણાવસર એવ નિવારિત ઇતિ શબ્દાદ્વૈતમપિ તદ્વદસમઞ્જસમિતિ સિદ્ધમ્ ।

129. અવિદ્યાની માયાથી નિર્મિત વિવિધ ભેદોના પ્રપંચના સિદ્ધાન્તનો નિરાસ સત્તાદ્વૈતના દૂષણો દર્શાવતી વખતે કરી જ દીધો છે, એટલે સત્તાદ્વૈતની જેમ શબ્દાદ્વૈત પણ અસમંજસ છે એ પુરવાર થયું.

130. એતેન પરમાત્મોપાદાનત્વમપિ પ્રત્યુક્તમ્, પરમાત્મનો નિર્સર્ગનિર્મલસ્યૈવં-પ્રામકલુષવિકારકારણત્વાનુપપત્તે: ।

130. આના દ્વારા પરમાત્મા જગતનું ઉપાદાનકારણ છે એનો પણ પ્રતિષેધ થઈ ગયો, કારણ કે સ્વભાવથી જ નિર્મળ પરમાત્મા આવા મલીન વિકારોનું ઉપાદાનકારણ અને એ ઘટતું નથી.

131. અસત્યમેવ વિકારજાતમવિદ્યાતઃ પરમાત્મનિ વિભાતીત્યેતદપિ દુષિતમ્ ।
અતઃ સર્વથા નાદ્વૈતપક્ષઃ કશ્ચિદનવઘઃ ।

131. અવિદ્યાથી જન્મેલા અસત વિકારો પરમાત્મામાં ભાસે છે એ માન્યતા પણ દોષપૂર્ણ છે. નિષ્કર્ષ એ કે કોઈ પણ અદ્વૈતપક્ષ સર્વથા નિર્દોષ નથી.

132. અથ સર્વપ્રાણિનામેક એવાત્મા, ન નાનમ આત્માન ઇતીદશમદ્વૈતમુચ્યતે, તદપ્યગ્રમાણકમ્, એકસ્મિન્ સુખિનિ ન સર્વે સુખિનઃ, એકસ્મિન્ દુઃખિતે વા ન સર્વે દુઃખિતા ઇતિ વ્યવસ્થાદર્શનાત્, આત્મપરવ્યવહારસ્ય ચ સર્વજનપ્રતીતિસિદ્ધસ્ય દુરપહ્વત્વાત્, અન્યદૃષ્ટે ચ સુખદુઃખસાધને વસ્તુનિ સ્મરણાનુસન્ધાનપૂર્વકેચ્છાદ્વેષાદિકાર્યજાતસ્યાન્યત્રાનુપલમ્ભાત્, એકસ્મિન્ ચ વીતરાગે મોક્ષમાસાદિતવતિ સંસારિણામન્યેષામાનન્ત્યદર્શનાત્, અહંપ્રત્યયસ્ય પ્રત્યગાત્મવૃત્તેઃ પરત્રાસમ્ભવાત્, જગદ્વૈચિત્ર્યસ્ય ચ પુરુષભેદનિયતધર્માધર્મનિબન્ધનસ્યાન્યથાડનુપપત્તેઃ, આત્મભેદસ્ય વિસ્પષ્ટસિદ્ધત્વાત્ । તપ્તલોહસ્ફુલિન્નકઘટાકાશપાદવેદનાદિદૃષ્ટાન્તકદમ્બસ્ય ચ નિષેધઃ કૃત એવેતિ એકાત્મવાદોઽપિ ન યુક્તિમાનિત્યર્થે વિસ્તરેણ ।

132. અર્થાં પ્રાણીઓનો એક જ આત્મા છે, [પ્રત્યેક પ્રાણીનો જુદો આત્મા એમ] અનેક આત્માઓ નથી — આવું જે અદ્વૈત કહેવાય છે તે પણ અપ્રમાણ છે, કારણ કે એક પ્રાણી સુખી થતાં અર્થાં પ્રાણીઓ સુખી નથી થતાં, એક દુઃખી થતાં અર્થાં દુઃખી નથી થતાં, એ પ્રકારે વ્યવસ્થા દેખાય છે; વળી, સર્વ જનને થતી પ્રતીતિથી સિદ્ધ એવા આત્મપરના વ્યવહારનો પ્રતિષેધ કરવો અતિ કઠિન છે; સુખ-દુઃખના સાધનભૂત વસ્તુને અમુક

માણ્યમે દેખતાં સ્પર્શાનુસંધાનપૂર્વક ઇચ્છા-દ્વેષ આદિ કાર્યો તે જ માણ્યસમાં દેખાય છે, અન્ય માણ્યસમાં દેખાતાં નથી; એક વીતરાગનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે અન્ય અનન્ત સંસારીઓ તો દેખાતા રહે છે જ; એક જીવાત્માને થતો અહ પ્રત્યય બીજા જીવાત્માને હોવો અસંભવ છે; પુરુષોના ભેદથી નિયત ધર્માધર્મભેદને કારણે જગતનું વૈચિત્ર્ય છે. જે વૈચિત્ર્ય પુરુષભેદ વિના ઘટતું નથી; આત્મભેદ સ્પષ્ટપણે પુરવાર થયેલો છે. તપાવેલા લોહાનાં તણખાં, ઘટાકાચ, પાદવેદના વગેરે દૃષ્ટાન્તોનો પ્રતિષેધ અમે કર્યો છે જ, એટલે એકાત્મવાદ પણ તર્કસંગત નથી. વિસ્તાર રહેલા દઇએ.

133. શબ્દસ્યાયં વિવર્તઃ કથમશ્વિલમિતિ પ્રસ્ફુરત્તદ્વિવિત્—

સ્વાકારોડ્યર્થપ્રપञ्चઃ કથમિવ વિકૃતિર્બ્રહ્મણો વેદશી સ્યાત્ ।

તસ્માન્નાનાત્મતત્ત્વે પરિચિતસદસત્કર્મપાકાનુસાર-

પ્રાદુર્ભૂતેશ્ચરેચ્છાવશવિચલદણુપ્રોદ્ભવો ભૂતસર્ગઃ ॥

133. અખિત્રપણે સ્ફુરતો શબ્દનો આ વિવર્ત શબ્દથી જુદા પોતાના આકારવાળો અર્થપ્રપંચ કેવી રીતે હોય કે બ્રહ્મની આવી વિકૃતિ કેવી રીતે હોય ? તેથી આત્માઓ અનેક હોતાં તેમનાં સચિત સત્કર્મ અને અસત્કર્મના વિપાક અનુસાર જન્મેલી ધર્મચરેચ્છાને લીધે અણુઓમાં ગતિ ઉત્પન્ન થતાં ભૂતસર્ગ ઉત્પન્ન થાય છે.

134. एवं स्थितेषु सर्वेषु तूष्णीमद्वैतवादिषु ।

विज्ञानाद्वैतवादी तु पुनः प्रत्यवतिष्ठते ॥

સત્યમનુપજનનમનપાયમપરિમિતમદ્વયં બ્રહ્મ ન યુક્તિમદિતિ યુક્ત એવ તદ-
નમ્યુપગમઃ । વિજ્ઞાનમેત્ર તુ ક્ષણિકમુપજનનાપાયધર્મકમનાદિસન્તાનપ્રબન્ધપ્રવૃત્તિમિદં
તથા તથાઽવમાતીતિ ન તતો દ્વિતીયમર્થરૂપં નામ કિઞ્ચિદસ્તીતિ પશ્યામઃ ।

134. આ રીતે અધા અદ્વૈતવાદીઓને મૌન કરી દેવામાં આવ્યા ત્યારે [પોતાના મતમાં વિશેષતા દેખતો] વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી ફરીથી વાંધો ઉઠાવી ખડો થઈ જાય છે.

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી - ઉત્પત્તિરહિત, નાશરહિત, અપરિમિત અદ્વય બ્રહ્મ તર્કસંગત નથી એટલે તેનો સ્વીકાર ન કરવો ઉચિત છે એ સાચું. પરંતુ ક્ષણિક, ઉત્પત્તિવિનાશધર્મક, અનાદિ પ્રવાહના સાતત્યમાં વહેતું રહેતું આ વિજ્ઞાન જ તે તે રૂપે પ્રકાશે છે, એટલે તેનાથી જુદું બીજું અર્થરૂપ એવું કંઈ જ અમે દેખતા નથી.

135. ननु प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन परस्परविसदृशपदार्थरूपसंवेदनस्य दर्शित-
त्वात् कथं विज्ञानस्यायमवभासः, अर्थाभावे तत्स्वरूपानुपपत्तेः । ग्राह्यग्रहणं हि
नाम विज्ञानं भवति, न ग्रहणग्रहणमिति ।

उच्यते । इदं तावत् परीक्ष्यतां यदेतत् प्रत्यक्षविज्ञानं 'नीलमिदम्' 'पीतमिदम्'

ઇત્યુત્પદ્યતે તત્ર કિમેક આકારઃ પ્રકાશતે ઉત દ્વિતયમિતિ । યદિ દ્વિતયમવભાતિ અયમર્થો નીલમ્, इदं तज्ज्ञानमिति, तत्किमत्र विचार्यते, जितं भवद्भिः ।

135. નૈયાયિક — પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો પદાર્થોના પરસ્પરવિસદૃશ સ્વરૂપોના સંવેદનને દર્શાવતા હોઈ, આ અવભાસ વિજ્ઞાનનો છે એ કેવી રીતે સંભવે ? કારણ કે અર્થોના અભાવમાં પદાર્થોના સંવેદાતા પરસ્પરવિસદૃશ સ્વરૂપો ધરતા નથી. ગ્રહણ ગ્રહણ વિજ્ઞાન છે અને નહિ કે ગ્રહણનું (=જ્ઞાનનું) ગ્રહણ વિજ્ઞાન છે.

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — આનો ઉત્તર અમે આપીએ છીએ. આની તમે પરીક્ષા કરો કે ‘આ નીલ છે’ ‘આ પીત છે’ એવું આ જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં શું એક આકાર પ્રકાશે છે કે બે ? ‘આ અર્થ’ નીલ છે’ ‘આ તેનું જ્ઞાન છે’ એમ બે આકારો બે તેમાં પ્રકાશતા હોય તો અહીં ‘વિચારવાતું’ શું ? તમે જાણો.

136. जितस्य यदापद्यते तदस्मासु विधीयताम् । अर्थक एवायमाकारः प्रथते, तर्हस्ति विचारावसरः । कस्यायमाकारः ? विमर्शस्य किं ज्ञानस्येति ? स चैवं विचार्यमाण आकारो यद्यर्थस्येति स्थापयति तद्वन्तो जेष्यन्ति । ज्ञानाकारपक्षे तु वयं जेष्याम इति ।

136 નૈયાયિક — જીતેજ્ઞાને જે આપત્તિ આપવામાં આવતી હોય તે અમને આપો.

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — બે એક જ આકાર તેમાં પ્રકાશતો હોય તો વિચારને અવકાશ છે. ‘આ આકાર કોનો છે ? શું અર્થનો છે ? શું જ્ઞાનનો છે ?’ — આ પ્રમાણે તે આકારનો વિચાર કરતાં બે નક્કી થાય કે તે અર્થનો આકાર છે તો તમે જીતશો, અને બે નક્કી થાય કે તે જ્ઞાનનો આકાર છે તો અમે જીતીશું.

137. किं तावदत्र युक्तम् ? ज्ञानस्यायमाकार इति । कुतः ? कल्पना तावदिह अल्पीयसीति । अर्थाकारपक्षे ह्यर्थस्य जडात्मनः प्रकाशयोगात् प्राह्यत्वमन्यथा न स्यादिति प्राहकान्तरपरिकल्पनाऽवश्यम्भाविनीति कल्पनाद्वैगुण्यम् ।

137. નૈયાયિક — તો પછી અહીં શું યુક્ત છે ?

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — આ આકાર જ્ઞાનનો છે એ.

નૈયાયિક — કેમ ?

વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — અહીં (= એમ સ્વીકારવામાં) ઓછામાં ઓછી કલ્પના કરવી પડે છે. આ આકાર અર્થનો છે એ પક્ષમાં, જડ અર્થને પ્રકાશનો યોગ ન હોવાથી પ્રકાશપ્રાહક (= જ્ઞાન) માન્યા વિના અર્થનું ગ્રાહ્યત્વ ઘટે નહિ, એટલે ગ્રાહ્યથી અન્ય ગ્રાહકની કલ્પના અવશ્ય કરવી પડે છે, પરિણામે બમણી કલ્પના કરવી પડે છે [— અર્થની અને જ્ઞાનની.]

જ્ઞાનાકાર અને અર્થાકાર એમાંથી એકનો જ સ્વીકાર કરવાનો હોય તો જ્ઞાનાકારનો જ થાય ૩૮૭

138. અર્થ એવ ગ્રાહ્યાત્મા યઃ સ એવ ગ્રાહક इति कथ्यते, स तर्हि प्रकाश एवेति संज्ञायामेव विवादः स्यात् । बाह्यान्तरकृतो विशेष इति चेत्, अहो विशेषज्ञो देवानांप्रियः । ग्राहकाद् विच्छिन्नता हि ग्राह्यस्य बाह्यता । न शरीरापेक्षिणी बाह्यता भवति । यदा च ग्राह्यादर्थान्तरव्यतिरिक्त एव ग्राहक इष्यते, तदाऽस्य न ततो विच्छिन्नतेत्यबाह्यत्वाद् ज्ञानमेव तदिति कथं नाम्नि विवादः ?

138. અર્થ જે ગ્રાહ્યસ્વરૂપ છે તે જ ગ્રાહક છે એમ જે તમે કહો તો અમારે કહેવું જોઈએ કે તે પ્રકાશ જ છે, એટલે ‘ગ્રાહ્ય’ સંજ્ઞામાં જ વિવાદ થાય, [તત્ત્વતઃ વિવાદ રહેતો નથી.] અર્થ બાહ્ય છે અને જ્ઞાન આભ્યંતર છે એમ બાહ્ય-આભ્યંતરકૃત, અર્થ અને વિજ્ઞાનનો વિશેષ (= ભેદ) છે એમ જે તમે કહેશો તો અમે કહીશું કે અહો ! દેવાનાંપ્રિયની વિશેષજ્ઞતા ! ગ્રાહ્યની ગ્રાહકથી વિચ્છિન્નતા (= ભિન્નતા) એ ગ્રાહ્યની બાહ્યતા છે. બાહ્યતા શરીરાપેક્ષિણી નથી. અને જે ગ્રાહ્ય અર્થથી અભિન્ન જ ગ્રાહક ઇચ્છતા હો તો ગ્રાહ્ય અર્થની ગ્રાહક જ્ઞાનથી વિચ્છિન્નતા (= ભિન્નતા) નહિ થાય, [પરિણામે ગ્રાહ્ય અર્થ અબાહ્ય થાય અને] અબાહ્ય હોવાને કારણે ગ્રાહ્ય અર્થ જ્ઞાન જ છે. ‘ગ્રાહ્ય’ નામની બાબતમાં વિવાદ શો ?

139. उभयसिद्धत्वात् ज्ञानस्य तस्यायमाकारो भवितुमर्हति । ज्ञाने हि न के चन विवदन्ते । अतस्तस्यैवायमाकार इति युक्तम् । अनेककल्पनातो ह्येककल्पना ज्यायसीति ।

139. જ્ઞાનવાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને સિદ્ધ હોવાથી, આ આકાર જ્ઞાનનો હોવો યુક્ત છે. જ્ઞાનની બાબતમાં કોઈને વિવાદ નથી. તેથી તેનો જ આ આકાર છે એમ માનવું યોગ્ય છે. આમ અનેકની કલ્પના કરવા કરતાં એકની કલ્પના કરવી વધુ સારી.

140. अतश्च ज्ञानस्यायमाकारः । ज्ञानं हि प्रकाशकमप्रकाशस्यार्थस्य भवद्भिरभ्युपगम्यते । तत्तच्चार्थात् प्रथमतरमस्य ग्रहणेन भवितव्यम्, अगृहीतस्य दीपादेः प्रकाशस्य प्रकाशकत्वाददर्शनात्, उत्पन्नेष्वपि च घटादिष्वर्थेषु प्रकाशवैकल्याद्वा प्रतिबन्धवैधुर्याद्वा भवत्यग्रहणम् । ज्ञानस्य तु उत्पन्नस्य सतो न कश्चिद् ग्रहणे प्रतिबन्धकः; न च प्रकाशान्तरापेक्षणं, स्वत एव दीपवत् प्रकाशस्वभावात् । अतो यदैव तस्योत्पादस्तदैव ग्रहणमवश्यं भवेत्, न चेत् कालान्तरेऽपि न स्यात् ।

140. અને આથી પણ આ આકાર જ્ઞાનનો છે. જ્ઞાન અપ્રકાશક અર્થનું પ્રકાશક છે એમ આપે સ્વીકારવું છે. તેથી અર્થથી પહેલાં જ્ઞાનનું ગ્રહણ થવું જોઈએ, કારણ કે પ્રકાશરૂપ દીપ વગેરેનું અગ્રહણ હોય તો તેઓનું પ્રકાશકત્વ દેખાતું નથી, જણાતું નથી.

અને ઘટ વગેરે અર્થો ઉત્પન્ન થયા હોય તો પણ પ્રકાશનો અભાવ હોય કે પ્રતિબંધકનો અભાવ ન હોય તો તે કારણે તે અર્થોનું ગ્રહણ થતું નથી. પરંતુ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તો તે જ્ઞાનના ગ્રહણમાં કોઈ જ પ્રતિબંધક નથી જ્ઞાનને અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષા નથી, કારણ કે જ્ઞાન દીપતી જેમ સ્વતઃ જ પ્રકાશસ્વભાવ છે. તેથી જ્યારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે જ જ્ઞાનનું ગ્રહણ અવશ્ય થાય જ, જે ત્યારે જ જ્ઞાનનું ગ્રહણ ન થાય તો કાલાન્તરે પણ ન જ થાય.

141. किं हि तस्य कालान्तरे भविष्यति ? किं वा तदा नाभूद् येन तत् कालान्तरे ग्रहीष्यते, तदा च न गृह्यते इति ? ज्ञानान्तरेण कालान्तरे तद् ग्रहीष्यते इति चेत्, तदपि केन ग्रहीष्यते ? अन्येनेति चेत्, तदप्यन्येनेति कोऽवधिः ? श्रम इति चेत्, कामं श्रान्तो विरंस्यति भवान्, अर्थं तु न गृहीतवानेव, प्रकाशाग्रहणे तत्प्रकाश्यपरिच्छेदायोगादित्येवं न कदाचिदर्थग्रहणं स्यात् । तस्मादर्थग्रहणवादिनाऽपि पूर्वं ज्ञानग्रहणमवश्याश्रयणीयम् । यथोक्तम्—

अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति । इति । []

અતઃચૈતદેવં, જ્ઞાનપૃષ્ઠેન ચોત્તરકાલભાવિપ્રત્યવમર્શદર્શનાત્ । ‘જ્ઞાતો મયાડયમર્થઃ’ ઇતિ હિ પ્રત્યવમૃશન્તઃ પ્રમાતારઃ પ્રથમં જ્ઞાનગ્રહણમનુમોદન્તે । ન હ્યગૃહીતવિશેષણા વિશેષ્યબુદ્ધિર્ભવતિ । તસ્માદપિ પૂર્વં જ્ઞાનગ્રહણમિતિ સિદ્ધમ્ ।

141. શું તેનું (= જ્ઞાનનું) ગ્રહણ કાલાન્તરે થશે ? તે શું ત્યારે (= ઉત્પત્તિકાળે) ન હતું જેથી ત્યારે તેનું ગ્રહણ થતું નથી પણ કાલાન્તરે તેનું ગ્રહણ થાય છે ? [તમે કહોશો કે તેનું ગ્રહણ ઉત્પત્તિકાળે ન થવાનું કારણ એ નથી કે ત્યારે તે ન હતું પણ એ છે કે તેને ગ્રહણ કરવા બીજું કોઈ જ્ઞાન ત્યારે ન હતું; પરંતુ કાલાન્તરે તેને ગ્રહણ કરવા બીજું જ્ઞાન હોય છે, એટલે કાલાન્તરે તેનું ગ્રહણ થાય છે. આમ] જે જ્ઞાનાન્તરથી તેનું કાલાન્તરે ગ્રહણ થશે એમ તમે માનો તો તે જ્ઞાનાન્તર પણ કેનાથી ગૃહીત થશે ? તે અન્ય જ્ઞાનથી ગૃહીત થશે એમ જે તમે કહો તો તે અન્ય જ્ઞાન પણ અન્ય જ્ઞાનથી ગૃહીત થશે અને આમ એનો અવધિ કયો ? જે કહો કે શ્રમ એનો અવધિ છે તો અમે કહીશું કે ભલે થાકેલા આપ વિરમશો પરંતુ અર્થ તો અગૃહીત જ રહેશે કારણ કે પ્રકાશ અગૃહીત હોય ત્યારે તે પ્રકાશ વડે પ્રકાશનું ગ્રહણ પણ ન થાય, એટલે એ રીતે અર્થનું ગ્રહણ ક્યારેય નહિ થાય. તેથી અર્થગ્રહણવાદીએ પણ અર્થગ્રહણ પહેલાં જ્ઞાનગ્રહણ થાય છે એ સ્વીકારવું જોઈએ; જેમકે કહ્યું છે કે ‘જેને જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ થયું નથી તેને [તે જ્ઞાનના વિષયભૂત] અર્થનું દર્શન પણ થતું નથી’ []. તેથી, આ આમ છે કારણ કે જ્ઞાન પછી તરત જ ઉત્તરકાળે પ્રત્યવમર્શ થતો દેખાય છે. ‘આ અર્થ’ મને જ્ઞાત થયો છે’ એ આકારે પ્રત્યવમર્શ કરતા પ્રમાતાઓ પ્રથમ જ્ઞાનનું ગ્રહણ થાય છે એને

અનુમોદન આપે છે, કારણ કે ['જ્ઞાન અર્થ'માં 'જ્ઞાત' એ વિશેષણ છે] અને 'વિશેષણત્વ' ગ્રહણ ન કર્યું હોય તે શુદ્ધિ વિશેષ્યને ગ્રહણ કરતી નથી. તેથી અર્થગ્રહણ પૂર્વે જ્ઞાનગ્રહણ થાય છે એ પુરવાર થયું.

142. જ્ઞાનં ચ ગૃહ્યમાણમાકારરહિતં પ્રહીતુમશક્યમિતિ બલાત્ સાકારમેવ તદ્ પ્રહીતવ્યમ્ । સાકારે ચ જ્ઞાને ગૃહીતે સતિ દ્વિતીયકારણાભાવાત્ કુતો જ્ઞાનાતિરિક્તો બાહ્યોઽર્થઃ ?

142. જ્ઞાન ન્યારે ગ્રહાતું હોય ત્યારે આકારરહિત ગ્રહાતું અશક્ય છે, એટલે ન છૂટકે સાકાર જ જ્ઞાન ગ્રહણું જોઈએ. અને સાકાર જ્ઞાન ગૃહીત થતાં, ખીજા આકારનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાનથી અતિરિક્ત બાહ્ય અર્થ ક્યાંથી હોય ?

143. અતરચ સાકારં જ્ઞાનમ્, આકારવત્તામન્તરેણાસ્ય પ્રતિકર્મવ્યવસ્થાનુ-પપત્તેઃ । કલ્પયિત્વાઽપિ બાહ્યમર્થમવશ્યમાકારવત્તા વિજ્ઞાનસ્ય વિષયનિયમસિદ્ધયે વક્તવ્યા । નીલજ્ઞાનં હ્રીદમનેકસન્નિધાને સમુપજાયમાનં કથમ્ અખિલતદિતરપદાર્થપરિ-હારેણ કેવલનીલાલમ્બનતામવલમ્બેત, બોધસ્વભાવતાયાઃ સર્વાન્ પ્રત્યવિશિષ્ટત્વાત્ । પ્રવૃત્તિરપિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણાં કથં તદેકવિષયૈવ સ્યાત્ ? ન ચ નીલજનિતત્વકૃત એષ તદધિગતિનિયમ ઇતિ કથયિતુમુચિતમ્, આલોકલોચનાદિકારકાન્તરજનિતત્વસ્થાપિ ભાવેન તદ્વિષયત્વપ્રસજ્ઞાત્ । અતો નીલાકારતૈવ નીલવિષયત્વવ્યવસ્થાહેતુઃ, ન નિમિત્તાન્તરમ્ । આહ ચ—

તત્રાનુભવમાત્રેણ જ્ઞાનસ્ય સદૃશાત્મનઃ ।

‘‘ ભાવ્યં તેનાત્મના યેન પ્રતિકર્મ વિભજ્યતે ॥ [પ્રમાણવાં ૨.૩૦૨]

અત એવ આકારગ્રહણમેવાતિશયમાશ્રિત્ય તમવર્થસમર્થને સતિ સાધકતમં જ્ઞાનમેવ પ્રમાણં ભવિષ્યતિ । અપરથા કારકાતિશયદર્શનાભાવે તત્તત્સાધકતમત્વસ્ય દુરુપપાદ-ત્વાત્ । સાકારજ્ઞાનસાક્ષી ચ લૌકિકોઽપિ દૃશ્યતે વ્યવહારઃ । એવં ચ વક્તારો ભવન્તિ લૌકિકાઃ ‘નીલોઽર્થોઽયં યતોઽત્ર તદાકારં જ્ઞાનમુત્પન્નમ્’ ઇતિ । તેન પ્રતિકર્મનિય-માન્યથાઽનુપપત્તેરવશ્યં સાકારમેવ જ્ઞાનમ્ ।

इत्थं सत्यपि बाह्यार्थं ज्ञानस्याकारकल्पना ।

भवेदेवेति तत्रैव सन्तुष्य स्थीयतां वरम् ॥

143. જ્ઞાન સાકાર છે કારણ કે આકારવત્તા વિના જ્ઞાનની પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ધટતી નથી. બાહ્ય અર્થની કલ્પના કરીએ તો પણ પ્રતિકર્મવ્યવસ્થાની સિદ્ધિ માટે વિજ્ઞાનની આકારવત્તાને અવશ્ય જણાવવી જોઈએ. આ નીલજ્ઞાન અનેક પદાર્થોના સન્નિધાનમાં

ઉત્પન્ન થતું હોવા છતાં નીચેતર સઘળા પદાર્થોના પરિહાર દ્વારા કેવળ નીલને જ કેમ ગ્રહે છે ?, કારણ કે વિજ્ઞાનની ઓષસ્વભાવતા તો અધા પદાર્થો પ્રતિ એકસરખી છે. બુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ પણ તે એકપદાર્થવિષય જ કેમ થાય ? નીલથી જન્ય તે જ્ઞાન હોવાથી તે જ્ઞાન નીલને જ જાણે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી કારણ કે જ્ઞાન તો આલોક, તે જ વગેરે અન્ય કારકોથી ઉત્પન્ન થતું હોઈ તે અધા, જ્ઞાનનો વિષય બનવાની આપત્તિ આવે. જ્ઞાનનો વિષય નીલ જ છે એ વ્યવસ્થાનું કારણ જ્ઞાનગત નીલાકારતા જ છે, ખીજું કોઈ એ વ્યવસ્થાનું કારણ નથી. અને કહ્યું પણ છે કે ‘ત્યાં અનુભવમાત્ર રૂપે એકસરખું સ્વરૂપ ધરાવતાં જ્ઞાનોમાં તે રૂપ પણ હોવું જોઈએ જેના શીઘ્રે જ્ઞાનો પ્રતિવિષય ભિન્ન ભિન્ન બને.’ [પ્રમાણ્યાર્તિક ૨.૩૦૨] તેથી જ આકારગ્રહણરૂપ જ અતિશયને આધારે તમસ્ અર્થનું સમર્થન થતાં સાધકતમ જ્ઞાન જ પ્રમાણ્ય બનશે. ખીજી રીતે, કારકોમાં અતિશયનું દર્શન થતું ન હોવાથી તે તે કારકમાં સાધકતમત્વ ધરાવવું મુશ્કેલ છે. સાકાર જ્ઞાનના સાક્ષીરૂપ લૌકિક વ્યવહાર પણ દેખાય છે. લૌકિક વક્તાઓ એમ કહે છે — આ અર્થ નીલ છે કારણ કે અહીં નીજાકાર જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું છે. આમ પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા અન્યથા ઘટતી ન હોવાથી અવશ્યપણે જ્ઞાન સાકાર જ છે. બાહ્ય અર્થ હોય તો પણ જ્ઞાનના આકારની કલ્પના કન્વી જ પડે છે, ખાટે જ્ઞાનના આકારમાં જ સંતોષ પામી રહેવું વધુ સાડું.

144. ये तु ब्रुवन्ते ज्ञानस्य स्वतः स्वच्छस्वभावत्वेन नीलपीताद्यवभासः परोपाधिरेव भवितुमर्हति स्फटिकस्येव लाक्षादिनाऽरुणिमाद्यनुवेषः, अतः पृथगननु-भूयमानोऽपि बाह्योऽर्थः साकारज्ञानावभासाऽन्यथाऽनुपपत्त्याऽनुमीयते । यथोक्तं—
‘बाह्यसिद्धिः स्याद् व्यतिरेकतः’ इति । तदिदमनुपपन्नम्, अन्वयानुपलब्धेः ।

अर्थे हि सति साकारं निराकारं तदत्यये ।

नित्यानुमेयबाह्यार्थवादी ज्ञानं क दृष्टवान् ॥

लाक्षास्फटिकादौ तु तथा युक्तं, तदनुरक्तस्फटिकावलोकनात् । इह पुनः—

अर्थेन रज्यमानं हि निराकारं निसर्गतः ।

ज्ञानं न खलु पश्यामो लाक्षया स्फटिकं यथा ॥

144. ‘જ્ઞાન સ્વતઃ સ્વચ્છ સ્વભાવવાળું’ હોવાથી, જ્ઞાનમાં નીલ, પીત, વગેરેનો પ્રતિભાસ જ્ઞાનથી અન્ય એવી ઉપાધિને કારણે જ થવો ઘટે છે, જેમ લાક્ષા આદિ ઉપાધિને કારણે જ સ્ફટિકને અરુણિમ નો સંપર્ક થાય છે તેમ તેથી, જ્ઞાનથી જુદો બાહ્ય અર્થ સાક્ષાત્ ન અનુભવાતો હોવા છતાં સાકાર જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ અન્યથા ઘટતો ન હોઈ બાહ્ય અર્થનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. બાહ્ય અર્થ ન હોતાં તેના આકારવાળા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી એ વ્યતિરેકથી બાહ્યાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.’ — આમ જેઓ (=સૌત્રાન્તિકો)

કહે છે તેમનું તે કહેવું ધટવું નથી કારણ કે અન્વયની અનુપલબ્ધિ છે. અર્થ હોતાં જ્ઞાન સાકાર થાય છે અને અર્થ દૂર થતાં જ્ઞાન નિરાકાર થાય છે એવું નિત્યાનુમેયબ્રાહ્મણવાદી સૌત્રાન્તિકે ક્યાં દેખ્યું ? લાક્ષા-સ્ફટિક વગેરેમાં તો તેવું સંગત છે કારણ કે લાક્ષાથી અનુરક્ત સ્ફટિક દેખાય છે. જેમ સ્વચ્છ સ્ફટિકને લાક્ષાથી અનુરંજિત થતો આપણે દેખીએ છીએ તેમ સ્વભાવથી નિરાકાર જ્ઞાનને અરેખર અર્થથી રંજિત થતું આપણે દેખતા નથી.

145. આકારદ્વયપ્રતિભાસો हि नास्तीत्युक्तम् । अभ्युपगमे वा दुरुत्तरमनव-
स्थादूषणम् । अर्थाकारश्च प्रत्यक्षः तत्कृतश्च ज्ञानाकारः प्रत्यक्ष इत्युच्यमानेऽर्था-
कारस्तावद् साकारेण ज्ञानेन गृहीतः, स इदानीं ज्ञानाकारोऽपि ग्राह्यत्वात् साकार-
ज्ञानान्तरं भवेत् । तदपि साकारं ज्ञानान्तरं तथाभूतज्ञानान्तरग्राह्यम् एव स्यादि-
त्यनिष्टम् ।

અથ સ્વપ્રકાશં તત્ સાકારં જ્ઞાનમિષ્યતે, તેન જ્ઞાનાન્તરાનપેક્ષણાન્નવસ્થેતિ,
તર્હિ સ્વપ્રકાશસાકારજ્ઞાનવ્યતિરિક્તાર્થાકારાનવમાસાત્ તદેવાસ્તુ, કુતો દ્વિતીય
ઇદાનીમર્થાકારઃ ?

145. બે આકારનો પ્રતિભાસ નથી એમ અમે કહ્યું છે. બે આકારનો પ્રતિભાસ સ્વીકારતાં દુસ્તર અનવસ્થાનું દૂષણ આવે અર્થાકાર પ્રત્યક્ષ છે અને અર્થાકારજનિત જ્ઞાનાકાર પણ પ્રત્યક્ષ છે એમ કહેતાં અર્થાકાર સાકાર જ્ઞાનથી ગૃહીત છે એમ માનવું પડે. હવે તે જ્ઞાનાકાર પણ બ્રહ્મ હોઇ સાકાર જ્ઞાનાન્તર હોવું જોઇએ, તે સાકાર જ્ઞાનાન્તર પણ તેવા જ ખીખ સાકાર જ્ઞાનાન્તરથી જ બ્રહ્મ બને એમ અનવસ્થારૂપ અનિષ્ટ આવી પડે. હવે જો તે સાકાર જ્ઞાનને સ્વપ્રકાશ ઇચ્છવામાં આવે તો તેને જ્ઞાનાન્તરની અપેક્ષા ન હોવાથી અનવસ્થા ન થાય; પણ તો પછી સ્વપ્રકાશ સાકારજ્ઞાનથી જુદો અર્થાકાર જણાતો ન હોઈ તે જ હો, ખીખે અર્થાકાર હવે ક્યાંથી ?

146. न चान्यथाऽनुपपत्त्याऽपि तत्कल्पना युक्तिमती । न हि राजशासन-
मिदमर्थेनाकारवता भवितव्यमिति । ज्ञानमेव नीलाद्याकारं यदि भवेत् को दोषः
स्यादिति ? नीलाद्याकारयोगादर्थस्स इति चेत् संज्ञायां विवाद इत्युक्तम् , द्वितीयस्या-
भावात् । स्वच्छत्वाज्ज्ञानस्य कालुष्यमन्यकृतमिति चेदविद्यावासनाकृतं तद् भविष्यति ।
स्वतः स्वच्छमपि ज्ञानमनाद्यविद्यावासनाविभवेनोपनतानेकाकारकालुष्यरूपितवपुरिव
प्रकाशते । ज्ञानवासनाभेदसंतानयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वान्नात्र पर्यनुयोगस्यावसरः
'कुतो वासना प्रवृत्ता ?' इति । तस्मादनादिवासनावैचित्र्यरचितज्ञानवैचित्र्योपपत्तेः
कृतमनुमेयेनापि बाह्येनार्थेनेति ज्ञानस्यैवायमाकार इति सिद्धम् ।

146. અન્યથાનુપપત્તિથી (= અર્થાકાર વિના જ્ઞાનાકારની અનુપપત્તિ દ્વારા) પણ અર્થાકારનો કલ્પના યુક્ત નથી, કારણ કે એવી કોઈ રાગદ્વાર નથી કે અર્થ આકારવાળો જ હોવો જોઈએ. જો જ્ઞાન જ નીલ વગેરે આકારવાળું હોય તો તેમાં શો દોષ ? નીલ આદિ આકારના યોગે જ્ઞાન અર્થ અને છે એમ જો તમે સૌત્રાન્તિકો કહે તો તેમાં નામનો જ વિવાદ રહે છે એમ તમે કહીએ છીએ, કારણ કે જ્ઞાનથી જુદો બીજો (= અર્થ) નથી. જ્ઞાન સ્વતઃ સ્વચ્છ જ છે, એટલે જ્ઞાનગત જે કાચુષ્ય છે તે અન્યકૃત (= અર્થકૃત) છે એમ જો તમે સૌત્રાન્તિકો કહેતા હો તો અમે કહીશું કે તે કાચુષ્ય અવિદ્યાની વાસનાથી જનિત છે. જ્ઞાન સ્વતઃ સ્વચ્છ હોવા છતાં અનાદિ અવિદ્યાની વાસનાના પ્રભાવે રમૂ થયેલા અનેક આકારોના કાચુષ્યથી જ્ઞાનનું શરીર ખરડાયેલું છે. જ્ઞાનભેદસન્તાન (= જ્ઞાનવૈયિગ્યસન્તાન) અને વાસનાવૈયિગ્યસન્તાન બન્ને બીજાંબીજાની જેમ અનાદિ હોવાથી અહીં એ પ્રશ્નને અવકાશ રહેતો નથી કે વાસના ક્યાંથી જન્મી ? તેથી અનાદિ વાસનાવૈયિગ્યથી જનિત જ્ઞાનવૈયિગ્ય ઘટનું હોવાથી અનુમેય બાહ્ય અર્થની કોઈ જરૂર નથી, એટલે આ, જ્ઞાનનો જ આકાર છે એ પુરવાર થયું.

147. અતર્રચ જ્ઞાનસ્યૈવાયમાકારઃ, જ્ઞાનેન વિના હિ ન ક્વચિદર્થરૂપ-મુપલભ્યતે । જ્ઞાનં તુ અર્થરહિતમપિ ગન્ધર્વનગરમાયાદિષુ વિસ્પષ્ટમુપલભ્યતે ઇન્દ્રિયન્વય વ્યતિરેકાભ્યામપિ જ્ઞાનાકારત્વમવગચ્છામઃ । યદિ ચ જ્ઞાનાદર્થઃ પૃથગવસ્થિતાત્મા ભવેત્, જ્ઞાનમન્તરેણાપ્યસાવુપલભ્યેત; ન ચૈવમસ્તિ । તસ્માદભેદ એવ જ્ઞાનાર્થયોઃ । તથાSSહ --‘સહોપલમ્ભનિયમાદભેદો નીલતદ્વિયોઃ’ ઇતિ ।

147. તેથી જ્ઞાનનો જ આ આકાર છે. જ્ઞાન વિના કદી અર્થ ઉપલબ્ધ થતો નથી, બ્યારે જ્ઞાન અર્થરહિત હોય તો પણ ગન્ધર્વનગર, માયા વગેરેમાં વિશદપણે ઉપલબ્ધ થાય છે. આમ અન્ય-વ્યતિરેક વડે પણ જ્ઞાનાકારતાને આપણે જાણીએ છીએ જો અર્થ જ્ઞાનથી જુદા સ્વરૂપવાળો હોય તો જ્ઞાન વિના પણ અર્થ ઉપલબ્ધ થાય; પરંતુ એવું તો નથી. તેથી જ્ઞાન અને અર્થનો અભેદ છે. માટે કહ્યું છે કે નિવમતઃ સાથે ઉપલબ્ધ થતા હોવાને કારણે નીલ અને નીલજ્ઞાન બન્નેનો અભેદ છે.

148. ન ચ જ્ઞાનાર્થસંસર્ગધર્મ આકારો ભવિતુમર્હતિ । યદિ હિ પૃથગર્થમના-કારં પૃથક્ ચ જ્ઞાનમનાકારમુપલભ્ય સંસૃષ્ઠયોર્જ્ઞાનાર્થયોરાકારવત્તામુપલભેમહિ, તત્ત્વમમાકારં સંસર્ગધર્મ પ્રતિપદ્યેમહિ । ન ત્વયમસ્તિ ક્રમઃ । અર્થરહિતત્વેડપિ ચ સ્મરણ-સ્વપ્નાદિજ્ઞાનાનામાકારવત્ત્વમસ્તીત્યુક્તમ્ । અતઃ કથં સંસર્ગધર્મ આકારઃ ।

148. જ્ઞાન અને અર્થના સંસર્ગનો ધર્મ બનવાને આકાર લાયક નથી, કારણ કે પૃથક્ અર્થને અનાકાર ઉપલબ્ધ કરી અને પૃથક્ જ્ઞાનને અનાકાર ઉપલબ્ધ કરી પછી સંસૃષ્ટ અર્થ અને જ્ઞાનની આકારયુક્તતા ઉપલબ્ધ કરતા હોઈએ તો આકારને સંસર્ગનો

ધર્મ આપણે ગણી શકીએ. પરંતુ આવો ક્રમ તો છે નહિ. અર્થ ન હોવા છતાં સ્મરણ, સ્વપ્ન વગેરે જ્ઞાનો આકારવાળાં હોય છે એમ કહેવાયું છે. તો પછી આકાર સંસર્ગનો ધર્મ કેવી રીતે ?

149. અપિ ચ નક્ષત્રં તારકા તિષ્ઠ્યેતિ કથમેકસ્મિન્નર્થે પરસ્પરવિરુદ્ધ-
લિંગસમાવેશઃ ? પરિત્રાજકકામુકકૌલેયકાનાં ચ કથમેક એવં વનિતારૂપોઽર્થઃ
કુળપ્તિરિતિ કામિનીતિ મદ્યમિતિ ચ પ્રતિભાસત્રિતયવિષયતામનુભવેત્ ? દારામિતિ
કથમેકૈવ સ્ત્રીવ્યક્તિઃ પુવચનબહુવચનવિષયતાં યાયાત્ ? ષણ્ણગરીતિ ચ કથં
બહૂનામન્યલિંગાનામેકતા સ્ત્રીલિંગતા ચ ભવેત્ ? હ્રસ્વદીર્ઘયોરચ કથં પરસ્પરસાપેક્ષ-
પ્રહણયોરર્થેનૈકતર આકારઃ પારમાર્થિકઃ સ્યાત્ ?

149 વળી, નક્ષત્રમ્(નપું.), તારકા(સ્ત્રી.), તિષ્ઠ્યઃ(પું.) — આ ત્રણેયના વાચ્ય એક અર્થમાં પરસ્પરવિરુદ્ધ લિંગનો સમાવેશ કયાંથી થાય ? [ન જ થાય. તેથી પરસ્પરવિરુદ્ધ લિંગ ધરાવતો અર્થ અવાસ્તવિક છે.] એક જ વનિતારૂપ અર્થને ‘દુર્ગ’ ‘ધવાળુ’ કુતિસત શરીર છે, ‘કામિની છે’ ‘ભદ્ર છે’ એમ ત્રણ પ્રતિભાસના વિષય તરીકે પરિત્રાજક, કામુક અને દારા કેમ અનુભવે છે ? [ત્રણ ભિન્ન પ્રતિભાસો જન્માવતો એક જ અર્થ અવાસ્તવિક છે.] ‘ષણ્ણગરી’ એમ બહુવચન અને અન્ય લિંગ (= નપુંસક લિંગ) ધરાવતા નગરોમાં એક જ અને આલિંગતા કેવી રીતે અને ? [આ પણ અર્થની અવાસ્તવિકતા દર્શાવે છે.] હ્રસ્વની અપેક્ષાએ દીર્ઘનું ગ્રહણ અને દીર્ઘની અપેક્ષાએ હ્રસ્વનું ગ્રહણ એમ હ્રસ્વ અને દીર્ઘનું ગ્રહણ એકબીજાની અપેક્ષા રાખે છે, એટલે અર્થનો આ બેમાંથી એકે આકાર પારમાર્થિક કયાંથી હોય ?

150. જ્ઞાનાનાં તુ મિત્રત્વાદ્ વિચિત્રવાસનાભેદસહકારરૂપાનુવિધાનેન જાય-
માનાનાં ન કશ્ચિદપિ વિરોધઃ । તસ્માત્ જ્ઞાનમેવેદં સર્વત્ર તથા તથા પ્રતિભાતિ, ન
તદ્વ્યત્તિરિક્તોઽર્થો નામ કશ્ચિદિતિ જ્ઞાન એવં ચૈકત્રાયં પ્રમાણપ્રમેયપ્રમિતિવ્યવહારઃ
પરિસમાપ્યતે । તસ્ય હિ વિષયાકારતા પ્રમેયં, પ્રાહ્વાકારતા પ્રમાણં, સ્વસંવિત્તિરચ
ફલમિતિ । યથોક્તમ્—

યદાભાસં પ્રમેયં તત્ પ્રમાણફલતે પુનઃ ।

પ્રાહ્વાકારસંવિત્ત્યોસ્ત્રયં નાતઃ પૃથક્ કૃતમ્ ॥ ઇતિ ॥

150. જ્ઞાનો ભિન્ન હોવાથી, વિચિત્ર ભિન્ન ભિન્ન વાસનાઓરૂપ સહકારીકારણોના સહકારથી ઉપાદાનકારણરૂપ પૂર્વ પૂર્વના જ્ઞાનો વડે ઉત્તરોત્તર જન્મતા અનુરૂપ જ્ઞાનોમાં જરા પણ વિરોધ નથી. તેથી આ જ્ઞાન જ સર્વત્ર તે તે રૂપે જણાય છે, તેનાથી અતિરિક્ત અર્થ નામનું કંઈ નથી. એટલે જ્ઞાનમાં જ એક સ્થાને આ પ્રમાણ-પ્રમેય-પ્રમિતિનો વ્યવહાર બધી

૩૬૪ અનાદિ અવિદ્યાને લીધે એક જ્ઞાન જ આશ્વ, ગ્રાહક અને સંવિત્તિના બેદોવાળું જણાય છે રીતે સમાપ્ત થાય છે જ્ઞાનની વિષયાકારતા પ્રમેય છે, ગ્રાહકાકારતા પ્રમાણ છે અને સ્વસંવિત્તિ ફળ છે. કહ્યું પણ છે કે ‘જો આભાસ છે તે પ્રમેય છે, ગ્રાહકાકાર પ્રમાણ છે અને સંવિત્તિ ફળ છે. તેથી ત્રણને પૃથક્ કરવામાં આવેલ નથી’ []

151. તદિદમનાથવિદ્યાવાસનાવિલાસવિપર્યાસિતતત્ત્વદર્શનતયા જ્ઞાનમેવ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકસંવિત્તિમેદવદિવ લક્ષ્યતે । અવિદ્યાવિરતૌ તુ સ્વચ્છમેવ તત્ સમ્પદ્યતે, ન કિઞ્ચિદ્વેતિ ।

151. તેથી અનાદિ અવિદ્યાની વાસનાના પ્રભાવને લીધે તત્ત્વદર્શન બીજું - વિકૃત થવાથી આ જ્ઞાન જ જાણે કે ગ્રાહ્ય, ગ્રાહક અને સંવિત્તિના બેદોવાળું જણાય છે પરંતુ અવિદ્યાની વિરતિ થતાં તે તદ્દન સ્વચ્છ બની જાય છે અથવા તે કંઈ જ બનતું નથી (અર્થાત્ જેવું તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે તેવું જ રહે છે).

152. તદુક્તમ્—

નાન્યોડનુભવ્યો બુદ્ધ્યાસ્તિ તસ્યા નાનુભવોડપરઃ ।

ગ્રાહ્યગ્રાહકવૈધુર્યાત્ સ્વયં સૈવ પ્રકાશતે ॥ [પ્રમાણવાં ૨.૩૨૭]

અવિમાનોડપિ બુદ્ધ્યાત્મા વિપર્યાસિતદર્શનૈઃ ।

ગ્રાહ્યગ્રાહકસંવિત્તિમેદવાનિવ લક્ષ્યતે ॥ [પ્રમાણવાં ૨.૩૫૪]

152. માટે જ કહ્યું છે કે ‘જ્ઞાનથી જુદો અનુભવ્ય (ગ્રાહ્ય) નથી, જ્ઞાનથી જુદો અનુભવ (ગ્રાહક) નથી. ગ્રાહ્ય-ગ્રાહક બન્નેથી રહિત હોવાને કારણે જ્ઞાન પોતે જ પ્રકાશે છે’. તથા કહ્યું છે કે ‘જ્ઞાન અખંડ (= બેદરહિત) હોવા છતાં બ્રાંત દષ્ટિવાળાઓ જ્ઞાનને જાણે કે તે ગ્રાહ્ય, ગ્રાહક અને સંવિત્તિ એ ત્રણ બેદોવાળું હોય એમ દેખે છે’. [પ્રમાણવાં ૨.૩૨૭, ૩૫૪]

153. इत्यर्थरूपरहितं संविन्मात्रं किलेदमिति पश्यन् ।

परिहृत्य दुःखसन्ततिमभयं निर्वाणमाप्नोति ॥

153. નિષ્કર્ષ એ કે અર્થ રહિત કેવળ જ્ઞાન જ છે એમ દેખેના ગાણુસ દુઃખ-સન્તતિને ત્યજીને અભય નિર્વાણને પામે છે.

154. અત્રાભિધીયતે । ન સ્વલ્લેક એવ બોધાત્મા ગ્રાહ્યગ્રાહકોભયસ્વભાવો ભવિતુમર્હતિ, ગ્રાહ્યગ્રાહકરૂપયોરિતરેતરવિસદૃશત્વેનૈકત્ર સમાવેશાનુપપત્તેઃ । તથા હિ નીલજ્ઞાનં પીતજ્ઞાનં શુકલજ્ઞાનમિતિ નીલપીતાલુપજનનાપાયેડ્યનુવર્તમાનબોધરૂપતયા જ્ઞાનં નીલાદિવિલક્ષણમન્વયવ્યતિરેકાભ્યામવધાર્યતે । અપિ ચ જ્ઞાનમહંકારાસ્પદમાનન્દા-દિસ્વભાવં સ્વકર્મેણ ચ સવ્યાપારમિવ ભવિદ્વિરમ્યુપગતમ્, અર્થસ્તુ નૈવમાત્મક ઇતિ કથમનયોરમેદઃ ?

154. નૈયાયિક — આનો ઉત્તર એમ આપીએ છીએ. ખરેખર એક વિજ્ઞાન ગ્રાહ્યસ્વભાવ અને ગ્રાહકસ્વભાવ એમ બન્ને સ્વભાવો ધરાવે એ એને ઘટતું નથી. ગ્રાહ્યસ્વરૂપ અને ગ્રાહકસ્વરૂપ એકબીજાથી તદ્દન વિસદૃશ હોય, તેમનો એકમાં સમાવેશ ઘટતો નથી. નીચજ્ઞાન પીતજ્ઞાન શુક્રજ્ઞાન એમ નીલ, પીત, વગેરેની ઉત્પત્તિ અને નાશ થવા છતાં બધામાં અનુસ્યૂત જ્ઞાનરૂપતાને લીધે જ્ઞાન નીલ આદિથી વિલક્ષણ છે એવો નિષ્કૃષ્ટ અન્યથા-વ્યતિરેક દ્વારા થાય છે. વળી, તમે જ્ઞાનને અહંકારારૂપ, આત્મહાદિસ્વભાવ અને સ્વવિષયમાં જાણે વ્યાપાર કરતું સ્વીકાર્યું છે. પરંતુ અથ તે એવા સ્વભાવવાળો નથી. એટલે તે એનો અભેદ કેમ ?

155. यद्यपि ज्ञानमिदमयमर्थ इत्येवमाकारद्वयप्रतिभासो नास्ति, तथा. ऽप्ययमेकोऽव्याकारः प्रतिभासमानः प्रकाश्य एव प्रतिभाति, न प्रकाशकः । इदं नीलमिति ग्राहकाद्विच्छिन्न एव ग्राह्याकारोऽवभासते, न त्वहं नीलमिति तदैक्येनावभासो अस्ति ?

155. જો કે 'આ જ્ઞાન છે' 'આ અર્થ છે' એમ એ વ્યાકારોનો પ્રતિભાસ નથી તેમ છતાં પ્રતિભાસતો આ એક વ્યાકાર પ્રદર્શકાર (= ગ્રાહ્યાકાર = અર્થાકાર) જ પ્રતિભાસે છે, પ્રકાશકાર (= ગ્રાહકાર = જ્ઞાનાકાર) પ્રતિભાસતો નથી. ગ્રાહકથી (= જ્ઞાનથી) વિચ્છિન્ન (= પૃથક્) જ એવો ગ્રાહ્યાકાર 'આ નીલ છે' પ્રતિભાસે છે, પરંતુ 'હું નીલ છું' એવો ગ્રાહક સાથે ગ્રાહ્યના અભેદનો પ્રતિભાસ થતો નથી.

156. अपि च प्रकाश्यस्य नीलादेः प्रकाशकबोधाधीनं युक्तं नाम ग्रहणं, बोधस्य तु तद्ग्राहकस्य तदा किंकृतं ग्रहणमिति चिन्त्यम्, न बोधान्तरनिबन्धनमनवस्थाप्रसङ्गात्, नापि स्वप्रकाशं ज्ञानम्, अहं नीलमित्यप्रतिभासात् ।

156. વળી, પ્રદર્શ્ય નીલ આદિનું ગ્રહણ પ્રકાશક બોધ વડે થતું યોગ્ય છે, પરંતુ પ્રદર્શ્ય નીલના ગ્રાહક બોધનું ગ્રહણ ત્યારે શેના વડે થાય છે એ વિચારવું જોઈએ. તેનું ગ્રહણ બીજા બોધ વડે થતું ન મનાય કારણ કે તેમાં અનવસ્થાદોષની વ્યાપ્તિ આવે છે. જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ પણ નથી, કારણ કે 'હું નીલ છું' એવો પ્રતિભાસ થતો નથી.

157. ननु नैव ग्राह्यग्राहकयोरन्यत्वमिति । योऽयं ग्राह्यावभास इति भक्ता-ऽभ्युपगतस्स एव ग्राहकावभासः । ग्राहकादन्यो हि ग्राह्यो जडात्मा भवेत् । ग्राहकस्तु प्रकाशस्वभावो ग्राहकत्वादेव । द्वयप्रतिभासश्च नास्तीत्युक्तम् । अतोऽन्यतरस्य प्रतिभासने जडप्रकाशयोः कतरस्यावभासितुं युक्तमिति चिन्तायां बलात् प्रकाश एव प्रकाशते, न जडः । निराकारश्च न प्रकाशत इति तस्मिन् साकारे प्रकाशमाने कुतो जडात्मा तदतिरिक्तोऽर्थः स्यात् ।

૩૯૬ ગ્રાહનો પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ થતો નથી એ ન્યાયમત

157. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — ગ્રાહ અને ગ્રાહકનું અન્યત્વ નથી જ. જેને તમે ગ્રાહ-પ્રતિભાસ તરીકે સ્વીકારો છો તે જ ગ્રાહકપ્રતિભાસ છે. ગ્રાહકથી અન્ય ગ્રાહ હોય તો તે જડ જ હોય. પરંતુ ગ્રાહક તો પ્રકાશસ્વભાવ છે કારણ એ જ કે તે ગ્રાહક છે. એનો પ્રતિભાસ તો છે નહિ એ અમે કહ્યું છે. તેથી એમાંથી એકનો પ્રતિભાસ માનવો પડતો હોય તો જડ અને પ્રકાશ એમાંથી કોનું પ્રતિભાસિત થયું યોગ્ય છે એની વિચારણા કરવી જોઈએ અને તે વિચારણામાં ન છૂટકે પ્રકાશ જ પ્રકાશે છે, જડ પ્રકાશનું નથી એમ સ્વીકારવું પડે. અને નિરાકાર પ્રકાશ તો પ્રકાશતો નથી એટલે જ્યારે સાકાર પ્રકાશ પ્રકાશતો હોય ત્યારે તેનાથી જુદો જડ અર્થ ક્યાંથી હોય ?

158. તદિદમપેશલમ્, ઉપાયેનોપેયનિહવસ્યાશક્યકરણીયત્વાત્ । રૂપસ્ય હિ પ્રકાશકં ચક્ષુઃ । ન ચક્ષુરેવ પ્રકાશતામિત્યુક્ત્વા રૂપમપહોતું શક્યતે । તદિદમર્થસ્ય મૂર્તિદ્રવત્વકાઠિન્યાદિધર્મવિશેષિતાત્મનસ્તદ્વિપરીતસ્વચ્છસ્વભાવં જ્ઞાનં પ્રકાશકં, ન તદેવં ચક્ષુર્વત્ તદાઽવભાસિતુમર્હતિ ચ ।

158. નૈયાયિક — આ પણ યોગ્ય નથી કારણ કે ઉપાય વડે ઉપેયનો પ્રતિષેધ કરવો અશક્ય છે. રૂપનું પ્રકાશક ચક્ષુ છે. ચક્ષુ જ પ્રકાશે એમ કહી રૂપનો પ્રતિષેધ કરવો શક્ય નથી. મૂર્તિ, દ્રવત્વ, કાઠિન્ય આદિ ધર્મોથી વિશેષિત સ્વભાવવાળા અર્થનું પ્રકાશક તેનાથી વિપરીત સ્વચ્છ સ્વભાવવાળું જ્ઞાન છે. જેમ જ્યારે રૂપનો પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે ચક્ષુનો પ્રતિભાસ થતો નથી તેમ જ્યારે નીલ આદિ ગ્રાહનો પ્રતિભાસ થાય છે ત્યારે નીલજ્ઞાન આદિનો પ્રતિભાસ થવો યોગ્ય નથી.

159. નનુ ન ચક્ષુર્વત્ ઉપાયત્વં જ્ઞાનસ્ય । ચક્ષુર્જન્યો હિ પ્રકાશો નામ જ્ઞાનમુચ્યતે । ન ચાગૃહીતઃ પ્રકાશઃ પ્રકાશ્યં પ્રકાશયતીતિ ।

159. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — ચક્ષુ જેવું ઉપાયપણું જ્ઞાનમાં નથી કારણ કે ચક્ષુથી જન્ય પ્રકાશને જ્ઞાન કહેવાય છે. અને અગૃહીત પ્રકાશ પ્રકાશ્યને પ્રકાશિત કરતો નથી.

160. સત્યમ્, ચક્ષુર્જન્યઃ પ્રકાશો જ્ઞાનમિષ્યતે । સ તુ પ્રકાશો રૂપાદિવિષય-પ્રકાશઃ, ન પ્રકાશપ્રકાશઃ । ન હિ ચક્ષુષા પ્રકાશઃ પ્રકાશ્યતે, અપિ તુ રૂપં પ્રકાશ્યતે । તત્ર યદ્રૂપમિત્યુચ્યતે સ વિષયો ગ્રાહ્યઃ, યત્તત્પ્રકાશતે ઇત્યુચ્યતે સ પ્રકાશો જ્ઞાનં ગ્રાહકમ્ । તદુત્પત્તિમાત્રેણ ચ રૂપં પ્રકાશિતં ભવતીતિ ન પ્રકાશો ગ્રહણમપેક્ષતે ।

160. નૈયાયિક — સાચું, ચક્ષુજન્ય પ્રકાશને જ્ઞાન ગણવામાં આવ્યું છે. પરંતુ તે પ્રકાશ રૂપાદિ વિષયનો પ્રકાશ છે, પ્રકાશનો (= જ્ઞાનનો) પ્રકાશ નથી. ચક્ષુ વડે પ્રકાશ (= જ્ઞાન) પ્રકાશિત થતો નથી, પરંતુ રૂપ પ્રકાશિત થાય છે ત્યાં જેને રૂપ કહેવામાં આવે છે તે ગ્રાહ વિષય

www.jainelibrary.org

નૈયાયિક — અનુત્પન્ન જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન જ્ઞાન બિન્ન કેમ નહિ ? [બિન્ન જ છે.] તેથી અર્થને પ્રત્યક્ષ જાણવાના સ્વભાવવાળાં જ્ઞાન હોવાથી તેવા તેવા જ્ઞાનનો ઉત્પાદ એ જ જ્ઞાનની અર્થપ્રત્યક્ષતા છે અને નહિ કે [અર્થને પ્રત્યક્ષ જાણવાના સ્વભાવવાળાં] જ્ઞાનનું અહણ એ જ્ઞાનની અર્થપ્રત્યક્ષતા છે. નિષ્કર્ષ એ કે અગૃહીત જ જ્ઞાન અર્થનું પ્રકાશક છે એમ સ્વીકારવું યોગ્ય છે. ઉપાય હોય તેનું અહણ પહેલાં થાય છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે અનૈકાન્તિક છે કારણ કે ચક્ષુ વગેરે ઉપાયો હોવા છતાં તેમનું અહણ જ થતું નથી. જે ગૃહીત જ્ઞાન અર્થનું પ્રકાશક બનતું હોય તો તે ધૂમની જેમ અર્થનું પ્રકાશક બને છે કે દીપની જેમ તે જણાવવું જોઈએ. જે ધૂમની જેમ તે અર્થનું પ્રકાશક બનતું હોય તો અર્થો અનુમેય બની જાય, પરંતુ અર્થો અનુમેય છે એ [સૌત્રાન્તિક] મતને તો તમે દૂષિત દર્શાવ્યો છે. જે તે દીપની જેમ અર્થનું પ્રકાશક બનતું હોય તો [પ્રકાશ્ય ઘટ અને પ્રકાશક દીપ એ બે આકારોની સંવિત્તિની જેમ અર્થ અને જ્ઞાન એ બે આકારોની સંવિત્તિ થવી જોઈએ, પરંતુ અર્થ અને જ્ઞાન એ] બે આકારોની સંવિત્તિ ન હોવાથી આ પક્ષ પણ ઘટતો નથી. ‘ઘટને દીપ વડે હું દેખું છું’ એમ બે આકારની સંવિત્તિનું સંવેદન છે પરંતુ ‘જ્ઞાન વડે જોયને હું જાણું છું’ એમ બે આકારની સંવિત્તિનું સંવેદન નથી. જ્ઞાનમાં પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે પ્રદીપની જેમ તેનું અહણ થાય છે એમ જે તમે પહેલાં કહ્યું તેને પણ સમજાવવું જોઈએ. ‘પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે’ એનો શો અર્થ છે ?

163. પ્રકાશયતીતિ પ્રકાશઃ, તસ્ય માવઃ પ્રકાશત્વમિતિ । તત્ત્વક્ષુરાદિમિર-
નૈકાન્તિકમુક્તમેવ । અથ પ્રકાશનં પ્રકાશઃ, તર્હિ પ્રકાશત્વાદિત્યસિદ્ધો હેતુઃ । ન
હ્યર્થગ્રહણકાલે બુદ્ધેઃ પ્રકાશનમસ્તિ ।

163. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — જે પ્રકાશિત કરે છે તે ‘પ્રકાશ છે; પ્રકાશનો ભાવ પ્રકાશત્વ છે.

નૈયાયિક — તેવું પ્રકાશત્વ તો જે ચક્ષુ વગેરેનું અહણ નથી થતું તેમાં પણ છે. તેથી ‘પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે’ એ હેતુ અનૈકાન્તિક છે એમ અમે અગાઉ જણાવ્યું જ છે.
વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — પ્રકાશવું તે પ્રકાશ છે.

નૈયાયિક — તો ‘પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે’ એ હેતુ અસિદ્ધ બનશે, કારણ કે અર્થ-અહણકાળે જ્ઞાન પ્રકાશતું નથી.

164. અથ પ્રકાશશબ્દો બોધપર્યાય एव । પ્રકાશત્વાદ્ બોધરૂપત્વાદિત્યર્થઃ ।
તદા સાધનવિકલો દૃષ્ટાન્તઃ, પ્રદીપસ્ય બોધરૂપત્વાભાવાત્ । અતશ્ચ સ્વસંવેદનપક્ષો
ન યુક્તિયુક્તઃ, સ્વતઃપ્રકાશસ્ય કસ્યચિદપ્યદૃષ્ટત્વાત્ ।

164. વિજ્ઞાનાદૈતવાદી — ‘પ્રકાશ’ શબ્દ એ બોધનો જ પર્યાય છે. ‘પ્રકાશત્વ હોવાને કારણે’ એટલે બોધપણું હોવાને કારણે.

નૈયાયિક — આમ માનતાં તો દૃષ્ટાન્ત સાધનવિકલ બની જશે, કારણ કે પ્રદીપમાં બોધરૂપતાનો અભાવ છે. તેથી જ્ઞાનનું સ્વસંવેદન સ્વીકારતો પક્ષ તકસંગત નથી. જ્ઞાનના સ્વતઃપ્રકાશનો કોઈને અનુભવ નથી.

165. નનુ જ્ઞાનશબ્દદીપાસ્ત્રયઃ સ્વપરપ્રકાશા इत्याहुः । तदयुक्तं, शब्द-दीपयोः स्वग्रहणेऽर्थप्रकाशने च सामग्र्यन्तरसम्यपेक्षत्वात् । शब्दोऽर्थप्रकाशने समयग्रहणमपेक्षते, स्वप्रकाशने च श्रोत्रम् । दीपोऽपि चक्षुराद्यपेक्ष एव गृह्यते, ग्राहयति चार्थम् । इयांस्तु विशेषः — घटादिग्रहणे आलोकसापेक्षं चक्षुः प्रवर्तते, आलोकग्रहणे तु निरपेक्षमिति । नैतावता दीपस्य स्वप्रकाशता स्यात् । इत्थं च मार्जारदिनक्तंचरचक्षुरपेक्षया सर्व एव घटादयः स्वप्रकाशाः स्युः । ज्ञानस्य तु परप्रकाशकत्वमेव दृश्यते, न स्वप्रकाशकत्वम्, अर्थप्रकाशकाले तदप्रकाशस्य दर्शितत्वात् ।

मुधैत्र तस्माद् भणितास्त एते ।

त्रयः प्रकाराः स्वपरप्रकाशाः ।

प्रदीપबोधध्वनिनाમુધેયાઃ ।

વિભિન્નસામગ્ર્યભિવેદ્યવેદકાઃ ॥

આત્મપ્રત્યક્ષવાદિનાં ત્વવસ્થાભેદેન ગ્રાહ્યગ્રાહકાંશયોર્ભેદો વિદ્યતે એવેતિ સર્વથા ન સ્વપ્રકાશં વિજ્ઞાનમ્ ।

165. વિજ્ઞાનાદ્વૈતવાદી — જ્ઞાન, શબ્દ અને દીપ એ ત્રણ સ્વપરપ્રકાશ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

નૈયાયિક — તે અયોગ્ય છે, કારણ કે શબ્દ અને દીપને સ્વનું ગ્રહણ કરવામાં અને અર્થનું પ્રકાશન કરવામાં અન્ય સામગ્રીની સહાયની અપેક્ષા છે. અર્થનું પ્રકાશન કરવામાં શબ્દને સમય-ગ્રહણની અપેક્ષા છે જ્યારે સ્વનું પ્રકાશન કરવામાં શબ્દને શ્રોત્રેન્દ્રિયની અપેક્ષા છે. દીપ પણ ચક્ષુ આદિની સહાય પામીને જ પોતે ગૃહીત થાય છે અને અર્થને ગ્રહણ કરાવે છે. ઘટાદિગ્રહણ અને દીપગ્રહણમાં ભેદ એટલો જ છે કે ઘટાદિનું ગ્રહણ કરવામાં ચક્ષુ પ્રકાશ (= આલોક = દીપ)ની સહાય પામીને પ્રવૃત્ત થાય છે, જ્યારે દીપનું (= આલોકનું = પ્રકાશનું) ગ્રહણ કરવામાં ચક્ષુને બીજા દીપની (= પ્રકાશની) સહાયની આવશ્યકતા નથી પરંતુ એટલામાત્રથી દીપ સ્વપ્રકાશ ન બને. એ રીતે તો [અર્થાત્ ચક્ષુ દીપની અપેક્ષા રાખ્યા વિના દીપને ગ્રહણ કરતી હોવાથી દીપ સ્વપ્રકાશ બનતો હોય તો એ રીતે તો] માર્ગસ્યક્ષુ દીપની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પદાર્થને ગ્રહણ કરતી હોવાથી માર્ગસ્યક્ષુની અપેક્ષાએ બધા ઘટ વગેરે પદાર્થો સ્વપ્રકાશ બની જાય. જ્ઞાનમાં પરપ્રકાશત્વ જ દેખાય છે, સ્વપ્રકાશત્વ દેખાતું નથી, કારણ કે અર્થપ્રકાશકાળે જ્ઞાનનો પ્રકાશ હોતો નથી એ અમે દર્શાવી ગયા છીએ. તેથી પ્રદીપ, બોધ અને શબ્દ આ ત્રણ પ્રકારની વસ્તુઓ સ્વપરપ્રકાશ છે એમ ખોટું જ કહ્યું છે, કારણ કે સ્વ અને પરને ગ્રહણ કરવામાં તે ત્રણે જુદી જુદી સામગ્રીની સહાય લઈને જ સ્વ અને પરને ગ્રહણ કરે છે જેઓ આત્મપ્રત્યક્ષવાદીઓ છે તેઓને તો આત્માની અવસ્થાઓના ભેદે ગ્રાહ્યાંશ અને ગ્રાહકાંશનો ભેદ છે જ એટલે જ્ઞાન કોઈ પણ રીતે સ્વપ્રકાશ નથી.

166. યદપ્યભિહિતમુત્પદ્યમાનમેવ જ્ઞાનમનપેક્ષત્વાદપ્રતિબન્ધત્વાच्च તદૈવ ગૃહ્યતે ન વા કદાચિદિતિ, તન્ન સામ્પ્રતમ્, તદાનીં તદ્ગ્રહણસામગ્ર્યભાવાત્ ।

ન ચાવિબન્ધમાત્રેણ પ્રતીતિરવગમ્યતે ।

ઉપાયવિરહેણાપિ તદા જ્ઞાનસ્ય ન ગ્રહઃ ॥

ન ચ જૈમિનીયા इव वयं ज्ञानं नित्यपरोक्षमाचक्ष्महे । ‘ज्ञातो मयाऽयमर्थः’ इति कालान्तरे तद्विशिष्टार्थग्रहणदर्शनात् ।

શુક્લઃ પટ્ ઇતિ જ્ઞાને યથાઽસૌ ભાતિ તદ્ગુણઃ ।

તથા જ્ઞાતોઽર્થઃ ઇત્યત્ર માત્યર્થો ધીવિશેષણઃ ॥

ન વિશેષ્યે ચ સંવિત્તિરગૃહીતવિશેષણા ।

નાનુસાયધિયં વેત્યં પ્રતીયેત ક્રમાગ્રહાત્ ॥

166. ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને કોઈની અપેક્ષા ન હોવાથી તેમ જ તેનો કોઈ પ્રતિબંધક ન હોવાથી તે વખતે જ (= ઉત્પત્તિકાળે જ) જ્ઞાન ગૃહીત થાય અથવા કહી ગૃહીત ન થાય એમ તમે જે કહ્યું તે યોગ્ય નથી કારણ કે તે વખતે તેનું ગ્રહણ ન થવામાં કારણ છે તેના ગ્રહણ માટે જરૂરી સામગ્રીનો અભાવ. કેવળ પ્રતિબંધનો અભાવ હોવા માત્રથી જ્ઞાનની પ્રતીતિ થવી શક્ય નથી, કારણ કે ઉપાયના (= સામગ્રીના) અભાવથી પણ ત્યારે જ્ઞાનની પ્રતીતિ ન થાય. મીમાંસકો જેમ જ્ઞાનને નિત્યપરોક્ષ કહે છે તેમ અમે નૈયાયિકો જ્ઞાનને નિત્યપરોક્ષ કહેતા નથી. ‘મારાથી આ અર્થ જ્ઞાત થયો છે’ એ રીતે કાલાન્તરે (= અનુવ્યવસાયકાળે) જ્ઞાનથી વિશિષ્ટ અર્થનું ગ્રહણ (=પ્રત્યક્ષરૂપ ગ્રહણ) થતું દેખ્યું છે. ‘શુક્લ પટ’ એવા જ્ઞાનમાં જેમ પટનો ગુણ ગૃહીત થાય છે તેમ ‘જ્ઞાત અર્થ’ એવા અનુવ્યવસાયરૂપ જ્ઞાનમાં, જ્ઞાન જેનું વિશેષણ છે એવો અર્થ ગૃહીત થાય છે. વિશેષણનું ગ્રહણ ક્યાં વિના વિશેષ્યનું ગ્રહણ જ્ઞાન કરતું નથી [એવો સામાન્ય નિયમ છે.]. પરંતુ અનુવ્યવસાયરૂપ જ્ઞાન આવું પ્રતીત ન થાય—અર્થાત્ પહેલા વિશેષણ(=જ્ઞાન નું) ગ્રહણ અને પછી વિશેષ્ય(=અર્થ)નું ગ્રહણ એવા ક્રમવાળું પ્રતીત ન થાય—કારણ કે તેમાં ક્રમનું ગ્રહણ થતું નથી, [આનો અર્થ એ કે અનુવ્યવસાયરૂપ જ્ઞાનમાં વિશેષણ જ્ઞાન અને વિશેષ્ય અર્થ બન્નેનું યુગપત્ જ ગ્રહણ થાય છે.]

167. ન ચ નિત્યપરોક્ષા બુદ્ધિરનુમાતુમપિ શક્યતે ઇતિ ચ વિચારિતમેવ । તદલમનયા કથયા । કિમિતિ શાક્યમુત્સુજ્ય શ્રોત્રિયમિદાનીમભિયુઝ્મહે ।

અતઃચ યદુક્તં જ્ઞાનપૃષ્ઠાવમર્શદર્શનાત્ જ્ઞાનગ્રહણપૂર્વકમર્થગ્રહણમિતિ તન્ન સાર્વત્રિકમ્, અપિ તુ કચિદેવ જ્ઞાનવિશિષ્ટાર્થસંવેદનાત્ તથાઽમ્યુપગમ્યતે । તસ્માદર્થ-ગ્રહણાત્ પૂર્વ જ્ઞાનસ્યાનવભાસાન્નિરાકારત્વાવસાયવિરહાच्च જ્ઞાનસ્યૈવાયમાકાર ઇતિ કદાશાપ્રલપિતમેતદરુણામ્બરાણામ્ ।

જેને અર્થાકાર જ્ઞાનવામાં આવે છે તે જ્ઞાનનો જ આકાર છે એ મતનું ખંડન ૪૦૧

167. જે જ્ઞાન નિત્યપરોક્ષ હોય તો તેનું અનુમાન કંવુ પશ્ય શક્ય નથી એ આપણે વિચાર્યું છે જ, એટલે એ ચર્ચા રહેવા દઇએ. શા માટે બૌદ્ધોને છાંડી આપણે અત્યારે મીમાંસકોને પ્રશ્ન કરવા માંડ્યા? [અર્થાત્ હવે આપણે બૌદ્ધો સાથે ચર્ચા કરીએ.] અને એટલે તમે બૌદ્ધોએ જે કહ્યું કે જ્ઞાન પછી ઉત્તરકળે 'મારા પડે આ અર્થ' જ્ઞાત છે' એનો પ્રત્યક્ષમર્શ થતો દેખાતો હોવાથી જ્ઞાનગ્રહણ પહેલાં અને અર્થગ્રહણ પછી થાય છે એ સાંવૈત્રિક નથી પરંતુ ક્યારેક જ જ્ઞાન વિશિષ્ટ અર્થના અનુન્યસાયરૂપ સંવેદન ઉપરથી એવું સ્વીકારાય છે. તેથી અર્થગ્રહણ પહેલાં જ્ઞાનનો પ્રતિભાસ ન હોવાથી તેમ જ નિરાકાર અવસાયનો (= જ્ઞાનનો) અભાવ હોવાથી, જ્ઞાનનો જ આ આકાર છે એમ કહેવું એ તો બૌદ્ધોનો ખાટી આશાથી પ્રેરાઈ કરાતો લવારો છે.

168. यत् पुनरभ्यधायि 'ज्ञानाकारपक्षे कल्पनाऽल्पीयसी' इति, तत्र यथोक्तनीत्या प्रत्यक्षगम्ये बाह्ये ग्राह्येऽर्थाकारे कल्पनोक्तिः कीदृशी? कीदृशं वा तदल्पत्वं महत्त्वं वा इति ।

168. વળી, તમે બૌદ્ધોએ જે કહ્યું કે જ્ઞાનાકારપક્ષમાં અલ્પ કલ્પનાનો આશરો લેવો પડે છે (અર્થાત્ ગૌરવદોષ નથી), તો ત્યાં ઉક્ત રીતિ અનુસાર પ્રત્યક્ષગમ્ય બાહ્ય અર્થાકારની કલ્પનાની વાત કેવી અને કલ્પનાનું અલ્પત્વ-મહત્ત્વ કેવું?

169. उभयसिद्धत्वमपि यदवादि ज्ञानस्य, तत्र यदि प्रमाणायत्ता वस्तुस्थितिः अर्थोऽप्युभयसिद्ध एव । इच्छाद्वेषनिबन्धनायां तु वस्तुस्थितौ ज्ञानमपि कथमुभयसिद्धं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् ।

169. જ્ઞાન વાદી પ્રતિવાદી બંનેને સિદ્ધ છે એવું આપ બૌદ્ધોએ જે કહ્યું તે બાબતમાં કહેવાનું કે જે વસ્તુસ્થિતિ પ્રમાણાયત્ત હોય તો અર્થ પશ્ય વાદી-પ્રતિવાદી બંનેને સિદ્ધ જ છે અને જે વસ્તુસ્થિતિ ઇચ્છા દ્વેષને અધીન હોય તો જ્ઞાન પશ્ય કેવી રીતે વાદી-પ્રતિવાદી બંનેને સિદ્ધ બને? એટલે, તમારી (= બૌદ્ધોની) વાત તું છે.

170. यत् पुनरिदमभिहितमभ्युपगम्यापि बाह्यमर्थमप्रत्याख्येयः प्रतिकर्मव्यवस्थासिद्धये ज्ञानस्याकारयोग इति, तदपि न साम्प्रतम्, प्रतिकर्मव्यवस्थायाः प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तेः । यद्यप्यनेकसन्निधाने नीलज्ञानमुपजायते, यद्यपि च बोधरूपत्वमशेषसाधारणं, तथाऽपि नीलेनैव कर्मकारकेण तदुपजनितमिति नीलनिष्ठमेवावतिष्ठते । चक्षुरादिनाऽपि तज्जनितमिति चेत्, सत्यं जनितं, न तु कर्मणा सता । नीलेन तु कर्मभूतेन तदुत्पाद्यते इति तदेकविषयमेव भवति । कुत एष नियम इति चेत्, वस्तुस्वभावकृत एव, आकारपक्षेऽपि समानोऽयं पर्यनुयोगः ।

170. વળી, તમે બૌદ્ધોએ જે કહ્યું કે બાહ્ય અથ' સ્વીકારીનેય પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ઘટાવવા માટે જ્ઞાનને આકારનો યોગ માનવો પડે છે—તે યોગનો પ્રતિષેધ અશક્ય છે, તે પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પ્રતિકર્મવ્યવસ્થા ખીજી રીતે પણ ઘટી શકે છે જે કે અતેક પદાર્થોનું સન્નિધાન હોવા છતાં નીલનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે અને જે કે જ્ઞાનની ભોષરૂપતા બધાં પ્રતિ સમાનપણે હોવા છતાં તે જ્ઞાન નીલનિષ્ઠ જ રહે છે, કારણ કે તે જ્ઞાન નીલ જ કર્મરૂપ કારકથી ઉત્પન્ન થયું છે. તમે બૌદ્ધો જે કહ્યું કે તે જ્ઞાન તો ચક્ષુ વગેરેથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે, [તો પછી તે જ્ઞાન ચક્ષુ આદિ નિષ્ઠ પણ કેમ નહિ?], તો અમે નૈયાયિકો કહીએ છીએ કે ચક્ષુ આદિથી તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એ ખરું પણ કર્મભૂત ચક્ષુ આદિથી તે ઉત્પન્ન થતું નથી. પરંતુ નીલ જે કર્મભૂત છે તેનાથી તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે જ એક વિષયને તે ગ્રહણ કરે છે. આવો નિયમ કેમ છે એમ તો તમે બૌદ્ધો પૂછશો તો અમે ઉત્તર આપીશું કે આ તો સ્વભાવથી જ છે, વળી આકારપક્ષમાં પણ આ જ પ્રશ્ન પૂછી શકાય છે.

171. યદુચ્યતે કિમિતિ નીલમેવ કર્મકારકં, કિમિતિ વા કર્મવિષયમેવ જ્ઞાનમિતિ, તત્ર વસ્તુસ્વભાવૈરુત્તરં વાચ્યમ્ । આકારમપિ ચ જ્ઞાનમુપાદદાનં કર્મકારકસ્યૈવ કથમુપાદદીત, ન કારકાન્તરસ્યેત્યત્રાપિ વસ્તુસ્વભાવ એવ શરણમિતિ ।

171, તમે બૌદ્ધો જે પૂછો છો કે નીલ જ કર્મકારક કેમ અને કર્મકારકને જ વિષય કરનારું જ્ઞાન કેમ ? તો અમારે નૈયાયિકોએ કહેવું જોઈએ કે આનો ઉત્તર વસ્તુસ્વભાવો વડે જ આપવો જોઈએ. વળી, આકારને ગ્રહણ કરતું જ્ઞાન કર્મકારકનો જ આકાર કેમ ગ્રહણ કરે, ખીજા કારકનો કેમ નહિ એવો પ્રશ્ન અમે નૈયાયિકો તમને બૌદ્ધોને પૂછીએ તો તમારે પણ વસ્તુસ્વભાવનું જ શરણ લેવું પડે છે.

172. અર્થસ્ય ચ જ્ઞાનજનકત્વમન્વયવ્યતિરેકામ્યામવગમ્યતે ।

યદા હિ દેવદત્તાર્થી કર્શિદ્ વ્રજતિ તદ્ગૃહમ્ ।

તત્રાસન્નિહિતં ચૈનં ગત્વાઽપિ ન સ પश्यति ॥

ક્ષણાન્તરે સ આયાન્તં દેવદત્તં નિરીક્ષતે ।

તત્ર તત્સદસત્ત્વેન તથાત્વં વેત્તિ તદ્વિયઃ ॥

અનાગતે દેવદત્તે ન દેવદત્તજ્ઞાનમુદપાદિ, તસ્મિન્નાગતે તદુત્પન્નમિતિ તદ્વાવભાવિત્વાત્ તજ્જન્યં તદવસીયતે । इत्थं च तज्जन्यत्वेनैव तत्र नियमसिद्धेरलમાकारकल्पनया । एतेन पुरुषप्रवृत्तिरपि नियतविषया व्याख्याता । साधकतमत्वं तु सामग्र्याः प्रमाणसामान्यलक्षणे निर्णीतमेव ।

172 અર્થ જ્ઞાનનો જનક છે એ અન્વયવ્યતિરેક દ્વારા જણાય છે. દેવદત્તને મળવા

ધમ્મજ્ઞનાર કોઈ, દેવદત્તા ધેર જાય છે અને ત્યાં ધરમાં ન રહેલા તેને ધેર જઈને પણ દેખતો નથી, બીજી ક્ષણે દેવદત્તાને તે આવતો દેખે છે. ત્યાં દેવદત્તા હોવા ન હોવા દ્વારા દેવદત્તાનું હોવું-ન હોવું પેલા માણસની બુદ્ધિઓ જાણે છે. દેવદત્ત આવ્યો ન હતો ત્યારે દેવદત્તાનું ઉત્પન્ન થયું નહિ અને દેવદત્ત આવ્યો ત્યારે તે ઉત્પન્ન થયું, એટલે દેવદત્તા હોતાં દેવદત્તજ્ઞાન થતું હોવાથી દેવદત્તજ્ઞાન દેવદત્તથી જન્ય છે એવો નિશ્ચય થાય છે અને આ રીતે અર્થજન્યત્વ દ્વારા જ પ્રતિક્રમવ્યવસ્થાનો નિયમ સિદ્ધ થતો હેઠ જ્ઞાનાકારની કલ્પનાનું કંઈ પ્રયોજન નથી જ્ઞાન દ્વારા (અર્થાત્ ઉપર જે કંઈ એ ॥ દ્વારા) અમુક જ વિષયમાં પુરુષની પ્રવૃત્તિ કેમ થાય છે તેનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું અને સામગ્રીનું સાધકનભત્વ તો પ્રમાણસામાન્યલક્ષણમાં નિર્ણયિત જ છે.

173. યસ્તુ લૌકિકવ્યપદેશ ઉદાહૃતઃ, સોઽપિ વ્યભિચરતિ । ‘નીલોઽર્થોઽયં યતસ્તદ્વિષયં જ્ઞાનમુત્પન્નમ્’ इत्यपि न व्यपदिशन्ति लौकिकाः ? । तस्मादर्थे सत्यपि साकारं ज्ञानमेषितव्यम् इति यदुक्तं तदनुपपन्नम् ।

173. તમે બોલોએ લૌકિક વાક્યપ્રયોગનું જે ઉદાહરણ આપ્યું તે પણ તૂટી પડે છે ‘આ નીલ અર્થ’ છે, કારણ કે નીલવિષયક જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે’ એમ લોકો કહેતા નથી શું ? તેથી, અર્થ હોય તો પણ જ્ઞાનને તો સાકાર ધમ્મજ્ઞનું જ જોઈએ એમ જે તમે કહ્યું તે ધટતું નથી.

174. यदप्यवर्णि ‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः’ इति तदपि बालभाषितमिव नः प्रतिभाति, अभेदे सहार्थानुपपत्तेः । अथ ‘एकोपलम्भनियमात्’ इति हेतव्यो विवक्षितः, तदयमसिद्धो हेतुः नीलादिग्राह्यग्रहणसमये तद्ग्राहकानु-पलम्भात् ग्राहकाकारानुवेधरहिततद्विच्छिन्नबाह्यग्राह्यमात्रप्रतिभास एवायं ‘नीलमिदम्’ इत्यादि दर्शितः । क्वचिच्च ग्राह्याकारानुपश्लिष्टकेवलग्राहकावमर्शनमपि दृश्यते ‘न स्मराणि मया कोऽपि गृहीतोऽर्थस्तदा’ इति । तदेवमितरेतरवि-भक्तज्ञानार्थाकारसंवेदनात् कथम् ‘एकोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्वियोः’ इत्युच्यते ? नीलतद्वियोरिति च वदता भवताऽप्येष भेद एव निर्दिश्यते । परमतानुवादमात्र-मेतदिति चेत्, न, अभेदे पृथक् निर्देशस्याप्यघटमानत्वात् । तस्मादपि न ज्ञानस्यायमाकारः ।

174. વળી, તમે જે કહ્યું કે નીલ અને નીલજ્ઞાન બન્નેની ઉપલક્ષિ (= અનુભવ) સાથે (સહ) થતી હોવાને કારણે બન્નેનો અભેદ છે તે પણ બાલભાષિત જેવું અમને લાગે છે. કારણ કે જો અભેદ હોય તો ‘સહ’ શબ્દનો અર્થ ઘટે નહિ જો તમે કહો કે ‘એકની ઉપલક્ષિ થતી હોવાને કારણે’ એવો તે હેતુનો અર્થ વિવક્ષિત છે, તો અમે કહીશું કે

આ હેતુ અસિદ્ધ મનશે, કારણ કે નીલાદિબ્રાહ્મણના ગ્રહણ વખતે તેના ગ્રાહકની અનુપલબ્ધિ હોવાથી ગ્રાહકાકારાનુવેધથી રહિત અને પરિણામે ગ્રાહકાકારથી વિચ્છિન્ન (લિન્ન) એવા બ્રાહ્મ ગ્રાહ્યમાત્રનો પ્રતિભાસ જ આ 'નીલ છે' ઇત્યાદિ અમે દર્શાવ્યો છે; કોઈક વાર ગ્રાહ્ય-કારથી અસ્પૃષ્ટ, કેવળ ગ્રાહકનો અવમશ પણ દેખાય છે, જેમકે 'હું' સ્મરતો નથી કે મેં ત્યારે કોઈ અર્થ ગ્રહણ કર્યો હતો ?' તેથી, આમ એકબીજાથી પૃથક્ જ્ઞાતાકાર અને અર્થા-કારનું સંવેદન થતું હોય, 'એકની જ ઉપલબ્ધિ થતી હોઈ નીલ-નીલજ્ઞાનનો અભેદ છે' એમ કેવી રીતે કહેવાય ? ઉપરાંત 'નીલ અને નીલજ્ઞાનનો' એમ કહીને તમે પણ આ ભેદનો જ નિર્દેશ કર્યો છે જો તમે કહો કે અમે તો પરમતનો અનુવાદમાત્ર કર્યો છે તો તે ખરાખર નથી, કારણ કે અભેદ હોય તો તે એનો પૃથક્ નિર્દેશ પણ થઈ નહિ. તેથી પણ જ્ઞાનનો આ આકાર નથી. (અર્થાત્, નીલાકાર જ્ઞાનનો જ છે, બ્રાહ્મ અર્થનો નથી એ તમારો મત ખોટો છે.)

175. यदप्युक्तम् 'असत्यपि बाह्ये अर्थे स्वप्नगन्धर्वनगरमायादिषु ज्ञानस्या-कारवत्ता दृश्यते इति तस्यैवायमाकारो युक्तः' इति, तदपि दुराशामात्रम्, सर्वत्र ज्ञानाद्विच्छिन्नस्य ग्राह्याकारस्य प्रतिभासनात् ।

175. બ્રાહ્મ અર્થ ન હોવા છતાં સ્વપ્ન, ગંધર્વનગર, માયા વગેરેની બાહ્યતામાં જ્ઞાનની આકારવત્તા દેખાય છે એટલે જ્ઞાનનો જ આ આકાર (નીલાકાર) છે એમ માનવું યોગ્ય છે એમ તમે જે કહ્યું તે પણ દુરાશામાત્ર છે, કારણ કે સર્વત્ર જ્ઞાનથી વિચ્છિન્ન એવા ગ્રાહ્યાકારનો પ્રતિભાસ થાય છે.

176. तथा हि—भ्रमज्ञानेषु चतुष्टयी गतिः—आत्मख्यातिः, असत्ख्यातिः, अख्यातिः, विपरीतख्यातिः वा । तत्र रजतमिदमिति सामानाधिकरण्येनैकार्थप्रतिभासात्, तन्मते च संवितोरपरोक्षत्वात् रजताधिगमाभिमानेन तदर्थिनस्तत्र प्रवृत्तेः बाधक-प्रत्ययस्य तथाविधत्रोधनिषेधपरत्वेन प्रादुर्भावात् न तावदख्यातिरिति प्रागेव प्रसाधितमेतत् ।

176. ભ્રમજ્ઞાનની બાહ્યતામાં ચાર ગતિ (= વિકલ્પો) સંભવે છે—આત્મખ્યાતિ, અસત્ખ્યાતિ, અખ્યાતિ અને વિપરીતખ્યાતિ. તેમાં, 'આ રજત છે' એમાં સમાનવિભક્તિને કારણે એક અર્થનો પ્રતિભાસ થતો હોવાથી, તેમના (= ગ્રાહ્યાકારોના) મતમાં સંવિત્તિ અપરોક્ષ હોવાથી, રજતનું જ્ઞાન થયું છે એવા અભિમાનથી રજતાર્થની ત્યાં પ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, તેવા પ્રકારના બોધનો નિષેધ કરવા શૂંકતા બાધક જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી, આ ભ્રમતાનો અખ્યાતિ નથી એ અમે અગાઉ પુરવાર કર્યું છે જ.

177. असत्ख्यातिरपि नास्ति, एकान्तासतः खपुष्पादेः प्रतिभासा-योगात् । देशकालव्यवहितानुभूतपूर्वपदार्थविषय एव भ्रान्तोऽपि प्रत्ययः प्राणभृतां

ભવતિ, ન ત્વત્યન્તાસદર્થવિષયઃ । તથા હિ દ્વિવિધા આત્મિઃ—બાહ્યેન્દ્રિયજા માનસી ચ । તત્ર બાહ્યેન્દ્રિયજે ભ્રમજ્ઞાને વિષયદોષાદ્ ઇન્દ્રિયદોષાદ્વા સમુત્પદ્યમાને ન ક્વચિન્નિ-
રાલમ્બનતા દૃશ્યતે । માસ્વરરૂપસાદૃશ્યેન હિ વિષયદોષેણ શુક્તિકા રજતમિતિ
પરિસ્ફુરતિ, મરુસ્થલપતિતોત્પલિતં ચ સાવિત્રાં તેજસ્તરલતરજ્ઞસારૂપ્યેણ પય ઇતિ
ચકાસ્તિ । ઇન્દ્રિયદોષાદપિ પિત્તોપહતરસનસ્ય તિક્તતયા શર્કરાડવભાસતે,
તિમિરસીમન્તિતનયનવૃત્તેશ્ચન્દ્રમण्डलमेकमपि द्विधा प्रतिभाति, તિમિરકણનિકરવિવર-
વિરચિતપ્રસૂતાશ્ચ નયનરશ્મયઃ સૂર્યાશુસંવલિતાઃ સન્તઃ સૂક્ષ્મતયા કેશકૂર્ચકાકારાઃ
પ્રતિભાન્તીતિ ।

અન્તઃકરણદોષેણ વિભ્રમો યસ્તુ જાયતે ।

અસત્યપિ મહેલાદૌ પુષ્પેષુમુષિતાત્મનામ્ ॥

સોડપિ કશ્ચિદ્વિષયદોષસહાયો ભવતિ । સ ચાલમ્બન એવ ।

તસ્યાઃ પાણિરિતિ જ્ઞાનં યથા ભવતિ કુત્રચિત્ ।

કોમલાનિલકલ્લોલવેલ્લિતે બાલપલ્લવે ॥

અનપેક્ષિતતત્ત્વપદાર્થસ્યૈવ યા પુનઃ ।

માનસી મન્મથેન્માદમહિમ્ના માનિનીમતિઃ ॥

તસ્યામપિ રાગાદિવાસનાબલોપપ્લવમાનસ્મૃત્યુપસ્થાપિતદેશકાલવ્યવહિતોપલબ્ધ-
પૂર્વપુરન્ત્રીરૂપાદિસમુલ્લેખઃ, ન ત્વેકાન્તાસતઃ સ્વરવિષાણાદેરિવ । પ્રતિભાનિદ્રાદિ-
મનોદોષજન્મનિ સ્વપ્નેડપિ દૃષ્ટપૂર્વસ્યૈવ તસ્યાકારસ્યોલ્લેખઃ ।

ઝલઝલગલદ્વહિદ્રવદ્રચાદિદર્શને ।

રૂપમન્યસ્થમન્યત્ર વેત્તિ ન ત્વસદેવ તત્ ॥

તદેવં આન્તરબોધેષુ નાસ્ત્યત્યન્તાસતાં પ્રથા ।

દેશકાલાન્યથાત્વં તુ કેવલં માતિ વસ્તુનઃ ॥

177. ભ્રમજ્ઞાન અસત્ત્વ્યાતિ પણુ નથી કારણ કે એકાન્ત અસત્ આકાશકુસુમ વગેરેનો પ્રતિભાસ સંભવતો નથી. દેશ અને કાળથી વ્યવહિત પહેલાં અનુભવેલા પદાર્થ વિષયક જુ ભ્રમજ્ઞાન પ્રાણીઓને થાય છે, આત્યન્ત અસત્ પદાર્થ વિષયક ભ્રમજ્ઞાન થતું નથી. આત્મિ દ્વિવિધ છે—બાહ્યેન્દ્રિયજા અને માનસ. તેમાં બાહ્યેન્દ્રિયજા ભ્રમજ્ઞાન વિષયદોષને લાધે કે ઇન્દ્રિયદોષને લાધે ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે ભ્રમજ્ઞાન ક્યારેય નિર્વિષયક હોખાતું નથી. બાસ્વર રૂપના સાદૃશ્યને કારણે અર્થાત્ વિષયદોષને કારણે છાંય રજતરૂપે દેખાય છે. રણપ્રદેશમાં પરવતોન પામતાં

સૂર્યકિરણો તરફ તરંગો સાથેના તેમના સાક્ષ્યને લીધે પાણીરૂપે દેખાય છે. પિત્તથી ઉપહત થયેલી શ્મશાળાને ઇન્દ્રિયદેખને કારણે સાકર કડવી લાગે છે. નેત્રગત તિમિર વડે દૈધીકૃત, આંખના વ્યાપારને કારણે તે રોગવાળાને ચંદ્રમંડલ એક હોવા છતાં બે લાસે છે. નેત્રગત તિમિરના કણોના વિવંધી વિરચિત અને તેમાંથી પ્રસૂત નેત્રકિરણો જ સૂર્યકિરણો સાથે સંવલિત થતાં સૂક્ષ્મરૂપે વાળનાં ગૂંચળાના આકારવાળાં દેખાય છે. અન્તઃકરણના દોષથી જે ભ્રમ જન્મે છે — જેમકે સ્ત્રી વગેરે ન હોવા છતાં કામથી આત્મભાન ભૂલેલાને સ્ત્રી વગેરે દેખાવા રૂપ ભ્રમ — તે પણ કેટલીકવાર વિષયદોષની સહાયથી જન્મે છે અને તે ભ્રમ આભાસનમાં જ થાય છે; ઉદાહરણ્યાર્થ, આ તેનો હાથ છે એવું જ્ઞાન તેને કેટલીક વાર કામલ અનિલના ક્રોંકાથી હાવના આલપદ્ધતમાં થાય છે. વળી, તે માનિનીતુલ્ય પદાર્થની અપેક્ષા પિતા જ કામના ઉન્માદના મહિમાથી તે કામી પુરુષને માનિનીની જે માનસી મતિ થાય છે તેમાં પણ રાગ અદિ વાસનાના બળે એકદમ ખડી થતી સ્મૃતિએ રજૂ કરેલા, દેશ અને કાળથી અવકલિત, પૂર્વે અનુભવેલા સ્ત્રીરૂપ આદિનો સમુલ્લેખ હોય છે, ખરવિષાણુ આદિ જેવા એકાંત અસત્નો સમુલ્લેખ નથી હોતો. પ્રતિભા, નિદ્રા આદિ મનોદોષથી જન્મ પામતા સ્વપ્નમાં પણ પહેલાં દેખેલ (= અનુભવેલ) તે આકારનો જ ઉલ્લેખ હોય છે. બળતા પાણી, ઓગળતા અગ્નિ અને દ્રવતા પરાંત, વગેરેના દર્શનમાં, અન્યત્ર રહેલા રૂપને માણુસ અન્યત્ર દેખે છે, તે રૂપ તદ્દન અસત્ નથી. તેવી જ રીતે, બ્રાન્ત જ્ઞાનોમાં અત્યન્ત અસત્ વસ્તુઓની પ્રથા (= પ્રયાતિ = જ્ઞાન) નથી, વસ્તુઓના દેશ અને કાળનું અન્યથાત્વ જ કેવળ જણાવેલું છે.

178. નનુ તત્રાસતોડર્થસ્ય પ્રતિભાસે દેશાન્તરાદિષુ સત્ત્વં ક્વોપયુજ્યતે ?
દેશાન્તરે હિ સન્ અસન્ વા ? તત્ર તાવન્નાસ્ત્યેવ સૌર્થઃ । ન ચ દ્વયોરસત્ત્વયોઃ
કશ્ચિદ્વિશેષઃ ।

178. અસત્પ્રયાતિવાદી — ત્યાં (= ભ્રમજ્ઞાનમાં) અસત્ અર્થનો પ્રતિભાસ હોય તો દેશાન્તર આદિમાં તેના સત્ત્વનો શો ઉપયોગ ?

નૈયાયિક — દેશાન્તરમાં તે સત્ છે કે અસત્ ? [જો દેશાન્તરમાં તે સત્ છે તો] ત્યાં તે અર્થ નથી જ. વળી, બે અસત્ (અર્થાત્ ત્યાં પણ અસત્ અને દેશાન્તરમાં પણ અસત્) હોય તો બે વચ્ચે કંઈ બેદ ન રહે.

179. દેશકાલાવપિ કિં સન્તાવસન્તૌ વા પ્રતિભાસેતે ઇતિ વિકલ્પનાયાં તથા તયોરપિ તુલ્યો દોષઃ ।

મૈત્રમ્, મજ્જતોડ્ડ્યસત્ત્વ્યાતિવાદિનઃ કિં સર્વત્રૈવ તદર્થાસત્ત્વં સમ્મતમુત તદ્દેશ એવ ? તત્રાસન્નિધાનમાત્રેણ તાવત્ક ઇવ તવ સ્વાર્થઃ । સર્વત્રાસત્ત્વવમાસે કુતસ્ય એષ નિયમો યદસત્ત્વાવિશેષેડપિ રજતાદિ એવ અસત્ પ્રતિભાતિ, ન હરવિષાણાદીતિ । અયં ચ દ્વયોરસત્ત્વયોર્વિશેષઃ દેશાન્તરાદિષુ સતોડર્થસ્ય સ્મરણા-

દ્યુપારોહેણ પ્રતિભાસમાનતા યુજ્યતે, ન ત્વેકાન્તાસત્ત્વમ્મિતિ । एवं देशकालयोरपि सदसद्विकल्पचोद्यं परिहर्तव्यम् । अतश्च किंचिदपि नात्यन्तासदर्थग्राहि ज्ञानमस्तीति किं दृष्टान्तबलेन सर्वत्रार्थशून्यता कल्प्येत ? तस्माद् न असत्ख्यातिः ।

179. અસત્ખ્યાતિવાદો — દેશકાળ પણ શુ સત્ દેખાય છે કે અસત્ એવો પ્રશ્ન કરી ગ્રહાવવામાં આવતા બંને વિકલ્પોમાં પણ તુલ્ય દોષ છે.

નૈયાયિક — એવું નથી, આપ અસત્ખ્યાતિવાદીઓ શું સર્વત્ર જ તે અર્થનું અમત્વ સ્વીકારો છો કે કેવળ તે દેશમાં જ ? [જો કેવળ તે દેશમાં જ તેનું અમત્વ હોય તો] ત્યાં અસન્નિધાનમાત્રને કારણે બહુ કીમતી વસ્તુ જેવો તમારો તે સ્વાર્થ છે એમ થાય. અને સર્વત્ર અસત્નો પ્રતિભાસ હોય તો આ નિયમ ક્યાંથી કે અસત્ત્વની બાબતે તે બંનેમાં કોઈ ભેદ ન હોવા છતાં અસત્ સજ્જત આદિ જ પ્રતિભાસિત થય છે, જ્યારે અસત્ ખરેખરે આદિ પ્રતિભાસિત થતા નથી. એ અસત્ત્વ વચ્ચે આ ભેદ છે કે દેશાન્તરમાં સત્ (અર્થાત્ તે દેશમાં અસત્) અર્થ સ્મરણ આદિનો ઉપારોહ (= પ્રાપ્તિ) પામીને પ્રતિભાસે તે યોગ્ય છે, જ્યારે એકાન્ત અસત્ પ્રતિભાસે તે યોગ્ય નથી. આ રીતે જ દેશ-કાલના સત્ અસત્તા વિકલ્પ કરી જે આપણે આપવામાં આવી તેનો પરિહાર પણ આ રીતે જ કરવો. અત્યંત અસત્ અર્થનું ગ્રહણ કરનારું કંઈ પણ જ્ઞાન નથી. તો પછી ક્યાં દૃષ્ટાંતના બળે સર્વત્ર અર્થશૂન્યતા કલ્પાય ? તેથી અસત્ખ્યાતિ ઘટતી નથી.

180. આત્મક્યાતેસ્તુ નિરાકરણાય સોઽયમિયાન્ કલ્પિર્વર્તેતે । તત્ર ચ बहुशः कथितं ग्राहकाद्विच्छिन्नमेव ग्राह्यमवभासते 'नीलमिदम्' इति, न तु तदभेदेन 'नीलमहम्' इति । भ्रान्तिज्ञानेऽतदर्थसन्निधानाद् भ्रान्तत्वमस्तु, नात्मतत्त्वग्रहणमिति । यच्चोच्यते 'यदन्तर्ज्ञेयरूपं हि बहिर्वदवभासते' इति सेयं विपरीतख्यातिरेवाङ्गीकृता स्यात् । तद्वरं सैव तपस्विनी साधीयसी ।

180. આત્મખ્યાતિના નિરાકરણ માટે આ આટલી અમારી ફલીલ છે. અમે ધણી વાર કહ્યું છે કે ગ્રાહ્ય ગ્રાહકથી વિચ્છિન્નરૂપે (= પૃથક્રૂપે) જ અર્થાત્ 'આ નીલ છે' એ રૂપે જ ભાસે છે, ગ્રાહકથી અભિન્નરૂપે અર્થાત્ હું નીલ છું' એ રૂપે ભાસતું નથી. તે અર્થના અસન્નિધાનને કારણે ભ્રાન્ત જ્ઞાનમાં ભ્રાન્તપણું છે, આત્મતત્ત્વનું ગ્રહણ નથી. તમે બૌદ્ધોએ જે કહ્યું કે જે આત્મ રોયરૂપ છે તે બહિર્ રોયરૂપની જેમ ભાસે છે તેમાં તો તમે વિપરીતખ્યાતિનો સ્વીકાર કર્યો ગણાય. તેથી તે વિપરીતખ્યાતિ જ બિચારી વધારે સારી છે.

181. અથ કથ્યતે ગ્રાહકાત્ સર્વં વિચ્છિન્નં ગ્રાહ્યં, તત્ તુ જ્ઞાનરૂપમેવેતિ, તત્ર વિચ્છિન્નમિતિ પ્રિયમાવેદિતં, જ્ઞાનત્વે તુ તસ્ય કા યુક્તિઃ ? ન ચ જ્ઞાનયોઃ યુગપદ્વત્પન્નયોર્વા ક્રમભાવિનોર્વાગ્રાહ્યગ્રાહકભાવ ઉપપદ્યતે । યૌગપદ્યે સંવ્યેતરગોવિષાણ-

વદ્ ગ્રાહ્યગ્રાહકનિયમામાવાત્ । ક્રમપક્ષેડપિ પૂર્વમુત્તરસ્ય ગ્રાહકં ચેત્, તદુત્પત્તિ-
તદ્ગ્રહણકાલપ્રતીક્ષણાત્ ક્ષણિકતાં જહ્યાત્ । ઉત્તરમપિ યદિ પૂર્વસ્ય ગ્રાહકં તદા-
ડપિ સૈવ વાર્તા, તાત્કાલમવસ્થિતિમન્તરેણ તદ્ગ્રાહ્યતાડનુપપત્તેઃ । ન ચ જ્ઞાનત્વં
નામ સામાન્યં ગ્રાહ્યગ્રાહકયોરનુગતં, ગોત્વમિવ શાબલેયાદૌ, માતિ । અતો વિચ્છિન્નશ્ચેદ્
ગ્રાહકાદ્ ગ્રાહ્યાશઃ, સોડર્થ એવ ભવેદિતિ ન જ્ઞાનસ્યાયમાકારઃ ।

181. જે તમે આત્મખ્યાતિવાદી કહો કે ગ્રાહ્ય ગ્રાહકથી વિચ્છિન્ન છે એ સાચું
પણ તે ગ્રાહ્ય જ્ઞાનરૂપ જ છે, તો ત્યાં તમે 'વિચ્છિન્ન' એવું અમને પ્રિય કહ્યું પરંતુ
ગ્રાહ્યના જ્ઞાનપણામાં શો તક છે ? યુગપદ્ ઉત્પન્ન કે ક્રમભાવી એ જ્ઞાનો વચ્ચે ગ્રાહ્યગ્રાહક-
ભાવ ધટતો નથી. જે જ્ઞાનો યુગપદ્ ઉત્પન્ન હોય તો ગાયનાં ડાખા-જમણા શિંગડાંની
જેમ અમુક જ ગ્રાહ્ય અને અમુક જ ગ્રાહક એવો નિયમ તેમની બાજતમાં ધટતો નથી.
ક્રમપક્ષમાં જે પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાનને ઉત્તરોત્પન્ન જ્ઞાનનું ગ્રાહક માનીએ તો ઉત્તર જ્ઞાનની
ઉત્પત્તિના કાળ અને ઉત્તર જ્ઞાનના પ્રવૃત્તિના કાળની પ્રતીક્ષા કરતું તે પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાન
ક્ષણિકતા છોડી દે. જે ઉત્તરોત્પન્ન જ્ઞાન પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાનનું ગ્રાહક હોય તો પણ તે જ
વાત છે, કારણ કે જે તેટલા વખત સુધી પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાન ટકે નહિ તો તે પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાન
ઉત્તરોત્પન્ન જ્ઞાનનું ગ્રાહ્ય થી શકે નહિ. વળી, જેમ શાળાએ વગેરે ગોવ્યક્તિઓમાં ગોત્વ
અનુગત દેખાય છે તેમ ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકમાં જ્ઞાનત્વ નામનું સામાન્ય અનુગત દેખાતું નથી. તેથી
જે ગ્રાહકથી ગ્રાહ્ય વિચ્છિન્ન હોય તો તે ગ્રાહ્ય એ અર્થ જ હોય, એટલે તે જ્ઞાનો આકાર
ન હોય.

182. યત્તુ સંસર્ગધર્મ આકારો ન ભવતિ इति भाषितं, तद्युक्तमेव—

न कुण्डदधिवत् कश्चित् संसर्गोऽस्त्यर्थबोधयोः ।

तत्कृताकारवत्ता वा प्रागनाकारयोस्तयोः ॥

તદેવં શાક્યોક્તયુક્તિશકલદૌર્વહ્યાત્, સર્વત્ર વિચ્છેદપ્રતિભાસાત્, સ્વચ્છાત્મનશ્ચ
જ્ઞાનસ્ય સ્વતો વિચિત્રત્વાનુપપન્નોઃ અર્થસ્યૈવાયમાકાર इति सिद्धम् ।

182. આકાર એ સંસર્ગનો ધર્મ નથી બનતો એમ જે કહ્યું છે તે યોગ્ય જ છે.
જેમ કુંડા અને દહીં વચ્ચે સંસર્ગ (= સંયોગ) છે તેમ અર્થ અને જ્ઞાન વચ્ચે ઠાઠ
સંસર્ગ નથી, જેથી પહેલાં અનાકાર એવાં જે જ્ઞાનો તે સંસર્ગને કારણે આકારવાળાં
(ગ્રાહ્યાકાર અને ગ્રાહકાકાર) બને. તેથી આમ બોલોએ કહેલી દલીલ દુર્બળ હોવાને
કારણે, સર્વત્ર વિચ્છેદનો પ્રતિભાસ થતો હોવાના કારણે અને સ્વભાવથી શુદ્ધ જ્ઞાનનું
વૈચિત્ર્ય સ્વતઃ ધટતું ન હોવાના કારણે અર્થનો જ આ આકાર છે એ સિદ્ધ થયું.

183. યત્તુ અર્થાકારપક્ષે ચોદિતમેકત્રાર્થે નક્ષત્રં તારકા તિથ્ય इति

પ્રમાણથી જ્ઞાત હોય તો એક અર્થમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ આકારોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ ૪૦૯

પરસ્પરવિરુદ્ધાકારસમાવેશો ન યુક્ત ઇતિ, તત્રોચ્યતે અનુપપન્નમિતિ । નઃ ક્વ સંપ્રત્યયઃ ?
યત્ પ્રમાણેનાવગતમ્; વિરુદ્ધમપિ તદ્ બુદ્ધચામહે યદેકત્ર નિવિશમાનં પશ્યામઃ ।
તદિદં યદ્વાચિતેન જ્ઞાનેન વિસ્પષ્ટમાકારત્રયમેકત્ર ગૃહ્યતે, તત્ કથમનુપપન્નં
સ્યાત્ કથં વા વિરુદ્ધમિતિ ।

183. અર્થાકારપક્ષમાં તમે જે આક્ષેપ કર્યો કે એક અર્થમાં નક્ષત્રમ્ (નપું.)
ત.રકા (સ્ત્રી.) તિષ્ઠઃ (પું.) એમ પરસ્પર વિરુદ્ધ આકારોનો સમાવેશ યોગ્ય નથી, તેના
ઉત્તરમાં અમે કહીએ છીએ કે તે આક્ષેપ ઘટતો નથી. આપણે વિશ્વાસ કયાં હોય છે ?
જે પ્રમાણથી જ્ઞાત હોય ત્યાં; વિરુદ્ધ હોય તો પણ તેને માન્ય કરીએ છીએ-સ્વીકારીએ
છીએ. પરસ્પર વિરુદ્ધ આકારો એકત્ર નિવેશ પામે છે એને આપણે દેખીએ છીએ. [આમ
પ્રમાણથી જ્ઞાત હોઈ તે માન્ય છે.] તેથી અહીં અબાધિત જ્ઞાન વડે વિસ્પષ્ટ જે ત્રણ
આકારો એક ઠેકાણે પ્રકાશ છે, તે કેમ અનુપપન્ન અને કે વિરુદ્ધ અને ?

184. અર્થેકં સમ્યક્ પ્રમાણપરિનિર્ણયરૂપમિતરત્ કાલ્પનિકમિતિ પ્રતીયતે,
તદેવમસ્તુ કો દોષઃ ? દૃષ્ટશ્ચ ચિત્રાદાવનેકવર્ણસમાવેશઃ । ન ચૈકત્ર વિરોધમવિરોધં
વા દૃષ્ટ્વા સર્વત્ર તત્કલ્પનમુચિતમ્ । અવાચિતાવગતિનિબન્ધના હિ વસ્તુસ્થિતયો ભવન્તિ,
ન કલ્પનાનિર્મિતાઃ ।

અપિ વા વસ્તુતાદ્રૂપ્યસદસત્તાનપેક્ષયા ।

શબ્દપ્રયોગસાધુત્વમન્વાહ્યાયેત કેવલમ્ ॥

દારા ઇતિ નૈકસ્યાઃ સ્ત્રીવ્યક્તેઃ પુંસ્ત્વં બહુત્વં વા વિદ્યતે, શબ્દસ્ત્વેષ તત્ર
પ્રયુજ્યમાનઃ સાધુર્ભવતિ ।

નાર્થાસંસ્પર્શિતા ચાસ્ય તાવતા વ્યવતિષ્ઠતે ।

યથૈતદાત્મકં વસ્તુ તથા શક્નોતિ ભાષિતુમ્ ॥

પરિત્રાટ્પ્રમૃતીનાં ચ કુળપાદિપ્રતીતયઃ ।

અર્થસ્યાનેકશક્તિવાનાવહન્ત્યર્થશૂન્યતામ્ ॥

કિં ન ભક્ષયિતું શક્યા નારી કૌલેયકેન સા ।

કિં વા ન શમયત્યેષા કામિનો મદનઞ્જરમ્ ॥

શવાદ્વા કેન રૂપેણ સા ત્રિશિષ્યેત યોગિનઃ ।

ધીત્રાયં તુ ન સર્વેષામભાવાત્ સહકારિણઃ ॥

પ્રતિપ્રાણિનિયતાનેકવિધવાસનાભેદસહકારિસાપેક્ષો હિં તસ્ય તસ્ય જ્ઞાનસ્યાત્મ-
લાભ ઇતિ ન સર્વેષાં સર્વસારૂપ્યેણ જ્ઞાનમ્ ।

184. જો તમે કહો કે એક રૂપ સમ્યક્પ્રમાણથી પરિનિશ્ચિત છે જ્યારે બીજું રૂપ કાલ્પનિક છે એવું પ્રતીત થાય છે તો અમે કહીશું કે એમ હો, એમાં શો દોષ છે? ચિત્રરૂપમાં અનેક વર્ણોના સમાવેશ દેખાય છે. એક ઠેકાણે વિરોધ કે અવિરોધ દેખી સર્વત્ર વિરોધ કે અવિરોધની રૂપના કરવી ઉચિત નથી. અભાધિત જ્ઞાનને આધારે જ વસ્તુ-સ્થિતિઓ વાસ્તવિક છે એ સિદ્ધ થાય છે, વસ્તુસ્થિતિઓ કલ્પનાનિર્મિત નથી. વસ્તુના તાદૃશ્યજૂન સત્તા કે અસત્તાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના શબ્દપ્રયોગની સાધુતાને કેવળ વ્યાકરણ-નુસાર સમજવાય છે એક સ્ત્રી વ્યક્તિમાં પુરુષ કે બહુલ નથી હોતું પરંતુ 'દારાઃ' (દારવું પું. બહુવચન) શબ્દ એક સ્ત્રી વ્યક્તિમાં પ્રયોગનતો સાધુ છે. પરંતુ તેટલામાત્રથી શબ્દ અર્થાસંસ્પર્શી છે એવું સ્થિર થતું નથી. જેવી તદ્દાત્મક (= બહુવચનાદિયુક્ત) વસ્તુ છે તેવી જળાવવાને માટે શબ્દ સમર્થ છે પરિવાજક વગેરેને એક સ્ત્રી શરીરમાં થતી કુણ્ણ આદિની પ્રતીતિઓ અર્થશૂન્યતાને સિદ્ધ કરતી નથી. કારણ કે એક અર્થમાં અનેક શક્તિઓ છે. શું નારી ફતરા વડે ભક્તિ થતી શક્ય નથી? શું નારી કામીનો કામજવર સમાવતી નથી? યોગીને માટે કયા રૂપે તે સ્ત્રીની શબ્દથી વિશેષતા હોય? અધાને આ ત્રણે પ્રતીતિઓ થતી નથી કારણ કે સહકારીઓનો અભાવ છે. પ્રાણી દીઠ નિયત જુદા જુદા પ્રકારની વાસનાઓરૂપ સહકારીની અપેક્ષા રાખીને તે તે પ્રાણીને તે તે જ્ઞાન થાય છે, એટલે અધાને એક વસ્તુનું બધી રીતે સરખું જ્ઞાન થતું નથી.

185. યદ્યેવં વાસનાભેદ એવં વિવિધપ્રતિભોદ્ધવહેતુર્ભવતિ, કિમર્થકલ્પનયા? અયિ સાધો! કિમથાપિ ન પરિહરસિ સુચિરં ગુણિતાં કલ્પનાવાચોયુક્તિમ્? ન હ્યર્થઃ કલ્પ્યતે, અપિ તુ પ્રતિભાસતે એવં । બહુરૂપસ્ય તુ તસ્યૈકતમરૂપપરિચ્છેદ-નિયમે કિમપિ વાસનાદિ કારણં ક્વચિત્ કલ્પ્યતે, કસ્તાવતાડર્થનિહવસ્યાવસરઃ ?

185. વિજ્ઞાનાદૃતવાદી— જો એ રીતે વાસનાભેદ જ વિવિધ જ્ઞાનોના ઉદ્ભવનું કારણ હોય તો અર્થની કલ્પના કરવાનું શું પ્રયોગન?

નોંધવિક— અરે ઓ સજ્જન ! શું હજુ પણ અર્થકલ્પનાની લાંબા સમયથી અભ્યસ્ત વાચોયુક્તિ તમે છોડતા નથી? અર્થની કલ્પના નથી કરવામાં આવતી પણ અર્થ પ્રતિભાસે છે જ. અર્થના અનેક રૂપોમાંથી અમુક એક રૂપના જ્ઞાનનું નિયમન કરવામાં કોઈક વાસનાદ કારણ ક્યારેક કલ્પવામાં આવે છે. પરંતુ તેટલામાત્રથી અર્થના પ્રતિષેધનો અવસર ક્યાં જોવા થાય છે?

186. યચ્ચોક્તં વાસનાભેદ એવં જ્ઞાનવૈચિત્ર્યકારણમ્, ઇતરેતરકાર્યકારણ-ભાવપ્રબન્ધચ્ચ બીજાંકુરવદનાદિજ્ઞાનવાસનયોઃ ઇતિ, તદપ્યઘટમાનમ્ । કેયં વાસના નામ? જ્ઞાનાદવ્યતિરિક્તા ચેત્, સાડપિ સ્વચ્છરૂપત્વાન્ન જ્ઞાનકાલુષ્યકારણં ભવેત્ । જ્ઞાનવ્યતિરિક્તા ચેદ્ વાસના તદ્વૈચિત્ર્યહેતુર્ય સોડર્થ એવં પર્યાયાન્તરેણોક્તઃ સ્યાત્ ।

186. વાસનાવૈચિત્ર્ય જ્ઞાનવૈચિત્ર્યનું કારણ છે, વાસના જ્ઞાનનું કારણ છે અને જ્ઞાન વાસનાનું કારણ છે એવો ઇતરેતરકાર્યકારણભાવનો પ્રવાહ ખીખંદુરની જેમ જ્ઞાન અને વાસના વચ્ચે અનાદિ છે એમ જે તમે બૌદ્ધોએ કહ્યું તે પણ ધટતું નથી. આ વાસના એ શું છે ? જે તે જ્ઞાનથી અભિન્ન હોય તો તે પણ સ્વચ્છરૂપ હોવાથી જ્ઞાનના પ્રાપ્ત્યનું કારણ ન અને જ્ઞાનથી મિના વાસના જ્ઞાનના વૈચિત્ર્યનું કારણ હોય તો તમે બૌદ્ધોએ અર્થને જ પર્યાવાન્તરે કહ્યો ગણાય.

187. અપિ ચ વાસના નામ વિષયાનુભવસમાહિતઃ સંસ્કાર इति लोके प्रसिद्धिः । संस्कारश्च यदनुभवघटितः तत्रैव क्वचिदवसरे स्मरणमुपजनयति, न पुनरसदेव वैचित्र्यमिदमीदृशमावहति ।

187. વળી, લોકમાં તો વાસના એટલે વિષયાનુભવે પાડેલ સંસ્કાર એવી પ્રસિદ્ધિ છે. અને સંસ્કાર જેના અનુભવથી પડેલો હોય તેનું જ કોઈ અવસરે સ્મરણ જન્માવે છે તે અસત્ જ એવા વૈચિત્ર્યને ખેચી લાવતો નથી.

188. किञ्च भिक्षुपक्षे क्षणिकत्वेन ज्ञानानां ग्राह्यग्राहकभाव इव वास्यवासक-भावोऽपि निराकर्तव्यः । स्थायिनो हि भावास्तिलादयः स्थायिभिरेव चम्पकादि-भिर्वास्यन्ते, न तूत्पद्य सपद्येव नश्यद्भिः ज्ञानैस्तादृश्येव ज्ञानानीति ।

નિરન્વયવિનાશાદ્ધ ચ ન તદંશોડનુવર્તતે ।

યતઃ કથજ્ઞિદ્વાસ્યેત પૂર્વેણ જ્ઞાનમુત્તરમ્ ॥

188. વળી, બૌદ્ધ પક્ષમાં ક્ષણિક જ્ઞાને કારણે જ્ઞાનોમાં ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકભાવની જેમ વાસ્ય-વાસકભાવનો પણ પ્રતિષેધ કરવો જોઈએ. સ્થાયી તિલ આદિ ચીજો સ્થાયી ચંપક આદિ ચીજોથી વાસિત થાય છે, પરંતુ ઉત્પન્ન થઈ તરત જ વિનાશ પામતા જ્ઞાનો વડે એવાં જ જ્ઞાનો વાસિત થતાં નથી જ્ઞાનનો નિરન્વય વિનાશ થતો હોઈ તેનો કોઈ અંશ ટકતો નથી જેથી પૂર્વોત્પન્ન જ્ઞાન ઉત્તરજ્ઞાનને કોઈક રીતે વાસિત કરી શકે.

189. અપિ ચૈકત્ર દેવદત્તસન્તાને વાસનાસહસ્રાણિ જ્ઞાનવૈચિત્ર્યકારોણિ ભવેયુઃ, ન હિ ગોવાસનાતો હસ્તિજ્ઞાનમુદેતિ ।

અનન્તત્વેડપિ સ્વલ્પાસામારમ્ભે નિયમઃ કુતઃ ? ।

અસમઙ્ગસકારિત્વે વ્યવહારસ્ય ત્રિપ્લવઃ ॥

ધૂમજ્ઞાનસમુત્પાદે ધૂમવાસનયા કૃતે ।

કિં તદા ન જલજ્ઞાનં જનયેઙ્ગલવાસના ॥

વાસનાશ્ચ વાસનાસન્તાનારમ્ભહેતવ એવ ભવેયુઃ, ન પુનરનુભવજ્ઞાનમાધાતુ-મુદ્યચ્છેયુઃ, સદશાત્ સદશોત્પત્તિરિતિ હિ ભવતાં દર્શનમ્ ।

189. વળી, દેવદત્તસન્તાનમાં એક ઠેકાણે હજારો વાસનાઓ જ્ઞાનવૈચિત્ર્યને પેદા કરે છે, કારણ કે ગોવાસનાથી હસ્તિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી (= અર્થાત્ ગોવાસનાથી ગોજ્ઞાન, હસ્તિ-વાસનાથી હસ્તિજ્ઞાન એમ અનંત વાસનાઓથી ગોજ્ઞાન, હસ્તિજ્ઞાન આદિ અનન્ત જ્ઞાનો ઉત્પન્ન થાય છે.) વાસનાઓ અનન્ત હોવા છતાં અમુક વાસના અમુક વખતે અમુક જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે એવો નિયમ ક્યાંથી ? ગમે તે વાસના ગમે ત્યારે અમુક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે તો વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થઇ જાય ધૂમવાસનાને કારણે ધૂમજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જલવાસના જલજ્ઞાનને કેમ ઉત્પન્ન કરતી નથી ? વળી, વાસનાઓ અન્ય વાસનાઓને જ ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપાદાનકારણ બને, અનુભવજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપાદાનકારણ ન બને, કારણ કે સદૃશથી સદૃશની ઉત્પત્તિ થાય છે એ તો આપનો સિદ્ધાંત છે.

190. અપિ ચ ન નિરાધારા વાસના આસતે । ન ચ ભવત્પક્ષે તદાધારઃ કશ્ચન સમ્ભવતિ, મહુર્ગુરત્વેન જ્ઞાનસ્ય તદાશ્રયત્વાનુપપરોઃ । એકજ્ઞાનાશ્રિતત્વે સર્વાસાં વાસનાનાં તદ્વિનાશે નાશઃ સ્યાત્ । પ્રતિવાસનમાશ્રયભેદે તદાનન્ત્યેનાનિયમશ્ચ શતશાઃ । ન ચાલયત્રિજ્ઞાનં નામ કિઞ્ચિદસ્તિ । સત્યપિ તસ્મિન્નશેષવાસનાસહસ્ર-સમાશ્રયે તત્ક્ષણિકત્વાત્ સક્રુદેવ તથાવિધવાસનાકુસૂલજ્ઞાનવિનાશઃ સ્યાત્ । પુનરુત્પાદે તથાવિધમેવ તજ્ઞાનમુત્પદ્યતે, ન તુ મવાદવાદિજ્ઞાનક્રમનિયમો ભવેદિતિ સર્વથા સઙ્કટોડયં પન્થાઃ । તસ્માત્ મૃગતૃષ્ણિકૈષા તપસ્વિનાં વાસનાત એવ લોકયાત્રાસિદ્ધેઃ કિં બાહ્યેનાર્યેનેતિ ।

કૃતમતિત્રાચાલતથા ચિરમપિ નિપુઞૈર્નિરૂપ્યમાણોડતઃ ।

અર્થસ્યૈવ ન બુદ્ધેઃ સિદ્ધ્યતિ નીલાદિરાકારઃ ॥

એકશ્ચ બોધઃ પ્રમિતિપ્રમાણ-

પ્રમેયરૂપાણિ કથં વિભર્તિ ? ।

મિન્નં પ્રમાણાત્ ફલમભ્યધાય

પ્રત્યક્ષચિન્તાવસરે પુરસ્તાત્ ॥

190. વળી, વાસના આધાર (= આશ્રય) વિનાની હોતી નથી, અને તમારા પક્ષમાં તો તેનો આધાર કોઇ સંભવતો નથી, કારણ કે જ્ઞાન ક્ષણિક હોઇ જ્ઞાન તેનો આધાર ધટતું નથી, એક જ્ઞાનને સર્વ વાસનાઓનો આશ્રય માનતાં તે જ્ઞાનનો નાશ થતાં સર્વ વાસનાઓનો નાશ થાય. પ્રત્યેક વાસનાનો જુદો જુદો આશ્રય માનતાં વાસનાના આનન્ત્યને કારણે અમુક વખતે ગોજ્ઞાન ગોવાસનાનો જ આશ્રય બને અને હસ્તિવાસનાનો આશ્રય ન બને એ નિયમ રહેશે નહિ અને આ અવ્યવસ્થા સૌ શાખાઓમાં વિસ્તરશે અને

આલયવિજ્ઞાન^૧ જેવું તો કંઈ છે નહિ. અશેષ હજારો વાસનાઓના આશ્રયરૂપ તે હોય તો પણ તે આશ્રય ક્ષણિક હોઈ તરત જ વાસનાની તેવા પ્રકારની કોઠીરૂપ આલયવિજ્ઞાનનો નાશ થાય [અને પરિણામે અશેષ હજારો વાસનાઓ તેની સાથે જ નાશ પામે.] નાશ પામ્યા પછી ફરી આલયવિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે તો તેવા પ્રકારનું જ અર્થાત્ અશેષ હજારો વાસનાઓના આશ્રય રૂપ જ તે આલયવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે, તો પછી અમુક વખતે જ ગોજ્ઞાન, અમુક વખતે જ અશ્વજ્ઞાન, વગેરે ક્રમ નહિ અને, એટલે આ ભાગ^૨ સર્વથા સંકટભર્યો છે. તેથી, ‘વાસનાથી જ લોકયાત્રા સિદ્ધ થતી હોવાથી બાહ્ય અર્થની શી જરૂર છે ?’ એવી ખિચારા બોલોની આ વાત ઝાંઝવાના જળ જેવી છે. બહુ વાચાળતાથી સચું^૩, નિષ્કર્ષ^૪ એ કે ત્રિપુણ ચિત્તકો વડે નિરૂપાતો નીલાદિ આકાર અર્થનો જ સિદ્ધ થાય છે, જ્ઞાનનો સિદ્ધ થતો નથી. વળી, પ્રમિતિ પ્રમાણ અને પ્રમેય એ ત્રણ રૂપો એક જ્ઞાન કેવી

૧. આલયવિજ્ઞાન વિશે સંક્ષિપ્ત મોંઘ અહીં જરૂરી જણાય છે. અનાદિ વાસનાથી (= સંસ્કારથી) વાસિત વિજ્ઞાન (= ચિત્ત) આલયવિજ્ઞાન છે. તે જ નિત્ય અને નિરંતર વિદ્યમાન રહેતું અર્થાત્ જન્મો અને ગતિનું કારણ છે. તેની નિત્યતા પ્રવાહનિત્યતા છે. તેમાંથી ક્ષણિક પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો જન્મે છે અને નાશ પામે છે. આલયવિજ્ઞાન સાગર જેવું છે અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો તેમાં ઉઠતાં મોળાં જેવાં છે. જેમ સાગર અને તેનાં મોળાં વચ્ચે ભેદ નથી તેમ આલયવિજ્ઞાન અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો વચ્ચે ભેદ નથી. પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો સાત છે—પાંચ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનો, વિષયજ્ઞાનાત્મક મનોવિજ્ઞાન અને અહંકારાત્મક મન પહેલાં પાંચ વિજ્ઞાનો જેને પ્રત્યક્ષજ્ઞાનો કહેવામાં આવે છે તે છે મનોવિજ્ઞાન મન દ્વારા થતું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન છે. મનોવિજ્ઞાનનું ખાસ કામ પાંચ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનોનો સમન્વય કરવાનું છે. મન અહંકાર અને મમકાર ઉપસ્થિત કરે છે. આલયવિજ્ઞાનમાં આ અર્થાત્ જ્ઞાનો બીજરૂપે અન્તર્હિત હોય છે અને જ્યારે તેઓ પ્રગટ થાય છે ત્યારે તેઓ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનો બને છે. આમ આલયવિજ્ઞાન આ બીજોનો—વાસનાઓનો કે ઠાર છે. એટલે તેને વાસનાશય પણ કહી શકાય. જેમ નદીનો ધસમસતો પ્રવાહ તૂણ, કાઠ, ગોમય આદિ અનેક પદાર્થોને ખેંચતો સદા આગળ વધે છે તેમ આ આલયવિજ્ઞાન પણ પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનોની બીજબૃત વાસનાઓને ખેંચતું જન્મજન્મ-માન્તરમાં આગળ ને આગળ વધતું રહે છે. જ્યાં સુધી સંસાર છે ત્યાં સુધી તે અટકતું નથી આ આલયવિજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ વાસનાનો નાશ થતાં થાય છે. તેની આ વિશુદ્ધિ જ પરમાર્થ છે. આલયવિજ્ઞાન વાસનારહિત થતાં પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનોનો નિરોધ થાય છે. હવે આલયવિજ્ઞાન આલયવિજ્ઞાન રહેતું નથી, તે સર્વપ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનોના નિરોધવાળું, વાસનારહિત, શુદ્ધ અદ્વયરૂપ વિજ્ઞાન જ રહે છે. આવું વિજ્ઞાન જ નિર્વાણ છે. તે જ પરમ તત્ત્વ છે. વિરોધીઓ આલેખ કરે છે કે ‘આલયવિજ્ઞાન’ના નામથી આ વિજ્ઞાનવાદીઓએ આત્માનો જ સ્વીકાર કર્યો છે. પરંતુ તે બરાબર નથી કારણ કે આત્મા અને આલયવિજ્ઞાનમાં સ્પષ્ટ અન્તર છે આત્મા અપરિવર્તનશીલ છે જ્યારે આલયવિજ્ઞાન ક્ષણિક છે. આલયવિજ્ઞાનમાં પ્રવાહનિત્યતા છે.

આલયવિજ્ઞાનને યોગદશનના ચિત્ત સાથે પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનને ચિત્તવૃત્તિઓ સાથે અને પ્રવૃત્તિવિજ્ઞાનનિરોધને વૃત્તિનિરોધ સાથે સરખાવો.

રીતે ધારણ કરે ? આ અગાઉ પ્રત્યક્ષની વિચારણા વખતે પ્રમાણથી ફળ (= પ્રમાણિત) ભિન્ન છે એ અમે પુરવાર કર્યું છે.

191. યે તુ બ્રુવતે—તિષ્ઠતુ તાવત્ પ્રમાણમાર્ગે इति, પ્રમેયમેવ વિકલ્પયન્તો ન બાહ્યમર્થ કંચન નિરપવાદં પ્રતિપદ્યામહે । તથા हि—ન તાવદયમવયવી ઘટા-દિરવકલ્પતે, અવયવવ્યતિરેકેનાવયવિનો અનુપલમ્ભાત્ । યો હિ યસ્માદ્ વ્યતિરિક્તઃ સ તદધિષ્ઠિતદેશવ્યતિરિક્તદેશાધિષ્ઠાન ઉપલમ્બ્યતે, ઘટાદિવ પટઃ । ન ચૈવમવયવેભ્યઃ પૃથગ્દેશો દૃશ્યતે અવયવી । તદગ્રહણે ચ તદ્બુદ્ધયભાવાત્ । ઘટાગ્રહણેડપિ પટો ગૃહ્યતે । ન તુ અવયવાનુપલબ્ધાવયવવીતિ કથં સ તેભ્યો મિચેત ? અવયવગ્રહણા-નુત્પત્તેરચ । ન હિ સર્વે તદવયવાઃ શક્યન્તે ગ્રહીતુમ્, અર્વાભાગવર્તિન એવ ગૃહ્યેરન્, ન મધ્યપરમાગતા इति ।

191. વિજ્ઞાનવાદીવાદીઓ કહે છે—પ્રમાણમાર્ગ (= પ્રમાણમાર્ગની વિચારણા) બાજુએ રહે. પ્રમેયની જ વિચારણા કરતાં અમે બાહ્ય અર્થને નિરપવાદપણે પામતા નથી. તે વિચારણા આ પ્રમાણે છે—આ ઘટ વગેરે ૩૫ અવયવી ઘટતો નથી, કારણ કે અવયવોના દેશથી પૃથક્ દેશમાં રહેતો અવયવી હોતો નથી. જે જેનથી ભિન્ન હોય તે તેન અધિષ્ઠાનરૂપ દેશથી અન્ય દેશમાં રહેતો હોવાય; ઉદાહરણાર્થ, ઘટથી પટ ભિન્ન છે માટે ઘટના અધિષ્ઠાનરૂપ દેશથી અન્ય દેશમાં રહેતો પટ હોય છે આ પ્રમાણે અવયવોના અધિષ્ઠાનરૂપ દેશથી પૃથક્ દેશમાં રહેતો અવયવી હોતો નથી. વળી, અવયવોનું અગ્રહણ હોય છે ત્યારે અવયવીનું જ્ઞાન થતું નથી. ઘટનું અગ્રહણ હોય છે ત્યારે પણ પટનું જ્ઞાન થાય છે, પણ અવયવોનું અગ્રહણ હોય છે ત્યારે અવયવીનું જ્ઞાન થતું નથી. તે પછી અવયવોથી અવયવી ભિન્ન કેવી રીતે હોય ? [અર્થાત્ જે અવયવી અવયવોથી ભિન્ન હોય તે અવયવોનું અગ્રહણ હોય ત્યારે પણ અવયવીનું જ્ઞાન થતું જોઈએ પણ થતું નથી, માટે અવયવી અવયવોથી ભિન્ન નથી.] ઉપરાંત, અવયવી નથી, કારણ કે સર્વ અવયવોનું ગ્રહણ થતું નથી. અવયવીના બધા અવયવોને ગ્રહવા શક્ય નથી; આગલા ભાગમાં રહેલા અવયવો જ ગ્રહાય, મધ્યભાગ અને પાછળના ભાગમાં રહેલા નહિ [નંતે અવયવી હોય તે તેના ગ્રહણ સાથે તે જોમાં રહે છે તે સર્વ અવયવોનું ગ્રહણ થતું જોઈએ, પણ થતું નથી, માટે અવયવી નથી.]

192. બુદ્ધયા વિમજ્જમાને ચાનુપલમ્ભાત્ । યદા હિ પટં પાળૌ નિધાય બુદ્ધયા વિવિનક્તિ એષ તન્તુરેષ તન્તુરિતિ, તદા પ્રાચ્યાદઞ્ચલાત્પ્રમૃતિ પ્રતીચીનમઞ્ચલં યાત્રદ્વિવિચ્ચયન્નસૌ તન્તુસન્તતિમેવ કેવલામુપલભતે, ન તતોડતિરિક્તપટાવયવિનમ્ ।

192. અવયવી નથી કારણ કે બુદ્ધિ વડે તેનું વિભાજન કરતાં છેવટે તેનું જ્ઞાન થતું નથી. જ્યારે પટને હાથમાં રાખી બુદ્ધિ વડે તેનું વિભાજન કોઈ કરે છે ત્યારે 'આ તન્તુ' 'આ

તન્તુ' એમ એક છેડાથી ખીજા છેડા સુધી વિભાજન કરતા કરતા તે કેવળ તન્તુસન્તતિને જ દેખે છે, તેનાથી અનિરિક્ત પટાવયવીને દેખતો નથી.

193. વૃત્ત્યનુપપત્તેશ્ચ । નૈકત્રાવયવે કાત્સ્થ્યેનાવયવી વર્તતે, તદન્યેષ્વવૃત્તિ-પ્રસજ્ઞાત્ । નૈકદેશેન વર્તતે, સ્વારમ્ભાવયવવ્યતિરિક્તદેશાભાવાત્ । અભ્યુપગમે વાડનવસ્થા-પ્રસજ્ઞાત્ । યૈરપ્યેકદેશૈરવયવેષ્વસૌ વર્તતે, તેષ્વપિ કથં વર્તતે ? અન્યૈરેકદેશૈસ્તેષ્વપિ અન્યૈરિતિ નાસ્ત્યન્તઃ । અસમ્બદ્ધસ્ત્વેકદેશૈરવયવીતિ કથં તદ્વારેણ સ્વારમ્ભકૈરપિ સંબધેત । તસ્માદુભય્યપિ નાસ્ય વૃત્તિરવયવેષ્વસ્તીતિ ।

193. અવયવીનું અવયવોમાં રહેલું (હોયું) ઘટતું ન હોય, અવયવી નથી. એક એક અવયવમાં અવયવી સંપૂર્ણપણે રહેતો નથી. કારણ કે તો પછી ખીજા અવયવોમાં તેના ન રહેવાની (ન હોવાની) આપત્તિ આવે. અવયવોમાં અવયવી અંશથી પણ રહેતો નથી, કારણ કે અવયવીના પોતાના આરંભક અવયવોથી અતિરિક્ત અંશોનો અભાવ છે. જો અતિરિક્ત અંશોને સ્વીકારવામાં આવે તો અનવસ્થાની આપત્તિ આવે જે અંશોથી અવયવી અવયવોમાં રહે છે તે અંશોમાં અવયવી કેવી રીતે રહે છે ? જો કહો કે ખીજા અંશોથી તો વળી પ્રશ્ન ઊઠશે કે તે ખીજા અંશોમાં અવયવી કેવી રીતે રહે છે ? તમારે કહેવું પડશે કે ત્રીજા અંશોથી અને આમ અંત જ નહિ આવે. જો તમે કહો કે અવયવીનો અંશો સાથે કોઈ સંબંધ નથી તો એવા અંશો દ્વારા સ્વારંભક અવયવો સાથે પણ અવ-યવીનો સંબંધ કેવી રીતે થાય ? [ન જ થાય.] તેથી, ખેમાંથી ટાંક પણ રોતે અવયવી અવયવોમાં રહેતો નથી.

194. ધારણાકર્ષણાદિ ત્વનારબ્ધકાર્યે કાષ્ઠમૂલકકાર્પાસાદાવપિ દૃશ્યતે દૃશ્યનૈકાન્તિકમ્ । એકાકારા તુ પ્રતીતિર્વિકલ્પમાત્રમ્ । એકદેશાવસ્થાનાદિનિમિત્ત-માશ્રિત્ય કરિતુરમપદાતિષ્વિવ સેનેતિ, ધવલદિરપલાશાદિષ્વિવ વનમિતિ, સઙ્ગિતેષ્વવ-યવેષ્વેવ ઘટ ઇત્યાદિપ્રતીતિર્ભવિષ્યતીત્યેવમવયવાવયવપર્યાલોચનયાડણુસઙ્ગચમાત્રમેવાવ-શિષ્યતે, નાન્યત્ । સઙ્ગચોડપિ ચ વ્યતિરિક્તાવ્યતિરિક્તતયા ચિન્ત્યમાનો નાસ્ત્યેવે-ત્યળવ એવાવશિષ્યન્તે । પરમાણ્વોડપિ 'ષટ્કેન યુગપદ્યોગાત્ પરમાણોષ્ષહંશતા' ઇત્યેવં વિકલ્પ્યમાના વિપ્લવન્તે એવ । ન ચ તૈરતિસૂક્ષ્મેરેષ વ્યવહારોડભિનિર્વર્ત્યત ઇતિ । તસ્માદ્ બાહ્યસ્ય પ્રમેયસ્યૈવ નિરૂપ્યમાણસ્યાનુપપત્તેર્વિજ્ઞાનમાત્રમેવેદમિત્યભ્યુપગમનીયમ્ ।

194. જે આરંભ કાર્યરૂપ નથી તે લાકડાની ભારી, ૩ વગેરેમાં પણ ધારણા-કર્ષણા વગેરે દેખાય છે એટલે અવયવીની સિદ્ધિમાં આપેલો ધારણા-કર્ષણા હેતુ અનૈકાન્તિક છે. જેમ એકદેશાવસ્થાના વગેરે નિમિત્તોને કારણે હાથીઓ, ઘોડાઓ અને પદ્માતિઓમાં થતી સેનાની બુદ્ધિ કલ્પનારૂપ છે, જેમ એકદેશાવસ્થાના વગેરે નિમિત્તોને કારણે ધવ, અદિર, પલાશ વગેરે વૃક્ષોમાં થતી વનની બુદ્ધિ કલ્પનારૂપ છે તેમ સંચિત અવયવોમાં (પરમાણ્વોમાં)

જ થતી ધટ વગેરેની (= અવયવીઓની) હુદ્દિઓ કલ્પનારૂપ છે. આમ અવયવીના અવયવો, તે અવયવોના અવયવો એ રીતે પર્યાલોચના કરવાથી છેવટે અણુઓનો સંચયમાત્ર બાકી રહે છે. બીજું કંઈ બાકી રહેતું નથી. સંચય પણ અણુઓથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન એની વિચારણા કરતાં સંચય છે જ નહિ એમ જણાય છે, એટલે અણુઓ જ બાકી રહે છે. છ દિશાઓમાં પોતાની તદ્દન નજીક રહેલા પરમાણુઓ સાથે પરમાણુનો યુગપત્ત સંયોગ માનતાં પરમાણુને છ અંશોવાળો માનવો પડે, એ રીતે પરમાણુની બા તમાં વિકલ્પો ઊભા કરી વિચારતાં પરમાણુનું અસ્તિત્વ પણ બ્રાન્ત કરે છે. તે અતિસૂક્ષ્મ પરમાણુની બાજતમાં તેને છ અંશો છે એમ કહેવું ઘટતું નથી તેથી નિરૂપ્યમાણ બાહ્ય પ્રમેય જ ઘટતું ન હોઈ એ પ્રમેય વિજ્ઞાનમાત્ર જ છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

195. તેऽप्येवं વદન્તઃ પ્રાક્તનેમ્યોઽપિ ભિક્ષુભ્યઃ કૃપણતરા इव લક્ષ્યન્તે ।
અપૂર્વે એષ તર્કમાર્ગો યત્ર પ્રતીતિમુત્સૃજ્ય તર્જનીવિસ્ફોટનેન વસ્તુવ્યવસ્થાઃ ક્રિયન્તે ।

દૃઢેન ચેત્ પ્રમાણેન વાધાદિરહિતાત્મના ।
ગૃહીત એવાવયવી કિમેભિર્બાલવલ્ગિતૈઃ ॥
અથ નાસ્તિ પ્રમાણેન કેનચિત્ તદુપગ્રહઃ ।
એતદેવોચ્યતાં વૃત્તિવિકલ્પૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥

ન ચ શક્તુમઃ પદે પદે વયમેભિરભિનવમલ્પમપિ કિંચિદપશ્યદ્વિસ્તદેવ
પુનઃ પુનઃ પૃચ્છદ્વિઃ શાક્યહતકૈઃ સહ કલહમતિમાત્રં કર્તુમ્ ।

195. નૈયાયિક—આ પ્રમાણે બોલતા તે બૌદ્ધો પ્રાચીન બૌદ્ધોથી પણ વધારે દયાપાત્ર બન્યો કે જણાય છે. એમનો આ તર્કમાર્ગ અપૂર્વ છે જ્યાં પ્રતીતિને છોડી તર્જનીવિસ્ફોટ દ્વારા વસ્તુવ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. જો બાધારહિત દૃઢ પ્રમાણ પડે અવયવી ગૃહીત થયો જ હોય તો આ મંદ મતિવાળાના અખડાટથી શું ? જો કેષ પણ પ્રમાણથી તેનું (= અવયવીનું) ગ્રહણ ન થતું હોય તો તે પ્રમાણને જ જણાવો; અવયવી અવયવોમાં સમપ્રમાણે રહે છે કે અંશતઃ રહે છે એવા વિકલ્પોનું શું પ્રયોજન ? જરા જેટલું અભિ નવ એવું કંઈ ન દેખતા અને તેને તે જ વારંવાર પૂછતા આ હલકટ બૌદ્ધો સાથે પદે પદે વધુ પડતી ચર્ચા (કલહ) અમે કરી શકતા નથી.

196. સવિકલ્પં પ્રત્યક્ષં પ્રમાણમિતિ સાધિતમ્ । નિર્વિકલ્પકેનાપિ શબ્દો-
લ્લેખમાત્રરહિતં સવિકલ્પકગ્રાહ્યમેવ વસ્તુ ગૃહ્યતે इति દર્શિતમ્ । એકાકારવિષય-
વ્યતિરેકેણ ચ તદ્બુદ્ધેરેકકાર્યવૈકદેશાવસ્થાનાદ્યન્યથાસિદ્ધિનિબંધનત્વમપિ ન
કિંચિદ્વક્તું શક્યતે इत्यુપવર્ણિતમ્ । ક્વચિદ્વા પૃતનાવનાનો વાધકોપનિપાતાદેકા-
વગતિમિથ્યાત્વાન્ન સર્વત્ર મિથ્યાત્વકલ્પના યુક્તેત્યપ્યુક્તમ્ । કિં વા તદસ્તિ, યત્ સા-

માન્યસમર્થનાવસરે ન કથિતમ્ ? તસ્માત્ તયૈવ નીત્યાઽવયવ્યપિ સિદ્ધ એવ,
તદગ્રાહિણઃ પ્રત્યક્ષસ્ય નિરપવાદત્વાત્ ।

196. સવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે એ અમે પુરવાર કર્યું છે. નિર્વિકલ્પક પ્રત્યક્ષ પણ સાવિકલ્પક પ્રત્યક્ષ જેને ગ્રહણ કરે છે તે વસ્તુને જ ગ્રહણ કરે છે—અલ્પખત્ત, નિર્વિકલ્પ પ્રત્યક્ષ તેને જરા જેટલાય શબ્દોદ્દેશ વિના ગ્રહે છે એ અમે દર્શાવ્યું છે. એક આકારવાળા (અવયવીરૂપ) વિષય વિના એકકાર્યતા, એકદેશાવસ્થિતતા વગેરે નિમિત્તોને લીધે જ તેવી એક આકારવાળી (અવયવીના આકારવાળી) ભુદ્ધિ થાય છે એમ કહેવું જરા પણ શક્ય નથી એ અમે જણાવી ગયા છીએ [તન્તુઓ સાથે મળી જ્યારે આવરણ કરવારૂપ એક કાર્ય કરે છે ત્યારે તે તન્તુઓ જ એક અવયવીની ભુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. તે તન્તુઓથી ભિન્ન પટ અવયવીરૂપ એક વિષય વિના એક અવયવી પટની ભુદ્ધિ થઈ શકે જ નહિ.] ક્યાંક સેના, વન વગેરેમાં બાધકજ્ઞાન આવી પડવાથી એકનું (= અવયવીનું) જ્ઞાન મિથ્યા છે એ કારણે સર્વત્ર એકનું (અવયવીનું) જ્ઞાન મિથ્યા છે એવી કલ્પના કરવી યોગ્ય નથી એ પણ અમે કહ્યું છે. અથવા, એવું શું છે જે સામાન્યતા સમર્થન વખતે અમે ન કહ્યું હોય ? તેથી, તે જ રીતે અવયવી પણ પુરવાર થઈ ગયો જ, કારણ કે તેને ગ્રહણ કરનારું પ્રત્યક્ષ નિરપવાદપણ છે.

197. યત્તુ દેશમેદેનાગ્રહણાત્ તદગ્રહે તદ્બુદ્ધ્યભવાદિતિ તત્રાવયવાશ્રિત-
ત્વમેવ નિમિત્તં, નાસસ્વમ્ ।

દેશમેદેન હિ જ્ઞાનં તદ્દેશસ્ય કથં ભવેત્ ।

ન હિ કશ્ચિત્ સ્વતન્ત્રોઽસાવપિ ત્વવયવાશ્રિતઃ ॥

યાવતાં ગ્રહણે ચાસ્મિન્ બુદ્ધિર્ભવતિ તાવતામ્ ।

અપેક્ષતેઽસૌ ગ્રહણં ન સર્વેષામિતિ સ્થિતિઃ ॥

વિવિચ્યમાનેષ્વંશેષુ યુક્તસ્તદનુપગ્રહઃ ।

તદાવયવિનાશો હિ બુદ્ધૌ વિપરિવર્તેતે ॥

અવયવવિભાગો હ્યવયવિનો નાશહેતુઃ । તસ્મિન્ બુદ્ધયા સમુલ્લિહ્યમાનેઽવયવ-
વિવિનાશોઽપિ નાનુલ્લિખિતો ભવેદિતિ કથમવયવી તદાનીં ગમ્યેત ?

વૃત્તિશ્ચાવયવેષ્વસ્ય વ્યાસજ્યૈવેતિ ગમ્યતે ।

ન પ્રત્યવયવં તસ્ય સમાપ્તિર્વ્યક્તિજાતિવત્ ॥

વ્યાસજ્ય વર્તમાનોઽપિ ન ક્લવવયવાન્તરૈઃ ।

વર્તેતે તદસંવિત્તોઃ કિન્તુ વર્તેત એવ સ ॥

તથા ચાહુ:—‘વર્તેતે’ इति ब्रूमः अनाश्रितस्यानुपलम्भात्’ ।

वृत्तिरेवंविधाऽन्यत्र क्व दृष्टेति यदुच्यते ।

प्रत्यक्षदृष्ट एवार्थे दृष्टान्तान्वेषणेन किम् ॥

તસ્માત્ પ્રત્યક્ષત્ એવાવયવવૃત્તોરવયવિન ઉપલબ્ધેર્ન તદ્વૃત્તૌ વિકલ્પાનામવ-
સરઃ । સ્ત્રક્સૂત્રાદિવૃત્તિરપિ તથા દર્શનાદભ્યુપગતા । તદિયમવયવિવૃત્તિરપીદશી
દૃશ્યમાના કિમિતિ નિહ્નૂયતે ? ન ચાવયવિપ્રાહિણઃ પ્રત્યક્ષસ્ય કશ્ચિદપવાદઃ
સમસ્તિ ।

अदुष्टकरणोद्भूतमनाविभूतबाधकम् ।

असन्दिग्धं च विज्ञानं कथं मिथ्येति कथ्यते ॥

ન ચ સેનાવનવદવયવિપ્રહ્ણમભિધાતુમુચિતમ્, અવાધિતત્વાત્, સેનાદૌ ચ
બાધકસદ્ભાવાત્ । અપિ ચ ગજવાજિપદાતિપીલુપલાશશિંશપાદિદર્શનસ્ય તત્ર
ઘટમાનત્વાત્ તત્સમુદાયે સેનાવનાદિપ્રતીતિરુત્પન્નેતાપિ, ઇહ તુ કિં સમુદાયવિષયઃ પટ-
પ્રત્યય इति चिन्त्यम् । તન્તુસમુદાયાલમ્બન इति चेत्, તન્તુપ્રત્યય इदानीं
किमालम्बनः ? સોઽપિ સ્વાવયવાલમ્બન इत्येवमवयवावयवनिरूपणे પરમાળવઃ
पश्यश्चशमीशिशपादिस्थानीया वक्तव्याः । તેષાં ચ તદ્વદ્ગ્રહણમનુપપન્નમ્, અતીન્દ્રિય-
ત્વાદિતિ ન તદાલમ્બનોઽવયવિપ્રત્યયઃ । તસ્માદવયવી પ્રત્યક્ષપ્રાહ્ણોઽસ્તીતિ સિદ્ધમ્ ।

197. અવયવોના દેશથી પૃથક્ દેશમાં અવયવી ગૃહીત થતો ન હોવાથી અને અવ-
યવીના અગ્રહણને કારણે અવયવીના જ્ઞાનનો પણ અભાવ હોવાથી [અવયવી નથી] એમ જે
તમે કહ્યું તેના ઉત્તરમાં અમારે જણાવવાનું કે અવયવોના દેશથી પૃથક્ દેશમાં અવયવી
ગૃહીત ન થવાનું કારણ અવયવી અવયવોમાં આશ્રિત છે એ છે અને નહિ કે અવયવીનું
અસત્ત્વ. અવયવો જે દેશમાં રહે છે તે જ દેશમાં અવયવી રહેતો હોવાથી અવયવોના દેશથી
પૃથક્ દેશમાં અવયવીનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? અવયવો જે દેશમાં રહે છે તે જ દેશમાં
અવયવી રહે છે કારણ કે અવયવી સ્વતંત્ર નથી પરંતુ અવયવોમાં આશ્રિત છે. જેટલા
અવયવોનું ગ્રહણ થાય છે તેટલા અવયવોમાં અવયવીનું જ્ઞાન થાય છે, તેને પોતાના ગ્રહણ માટે
જ્યાં અવયવોના ગ્રહણની અપેક્ષા નથી અવયવોને છૂટા પાડતાં (અર્થાત્ તેમનો વિભાગ
કરતાં) અવયવીનું અગ્રહણ થાય તે યોગ્ય જ છે, કારણ કે ત્યારે તો અવયવીનો નાશ
શુદ્ધિમાં ધુમરાયા કરે છે. અવયવોનો વિભાગ એ અવયવીના નાશનું કારણ છે. જ્યારે
શુદ્ધિ વડે અવયવવિભાગ કંડારાતો હોય ત્યારે અવયવીનો વિનાશ શુદ્ધિ વડે કંડારાયા
વિના ન રહે, એટલે તે વખતે અવયવીનું જ્ઞાન કેમ થાય ? જેમ જાતિ દરેક વ્યક્તિમાં
સમગ્રપણે રહે છે તેમ અવયવી દરેક અવયવમાં સમગ્રપણે રહે છે એવું પ્રત્યક્ષ જણાય છે.

199. અતઃ પ્રમેયપર્યાલોચનવર્ત્તનાડપિ શૂન્યવાદસમર્થનં ન સુશકમ્ । પ્રમેય-
વિચારેડપિ પ્રમાણવૃત્તમેવ પરીક્ષયતે । અતશ્ચ પ્રમાણચર્ચાતો બિમ્બદ્ભિઃ પલાય્ય યા
પ્રમેયકથાવીથી તાથાગતૈરવલમ્બિતા તસ્યામપિ સૈવ મીષણમુક્તી પ્રમાણચર્ચૌપનતા ।

સર્વતો વિપદાં માર્ગમાદેશયિતુમુચ્યતે ।

વિધૌ વિધુરતાં યાતે પ્રપલાય્ય ક્વ ગમ્યતે ॥

તસ્માત્ પ્રમાણતોડશક્યે શક્યે વા વસ્તુનિર્ણયે ।

एवं प्रायमयुक्तं वः कुशकाशावलम्बनम् ॥

તેન નિષ્ફલમુત્સૃજ્ય શૂન્યવાદબકત્રતમ્ ।

बाह्येनैवार्यजातेन व्यवहारो विधीयताम् ॥

199. નિબંધ* એ કે પ્રમેયની પર્યાલોચનાના માર્ગ દ્વારા પણ શૂન્યવાદનું સમર્થન કરવું શક્ય નથી. પ્રમેયવિચારણામાં પણ પ્રમાણવ્યાપારની જ પરીક્ષા થાય છે અને તેથી પ્રમાણની ચર્ચાથી લય પામતા બોદોએ ભાગીને પ્રમેયકથાથી વીધીને આશરે લઈ લે છે. તે વીધીમાં પણ પેલી જ બીજણમુખી પ્રમાણચર્ચા ઉપસ્થિત થઈ. જ્યારે ચારે બાજુ વિપત્તિઓથી ભરપૂર માર્ગ સ્વયંમાં જ ઉદ્ભવ થયેલો વિધિ શત્રુ બન્યો હોય ત્યારે ભાગીને પણ તમે ક્યાં જાવ ? તેથી જ્યારે વસ્તુનો નિર્ણય કરવો પ્રમાણથી શક્ય છે કે નહિ એ બે વિકલ્પો કરી વિચારવામાં આવે છે ત્યારે રૂપતા એવા તમારે તણખલાનો આ પ્રકારનો આશ્રય લેવો અયોગ્ય છે. [વસ્તુનો નિર્ણય પ્રમાણથી શક્ય છે એ વિકલ્પ સ્વીકારતાં તમારે શૂન્યવાદીઓએ પોતાના પક્ષનો ત્યાગ કરવો પડે. વસ્તુનો નિર્ણય પ્રમાણથી શક્ય નથી એમ સ્વીકારતાં વસ્તુના નિર્ણયમાં પ્રમાણનો અભાવ છે એ તમારે શૂન્યવાદીઓએ દર્શાવવું જોઈએ, જે શક્ય નથી.] માટે શૂન્યવાદથી નિષ્ફળ બકત્રત ત્યજીને બાહ્ય અર્થો વડે વ્યવહાર ચલાવો.

200. અથાસ્થાશૈથિલ્યજનનાય 'સર્વં શૂન્યમ્' 'સર્વં ક્ષણિકમ્' 'સર્વં નિરાત્મકમ્' ઇત્યુપદિશ્યતે, તર્હિ કિમનેન મૃષોદ્ધેન ? સત્યપ્યાત્મનિ, સત્સ્વપિ સ્થિરેષુ પદાર્થેષુ, વિષયદોષદર્શનદ્વારેણ ભવત્યેવ ત્રિવેકવતાં વૈરાગ્યમિતિ તદુપજનનાય શૂન્યવાદાદિવર્ણનં વક્તઃ પન્થાઃ । પ્રત્યુત પ્રાજ્ઞો મુમુક્ષઃ ક્ષણિકનૈરાત્મ્યશૂન્યતાદિવચનં યુક્તિવાધિતમવ-
બુઘ્યમાનો વચ્ચનામયમિવ તદુપદેશમાશઙ્કતે ।

200. જે તમે શૂન્યવાદીઓ કહો કે બાહ્ય અર્થોમાં લોકોની આસક્તિને શિથિલ કરવા માટે 'બધુ' શૂન્ય છે' 'બધુ' ક્ષણિક છે' 'બધુ' નિરાત્મક છે' એમ ઉપદેશવામાં આવ્યું છે તે અમારે કહેવું જોઈએ કે આ મિથ્યા પ્રતિપાદનની શી જરૂર છે ? આત્મા હોવા છતાં,

સ્થિર પદાર્થોનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ વિષયોમાં રહેલા દોષોના દર્શન દ્વારા વિવેકીઓને વૈરાગ્ય થાય છે જ; વૈરાગ્ય જન્મભાવના માટે શૂન્યવાદ આદિનું પ્રતિપાદન કરવું એ તો વાંકો-આડો અને છેતરપીંડીભર્યો માર્ગ છે. પ્રાચ્ય મુમુક્ષુ તો બેલકું 'સર્વ' ક્ષણિક છે, 'સર્વ' નિરાત્મક છે, 'સર્વ' શૂન્ય છે' વગેરે વચ્ચેના તર્કબાધિત ભણી છેતરપીંડીભર્યો તે ઉપદેશ હોવાની આશંકા કરે છે.

201. સ एष बुद्धिशून्यानां शून्यवादपरिग्रहः ।

प्रतारणपराणां वा न तु तत्त्वार्थदर्शिनाम् ॥

201. જેમનામાં બુદ્ધિ નથી તેઓએ અથવા તો ખીજાઓને છેતરવામાં રક્ત જનોએ શૂન્યવાદનો સ્વીકાર કર્યો છે, પરંતુ તત્ત્વાર્થનો સાક્ષાત્કાર જેમણે કર્યો છે તેમણે શૂન્યવાદનો સ્વીકાર કર્યો નથી.

202. तस्मात् परीक्षमाणोऽयं शब्दाद्यद्वैतपक्षवत् ।

विज्ञानाद्वैतપક્ષોऽपि गन्धर्वनगरायते ॥

202. તેથી પરીક્ષા કરાતાં શબ્દાદ્વૈત આદિ પક્ષોની જેમ વિજ્ઞાનાદ્વૈતપક્ષ પણ મંધર્વ-નગરની જેમ મિથ્યા છે.

203. तदेवमद्वैतदृशा न दृश्यते

जनस्य निःश्रेयससम्पदागमः ।

अतो यथोक्तात्मसुतत्त्वचिन्तया

कृती व्यवस्येदपवर्गसिद्धये ॥

203. આમ અદ્વૈતદષ્ટિવળાઓ નિઃશ્રેયસની સંપત્તિની માણસને થતી પ્રાપ્તિને દેખતા નથી. માટે હાલના માણસે ન્યાયદર્શનમાં જણાવ્યા મુજબ આત્મારૂપ સુતરતનું ચિન્તન કરી અપવર્ગને સિદ્ધ કરવા નિશ્ચય (= સંકલ્પ) કરવો.

204. सांख्यैर्यस्त्वपवर्गसाधनविधावुक्तः प्रकृत्यात्मनोः

अन्यत्वाधिगमोऽभ्युपाय इति स प्रागेव निर्वासितः ।

अज्ञा शक्तिमती विकारबहुला बध्नात्यकिञ्चित्करं

भूयो न प्रकृतिः पुमांसमिति वा कस्तां नियन्तुं क्षमः ॥

પુંસા ન કિઝ્ચિદપિ બન્ધનિદાનભૂત-

મત્યલ્પમાત્રમપિ કર્મ કૃતં કદાચિત્ ।

મથ્નાતિ તં પ્રકૃતિરેવ નિરઙ્કુશૈષા

મત્તા કરેણુરિવ પન્નવનાનિ ભૂયઃ ॥

204. અપવર્ગની પ્રાપ્તિની વિધિમાં સાંખ્યોએ પ્રકૃતિ અને પુરુષના બેદના જે જ્ઞાનને ઉપાય કહ્યો છે તેનું નિરસન તો અમે પહેલાં જ કરી દીધું છે. અજ્ઞા, શક્તિવાળી, વિકાર-અહુલ પ્રકૃતિ કશું જ ન કરતા પુરુષને આંધલી નથી. એટલે તે પ્રકૃતિનું નિયંત્રણ કરવા કોણ સમર્થ છે ? પુરુષે અધના કારણભૂત કોષ પણ કમં જરા પાણ કહી કયું નથી. તેમ જતાં જેમ નિરંકુશ મત્ત હાથણી પદ્મવનોને કચડી નાખે છે તેમ નિરંકુશ અને મત્ત (= અશ) એરી આ પ્રકૃતિ પુરુષને દુઃખી કરે છે.

205. કચનિલુઞ્ચનદિક્ષપટધારણ-

ક્ષિતિધરાક્રમણક્રમપૂર્વકમ્ ।

ક્ષપણકાસ્ત્વપર્વગમુશન્ત્યમી

હ્યતિતરાં પરમાર્થચિદસ્તુ તે ! ॥

લોન્નાં નિત્યમસમ્ભવાત્ સ્વલ્પતયો મોક્ષં ક્ષણાત્ પ્રાપ્નુયુઃ

સંસારોપરમો દિગમ્બરતયા સઘસ્તિરશ્ચાં ભવેત્ ॥

મુક્તાઃ સ્યુર્ગિરિશ્રુજ્ઞવાસિન ઇમે શશ્વત્તદારોહણાત્

જન્તૂનામપર્વર્ગવર્ત્મ નિકટં કેનેદ્દશં દર્શિતમ્ ॥

205. કેશનોય, નગ્નતા, પર્વતારોહણ એ ક્રમપૂર્વકના અપવર્ગને ક્ષપણકો (જૈનસાધુઓ) ધન્ય છે છે, કારણ કે તેઓ પરમાર્થને ઘણી સારી રીતે જાણનારા છે ! કેશનો સદા અસંભવ હોવાથી ટાંઝિયાઓ ક્ષણવારમાં મોક્ષ પામે. પથુઓ નગ્ન હોવાથી તેમનો મોક્ષ તરત જ થાય. ગિરિશિખર પર વસતા લોકો હંમેશા ગિરિશિખર પર આરોહણ કરતા હોઈ મોક્ષ પામે. અપવર્ગનો આવો તદ્દન દૂર કો માર્ગ પ્રાણીઓને કોણે દર્શાવ્યો ?

206. તસ્માદાત્મજ્ઞાનં સન્તો મોક્ષપ્રાપ્તૌ હેતું પ્રાહુઃ ।

તીર્થે તીર્થે તદ્વાચાર્યૈસ્તૈસ્તૈરુક્તં સંજ્ઞાભેદૈઃ ॥

યદપીહ કેચિદવિકલ્પમીશ્વર-

પ્રણિધાનમાહુરપર્વર્ગસાધનમ્ ।

ઇદમાત્મદર્શનમવાદિ તૈરપિ

પ્રથિતો હિ પૂરુષવિશેષ ईશ્વરઃ ॥

દૃષ્ટા વાચન્તરાણાં ગતિરિયમિયતી નાપર્વર્ગસ્ય માર્ગ

સ્પ્રદ્યું દ્રદ્યું સમર્થાસ્ત્વ ઇતિ ચિરમિહ શ્વશ્ચ એવ ઝમન્તિ ।

નેદીયાનેષ તસ્માદ્ ભવમરુપતિતૈરક્ષપાદોપદિષ્ટઃ

પન્થાઃ ક્ષેમાય મોક્ષાધિગમસમુચિતઃ ક્ષિપ્રમાલમ્બનીયઃ ॥

इति भट्टजयन्तकृतौ न्यायमञ्जर्यां नवममाह्निकम् ।

206. તેથી સંતોએ આત્મજ્ઞાનને મોક્ષપ્રાપ્તિનું કારણ કહ્યું છે. જુદા જુદા માર્ગોમાં (= પંથોમાં) અને શાસ્ત્રોમાં આચાર્યોએ આત્મજ્ઞાનને જ તે તે જુદા જુદા નામે મોક્ષના હેતુ તરીકે જણાવ્યું છે. કેટલાકે (= પાતંજલોએ) જે નિર્વિકલ્પ ઈશ્વરપ્રાપ્તિધાનને મોક્ષનું સાધન કહ્યું છે તે તેમણે નામાન્તરે કહેલું આત્મદર્શન જ છે કારણ કે તેમણે પુરુષવિશેષને ઈશ્વર તરીકે જાહેર કર્યો છે. જીગ્ન વાદીઓનું આ આટલું [બધું] જ્ઞાન અપવર્ગના માર્ગને સ્પર્શવા કે દેખવા સમર્થ નથી, એટલે તેઓ લાંબા વખત સુધી અહીં નરકમાં જ જાય છે. તેથી ભવરૂપી મરુભૂમિમાં પડેલાઓએ અક્ષપાદે ઉપદેશીલા માર્ગને—જે માર્ગ ક્ષેમને માટે છે, દુઃકો છે અને મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે સમુચિત છે તેને—ઝટ ગ્રહવો જોઈએ.

જયન્ત લદ્ધ વિરચિત ન્યાયમંજરીનું

નવમું આહ્નિક સમાપ્ત

